

या ग्रंथातील लेखांचे पुनर्मुद्रण करतावा
किंवा त्यांनीच उतारे घेतावा
या ग्रंथाचा नामोद्देश अवश्य करावा

किंमत पांच रुपये

गुटी पाडवा, शक १८८१, २३ मार्च १९६६

मुद्रक-श्री ज्ञानदेव गोविंद रानोल्कर, श्री राजमुद्रा राग उदय विजय फोटो लिथो ऑफसेट
प्रिन्स कंपाउ, पाटनोपर, मुंबई ७५. प्रकाशक-श्री म ग महादेधर, अध्यक्ष, योग भक्ति
मंडळ, गंध मर्मिती मुंबई व पुणे, श्री वानुदेव निवास - ३११८ ॥ रेडवन कल्ले पथ, पुणे ४

अ नु क्र म णि का

लेखक परिचय	प्रथम
जाहिरातदाराची सूचि	तृतीय
सहज नेत्रणे हाचि उपदेश	अ
आवाहन	क
मनोगत आणि ऋणनिर्देश	..
श्रीशंकराचार्यांचा आशीर्वाद	..
श्रीरंग अक्कूत महाराज यांचा आशीर्वाद	दोन
सादर निवेदन	चार
योग :- स्वरूपम् उपयोगिता च	१
योग स्वरूप आणि उपयुक्तता	७
महापुरुष त्रय दर्शन	११
योगरहस्य	४१
बोधवृत्त्य	८७
दत्तयोगी श्रीवामनराव गुळवणी महाराज यांचे चरणी	१४०
प. प. वामदेवानंद सरस्वतींची स्फुट कविता	१४१
योगच तारुन नेईल !	१५५
पट्टरीच्या बारक्याची साधना	१५१
पारमार्थिक मानसशास्त्र	१०७
मानवी जीवन विकासातील सद्गुरूंचे स्थान	१६२
भक्तिविवेक	१६५
ज्ञान भक्ति-विवेक	१६९
पुरुषोत्तम योग	१७५
योग-भक्ति-दर्शन	१७०
योगी-भक्तियोगी	१८३
मन्त्रयोग	१९०
राजयोग अर्थात् अपरोक्षानुभूतिपथ	१९१
गीतेतील अनन्यता	२०७
भक्त्योग चिकित्सा	२१४
साध्यातून भक्तीकडे	२१७
श्रीतुकाराम महाराजांचा नामयोग	२२०
श्रीवामनास शरणार्थ	२२४
योगिक अल्कार (हिंदी)	२२७
प. राजेश्वरशास्त्री द्रविड	१
पंडित आत्माराम शास्त्री जेरे	७
ऊ. गो. तथा बापूसाहेब कुचडे	११
वामन दत्तात्रेय गुळवणी	४१
डॉ. दि. व. केरूर	८७
भा. ए. सोमणी	१४०
म. म. बाळशास्त्री हरदास	१४१
अप्रबुद्ध	१५५
श. वा. दाडेकर	१५१
डॉ. रा. द. प्राणी	१०७
रतुनाथशास्त्री जोगी	१६२
श्रीपादशास्त्री जेरे	१६५
अ. दा. अठवले	१६९
डॉ. सदाशिव कुण्णा कडके	१७५
ग. मो. पाटील	१७०
स. के. नेरुरगावकर	१८३
मालचंद्रशास्त्री उभिननेरगेरी	१९०
व. द. माहुलीकर	१९१
प. यशेश्वरशास्त्री कस्तुरे	२०७
काव्यतीर्थ वामनबुवा ब्रह्मचारी	२१४
ए. प. कुलपणे	२१७
श्रीशंकरमहाराज रादारकर	२२०
ना. मो. मोघे	२२४
अग्रत	२२७

संतांचा अखंड योग	
श्रीगायत्री प्रशस्ती	
तेथे कर माझे जुळती !	
हमारे प्रभु (हिंदी)	
भक्ति-एक जीवन दर्शन	
मला माहीत असलेल्या ' ईश्वर '	
श्रीसमर्थांची उज्ज्वल शिकवण	
पुण्यपुज जो हिमवंतु	
शक्तिपात साधनाने योगनिवारण होते काय ?	
भगवत्प्रेम योग	
संतांचा मातृभक्तियोग	
शान-सोपान	
ब्रह्मविद्या-अशाक्य गोष्टींचा विचार	
ओम् नमो भगवते वासुदेवाय	
स्वसंवेद्य योग	
Transmission of Spiritual Power	
Our Teacher	
Yogic Decoration	
My Wonderful Experience	
At the feet of my Master	

पं. विष्णुशास्त्री गवरे	२२९
कृ. ह. जोशी	२३१
स. वि. देवधर	२३५
अशांत	२३७
पांडुरंगशास्त्री आठवले	२३९
ल. द. जोगळेकर	२४४
आण्णाबुया कालगावकर	२४६
स. कृ. जोशी	२५१
शं. चा. देवधर	२५८
कल्याण श्रीपाद कुलकर्णी	२१६
डॉ. प्र. न. जोशी	२६६
श्री. ट. देशपांडे	२७२
श्रीरंगनाथ महाराज परभणीकर	२७७
रंगनाथ एवनाथ विप्रदास	२८२
द. रा. वैदे	...
Shri Vaman Dattatray Gulvani	1
Anonymous	7
Anonymous	9
Shri Raje Dhondiraj Bahadur	10
N. G. Gune	13

लेखक परिचय

श्री अमृतदास, नागपूर
श्री. अज्ञात, पुणे
श्री अनंतराव आठवले, पुणे

श्री. कल्याण धीपाद कुलकर्णी

पंडित आत्मारामराव छी जेरे, त्रसिहवाडी

पंडित पांडुरंगशास्त्री आठवले, ठाणे

पंडित यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे, नांदेड
श्री आलमयुवा कालगावकर

डॉ. दि. व. केरूर, एम्. ए., पीएच्.डी.
पुणे

पंडित धीपादशास्त्री जेरे, कोल्हापूर

श्री बापूसाहेब कुबडे, सोलापूर

पंडित विष्णुशास्त्री खरे, सातारा
श्री शंकरमहाराज लंदारकर

प्राध्यापक ना. पा. गुणे, एम्. ए.

योगिराज श्रीवामनरावजी शुक्रवणी
महाराज, पुणे

श्री. ल. द. जोगळेकर, दिवा

श्री. कृष्णाजी हरी जोशी, मुंबई
डॉ. प्र. न. जोशी, एम्. ए., पीएच्.डी.
पुणे

श्री एकनाथ पठरीनाथ कुलकर्णी

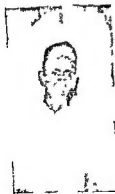
श्री रघुनाथशास्त्री जोशी, ठाणे
श्री म क जोशी

प्राचार्य स वा दाडेकर, पुणे

श्री स वा देवधर, मुंबई

ह भ प श्री द देशपांडे, पुणे

पंडितराज रानेकरशास्त्री दबीड वाशी

श्रीमंत राजे धुडिराज बहादूर, हैदाबाद

श्री स के नळरागावकर पुणे

श्री रंगनाथ महाराज परभणीकर

प्रा डॉ ग मो पानील, एम् ए,
एल्एल् बी., पीएच डी, पैठण

डॉ रा द प्राणी, मिरज

नवयुगधर्ममालाकार सदाशिव कृष्ण
फडके पनोरे

श्री वामनबुवा ब्रह्मचारी जयसिंगपूर

पंडित भालचंद्र शास्त्री धारवाड

श्री. ना. व्यं भागवत, मुंबई

श्री. रंगनाथ एवनाथ विप्रदास, सासवड

श्री. व. द. माहुलीकर, घाटकोपर

श्री. ना. मो. मोघे, मिरज

श्रीरंग अवधूत महाराज

श्रीशंकराचार्य

श्री. भा. ए. सोमणी, मुंबई

महामहोपाध्याय बाळशास्त्री

हरद
नाम.

जाहिरातदारांची सूची

अभिलेखिक

इलेक्ट्रो मेटॅलर्जिकल वर्क्स

ईशिया टेक्स्टाइल ट्रस्ट

ईस्टर्न मॅनिफेस्ट्री इंजिनियर्स

एक्सेल प्रोसेस लिमिटेड

एन्टे कॉर्पोरेशन

एन्. कान्त आणि कंपनी

एशियाटिक रोबर रुस्टिंग कंपनी, कलकत्ता

ए. रमण आणि कंपनी, अहमदाबाद

ओशिवल ऑइल ट्रेडिंग कंपनी

औरंगाबाद जिल्हा स. भूविज्ञान बँक लि.

कल्याणी हॉल स्टोअर्स

काका ब्रदर्स, वानपूर

काशिनाथ नारायण पराजपे

किसान मेवा मंडळ रत्नागिरी

कॉस्मॉस फॅब्रिकेशन कंपनी

एस. एच्. क्रेडिटर

सुलकर्णी आणि कंपनी

एस. व्ही. सुलकर्णी आणि कंपनी

सुलकर्णी ब्रदर्स चॅम्प्यन्स व्यापारी

सुपरजी देवजी

के. जोशी आणि कंपनी, पुणे

केतकर बंधू

कोना मित्र वार

अज्ञान आणि कंपनी

एन. व्ही. गोखले

एस. जी. गोखले आणि कंपनी

जनना महुळारी बँक लिमिटेड

जयभारत इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड

जयहिंद रबर प्रोडक्ट्स

जी. एम्. आपटे आणि मन्म

जे. पांचोली अँड कंपनी

एम. जी. जोशी ब्रदर्स

ज्युपिटर इंजिनियरिंग वर्क्स

ज्योति वायर इंडस्ट्री

ट्रायफेनील मेयन केमिकल्स

हायमंड हॉफ मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी

डी. सुबुंद आणि कंपनी

डोडिया ब्रदर्स

दत्ता प्रिंटेरी

दत्तात्रय कृष्ण गोड ब्रदर्स

दादर युक्त डेपो

एन. सी. दास

दीपक हॅन्डलर कंपनी

द्वारकानाथ आणि कंपनी

नवभारत कॉर्पोरेशन

निर्णयसागर प्रेस

नॅशनल टाइ. फाउंडर्स

नॅशनल वायर अँड मेटल वर्क्स

न्यू नॅशनल टाइ. फाउंडर्स

न्यू आदर्श दुग्ध मंदिर
 प्रकाश ट्रेडिंग कंपनी
 पंजाबी चंद्र हलवाई
 पब्लिशर
 पामार्ट
 पॉप्युलर बिल्डर्स
 पॉप्युलर कन्स्ट्रक्शन कंपनी
 फाइन आर्ट प्रिंटर्स
 चलवंत पुस्तक भांडार ('दत्तचितन' व 'दत्तावतार')
 बैंक ऑफ महाराष्ट्र लिमिटेड
 बिटको प्राईप
 ल. वि. वेलेकर
 व्ही. पी. बेडेकर आणि सन्स प्रायव्हेट लिमिटेड
 गजानन जनार्दन घोडस अत्तरवाले
 भगवतराव हॉटेल
 भारत पातळ डेपो
 भारत मशीनरी स्टोर्स, औरंगाबाद
 भद्रेश प्रिंटर्स
 मराठवाडा अंभो इंडस्ट्रियल कॉर्पोरेशन
 आर्. जे. मयेकर
 मामा काणे
 मावानी आणि कंपनी
 मोहनलाल आणि कंपनी
 रतिलाल नागरदास
 रैलीज इंडिया लिमिटेड
 रॉय आणि कंपनी
 राजा ट्रेडर्स
 रेडिओ काफ्टर्स
 रेन्बो प्रिंटिंग इंक

वामन हरी पेठे
 विजय स्टोअर्स अंबरनाथ
 विचारे आणि कंपनी
 विजय मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी
 व्ही. पामलेज लिमिटेड
 व्होस्टाज लिमिटेड
 श्रीकृष्ण दुग्धालय व भोजनालय
 श्री वासुदेवानंद सरस्वती ग्रंथ प्रकाशन मंडळ
 बॉम्बे बुक डेपो (श्रीचित्रापुरगुहपररा चरित)
 श्रीधर स्टेनलेस स्टोअर्स
 श्री. द. देसापति
 श्रीभारत बुकडेपो (सार्थ तुकाराम अभंग गाय)
 श्रीपाद प्रोसेस वर्क्स
 सॅडो ट्रेडर्स
 समर्थ ट्रेडर्स
 साहित्य सहकार मुद्रणालय
 सुरेश कोल्हटकर
 सुरेखा प्रकाशन (सार्थ लघुवाक्यश्रुति)
 सेट्टल वेहवे
 स्वस्तिक लॅबोरेटरीज अँड इंडस्ट्रीज
 स्वस्तिक रबर प्रॉडक्ट्स लिमिटेड
 यू. एच. हिगोराणी
 होमिओ लॅबोरेटरीज
 हार्डकॅसल वॉड अँड कंपनी लिमिटेड
 हेदवकर मेटल प्रोसेस वर्क्स
 हात्वाडे इंजिनियरिंग, पुणे
 दिरे आणि गुजाल, औरंगाबाद
 हंशाबाद मशीनरी कं.

सहज बोलणे हाचि उपदेश

श्रीगुरुवर्णा महाराज, २० नारायण पेठ, पुणे २.
येथील जुन्या निवासस्थानात

योगिराज श्रीरामनाराजजी गुरुवर्णा महाराज यांना
मुंबईतील काही साधकांनी प्रश्न पाठविले. त्यांची ही
समर्पक उत्तरे.

प्र. १—शाध्यात्मिकतेच्या अनिरेकाने भारताची हानी
झाली आहे वसा अनेक पौराण्य व पारंपार्य विचारवंतांचा
ग्रह झालेला दिसतो याविषयी आपले काय म्हणणे आहे ?

उत्तर—हा ग्रह बरोबर नाही. एकदर लोकसंख्येच्या
मानाने अध्यात्माना विचार करणारी माणसे फारच थोडी
असतात. त्यांच्या मताचा परिणाम सर्वत्र लोकांवर होतो
असे म्हणता येणार नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाला
अर्जुनाला युद्धाला प्रवृत्त केले आहे ही एकच गोष्ट आध्या-
त्मिक विचाराने भारताची हानी झाली नाही हे विद-
करण्यास पुरेशी आहे.

प्र. २—दीक्षा घेतलेल्या साधकाच्या साधनेने त्याच्या
व्यावहारिक अडचणी दूर होतात काय ?

उत्तर—व्यावहारिक अडचणी, उदा० नोकरी लागणे,
लग्न होणे, सतती होणे वगैरे, दूर होणार नाहीत. परंतु
शारीरिक व्याधी दूर होणे, मनाला स्वास्थ्य येणे, असाध्य
रोग नरे होणे या गोष्टी व्यावहारिक आहेत असे मानले
तर त्या निश्चित होतात असे दिसून येते.

प्र. ३—दीक्षा घेतलेल्या साधकाच्या साधनेने पूर्व-
कर्माच्या फलामध्ये परक होतो काय ?

उत्तर—होतो वरच्या प्रश्नाच्या उत्तरात गनुष्याचे
असाध्य रोग नरे होतात असे सांगितले आहे. त्यावरून
पूर्वकर्मात परक होतो असे दिसून येईल

प्र. ४—गायत्री मंत्र साधनेला पोषक कसा होतो ?

उत्तर—गायत्री मंत्र व इतर मंत्र यांनी पुण्यकर्म होते.
त्या योगाने पूर्वपापामुळे जे अडथळे येतात ते दूर होत
जातात. पारंगत योगयुक्ता योगाभ्यासात येणारे प्रविषध
प्रणवाच्या जपाने दूर होतात असे लिहिले आहे.

प्र. ५—भद्रा म्हणजे काय ? भद्रा निर्माण होण्यास
व यादव्यास काय करायचे ?

उत्तर—भद्रा म्हणजे गुरुशिष्यावर व घेतात-
वाक्यावर विश्वास. ती उत्पन्न होण्याला शास्त्रात सांगितल्या-
प्रमाणे कर्म करू लागले असता वाही अनुभव येऊ
लागतात, ते अनुभव आले म्हणजे भद्रा उत्पन्न होत.
मात्र आरंभी कोणतीही गोष्ट भद्रा नसली तरी शास्त्रात
सांगितल्याप्रमाणे केली पाहिजे अनुभवपूर्वक आलेली भद्रा
आपोआप वाढत जाते. उदा० एका तरुण शिष्याकडाना
दीक्षा घेण्याची इच्छा झाली. मी त्यांना योगवाणी दे
पुस्तक वाचण्यास सांगितले. वाही महिन्यांनंतर श्रावण
महिण्यात मी व श्री. भालेराव सवाळी ९ वाजता त्यांना
भेटण्यास गेलो व योगवाणी पुस्तक वाचले काय असे
विचारले. ते म्हणाले, “ते पुस्तक मी वाचून पाहिले.
परंतु त्यावर माझा मुळीच विश्वास नाही. माझ मला
दीक्षा अवश्य घ्यावयाची आहे.” “आईला व देवाला
नमस्कार करून या” असे मी त्यांना सांगितले त्याप्रमाणे
ते नमस्कार करून आल्यावर तेथेच त्यांना डोळे मिटून
बसण्यास सांगितले. थोड्याच वेळात ते मागे पडले व
शारीरिक किंवा जोरात सुरू झाल्या तेव्हा श्री भालेराव

यानी जवळची पुस्तके, खुर्चा वगैरे सामान बाजूला करून जागा मोकळी केली. अर्धा पाऊण तासानंतर उठून बसण्यास व डोळे उघडण्यास सांगितले. डोळे उघडताच, “पुस्तकात लिहिलेल्या सर्व गोष्टी सत्या आहेत” असे ते म्हणाले. ही भद्रा उत्पन्न होण्याला सांगितल्याप्रमाणे भद्रा नसताना ते डोळे मिटून बसले म्हणून त्यांना अनुभव आला. पुढे भद्रा आपोआपच वाढन गेली

प्र. ६—आयुष्यातील प्रत्येक घटना ब्रह्मलिखित आहे काय ? मग कर्तव्यगारीला वाच काय ?

उत्तर—आयुष्यातील प्रत्येक घटना ब्रह्मलिखित नाही. म्हणून कर्तव्यगारीला वाच आहे. योगवासिष्ठाने पुरुष-प्रयत्नालाच महत्त्व दिले आहे. “सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनंदन ! संयत्क प्रयत्नात् सर्वेण पौरुषात् समवा-प्यते ॥” शास्त्रीय प्रयत्नाने सर्व गोष्टी प्राप्त होतात, असे शास्त्राचे मत आहे. शास्त्रीय प्रयत्नाचे प्राबल्य मानले नाही तर वैद्यशास्त्रापासून मोक्षशास्त्रापर्यंत सर्व शास्त्रे व्यर्थ होतील, असे श्रीविद्यारण्यांनी “जीवन्मुक्तिविवेक” या ग्रंथात सिद्ध केले आहे. “केव्हाही होत आहे रे, याने तो देव जाणावा,” वगैरे श्रीसमर्थांची शिकवण सर्वांच्या परिचयाचीच आहे.

प्र. ७—आत्मा हा निर्लेप आहे असे मानतात. मग तो जन्म घेतो हे कसे ?

उत्तर—आत्मा निर्लेपच आहे. तो केव्हाही जन्माला येत नाही व मरतही नाही. “अजो नित्य शाश्वतोऽयं.” पूर्व कर्मे बरोबर घेऊन जीव जन्माला येतो.

प्र. ८—दत्तप्रभू ही देवता आपल्याला दृष्टिगोचर होऊ शकते काय ? कशा ?

उत्तर—श्री दत्तप्रभू (आपली इष्ट देवता) आपल्याला दृष्टिगोचर होऊ शकतात. “स्वाध्यायादिष्टदेवता सप्र योगः” असे पारंजल योगसूत्रात सांगितले आहे. याचा अर्थ गुरुदत्तमंत्राच्या जपाने आपल्या इष्ट देवतेचे दर्शन, तिचे स्पर्शन व तिच्या बरोबर भाषण होऊ शकते. याच्या बद्दल सर्व सरपुण्याच्या चरित्रात उल्लेख आहेच. ‘श्री निरंजन रघुनाथ’ यांनी आपले चरित्र आपल्या गुरुच्या सांगितल्यात वसून लिहिले आहे. त्यात त्यांना गिरनार परंतावर श्रीदत्ताचे साक्षात् दर्शन झाल्याचे वर्णन केले आहे. आपल्या योगभक्ति दर्शनात श्री विश्वनाथ यांनी आपले अनुभव लिहून पाठविले आहेत. त्यात त्यांनी त्यांना झालेल्या श्रीभगवताच्या दर्शनाची सविस्तर हकीकत

लिहिली आहे. श्री एकनाथ यांचे गुरु श्रीवन्दनार्दनस्वामीमहाराज यांना श्रीदत्ताचे दर्शन होत असे व त्यांनी श्रीएकनाथांनाही श्रीदत्तदर्शन पडविले, ही हकीकत त्यांच्या चरित्रात आहे.

प्र. ९—पूर्वजन्मीच्या आठवणी या जन्मी राहाणे शक्य आहे का ?

उत्तर—पूर्वजन्मीची आठवण कित्येक लोकाना होऊ शकते. हल्ली वर्तमानपन्नातून याची पुष्कळ माहिती येत असते. दुकारामाची शिष्या ब्रह्मिणाबाई यांनी आपल्या पूर्वीच्या १३ जन्माची हकीकत अभंगात लिहून ठेवली आहे. पारंजल योग सूत्रात “अपरिग्रहस्थैर्यं जन्म—कर्मासाबोधः” असे सांगितले आहे.

प्र. १०—अंतःप्रेरणाशक्ती ही प्रयत्नाने संपादन करता येते काय ? कशी ?

उत्तर—अंतःप्रेरणाशक्ती पूर्वजन्माच्या प्रयत्नाचे फळ आहे. म्हणून ती प्रयत्नसाध्य आहे.

प्र. ११—मृत आत्मे हे सजीव व्यक्तीच्या जीवनात प्रवेश करतात हे खरे का ? त्याला उपपत्ती काय ?

उत्तर—मृतात्मे सजीव व्यक्तीच्या जीवनात प्रवेश करतात हे खरे आहे. गाणगापूर, नरसोबाची वाडी वगैरे ठिकाणी या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहाण्यात येतात एखादी व्यक्ती मरताना रासना राहिल्यामुळे पिशाच योनीला जाते. श्रीटिपेस्वामीमहाराज यांच्या चरित्रात अशा मृतात्म्याच्या पुष्कळ गोष्टी आहेत मी स्वतः त्यांच्या बरोबर असताना अशा पुष्कळ गोष्टी पाहिल्या आहेत एखाद्या मनुष्याने पूर्वज मात दुःस्वप्ना एखाद्या व्यक्तीचे द्रव्यापहरण केल्यामुळे ज्याचे द्रव्य हरण केले ती व्यक्ती मरताना सूडभावना राहिल्यामुळे पिशाच योनीला प्राप्त होते व ज्याने द्रव्य घेतले त्याच्या अगात येऊन त्याचा छळ करते असे दिसून येते

प्र. १२—साधनेत कधी कधी ज्या क्रिया होतात, त्याच प्रकारच्या क्रिया भक्तियोगात भाव निर्माण झाल्यावर होतात असे म्हटले जाते. उदा० निरनिराळ्या मुद्रा तेव्हा साधनेत अशा तऱ्हेच्या मुद्रा झाल्यावर व त्या झाल्यावर विविष्ट प्रकारच्या भावाप्रत आले असे समजावयाचे काय ?

उत्तर—साधनेत जशा क्रिया होतात तशा भक्तियोगातही होतात. यावरून ती स्थिती आपल्या ठिकाणी होत असल्यास आपल्या ठिकाणी भक्तियोगाचे पूर्वसंस्कार आहेत असे समजण्यास हरकत नाही.

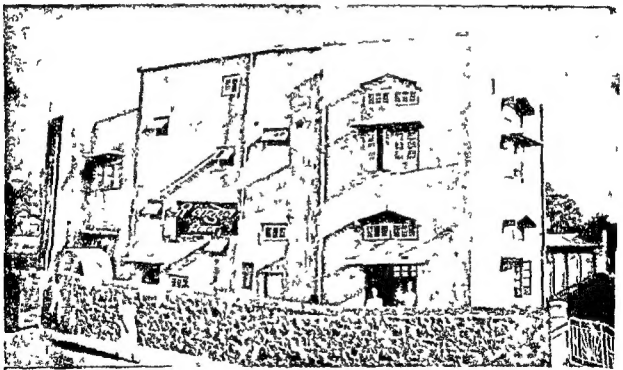
प्र. १३—साधनेत ज्या कमी कधी क्रिया होतात त्या आपोआप न होता मुद्दाम करीत जाहोत की काय असा भास होतो अशी शका येणे म्हणजे साधनेत काही कमतरता आहे असे समजावयाचे काय ? असा शका दख्खर साधकानाही येतात काय ?

उत्तर—साधनेत ज्या क्रिया होतात त्या आपण स्वतः करतो असे भ्रमाने वाटते विशेष अनुभव येऊ लागला म्हणजे तो भ्रम आपोआपच कमी होतो असा भ्रम पुष्कळ साधकांना होतो परंतु ते गुरे नाही अशी शका येण्याने माधनान काहीही कमतरता आहे असे समजणाचे कारण नाही

प्र. १४—साधकाची समाधानकारक दिशेने प्रगती होत आहे हे समजण्याचा निकष काय ? प्रधातरी सिद्धी हा निकष सांगितला आहे परंतु ही सिद्धी प्राप्त झाली याचा तरी निकष काय ? सिद्धी हा निकष सामान्य साधकाच्या आढोक्याबाहेर असल्यामुळे आपली प्रगती होत आहे किंवा नाही हे त्याने कसे ओळखावयाचे ?

उत्तर—साधनात आपणाला जे अनुभव येतात ते या दालाना सांगितलेल्या अनुभवाप्रमाणे येत असल्यास साधकाची समाधानकारक दिशेने प्रगती होत आहे असे समजावे. या ठिकाणी सिद्धीचा सर्वान नाही योगवाणी व महायोग-विज्ञान या दोन प्रधात साधनाला येणाऱ्या अनुभवाचे वर्णन केले आहे ते पाहावे

योगिराज श्री चामनरायजी गुलचणी यांचा नवा वास्तू श्रीवासुदेव निवास

॥ श्री गुरु शरणम् ॥

आवाहन

श्रीचामनानी करुनी पुढारा । तुझाच तू माडियला पसारा ॥
मुमुक्षुस माहेर, गाती विसावा । मिळो ह्या स्थळीं, प्रार्थना वासुदेवा ॥ १ ॥
पायाण जे तरविले रामफाळी । ते लाडुनी, वास्तू ही सिद्ध झाली ॥
पद चक्र रूपात्मक हें महान । मरीर योगास निवासस्थान ॥ २ ॥
श्री वासुदेवा यतिराज ताता । योग्यामध्ये लोकनाथा चरिष्टा ॥
तुम्हास आवाहन साधकाचें । राहोनि येथें पुरवा मनींच ॥ ३ ॥

नमोगत आणि ऋणनिर्देश

योग भक्ति दर्शन ग्रंथ समितीची स्थापना पुणे येथे योगिराज श्रीरामनरान गुळवणी महाराज यांच्या आशीर्वादाने १९६५च्या मे महिन्यात झाली. तिचे पुढीलप्रमाणे पदाधिकारी:

अध्यक्ष: श्री. स. वा. महाडेश्वर. उपाध्यक्ष श्री. शंकरराव आजगावकर (वकील), श्री. ना. व्यं. भागवत, श्री. कृ. गो. तथा बापूसाहेब कुरडे, श्री. वि. मो. वैद्य इंजिनियर, डॉ. मालवेंद्र द्वारकानाथ देसाई. संपादकमंडळ विद्या, चाचस्पति श्री. दत्तानेयशाली कवीश्वर, प्रा. डॉ. दि. व. फेरूर, श्री. धी. व्यं. नरगाते. सरचिटणीस श्री. स. ह. मोडक, मुंबई, चिटणीस श्री. शं. वा. देवधर व श्री. अ. पा. विणेकर; पुणे चिटणीस प्रा. प्र. न. दीक्षित व त्रिभुमाधन नारायण सखी. एजिनदार: श्री. म. सि. अने; मुंबई एजिनदार श्री. गा. ना. पराभे सहाय्यक श्री. कृ. ह. जोशी, श्री. शरद दाते, श्री. विष्णुपंत जोगळेकर, श्री. पा. रा. लेले, श्री. मनोहर गोसले.

समितीचे एकमेव कार्य योग भक्ति दर्शन ग्रंथाचे प्रकाशन हे चैन शु. १ गुढी पाडवा शके १८८८ (दि. २३-३-१९६६) रोजी समाप्त झाले आणि त्या दिवशी ही समिति आपोआप वितर्जित झाली.

समितीच्या या कार्यामध्ये ज्या ज्या व्यक्तींनी व संस्थांनी लेख व जाहिराती देऊन सक्रिय भाग घेतला त्या सर्वांचे समिती मनपूर्वक आभार मानते. त्यातल्या त्यात ज्या श्रीराजमुद्रा मुद्रणालयाने आपली सर्व मुद्रणयंत्रणा अहोरात्र या ग्रंथाच्या छपाईसाठी राखिली, त्याचे चालकद्वय श्री. खानोलकर व श्री. भिडे, तसेच या मुद्रणालयाचे सर्व कर्मचारी आणि समितीच्या बतीने मुद्रणाचे काम पाहणारे श्री. सु. शा. वैद्य व गुरुभक्त श्री. श्रीपादराव देशपांडे यांचे आभार मानण्यासाठी तर समितीजवळ योग्य शब्दच नाहीत. अधिक काय सागावे? श्रीगुरुकृपेने हा ग्रंथ साधकांच्या सेवेत सादर होत आहे, त्यांनी त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घ्यावा, हीच सदिच्छा. शेवटी श्रीदत्तचरणी व श्रीगुरुवरणी प्रार्थना की ही शानसाधना पुढील अज्ञात तऱ्हेच्या कार्याची नादी ठरो.

स. वा. महाडेश्वर

अध्यक्ष योग भक्ति दर्शन ग्रंथ समिती

ग्रंथासाठी मागणी पुढील ठिकाणी करावी :

- १ श्रीवासुदेव निवास, परंडवन, कर्वे पथ, पुणे ४
- २ श्री. ना. व्यं. भागवत, जानकी निवास, ६९ ज्योतिबा फुले रोड, नायगाव, मुंबई १४
- ३ श्री कृ. ह. जोशी, ७२१८० जीवनजी महाराज नजी चाल, शेवटचा माळा, मुगाभाट, मुंबई ४
- ४ श्री कृ. गो. तथा बापूसाहेब कुवडे, नवजीवन विल्डिंग, १०५ गोल्डफिच पेठ, सोलापूर

श्रीवत्तावतार प. प. श्रीवासुदेवानंद सरस्वति ऊर्फ देवेस्वामिमहागज

जगद्गुरु श्रीशंकराचार्याचा आशीर्वाद

॥ श्रीशङ्करो विजयतेतमाम् ॥

स्वस्ति श्रीमत्समस्तसुरवृन्दभूमितपादारविन्दसिखप्रतिबिम्बवर्षश्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपा-
रीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाभ्यश्नाद्भोगानुष्ठाननिवृत्तपक्षकवर्त्यनाथविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तपदार्थ-
नसंस्थापनाचार्यव्याख्यानविहासनाधीश्वरसकलनिगमागमभासदृश्यसाहस्यत्रयप्रतिपादकसकलनार्त्तिकमतोच्छेदपूर्वकसकल-
धर्मकथापनैकधुरीणवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहासज्जानीज्ञप्यशृङ्गपुरवराधीशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्य-
श्रीमच्छङ्कराचार्यान्यसङ्काताभिनवपञ्चगङ्गातीखासकमलानिकेतनरत्नवीरसिंहासनाधीश्वरश्रीसचिदानन्दश्रीविद्यावृद्धिद्वार-
तीकरकमलकिञ्चल्कोद्भवश्रीमद्भिनवश्रीसचिदानन्दश्रीविद्याशङ्करभारतीस्वामिकृतानि श्रीभाकमपरिवारव्त्तात्राणामनुदिन-
मेवमानमव्यजनकानि श्रीमच्छङ्कराराधनावलीयनारायणरत्नलानि ॥

श्रीमदत्तगुरुवरावताराणा श्रीबासुदेवानन्दसरस्वती टेम्बे-स्वामिमहाराजानां परमभक्तेः श्री. वामनराव गुडवणी-
महाभागेः मर्यादिते श्रीबासुदेवनिवासधामे, योगभक्तिदर्शनग्रन्थः अचिरादेव प्रकाशयिष्यते; तस्माद्गुरुपश्रवणादनाथे
श्रीगुफरीटदेवतादीर्वचनाकाशा सम्पादकमण्डपस्य श्री. विद्यावाचसतिकवीश्वरोमज्ञ श्री. दत्तात्रेयशास्त्रिणः सहायात्
विज्ञाय नितान्तं सन्तुष्ट्याम् ।

अज्ञानतिमिरान्धामानजनशलाकारापातीर्थं पश्चिन्तनं ज्ञानमेव मुख्यं राक्षसवर्षकं धनम् । तच्च विधेयतः सन्मनना-
धीनम् । प्रमेयासम्भावनाख्यमहत्तरपीडोपनिवर्तकं तच्च नैकेन पुरोधेण पुरणानुष्ठेयानि सगोमन्ता कर्तुं पात्रेते । अतश्च
नैकेषा मननशीलानां मननसमदभूतोऽय ग्रन्थः । विज्ञापतश्च ऋतम्भरप्रणयमीन्द्रश्रीबासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिराज-
विरचितयोपरहस्योपहरवाख्यसाधनमर्मप्रकाशकं गानुवादप्रहरणद्वयसन्नाथः जिज्ञासुगाधरागां भूयसे उपकाराय
कल्पेतेत्यत्र नैव संशीतिलेखोऽपि ।

तदिदं विश्वदितसम्पाद्य मन्त्रकार्यं, सर्वा-न्यामिण श्रीलीलाविश्वम्भरस्य परमकृपया निष्प्रत्यूह प्रचीयताम्,
स्वनुपीयता, श्रीभगवत्पात्रे प्रतिष्ठापित, सदा गारपरम्पराप्राप्त स्वस्वोचितकर्मभविज्ञानयोगादिसाधननात सर्वरक्षितारिभि
र्यथाबद्धिज्ञानपूर्वकम्, समामात्रता च ईशगुरुकृपया साधकवृत्तेन निश्चित श्रेय परमशान्तिरूपायामिति श्रीशारदाचन्द्र
मौलीश्वरचरणसरसिजयोरनयत प्रार्थयामहे । महानुशासन प्रीतिर्ति

का व १३/१८८७, २१११६५, जानदाश्रम, पुण्यपत्तनम्.

प्रातःस्मरणीय
श्री रगअवधूत
महाराज
यांचा आशीर्वाद

गुरुजी श्रवामनरावजी गुरुवणा
महाराज आणि गीरगअवधूत महाराज
यांची भेट

वज्रशरा ता ११ १ ६६

॥ ५ ॥

धीरदत्त प्रसन्नोऽस्तु ।

स्वयमात्मीयु ग कम् । ना यत्प ज्ञे शर्म । तथापि तामुदे परम । योगाश्रम नूतन ॥ १ ॥
नयासी अमुचा अतरात्रा । सागीसाठ अमे माचा । धर्तार योगममागाचा । शेरा निरतर तधून ॥ २ ॥
गय यागनविनदगन । नरति रत तारा मपूण । योगसमा मार्ग दर्शन । मिठा त्यातून मर्या ॥ ३ ॥
मनारात गुळयरी । योगमाश्चर्यत् वना । जमरात तिन प्रतिपि ॥ । स्वानवर्ती निरकुश ॥ ४ ॥
रागनाम गुरुम । नागभे प्रतंगा ग्याम । मारता श्रद्धागम । हातस नेणें साप्रत ॥ ५ ॥
जमाता आळा यागमात । पुत्रा योगाश्रमानिमित्ते । तामुदेनाम याव । रागीसाठ पुत्र तमा ॥ ६ ॥

जगत्मुक्त रग अवधूत [मर्ती]

श्रीदत्तायतार

प. प. वासुदेवानंद सरस्वती महाराज

जन्म . भावण वद्य ५/२ शके १७७६

समाधि आपाट शुद्ध १ शके १८३६ -

कुंटलिनी योगप्रवर्तक

वर्गीय प. प. लोहनाथतीर्थ महाराज

समाधि . माघ वद्य २ शके १८७६

प. पू दत्तयोगी

श्री. वामनरायजी गुलवणी महाराज

जन्म मार्गशीर्ष वद्य १३ शके १८०८

सादर निवेदन

श्री गणेश-दत्त-गुरुभ्यो नमः १

श्री० प० प० श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती टेम्बेस्वामिमहाराज,

श्री० प० प० श्रीलोकनाथतीर्थ स्वामिमहाराज,

श्रीवामनराव गुळवणी महाराज

यांचे सांप्रदायिकांस

सादर निवेदन

“एकदा सकाळीं भाव्यपाठ संपल्यावर महाराज म्हणाले कीं, ‘आजपर्यंत जो प्रत्यक्ष उपदेश केला व ग्रंथ लिहिले त्या सर्वांचे सार आज सोंगावयाचे आहे. मुक्तीचा लाभ करून घेणें हें मनुष्यजन्माचें मुख्य कर्तव्य आहे. त्याकरितां प्रथम, मन स्थिर झालें वा उद्देशानें वर्णाश्रमविहित धर्माचें यथाशास्त्र आचरण झालें पाहिजे. वेदांताचें श्रवण, मनन व निदिध्यासन नित्य करावें. मुख्यतः

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती महाराज

श्रवणाकडे अधिक लक्ष घावें. त्यामुळें मनातील आसक्ति कमी होईल. सात्विक प्रवृत्तीनेच मानवांची उत्पत्ति होते. सात्विक प्रवृत्ति होण्याकरितां आहार हा, हित, मित, मेध्य म्हणजे पवित्र असण्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. आपली प्रकृति सात्विक झाली हें ओळखण्याची तृण अर्थां कीं, स्वधर्मावर दृढ अर्था, आनसध्या, देवपूजा, पंचमहायज्ञ घेऊन करणें, अतिथिसत्कार, गोसेवा, कथा, कीर्तन, भजन, पुराण यांचें श्रवण, सर्वांबरोबर गोड बोलणें, दुसऱ्याचें नुकसान होईल असें न वागणें, मातापितरांची सेवा करणें, स्त्रियांनींही सासरीं राहून सामू-सासरा, व इतरही वडील माणसे यांच्या आज्ञेत राहून पतीची दृढ निष्ठेन सेवा करणें, इत्यादि गुण आपल्यामध्ये येणें म्हणजे आपली प्रकृति सात्विक बनल्याची चिन्हें आहेत. उदर-निर्वाहाकरितां व्यापार, शेती, नोकरी, कोणताही धंदा केला तरी वेदविहित कर्म व गुणांशपालन हें कधीही सोडूं नये. स्वकर्म केलें तरच अंतःकरण शुद्ध होतें अंतःकरण शुद्ध झालें तर उपासना स्थिर होते. उपासना स्थिर झाली तर मनाला शांति मिळते. मनाची गडबड थांबली

गृहणजे आत्मज्ञान होऊन मोक्षाचा त्याम होतो.' याप्रमाणे उपदेश करून महागजानीं त्यान ज्ञान भूमिकाही सुंदर गीतीनें ममतापूर्वक सांगितल्या. आणि, 'हें सर्व थोडक्यांत सांगितलें आहे. याप्रमाणें जो वागेल तो शेवटीं पूर्ण सुखी होईल' असें शेवटीं सांगितलें. "

श्री. प. प. श्री लोकापतीर्थ महाराज

श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतीस्वामिमहाराज ग्रंथप्रकाशन मंडळातर्फे प्रकाशित झालेल्या श्रीगुरुदेवचरित्रांतील उत्तराधांत ३३२-३३३ पानांवर वरील मजकूर आहे. गुरुदेवरीं शेवटीं केलेला हा, श्रीमहा-राजांचा साररूप उपदेश आहे. भारतीय संस्कृतीचें स्वरूप व पूर्ण शान्तिरूप तिचें स्थाप्य श्रीमहाराजांनीं यांत व्यक्त केले आहे. हें समजावून देऊन अवि-कारी मज्जनाना सन्मार्गांला जावयाचा करितां श्रीदत्तप्रभूंच्या सांगेनें श्रीमहा-राजांनीं, संपूर्ण भारतभर्यांत संचार करून, प्रत्यक्ष उपदेश व संस्कृत, प्राकृत, विविध ग्रंथ अशा उपाय रूपांनीं, माधकांना साधनाचें योग्य मार्गदर्शन श्रीमहाराजांनीं केले आहे. श्रीलोकापतीर्थस्वामि-महाराजांनींही अगुर्व अशा शक्तिपातयोग संप्रदायाचा पुरस्कार करून, अनेकांना सन्मार्गप्रवेश केले आणि या संप्रदायाचा प्रसार करण्याबद्दल श्री. वामनराय गुळगुणी महाराजांना आज्ञा केली. या शिखांनीं सक्षिप्त चरित्रें, श्रीवासुदेव निवामाध्रमातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या योगभक्तिदर्शन ग्रंथांत दिलेली आहेत.

श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती स्वामिमहाराज या श्रीलोकापतीर्थ स्वामिमहाराज या उपाय महंतच्या आदेशा-प्रमाणे शास्त्रविहित साधनांचे पूर्ण ज्ञान व त्यांचे योग्य अनुष्ठान सर्वत्र प्रचलित व्हावे आणि 'दुर्गतांचें निमिर जावें। विष स्वप्नसमूचे पाहो। जो जे वांछील तो ते पाहो। प्रसिद्धा ॥ १ ॥' शिष्यहून सर्वे मुक्ती। पूर्ण होवोनि शिलोकी। भक्तिजो आदि पुर्ण।' अर्थात् ॥२॥ हा महापुरुषांचा दिव्य सत्त्व सत्त्व त्याग या उद्देशानें धीगुळगुणी महाराजांनीं २० नारयण पेठ, पुणे या आश्रम्या अन्य निरायमप्रांतोन्म सुमारे १५ वर्षांदरिं गेले. १८०३ सालीं विजयादशमीस धीगुळगुणींमार्फत प्रपन्नास आरंभ केला. परमार्थमार्गाचे कथांचे ज्ञान होण्याकरितां श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती ग्रंथ प्रकाशन मंडळ स्थापन व त्याचे द्वारा श्रीमहाराजांचे सगळे पाठ्य प्रकाशित करण्याचें ठरवून, सगळ्या चार वर्गांत गृहणजे जे १८०९ आरंभ कृष्ण वंशमीस, पौष हजार पानांचें श्रीमहाराजांचें उपन्यस संस्कृत, प्राकृत सर्व वाक्य यात संश्लेषी प्रकाशित करून व देवायद मुक्ती श्रीमहाराजांचा जन्मशताब्दीमहोत्सव करून ते गुरुचरणां समर्पण केले. याप्रमाणें उद्दिष्ट कथांचा एक भाग पूर्ण झाल्यार, श्रीमहाराजांचे स्मार्क गृहण एक त्यात निर्माण व्हावे अशा सर्वोपाय दृष्ट भगवेल्या सरावेलींहीबद्दल धीगुळ-गुणी महाराजांनीं सद्गुरुपती प्रार्थना केली आणि श्रीस्वाच अमोघ संरक्षणेने, 'श्रीवासुदेव निवाम' हें पवित्र साधन-स्थान येथे निर्माण व्हावे आहे. सगळ्या धीगुळगुणी महाराजांचा मुखास या स्थानांतच आहे. त्यांच्या संकल्प पूर्तीकरितां

श्री गुरुवर्णी महाराजांच्या पूज्य माताजी

अनेक उदार सज्जनानी मुक्त ह्मने केलेल्या सान्त्विक साहाय्याचेच हे फल आन दिमून राहिले आहे, यात मगय नाही मागील रथीं पोंप मायात वाम्तुनाति करून श्रीगुरुवर्णी महाराजा या स्थानात राहण्यास आग पुढे दोनत्र महिन्यांनी रंगपचमीचे दिवशी, गीतसर एक विश्रुत पत्र तयार करून विश्रुताचे ताऱ्यात हे स्थान व काहीं कायमनिधीची रक्कम देऊन श्रीगुरुवर्णी महाराजांनी लौकिक दृष्टीने आपले स्वामित्व विसरित वले असले तरी उत्पत्तीप्रमाणे या स्थानाची स्थितीही अधिष्णु स्वरूपात त्यांच्याच सत्यमरूपभावांनी वापुडेही अर्पणित चालू राहाणार आहे अशी आमची दड भावना आहे

भगवद्गीताचा उपदेश अर्जुनाला करण्याचे एक कारण श्रीजानेश्वर महाराजांनी एका ठिकाणीं असे सुचविले आहे - अर्जुना तू परमस्ती । परिसूनिया अनुष्टिमी ॥' मद्गुरुचे मुलातून माधन मार्गाचे धरण करण आणि त्याप्रमाणे आचरण करण, ही साधकाची दोन मुख्य कर्तव्ये श्रीजानेश्वरमहाराजा या शोरीत सुचरीत आहेत साधनमार्गाचे व्यवस्थित ज्ञान होण्याकरिता श्रीमहाराजांचे ग्रंथ

प्रकाशित झालेच आहेत त्याच्या साहाय्याने योग्य मार्गदर्शकाकडून अधिकारी जिज्ञासु साधक उचित साधनांचे ज्ञान करून घेऊ शकले, व आपापल्या स्थानात राहून त्यांचे आचरणही करील हे शक्यतेने याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती, स्वस्वकर्तव्यनिष्ठ जशी जशी यत्नत जाईल तशी तशी त्या व्यक्तीची व भारताची सर्वांगीण उत्थान होत राहील असे, 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायत महतो भयान्' या वाक्याने श्रीभगवान् स्पष्ट सांगत आहेत

श्रीवासुदेवनिवाससाधननिर्मितीचा हेतु व तेथील कार्ये

श्रीगुरुवर्णी महाराजांच्या पूज्य माताजींना धादत्तप्रभूनी प्रसादरूप पादुका दिल्या आहेत त्यांचे अर्चन नित्य रत्न पवमानाभिषेक पूर्वेक आज तीन तपे अगड चालू आहे तसेच गुरुदेवी श्रीगुरुनाभराणी व श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती गुरुमहाराज यांचेही अर्चन नित्य चालू आहे हेच सत्कार्य पुढेही अखंडित चालू रहावे व सर्वही साधकाना पावेले त्या वेळी अनुष्ठान करण्याकरिता एकांद स्वतंत्र पवित्र स्थान असावे या उद्देशाने श्रीवासुदेवनिवाससाधन वास्तूची निर्मिती झालेली आहे श्रीगुरुवर्णी महाराजांच्या विमुक्त सकलपात्रांप्रमाणे या स्थानामध्ये, नित्य व नैमित्तिक अशीं कार्ये पुढीलप्रमाणे चालू आहेत

- १ रोज सकाळीं रत्नपवमानाभिषेकपूर्वक पूजन
- २ मायकाळीं पंचोपचार पूजन व भारती मंत्रगुण
- ३ चैत्र अमावास्या-धीनारायणस्यामि महाराजांचा पुण्यतिथि उत्सव
- ४ आषाढ शुद्ध प्रतिपदा-श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती देवी स्वामिमहाराजांचा पुण्यतिथि उत्सव
- ५ आषाढ पौर्णिमा-श्रीगुरुपौर्णिमा उत्सव

- ६ श्रावण कृष्ण पंचमी-श्रीवासुदेवानन्दपरमस्वामी टेब्रे स्वामिमहाराजांचा जयन्ती उत्सव
- ७ आश्विन शुद्ध प्रतिपदा ते नवमी-देवीनवरात्र उत्सव
- ८ मार्गशीर्ष पौर्णिमा-श्रीदत्तजयंती उत्सव
- ९ माघ कृष्ण तृतीया-श्रीलोकनाथनार्थस्वामि महाराजांचा पुण्यतिथि उत्सव

आदि...तसेच योग्य विद्वान्, पुराणिक, हरिदास, प्रवचनकार, वैदिक, रावई इत्यादि सज्जनांची प्रभुदरवारांत वाढायतेवाही मध्ये मध्ये होत असून त्यांना याच उत्सव संभावनाही अर्पण केली जाते. याशिवाय, मंडिता स्वाहाकार, वेदपारायण, श्रीभागवतसहाह इत्यादि कार्यक्रमाही प्रसंगाने आश्रम वारंवार होताना. यामार्फाने

पुणे येथील श्री वासुदेव निवासांतील पूजा मंदिर

वरील उत्सवांमध्ये वैदिकांचा संस्त्रागर व मोठ्या प्रमाणावर अन्नमंतर्पण होत असते.

तसेच वैशाख मासांत गौरीचे हळदी पुंड्र, रांगेन चतुर्थीस श्रीपादवल्लभ जयंती, रांगेनोत्सव, आश्विन वरा द्वादशी (गुरुद्वादशी), पीप शुद्ध द्वितीया-श्रीसुमिहपरमस्वामी जयंती, महाशिवरात्र इत्यादि लग्नात उत्सवही चालू आहेत.

या शिवाय अनेक वेदादीप, नित्य सतनाची पागायण, नित्य निवेस वैश्वदेवपूजेक प्रायणसुवामिती भोजन चालू आहे. भगवत्प्राप्तिप्राप्त दातृपणे कार्य अनुष्ठान घडावे या दृष्टीने अनेक साधक येथे येउन एक दिवस, तीन दिवस, सात दिवस, या प्रमाणे यथासंभव राहून जातात.

या क्षितीची भोजनादि व्यवस्था आपमानार्थेच चालू

धार्मिक कार्यक्रमांची रूपरेखा वर दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

याशिवाय श्रीमहाराजांच्या व अनुपंगाने इतरही संतांच्या वाढ्याचे यथासंभव प्रकाशन करण्याने मत्कन्येही आश्रमविधानांकडे सोपविले आहे. याच अनुसरूनच हे योगभक्तिदर्शन प्रेषाचे प्रकाशन आज आश्रमातर्फे होऊन राहिले आहे. हे कार्य, सुनिश्चित मर्गे श्री-पुराणांना अर्पण उपयुक्त ठरणारे आहे.

वर निवेदन केलेली कार्ये अर्पणित चालू राहाण्याकरिता गुरु स्थिर निर्धार आरंभिलेला आहे. प्रेषप्रकाशन, मंडिता स्वाहाकारासाठी धार्मिक कार्य ही मर्यादा व व समृद्ध धनिक, यांचे साहाय्य, ज्या वेळी जसे साधक तशी होत राहतीलच. (उत्सवसंवादी स्वयंसेवक)

श्रीगुरुवर्णो महाराजांनींच स्वतः कायमनिधिरूपानें बहुतेक केलेली आहे.) बाकीच्या नित्यपूजावैद्यादि व्यत्ययकरितां काहीं कायमनिधि आवश्यक आहे. त्याकरिता, अनंतहस्त परमात्मभावनेन, पत्रकारांनीं निर्दिष्ट केलेल्या सांप्रदायिकांच्या समोर आम्ही पुढीलप्रमाणें, प्रायः सर्वांना स्नेषणीय अशी एक योजना मांडीत आहोंतः—

एकाच वेळी अथवा हस्त्यानें, एकाग्र (५१) रूपे देणारे एक सहज गुरुभक्त जर, श्रीगुरुरूपेनें आश्रमाच्या साहाय्यक लाभले, तर या जमणाच्या एकाग्र हज्जार स्थिरनिधीच्या व्याजातून नित्यपूजा, आरती मंत्रपुण्य, नैवेद्य, इत्यादि व्यत्यया अपेक्षेचालू राहिल असा अंदाज आहे. वरीलप्रमाणें एकाग्र रूपे देणाऱ्या मर्यादित संख्येच्या श्रीदत्तत्रयनीचा उत्सव आल्यानंतर पोष्टानें प्रसाद पाठविला जाईल.

‘नित्यश्रीनित्यमंगलम्’ अशा प्रमुदरवारामध्ये नित्य अन्नसंतर्पण चालू आहे. रोज एक, अनेक अन्ना अतिथीची ये जा चालू आहे पोत, खो, पुरुर, प्राक्षण, इतर, चाल, धृष्ट, श्रीमंत, मगीव सर्वांचाच समावेश आहे. काशीपासून रामेश्वरपर्यंत सर्वत्र असणाऱ्या सद्गतांचा इकडे ओढा आहे. सद्भावनेनें व पावित्र्याच्या इच्छेनें देणाऱ्या सज्जनांना, निदान एक वेळ का होईना, भाजी भाकरी, जे काय नैवेद्यास अर्पण तें, मिळाले पाहिजे. येथे फक्त रहा आणि खाणावळी जेव्हा असे त्यांना मारणें या विश्वेश्वराच्या दरबारांत तर्फी उचित ठरणार नाही. म्हणून हा एक अपरिहार्य असा मोठा खर्च आश्रमाला करावा लागत आहे. आणि हा शास्त्रविहित असाच आहे—

हा मोठा खर्च भागविण्याकरिता, एकदम अथवा हस्त्यानें कमीत कमी शंभर किंवा यापेक्षा अधिक रूपे देणारे साहाय्यक मिळविण्याचें कर्तव्य, विश्वमात्रा करायलाचें आहे. या साहाय्यकांनीं दिलेल्या द्रव्याच्या व्याज तून येथें वपातून एक दिवस, दोन दिवस, त्यांच्या त्यांच्या द्रव्यांभाप्रमाणें अन्नानांत होत राहून ते श्रेय त्यांना मिळत राहिल याही साहाय्यकांच्या नावाची नोंद ठेवली जाऊन त्यांच्याकडेही प्रतिवर्षी श्रीदत्तत्रयनीनंतर, प्रसाद, पोष्टानें खाना होईल.

याप्रमाणें, वरील कोणत्याही एका अथवा दोनही योजनेंत प्रविष्ट होण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं प्रथम, आपल्या पूर्ण पत्त्यासह व योजनेच्या निर्देशासह आपली समजि खालील पत्त्यावर कळवावी. ममतिपत्रा-वरीलवर आपलें द्रव्यही कोणास पाठविणें असल्यास तसे करण्यासही हरकत नाही. ममतिपत्राप्रमाणें त्यात निर्दिष्ट केलेल्या योजनेमध्ये नावाची नोंद घेण्याचें उत्तर आश्रमाकडून येईलच. हस्त्यानें द्रव्य देऊ इच्छिणाऱ्यांना प्रार्थना अशी की, त्यांचे येतील तसे पैसे इकडे जमा होत राहतीलच, पण त्यांच्या राहिलेल्या हस्त्यावरून मात्र आश्रमाकडून पुनः विचारणा होणेची अपेक्षा न घाळता त्यांनी स्वतःच नोंद घेऊन आरंभें संकल्पित द्रव्य आश्रमाकडे पोचविण्याची दक्षता घ्यावी.

‘हे विश्वचि माझे घर । गेसी मति जयाची स्थिर ।
किंवाहुना चराचर । आपणचि जाहला ॥’

अशा पूज्य श्रीगुरुवर्णो महाराजांच्या सत्य संकल्पानें पुण्यासारख्या शहरांत निर्माण झालेल्या श्रीगुरुस्थानाच्या चिरंतन व्यवस्थेबद्दल हे सादर निवेदन श्रीगुरुभक्तांचे सखि प्रकट करण्याचें विश्वस्तांचें कर्तव्य, आज आम्ही पार पाडीत आहोंत. ‘हरिदाता हरिभक्ता’ या उक्तीप्रमाणें श्रीहरीनें दिलेल्या आपल्या ऐश्वर्याचा अंशतः तरी विनियोग श्रीहरीकडेच करण्याची सद्बुद्धि सर्वोंना व्हावी आणि त्याच्या साहाय्यानें येथे अर्पणित चालू राहणाऱ्या पुण्यकर्मातील पुण्याशाचा लाभ त्यांनाही होऊन ते पूर्ण सुखी व्हावेत हीच सर्वान्तर्यामी श्रीवासुदेवाजवळ आमची नित्य प्रार्थना आहे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :-

भुजंग व्रथत भालेराव,

श्रीवासुदेव निवास, कर्णे रोड, पुणे ४

श्रीदत्तत्रयनी शके १८८७

विश्वतः :- श्रीवासुदेवनिवास, पुणे ४

१ द. धु. कवीश्वर, पुणे

२ भु. व. भालेराव, पुणे

३ वि. गो. वैद्य, पुणे

४ ना. नं. भागवत, मुंबई

विशेष सूचना—पैसे पाठविणे झाल्यास, ‘शु. व. भालेराव, श्रीवासुदेव निवास, कर्णे रोड, पुणे ४’ किंवा ‘श्रीगुरुवर्णो महाराज, श्रीवासुदेव निवास, कर्णे रोड, पुणे ४’ या पत्त्यावरच मनिशॉर्डरें किंवा चेकनें पाठवावेत म्हणजे पोंच पायती पाठवितां येईल. इतर कोणाकडेही पैसे देऊ नयेत.

विश्वतःमंडळ, श्रीवासुदेवनिवास, कर्णे रोड, पुणे ४

बंगीय प. प. श्रीलोकनाथतीर्थ स्वामिमहाराज

योग:-

स्व रूप म् उ प यो गि ता च

इयमेव सत्त्वप्रचुरा भूमिका

क्षित मूढ विक्षितैकाग्रनिवृद्धरूपेण पञ्चविधसु भूमिकासु
एकाग्रभूमिकानिवृद्धभूमिकयोरेव योगरूपरमुपदर्शित
योगदर्शने । इयमेव सत्त्वप्रचुरा भूमिका—

‘स्वाभ्यमास्य रात्र च दुर्गे कोशो बल सुदृढ ।

एतावदुच्यते रात्र्य सत्त्वद्विव्यपाश्रयम् ॥’

इति नीतिसारवचने राज्याहुतयापि व्यख्यापिता,
अतोऽत्यन्तमुपादेया प्रेक्षावताम् । सत्त्वभूमिकाया रक्षण
वैयक्-भावप्रकाशोक्त द्रष्टव्यम्—

‘आदित्य प्रवीभग्य भोजनमनुत्तापश्च तस्य वचो

भेषाबुद्धिभृतिरमाश्च करुणा ज्ञान च निर्दम्भता ॥

कर्मान्निन्दितमसृष्ट च विनयो धम उदैवाटरात्

पठे सत्त्वगुणान्वितस्य मनसा गीता गुणा गानिभि ॥१॥

‘समाधिविशेषाभ्यासात्’ इति न्यायसूत्रे योगापरपर्या

यस्य समाधेर्लक्षणम्—‘धारण प्रयत्नेन धार्यमाणस्य
मनसस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टानामना सह सयोगः’ इत्युक्तम् ।
त च यत्तत्त्वबुभुत्सया घटित स्यात्तद्व्यमपहृष्ट तद्विषयक
साक्षात्कार मानस करोति । कामातुरस्यरिभाव्यमानकामिना
साक्षात्काराऽन प्रमाणम् । अत एव कामिनीविज्ञासाया
कामिनीज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्व प्रसिद्ध
न्यायशास्त्रे । एव रीत्या बुभुत्साया स्वविषयान्यज्ञान
प्रतिबन्धकत्व यद्भवति तद्विधारणप्रयत्नद्वारेति प्रयत्नस्य
विधारकत्व बुभुत्सान्तर्रीयकमिति स्पष्ट तार्किकाणाम् ।

चिन्ताद्वारा साक्षात्कारो घटते

इयमेव बुभुत्सा, चिन्तेति व्यवस्थिते—

‘योगजो द्विविध प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदत ।

युक्तस्य सर्वदा भान चिन्तासङ्कतोऽपर ॥’

इत्यादि न्यायशास्त्रप्रतिपादितेषु वाक्येषु तथा
प्रतिपादनात् ।

‘आधिचिन्ता हितानाते शून्यता श्लासतापकृत् ।’

इत्यादिना साहित्ये शून्यताया अन्यज्ञानप्रतिबन्धकत्व
रूपता स्पष्टमुक्ता,

‘आहारे किरति समस्तविषयग्रामे निवृत्ति परा

नासाग्रे नयन यदेतदपर यच्चैरतान मन ।

मौन चेदमिदं च शून्यमखिल यद्विषमालोकते

तदब्रूया सगि योगिनी किमसि मो किं वात्रियोगिन्वसि ॥

इति पथे च चिन्तित इत्यते । तथा च सिद्धमेतत्,
चिन्ताद्वारा साक्षात्कारो घटते ।

योग समाधि

युक्तयोगिना तु चिन्तापेक्षा नास्तीति यदुच्यते तत्कारण
न्यायकन्दल्यामेवमुक्तम्—‘योग समाधि, स द्विविध,
सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । सम्प्रज्ञातो धारणेन प्रयत्नेन
कचिदात्मप्रदेशे वशीकृतस्य मनसस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टे-
नात्मना सयोग । असम्प्रज्ञातश्च वशीकृतस्य मनसो
निरभिषर्चिर्निस्पृहत्वात् कचिदात्मप्रदेशे सयोग ।

रसमशार्णवे अद्भुतरसातिरिक्तरससाधनत्वज्ञानं, काव्य-
जन्यानन्दजनकत्वज्ञानं वा विलम्ब इति व्याख्यातं गोकुल-
नाथोपाध्यायैरेव । सर्वपापमेतेषां समन्वयेन पूर्वोक्त एव
विस्मयपदार्थं सम्पन्नः ।

‘ ध्यानं नयनविस्तारं प्रसादो वदने दृष्टिः ।
आनन्दाश्रुसरोमाञ्चमभिनिवेशावलोकनम् ॥
अनिश्चयत्वं मनसो यस्मात्सन्मानसोऽद्भुतः ।
चेलाङ्गुलीनां भ्रमणमुत्थायोत्थाय वल्लालम् ॥
दानप्रस्थो नटनमाश्लेषश्च परस्परम् ।
परस्परस्य भुजयो परस्परतलाहति ॥
एवमादिर्विकारो यः स भवेद्वाङ्मनोऽद्भुतः ।
हाहाकारं साधुवादं कपोलास्फालनध्वनिः ॥
उच्चैर्हासो हर्षघोषी गीतमुच्चावचं वचः ।
एवमादिर्विकारो यः स भवेद्वाचिकोऽद्भुतः ॥ ’
(भावम्)

५ वि पा द

विपादश्च वृत्तिविशेषरूपं साहित्यशास्त्रोक्तं उत्तमप्रवृत्तिपु-
ध्यानमुत्पादयति ।

‘ कार्योन्तिस्तरणाद्देयाद् व्यापत्ते राजदोषतः ।
चौर्यादिप्रहणादिष्णादिषादो नाम जायते ॥
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठेषु स त्रिषा कथ्यते सुषे ।
सहायान्वेषणोपायचिन्तादि व्येष्टतो भवेत् ॥
वैमनस्यमनुत्साहो विप्रैः शय्या च मध्यमे ।
ध्यानश्चसितमूर्च्छादिः कनिष्ठानां निरूप्यते ॥ ’ (भावप्र०)

तथा च पूर्वोक्तनिर्देशद्वयस्यापञ्चकमेव ध्यानजनकं
सिद्ध्यति ।

‘ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ’ इति योगसूत्रे, ज्येष्ठाधिकरण-
प्रदेशविशेषविषयकवृत्तिप्रवाहो धारणा, इति व्याख्यातं
नारायणतीर्थैः । प्रयत्नसाध्यतादशाया वृत्तिप्रवाहो धारणा,
अप्रयत्नतादशाया वृत्तिप्रवाहो ध्यानमित्यपि स्फुटीकृतं
तैरेव । तथा च निर्देशावस्थापञ्चकान्यतमं सिद्धये यत्न-
सर्वोऽपि धारकप्रयत्नः । तेन प्रयत्नेन मनसो धार्यमाणत्वं
यस्मिन्नात्मप्रदेशे भवति स एव ‘ देशबन्ध ’ इति सूत्रे
देशपदार्थः । तत्र च मनसो संयोग एव देशबन्धपदार्थ-
पर्यवसितः । ‘ तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ’
‘ समाधिभावनाथं क्लेशतनूकरणार्थंश्च ’ इति, सूत्रे,
समाध्यायत्वादनार्थत्वं, क्लेशतनूकरणार्थत्वं च यत्क्रियायोगो

वर्णितः, तद्वदकस्य सर्वथाऽऽहारवर्जनात्मकस्य तपसो-
निर्देशजनकत्वं, विषादजनकत्वं, चिन्ताजनकत्वं च, ईश्वर-
प्रणिधानस्याद्भुतजनकत्वं, स्वाध्यायस्यामर्पजनकत्वं च
सम्भवति । एतत्तिरिक्तान्यपि तपासि, ईश्वरप्रणिधानोद्देशेन
क्रियमाणानि धारकप्रयत्नरूपाण्येतेति, ‘ वैधक्लेशजनक-
कर्म तपः ’ इति स्मृतिरित्यव्याख्यानसूत्रेण यद्यपि तपास्येव,
तथापि क्रियायोगाघटकं तपोऽनन्यनात्मनः मुख्यमेव ग्राह्यम् ।
शीघ्रसमाधिप्रदत्वात्क्लेशतनूकरणार्थत्वाच्च पुनः प्रथमकरणमिति
व्याख्यातं नारायणतीर्थैः ।

तथा च—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मनःपञ्च-
विधक्लेशतनूकरणार्थो वैधक्लेशात्मनःसामान्यतपोऽप्येति जन-
नानात्मकमुख्यतपोऽपि ततो वा पूर्वोक्तक्रियात्मनः क्रियायोगो
एव धारकप्रयत्न इति सिद्धम् ।

अ ह प दार्थश्चि त्त म्

अविद्यासंस्कारविलयार्थमिति ।—अहपदार्थश्चित्तम्—
‘ चित्तद्रव्यं हि जतुयत्स्वभावात्कठिनात्मकम् ।
तापत्रैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥
कामक्रोधभयस्तेहर्षशोकदयादयः ।
तापनाशितजतुनस्तच्छान्तौ कठिनं तु तत् ॥
द्रवतायां प्रविष्टं सप्तकादिभ्यश्च गतम् ।
चेतः पुनर्दृष्टौ सत्यामपि तन्नैरमुञ्चति ॥
दृष्टे चित्ते विनिक्षिप्तं स्वाकारो यस्तु बलतुना ।
संस्कारावासानां भावभावनाशब्दभागास्तौ ॥

इति भक्तिरसायनोक्तरीत्या द्रुतचित्तनिष्ठो बलत्वाकार-
कठिनं संस्कारः, कामक्रोधादितापत्रैश्चित्ते द्रवत्वमुत्पद्यते,
स्वयमपि द्रव्यभावः प्राप्य निश्चयतीत्यवगमनात् संस्कार-
विलयपदेन कन्दल्या व्यवहृते । अयमेव क्लेशतनूकरणपद-
योऽपि ।

परिणामादिति—आत्मान्यविषयकसंस्काराणां तन्-
दृतत्वादित्यर्थः ।

भारतीयं राजनीतिशास्त्रे योग

अनेन हि ग्रन्थे सुखावस्थायां न्यायशास्त्रोक्त-
स्पष्टीकृता । न्यायशास्त्रस्यैवयोगशास्त्रभूतेन भारतीयराज-
नीतिशास्त्रेण राजनीतावस्थं योगस्यावयमनुप्रेष्यत्वमुक्तम् ।
तथा हि कामन्दकीयनीतिशास्त्रे—

‘ शानाङ्गुलीनां कुर्वीत वदयामिन्द्रियदन्तिनाम् । ’

इत्यत्र जयमङ्गला—‘तत्र ज्ञान द्विविधम्, आत्मात्मभवन
बाह्यात्मभवन च । तत्राद्यस्योत्तरत्रोपयोग यस्यामः । द्वितीय
द्विविध प्रतिबुद्धमप्रतिबुद्ध चेति । तत्र कार्याकार्यविवेका-
दुत्पन्नमान मनोनियमनसमर्थं प्रतिबुद्धम्, अन्यदप्रतिबुद्धम् ।
—तस्मात्प्रतिबुद्धज्ञानेनाद्भुतशक्त्यानीयेन मनोनियमनपूर्वक-
मिन्द्रियदान्तिनमस्वतन्त्रं कुर्यात् यथा विषयेषु न विप्रति-
पद्यते ’ इति ।

एय—‘तस्मात्प्रयत्नसरोषाद्भावयेन्निर्मनस्कताम्’
यथा मनसो बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तिर्न भवति । प्रयत्न-
सरोषश्चात्मात्मभवनज्ञानात् । तद्वि योगाभ्यासात्प्रयत्नान्
संरुणद्धि ’ इति ।

अतएव प्रत्यक्षानुमानागमदेशकालशक्तिपुरःसरार्थविनि-
योगलक्षणाया भारतीयराजनीतौ योग उक्तलक्षणः परमा-
वश्यकत्वेन राजनीत्यनुष्ठातृभ्यो विहितः—

‘सुनिपुणमुपसेष्य सद्गुरुं शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।

भवति हि विनयोपसंहितो नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥’
इत्यादिभिर्वाक्यैः ।

‘विवेकश्रुतिसम्पत्तिगुरुभक्तितपस्वितेत्येतच्चतुष्टयसिद्ध्यर्थं,
विवेकश्रुतिसम्पत्तिगुरुभक्तितपस्वितेत्येतच्चतुष्टयं यावज्जीवमह-
वरिष्ये’ इति सफल्येन कृतेऽनुष्ठाने अयं योगः सिद्धो
भवतीति सद्गीतरत्नाकरे वर्णितेन धृतिभावेनापगतो भवति ।
तद्यथा—

‘विवेकः श्रुतिसम्पत्तिर्गुरुभक्तिस्तपस्विता ।
एते विषयभावेन करणत्वेन च स्थिताः ॥
इष्टाधिष्ठानामिष्टानां लाभस्तु विषयत्वतः ।
व्रीडाकरणभावेन विभावा यत्र सम्मताः ॥
प्राप्तभोग्योपभोगस्य त्वप्राप्तातीतभोगयोः ।
जीर्णं नष्टे चाविषादोऽननुशोचनमित्यपि ॥
अनुभावद्वयं यत्र घृतिं तां ह्रवते बुधाः ॥’ इति ॥

—पदितराज राजेश्वरदासो द्रविड, काशी

वरील संस्कृत लेखाचा मराठी

अनुवाद पुढील पृष्ठावर वाचावा

यो | ग

स्व | रू | प | आ | णि | उ | प | यु | क्त | ता

क्षित, मूढ, विक्षित, एकाग्र व निरुद्ध अशा पाच प्रकाराने युक्त असणाऱ्या चित्ताच्या भूमिका किंवा ज्या अवस्था आहेत त्यात एकाग्र व निरुद्ध अशा चौथ्या व पाचव्या भूमिकेला किंवा अवस्थेलाच पातळलादि योग-दर्शनामध्ये 'योग' अशी संज्ञा दिली आहे. ही योग-भूमिकाच सत्त्वप्रचुर अशी आहे. स्वामी-अमात्य-राष्ट्र-दुर्ग-कोश-बल व सुदत् अशा सात पदार्थांना मिळून 'राज्य' अशी संज्ञा आहे व हे राज्य सत्त्वबुद्धीच्या आधारावर राहिले आहे. म्हणजे अन्यथ व्यतिरेकाने सत्त्व-बुद्धीच या राज्याला कारण आहे. याप्रमाणे असलेल्या नीति-सार वचनात राज्याचे अंग म्हणूनही या योगभूमिकेला महत्त्व दिले आहे. म्हणून शाहण्या माणसाने इच्छा अत्यंत आदराने जगाच्या व आपल्या कल्याणाकरता स्वीकार केला पाहिजे.

सत्त्वभूमिकेचे लक्षण

सत्त्व भूमिकेचे लक्षण वैयक्त भावप्रकाश ग्रंथामध्ये पुढे सांगितल्याप्रमाणे वर्णिले आहे. ते म्हणतातः—
शानी लोकानी सत्त्वगुणाने युक्तः अश्लेख्या मनाचे सोळा गुण वर्णन केले आहेत. सात्विक मनाची माणसे धर्म, ईश्वर वगैरे भुव्यादिवर्णित अलौकिक पदार्थ विद्यमान आहेत अशा निश्चयाची असतात. ते स्वसंपादित पदार्थांचा

एकट्यानेच उपभोग न घेता अधिकारानुरूप दुसऱ्यास वाटून देऊन मग त्याचा स्वतः उपभोग घेतात. त्यांना उत्ताप, मानसी पीडा किंवा पश्चात्ताप होत नाही. कारण ते विचारपूर्वक कार्य करणारे असतात. ते सारयुक्त व रारे बोलणारे असतात. त्यांच्या बुद्धीत, पाहिलेल्या किंवा ऐकलेल्या गोष्टीचा निश्चय नष्ट न होऊ देण्याचे म्हणजे न विसरण्याचे सामर्थ्य असते, व ते ऊहापोहकुशल असतात. धैर्य व क्षमा हे गुण त्यांच्या अंगी असतात. कारुण्य, शास्त्र व व्यवहारज्ञान, अदामिकत्व, लोक व शास्त्र यांनी अनिष्ट असलेल्या कर्मांचे अनुष्ठान, निरिच्छता, नम्रता व आदराने सर्वदा धर्मानुष्ठानशीलता, याप्रमाणे सोळा गुण याचे ठिकाणी नियमाने असतात. हे सर्व वर्णन भावप्रकाश ग्रंथामध्ये पहाण्याजोगे आहे.

'समाधि' पदार्थाचे लक्षण

"समाधिविशेषाभ्यासात्" या न्यायसूत्रात आलेल्या व योग असे दुसरे नाव असलेल्या 'समाधि' पदार्थाचे लक्षण टीकाकारानी पुढीलप्रमाणे केले आहे. ते म्हणतातः—
धारक प्रयत्नाने स्थिर केलेल्या मनाचा, तत्त्वबोधाची इच्छा असणाऱ्या आत्म्याशी जो संयोग, त्यालाच 'समाधि' असे नाव आहे. तो मन-संयोग ज्या पदार्थाच्या तत्त्वबोधे-च्छेने युक्त असेल, त्या संयोगाने उत्पन्न झालेले जे अष्ट

म्हणजे धर्म, तो त्या पदार्थाचा मानस साक्षात्कार करून देतो. याविषयी लौकिक दृष्टान्त देणे अवस्थायस, कामातुर माणसाने स्वप्न कामिनीचा घेतलेला जो प्यास, तो त्या कामिनीच्या साक्षात्काराला कारण होतो, असे सांगता येईल. म्हणूनच न्यायशास्त्रामध्ये, एवढा वा कामिनीजिज्ञासा चित्तात निर्माण झाली, म्हणजे ती जिज्ञासा इतकी जबर दस्त असत, की इतर विषयाच्या ज्ञानाची साधने सिद्ध असताना सुद्धा त्या साधनापासून इतर पदार्थांचे ज्ञान न होता कामिनीज्ञानच त्याला होते. इतर ज्ञानाची सामग्री दुर्बल होते अशाच रीतीने कोणत्याही पदार्थांच्या बोधेच्छेला, स्वविषयाहून अन्य विषयाच्या ज्ञानाला जे प्रतिबध्दत्व असते, ते सुद्धा वर वर्णिलेल्या विधारक प्रयत्न द्वाराच असते. म्हणून कोणताही प्रयत्न चित्ताला विधारक व्हावा अशी इच्छा असेल, तर ज्या ठिकाणी चित्ताची धारणा इष्ट असेल, त्या विषयाची उत्कट बुभुत्सा आवश्यक आहे हे तत्त्व तार्किक लोकाना सांगण्याची शिल्लक आवश्यकता नाही ते त्यांना मर्यादप्रकाशप्रमाणे स्पष्ट आहे.

तीन अलौकिक सन्निकर्ष

या बुभुत्सेलाच 'चिन्ता' असे शास्त्रकार म्हणतात. पदार्थज्ञानाला कारणीभूत जसणाच्या सन्निकर्षाने वृणन कृतीत असता न्यायशास्त्रातील कारिभावली प्रथात अलौकिक सन्निकर्ष प्रसंगी सामान्य लक्षणा, ज्ञानलक्षणा व योगज असे तीन अलौकिक सन्निकर्ष सांगून त्यापैकी युक्त व युजान असा दोन प्रकारचा जो योगज सन्निकर्ष आहे, त्यातील युक्त सन्निकर्षाला योग्याला पदार्थांचा भान सर्वज्ञ असते व युजान सन्निकर्ष-युक्त योग्याला वर मागितलेल्या चिंतेने म्हणजे बुभुत्सेचे महाव्य त्याचे गमते असे म्हटले आहे. अर्थातच युक्त योग्याचे अदृष्ट जन्यनिरपेक्ष व युजानाचे अदृष्ट चिंतासापेक्ष असे उरते. म्हणूनच युक्ता पेशा युजान योगी त्याच्या तर्काचा असे म्हणावे लागते.

चिन्ताद्वारा साक्षात्कार

साहित्यशास्त्रात आपल्या वियोगिनी सरलीला पाहून तिची मैत्रीण तिच्या 'तू वियोगिनी आहेस की योगिनी आहेस ?' असे जे विचारते, ते वियोगिनी व योगिनी या दोघांची अभेद सादरीच गमतात. म्हणून सामान्य धर्म

ज्ञानामुळे संशयाग्न्यात होऊनच तो विचारते ती म्हणते, 'हे शक्ति, तुला योगिनीप्रमाणेच आहार करण्याची शिल्लक इच्छा नाही. स्वच्छदनादि संपूर्ण जे सुखदायक पदार्थ त्याला सून तू जगदी निवृत्त आहेस. तुम्ही दृष्टी नेहमी नासाप्रावर असते. इकडे तिकडे तू तुकून सुद्धा पहात नाहीस. हे एक तिसरेच शिष्य तुझा मन नेहमी एकाग्र असे असते. कोणाशीही तू एक अक्षर सुद्धा बोलत नाहीस आणि या जगाकडे तू शून्य दृष्टीने सर्वदा पहात असतेस. त्यामुळे तू काय योगिनी आहेस ? परंतु तसे म्हणावे तर उघड रीतीने योगाभ्यास केव्हाच आमच्या पाहण्यात नाही व तू योगिनीची सुद्धा अदीच स्थिती असते. त्यामुळे तू वियोगिनी आहेस ? हे मला पुरे पुरे सांग.' याप्रमाणे केलेल्या साखीच्या प्रभात आपल्या मैत्रीणीच्या ठिकाणी तिने शून्यता शेवटी दाखविली आहे. ही शून्यता आहारादि अन्य पदार्थ ज्ञाना मध्ये प्रतिनवक आहे. असे स्पष्ट दिसत आहे. नाही तर इतर सर्व ज्ञानाचा अभाव त्या त्या ज्ञानाची साधने असताना असभाव्य आहे. साहित्यशास्त्रात हिताची प्राप्ती न झाल्याने श्वासवताप करणारी आधी-चिन्ता-व शून्यता हे विकार होतात असे म्हटले आहे. प्रवृत्त प्रसंगी आश्वास चिन्ताद्वारा साक्षात्कार होऊ शकतो. एवढेच या उदाहरणावरून घेणेचे आहे, ते या उदाहरणाने सिद्ध झाले.

समाधीचे दोन प्रकार

गाता युक्त योग्याना चिंतेची अपेक्षा नाही असे जे म्हटले, त्याच कारण न्यायकदली प्रथात याप्रमाणे दिले आहे - योग म्हणजे समाधी. तो दोन प्रकारचा आहे. एक सप्रज्ञात व दुसरा असप्रज्ञात. धारक प्रयत्नाने कोणत्या तरी आत्म्याच्या प्रदशात संयोग म्हणजे समाधी. त्यातील दुसरा म्हणजे असप्रज्ञात समाधी हा मुमुक्षूना उपयोगी आहे व तो श्रेष्ठच्या जन्मामध्ये अविद्या संस्काराच्या विलयाकरता परिपक्व हातो त्या समाधीने धर्म-रूप शब्द निमाण होत नाही. कारण मुमुक्षूला इच्छारूप अदृष्टोत्पादक सहाकारी कारण नसते कारण मुमुक्षु निरिच्छ असतो. हा समाधी बाह्य विषयाकडे मुमुक्षूला प्रवृत्तही करित नाही. कारण आत्म्याच्या ठिकाणीच त्याचा परिणाम होतो. म्हणजे आत्म्याहून अन्य विषयाचे संस्कार या समाधीने कृश म्हणजे नष्टाव्य शास्त्रे अमतात पहिला जो सप्रज्ञात

नामाचा योग आहे त्या योगाला अभिसंधि म्हणा
योग्याची इच्छा किंवा कामना सहायक असल्याने त्या
योगापासून धर्मरूप अदृष्ट निर्माण होते व योगी ज्या
अर्थाच्या तत्त्वज्ञानाची इच्छा करीत असेल त्या
अर्थाच्या साक्षात्कार त्याला होते त्यामुळे या योग
रूप माधनाने युक्त असणारे योगी मुख्य असतात
योगापासून गरीब व्युत्पन्न झाले असले तरी इच्छा असल्यास
असप्रज्ञात योगालाही ते योग्य असतात म्हणून त्यांना
योगी अशी गौण का होईना मजा प्राप्त होते परंतु त्यांच्या
चित्तातीत वासनादि मल क्षीण न झाल्याने त्या वेळी
त्यांना असेंद्रिय असणाऱ्या पदार्थांचे दर्शन होत नाही असे
युक्तानामियादि ग्रंथांने भाष्यकारांनी याच वर्णन केले
आहे युक्त म्हणजे सामान्यवस्थेत स्थित असणाऱ्या
योग्यांना, अर्थातच असप्रज्ञात योग्यांना, आपल्या योगज
धर्माने अनुगृहीत अशा मनाने आपल्या आत्म्याविषयी,
आपल्याहून भिन्न असणाऱ्या दुसऱ्याच्या आत्म्याविषयी,
आकाश दिशा काल वायु सूर्य परमाणु, मा व त्यांच्या
ठिकाणी समग्र व संप्रधाने राहणारे जे गुण कर्मादि पदार्थां
यांचे समवाय याविषयी तरे व अज्ञात असे यांच्या
स्वरूपाच ज्ञान होते याप्रमाणे भाष्य ग्रंथ आहे

धारणेचे लक्षण

आता या न्यायनंदनी ग्रंथाचे व्याख्यान त्यातील
अर्थाच्या स्पष्टीकरणाकरता करीत आहे - कदलीमध्ये 'धार
केण प्रयत्नेन' अने म्हटले आहे यात धारक प्रयत्न शब्दाचा
अर्थ 'धारणा' असा होत आहे वसिष्ठानी (खु ८ १८)
श्लोकात योगाभ्यास विशारद अशा साधनांनी यमादि गुण
युक्त जात्याच्या ठिकाणी मनाची जी स्थिती तिला
धारणा म्हणतात असे धारणेचे लक्षण केले आहे असे
म्हटले आहे या वसिष्ठवचनाला ग्रामाभ्यास मानून ध्यानाला
उत्पन्न करणारी अशी जी चित्ताची अवस्था तिलाच
धारणा अने म्हणतात असे दिसते चित्ताच्या जो सजातीय
वृत्तिप्रवाह न्यालाच ध्यान असे म्हणतात असे "त्या
ठिकाणी प्रत्ययाची एकतानता म्हणजे ध्यान" अशा
पातळ योगसूत्रावरून सिद्ध होते अशी ध्यानाला
उत्पन्न करणारी चित्ताची दशा म्हणजेच धारणा पाच
कारणाने होते. निर्वेदाने, अमर्पणे, चिन्तेने, अद्भुतरसाने
किंवा उत्तम प्रवृत्तिस्थ विद्यादाने ती निर्माण होते

निर्वेदाचे अनुभाव

त्यात निर्वेदाचे लक्षण भावप्रकाश ग्रंथात असे कले
आहे:- दारिद्र्य, व्याधि, दुःख, इष्टविभोग, दुःस्वप्नाची भर
भराट ईर्ष्या व तत्त्वावरोध अशा सात कारणांनी निर्वेद
उत्पन्न होतो याचे परिणाम म्हणजे अनुभाव वास्तव
भातल्या आत नेनात अश्रू येणे, ध्यान करणे, निश्वास
सोडणे, आपणच धिक्कार आपण करणे, दीनता प्रकट
करणे, स्मरत गद्गदता येणे, पादरे किफ्ट पडणे इत्यादि
प्रकारचे आहेत स्त्री किंवा हलक्या वृत्तीच्या लोकात रडणे,
भेकणे व उच्छ्वासविवेकाने हा निर्वेद ओळखण्याचा
असतो यांच्याच्या ठिकाणी हा निर्वेद तत्त्वावरोधापासून
होत असतो परंतु हा निर्वेद त्याचे ठिकाणी प्राप्त अवस्थेत
असत नाही म्हणजे स्पष्ट समजत नाही कायप्रकाश
गारानी शान्तरसवर्णनप्रसंगी निर्वेद व्याचा स्यामि भाव
म्हणजे मूळ स्वरूप आहे असा ज्ञान नावाचा नवम रस
आहे असे त्याचे वर्णन केले आहे. गोकुलनाथोपाध्यायानी
विवरणग्रंथात याचे पुढीलप्रमाणे विवेचन केले आहे - ते
म्हणतात प्रवृत्तीला उत्पन्न न करणारे जे ज्ञान, त्याला
उपेक्षा बुद्धी म्हणतात ती उपेक्षा बुद्धी, आपल्या इष्ट
पदार्थांना कारण असणाऱ्या वस्तूचे ठिकाणी बुद्धा, ही
वस्तु बलवदनष्टाला साधन आहे अशी बुद्धी निर्माण
करून, त्या वस्तूबद्दल द्वेष निर्माण करते, व निवृत्ती उत्पन्न
करून शमात्मक मुक्ताला कारण होते तीच बुद्धि वासना
रूपाने परिणाम पावली, म्हणजे बीभत्सालाला निर्माण
करणारी 'जुगुप्सा' या सशेला प्राप्त होते, असे म्हटले
आहे हीच उपेक्षाबुद्धी सर्वविवेक जर झाली, तर तिला
'शम' असे म्हणतात, असे रसमहार्णवामध्ये म्हटले आहे
एकदरीत ज्ञान रसाचा स्थायीभावरूप जो निर्वेद, तो
समस्त विषयांची जी जुगुप्सा, तत्त्वरूप आहे असे, सिद्ध
झाले छी किंवा नीचादिव्यव्यक्तिनिष्ठ जो निर्वेद, तो
मात्र ध्येय वस्तूहून अन्य समस्त विषय-जुगुप्सरूप
आहे असे समजावे याप्रमाणे धारणेचा कारण जो
निर्वेद याचे वर्णन झाले

अमर्प मीमांसा

आता धारणेचे दुसरे कारण जो अमर्प, त्याचे वर्णन
भावप्रकाशात याप्रमाणे आहे:- विद्येने, ऐश्वर्याने अथवा

चलाने आपल्यपेक्षा अधिक असणाऱ्या पुरुषाने आपला अधिपक्ष केला किंवा सभेमध्यें आपला अपमान केला असता त्याची प्रतिक्रिया करण्याची जी इच्छा, तिला 'अमर्ष' असे म्हणतात. अमर्ष या व्यक्तीला झाला आहे हे ओळखण्याची साधने म्हणजेच अनुभाव आपली मान बिगडि अभिप्रायाने हालविणे, घाम येणे, ध्यान करणे, प्रतिक्रियेचे उपाय हुडकणे, त्याचद्वल उत्साह बाळगणे, न तदर्थ उद्योग करणे वगैरे कार्यावरून रसकोविद छेवानी तो ओळखता येतो असे सांगितले आहे. गोकुलनाथ उपाध्यायानी साहित्यशास्त्रात प्रतिक्रियेच्छासुख म्हणून वर्णिलेल्या अमर्षाचे व्याख्यान स्थिरक्रोध अशा रीतीने केले आहे.

चित्तेचे अनुभाव

घरणेचे तिसरे कारण जी चिंता, तिचे भावप्रकाशकारानी असे वर्णन केले आहे:—ऐश्वर्यभ्रश, दारिद्र्य, इष्ट द्रव्याचा अपहार, या योगाने जो चिन्तात वितर्क निर्माण होतो, त्याला चिन्ता असे म्हणतात. परंतु ही चिन्ता म्हणजे स्मृति नव्हे. स्मृतीपेक्षा दुसरी ही वृत्ति आहे उच्छ्वास-निःश्वास, अशोभुल होऊन चिंतन करणे, सताप करणे, शून्य-चिन्ता, शरीरकुशता, आकाशाबोवन वगैरे परिणाम किंवा अनुभाव चित्तेपासून होतात असे काव्यकोविद म्हणतात असा तो लेख आहे गोकुलनाथोपाध्यायानी जिज्ञासा विद्या स्मरणाची इच्छा याला चिन्ता असे म्हटले आहे.

अद्भुत रस

घरणेचे चौथे कारण अद्भुत रस हे आहे. याचे विवेचन भावप्रकाशात याप्रमाणे आहे:— अद्भुतरस मानस, शारीर व वाचिक अशा तीन प्रकारचा आहे. मानस अद्भुतरसात ध्यान-नेनाचा विस्तार, मुलावर व नेनात प्रसन्नता दिसणे, रोमान्त्वमहित आनदाशु येणे, तटस्थ अशा नेत्रानी पहात राहणे व मन चंचल असणे असे प्रकार होतात. शारीर अद्भुतरसात कपडे किंवा हाताची बोटे हालविणे, धारधार उठून बडबडणे, दान देण्याची तयारी टालविणे, पोवाळ करणे, परस्पर आलिंगन करणे, परस्परच्या हातावर हात मारणे इत्यादि विकार प्रगट होतात वाचिक अद्भुतरसात हाहाकार करणे, शानस

शाचास असे म्हणणे, गालाच्या आस्फालनाने ध्वनि करणे, मोठ्याने हासणे, हर्ष व घोष करणे, गाणे म्हणणे, बरेवाईट शब्द बोलणे इत्यादि विकार ह्योपत्तीस येतात असे म्हटले आहे.

विस्मय

गोकुलनाथोपाध्यायानी अद्भुत रसाचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले आहे. ते म्हणतात:— अद्भुतरसाचा 'विस्मय' हा स्थायी भाव आहे. विस्मय म्हणजे विलक्षण उत्कर्ष-युक्त ही व्यक्ति आहे असे ज्ञान असे समजावे. उत्कर्ष म्हणजे दोषरहित गुणवत्ता असे ते म्हणतात. उत्कर्षामध्ये वैलक्षण्य हे आहे की मोगालाही न करता येण्यासारखी गोष्ट या व्यक्तीने केली असे दारविणे अशी दालविलेली जी दोषरहित गुणवत्ता तिलाच लोकोत्तरत्व किंवा वैलक्षण्य असे म्हणता येईल. अशा लोकोत्तर किंवा विलक्षण पदार्था बद्दल प्रमाण म्हणून श्रीशंकरसेनकृत नाडीपरीक्षा ग्रंथात केलेली विस्मयपदार्थांची व्याख्याच पुरेशी होईल. उच्च ठिकाणावरून पडलेला, किंवा मोडलेली शरीरातील ज्याची हाडे जोडलेली आहेत असा, अतिशय ज्वाला झाला आहे असा, क्षय-योगादिकाने ज्याचे वीर्य नष्ट झालेले आहे असा, जो मनुष्य, त्याच्याचद्वल बैशाच्या मनात विस्मय उत्पन्न होत नाही कारण पूर्वी सांगितलेल्या मृत्यूच्या कारणांपैकी येथे एकही मृत्युकारण नाही असे त्यांनी म्हटले आहे. त्यात विस्मय शब्दाचा अर्थ करताना विस्मय म्हणजे असाध्यत्व-ज्ञान असे व्याख्यान त्यांनी केले आहे.

विस्मय पदार्थांचे व्याख्यान

गोकुलनाथोपाध्यायानी विस्मय पदार्थांचे व्याख्यान असे केले आहे. ते म्हणतात:— अद्भुतरसाहून अतिरिक्त जे शृंगारादि रस त्याचे हे कारण आहे. असे ज्ञान किंवा वात्सापासून उत्पन्न झोणाच्या आनंदात हे जनक आहे. असे ज्ञान, म्हणजेच विस्मय आहे असे समजावे. या सर्व बिद्वानांच्या एकवाक्यतेने आम्ही पूर्वी वर्णन केलेला विस्मय पदार्थांचे योग्य आम्ही असे सिद्ध झाले.

विषाद

आता घरणेचे पाचवे कारण विषाद हा आहे. विषाद मुळा उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा अधिकारी भेदाने

तीन प्रकारचा होतो प्रथम विपाद उत्पन्न होण्याची कारणे भावप्रकाशात अशी दिली आहेत — अंगीकृत सार्वाची समाप्ती देववशात न करता येणे, राजाच्या दोषाने विशेष आपत्ती येणे, चोरी अथवा अन्य चोरी प्रकरणी त्यात सापडणे, अथवा नाना प्रकारची विप्रे येणे, ही विपादाची कारणे आहेत आता उत्तम माणसास विपाद झाला म्हणजे त्याचा परिणाम चिंता उत्पन्न होणे, कोणी सहाय करणारा नसणे, बगैरे प्रकारे होतो मध्यम माणसास विपाद झाला म्हणजे चित्त ठिकाणावर नसणे, चित्तात अनुत्साह असणे, विप्रादिक आले असता स्वरध निवृत्त राहणे, बगैरे विकार होतात व कनिष्ठ माणसास विपाद झाला म्हणजे ध्यान, वासप्रस्थाप, मूर्च्छा, बगैरे विकार होतात व स्व विशेष हे विपादाचे स्वरूप आहे उत्तम प्रकृतीच्या माणसास हा विपाद झाला म्हणजे तो त्याचा ध्यान करण्याकड प्रवृत्त करतो परंपरीत, पुढा सांगितलेल्या ज्या निर्वेदादि पाच अवस्था, धारणाद्वारा या ध्यानाला कारण आहेत हे सिद्ध झाले

धारणा

“देवगन्धश्चित्तस्य धारणा” या पातञ्जलसूत्राच्या व्याख्येत नारायणतीर्थानी ज्येष्ठपदाचार्ये अधिकरण जो प्रदेश विशेष, त्याविषयी जो वृत्तिप्रवाह, त्यालाच धारणा असे म्हणले आहे ज्या वेळी तो वृत्तिप्रवाह प्रयत्नाध्य असतो, त्या वेळी त्या प्रवाहाला धारणा असे नाव आहे, व प्रयत्न न करता सहज असा तो वृत्तिप्रवाह चालतो, त्याला ध्यान ही संज्ञा आहे असे ते म्हणतात म्हणजे आता निर्वेदादि पाच अवस्थेपैकी कोणत्या तरी अवस्थेची सिध्दी होण्याकरिता जो प्रयत्न केला जातो, तो सर्वही प्रयत्न धारक प्रयत्न या संज्ञेला प्राप्त झाला त्या प्रयत्नाने ज्या आत्मप्रवेशाप्रमाणे मन धरले जाते, त्या प्रदेशालाच ‘देश गन्धश्चित्तस्य धारणा’ या सूत्रातील ‘देश’ पदानी घेतले पाहिजे, व त्या देशाशी मनचा संयोग, म्हणजेच देशगन्ध असे सिद्ध झाले

त्रिया योग

तप, स्वाध्याय, व ईश्वरप्रणिधान यास त्रियायोग म्हणतात तो त्रियायोग समाधि उत्पन्न करण्याकरता व

श्रेष्ठ क्षीण करण्याकरता आहे या दोन मूलांमध्ये त्रिया योगाला समाधि उत्पत्तीचे व श्रेष्ठ तनूकरणाचे जे साधनत्व दाखविले आहे. त्यात त्रियायोगान्तर्गत ‘तप’ ही आहे हे तप सर्वथा आहार राहित्य अशा स्वरूपाचे आहे हे तप निर्वेद, विपाद व चिन्ता या तिनीला कारण आहे ईश्वर प्रणिधान हे अदभुतरसाला कारण आहे व स्वाध्याय हा अमार्गाळा जनक आहे असे म्हणणे समवनीय आहे या तिनीहून इतर जी तपे आहेत, ती जर ईश्वरप्रणिधानाच्या उद्देशानी वेळी, तर ती धारक प्रयत्न रूपच होतात विधि विहित कर्मानुष्ठानाने होणारे ज श्रेष्ठ, त्याला उत्पन्न करणारे जे कर्म, त्याला ‘तप’ असे स्मृतितत्त्वकाशाच्या व्याख्येच्या अनुरोधाने म्हणूनच तीही कर्म तपरूप होतील परंतु त्रियायोगात घट्ट होणारे तप मात्र आहारवर्जनात्मक मुख्यच घेणे योग्य आहे कारण हे तप दीर्घ समाधी सिद्ध करणारे व श्रेष्ठ क्षीण करणारे आहे म्हणून इतर योग तपापेक्षा सर्वथा आहारवर्जनरूप तप त्रियायोगात वृथक दाखविले आहे, अस योगसूत्रव्याख्याकार नारायण तीर्थानी म्हणले आहे एतावता भ्रमिणा, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेशात्मक पंचविध क्लेश क्षीण करण्याकरता विधिबिहित कर्मानुष्ठानजन्य सामान्य तपाने युक्त त्रिया आहारवर्जनात्मक मुख्य तपानी युक्त असणारा पूर्वी सांगितलेला तप-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानात्मक तीन साधनात्मक जो त्रियायोग, तोच धारक प्रयत्न आहे असे सिद्ध झाले

चित्त मीमांसा

आता वदली प्रथात ‘अविद्यासंस्कारविलयाधर्म’ असे जे म्हणले आहे त्याचाही विचार करण्यास आहे चित्त हा अहंपदार्थ आहे चित्त द्रव्य हे लाघवेप्रमाणे स्वभावात व कठीण आहे. त्याला अमीप्रमाणे तापक ये विषय त्याचा संयोग झाला असता पातळणा येतो म्हणजे ते चित्त द्रव्य विपळते काम क्रोध-मय-स्नेह-हर्ष शोक-च्या प्रभती विषय चित्तरूप झालेला तापविणारे म्हणजे पातळ करणारे पदार्थ आहेत ते सर्व नाहीसे झाले तर ते चित्त पुन पूर्वी प्रमाणे कठीण होते चित्ताची द्रवावस्था भक्ताना त्यात प्रविष्ट झालेला पदार्थ पुन त्याची कठीण अवस्था झाली तरी तो त्यातून गाढ नाही द्रवावस्था असणाना

चित्तात प्रविष्ट झालेल्या यन्त्राच्या आकाराला सत्कार वासना-भाव भावना इत्यादि शब्दांनी शास्त्रात व्यवहार केला जातो, असे जे मधुसूदनसरस्वती प्रणीत भक्ति रसायनामध्ये म्हटले आहे, त्याला अनुसरून असे म्हणता येईल की द्रुतचित्तामध्ये असणारा यन्त्राचा जो कठिण आकार म्हणजेच सत्कार, कामशोषादि तापय पदार्थांच्या संयोगाने चित्तद्रुत झाले असता तो स्वतः ही द्रुत होऊन नष्ट होतो व या सत्कारनामालाच कदलीफारांनी सत्कार विलय या शब्दाने दाखविले आहे. हे शतनृहरणपदाचाही अर्थ, हा सत्कारनाशच समजला पाहिजे. आता कदली फारांनी 'आत्मन्येव परिणामात्' असे जे म्हटले आहे त्याचा अर्थ, आत्म्याहून अन्यविषय सत्काराचा नाश असाच अर्थ केला पाहिजे, याप्रमाणे कदली टीका व इतर योगादि ग्रंथांची अशी एकवाक्यता घरील पात्रतीत झाली

राजनीति व योगानुष्ठान

आता न्यायशास्त्राचेच अगभूत म्हणजे उपशास्त्र जे भारतीय राजनीतिशास्त्र त्यात राजनीतीत योगाचे अनुष्ठान अत्यंत आवश्यक आहे असे सांगितले आहे. कामन्दकीय नीतिसार ग्रंथात ज्ञानरूप अकुरुक्षाने इन्द्रिय नावाच्या हत्तीला वश करावा असे म्हटले आहे या श्लोकावर असलेल्या जयमङ्गलानामक टीकेत याचे व्याख्यान पुढील प्रमाणे आहे टीकाकार म्हणतात - तत्त्वज्ञान दोन प्रकारचे आहे एक आत्मविषयक व दुसरे बाह्य म्हणजे अनात्म विषयक लापैकी आत्मविषयक तत्त्वज्ञानाचा विचार व उपयोग यातून पुढे सांगू तूर्त दुसरे जे अनात्मविषयक तत्त्वज्ञान आहे ते दोन प्रकारचे आहे एक 'प्रतिबुद्ध' व दुसरे 'अप्रतिबुद्ध' असा त्याचा विभाग आहे. कार्य काय व अकार्य काय याच्या विवेकाने उत्पन्न झालेले व मनाच्या नियमनास समर्थ असलेले जे तत्त्वज्ञान त्याला 'प्रतिबुद्ध' असे म्हणतात, व याहून अन्य जे ज्ञान त्याला 'अप्रतिबुद्ध' असे म्हणतात त्यातील प्रतिबुद्ध ज्ञान हे अकुरुक्ष अस्त्याने त्याने मनाच्या नियमनाने इन्द्रियरूप हत्तीला वश करून घ्यावे ज्यामुळे तो हत्ती पुन विषयामध्ये पसणार नाही याप्रमाणेच नीतिसारात 'म्हणून प्रयत्नाने मनाचा विरोध करून निर्मनस्वता निर्माण करावी'

असेही म्हटले आहे टीकाकारांनीही मनाची बाह्य व अन्तर गृह्येची न होईल असा शोधन प्रयत्न करावा व हा शोधन प्रयत्न आत्मविषयक तत्त्वज्ञानाने होतो व ते तत्त्वज्ञान योगाभ्यासाने होते असे म्हटले आहे म्हणून योगाभ्यासच सर्व प्रयत्न शोधनाचे कारण आहे असे सिद्ध होते म्हणूनच प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम, देश, काल, शक्ति यांच्या विचाराने अर्थ विनियोग रूप जी भागतीय राजनीती, तिला पूर्वी वर्णिलेला 'योग' राजनीतीचे अनुष्ठान करणारे जे लोक आहेत त्यांना अत्यंत आवश्यक म्हणून सांगितला आहे. नीतिशास्त्रात-

सद्गुरुची एकनिष्ठपणे उत्तम सेवा करणार व त्या योगाने अर्थास हृष्ट झालेले, म्हणूनच सद्गुरुच्या आज्ञे प्रमाणे आपले वर्तन ठेवणारे, विवाचाची वेगळी मूर्तीच, जसे जे लोक, तेच लोक जे शरीराला, नृपति या पदवीला व क्षमाला म्हणजेच निर्वाण पदालाही समर्थ होतात, अर्थातच ऐह लौकिक सुखाचे भाजन होतात इत्यादि वाक्यांनी या योगाचे वर्णनही केले आहे. विवेक, श्रुतिसंपत्ति, गुरुभक्ति व तपस्विता या चार गोष्टी सिद्ध होण्याकरता 'मी याच जीव या चार गोष्टी सतत करीत राहीन,' असा द्रव्य पूर्वक सकल करून जर याचे अनुष्ठान केले तर हा योग सिद्ध होतो असे सगीत रत्नाकर ग्रंथात वर्णिलेल्या 'भूतिभाव' पदावरून लक्षात येते

विवेक, श्रुतिसंपत्ति, गुरुभक्ति व तपस्विता हे विषय रूपाने व साधन रूपाने ही स्थित आहेत आपल्याला इष्ट असल्यापेक्षा अधिक किंवा इष्ट असले तेवढ्या लाभ हा भूतिभावाचा विषय म्हणजे आलस्य विभाव असे म्हणावे मीठा म्हणजे लज्जा ही करण म्हणजे साधन किंवा उद्दीपन विभाव म्हणावे प्राप्त झालेल्या भोग्य पदार्थांचा उपभोग जीर्ण किंवा नष्ट झाला तरी त्यातून चित्तात विषाद न वाटणे व नष्ट झालेल्या किंवा पुढे हाण्याचा संभव असलेल्या भोग्यातून शोक न करणे ही दोन व्याचे अनुभाव किंवा परिणाम आहेत त्याला भूती असे पाहिले लोक म्हणतात, असे सगीत रत्नाकरात वर्णिले आहे म्हणून योगाची अत्यंत उपयुक्तता सर्व वाच्यता आहे असे सिद्ध झाले

— अनुवादक पंडित आत्माराम शास्त्री जेरे, उडिहाडी

महापुरुष त्रय दर्शन

‘श्रीगुरुदेवदत्त’ या भगवत्सामाचा उत्पत्तीचे स्वरूप
‘त्रिगुणामक प्रथमूर्ति दत्त हा जाणा’

असे जसे म्हण लक्षात येते, तद्वत ‘उद्गुड श्रीरामा
रायजी गुळगुळी महाराज’ याचे स्मरण करताच दशावतारी
श्री. प. प. वामुदेवानन्द सरस्वती टोपे स्वामी महाराज
व श्री. प. प. लोचनायतीर्थ स्वामी महाराज हे दोन्ही
महापुरुष श्रीरामनारायणीमध्ये प्रवेश करून त्याचे द्वारा
भाषणे उर्वरित कार्य करून घेत आहेत, असे दिसून येत

‘त्रय विष्णू महेश’ या देवतात्रयींनी श्रीरामनामधारक
चिरंजीव अनेक रूप धारण करून गती अनुगृह्य मातेची
‘नैमिषिक इच्छा’ सफल केली व अनेक भाषित, सुसुप्त
अज्ञान साधनाच्या उद्घाटनकरिता ‘नित्यान्ना’ भीक्षु
सांप्रदाय सुरू केला. इतकेच नव्हे तर सांप्रदायाचे उर्वरित
कार्य वाढीला लागण्याकरिता ‘श्रीशठ श्रीवल्लभ’ व
‘श्रीनृसिंह सरस्वती’ हे जसे अज्ञावतार धारण केले
तद्वतच श्री ‘प. प. वामुदेवानन्द सरस्वती’ रूपानेही
अज्ञावतार धारण करून कार्य केले.

मानवी जीवनाच्या शाश्वत कल्याणाचा विचार वैदिक
वाङ्मयानेच केलेला आहे आजच्या जगात मानवाची
शाश्वत उन्नति व्हावी म्हणून जे फाही विविध प्रकारचे
वाङ्मय उपलब्ध आहे, त्या सर्वात आपल्या भारतीय
वैदिक वाङ्मयात श्रेष्ठ दर्जाचे प्रथम असे स्थान लाभले
असून त्याचे प्राचीनत्व सर्वमान्य झालेले आहे या वैदिक

धर्माच्या उदाचारांनीच भारतीय संस्कृतीचे सर्वतोपरि
संरक्षण व समोहन केलेले आहे व या कार्याकरिताच
साधुसत्ताच्या रूपाने श्रीपरमात्मा अवतारधारण करून
कार्य करीत असतो. त्यापैकीच हे ‘श्रीगुरुदेवानन्द
सरस्वती स्वामी महाराज’ एक आहेत.

श्री टोपे स्वामी महाराजांच्या
अवतार कार्याचे ध्यावते दर्शन

जन्म :- सावतगाडी सरधानमधील माणगाव येथील
अग्रिगोत्री ये हरिभट्ट टोपे म्हणून एक दत्तभक्त होते
यांनी शके १७५२ मध्ये स्वहस्ते लिहिलेले श्रीगुरुचरित्र
अद्यापपर्यंत सुरक्षित आहे.

ये. हरिभट्टाचे चिरंजीव ये गणेश भट्ट व सून सौ
रमाबाई हे दत्तवहरी सावित्र, आचारसंपन्न व दत्तोपासक
असून १० वर्षे माणगापुरी तपश्चर्या केली देवानी घरी
जाण्यास सागून पुन्हा माणगापुरी येथ्यांनी जरूरी नाही,
जम सांगितले याचे उदरी आवाण वय ५ शके १७७६
विविधार शेंजी पुत्ररत्न झाले. त्याचे नाव वामुदेव असे ठेवले.

अध्ययन :- आज्ञावाणी घरीच चालणारी वैदिक व
संस्कृत शिक्षणियास प्रारंभ केला. नवव्या वया उपनयन
झालेपर ये विष्णुभट्ट उर्फ उर्फ याचेकडे वेदाध्ययन सुरू
केले. वामुदेवाने हे वेदाध्ययन सोवळ्यात केले त्यामुळे
त्याला चालण्यात व अल्प कालात ‘वेदाच्या भगवानी मिट्टी’

प्राप्त होऊ लागली. वडील सत्पत्नीस असून त्याची 'विधिउत्साह' मातेन सत्पत्नीताम्' व 'गृहेषु अतिथिबत्' पत्नी वृत्ती होती. वासुदेवाचे सत्पत्नी अध्येयन वे. शा. स समुदासी साधने याचेकडे झाले. धारुटे वधु सीताराम ऊर्फ भलोबा याची मुज वासुदेवानीच केली.

चिवाहू - 'वासुदेव वय लहान असूनहि 'निजाल्लान सध्या, पराज वर्य व वादगिराद वर्य करून निरनिराळी त्रते करण्यात मग्न असे.' धरी गरीबीमुळे लय होणे कठीण, तेव्हा नाना वोनकरानी मध्यस्थी करून बाबाजी पत गोड्याच्या एका भोळसर मुलीशी वासुदेवाचे लग्न केले. याबाबत वासुदेवाचा विचारहि घेतला गेला नाही. पूर्वी तशी पद्धतहि होती. येथपर्यंत आम्ही 'वासुदेव' असेच संबोधिले. यापुढे 'महाराज' म्हणून संबोधणार आहोत.

ज्योतिष अध्ययन :- विनाहोत्तर महाराज गोवा प्रांती गेले पेडणे या गावी एका श्रीमतास ज्योतिषाचा चमत्कार दाखविला. नंतर वे निळभट पत्रे याचेकडे सहा महिने ज्योतिषाचे अध्ययन केले वडील जाजारी झालेमुळे लवकर याचे लागले. इथे १७९९ मध्ये वडील निधन पावले.

श्रीवत्स आश्विनसार हातचालीस प्रारंभ झाला

महाराजाना वाडीस जाऊन 'श्रीगोविंद स्वामींची भेट व दर्शन घ्यावे' असा दृष्टात झाला. त्याप्रमाणे मातु श्रीची आज्ञा घेऊन महाराज वाडीस जाले. तेथे जालेवर मिरजेच्या शरर भटजीसहून पोथी आणवून श्रीगुरुचरित्र सहाह करावा अशी श्रीची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे केले व श्रीगोविंद स्वामींची दर्शन भेटीत पारच आत्मीयता निर्माण झाली व गुरुशिष्य नाते सुरू झाले

श्रीचे साक्षात् दर्शन :- वाडीस रात्री शेजारतीनंतर गाली घाटावर कोणी जात नसत जाऊ नये अशी श्रीची आज्ञाच आहे. ही आज्ञा महाराजाना माहित नसलेमुळे एक दिवस महाराज मध्यरात्री गाली घाटावर जाताच श्रीनी भव्य वेधात दर्शन देऊन खाली अपरात्री न येण्याची ताकीद दिली.

उपासना :- महाराजानी स्वीकर बुवाकडून विधान समजून घेऊन 'पार्थिवपूजा' सुरू केली. श्रीगोविंद

स्वामींचे आश्विनरून दत्तोपासना सुरू केली. त्या वेळी ब्राह्मणास 'आग्नि व सूर्य' याची उपासना असताना दुसरी उपासना उपासक हवी असे महाराज गोविंदस्वामी याना म्हणाले. रात्री स्वप्नात साक्षात् दत्तानी मनोपदेश दिला. तेव्हा निजलेल्या जागेवरून गोविंदस्वामी म्हणाले की 'शास्त्रीबुवा! मंत्र मिळाला ना?' महाराजाना गोविंद स्वामींचा अधिपार पाहून पार सतोष झाला

गोलापूरमंडील एक 'मौनीस्वामी' वाडीस आले ते बोलतील ते खरे होत असे. साक्षात् दत्तमहाराजानीहि त्यांना मान दिला. भारताचार्य रामभाऊ कवीवर याचा यज्ञ स्वाहाकार मौनी स्वामीचे नेतृत्वाखाली झाला.

कागलची मूर्ति

महाराजाचे मनात कोऱ्हापूरहून एक मूर्ति आणून माणगावी स्थापन करावी असे होते. परंतु द्रव्याचे अभावी जमले नाही. तेव्हा कागल गावी एका मूर्तिकारास दृष्टात झाला व त्याने एक 'श्रीदत्तमूर्ति' तयार करून महाराजाना आणून दिली महाराजानी त्याला १ रुपया दिला व हतपती २० रुपये जमवून दिले. ही मूर्ति सात बोटे उच्च, द्विभुज, वगमयनर, सिद्धासन वातलेली अशी पितळेची होती ही मूर्ति पार पराक्रमी ठरली. हिने महाराजाचे सात्रिण्यात राहून 'देवा भक्ता'चे नाते कसे असते हे पुढे दाखविले आहे.

प्रसाद

एकादश महाराज श्रीचास निघाले असताना वाटेत मुलानी प्रसाद घेण्याचा आग्रह केला. त्याप्रमाणे महाराजानी प्रसाद ग्रहण केला पदरपुरी आलेवर पाहुरगाने ब्राह्मणरूप धारण करून महाराजाना 'डाळ चुरसुरे पदरीचा प्रसाद' दिला. तो महाराजानी घेऊन वस्त्रात बांधून ठेवला. रात्री देव स्वप्नात भेटले व 'आमचा प्रसाद ग्रहण केला नाही?' असे विचारले 'तेव्हा बाजारातील भाजका पदार्थ ग्रहण करू नये म्हणून तुम्हीच शास्त्रात सांगितले आहे, त्या विरुद्ध आम्ही कसे वागावे?' असा महाराजानी प्रश्न केला. 'ठीक आहे' म्हणून देव निघून गेले. सकाळी उठून पाहता वस्त्रातील प्रसाद देव परत घेऊन गेले असे समजले.

महाराज बागईस वे. दत्तुशान्नी साधने ऊर्फ बावडेकर-

बुवा याचेकडे आले. महाराज जाताना काही पैसे दिले तर बेणार नाहीत म्हणून बावडेकरबुवांनी महाराजांना न मळता त्याचेजवळील देवाचे करड्यात ६ रुपये टाकले. महाराज भिडयेकरून येताच हे ओळखून 'आमचे देवाने द्रव्यसंचय करण्यास सुरुवात केली आहे' असे बावडेकर-बुवांना महाराज म्हणाले, सर्व मजळी स्तमित झाली.

गंगाखेडी पत्नी वियोग व चतुर्थांशम स्वीकार

गंगाखेडीला आलेवर काही दिवसांनी देवाचा दृष्टात झाला की 'आम्ही आजपासून चौथे दिवशी तुरंग दोघास पति-पत्नीस घेऊन जाण्यास बेणार आहोत.' परंतु महाराजांनी देवास चक्क सांगितले की, 'आम्ही सन्यास बेणार आहोत. तेव्हा इतक्यात आम्ही मुळीच येत नाही.' नंतर फक्त पत्नी मात्र गेल्या. पत्नीच्या १४ व्या दिवशी महाराजांनी चतुर्थांशम-सन्यास धारण केला व 'माधुस्त्री अन्न' सुरू केले.

दंड ग्रहण

पुढे महाराज उज्जयिनीस आले. कारजाचे श्रीवृंक्षिंह सरस्वतीस्वामीचे वंशातील शुद्धयजुर्वेदीय माव्यदिन शालेचे एक 'श्रीनारायणानंद सरस्वती' म्हणून स्वामी होते त्यांना दंड देण्याविषयी महाराजांनी प्रार्थना केली. त्यांनी आपले गुरू श्रीअनिरुद्रानंद यांना विचारता 'तशी आज्ञाच दत्ताज्ञा आहे, तुम्ही त्यांना दंड द्या.' असे उत्तर मिळाले. त्याप्रमाणे दंड मिळालेवर हे 'श्रीवासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज' म्हणून प्रसिद्ध झाले व 'जगाच्या कल्याणास सताची विभूति' या न्यायाने कालक्रमणा झाली.

महाराजांचे चातुर्मास

मार्च १८१३ ते १८३५ पर्यंत २३ चातुर्मास झाले. ते असे—१. उज्जयिनी, २. ब्रह्मावर्त, ३. हरिद्वार, ४ व ५. हिमालयात (अज्ञात स्थळी), ६ हरिद्वार, ७ पेटलाद, ८. तिलकवाडा, ९. डारका, १०. चिखलदा, ११. महपूर, १२, १३ व १४ ब्रह्मावर्त, १५. नरखी, १६ चंदवार्ड, १७ तजानर, १८. मुक्त्याला, १९. पवनी, २०. हावमूर, २१. कुरूगुडी, २२. चिखलदा

व २३. श्रीक्षेत्र गच्छेवर.

महान् गूढ

महाराजांचा चौथा व पाचवा चातुर्मास नको कोठे झाला हे अद्याप अज्ञात आहे. महाराज हिमालयात गेले एवढे खरे. पुढे कोठे होते कळले नाही. त्यासंबंधी बरेच संशोधन केले. ज्योतिषांना विचारले, साधुसत्पुरुषांना विचारले. कोणीही उत्तर देण्यास समर्थ झाले नाही. महाराज दक्षिणी त्राक्षणाशिवाय कोणाचीही भिषा स्वीकारीत नसत. हिमालयात एक दोन वेळा कोणास तरी भेटले एवढे कळले. कोणी म्हणतात महाराज 'सनाधि अवस्थेत' कोठे तरी गुहेत अमावेत. कोणी म्हणतात त्यांनी 'परवाया प्रवेश' केला होता. बगैरे नाना विचार पुढे आले, परंतु ते सर्व अद्याप गूढ जाई देत खरे.

संचार

महाराजांनी आसेतु हिमाचल सर्वत्र पायीच संचार केला. पायात खडासाहि कधी धारण केल्या नाहीत. त्याचा सर्ग संचार श्रीदत्त आग्नेनुकार झाला संचारान अनेक आते व पीडिताना सकटमुक्त केले. कित्येकाना जीवनदानही दिले. सर्वांच्या कामना तृप्त केल्या. सर्वदंड, भूतविश्राय, मंत्र, तंत्र, नाडीपुढी, अगारा, सार्दत, पेटी, भस्म योगे व नारायण नागवली, गोप्रदान, छत्रुदंड, महामंत्र, नृशक्त्य, औरदुन्द, दत्तद, दिशु, दत्त, देवी, मास्ती, राम बगैरेची उपासनाही मागत. भक्ताना गीता, उपनिषद, विष्णुसत्सुखनाम. श्रीगुरुचरित्र बगैरे मागत. गाथा सार्ना मन्मार्गास लावीत असत.

महाराजांनी एकदा चाट्राकण त्त ते ते तेव्हापासून त्यांना संप्रहणी सुरू झाली ती अंबवपर्यंत पोचत होती.

महाराजांनी एकदा देवास 'दम्राज एक नवे यमोपवीत' स्वत तयार करून समर्पण करण्याचे ठरविले हा त्रय एक वर्षभर केला.

दिव्य सख्यत्व

महाराजांचे व देवांचे पुढे पुढे इतके माग्य धाटे होे की देवात केलेल्या उपवागाचे परिणाम भगवानांच्या मनात लागले.

प्रमुख सन्निधि

श्रीवृद्धिस्वामी स्वामी ऊर्फ वीरभक्त स्वामी, गितायाम
उमा, गाडामा, गान्धिमहाराज पटीत प्रभृति हात

‘नरनारायण दर्शन’

महाराज नरनारायणाचे वागते प्रवास करीत असताना
जागेत एका तुम्हल्या कड्यावरून नरनारायणाने महाराजाना
स्नान दिले तसेच सरासरात बुद्धन तपश्चर्या करणारा एक
‘यामी’ हा ‘महाराज’ जखलचे रस्त्यावर येताच वर
जाला व त्याने तेथूनच महाराजाचे दर्शन घेतले महाराजानी
‘नारायण’ म्हणताच तो पुन्हा पूर्णतः पाण्यात सरासरात
गुप्त झाला नरनारायणाचे स्नान लावून घ्यावे जसा शब्द
आहे कारण ती परिसमृद्धि आहे परंतु श्रीआज्ञेनुसार
महाराजाना स्वर्गप्रवेश स्नान घडले

नर्मदा मातेचे प्रथम दर्शन

महाराज नेहमी गंगातीरीच वास करतात तेव्हा ‘यानी
जायले तीरावर यावे म्हणून ‘नर्मदा मातेने कुमारीरूपाने
महाराजाना स्नान देऊन पोलापणे केले’ महाराजानी होय
म्हणून फारसे मनान्न घेतले नाही तेव्हा त्यानी लपक
झुडू यावे म्हणून नमना मातेने एक किरकोळ व्याधी
निर्माण करून मग उपचारार्थ नर्मदा तीरी आणविले तेव्हा
त्यानी नर्मदादेवी’ हे स्तान केले

नर्मदा वास्तव्य

महाराज नमनातीरी असताना याना वेळोवेळी नमना
माता स्नान देऊन त्याची मित्रेची वगैरे साथ करीत असत
‘सम्राज्ञीमळे तान् भिन्न महाराजाना प्रिय असे तेदी
त्या पुरतन अमृत इतके त्यानी मातृमालाच तपविले
नेमावर हे ‘नर्मदा मातेचे नाभिस्थान आहे ‘आमरेथर
हे ‘यानिस्थान’ आहे आमरेथरी ‘धानरी कुडात स्नान
करून बुडी मारून ‘आजळमर गाण महाराजानी वर आणले
तेव्हा साक्षात् भगवान गरुडानी स्नान देऊन ‘तुम्ही पृथा
करणार जाय’ असे प्रचारले तेव्हा ते जमणार नाही असे
म्हणून महाराजानी त मर्ग गाण परत कुडात समर्पण केले

इतर सन्यासात मरी नगावे तीरावर पेटल्या येथे
महाराज चा चातुर्मास शाग तेथच रत्नलीगमताधिमग

नागागा एक हजार जागीचा प्रथ तयार चाला

श्रीदत्तमूर्तीने केलेला चमत्कार

पेग्लान्चा चातुर्मास झालेवर महाराज ‘चित्पल्ला’ येथे
जाले तेथेच निवाळी झाली पग्लान्हाून नित्रताना जखली
‘मूर्तिदेव’ म्हणाले ‘आम्हालाही उरोवर घेऊन चला’
महाराज देवाना म्हणाले, तुम्ही येथेच रहा मागाहून
मडळीबरोबर या तेथे आमची एकव्धाचीच दिवाळी होणार
आहे तुम्हाला तेथे निवाळीचे अभ्यग स्नान वगैरे उपचार
मिळणार नाहीत आमचे उरोवर आलात तर पत्त आमचे
कडून तुम्हास साधे स्नान व भस्म स्नान घडेल दुसरे काही
मिळणार नाही कारण जाग्दी सन्यासी जाहोत,’ वगैरे
महाराजानी देवाना सांगितले तेव्हा देवाना महाराजाना सर्व
कूल करून ‘उरोवर न्याच असे देव म्हणाले त्याप्रमाण
या श्रीदत्तमूर्तासह महाराज चित्पल्ला येथे आले

तेथे जालेवर दिवाळी आली नर्क चतुर्दशीचे पहाटे
महाराजानी देवाना ‘साधे’ स्नान व भस्म स्नान घातले
नंतर त्या मूर्तीने तेथून नदीत जाऊन बुडी मारली व ‘लहान
लेक रडल्या जागाज’ सुरू केला तेव्हा लहान जमले
महाराज नदीवर आले व त्यानी बुडी मारून देवाना वर
आणले व देवाने म्हणणे सर्वांना सांगितले तेव्हा मग
यागात देवाना अभ्यग स्नान घातून लोकांनी महास्तन
केला व आनंद लुला थावरून देव भक्ताचे नाते उभे
असते हे समजून महाराजाचे धाग्रीनिपया सर्वांना धन्यता
जाली

द्वारसेस महाराज गेलेवेळी तेथील श्रीगंगाचार्यांचे
गादीस महाराजनी आरुढ व्हावे म्हणून त्यांना प्रार्थना
करणान आली परंतु महाराज अत्यंत वैराग्यशील असलेले
यानी ती नाकारली

गाणगापुरी मगमावर श्रीचे साक्षात् दर्शन झाले व श्रीनी
‘मी थालिजे मगमावरच पठाव काळ असता असे
सांगतले तसेच जगातीरी जगागाईचेहि दर्शन झाले व
त्या वेळी महाराजानी ‘वृष्णालहरी’ हे स्तान केले वार्गीहून
पदरुपु १० मैत्र एका दिवसात महाराज आले तेव्हा ते
‘याग मार्गाने प्रवास करीत असत ते सर्वांना समजले
महाराजाचे याग सामर्थ्य फार माते होते परंतु ते महत्वा
प्रत्यक्षी नमन न जळत प्रत्यक्ष हाई तेव्हाच गळे

महाराजांचा पाठ

वाडीस महाराजाचा मुसलम असताना तेथे दीक्षित स्वामींना मन्यास पद्धति सांगत असत. तसेच नंतर गीता उपनिषत्, नंतर ब्रह्मेन्द्रकृत ब्रह्मसूत्रवृत्ती व जीमसुक्ति विवेक सांगत. त्या वेळी पाठ सुरू करण्यापूर्वी 'वाडीचे निव्यात पुराणिक गणेशभक्त वक्रतुडनुवा कवीश्वर हे आले का ?' म्हणून महाराज प्रथम चौकशी करत, तेव्हा वक्रतुडनुवा उठून महाराजांना नमस्कार करून 'मी आलो आहे' असे दारोवर सांगत असत व नंतरच पाठ सुरू होई, यारून वक्रतुडनुवा याचा केवदा मोठा अधिकार होता हे समजून येते.

घटुरूप धारण

एके दिवशी महाराज दिवसभर समाधि अवस्थेमध्येच होते परंतु त्या दिवशी वैष्णवांचे काळकुंद्रीकर याच्या पत्नी स्वयंपाक करून महाराजांची भिक्षेकरिता मार्गप्रतीभा करीत नसल्या. त्या वेळी महाराजांनी तुरेचे रूप धारण करून जाऊन ते भिक्षा मागुंकी घेऊन आले. नंतर लोहाना हे सर्ग समजले.

'दिगंगरा दिगयरा श्रीपाद बह्मभ दिगंगरा'

महाराजांनी दिगंगरा दिगयरा हे भजन प्रथम वाडीस सुरू केले व पुढे या भजनाचा अष्टिभूत भारतात प्रचंड प्रचार त्याचे संचारामध्ये झाला. पुढे त्याचे सर्ग गिऱ्य मटळमीही याच 'सांप्रदायिक भजनाचा' आश्रय करून अनेकाना या भाषनामाची गोडी लागली.

'कलियुगातील तिसरा अवतार योगिराज'

वाडीहून दोन मैलावर कृष्णातीरी मोळा या ठिकाणी एक साधुपुरुष रहात असत त्याचे आग्रहाचे निमंत्रणा करून महाराज एकदा तेथे गेले योवर दीक्षित स्वामी व वे. वक्रतुडनुवा कवीश्वर यांनाही नेले होते. एक दिवस यास्तव्य तेथे झाले. तेथे दुपारी 'वक्रतुडनुवाचे प्रवचन' झाले. त्यामध्ये त्यांनी कलियुगामध्ये श्री दत्ताचा पहिला अवतार 'श्रीपाद श्रीबह्म' दुसरा अवतार 'श्रीदत्तसिंह सरस्वति' व तिसरा अवतार 'योगिराज श्रीबालदेवानंद सरस्वती' असे वसे आहेत, हे सर्ग उत्तम तऱ्हेने प्रतिपादन

केले. या श्रवणास खुद्द महाराज हजम होते. म्हणूनच आहोती सुरुवातीस महाराज हे अद्यावतार आहेत असे नि मदिग्य म्हणले आहे.

अष्टसमाश्रयना

'वैजनाथ' नावाचा एक ब्राह्मण वाडीस आला. तो आपणाला 'अक्लसोटचे स्वामीचा शिष्य' म्हणवीत असे. महाराजांनी 'हा ब्रह्मनिष्ठ आहे असे सर्वांना सांगितले. तो आपले भोजनदक्षिणेचे पैसे नदगारकर मास्तरकडे ठेवी असे एकदर त्या वेळी आठ रुपये जमले होते शेज त्याला विचारित की, 'या पैशाचे तू काय करणार ?' त्यावर तो म्हणजे, 'मला भाग्याने भेटण्यास जाण्याचे आहे त्या वेळी ते उपयोगी पडतील.' लोकांस हे ऐकते वाटून लोकांच्या त्याची यत्ना करीत. हे महाराजांनी एकदा पाहिले. त्याने ते पैसे आपले शेवटचे दिवसावरिता ठेवले होते. नंतर एके दिवशी त्याला गेल्यातून त्या आठ रुपयांपैकी एक रुपया ठेवला व बाकीचे सात रुपयाचे महाराजांनी त्याजकडून 'भोजन माहित्य' आणविले व त्याचा स्वयंपाक करविला नंतर सर्वांना आमरण देयरिले व देवास नैवेद्य करून अजानर महाराजांनी छात्री दाखून आमरण केले व मडळी भोजनास जमविली. दोन हजार पान झाले सर्वांना 'गुरु चरितातील समाराधनेचेची आठवण झाली व धन्यता वागली

श्रीदत्तमालामंत्राचा प्रभाव

महाराज आज्ञेगाव येथे आले. तेथील 'श्रीकृष्णराव देगमुख' याचे हे इनाम गाव निजाम सरकारने जप्त केले असे समजले. तेव्हा महाराजांनी कृष्णराव देगमुख यांना श्रीदत्तमालामंत्राचे अनुष्ठान करण्यास सांगितले त्यानंतर इनाम परत मिळाले. तसेच 'कृष्णरावाचे चिरजीव शरर राव' यांना या श्री. झाला होता. तोही गेला व ते बरे झाले. या घटण्यावर महाराजांचे पार प्रेम असे व हे घराणेही आजनागाईत महाराजांची सेवा अव्याहत करून जाहे

साधूंची अंतर्धर्मा भेट

'उमरावतीचे साप्ताहिकारी महापुरुष श्री गुलावराय

महाराज 'यानी महाराजाऱ्हे एम्हदा भेटण्यास व दर्शनास येण्याची इच्छा प्रकट करुन निरोप पाठविला. त्यावर महाराजांनी त्यांना निरोप पाठविला की, 'उभयतांची अतर्क्यामी नित्य भेट होत आहे तेव्हा अद्या औनिक भेटीस येण्याची आवश्यकता नाही.' हा निरोप ऐवून गुलाबराज महाराजांना फार मोठे समाधान वाटले.

स्वाहाकार

महाराजांनी आपले संचारात अनेक ठिकाणी वेगवेगळे श्रेचे स्वाहाकार करविले. 'राज्वाचा यत्न स्वाहाकार' तर फारच गाजला. या स्वाहाकाराची सर्व योजना सीताराम महाराजांनी केली. या स्वाहाकाराचे वेळी 'हपी मठाचे श्रीशंकराचार्य स्वामी महाराज' 'हैदराबादचे अधिकाारी महापुरुष भटजी बापू वगैरे मोठमोठी मढळी मुदाम आली होती.

'अश्वत्थामा दर्शन'

महाराज नर्मदातीरी निघूनवाणीचे जगलात गेले वेळी मिहल बेपाने अश्वत्थामा यानी महाराजांना दर्शन दिले. उभयतांना सतोंप पाटला. नंतर महाराज गरुडेश्वरी आले.

श्रीक्षेत्र गरुडेश्वर

महाराज गरुडेश्वर येथे आलेवर तेथील नर्मदाविनारी असलेल्या 'श्रीनारेश्वर मंदिरात महाराज अनुष्ठान तपश्चर्या करीत असत. व त्या मंदिराचे गादरे 'एता दगडावर रात्री श्रोपत असत.' या ठिकाणी सोमण नावाचे एकच दक्षिणी ब्राह्मणाचे कुटुंब होते. तेथेच फक्त महाराज भिक्षा माधुकरी घेत असत.

श्रीसत्यवत्तपूजा कथा

महाराजांनी येथेही श्रीसत्यवत्त पूजाकथा न्त ररवून येण्यास सुरवात केली व त्या वेळी 'गुळाचा साजा प्रसाद देण्याची प्रथा सुरू केली ती आजतागायत सुरू आहे.

सौ. इंदिराबाई महाराणी होळकर

महाराणी साहेबांचे वडील महाराजांचे भक्त होते. राणी साहेबांचे जन्माचे वेळी महाराजांनी ती राणी होणार ज्ञेने

भविष्य सहज वर्तविले होते. पुढे जिंदोरेचे श्री. तुकोजी-राजावरोवर याचा विवाह ठरला. सामरपुडाही झाला. परंतु श्री. तुकोजीराव परदेशात गेल्यामुळे येण्यास उशीर झाला. तेव्हा महाराजांनी या मुलीकडून 'गिवापथना' करविली व ब्राह्मणद्वारा 'देवेन्द्राणि नमस्तुभ्य' या मंत्राचा जप करविला. नंतर लयनरच विवाह झाला. या राणीसाहेबांना नंतर महाराजांनी कृपा आशीर्वाद दिला. व त्याचे सारतोपरी कल्याण झाले. त्यामुळे पुढे राणीसाहेब महाराजांच्या एकनिष्ठ भक्त बनल्या व त्यांनी 'माणगावी व गरुडेश्वरी' लागो रुपये खर्चून घाट-भदिर वगैरे सर्व श्रावकामे करून चिरतन सेवा केली. म्हणून त्यांना 'आधुनिक अहिरायाबाई होळकरांग' असेच संबोधतात.

योगभक्तिदर्शन

मुमुक्षु, जिज्ञासु व साधक यांना मार्गदर्शक व उपयुक्त असा एक 'योगभक्तिदर्शन' नामक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे योजिलेमुळे त्या निमित्ताने मद्रास 'श्रीवामनरावजींच्या दर्शनामधे महापुरुष तपाचे दर्शन' म्हत्वा म्हजी कसे घडते आहे हे थोडक्यात येथे पाहणे आहे.

श्रीवामनरावजींचे ठिकाणी श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती स्वामी महाराजांची 'भगवद्भक्ति' व श्रीलोकनाथतीर्थ स्वामी महाराजांची 'योगभक्ति' यांचे गोंयमुनेप्रमाणे योग्य ते मीलन झालेले दिसून येते व आचार्यद्वय ही पुरुष जनता जनार्दनोच्या उद्धाराय व शाश्वत कल्याणार्थ वामनरावजींनी केलेली तिची 'निमुक्ती' पाहून गरुड लक्षात येते ती द्ने स्वामी महाराजांच्या अवतार कार्याचाच 'हा उर्वरित उत्तरार्थ आहे.'

आता आपण ज्या माध्यमाचा आश्रय करून वरील विचार करीत आहोत, त्याची—श्रीवामनरावजींची—थोडीशी पृंरीटिका, पार्श्वभूमि म्हणून प्रथम पाहणे जरूर आहे. कारण त्याशिवाय पुढील महत्वाच्या घटनांची आपणास नीटशी कल्पना येणार नाही.

वामनरावजींची जीवनयात्रा रगरोपरीच जलौकिक व आश्चर्यकारक अशी जवून 'प्रारम्भाच्या शास्त्रीय सिद्धांताचे हे एक प्रात्यक्षिकच आहे' असे दिसून येते. त्याचे जानुशेधक भस्कार, बाळगण, शिक्षण, कलेची उपजन आगट व त्यामधील दूरदुदरता, योगाभ्यास, मठाचार,

तपश्चर्या, उपासना, शस्त्रनिष्ठा, महापुरुषाचा सम्यक् आश्रय, त्याग, व्याख्युल्ल, परोपकार, सद्गुरु याऽप्य ग्रन्थान्न वगैरे निम्निध पैद् पारत्य चित्तानर्पण आदिते.

पूर्वज कोहापूर भागातील दौल्य गावचे एक मत्ताचारणपत्र वैदिक 'नागेश भटजी गुळगणी' यांना सत्तान नव्हते. कोहापूर येथील 'साक्षात्कारी महापुराण श्रीनारायण स्वामी' यांचे वृत्तेने वक्षपरत्वेने कोहापुरी कोणी ना कोणी तरी सेवा करायी या अटीवर पुनराल द्याटे. त्यांचे नाव ये. नारायण भटजी. या नारायण भटर्जाला चार मुले व तीन मुर्ती झाल्या. त्यामधील ज्येष्ठ चिराजीय 'ये. दत्तभटर्जी' हे आमच्या 'वामनराजर्जे'चे निवृत्तेव' होत.

ये. दत्तभटर्जाचा प्रथम विवाह झाला. पत्नीचे नाव उमानाई असे होते. त्यांना सात मुले झाली. परंतु लघ्नरच कालगदात् ती सर्व मुले व प्रथम पत्नी उमानाई ही निजधामास गेली. नंतर ये. दत्तभटर्जनी कोहापूर प्रांताचे हिरनडे या गावच्या अग्निगोनी श्री. मास्तीपत कुळगणी यांच्या एकुल या एक वन्येशी द्वितीय विवाह केला. इचे नावही 'उमानाईच' ठेवले. त्याच आमच्या 'वामनराजर्जा'च्या मातृदेव' होत.

ये. दत्तभटर्जी व त्यांच्या सद्दर्माचारिणी उमानाई हे उभयता महान् भगवद्भक्त होत. दत्तभटर्जी अत्यंत सिरक्त असलेमुळे त्यांनी पुढे आपल्या ज्येष्ठ पुत्रांडे आपली परंपरागत वैदिनश्रुति सोपविडी, व ते स्वतः 'पराज वर्य' करून दररोज 'महान्यासपूर्वक द्ध एवादाननी व पवमान पंच रक्षताचा अभिषेक पूर्वक पूजा' करून चारा वाजता गावापासून अर्धा मैल लांबीवरील 'भोगावती नदीवर ब्रह्मपत' करून परी येऊन 'भोजनोत्तर श्रीविष्णुसहस्रनाम पाठ' करीत व 'श्रीनारायणस्वामी'चे 'सांप्रदायिक भजनही करीत. तसेच 'प्रतिपौर्णिमा उभयता पतिपनी धोड्यावरून श्री तेन नरगोना वाडीची' वारी करीत असत.

श्रीगुरुपादुषा प्रसाद

उभयता वाडीस असताना र्क्षांच्या पादुषा आपणास मिळाल्यात या तीन विहासेने उमानाईनी र्कड उपोषण सुरू केले. सातवे दिवशी एका वागादाचे पुडीत दुपारी चारा वाजता त्या देवासमोर सत्या शमतांना त्यांचे ओटीत र्क्षांच्या

अष्टगयुक्ता पादुषा प्रसाद दिला. 'यामुळे उभयताना परमर्हण झाला.

यंधुभगिनी

ये. दत्तभटर्जीवर दारभट, बापुभट, नरदसत, गोविंदपुत्र व वामनपुत्र असे पाच पुत्र व तानीनार्द, गोदूतार्द व रातूतार्द अशा तीन बऱ्या मिळून आठ अपत्ये झाली. ती सर्व धर्मपरायण होती. त्यातले त्यात ज्येष्ठ पुत्र शंकरभटर्जी, वनिष्ठ पुत्र वामनराय व बऱ्या गोदूतार्द यांचा पारमार्थिक अधिपार चांगला मोठा होता. ज्येष्ठ पुत्र शंकरभटर्जी सर्व यांना वारी करून, देशादी चतुर्थश्रम घेऊन, वाडीस पास्तव्य करून श्रीचरणी लीन झाले.

उमानाईना साक्षात दर्शन

उमानाईचा अधिपार चार मोठा होता. त्यांना सकुताईच्या वेळी गरोदरपणी एक रोग झाला. कोहापूरचे डॉक्टर जापटे यांनी हा रोग असाध्य आहे असे सांगताच 'दैवी उपाय' म्हणून त्यांना वाडीस आणजे व श्रीशेरा सुरू केली. या वेळी एवे दिवशी 'एक अलीन' चमत्कार पडला 'तो असा. हे नारायणस्वामीच्या मठात रहात होते. तेथे दुपारी ज्येष्ठ पुत्र शंकरभटर्जी व 'एक तैजस्वी सन्यासी स्वामी महापुत्र' असे उभयता यांचे मुषामी नारायणस्वामीचे मठात आले. श्रीस्वामींनी उमानाईच्या प्रभृतीची चौनदी केली. उमानाई स्वयंपाक करीत होया. त्या परतीमथे लगेच हात धुनून उठल्या व त्यांनी र्क्षींना नमस्कार केला. नंतर र्क्षींनी स्वचरणतीर्थ दोन पळ्या स्वस्थे उमानाईना दिल्या व स्वामी एवढम अहस्य झाले. हे तीर्थ घेताच थोड्या वेळात उमानाईच्या पोगातील रोग पुढून जातील विल्मिषाचा प्रसाद सुरू झाला. व चुडीसमोरील थारोळे भरून त्या रोगाचे विल्मिष बाहेर पडले व उमानाई निचेष्ट असलेथ पडून राहिल्या. नंतर नेहमीप्रमाणे वाही वेळाने ज्येष्ठ चिराजीय शंकरभटर्जी आन्धिक आठोडून मुषामी मठात आले व मातुर्क्षीची ही असल्या पाहून धावरून गेले व त्यांना शुद्धीवर आणण्याचे उपाय केले. त्या शुद्धीवर आल्यावर श्रीवात्तेदेवानन्द स्वामी महापुत्राच्या दुर्गा मावरी तेथे हो या. त्यांनी उमानाईना कृष्णामाईचे स्नान घालून आणले व सर्व व्यनस्या केली.

वरील हकीकत वाढीत सर्वांना समजरी व हे सन्यासी दुसरे तिसरे कोणी नवून 'साक्षात् श्रीनृसिंह सरस्वती स्वामी महाराजच होत' अशी सर्वांची खात्री होऊन सर्वांनी आश्चर्ययुक्त असे धन्योद्गार काढले. एकनिष्ठ भक्ताचा पाठिरास्ता परमात्मा असून भक्तरक्षणार्थ तो नाना लीला प्रकट करतो हेच खरे.

जन्म

श्रीरामनारायणाचा जन्म कुडुनी येथे मार्गशीर्ष वद्य १३ शके १८०८ दिनांक २३ डिसेंबर १८८६ रोजी झाला. 'शुद्ध बीजा पोती फळे रसाल गोमदी' या न्यायाने वे. दत्तभट्ट व मातुश्री उमानाई या सात्त्विक, शुद्धाचारसंपन्न दास्याचे उदरी वामनरायाचा जन्म झाला. यामध्ये जगद्विख्याता प्रभुंनी आपल्या एका 'अलौकिक शास्त्रीय सिद्धांताची साक्ष' पटवून दिली.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायात श्रीकृष्णार्जुन संवादी ज्या वेळी अर्जुनाने 'योगभ्रष्टाची पुढे काय गति होते' असा प्रश्न निचारला तेव्हा भगवतांनी सांगितले की, ज्या योगभ्रष्टाच्या वैराग्याची परिपक्वता झालेली नवून काही नव्हेतत्तर वामनाचे सचित्त प्रारब्ध शिक्षक असते, अशांना त्या वासना पूर्ण होण्याचे दृष्टीने अनुकूलता मिळानी म्हणून 'शुचीना श्रीमता गेहे' असा जन्म मिळतो व ज्याच्या वासना नष्ट होऊन चांगले प्रत्यक्ष वैराग्य अंतःकरणात उदित झालेले असते, अशांना 'अध्याना योगिनमिव कुले भवति धीमताम्,' दरिद्री पण अमित्री अशा मराठोयांचे पोठी जन्म मिळतो. या दोन्ही जन्मात 'दुसरा जन्म दुर्लभतर' असा अर्जुन श्रेष्ठ आहे. त्या दृष्टीने वामनरायाचा हा जन्म दुसऱ्या प्रकारचा श्रेष्ठ असा व्यंग्य आहे हे त्याच्या उपजन्म प्रत्यक्ष वैराग्य व सत्यशील वृत्तीवरून स्पष्ट दिसून येते.

श्रीरामनारायणाच्या कुडलीवरून व सामुद्रिक चिन्हावरूनही अनेक ज्योतिषांनी व सत्पुरुषांनी त्याचा पाश्चात्तिक अविवार, वैराग्य, सद्गुरुहृत्पा, या बाबतीत स्पष्ट अनुकूल असे अभिप्राय दिलेले असून पुढे त्याप्रमाणे अनुभवही आला आहे.

वामनरायाची ज्ञानपणी सर्वसामान्य विलक्षण वृत्ति न दिसता उलट अन्य वयात प्रौढपणाच दिसून येई. ज्ञानपणी त्याच्या 'आन्या तागनाई' यानी त्याचे चांगले भगोपन केले

व त्यांना चांगलाच खळा लागला होता.

शिक्षण

तारव्यास मराठी चौथीपर्यंत शिक्षण झाले व पुढे कोल्हापुरी राजाराम हायस्कूलमध्ये शिक्षण झाले. या शिक्षणाचे वेळी 'मूधरगडपेठा' वगैरे २, ३ स्कॉलरशिप्सही मिळाल्या होत्या.

वयाचे 'आठवे वर्षा उपनयन' झाले. घरी बडील वधूनी सध्या, पूजा, वैश्वदेव, पुरुषसूत वगैरे धार्मिक आचार्याचे शिक्षण करून घेतले. तसेच कोल्हापुरी प. आत्मारामशास्त्री पित्रे याचेकडे रूपावलि, समामचक्र, अमरकोश, शुद्धशास्त्रील आठवा सर्ग, अजयिलप, माल विक्रिमित्र नाटकातील काही अंक व पंचतंत्र वगैरे संहित अभ्यास झाला. याही वेळी काही पुस्तके कधीस मिळाली.

कलेची उपजत आवड

वामनरायांना लहानपणापासून पूर्वं सत्कारानुसार चित्रे काढण्याचा नाद असे. त्यामुळेच त्यांना ढोंगचे शिक्षण दिले. १९०६ साली फर्स्ट ग्रेड, १९०७ मध्ये सेकंड ग्रेड परीक्षा देऊन यर्ड ग्रेडरिता मुबईस शिक्षणास गेले. सहा महिने बोरीवदरवरील आर्ट स्कूलमध्ये अभ्यास केला व १९०८ मध्ये यर्ड ग्रेड परीक्षा दिली. नंतर पुढील शिक्षणाकरिता 'अनंत गुर्जर' या नावाच्या एका सहाध्यायानेन 'परदेशात अमेरिकेस' जाण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो सफल झाला नाहीं. फक्त अनंत गुर्जर मात्र गेला.

पूर्वसत्कारानुसार परमार्थाकडे ओढा

वामनरायांना अमेरिकेस जाण्याबाबत यश न येण्यात प्रभूचा काही उद्देश होता. त्याचे प्रारब्ध फार वेगळे होते व हाच त्याच्या 'ज्युष्याची दिशा ठरविणारा अत्यंत महत्वाचा क्षण' होता. लहानपणापासून देशधर्माची आवड, आचारात कधीहि आळस नसे. घरातील परंपराही फारच अनुकूल होती. वामनरायांनी चांगली नोकरी करून प्रपंच थाटाना अशी मातुर्भाषी व बडील नवूची इच्छा असणे स्वाभाविक होते. परंतु श्रीसमर्थ उचैनुसार 'चिंता करितो निवाची' या न्यायाने 'विश्वप्रपंच' करण्याचे वामनरायांचे प्रारब्ध होते.

तेच प्रसद झाले. या प्रारब्धात अनेक मुमुक्षु साधन जिज्ञा गृह्या आश्रम कृत्याणांचे त्रिज साठविलेले होते.

श्री प. प. वासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज यांची प्रथम भेट व दर्शन

सन १९०७ साली गुरुद्वारगीत महाराजाचा मुक्काम वाडीस होना. विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे 'महाराजानी या उत्सवात परीमये येऊन स्वतः प्रसाद ग्रहण केला.' त्यामुळे सर्वांना तो परमानंद वाटला.

या वेळी वामनराव कोल्हापुरी होते. त्यांना वाडीहून वडील पत्नी एक पत्र लिहून सुंदर कामगिरी सांगितली की श्रीदत्ताचा एक फोटो तयार करून त्याचे गळ्यात महा राजानी कैऱ्या एका 'श्लोकाचा विशिष्ट पदतीने हार तयार करून घालावा व तो फोटो घेऊन वाडीस यावे. त्याप्रमाणे उत्तम फोटो तयार करून घेऊन वामनराव वाडीस आले. त्याच वेळी महाराजांची प्रत्यक्ष प्रथम भेट होऊन दर्शन घडले. महाराजाना तो फोटो पाहून फार समाधान पाडले व वामनराजाना आशीर्वादयुक्त 'एक हातात बायल्या बरिता पेटी दिली' ती आजपर्यंत वामनरावाचे हातात कायम आहे.

जीवदान

मध्यतरी वामनराजाना प्लेग झाला. मोठी गाठ झाली होती. शोषडीवर रक्षणयाम घेले होते. दहा दिवस वामनराव त्रेमुद्र अवस्थेत होते. नंतर ताप कमी झाला पण गाठ तशीच राहिली ती श्रीगुरुचरित्राची पारयणे सुरू केल्यावर पुढली व चरे वाटले. हा पुनर्जन्मच झाला. नंतर वटीस येऊन माधुसूरी मार्गून श्रीगुरुचरित्राचे सात मज्हा केले त्या वेळी महाराजांचे त्रु श्रीमीताराम मटागन यांनी भरण्य लिहून दिला होता.

सद्गुरूंचा अनुग्रह

पयनीस श्रीवासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराजाचा चातुर्मास झाला. तेव्हा वडील बडु शंकर मटजी वटिल्याने औषधदेहिक उरकून पयनीस प्रथम एकटेच आले. नंतर तेथून महाराजांचे अनुज्ञेने पत्र लिहून त्यांनी मातुश्री व गोदुताईतह पयनीस येण्याविषयी वामनराजाना

लिहिले. पयनीस वेनगगा नदी असून गावात १०८ मास्ती, १०८ गणपती अशी अनेक मंदिरे आहेत. महाराज पयनीस दोन महिने अगोदरच आले होते. त्याचबरोबर 'सीताराम महाराज व गाडा बुवाहि' होते. 'नामदार काळीसराचे मुलीधर मंदिरात मुक्काम होता.' या वेळी 'महाराजांना मातुश्री, गोदुताई व वामनराव या त्रिवर्गीना अनुग्रह दिला.' हा दिवस शके १८३१ च्या 'अनंतचतुर्दशी' होता. 'या वेळी हिंगोलीचे श्री. शंकरराव देशट्ट' आजगावकर व त्याच्या भगिनी ग. कान्हातई यांना अनुग्रह झाला.

सुवर्णदिन

हा 'अनंतचतुर्दशीचा दिवस' वामनरावांच्या आयुष्यातील सुवर्णोत्सवी लिहून ठेवण्यानारता चांगला 'भाग्यदिन' ठरला. त्यामध्ये 'अनंताने अनंताच्या कृत्याणाची गुरुविही' वामनरावांच्या हाती स्वाधीन केली. महाराजांचा हा चातुर्मास पारच गाजला व त्याची प्रसिद्धीही प्रचीच झाली. या वेळी पुढे महाराजाना कादमीरल जाण्याची आज्ञा झाली असल्यामुळे पुन्हा त्याचे दर्शन होणे कठीण. ते परत येतील किंवा नाही अशी शका निर्माण झाल्यामुळे प्रचीच मळळी जमली होती. त्यामुळे अनेक महान भगवद् भक्तांची व वामनराजानी भेट होऊन 'गुरुशिष्य मानिथ्याने घडे मिळाले व ते उभ्या जायुष्यात आदर्श म्हणून उपयुक्त ठरले.

श्रीक्षेत्र गाणगापुरी सेवेस

वामनराजानी सुवर्णम नोकरीचे जाही जमत नाही अने पाहून एके दिवशी मर्ग सामान स्नेही रत्नाकरपाडे ठेवून अगाशीन दोन वस्त्रे व लोटा घेऊन सुवर्णम वोटणी गाणगापुरी जाऊन श्रीगुरुचरित्राची पारायण करवीत जसा प्रसार केला. वाटेत दौडला उत्तरे. 'चैत्र शुद्ध एकादशी' होती. अत्यंत कडक उन्हाळा. त्या दिवशी दौडला नदीवर स्नानसही जाणे शक्य झाले नाही. स्थानवरील नळासाठ गरम पाणी. स्नान उरकले. 'कडक उपास घडला.' या 'दिवसापासून वामनराजानी निःश्याचे एकादशीनत सुरू केले.' पुढे गाणगापुरी स्थानवर 'व्याख्या' होते. त्यानून श्रीष्टे अचानक सुट्टा झाली. तेथून देशाकडे

धर्मशास्त्रेन शास्त्रव्य वरून कण्या व ताव सपादन केले. बटन उन्हाळा व त्यामध्ये उपास घटल्यामुळे 'उन्हाळी लग्नाची.' मग रामनरयानी 'लमोटी भिजवून घालली' तेजा ये वाटले.

दुसरे दिवशी सकाळी वेलगाडीने १० वाजता गाणगापुरी आले. उपाध्याय वे. लक्ष्मणभट्टाजीडे उतरले. दुसरे दिवसा पावून श्रीगुरुचरित्र सताह सुरू झाले. सहा सताह झाल्यावर मातवा एका दिवसात केले. कारण त्या वेळी तेथे गाणगापुरी एक 'रमळ च्योतिशी' आले होते. त्यांना वामनरायानी विचारले की 'माझी गुरु महाराज देवे स्वामी यांनी भेट केव्हा होईल?' एतया गुरुभक्ताचे अत ऋणात गुरुमाउनीगिनाय दुसरे वीणते आल्यान अमणार? या पश्चात् उत्तर असे मिळाले की, 'झाली तर सहा महिन्यात भेट होईल, नाही तर पुन्हा भेट होणार नाही.' हे ज्ञात झाल्या जरादस्त धक्का देणार उत्तर ऐकल्यामुळे साताना मना पावयण एव दिवसात रेले व सात पारायणे मपवून मागता वेली. जराळ बाही सुद्धा पैस नव्हते. तेथे माधुवरी मागून ही मैत्रा वेळी होती. तेव्हा जराळची एक उरी व बाही वर पुज्याच्या देऊन मागता वेगी.

श्रीमहाराजांचे शोधार्थ

इ.स. १८३० चा चातुर्मास हायनूरला होण्याचा समज आहे असे समजले होते. 'हायनूर हे गाव धारगाड जिल्ह्या मध्य तुगभद्राकाठी' आहे. तेव्हा महाराज जराळपामच कुठे तरी असतील अशा समजुतीने वामनरायानी प्रवास सुरू केला. हा त्याचा प्रवास पायी सुरू झाल्यामुळे पारच श्रमय व राठवर धागा. राण जराळ काहीच पैस नव्हते.

प्रथम गाणगापुराहून पायी हुटगी गाठली. न.हून अहेरगाडीस एका वैष्णवाकडे जेण वरून नंतर विजापूर वरून भीतीमनीस आहे. सीतीमनीचे स्थानमात्मरुडे लग्न ज्ञाने. त्या लग्नास आलेल्या बाहुयानी जशी नातमी सांगितली री धारगाडच्या मर्यादाल दत्त मंदिरात गुरुहोमचे वैष्णवाभ्रमांनी रोडे स्वामीचे दिव्य राजेदेअण्या मास्तर गहाल अस्तात. त्याचेरुडे महाराज, रोडे स्वामीसह आले आहेत, ही बातमी मिळताच वामनराय सीतीमनीहून गढगला आले. तेथे गढगला जराळ एक घोडे होते ते दोन

रुपयास विवून त्याचे निरिड काढून धारगाडला आले. चापेंद्राभ्यानी भेट पेटली. महाराज तेथे गमते. परतु पृथीच येऊन कोडे तरी गेले एवदेच समजले.

नंतर तेहून मुदग गाडी वामनरायाचा एव 'गुरजी भारीतर नायाचा स्नेही पोर्तस स. इन्वेंटर पीजदार होता.' त्याचेरुड वामनराय गे. त्यानी मोठ्या प्रमाने दोन दिवस ठेवून घेतले. ता एका मोठ्या हुळार होता व जरेच दिवसांनी आपला एव पुना स्नेही आणि तोहि भिकार वेपात—या वेळी वामनराय अगाडरील दोन दन्तावरच होते. दाढी गाढली होती. पायी सतत प्रवास सुरू होता. कष्टाने व वेळेवर अत्रहि मिळत नसल्यामुळे त्याले स्वप्न होते.—अद्या विपत्र स्थितीत असनाहि या मित्राने ओळख दिली व दोन दिवस ठेवून घेतले हे त्याचे अविस्मरणीय जने मोठेपण होय. नंतर त्याने वामनरायाना तीन रुपये निरुदेळ पचास देऊन विनित्तिजिदने हरिहरला रवाना केले.

'तुगभद्रा काठी हरिहराचे एक सुंदर मंदिर होते.' तेथे एक मुत्तिनाथ नायाचा तेलमी ब्राह्मण नखोनाचे बाडीहून अमाच महाराजाचे शोधार्थ निघाला होता. त्याची अचानक भेट झाली. हेरूर सस्यानमध्ये जागोजागी दहा दहा मैलावर सस्यानचे अत्रउत्र असे. तेथे उभयपक्षा अत्रग्रहण करून तुगभद्रा गाठाने प्रवास करीत एका गाडी आले. तेथे 'प्राणदेव गुडी' म्हणजे 'मास्ती मंदिर' होते. तेथे एव दिवस निशात घेतली. निघण्याचे दिवशी तो मुत्तिनाथ बाडी पायी दाचीत मास्तीजवळ बसला होता. बायाने पोथीचे पान उड लागले म्हणून त्याने मास्तीचे पाथाजवळ एक 'लहानगी पितळेची मूर्ती' होती तो त्या पोथीवर पान उड गये म्हणून ठेवली होती. पोथी झाल्यावर गडबडीत त्याने त्या 'मृतामह पोथी गुडाळला' व तो पुढे प्रवासाल निघाला. पुढील सुकामास त्याचे ते नजरेस आले. नंतर परत येताना त्याच रस्त्याने येऊन मूर्ति परत मंदिरात ठेवू असा विचार करून उभयपक्षा पुढे निघाले.

'तुगा व भद्रा याचे भगमास 'कुडगीमठ येथे श्रीशंकराचार्य व श्रीमध्याचार्य याचे मठ आहेत. तेथे शंकराचार्याचे मठाल एक सुकाम करून परत निघाले. वाटेत मास्तीची मूर्ति जागचे जागी ठेवून हरिहरला आले. त्या मुत्तिनाथाजराळ शमर रुपये होते. तेथून तो रेंवेने प्रवास करीत स्वनरपणे निघाव व वामनरायाची आणि

त्याची पाटाफूट शाली

वामनराव हरिहृदून हुजळीस आले. तेथे गदग या पुढे २६ मैलावर आग्नेगिरी नावाच्या गावां महाराज वसित अग्नी वातमी लागली. तेथे गावापासून एका मैल अंतरावर एका ब्राह्मणाचे मळ्यात 'गोविंदस्वामी नावाचे चिममट सामंदायी' रहात होते. तेथे वामनराव आले त्यांनी वामनरावाची स्वीकृती केली. कोल्हापूरहून माराज्याच शोधार्थ आले आले जसे सागताच त्यांनी आदर द्यायला. इतक्यात तो हरिहृदून पाटाफूट झालेला मुक्तिनाथहि तेथे आला. या स्वामींनी पुढे वामनरावांना पयरा दिनम ठेवून घेतले व तो मुक्तिनाथ रामेश्वरकडे महाराजाचे शोधार्थ निघून गेला.

‘वज्रपञ्चा शुभशकुन’

वामनरावाच्या गुरुप्रीतिमा उत्सव येथेच झाला. त्या गोविंदस्वामींनी वामनरावांना एक 'घोषाड्याची कफनी' व काही पैसे देऊन उत्तरेकडे जाण्यास सांगितले. याप्रमाणे वामनरावांना महापूर स्टेशनवरून जावयाचे होते. निघताना समोरून 'एक इसम एक पाटाच्या शुभ्र वेलाम दोरी बांधून घेऊन येत होता. 'हा आरादायक उद पयला शुभशकुन झाला व आनंद वाटला की आता 'महाराज नवरा भेटणार.' नंतर गालगोटला आले. स्टेशनवर गम्यात एका इसमाने 'स्वामी महाराज वामनराव जगयाधि सांगितले. 'त्या इसमास ही बातमी सुदर्शना आत्मगम्यत जोग याचे वेदीवर समजरी होती. नंतर पायी गेल्या गालगोट. तेथे जोटेस्वामी होते. ते शिनिनिद्राचे भक्त होते. नंतर गालगोटहून पुढे हवरीस आले. तेथील मोर्तानाल वकीलाकडे आलेल्या एका पण्डिताने व जोगाचे नावून निद्रावत यानीहि सांगितले की 'दोन महिन्या पूर्वीच महाराज हावनरला जाणे आहेत.

मद्गुरु भेट व पकात सहवास

महाराज पकातात राहण्याच उद्देशाने हानगुला जालेले आहेत असे समजले. यावेत एक आयटी म्हणून राव लागले. तेथे एका सत्पुरुषाचा आश्रम होता. तेथे प्रवासी मुकाम करून पुढे १० मैलावर समापूर गावचे कुन्नायाने गलागब आहे होते असे समजले. तेथून नंतर हानगुला गावाकडे एक

विशेषराचे मंदिर होते. तेथे महाराजाचा मुकाम होता. तेथे वामनराव आले व 'महाराजांना पाहताच त्यांना ब्रह्मानंद झाला. भेट व दर्शन झाले. प्रजासत्तील सर्व हरीकृत महाराजांना निवेदन केली. ती ऐकून महाराजांनी 'प्रथम घरी कळविले आहेत का' असे विचारले. अशा रीतीने गुरुशिष्याची भेट झाली.

दुर्मिल सेवासद्भास्य

वामनराव वामनरावाच्या मुकामात दररोज महाराजाच गंगेवर माधुरी मागत असत. महाराजांनी वामनरावांना प्रथम विचारले की 'तुम्ही पूर्वा माधुरी वगैरे मागितल आहोत का' त्यावर वामनरावांनी महाराजांना मागितल की मी पूर्वा गाणगापुरी माधुरी मागितल आहे. तशी मला सवय आहे. व येथेहि मी माधुरीच मागणार आहे. हे ऐकून महाराजांना पार समाधान वाटले. 'दररोज तीन घटनी माधुरी' झाली की भगपूर होई. वामनरावांनि महाराजांसारवे पणभुक्ता गगत असत. तेथे वामनरावांना महाराजांची उदा इतर उत्तरे कोणी तेथे त्या वेळी नमन्यामुळे नगली घडली. महाराजाचे भोजन झाल्यानंतर दररोज त्याचे उघेष्टि वाढणे वामनरावांना वडले.

दुपारी महाराज 'महाशिव त्रिलोन्द्राची ब्रह्मसूत्रवृत्ति' लिहून घेत असत. हानगुला तुंगभद्रा असल्यामुळे पाण्याचे पारसुग होते. तेथे महाराज स्नानास गेले म्हणजे त्याचे स्नानच बापुस वामनराव स्नान करीत असत व त्या वेळी 'दररोज महाराजांनी स्वह ते वामनरावांचे अगार पाणी घातले व 'स्वचरणतीर्थदि लि.' वामनरावांचे देण्डे मद्भास्य अगडे पाहिले याची कल्पना येते राता उजेड नको म्हणून पण दिवशी वामनराव देवाचा दिवा बसी करू लागले तेव्हा महाराज वामनरावांना म्हणाले की देवाचा दिवा बसोहि दमी करू नये. तसेच महाराजांची छाडी वामनराव धृत असत तेव्हा त्यांनी जन्त पिळू नये अर्हा मगाव ग्याले.

येथील शुभमत्त दुपारी श्रीवृणभट गावाची याा श्रीवरी टीनेरून महाराज गीता मागत असत. त्या वेळी या व्यवणभट यानी एक ल्हानशी गीता वामनराव यांना दिली. ती गीता वामनराव याचे प्रथे दिनम निव्याने वाचनान होता अलिखित ती गीता जीण झाली जगन्यामुळे मोलापुरी जण कुन्ने याचेरट देतात पुष्कट देवून दिनी

आहे. महाराज त्या वेळी म्हणाले की—

‘स्वशाखोपनिषत् गीता विष्णुनाम सहस्रकम् ।

श्रीरुद्रं पौरुष सौर जपेन्मुच्येत बंधनात् ॥’

या वेळी ‘महाराजांनी वामनरायाना गीता व विष्णुसहस्रनामाची भथा स्वतः दिली.’ तेथेच नागपंचमी व आषाढी झाली.

शिष्याचे गुप्त मार्मिक उत्तर

एके दिवशी ज्योतिषाचा विषय निघाला. महाराजांना वामनरायानी विचारले‘वेळी महाराजानी सांगितले की पुढे मत्तग्रही येणार आहे. तेव्हा त्याप्रति महाराजानी एक वैदिक मंत्र लिहून देऊन सांगितले की यांना जप अंगोदर सहा महिने व पुढे सहा महिने दररोज २८ प्रमाणे करीत, जा. तेव्हा वामनरायाना अकरावा गुरु होता. महाराज वामनरायाना म्हणाले की, ‘अरे, तुला तर अकरावा गुरु दिसत आहे. मग तुझा कायदा तर काही झालेला अद्याप दिसत नाही.’ त्यावर वामनरायानी महाराजाना पार मार्मिक उत्तर दिले की, ‘महाराज, मागा कायदा झालेला जाते. त्यावर ‘ज्ञाय कायदा झाला आहे’ असे महाराजानी विचारतात, वामनराय म्हणाले, ‘महाराज, आपण भेट व दर्शन झाले. यापेक्षा जाणारी सांगात मोठा कायदा या जगात आहे?’ हे ऐकून महाराजाना किंचित हास्य केले. वामनरायाना महाराजांचे प्रसन्न हास्य पाहून ब्रह्मानंद झाला. महाराज सर्वज मुकुटमणी होते. त्यांना सर्व शास्त्रे अग्रगत होनी. त्यांना अग्निशिर पां पोट्टा होता इतकेच नव्हे तर ‘साध्यात ते न्तायनास्य होने.’ ज्ञाना सद्गुरूची प्रमत्तता म्हणजे साध्यात भगवत् रूपाच होय.

कट्टर वैष्णवाची उपेक्षा

या ठिकाणी दुपारी गीतेची प्रतिपादन चालू असताना एक विद्वान वैष्णव ब्राह्मण ते ऐकण्यात दररोज येत अस. तो कट्टर वैष्णव असल्यामुळे त्या शस्त्राचे देवाल्यात न येता तो गिरेस्त बसत असे. मधून मधून महाराजाना काही प्रश्नांची विनारी, परंतु महाराज त्याचे प्रोत्साहन देव लाहरी देत नमत उ उत्तरही देत नमत. एके दिवशी महाराज वामनरायानी महाराजाना विचारले की ‘महाराज तो

ब्राह्मण काही शस्त्र आपणास विनारतो. आपण त्याचे उत्तर का देत नाही?’ यावर महाराज म्हणाले की, ‘जो शस्त्राचे देवाल्यात येणे हे पाप समजतो त्याला काय उत्तर द्यावे व समाधान तरी वसे व काय करावे? अशाची उपेक्षा करणेन ये. त्या भागात वैष्णव गोंड फारच कट्टर असल्याने अनुभवास आले. परंतु भूत प्रेत पिशाच वगैरेनी पछाडलेल्या मंडळींना महाराज ‘शस्त्राचीच उपामना’ सांगून ती पीडा दूर करीत. त्यामुळे त्यांचा हा स्मार्तोचा द्वेष उगार कमी झाला.

योग शिक्षा

रात्री महाराज एक छोटी हुल्की घेऊन नंतर उठून बसत व समाधि अवस्थेत निजानदात पहातेपर्यंत असत. हे तेथे असलेल्या एका जळगावच्या तरुण विद्यार्थ्याने पाहिले. त्याची खात्री वामनरायानीही प्रत्यक्ष पाहून करून घेतली. याच मुकामात वामनरायाना महाराजानी आसने, प्राणायामादि शिफाविले व अज्ञानाबद्दी सांगितला ‘हा सवसास पारच मदभात्याचा व आजउदायक असा सुखाचा घडला.

वि योग

पुढे श्रावण शु. १० ला उडिल्याचे श्राद्ध हाते त्यामुळे श्राद्धास घरी हजर राहिलेच पाहिजे असे महाराजानी सांगितल्यामुळे नांदलाजाने वामनरायाना तैयून परत निजगे भाग पडले. महाराजानी सांगितल्याप्रमाणे वामनरायानी धुवून इन कपड्याची दूक रेल्वे पारसली मागविली. दरराज पोस्टाची वाट पहात होते. एके दिवशी सनाळी महाराज स्वतः हाऊनच म्हणाले की ‘आज तुम्ही दूक येईल न का!’ त्याप्रमाणे उगडार पोस्टमास्तरनी रेल्वे गिमीट पाठवून दिली.

निष्पत्त्याचे दिवशी उभयतानी लवकर माधुरी आणली. एकदमच भोजन केले. दररोज महाराजांचे शाल्यावर वामनराय भोजनास बसत असत. आज एकदमच तसेले. भोजनोत्तर आत्मारागपतानून एक नाळ आणण्यास सांगितला. वामनराय नाळ घेऊन येईपर्यंत ‘महाराजानी अगारा व कुडू वगैरे पुड्या नाहून देवल्या होत्या.’ त्या पुड्या व नाळ प्रमाद दिले. निष्पत्ताना अत्यंत वाईट वाटले.

ती गाईवासाची ताटातुट्ट होती.' वामनरावाने नेत्र अश्रुयुक्त झाले. जड अतः मरणाने महापुरुषाच्या आशिर्वादा घेऊन वामनराव तेथून निघाले. त्याची अन्वस्था ज्यांना ते हृदय आहे त्यांनाच त्या वियोगाची कल्पना येणार. त्याचे वर्णन कोण करू शकणार ?

तु गा ए क

येथील मुक्कामात महाराजांनी त्या देवळाचे चौकटीवर राहून तुगाग्रक लिहून ठेवले होते. तसेच चिदंबर दीक्षिताचे स्तुतीवर तीन श्लोक लिहिले होते व महादेवावर केलेले श्लोक तिथेच लिहून ठेवले होते. त्याचे पाठ्यपद 'तारी मला तू त्रिपुतकेश्वर' असे होते. वरील श्लोकात अंक 'तुगभद्रेचा हारमद श्लोक' होता. तेव्हा वामनराजांनी तेथील मास्तराकडून कागद घेऊन मागून घेऊन तुगभद्रेचे एक चित्र तयार करून तिथे राखले. तो हारमद श्लोक घातला व ते चित्र त्या महादेवाचे दरवाजावर लावले.

निघताना वामनराजांनी महाराजांना विचारले, 'पुन्हा भेट केव्हा होणार ?' तेव्हा महाराज स्वतः उठे हात दाखवून म्हणाले की 'हे पाहिले असेच लक्षात ठेवावे.' असे म्हणून ध्यानभट्ट यांनी दिलेली गीता त्यांना परत केलीच का ?' असे विचारले. त्यावर वामनराव म्हणाले की, 'त्यांनी ती गीता मला उशीस दिली आहे.' हे ऐकून महाराजांनी समाधान व्यक्त केले.

वडिलांच्या श्राद्धदिवशी १० वाजता वामनराव घरी पोहोचले. सर्वाना आनंद झाला. नंतर महाराजांमधील सर्व हवीत देऊन वामनरावाच्या महत्त्वाभावाविषयी सर्वांना धन्यता वाटली.

पुन्हा सद्गुरु समागम

शके १८३३ चा चातुर्मास कुसुमाग्रस झाला. तेव्हा तेथे श्री. शंकरराव आजोगावकर व त्यांच्या भगिनी ग. भा. वासीतार्द हे सेवेस होते.

शके १८३३ चा कुसुमाग्रस चातुर्मास झालेवर महाराज संचारास निघाले. हिंगोलीस आले वडील वधु अगोदर हिंगोलीस गेले व त्याचे पत्र आलेवर वामनराव हिंगोलीस आले. कोल्हापूरहून मनमाडला आले तेथे मुजईचे स्नेही रहाळकर भेटले तेथून पूर्णेश आले. पूर्णा हिंगोरी लाईन

मुजईचीच सुरु झाली होती. गाईवासे निघारे मालव्यात वसून हिंगोलीस आले. तेथे मोठागी मास्तराचे वधूकडे एकादशीचा पराळ करून पिंपरीस आले.

महाराजांचा पिंपरीस मुक्काम होता एका लिवाचे झाडाखाली भजन सुरु होते. महाराजांना भेटून साष्टांग नमस्कार करताच वामनरावांना महाराजांनी विचारले की 'बघूची भेट झाली का ?' महाराजांची स्मरणशक्ति पार दाडगी होती. तेथे सर्व ब्राह्मणांच्या सत्कार झाला तेव्हा गाडा महा राजातर्फे वामनरावांना एक रंदागी नागपुरी उपरणे दिले.

गोदावरीचे स्नान

दुसरे दिवशी पीप्रीमेस पहाटे गोदावरीचे स्नानास जावे म्हणून महाराज निघाले. इतर सर्वाना निरोप देऊन नरोवर श्रीगाडापुरा, वामनराव, शबरभट्टजी, वत्तोपत आजोगाव कर व गाडापुराचा एक शिष्य नधुराम अशी पाचच मंडळी होती.

आसनपरीक्षा

पुढे महाराज ओढ्या नागनाथ येथे आले. त्या येथी रात्री भजन सुरु झाले. वामनरावांचे मनात महाराजांना आसने करून दाखवावीत असे होते म्हणून त्याचे तर्फे गाडापुरांनी महाराजना तसे विचारले. तेव्हा येथे सगळी नही असे उत्तर मिळाले. थोड्या वेळाने स्वतः वामनरावांनीच महाराजांना विचारले तेव्हा त्यांनी आसने करण्यास न गितले. त्याप्रमाणे आत आसने केली महाराजांनी समाधान व्यक्त केले व 'सिद्धासन आणि पश्चिमोत्तान' ही दोन आसने दाखवावीत अशी सूचना केली. मालामनाच्या पुरश्चरणाची आज्ञा दिली वामनराजांना धन्यता वाटली.

औदुंबरचे पुरश्चरण व चमत्कार

शके १८३४ चा चातुर्मास चित्तवद्रा येथे झाला. त्या वेळी औदुंबरी वामनराजांनी 'श्रीमालामनाचे पुरश्चरण' केले. तेथे मातुशी नरोवर होत्या. त्या ठिकाणी 'श्री विष्णु बुवा ब्रह्मचारी' हे 'गायत्री पुरश्चरण' करीत होते तेथे वामनरावांचे पत्रास महाराजांचे चित्तवद्राहून उत्तर आले की, प्रवास पार जासाचा आहे म्हणून इकडे येऊ नये श्री. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी पत्र तिथेच गेले.

जौदुवर येथे श्रीदत्तमाला मनाचे पुरस्कारपत्नी जप चालू असताना तेथील एक गृहस्थ अस्त्रामपूरचे 'दादा साहेब मनी' यांनी वामनरावांना सगळीं स्थानांचे वेळी घाटावर 'तुम्ही हे काय करता?' असे विचारले. 'जप करतो' असे वामनराव म्हणाले. त्यावर 'तुमचा तीन हजार जप कमी आहे' असे ते म्हणाले. कारण 'रानी त्यांना स्वप्नात एक सुनासिनी भेटली व तिने वामनरावांचे चुलते निवर्तले असलेमुळे त्या अशौचामधील जप कमी झाला,' असे सांगितले. वामनरावांचे वधूनी दहावे दिवशी भिळेल असे पत्र लिहिले होते. तेव्हा या दहा दिवसाचा जप तीन हजार कमी झाला. बायोगे 'मानवी हिंसेच व देवाधराच्या जमाराचे' यानाचे कसा परक असतो हे सिद्ध झाले.

सद्गुरूची शेनटची भेट

श्रीक्षेत्र गरुडेश्वरी महाराजांचा मुक्काम असताना तेथे त्यांनी ब्रम्हदेव वृत्ती, दशोपनिषदे, भेतावतर, कैवल्य, मौक्तिक वगैरेहि उपनिषदे सांगितली. त्या वेळी तेथे भेतादशीस 'पयमान स्वाहाकार' होत असे वे परदाराम भटजाहून वामनरावांनी पयमान सधा घेतली. 'या मुक्का मात महाराजांनी वामनरावांना धोती सांगितली.' एके दिवशी एसादशीस वामनरावांना थटी वाजून आली व ताप भरला. त्या वेळी 'जोष नको धोती व मयूरासन कर' असे महाराज म्हणाले व त्याप्रमाणे केलेवर बरे वाटले.

महाराजांना दीक्षित स्वामींविषयी स्वाभिमान

एके दिवशी सहज झोळता झोळता महाराज म्हणाले की, 'मला दीक्षित स्वामींविषयी फार अभिमान आहे' व त्याचे कारणही त्यांनी लगेच सांगितले. ते असे - एकदा 'दीक्षित स्वामी व श्रीशंकराचार्य' यांची भेट झाली. उभयतांचा शास्त्रीय विषयावर सनाद झाला. त्या वेळी श्रीशंकराचार्यांनी दीक्षितस्वामींना शन-समाधान प्रश्नोत्तरात फारच छेडले. दीक्षित स्वामींचे जागी वगैरेहि दुसरे विद्वान सद्गृहस्थ असते तर ते खास चिन्हीन रागावलेच असते. परंतु दीक्षितस्वामी मात्र शांत चिंतने व निर्विकार अंत करणाने झोळत होते. रागाचा खल्लेराहि त्यांच्या चेहऱ्यावर किंवा नोलेण्यात व्यक्त झाला नाही. ही त्यांची 'परम शांति' पाहून त्या 'शंकराचार्यांना फार आश्चर्य

वाटले' व शेनटी त्यांनी स्वतःच दीक्षित स्वामींना मोमळा अंत करणाने स्पष्ट विचारले की मी इतके तुम्हाला राग यावा या उद्देशाने विचारतो त्यावर तुम्ही रागावत कसे नाहीत? त्यावर दीक्षित स्वामींनी आचार्यांना उत्तर दिले की 'महापज, एवढेच माझ्या गुहमहाराजनी मला शिर विले आहे.' या मार्मिक उत्तराने आचार्यांना परम धतोप वाटला व त्यांनी दीक्षितस्वामींच्या अधिनाराचे कौतुक केले. असे महाराजांनी सांगून दीक्षितस्वामींचे विषयीचा आपला स्वाभिमान व्यक्त केला. हे सर्वानी ऐकून त्या सर्व मंडळींना दीक्षित स्वामींच्या शांत स्वभावाने व त्यांचेकडून असलेले महाराजांचे निस्सीम प्रेम पाहून कौतुक व सद्गर्भ समधान वाटले. 'दीक्षित स्वामी यांना महाराजांचे हे साक्षात् प्रतिनिधित्व आहे' असेच सर्व समजत असत.

दत्त आशेदिवाय जशी महाराजांची वाहीच हालचाल नव्हती त्याप्रमाणे महाराजांच्या आशेदिवाय दीक्षित स्वामींचीहि वाहीच हालचाल नव्हती. म्हणून महाराजांचे सर्व शिष्यात त्यांना अग्रपूजेचा मान असे. महाराजांची व वामनरावांची ही शेवटची भेट ठरली.

महायोगविज्ञानाचे योगानन्द, महाराजांचे भेटीस

सन् १८३५ चा महाराजांचा चातुर्मास गरुडेश्वरी झाला व हाच त्याचा शेवटचा चातुर्मास होय व 'श्रीक्षेत्र गरुडेश्वर' हेच त्याचे शेवटचे लौकिक दृष्ट्या निर्माण स्थान व भक्तांच्या दृष्टीने कायमचे वसतित्थान ठरले.'

गरुडेश्वरी महाराज असताना 'महायोग विज्ञानाचे योगानन्द' तेथे आले होते. ही गोष्ट पुढे वामनरावांना योगानंदाकडून पत्रद्वारे कळली. नंतर वामनरावांनी व योगानंदाची पुढे समस्त भेट झाली तेव्हा योगानंदांनी महाराजांचा भग्न पाहिलेला एक चमत्कार वामनरावांना सांगितला. ते म्हणाले, 'एके दिवशी गरुडेश्वरी सगळी महाराजांनी एक लहान झारी तीर्थाने भरून घेतली व तीमधून सगळे दिवसभर अनेक लोकांना त्यांनी तीर्थ दिले. परंतु झारी काही रितामी झाली नाही व तीमधे पुन्हा तीर्थही घातले नाही.' ही प्रत्यक्ष पाहिलेली गोष्ट त्यांनी सांगितली. पुढे या योगानंदाचा व वामनरावांचा श्रीदृष्टे फार धनित सगळ जडला व तो योगाप्रदायनादीस कारणीभूत झाला.

५ प दीक्षितस्वामी महाराज व वामनराज

ज्या वेळी वामनराजाची व थोरले महाराजाची प्रथम भेट शाही त्या वेळी दीक्षितस्वामी महाराजाचे सान्निध्याला होते त्याच वेळी वामनराजाचा दीक्षितस्वामीशी परिचय झाला व त्या दिवस समारंगण दिवस पुढे अनेक वेळा वाढीत जात तेव्हा भेट होई दीक्षितस्वामीचे जागेवरून त्यांना वामनराजांनी पूजकरीता एका एकसुपीत विडम्बनावर नसले व तेव्हाही महाराजांनी केलेल्या—

मालारमडलुरघ करपद्मयुग्मं ।

मध्यस्थपाणियुगुले डमरु त्रिगुले ।

वस्तुस्तकृष्णकरयो शुभ शरव चरे ।

वन्देतमत्रिवरद भूतपदकुपुम् ।

या ध्यानारहकूम सुंदर चित्र करून दिले ते दीक्षित स्वामी गाडी सोडून कार्दपयंत त्याचे पूजेत हाते हल्ली ते चित्र काहापुरी वडेर याचेर दे आले या चित्राची मोहकता पारच मजली असून वामनराजांच्या चित्ररत्ने या उपज्ञत ज्ञानाचा तो एक जाळा आहे या चित्राचे अनेक मांडजे पाहून काढून दीक्षितस्वामींनी प्रमाण म्हणून भक्ताना दिले व सामान्यांवर याचे नक्काची उपासना सुरू आहे

त्याचप्रमाणे वामनराजांनी दीक्षितस्वामींचे जागेवरून त्यांना श्रीनक्काचे पोशन अवतारपैकी विडराज अनिवरद, नालागिरामन, मायायुक्त अवधूत, मायायुक्त अवधूत, जालिगुरु ही सगळी चित्रे व एका श्रीलक्ष्मीवर्द्धाचे चित्र अशी सात चित्रे तयार करून दिली

गाईतस्वामींच्या पूर्वजाना अनेक स्वागार देले म्हणून त्यांचे आडनाम दीक्षित असे पडले तसेच एका पूर्वजास नडीत पंचमगा घागार नक्कात श्रीसिंह मखवी स्वामींना नमिले आहे हांते व तीन गांजे प्रसादी दिला हागा दीक्षितस्वामींना त्याचे विल्लीनच महाराजांचे सगळे ममण केले हाते

गाई सोल्यावर दीक्षितस्वामी शमणपूर ऊर्ध्व औराज येथे राहत असत तेथे त्यांनी 'श्रीवामदेवान् सख्यसी पीत' म्हणून मख्यादी स्थापन केले आहे दीक्षित स्वामींचे एका दिवस शमनस्वामी यांनी दीक्षितस्वामींचे सुंदर चित्र प्रसिद्ध केले आहे तसेच थारें महाराजांच्या व दीक्षितस्वामींच्या वागोळाचा चाला प्रसार केले व मख्याभागी तयार केले श्रीगुणेश्वरचयन' हे वाग

चित्र वामनराजांचे छात्र प्रसिद्ध केले आहे

श्रीगाडावुना महाराज व वामनराज

वामनराजाचा व गाडावुना गा. गा. पर्वती प्रमाणात विपरीत जाळानावाचा जरी दिवशी भेट व समारंगण झाले वामनराज गळेश्रवण पण येताना वागेत गाडा वुनाचे आश्रमात उतरून भाजन करून पडे आले त्या वेळी वडीत नमूना नसेर होते त्यांना आत्म भवात येथे नर्मदा तीरावर आहे महाराजांचे जयत निरुपार्तियात याची गणना होती महाराजांनी मुन केल्या गुजरानमधीन नक्तगायन यांनी चांगला वादळ मारला याना १०६ गथायाचे एक 'श्रीगुणेश्वर' म्हणून उत्तम प्रथ लिहिला असून तो गुजराती व मराठी भाषेत प्रसिद्ध देला आहे महाराजांचे जागेवरून याचे पुढील कथेंत मराठावाच्यान शाही व त्याची समाधि गुज येथे त्या त्या गिण्यापरिवार मोठा आहे ता प्रसिद्धा गुजरा माग उत्तर माजग मना मना पार मोठे प्रमाणान हात

श्रीगोविंद महाराज पंडित व वामनराज

मित्रांचे श्रीगोविंद महाराज पंडित हे एक महाराजांचे माडे 'याराभ्यासी गिण्य हाते याची व वामनराजांची प्रथम भेट पंचम आगे देखी चालुमांना १ महाराजांचे साक्षियात हाते नंतर पुढे वामनराज गळेश्रवणी गेली तेथेही त्याची भेट झाली नंतर गोविंद महाराज काहापुरी दिवाणाने आलेवेळी भेट झाली त्यानंतर पुढे काही वर्षांनी गोविंद महाराज हुंमगायनेन असताना जागेवरून वामनराज मजम त्याचे भेजेन व साक्षिण्यान गेले हाते ही हुंमगायनी भेट वामनराजांच्या आयुष्यातील एक जयत मख्यादी नातिसार अशी टगला मखा ते पुढे वेगळी जय त्यानंतर श्रीगोविंद महाराज हे मख्याय पुण्यात आले नंतर तीव त्याची नेमणी भेट मखी याचा मख्याय पार मखी हात

श्रीसतीतागम महाराज व वामनराज

दीक्षितस्वामी महाराज हे श्रीवामदेवान् सख्यसी नामा मख्या याचे मखी मखी व मखी व मखी याचा मखी मखी

कडक होता हेही माटे योगाभ्यासी होते याचा शिष्य परिवारहि बराच आहे. वामनरावाची व याची वाडीस दोन ठेळा व पवनीस एकदा अशी भेट झाली होती

वामनरावाच्या आयुष्याचा धावता चित्रपट

वामनरावाची नोऱ्ही सन १९१७ ते १९२६ पर्यंत १० वर्षे बार्शीस म्यु. मराठी शाळा न १ मध्ये डॉइंग मास्तर म्हणून झाली व नंतर १९२६ ते १९४२ पर्यंत पुणे येथे नूतन मराठी विद्यालय या इंग्रजी हायस्कुलमध्येही डॉइंग मास्तर म्हणूनच झाली

बार्शीस ह. भ. प. यशवतराव वैत्र हे शाळा न १ चे हेडमास्तर होते यानीच वामनरावाना नोऱ्हीपर घेतले तमचे पुणे येथील नोऱ्हीही याच्याच धुरीणत्वामुळे लागली त्यामुळे 'यशवतरावाचा व वामनरावाचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा व आत्मीयतेचा न्हाणुबध जडला' व त्याचा उभयतानाहि मुजान्द असा सदुपयोग झाला वामनरावाच्या घरची बडिळाजित इष्टेड इतर बंधूंमध्ये वाटून देऊन 'वामनरावाच्या योगक्षेमाची काळजी जगानदारी यशवतराव पैयानी स्वीकारली व केवळ प्रारब्धावर योगक्षेम अवलंबून भक्त्या व प्रात्यक्षिक-वामनरावाचे आयुष्य कसे आहे हे आम्हा सर्वाना दाखवून दिले' स्वतःची लानसध्या, योगाभ्यास व उपासना सभाळूनच उरलेल्या वळीच सर्व नाकरी केली. पुणे येथील नोऱ्ही वैध मास्तराचे स्नेही श्री नंदेरा अयर, सुपरिन्टेंडिंग इंजिनियर याच्या प्रयत्नाने मिळविली, त्या ठेळी महामहोपाध्याय दत्तोपत पोतदार शिष्यप्रमुख होते

वामनराव व हरदुधरता

वामनराव हे उपजत कलावंत असलेमुळे त्याचे जमी हरदुधरता चांगली दिसून आली या सर्वां हरदुधरतेमध्ये 'त्यानी द्रव्यार्जनाकरिता मान वाही मुद्रा केले नाही हे त्याचे अगचे औदार्य व वैराग्य विशेष दिसून आले नाही तर ग्योत्यानी पैसा मिळाला असता

मातुसताचे, देवादिकांचे विशेषतः सद्गुरु महाराजांचे मन फोणे त्यानी यनदारा व स्वहस्ते नाढले नाडीस गाढूच सुनर गणपती तयार केले श्रीशंकराचाय शिराळकर गुरुस्वामी महाराज यांना श्रीनिपुणमुन्नीचा पडदा

तयार करून दिला एका प्रदर्शनार्थ श्रीसरस्वतीचा पडदाही तयार केला. पुणे येथे क्रेप पेपर्सची फुले व इतर जिन्नस तयार करण्याची सुरुवात वामनरावांनीच प्रामुख्याने प्रथम केली व अनेकाना ती कला शिकविली व त्याची हा कौर्ति परदेशापर्यंत जाऊन परदेशी तजानी वामनरावाच्या या कलाकृतीचे मोठे कौतुक केले

श्रीगोविंद महाराज पडीत पुणे येथे आलेवेळी उडपीचे अधिकारी स्वामी गैसुरला असत. त्याचेरिता वामनरावा रुटन 'एक चक्राकित कुडलिनीचे सुंदर चित्र' तयार करून नेले

वामनरावाचा यात्रा प्रवास

वामनरावाच्या आसेतु हिमाचल अनेक ठिकाणाच्या सप्त मन्त्राच्या यात्रा झाल्या असून श्रीकाशीक्षेत्री अनेक ठेळा जाऊन घरेच दिवस वास्तव्यहि झाले आहे श्रीबद्रीनारायणाची यात्रा तर 'श्रीशंकराचार्य वाडीकर जैरेस्वामी महाराज यांचे समवेत' सुंदर अशी झाली तसेच सद्गुरु डेवेलामी महाराज यांची सचारसुधहि प्रत्यक्ष अवलोकन केली आहेत साराश भारतीय सर्व प्रमुख यात्रा, क्षेत्रे, तीर्थे, सगम सैर सर्व वामनरावांनी केळी आहेत त्याचे यात्रावर्णन एक प्रयत्न होईल इतकी रम्य हकीकत त्यामध्ये आहे या ठिकाणी स्थलसंकोचत्वामुळे त्याच्या आयुष्यातील पक्त धावती नजर ठेवूनच लिहीत आहोत

वामनरावजींच्या आयुष्यातील सुवर्णमय उत्तरार्ध

सद्गुरु डेवेलामी महाराज समाधित्य झालेनंतर योग शास्त्रातील तज्ज्ञ मंडळीस भेटून आपल्याला उर्वरित योगज्ञान कोण देईल अशी रात्रदिवस तीव्र तळमळ वामनरावांना लागून राहिली होती त्याकरिता ते कोणी अधिकारी नस न्यास त्यांना भेटत असत

श्रीनेत्र पुष्कर येथे एक प. प. ब्रह्मानंद स्वामी नावाचे मोठे अधिपती व साक्षात्कारी योगी आहेत असे समजले तव्हा वामनराव त्याचेकडे एक महिनाभर जाऊन अभ्यासाकरिता राहिले मागाहून वैध मास्तरहि पुष्करला आले तेथे स्वामींनी चांगले मार्गदर्शन केले

हुश गा चाद

हुशगांगेस म्हा घांगार श्रीनृत्तमरित श्रीगोविंद महा

राज पडीत याचा मुकाम आहे असे समजले. त्याची योगाभ्यासातील तयारी चांगली होती. श्रीसीतारामपंत महाराज यांनी पूर्वी हुशगानादेस मुकाम असताना त्याचे शिष्य मडळींनी मुदाम त्या ठिकाणी अभ्यासास येणाऱ्या साधना करिता ५-६ गगले राहून ठेवले आहेत अशा प्रकारची सर्व सोय आहे असा विचार करून वामनरावजी हुशगानादेस श्रीगोविंद महाराजांभडे अभ्यासास म्हणून आले. सन १९२२ च्या 'गणेशचतुर्थास' जाणे होते. साक्षात् मुहूर्तमार्तंडाचे त्या निवेदी आगमन होते मग सत्कार्यास निघालेल्या वामनरावजींचे कार्य मफल का होणार नाही

कुडलिनी जाग्रूत व्हावी ही महत्वाकांक्षा

वामनराव हुशगानादेस आले तेथे १-४ महिने मुकाम झाला. तेथे त्याचे अगोदर नुकतेच 'शंकरराज आज्ञावाकर व बाबा महाजन' हे उभयताही याच उद्देशाने आले होते 'मागाहून त्रैप मास्तरही पुष्करला काही दिवस राहून हुशगानादेस आले.' ही सर्व मडळी गोविंद महाराज यांचे देखरेखीखाली अभ्यास करीत होती. 'तुमची कुडलिनी जाग्रूत करून देतो असे त्यांनी आश्वासनही दिले होते'

वामनरावांची योगाभ्यासातील तयारी

वामनरावांची अभ्यासाची तयारी फारच उत्कृष्ट होती त्याचे त्रैलोक्य, उपासना, शुद्धाचार, शास्त्रनिष्ठा वगैरे सर्वच अनुकूल होते तेव्हा त्याचा अधिकार पाहून त्यांना श्रीगोविंद महाराजांनी पुढील प्राणायाम-पद्धति समितली व त्याप्रमाणे अभ्यास करण्यास लावले हा कुडलिनी चालनाच्या हत्यागातर्गत श्रेष्ठ दर्जाचा प्राणायाम व काही क्रिया फारच कष्टमय आहेत परंतु तथा तीन जिज्ञासू, मुमुक्षू, साधक त्या सर्व सहन करून तितकिष्टापूर्वक अभ्यास करतो तसेच वामनरावहि हा अभ्यास करीत होते. या त्याच्या कष्टमय जीवनाची किंवा प्रखर तपश्चर्येची दयापन प्रभू परमात्म्यास व सद्गुरू टेंपेस्वामी महाराज यांना दया जाली या त्यांनी या सर्व यातनेमधून वामनरावांना मुक्त करण्याचे उद्देशाने एका अनपेक्षित व महत्वाची अशी घटना घडविली

नागपूरचे श्री. दादासाहेब पराडे

या वेळी हुशगानादेस नागपूरचे श्री दादासाहेब पराडे

म्हणून एका सत्र जत्र होते. पुढे ते डिस्ट्रिक्ट जत्र होऊन मेवानिवृत्त झाले. ते सरकारी नोकरीतील चांगले कायदे-तज्ज्ञ होते. ते आगळ विद्याविभूषित जरी होते तरी अत्यंत मात्वित्र वृत्तीचे, गदाचार संपन्नता व आत्म्यातील नितात निष्ठा असून यांना योगाभ्यासाचीही आवड व प्रेम होते या वेळी योगायोग असा आला की, 'एक बंगाली तरुण तेजस्वी स्वामी' हुशगानादेस आले व तेथील मगळवार घाटावर उतरले होते हे कोण ?

श्रीमत् प. प. चिन्मयानन्द (बंगाली स्वामी) महाराज

मगळमध्ये डाक्का या शहरामध्ये एक देवीचे उत्तम जाग्रूत असे स्थान आहे या देवीच्या पुजाऱ्याचे घराणे मोठे देवभक्त असून देवीची पूजा-अर्चाणि उपासना उत्तम करून असत त्या पुजाऱ्यास एक पुत्ररत्न झाले त्याचे नाव 'श्रीयोगेश्वरचंद्र चक्रवर्ती' असे होते बालपणापासून हा मुलगा तेजस्वी, महान् भगवद्भक्त व वैराग्यशील असा ठिसून आला. मातृभाषेचे व इंग्रजी शिक्षण घेऊन या मुलाने ज्युट कॅम्पसमध्ये काही दिवस थोडीशी नोकरी केली. त्याचा परामर्शाने ओढा असलेमुळे त्याने ती नोकरी सोडून देऊन घरी कोणासही नाहीच न कळविता 'येद श्रीकाशी क्षेत्र गाठले'

प. प. स्वामी शंकर पुरुषोत्तमतीर्थ

या मुलास साधुसताच्या भेदीची आवड असलेमुळे थान एक दिवशी काचीस छोटी गैदी येथील आश्रमात जाऊन प. प. स्वामी शंकर पुरुषोत्तमतीर्थ याची भेट घेतली. या तरुण व तेजस्वी मुलास पाहून स्वामींना फार सलोप आटला व त्या मुलाने आपलेजरळ ठेवून घेतले वाही दिवस स्वामींचे सहयासात राहून या मुलाने स्वामींची नितात सेवा केली व त्याचे प्रेमही संपादन केले. तसेच स्वामींचेखरोर हरिद्वार, हृषिकेश देहगड वगैरे ठिकाणी प्रवासही केला

शु. रु. रु. पा

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

उपैश्वर्यं ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तनय दर्शिन ॥

स्वामी महाराजांना ती गाल्मूर्ति, (वय ल्हान असून तारार सपन्नता, प्रकर पैराय्य, शास्त्रावरील निगात निष्ठा, पणतानामप्रियता, मुदवेना-तत्परता, व्यंगे सदगुण) पाहून प्रसन्न चित्ताने त्याचेपर अट्टप्रह वेला त्याला 'आपली गतिपात् माप्रताधिक गीभा देउम वृत्तार्थ वेळे.

शक्तिदेवांचीच कृपा

पूजाचीच उत्तम तयारी, 'शक्तिदेवांचा ता प्रधा' असलेमुळे जातु-पिण सस्काराचे सिंहासन तयार होते व त्यामधे काणीस शक्तिपात् साप्रदायाचे विद्यापीठ चालू शिणारे कुलगुरु श्री प प स्वामी शक्कर पुण्योत्तमतीर्थ यानेसारंगे सदगुरु भेटून प्रसन्न चित्ताने धीना टिली न्हावेन नवे, तर गीभा देण्याचा अभिनासहि नहाल वेला त्यामुळे या ब्रह्मचार्या गाल्माचे तेज अप्रतिम पादले न येवढे की मामान्य माणस त्याने नजरेस नजर नेउ पडत नव्हता

गीतार पुरुषोत्तमतीर्थाची परंपरा फार उजळ हाता त्याचे गुरु 'श्रीस्वामी नारायणतीर्थ व परमगुरु श्रीस्वामी गंगाधरतीर्थ हे मोठे अभिकारी व साक्षात्कारी मंगपुरुष होऊन गेल या आधमास श्रीरायगुरुचे मणि गारे तसेच येथे गारण व गोळेवा नित्य चार गारे नाचप्रमाण सुंदर दुर्मिळ अथाने सग्रहालयही आहे 'याची यागनाणी व गुळवणी ही गोन पुनके गतिपात् माप्रदायाची निष्ठा आहेत'

श्रीयोगानंद महाराज, हृषिकेश

वासाची जावट म्हणून ते काही त्रिप्त गंगानदी नेहरीने जंगलात रास्तव्य करून होते त्या वेळी त्याची अवस्था गंगातीरे हिमागिरिजिह्वा बद्धपदमासनस्थ ।

ब्रह्मध्यानभ्यसन मिथिता योगनिद्रा पतस्य ।

किं तर्माय्य मम सुनिर्वसंयुते निर्विशवा ।

व इयते जरठ हरिणा शृंगसंगे मदीये ॥

या भवहर्त्या उत्तीगमाणे हारेली होती नम्र्या असल्या योगता याता ते समाधि अवस्थेत जात असत

हुजगावादेस आगमन व यदचछेने जामनरावाची भेट

'हे गंगी स्वामी हुजगावादेस नर्मदा तीरी मगळगार धागार उतरले' होते पदे दिवशी हे स्वामी चतर्जी नावाच्या गंगी नदीलाडे साजुरीस जाले त्यांना पाहताच चतर्जा दिलना समाधान घाले त्यानी त्याची विचारपूस केली तपारी यागत चतर्जी घनिलानी ही हरीनत पराचे सत्र जज्ञ याना मागितरी बोणीहि सपुरा आले की त्याची भेट घेण्यात पगडे याना नाच जसे ह चतर्जना माहीत हात म्हणून त्याना वटविले लगेच मया नाली चतर्जा पुराया स्वाम नायऊन भेटले व त्याचे 'ईन घेतचे विंचित विचारपूस केली त्या उभयताना स्वामीनी तेजसी गाल्मूर्ति पाहून फारसा आधर्यनारक असे वीजव गाले निघताना पगडे यान त्या गंगली स्वामीना आपल फडे भिनेचे निमरण दिले

यंगली स्वामीचा अधिकार

गुरुयाप्रमाणे स्वामी भिनेस आले भोजनात्तर म्हण गाल्गे चालले असताना योगाभ्यासाचा विषय निघाला तेना जोगजोगा अधि साधून पगडे यानी स्वामी महाराजांना भे निघाला दी, मंगगज । माणन नहमी प्रवास करीन अस्ता वेव्हा तपसास्त्राती देध दीक्षा देणार वाणी अम त्याचे आपल्या पाहण्यात आहेत काय' असे विचारत व ते स्वामी स्वरून उदगारले की, 'हाय तमे दीक्षा देणारे माझे पाण्यात आहेत हे ऐकून त्या जिज्ञास वृत्तीच्या पगडे साहजाना फार उद्विग्न आनंद घाला व म्हण त्यानी त्या स्वामीना प्रार्थना केली की 'जसे दीक्षा देणार गिगामी महापुरुष राण व दाने आहेत हे थागण

दंडधारी श्री. प. प. श्री लोकनाथतीर्थे महाराज

योगिराज श्रीवामनरावजी गुळवणी महाराज

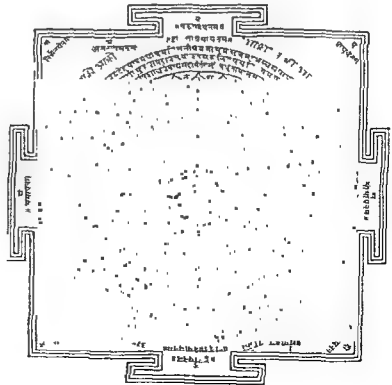
श्री गुळवणी महाराजांची योगसाधना
अर्धमत्स्येन्द्रासन

श्री गुरुवर्णी महाराजाची चित्रसाधना

श्री गुरुदासाचार्याच सिद्धासना ध्यान

श्री दत्तचन

श्री गुह्यणी महाराजांनी विप्रसाधना

श्री गुह्यणी महाराजांची चित्रसंघना

आपण वृषा करून सागाल तर आम्ही आपले अत्यंत कृणी होऊ.' हे ऐकून स्वामी एकदम उद्गारले की, 'तशी दीक्षा देणारा मीच आहे.' हे ऐकताच परगडे अगदी स्तमितच झाले व आश्चर्यचुकत परमहर्ष होउन स्वामीपडे सारले पहातच राहिले. थोड्या वेळात स्वामी स्वयच्छी खाना झाले.

श्री. परगडे यानी ही सर्व हवीरत श्रीवामनराव प्रभूर्ताना सागताच 'ज्याची आपण चातक पक्षाप्रमाणे मार्गप्रतीक्षा करीत होतो तेच हुद्दागानादेस येतात काय व स्वतः आपण कोण आहोत याची स्पष्ट उत्तरना देतात काय. हा सर्व ईश्वरी चमत्कार पाहून सर्वांना प्रभु दयापनाच्या कृपेचे आश्चर्य वाटले.'

नमुना दीक्षा

नंतर वामनराव प्रभूति सर्व मडळी स्वामींचे दर्शनस गेली. स्वामींचे अधिकाऱ्याची प्रचीति घेण्याचे उद्देशाने श्री. परगडे यानी तेथील एक श्री. नारायणप्रसाद, एम. ए., एल्.एल्. बी., यमील याना दीक्षा मिळावी या उद्देशाने श्रीस्वामींच्याकडे पाठविले. ज्या वेळी हे रहस्य स्वामीजीं कडे गेले तेव्हा त्यांनी स्वामीर्जना 'पडे उभा राहूनच नमस्कार केला' आधुनिक सुशिक्षितात विनम्रभाव मुळीच दिसत येत नाही. ही गोष्ट स्वामीजींचे चटकन् लक्षात आली व त्यांनी ती पुढे वामनराव याचेजवळ बोडूनहि दाखविली.

श्री. नारायणप्रसाद याना स्वामीजींनी आपले समोर झोले मिटून बसण्यास सांगितले. 'श्रीस्वामी महाराजांच्या दीक्षारूपी प्रसाद' होताच त्या वकीलास स्वतःचे 'शरीरात अनेक प्रकारच्या हालचाली व क्रिया चालू झाल्याचा अनुभव येऊ लागला स्वामी आलेवरून दररोज अम्यासास अणू लागताच त्यांना विविध अनुभव येऊ लागले. 'हे पाहून श्री. परगडे, वामनराव, आज्ञेगाववर प्रभूर्तीची श्रीस्वामी महाराजांच्या दीक्षा दाखवाच्या अधिकाऱ्याची खात्री पटली.'

वामनरावाचे साभिध्यात स्वामीजी

पुढे वाही दिवसानी वामनराव वरचेवर स्वामी महाराजा कडे जात येत असलेमुळे चांगलाच परिचय झाला. स्वामी महाराज जेथे गदात होते तेथे असली तशी सोय नव्हती उलट उपगमां होत. इतक्या 'चळवळ्यातील हे स्वामी'

असलेमुळे मडळी याची थडा-मस्कराच करीत असत. हे पाहून वामनरावानी त्या ठिकाणाहून आपलेकडे राहण्यास यावे अशी श्रीस्वामीजींना प्रार्थना केली. ती लगेच मान्य करून स्वामीजी वामनरावाचे साभिध्यात येऊन राहिले. त्या वेळी वामनरावाच्या मातुशी तेथे असल्यामुळे स्वामीजींच्या भिक्षेचीही सोय झाली. ही योजना झालेमुळे स्वामीर्जना चांगलेच स्वास्थ्य लाभून समाधान वाटले.

इतर दीक्षा

नंतर श्री. परगडे याना दीक्षा मिटून चांगले अनुभव सुरू झाले तेथे प. सातवजेर याचे सूचनेवरून प्राणा यामाचा अभ्यास करीत असणारे एन 'पूर्णानन्द' नावाचे आर्यसमाजी याना दीक्षा झाली ही दीक्षा होताच त्यांना एक जरदस्त गाती झाली व स्वामींना मुलाय मुन' झाले असे होताच स्वामींनी त्यांना निघावे की 'पूर्वी तुला कोणी वीथ पातले होते काय ?' यावर त्यांनी पूर्वी आपणावर तीन वेळा विषप्रयोग झाला होता असे सांगितले. हे ऐकून स्वामीजींचे निदान निती अचूक जाहे हे पाहून सर्व मडळी चरितच झाली स्वामीजी म्हणाले, 'हे दाख पार नाजक आहे. यामध्ये जितके चांगले आहे तितके पोनेही पार आहेत. प्रभुसुपेनेच याचे संरक्षण होते.'

हिंगोलीचे बारा महाजन याना परत जाण्याची पार्द होती स्वामींची प्रवृत्तीही बरी नव्हती म्हणून 'पुढे पाहू' असे प्रथम म्हणाले परंतु निघताना त्याची स्वामींना दया आली व दीक्षा दिली. बाबाना ब्रह्मानंद झाला. 'हे बारा एक तास मच्छंद पीडासन करीत होते.'

वामनरावांची प्रार्थना व स्वामीजींचा सांप्रदायिक मर्यादा विनय

नंतर पुढे वामनराव यानी ईशेविपरीत स्तोत्राच केले त्यावेळी स्वामीजी म्हणाले की 'तुम्ही हली श्रीगोविंद महाराज पढित याचे सूचनेनुसार अभ्यास करीत आहानच व तो अभ्यासहि चांगला आहे व हे पदाचे तपाने चार असलेल्या वार्षिकमात दुसऱ्याने हात घाळणे योग्य नाही, असे सांगून 'स्वामीजींनी सांप्रदायिक मर्यादा-विनय व्यक्त केला. पुढे वामनरावजींचा व स्वामीजींचा पारस्व घनिष्ठ ज्ञानानुभव बळक्यामुळे व वामनरावांनी अभ्यासातील उत्तम

तयारी पाहून, 'त्याचा व्यक्तिगत अधिकार जाणून एके दिवशी अनपेक्षितपणे श्रीस्वामी महाराजांनी वामनरावांना दीक्षा दिली.' दीक्षा देताच वामनरावावर त्याचा फारच नागला परिणाम झाला व त्यांना पुढील महत्वाचे अनुभव चटपट येऊ लागले व प्रगति दिसून आली. बरेच दिवसांची त्याची मनीषा व केलेल्या भगीरथ प्रयत्नांना यश आले हे पाहून वामनरावांना परम खतोप झाला.

वामनरावाची दीक्षा व परांडे याची मनीषा

वामनरावजींसारख्यांना ही दीक्षा मिळाल्यामुळे श्री. परांडे यांना फारच समाधान वाटले. परांडे हे वामनरावाची योग्यता व अधिकार जाणून होते. इतनेच नव्हेतर एके दिवशी परांडे यांनी वामनरावजींजमळ असे उद्गार काढले की — 'वामनराव ! ही अत्यंत महत्वाची उज्ज्वल विद्या आपले महाराष्ट्रात आली पाहिजे, असे मला फार तळमळपूर्वक वाटते.' हे त्याचे सुसंगत निघालेले 'उद्गार नव्हे भविष्यवाणी' जगत्रियत्या त्रिकाळ प्रभूनीच प्रगट केळी, असे पुढे अनुभवास आले.

हुशंगावादेत वाडीदर्शन

वामनरावाचा 'प्रतिवर्णी गुरुद्वादशीस जाण्याचा नियम' फार दिवसाचा आहे. एकदा नशीबाने वाडीस आले होते. या रौपेस फक्त त्याचे वाडीस जाणे झाले नाही. याची त्यांना जाणीवही होनी परंतु प्रभू इच्छाच अशी होती की त्यांना हुशंगावादेसच ठेवून त्यांच्या आयुष्यातील अत्यंत क्रांतिकारक अशी घटना नव्हे भवितव्यता सर्वत्र सुकुटमणी भगवान योगीराज दत्त महाराज यांनी पूर्वीच ठरविली होती. नाही तर त्या शिवाय आपल्या योगमार्गाचा दत्तसंप्रदायाचा प्रचार होणार कसा ? ही त्या जगत्रियत्याम काळजी होती म्हणूनच त्यांनी 'श्रीस्वामीजींचा व श्रीवामनरावजींचा भेट-वार्ता-दीक्षा योग घडविला.'

हुशंगावाद ते हिंगोली-वार्ता

हुशंगावादचा मुक्काम आठोपून श्रीवामनराव, शंकरराव अजेगावकर, मातुश्री उमासाई ही मंडळी श्रीस्वामी महाराज यांचेवद्द हिंगोलीस गेली. जवळ वैद्य मास्तर कार्तिकीकरिता थेट पदरीस गेले हिंगोलीहून स्वामी

महाराजांचा निरोप घेऊन वामनराव मातुश्रीसह वार्तास परत आले व स्वामी महाराज हिंगोलीस थोडे दिवस राहून हुशंगावादास परत गेले.

श्रीस्वामी महाराजांचे वार्तास आगमन

श्रीस्वामीजींचा व वामनरावाचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा फणानुबंध जडला होता. त्यामुळे वामनरावाचे गेल्यावर्षा वरून श्रीस्वामीजी वार्तास तीन वेळा आले. पहिले रौपेस वामनरावाचेरडे मुक्काम होता. दुसरे रौपेस प्रवाहदशास्त्री याचेरडे मुक्काम होता व तिसरे रौपेस श्रीभगवत मंदिरात मुक्काम केला होता.

वामनरावजींना लाभलेले परिसत्व

श्रीस्वामी महाराजांची भेट व दीक्षा होताच वामनरावजींचा व्यक्तिगत उन्नतीच्या दृष्टीने प्रश्न अत्यंत समाधानकारक रीतीने सुटेल होता व त्यामध्ये त्याचे समाधानही होते. स्वामी महाराजांचा वृत्ता वरदहस्त प्राप्त होऊन सुवर्ण प्राप्ती तर शालीच होती. परंतु अद्याप 'परिसत्व' मात्र प्राप्त झालेले नव्हते. गुरुमाऊली वेवढी दयाघन असते.

'आपणासारखे करिती तालाळ । नाही काळवेळ तालाळी'

या सत वाक्याची सत्यता व प्रचीति आली.

योगायोग असा वी श्रीस्वामी महाराज वार्तास आले असे समजताच सोलापुराहून नापू कुचडे हे स्वामीजींचे दर्शनास आले. वामनरावजी वार्तास नोकरीस आलेनंतर त्यांनी वैद्यमास्तर, प्रवाहदशास्त्री, सुगुटकर वकील, नारायण राव परदरे, बापू कुचडे, व्यंकू कुलकर्णी प्रभृतींना योगाभ्यासातील आसन, प्राणायाम व काही क्रियांचा अभ्यास शिकविला होता नापू कुचडे यांनी श्रीस्वामी महाराजांचे विषयी वामनरावजी व वैद्यमास्तर याजकडून सर्व ऐकले होते. स्वामीजी वार्तास आलेनंतर सुगुटकर वकील व नापू रावराव पुरदरे यांना स्वामीजींसहून दीक्षा मिळाली होती शास्त्रीबुवाचीही इच्छा होती परंतु त्यांना त्या वेळी वार्तास दीक्षा न मिळता पुढे हुशंगावादास जाऊन दीक्षा मिळाली. शास्त्रीबुवाचोवर वामनरावहि गेले होते.

बापू कुचडेना श्रीस्वामीजींचे आश्वासन

वरील सर्व मंडळींना दीक्षा मिळाल्यानंतर बापू कुचडे

यानाहि आपणास दीक्षा मिळावी असे वाटणे साहजिक होते म्हणून ते चार दिवसाची रजा घेऊन सोलापूरहून मार्शलस याच उद्देशाने आले व श्रीस्वामी महाराज यांना दीक्षेबद्दल प्रार्थना केली. स्वामीजींनी अग्राप वय लहान आंदे, इतक्यात काही नमो असे सांगितले. परंतु बापू कुत्रे याचे त्यायोगे समाधान झाले नाही. त्यांना अत्यंत वाईट वाटले. नेनावाटे अश्रू आले. वामनरावजींनी व शास्त्रीजुवांनी त्याची समजूत घातली. रजा सपताच परत सोलापुरी नोऱ्हीपर जाणे जरूर आहे म्हणून निघताना जापूनी श्रीस्वामी महाराज यांचे चरणार सद्गदित अत करणाने मस्तक ठेवले व आशिर्वादाची याचना केली. त्या वेळी तेथे वामनरावजी, शास्त्रीजुवा, वैद्यमास्तर, मातुशी उमाबाई व भगिनी गोदुताई असे होते. स्वामीजींना नमस्कार करून नंतर वामनरावजी प्रभृति इतरना नमस्कार करून निघताना जापूनी श्रीस्वामीजींजडे दृष्टिसेप करताच स्वामीजींचे दर्याड अत करण झाले व असे वाक्य सुस्रातून बाहेर पडले की, 'तुम्हारी इच्छा पुरी होगी, वामनराव उनको देत लेव' हे ऐकताच सर्वाना आनंद झाला. जापूनी पुन्हा स्वामीजींना साक्षाम नमस्कार करून सोलापुरची वाट बरली

वामनरावजींना दीक्षाधिकारत्वाची प्राप्ती

बापू कुत्रे, व्यडू कुलकर्णी यांना वामनरावजींचे योगाम्बास शिरविलेल्या आसलेमुळे त्यांचे सद्गुरूत्त्व श्रीवामनरावजींजडे आहे हे स्वामीजींनी जाणले व अशा सद्गुरूत्वास लागणारी सर्व सामग्री श्रीश्रीस्वामी महाराजांच्या कृपा अशीर्वादाने वामनरावजींनी संपादन केलेली आहे, हा त्यांचा अधिकार स्वामीजींनी आपल्या सहवासोत्तम जाणला म्हणून त्यांना या 'योगशास्त्रातील शक्तिपात रहस्यात्मक तन्त्रशास्त्रीय वेध दीक्षा देऊन कृतार्थ केले, इतकेच नव्हे तर हा दीक्षा देण्याचा अमोल अधिकारहि या मार्शीच्या मुक्ता मात नहाल केवळ ' वामनरावजींना पेयदी कृतार्थता वाटली असेल ! इतर सर्वाना मात्र धन्यता वाटली व वामनरावाविषयीचा आदर शतशः वृद्धिंगत झाला

सद्गुरूत्त्व व प्रथमचे तीन दीक्षा प्रयोग

शास्त्रीजुवांना दीक्षा मिळाल्यानंतर त्यांच्या पत्नींनाहि आपणास दीक्षा मिळावी, अशी इच्छा होती व ती त्यांनी

वामनरावजी यांना निवेदन केली

'नाष्ट नश्यचित् द्रुयात' व 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया'

या शास्त्रसंदेशानुसार शास्त्रीजुवांच्या सधर्मचारिणी सौ. गोपिकाबाई यांना एक शुभ दिवस पाहून वामनरावजींनी प्रथम दीक्षा देण्याचा हा शुभारंभ म्हणजे एक 'ही शक्तिपूजाच होती.' आदिगति स्वर्ग कुडळिनीच्या उत्थापनाच्या कार्याची सुरुवात एका सांत्वनिक अधिष्ठाता सप्त मुनासिनींमधून झाली हीच एक प्रसाराची शक्तिपूजा होय.

छोच वामनरावांचे जापूस सोलापुरी पत्र जात की, 'मी अमरे दिवशी येतून निघून वाटेत आँदीस व्यडू कुलकर्णी यांचेकडे जाऊन नंतर सोलापुरी येत आहे. 'स्वामी जागेनुसार कार्य झालेले आहे.' त्याप्रमाणे दुसरी दीक्षा व्यडू कुलकर्णी यांना देऊन सोलापुरी आणे व जापू कुत्रे यांना तिसरी दीक्षा देऊन कृतार्थ केले या तिन्ही दीक्षा चांगल्या यशस्वी झाल्याचे पाहून व श्रीस्वामी महाराजजी वामनरावजींना या त्यांच्या सांप्रदायिक पद्धतीची दीक्षा देण्याचा अधिकार दिला आहे हे ऐकताच वामनरावजींच्या कृपाजननालील सर्वाना ब्रह्मानंद झाला

वामनरावजींच्या आयुष्यातील उच्चाव

वामनरावजींच्या आयुष्यातील हा सर्वोत्तम मोठा उच्चाव होय. आजपर्यंत वामनरावजी मुमुक्षु, जिज्ञासू, साधक व गुरुभक्त होते ते शोबदी गुरू झाले. परंतु अद्याप पर्यंत त्यांना 'सद्गुरूत्व' प्राप्त होणेचे राहिले होते. ते हे श्रीस्वामीजींच्या कृपेने प्राप्त झाले या त्यांच्या भाग्योदयात अनेकतेचे भाग्य साठविलेले होते. या दिवसपर्यंत वामनरावजी हे सद्गुरू गुळगुळीमहाराज, योगिराज गुळगुळी महाराज, या नावाने सगोषिले जाऊ लागले व श्री. दादा साहेब पराडे यांना आपली राखिच्छा व मविष्यवणी सत्य झाली याबद्दल धन्यता बघली

कल्याण भासिकानी कल्याणकारक केलेली प्रसिद्धी

सद्गुरू वामनराव महाराजना हा अधिकार प्राप्त झाल्यावर ते स्वतः प्रसिद्धि पगडगुग अवलेमुळे त्यांनी याची

कोंठेही वाच्यता न व्हावी म्हणून य़रीच दक्षता घेतली होती. परंतु वस्तुरी मृगाने कितीही रोनेपणा दाखव्याचा प्रयत्न केला तरी त्याच्या नाभिजमलामधील वस्तुरी ही आपला सुगंधाचा प्रभाव पसरून दिगत वीर्ति करतेच. तद्वत् वामन रावजींचेही झाले. त्याची प्रसिद्धि अगदी प्रथम जर कोणी केली असेल तर ती 'पूर्वाश्रमीचे प. त्र्यम्बकाक्षी ररे, नामपूरचे डॉ. ररे यांचे बंधू यांनी गोखलपूरच्या बल्याण मासिकाच्या योगाक या जादा मोठ्या वार्षिक अकामध्ये वामनरावजींची अधिकृत प्रसिद्धी केली ' या ररे शास्त्रिणी पुढे चतुर्थाश्रम घेऊन श्रीशंकराचार्य पीठावर आरोहण केले होते. याना या विषयाची फार आवड होती. वामनरावाच्या समक्ष भेटीत त्यांना फार सतोष झाला. या प्रसिद्धीनंतर अखिल भारतामधून अनेक साधकांची सद्गुरु वामनराजींमडे रीच लागली.

गुरुमहाराजाचे पुण्यपतनी आगमन घ नाना भालेराव यांची भेट

सन १९२६ साली गुरुमहाराज बार्शीहून पुण्यास आले. बार्शीस असेपर्यंत गुरुमहाराजांच्या घरची सर्व व्यवस्था वैश्रमास्तर-बापू-बन्धू वगैरे पहात असत. पुणे येथे आलेवर एवढ्या मोठ्या शहरात अशा सत्पुरुषांची सेवा करण्यास कोण मिळणार अशी आम्हास काळजी निर्माण झाली परंतु जगद्रियता प्रभू गुरुमहाराजांची काळजी वाहत होता. त्याने डोगले येथील श्रीयुत भुजगरावनांना भालेराव यांना त्यांच्या मोत्यासारख्या हस्ताक्षराचे आधारे पुणे येथे कोर्टात नोकरीस आणले व लगेच देव मास्तरांनी त्यांना गुरुमहाराजांचे सेवेस लावले. ते आजतागायत श्रीगुरुसेवा नितांतपणे करीत आहेत. इतनेच नव्हे तर त्यांच्या सहधर्मचारिणी सौ. गोडूबाई व धिरजीव भाळवदर, नारायण, योगेश प्रभृती सर्व कुटुंबाचे गुरुसेवा हे जीवननत बनले आहे.

निवासस्थान-२०, नारायण पेठ, गोवर्द्धकर विल्डिंग, पुणे २

कॉन्स्ट्रक्टर दादासाहेब गोवर्द्धकर यांचे विल्डिंगमध्ये गुरु महाराज येऊन राहिले. दादासाहेब, त्यांच्या पत्नी माई व मुले, मुली, मुना वगैरे सर्व कुटुंबियांनी गुरुमहाराजांना

भाटेकरी न समजता कुटुंबीय समजून आदरयुक्त आज नागायत ३६ वर्षे मोठ्या प्रेमाने वागविले व त्याची आपुल्यीने विचारपूस केली. या जागेचे वेगळे भाग्य वी या जागेत या तीन तपात गुरुमहाराजांचे वास्तव्य असलेमुळे अनेक प्रकारची धार्मिक अनुष्ठाने झाली. हजारोनी अन्नदान घडले. अनेक साधुसत्पुरुषांचे आगमन व वास्तव्य झाले व शेनटो मुमुक्षुसाधन आपल्या आत्मोन्नतीचे साधन प्राप्त करते झाले. त्यामुळे या '२०, नारायण पेठ, पुणे-२ गोवर्द्धकर विल्डिंगना विल्डिंग अरियल भारतात गाजून राहिला ' नोफरी असेपर्यंत गुरुमहाराज घरभाडे रीतसर देत असत. सेवानिवृत्तीनंतर 'गुरुभक्त नारायणराव मोघे' हे आजतागायत घरभाडे देत आले आहेत.

प. प. चिन्मयानन्द हे स्वामी लोकनाथतीर्थ झाले

स्वामीजींचे गुरुमहाराजाकडे मार्शास दोन-तीन वेळा येणे झाले. नंतर स्वामीच्या नजरेत सहज आले श्री, भारतातील इतर सर्व प्रातापेक्षा या महाराष्ट्रात शास्त्रीय आचाराचे परिपालन समन्वयात्मक दृष्टिकोनातून सुदूर होत आहे. येथे दुपमई नाही परंतु शास्त्रीय मर्यादाभंगही नाही. दडधारी चतुर्थाश्रम सन्त्यासी याना जो मान आदर आहे तितका अदबी स्वामीस नाही. हे पाहून स्वामींनी काशीस आपले सद्गुरु स्वामी श्रीशंकर पुरुषोत्तमतीर्थ याचेकडून दड धारण केला व त्या वेळी सद्गुरुस्त्री स्वामींचे नाव स्वामी लोकनाथतीर्थ असे ठेवले.

स्वामी लोकनाथतीर्थींचे पुणे येथे आगमन

गुरुमहाराज पुणे येथे आल्यानंतर त्यांचे बोलवण्यावरून स्वामीजी पुण्यास चार वेळा आले. तीन वेळा गुरुमहाराजाकडे २०, नारायण पेठ येथेच मुक्काम होता. एका खेपेस श्री. शंकरराव मार्कंड याचेरुडे मुक्काम होता. पुणे येथे श्री. भुजगराव भालेराव, बाबुदेवराव भालेराव, सरदार बापूसाहेब नातू, श्री बापूसाहेब मिटकर, शंकरराव मार्कंड प्रभृतींना स्वामीजींकडून दीक्षा मिळाली.

श्री. बापूसाहेब मिटकर यांना दूरदर्शन सिद्धीची प्राप्ती

श्री. बापूसाहेब मिटकर हे मोठे अधिकारी असून

गुरुमहाराजांच्या व त्यांच्या अत्यंत आत्मीयतेचा ऋणानुबंध आहे. उभयतांचे एकमेकांवर नित्य जाणवेल्या आहे. स्वामीजींकरून दीक्षा मिळालेनंतर त्रपूसादेन याना दूरदर्शन ही सिद्धी प्राप्त झाली आहे. तेव्हापासून त्याचेरून अनेक लोकांची भेटण्यास रीज लागलेली आहे.

श्रीयुत शंकरराव मारंडे हे एक महान् निष्ठान् गुरुभक्त असत त्यांनी स्वामीजींची पार नितात सेवा केली आहे तसेच पुणे येथील श्री. अमालाल शेटर्जीकरदेही एक महिना स्वामीजींचा मुक्काम होता. त्या वेळी भगवतराज उपाध्ये नेवेन होते.

स्वामीजींचे नारीक येथील वास्तव्य

श्रीधन नाशिक येथे पंचवटीमध्ये श्री. नानासाहेब मुंडे यांनी एक गोराराममंदिर बांधले असून तेथे चतुर्थाश्रमी स्वामी मन्वाली याची व्हाण्याची, मिथेश्वरी वगैरे सर्व व्यवस्था करून एक दूळ केलेला आहे. त्या ठिकाणी स्वामीजी काही दिवस वास्तव्यास आणू होते. त्या वेळी तेथे श्रीकेशवस्वामी श्रीरामाश्रमस्वामी, श्रीभगवानस्वामी, श्रीगणेशानंदस्वामी व श्रीचिदानंदस्वामी एवढी स्वामी मंडळी होती. श्रीभगवान स्वामी हे त्रपू कुण्डे यांचे चुलत पुत्र होते. बुवा गुरुमहाराजांचा व भगवानस्वामींचा चांगलाच परिचय होता. सगळ्यांनी या भगवानस्वामींनी आश्रम स्वीकारण्याची आपले सद्गुरु राजाराममहाराज यांचे घरी प्रथम नदीची सोपव्यामध्ये २४ वर्षे काढव घाटून सेवा केली

स्वामी लोकनाथ-नीधर्षाचा अधिकार व नियाम

यवच्छेते श्रीस्वामीजींचा व गुरुमहाराजांचा संपर्क थंडला. उभयतांचे एकमेकांवर आत्मीयतेचे निरग्न प्रेम व त्यामधून अनेक-शत्रुते-हजारे माधवाच्या भाग्यांदायांनी जीजे निर्माण होऊन गुरुकृपाचा प्रतीचा निर्माण झालेला आपणास नित्य आहे

स्वामींच्या मंत्रांमात थोडा फेज जरी बसले तरी त्यांच्या महान् मुलम ममाधि अग्न्येचा आनंददायक लाभ पहावयास मिळे. आम्ही अनेक वेळा तो आनंद लुटला आहे. बोलता बोलता एखादा अतर्क्य वृत्तीचा विषय निघला की-

बपतित चचल येतो गुरतर मंडूक जात परितोषा ।

जेते हृदयगुहाया चिरतरमेकैव चिन्मयी मुझगी ॥

अशी अरुन्धा होऊन ममाधि लागे.

पुढे स्वामीजी काशीस गेलेपर गुरुमहाराज स्वामींना श्रमदा पत्रास रूपाये दोनशेपर्यंत पाठवून तेथील शिष्य जाणवतसिध यांचे मार्गत त्यांनी स्वामीजींची व्यवस्था देवली होती

पुढे स्वामीजींना नियामाचा-परमात्म्याचा संदेश आला. तव्हा गुरुमहाराज स्वामीजींकरून काशीस जाऊन त्याच्या सात्त्विका गहिले. त्या वेळी मंगलपूरचे मोहोळकर वकील पलीयद व शक्यशास्त्री मोहोळकर, तुंगलशास्त्री प्रभृतीही काशीस गेले होत. 'स्वामीजींना या वेळेचे ज्ञानपणे योगप्रभावाने परत पाठविणे' व पुढे काही दिवसांनी माघ वद्य २ शके १८७६ गौरी स्वामीजी स्वस्वरूपी त्रिलीन झाले. दोनशे सर्व व्यवस्था गुरुमहाराजांनीच यथाशक्ती व यथायोग्य अशी केली गुरुमहाराजांना व आम्हा इतरना स्वामीजींचा हा विशेष नागलाच जाणवला.

गुरुमहाराजांचा प्रवासी मुकाम

त्रपू कुण्डे १९०० मध्ये मंगलपुरी नंतरास गेल्यानंतर मुंदीमध्ये गुरुद्वाराद्वीप नाडीस जाऊन उरलेल्या मुंदीचा मुकाम मंगलपुरी होई. गुरुमहाराजांच्या मातुश्री उमाबाई व त्रपूच्या मातुश्री यांची राहणी. आचारविचार वगैरे सर्व मारले होते. नाडीस त्यांच्या तला मंदारम घडून आत्मीयताही निर्माण झाली होती. तेव्हा साहाजिकच आपल्या मातुश्रीच्या ठिकाणी गुरुमहाराजांविषयी मातुश्रीच्या निर्माण झाले व तो ऋणानुबंध दोनशेपर्यंत गुरुमहाराजांनी मंगलपुरी येऊन ठिकठिका व समाधान लाभून दिने.

शिरोमणीचे राजेगारांकर व मोहरीचे धीरमागर या उभ यता जगागीदग व्याहारींनी हेदगाद येथे एक जाट झाला जाणला व त्यास 'महाचार' हे नाव दिने. नव्वारायन गुरुमहाराजांचे हेदगाद येथे जाणे व राहणे सुरू झाले. तसेच नाडीस जाता येना मिरजेस श्रीयुत नागवगगर मोपे यांचे अंगर डॉ. प्रणी यांचेवरुनी मुकाम होई.

गुरुमहाराजांचे धार्मिक उत्तम

प्रथम काशीला असतना श्रीरंजनामी मंगलराजांचा आपाद मुंड प्रतिपदेस पुण्याविषी उत्सव सुरू झाला. त्या दिवशी तीर्थगताची पूजा होऊन तीर्थगज मन्मक धरण

फल्यावर ब्राह्मण मडळी उपनिषदांमधील आनन्द्यहोत्रीचे वेदमंत्र म्हणू लागले. मातृपानदापायून ब्रह्मनदापर्यंतचे दर्शन सुरू असताना जसजशी उत्तरोत्तर पायपी चढू लागली तमतसे गुरुमहाराजांच्या श्वास अपूर्व होऊ लागला. सर्व शरीर उर्ध्व रेंवेले गेले. कप जोरात सुरू झाला. अष्ट सार्वत्रिक भाव उत्पन्न होउन विलक्षण वेग वाटला. तेव्हा ही विलक्षण परिस्थिती पाहून सर्व मंडळी घाबरली. सर्व नजीक सोपळ्यात उभे असलेली मंडळी धरप्यास घाबरे पण आनंदाचे दर्शन संपताच गुरुमहाराजांचे अंगात झालेला शक्ति-संचार हळू हळू शांत झाला. सर्वांना आश्चर्य वाटले. ही अवस्था आज तागायत प्रति-पुण्यतिथी होत असते.

पुढे गुरुपौर्णिमा उत्सव सोलापुरी वैद्यमास्तर व प्रापू कुन्डे यांचेबरोबर सुरू झाला. त्या वेळी गुरुमहाराज सोलापुरी आलेवेळी नादां बघौरे जळची मडळी सोलापुरी या उत्सवास येऊ लागली.

नंतर श्रावण वद्य ५ श्रीदंडेस्वामीची जयंती व दत्त जयंती हे दोन उत्सव हैद्राबादी आजगावकर व श्री क्षीर मागर यांचेबरोबर होऊ लागले.

अलिवडे गुरुमहाराजांचे प्रकृतिस्वास्थ्याचे दृष्टीने सर्व उत्सव पुण्यासच होत असतात.

भगिनी गोदुताईचा असह्य चियोग

सेवानिवृत्तीनंतर गुरुमहाराज सतत प्रवास करून असत काळीस नेहमी जाणे घडे. तेथे श्री. आनंद यांचेबरोबर नास्त्य्य होई. तेव्हा वाडीला वडील प्रभू चतुर्थाश्रम घेऊन नास्त्य्य करून होते. त्यांचे सेवेस भगिनी गोदुताई यांना वाडीस पाठविले. मातृनियोगाचे वेळी भगिनी गोदुताई असलेमुळे तो नियोग गुरुमहाराजांना सुख झाला. या गोदुताईचा आध्यात्मिकदृष्ट्या फार मोठा अधिपार होता. त्याची योगाभ्यासातील तयारी फार मोठी होती. सगळ्या महाराष्ट्रात त्यांच्या दत्तना उत्तम अभ्यास केलेली महिला नव्हती. तिच्या आत्मचित्तनात मग्न असत. आश्चर्य हे की, वाडीस वडील प्रभू श्रीचरण लीन होताच जयध्या अडीच महिन्यांनी गोदुताईंनीही आपला अवतार संपवला व त्या आपले कार्य संपले असे समजून प्रभुचरणी विलीन झाल्या हा भगिनी-नियोग झाला तेव्हा मात्र गुरुमहाराजांना मातृनियोग झाल्यासारखे जाणवले.

सद्गुरु दंडेस्वामी महाराजांची वाढमयमूर्ति

गुरुमहाराजांच्या आयुष्यातील गर्जित मोठी, महत्वाची व चिरमाल विज्ञाणी जर वींगती वामगिरी झाली असेच तर ती म्हणजे दंडेस्वामी महाराजांचे समग्र वाङ्मय प्रकाशन ही होय. हे वाङ्मय हेच मुख्य स्मारक आहे. आजच्या युगात अशा वाङ्मयाचे प्रकाशन अगदी अशक्य आहे. गुरुमहाराजांची ही वामगिरी केवळ निरपेक्ष सेवा प्रतयारी विज्ञानादम्बति प. दत्तानंदस्वामींनी वींगत यांचे आधारावर पाहू पटली. इकडे अभिमत परिश्रम वींगीहि सामान्य शास्त्री करू शकत नव्हता. प. दत्तमहाराज वींगी यांचा व गुरुमहाराजांच्या फारच आत्मीयतेचा जगाजुलूस आहे. अतःच नव्हे तर त्यांच्या महत्वाभिप्राय वींगीही गोष्ट गुरुमहाराज अमलात आणून नाहीत. सारास या ग्रंथ प्रकाशनाचे कार्यात दत्तमहाराजांनी अतिशय परिश्रम घेतले म्हणूनच हे कार्य झाले.

हैदराबाद ग्रंथप्रकाशन समारंभ

दंडेस्वामी महाराजांचे समग्र वाङ्मय १९४८ सालात सुमारे साडेसहा हजार पृष्ठांचे प्रकाशन झाले व अर्धेच चरणी ते समर्पण केले. हा उत्सव १९५४ मध्ये झाला. शंकरराव आजगावकर यांचे चिरजीव श्री. बाबुराव व जामात श्री भाऊसाहेब क्षीरसागर या उभयतानी या उत्सवाची धुरा स्वीकारली होती. सात दिवस असह्य निविध कार्यक्रम झाले अनुष्ठानास एकदर ७२ मंडळी प्रसली होती सर्व ग्रंथांची पारयणे, निविध भगवाचा जप, महाराष्ट्रादि अभिप्रेत व यज्ञस्वादाना ही कार्ये झाली व त्याचे जोडीस भजन, प्रवचन वीतन व अमाप अन्नदान हे होतेच. परगावची प्रीच पाहुणे मंडळीही आली होती शंकरराव आजगावकर यांच्या सूनवाई सौ. इंदुताई व वन्या सौ. माईसाहेब क्षीरसागर या उभयतः अन्नपूर्णा उभ्या असलेमुळे वसलीहि न्यूनता भासली नाही या उत्सवात प्रामुख्याने ललितानागमधील देवीभक्त धुडिराज महाराज, गजा नयनराज नरादुर, राजा धुडिराज बहादुर, श्री. भाऊसाहेब धामगावकर जहागिरदार, गणपतराव कौलसर, वातराज अन्नकर, नेनेरेकर प्रभृती हैदराबादी योर मंडळी सतत लज घाटून होती ही सर्व मंडळी महाराजांची प्रेमळ भक्त आहेत.

पुणे येथील अमृतमहोत्सव

गुरु महाराजांचा मुक्काम सोलापुरी असताना तेथील

श्री. विष्णुपत मंत्री, श्री. अमिहोत्रीमास्तर, श्री. विद्वांस वधू, श्री. मोहोळकर वकील, राष्ट्र कुन्डे प्रभृतींनी महाराष्ट्राना विसर १९५६ मध्ये वयाची सत्तर वर्षे पुरी होत असून ७१ वे वर्ष लागत आहे तेव्हा त्या वेळी काही धार्मिक कार्यक्रम व संस्कार समारंभ करावा व त्या वेळी एखादा योगशालाप्रवर्तक ग्रंथही प्रकाशित करावा असा विचार विनिमय झाला. शंकरराव आंबेगावकर याचे अध्यक्षतेखाली लगेच एक छोटी समितीही नेमली व एक पत्रक काढावे असे ठरले. या कार्यास प्रथम गुरुमहाराजानी अनुमती व आशीर्वाद मिळविला व कार्य सुरू झाले.

गुरुमहाराजाचा अखिल भारतीय परिवार

प्रथम पत्रक काढण्यासबधी सुरुवात करायी म्हणून जो पत्रव्यवहार सुरू झाला तेव्हा असा अनुभव आला की अखिल भारतात महाराजाचा जो अनुयायी वर्ग आहे त्याच्यानडून फारच मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा दिसून आला. प्रथम पत्रकावर १०८ पक्षा असून त्यांचे पाहता महाराजाचा फेवदा मोठा व्यापक भक्तवर्ग आहे ही रूपना येते.

स र्ध स प्रा ह क त्व

गुरुमहाराजाचे सर्वसमाह्वल अलौकिक आहे. त्यामध्ये अनेक आनालवृद्ध स्त्री पुरुष, निद्वान्, पंडीत, शास्त्री, वकील, डॉक्टर, लक्षाधीश, मिशाधीश, प्रोफेसर, व्यापारी, जहागिरदार, शिक्षागळे, केकीवाले, सरकारी व खासगी ऑफिसर्स, गवई, तपस्वी, सन्यासी, ब्रह्मचारी, शिक्षक वगैरे असून सर्व प्रातामधून ही मंडळी आहेत. गुजराथी, मद्रासी, बंगाली क्षीर, पारशी वगैरे सर्व यामध्ये आहेत.

सोलापूर पेवजी पुणे

हा उत्सव प्रथम सोलापुरी अस्य प्रमाणात करावा असे ठरले होते. परंतु पुढे मोठ्या प्रमाणात सर्वांची सहानुभूति दिसून आली व पुणे येथील महाराजाची प्रेमी मंडळी प दत्तात्रेयशास्त्री वकील, वे. शा. स. जगन्नाथशास्त्री पुजारी प्रभृतींनी ह. म. प. सोनोपत ऊर्फ मामा दाटेकर व म. म दत्तोपत पोतदार यांच्या विचारे हा उत्सव मध्यवर्ति स्थान पुणे येथेच होणे इष्ट आहे असे ठरविले व ते सोलापुरचे मंडळींनी लगेच मान्य करून हा उत्सव पुणे

येथे मोठ्या थाटात पार पडला. सात दिनस कार्यक्रम होता. 'सुन्या सुखीधर मंदिरात व शिवाजी मांदर' येथे सर्वां यज्ञ स्वाहाकारादि धार्मिक कार्यक्रम व प्रवचन, वीर्तनादि कार्यक्रम झाले. शेवटचे दिवशीचा संस्कार समारंभ 'टिळन' स्मारक मंदिरात मोठ्या मध्य प्रमाणात झाला.

श्रीगुरुदत्तयोग ग्रंथ प्रकाशन

लहानपणी शिष्यांनी जसताना गुरुमहाराजांचे शेजारी गोवर्द्धन त्रिहिंगमध्ये राहत असलेले शिष्युत शंकरराव निद्वान् यांचे स्नेही कोल्हापूर येथील राजाराम कॅलेजमधील प्रोफेसर प्रा खानवेलकर यांनी मोठ्या प्रेमाने व निरपेक्ष बुद्धीने गुरुसेवा म्हणून हा ग्रंथ मोठा विद्वत्तामयचुर जसा लिहिलेला आहे. त्या ग्रंथाचे नामाभिधान स्वतः गुरुमहाराजानीच 'श्रीगुरुनी दिलेला योग हा श्रीगुरुदत्तयोग' असे सोलापुरीच प्राथमिक त्रैतीत सुचविले होते. या ग्रंथाचे छापाईकार्य आमचे गुरुवधू श्री. शंकरराव निद्वान् यांचे स्नेही नगर येथील मोहन मुद्रा मंदिराचे संचालक शिष्युत शंकरराव जोगळेकर यांनी मोठ्या आत्मीयतेने सुनयन असे केले. हा ग्रंथ हा हा म्हणता अखिल भारतात प्रसृत झाला.

स्वामी कुचलयानन्दजी

'लोणावळा येथील कैवल्यधाम या योगिक सत्येचे सस्थापक, संचालक व सर्वर्षक स्वामी कुचलयानन्दजी' यांनी या समारंभाचे अध्यक्षस्थान विभूषित केले होते. तसेच या समारंभास लेखनायक अण्णे, समर्थभक्त गोसेकर अनंतदासजी रामदास प्रभृति अनेक थोर थोर मंडळी उपस्थित होती. गुरुमहाराजांच्या नेहमी सेवेस हजर असलेले श्री. बाळासाहेब यावडे, भाऊसाहेब काळे, देव, पत्रार्थन वगैरे मंडळींनी फारच परिश्रम घेतले.

हा लौकिक समारंभ होण्यापूर्वी वाडीस 'भैरवशी शांति' वगैरे धार्मिक निधी करून घेतला. त्या वेळी वाडी येथील पुजारी मंडळींनी महाराजांचा चांगला संस्कार करून श्रीप्रसाद लि. वाडीचे प. आत्मारामशास्त्री जेरे, प. श्रीगणेशशास्त्री जेरे, प. वामनशास्त्री पुजारी प्रभृती मंडळींचे महाराजांवर चांगले प्रेम आहे.

महाराजांचा आजार

अमृत महोत्सवानंतर महाराजांचे प्रभृतीस दृष्ट लागल्या

सारखे झाले. पहिल्यापासून त्याची प्रकृति उत्तम व आदर्श अशी असे. पूर्वी यज्ञोलीमुद्रेचा अभ्यास करित असताना थोडासा घास झालेमुळे केव्हा तरी लघ्वीच्या किंचित् घास होई, परंतु या वेळी अगातील धारणाशक्ति थोडीशी यथोमाना प्रमाणे कमी होऊ लागल्यामुळे याच लघ्वीच्या निकाराने डोने वर काढले. महाराजाचे भक्त पुणे येथील जर्मन रिटर्न डॉ. वॅट्रे, डॉ. देशपांडे, सोनोपत मामाचे मुर्तूचे डॉक्टर देशमुख, मिरजेचे डॉ. प्राणी प्रभृतींनी महा राजाची प्रकृति चांगली तपासली. त्यानर चटकून व्याधिसुक्त होण्यास औपरेशन हा उत्तम उपाय आहे. परंतु गुरुमहाराज औपरेशन करून घेण्यास समती देईनात. तेव्हा सर्वोचा नाईलाज झाला. पहिल्यापासून महाराजाची प्रकृतीच अशी गमतीदार आहे की, त्यांना कोणतेहि औषधच लागू पडत नाही. डॉ. बेद्रे, डॉ. देशपांडे, वैद्य कादीकरदास्त्री, घेद्य नानासाहेब कुलकर्णी, सोलापुरचे पराडकर वैद्य. दीपित वैद्य, प्रभृतींनी निरिध औषधे देऊन पाहिली. परंतु उपयोग भेताचाच होई.

निसर्गोपचार-तज्ञ विष्णुपंत चितळे

नतर डॉ. वॅट्रे व आ. नरपाते, वृत्तपत्रकार याचे स्नेही व पुणे येथील एक थोर राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते, विधानसभेचे सभासद विष्णुपंत चितळे हे एक उत्तम निसर्गोपचार-तज्ञ आहेत असे समजले. तेव्हा त्यांनी प्रकृती तपासली व त्याचे सूचनेनुसार गुरु महाराजांनी पूर्वीचा अगदी अल्प असा असलेला अन्नाहारहि बंद केला व नैवेळ फळे व रस यावर दोन वर्षे काढून सर्व शरीराचा 'कायाकल्प' केला. शेवटी १० पाँड वजन भरले होते व उघडे उभे राहिल्यावर लानून छातीच्या बरगड्या मोजता येत होत्या इतके ऋज झाले. परंतु याचा मात्र बराच उपयोग झाला व औपरेशन टळले.

जयरदस्त आत्मविश्वास

एक दिवस पाच मोठी वाती झाली. तेव्हा सर्व मडळी धावरली. एक रात्र सर्वोनी काळजीत वाढली परंतु त्यावेळी गुरुमहाराजांनी स्वच्छ मागितले की मी इतक्यातच जात नाही. तुम्ही काळजी नरू नका. इतरा त्यांना स्वतःच्या जागृण्याचा आत्मविश्वास होता

प्रवासी सेवक

अल्बिडे काही वर्षे प्रकृतीमानानुसार एकस्थानी प्रवास करणे योग्य नाही म्हणून कोणीतरी प्रेरेर घेत असतात त्याप्रमाणे श्री. देन, राजफोटचे श्री. देगपांडे, श्री. वेगवराज जोशी प्रभृती गुरुभक्त सेवेस प्रयासामध्ये असतात.

भगवान् श्रीधरस्वामी व वामनरावजी

गुरुमहाराजांच्या व भगवान् श्रीधरस्वामीचा चांगला आत्मीयतेचा परित्यग आहे. मगून मगून भेटी होतात. गुरुमहाराजांच्या प्रकृतीनिपयी भगवान् श्रीधरस्वामींनी दैवी उपाय सुचविला. गुरुमहाराज याची कुल गामिनी तुळजा पुरची जगन्माता जगदमा असून ज्या शक्तिपात साम्राज्याचा गुरुमहाराज प्रचार करून आहेत त्याची अधिष्ठात्री देवता ही शक्तिदेवी आहे. तेव्हा प्रतिनयी तिची महापूजन आणि सेवा होणे अत्यंत जरूर आहे व हीच प्रकृती चांगली राहण्याच मुख्य साधन आहे.

श्री तुळजा भवानी

भगवान् श्रीधरस्वामींनी मागितल्याप्रमाणे अल्बिडे काही वर्षे झाली प्रतिनयी गुरुमहाराज तुळजापुरला जाण्या करिता सोलापुरी येतात. महाराजाचे ऋणानुगृहीय हिंगोलीचे श्री. बाळाभाऊ शार्दूल हे हल्ली सोलापुरी इन्कम टॅक्स ऑफिसर आहेत. ते गुरुमहाराजांना तुळजापुरी पोहोचविण्याची व्यवस्था करित असतात. गुरुमहाराजांचे नरोवर पुणे-मुर्तू-मोलापूर-चागाँकडील काही मडळीही तुळजापुरी जात असतात. तुळजापुरीचा व गुरुमहाराजांचा बराच जुना ऋणानुगृह आहे

पूर्वी एकदा गुरुमहाराजांचे बार्दीस असताना प्रेगचे निमित्ताने तुळजापुरी काही दिवस जाऊन राहणे झाले होते. तुळजापुरी गुरुमहाराजांचे गुरुगुरू श्री. गोपाळराज महाराज विलासपुरी याची ग्रिय मडळी प्रीच आहेत. श्री. पदपुरी, श्री. रगनाथ कांडो प्रभृती मडळीही तो जुना ऋणानुगृह जाणून अद्याप प्रतिवर्षी मोठ्या प्रेमाने भेटतात. व व्यवस्था देवतात वे. वासुदेवराव लसणे हे गुरुमहाराजांचे उपाध्याय अगून व, रामभाऊ पाठक, लक्ष्मणराज पाठक, प्रयाग. वमतराव कांडो वगैरे मडळी सर्व व्यवस्था करतात.

गुरुमहाराज भगवान् श्रीधरस्वामींचे सूचनेनुसार 'धावडी

देवी व योरली देवी' या दोन्ही देवींना महापूजा महावखादि सर्व योग्य ते करतात. तसेच ब्राह्मण, सुवासिनी, कुमारिकादि अन्नदानही मोठ्या प्रमाणात करतात. सारास चांगलाच दानधर्म करतात.

हा देवी उपाय सुरू झाल्यापासून गुरुमहाराजांचे प्रकृतीस उराच आराम आहे. तुळजापुर्ण देवाचे मदिपतील दत्त मंदिरात गुरुमहाराजांचा एक नातेवाईक (भाचा) श्रीधर कुलकर्णी हा सेना करीत असतो.

पानशेत-वाईटातून चांगले

सन १९६१ चे १२ जुलैस पानशेत पुण्यास झाले. तेव्हा दुसरे दिवशी ११ जुलैला श्रीदेंने स्वामी महाराजांची पुण्यतिथी होती. पुण्यास या उत्सवास गुरुमहाराजांचे आगही घरीच भक्त मंडळी जमले होते. उत्सवाची सर्प तयारी झाली होती. २०, नारायण पेठ, गोमर्देकर मिल्डिंग ही नदीच्या नजीकच्या भागात असलेमुळे या मिल्डिंगमध्ये पाणी शिरले. पहिला मजला व्यापून दुसऱ्या मजल्याचा पाच फूट भाग पाणी न्दले होते. या दिवशी महाराजांची मत्ताह-समाप्ती असते. सकाळी ११ ला पोयी संपवून नैवेद्य व एकच आरती म्हणून तसेच नैवेद्याचे चादीचे ताट आरती देणापुढे ठेवून नदीची सी. माई धीरसागर याचे हस्ते सगळानाच्यानी ओटी भरून सर्व मंडळी व गुरुमहाराज यांचेसह आगरी पक्त अग बळावर बाहेर पडले. गर्जन हाहा कार झाला. गुरुमहाराजाना लोकांची ही दुर्दशा पाहून हा वेगळा ईश्वरी प्रक्रीप आहे, असे वाईट वाटले

श्रीसिद्धमाता मंदिर व जगन्नाथशास्त्री पुजारी

प्रभुलीला अगाध आहे. अशा भक्तां सखाचे व अट्ट्याणीचे वेळी सिद्धमातेला दया आली व त्या मंदिराचे व्यवस्थापक व गुरुमहाराजांचे उपाध्याय वे. डा. स. जगन्नाथशास्त्रींनी गुरुमहाराज याना त्यांचे सर्व परिवारसह म्हणजे भालेराज कुटुंब व आगरी भक्त मंडळी याना आपले मंदिरात आश्रय दिला व घरच्यासारखी सर्व व्यवस्था घेऊ. मंदिराचे दूर्ध्नादि महाराज तेथे आल्यामुळे समाधान लाभले व त्यांनी मोठ्या प्रेमाने महाराजाना चातुर्मास ठेवून घेतले. दुसरे दिवशी जमून त्या धार्मिक विधीसह सिद्धमाता मंदिरात पुण्यतिथी झाली या वेळी जगन्नाथशास्त्रींनी

नार्यकुमालता खरोपर्यंच वातागण्यासारखी दिसून आली तेव्हा गुरुमहाराजांकडील कोणतेहि वैदिक धार्मिक कार्य गुरुजी जगन्नाथशास्त्री पुजारी यांचेच निचोर होत असते ते योग्यच आहे अशी आमची खात्री झाली.

देव सापडले-प्रथमांढार भिजले

या दिवशी रात्री अमावास्या, पाणी उतरले तरी चिगल पार. तेव्हा सर्प भक्त व कार्यकर्ते एकत्र जमले व सर्वच मंडळींनी मिळून फारच परिश्रम घेऊन गुरुमहाराजांचे देव व पोषी वगैरे मिळवून आणली व इतर सर्व सामानही आणले आणि प्रथमांढार जिमपाण्यापर श्री. धीरसागर यांचे बगल्यावर नेऊन टाकला.

गुरुमहाराजांचे विचारास फलाटणी

कित्येक दिवस-घण्टे झाली. विद्योपत हैदराबादचे उत्सना पासून गुरुमहाराजांचे अनेक भक्तांच्या अंत करणात असा विचार आला होता की, कोठे तरी गुरुमहाराजांचे एखादे आश्रमयज्ञ स्वतःचे निवासस्थान असणे. परंतु या विचारास गुरुमहाराजांची समीति नव्हती. त्याचे अंत करण प्रथमपासून बैराग्यरील असे होते व आहे. अमृत महोत्सवाचे वेळीहि या विचारास थोडीशी चाटना मिळाली. आमच्यामार्गच्या जुन्या ऋणानुभवीयानी हा उपसर्गकारक उपनम नवो असे मत दिले. नव्या मंडळींनी त्याची उपयुक्तता पटवून देण्याचा प्रयत्नही केला. परंतु

'तुका म्हणे नाही चालत तातडी ।

प्रात काळ घडी आल्या रिना ।'

या न्यायाने अनुकूल काळ पानशेतनी जाऊन आणून दिला व गुरुमहाराजाना या वेळी मान असे वाटले की देवाची नीट व्यवस्था करण्यास आश्रम हाच एक उपाय आहे. तेव्हा श्रीगुरुमहाराजानी अनुमति दिली व कार्यकर्त्यांना आनंद झाला व त्या दृष्टीने हालचाल सुरू झाली.

'धीवासुदेवनिधास योगाश्रम'

गुरुमहाराजांची तपश्र्मां जनरटल असलेमुळे 'सकल्य आणि सिद्धी यामध्ये परमेश्वराची इच्छा उभी असते' याची सुदार प्रचीति आली. कार्यकर्ते सुदार मिळाले. द्रव्य गहाय चारी कात्ती जन्म लागले. श्रियुत वैद्य इंजिनिअर

करून आपल्या अमोलिक आयुष्याचा क्षण वाया न जावा, त्याचा सदुपयोग कसा करावा हेच सागत. गुरुमाउलींचे स्मरण झाले म्हणजे ते म्हणत, 'सद्गुरुविषयी काय बोलावे?' भक्तिरसप्रधान असे ज्याचे अतःकरण आहे त्याच्या अतःकरणात इतकी खळबळ उडून जाते की, कोणत्या शब्दाने ते वर्णन करावे हेच समजत नाही. ज्ञानेश्वर, समर्थ, एकनाथादि प्रत्येक सत्तांना असे वाटते की, माझ्याच शब्दाने सद्गुरुचे वर्णन करावे व प्रत्येकाची वर्णने शैली पाहिली म्हणजे असे वाटते की, ही बात अगदी अवर्णनीय अशीच आहे.

सद्गुरुस माउली म्हणावे तर त्याची योग्यता कमी कन्यागारते होईल कारण एक कवी म्हणतो—

'प्रेम जसे जननीचे शुद्ध तसे सत्वशील सद्गुरुचे ।
माजी माय प्रसंगी सद्गुरु हे नित्य बोधिती याचे '

माता काय करते की बालक ज्या वेळी रड लागेल त्या वेळेसच त्याला माडीवर घेते व थोडा वेळ पाऊन पुन्हा सोडून देते. परंतु ही सद्गुरु माउली तसे करीत नाही ही एकदा अकाबर घेऊन बोधस्तनाने पाऊ लागली म्हणजे पूर्णपणे तृप्त व निरिच्छ करून सोडत.

ही व्यवहारातील माता आपल्याला जन्म देते व पुनः पुनः जन्म देऊन आपले पालनपोषण करण्यास तयार असते. एवढेच. परंतु ही गुरुमाउली

'जन्म मरणाचे फेडिले साकडे । कैवल्य रोमडे दाविलेले
जन्ममरणाचे पेन्यादून कायमचे मुक्त करते.

दुसरे सत म्हणतात की
कल्पतरू कल्पिले देता । चिंतामणी चिंतिळे देता ।

परी गुरु दे निर्विकल्पता । तयासी उतपड कैसा होईजे '

सद्गुरुंना कल्पतरू म्हणावे तर आपल्याला बाहीतरी कल्पना करावीच लागणार चिंतामणी म्हणावे तरीही काही तरी चिंतावे लागणार, आणि हे तर निर्विकल्पता म्हणजे

साक्षात् कैवल्य देणार '

नर गुरुंना 'कैवल्य म्हणजे ब्रह्म म्हणावे तर त्यालाही आमच्या नाथमहाराजांची हरकत आहेच. ते म्हणतात की—

'गुरु ब्रम्ह दोन्ही समान' । हे तो पचन दिसे गौण ।
गुरुवाक्ये ब्रह्मा ब्रम्हपण । तेथे व्हावया भिन्नत्व कैसे '

शेवटी नाहलज होऊन

'दृष्टान्तो नैव दृष्टन्निभुवनजठरे सद्गुरोर्गानदातु' ।

या आचार्यांच्या उक्तीचाच आश्रय केल्याविना गत्यतर नाही. असे वाटते

ते म्हणतात—

गुरवो न्हव सन्ति शिष्यचित्तापहारका ।

दुर्लभ सद्गुरुल्लोने शिष्य चित्तापहारक ॥

कारण दृष्ट्याचे दर्शन करून देणारे शैकडा मिळतील परंतु द्रष्ट्याचे दर्शन करून देणारे सद्गुरु पार दुर्मिळ आहेत, हलक्या सलक्या प्राप्त बुद्धि पुरयाने बोध करून या आत्म्याचे स्वरूप थोडेच समजणार आहे. ज्याची बुद्धि कुशाग्र, शिष्याच्या मनावर आत्मतत्त्व हे कोणकोणत्या युक्तिप्रयुक्तीने ठसवावे यात जी तरंगे, व ज्याच्या वाणीत अकुठित प्रबोधशक्ति, असे आत्मानुभवी, साक्षात्कार झालेले थोडे सद्गुरु असतील आणि त्यांनीच जर आत्म्याचे स्वरूप कसे आहे हे समजावून दिले तरच त्याचे यथार्थ ज्ञान होईल, परवी होणार नाही. तेव्हा अशा प्रकारच्या सद्गुरुची प्राप्ती अनेक जन्माच्या सुदृष्ट्याने प्राप्त होत असते गुरुमहाराज नेहमी सर्वोत्तम असा उपदेश करीत असत त्या वेळी त्याचे रोमरोमी गुरुप्रेम व्यक्त झालेले दिसून येते अस्तु ।

'महापुरुष त्रय दर्शन' लिहिण्याचा माझ्यासारख्या सामान्य पामराचा अधिकार नसतही केवळ विद्यावाचस्पति प. दत्तमहाराज कवीश्वर शास्त्री यांच्या आशेचे परिपालन म्हणून हा ल्हान तोडी मोठा घास घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो श्रीगुरुचरणी समर्पण करित आहे. अतिशय ।

— ह. गो. तथा वापसाहेब कुबडे

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीवासुदेवानंद - सरस्वतीकृत

योगरहस्य

श्रेष्ठ पुंजन्मसाफल्यं कार्यं योगनयाध्यायात् ।

समाध्यायाद्विषाहस्त्री संहितासंग्रहस्त्वयम् ॥ १ ॥

अर्थ— श्रेष्ठ अशा पुनर्जन्माचे साफल्य ज्ञान, कर्म व भक्ति या तीन योगाच्या आश्रयाने करावे. हाच एकंदर मागे सांगितलेल्या द्विषाहस्त्री संहितेचा सारभूत अर्थ आहे.

विवरण.— श्रीमहाराजाच्या मस्तूत, प्राकृत अनेक प्रयामध्ये द्विषाहस्त्री श्रीगुरुचरित्र हा ग्रंथ पार म्हल्याचा आहे. हा ग्रंथ श्रीमहाराजांनी पूर्वाश्रमातच तयार केला असून याची टीका मान मागाहून सन्यासाश्रम स्वीकारल्यानंतर द्वारकेस चातुर्मास्य मुकाम असताना झालेली आहे. त्या वेळी मूळ द्विषाहस्त्रीची पोथीमुद्रा जवळ नव्हती. हा मूळ ग्रंथ माणगावी शके १८०६ मध्ये तयार झाला नंतर १५ वर्षांनी म्हणजे शके १८२१ मध्ये त्याची टीका, प्रभासपट्टण व द्वारका येथील मुकामात तयार झाली. याबद्दल श्रीमहाराजांनीच पुढील श्लोकात खुलासा केला आहे. हे श्लोक द्विषाहस्त्रीनंतर बोधहरयाच्या शेंबटी दिलेले आहेत.

‘ज्ञान त्रयोदशाध्याये कर्मयोग च पंचभिः ।

पंचभिर्भक्तियोगं च कारयामास योगिराट् ॥ १ ॥

पाश्चात्य पायोधितटे नयानं

टीका प्रभासेऽम्युदितायितानी ।

श्रीद्वारकायां चरितस्य तस्य

श्रीसद्गुप्तोर्वेदनुतस्य तस्य ॥ २ ॥

पालिबाहशके हमाभिवसुमूमिमिते (१८२१) ख्रि.।

टीका संपूर्णता प्राप्त चातुर्मास्ये द्वावर्षके ॥ ३ ॥

अर्थ— तेरा अध्यायांनी ज्ञान, पाच अध्यायांनी कर्मयोग व पाच अध्यायांनी भक्तियोग, माझ्याकडून योगिराजांनी करविला. पश्चिम समुद्राच्या तीरावर प्रभास क्षेत्रात नऊ अध्यायांची टीका निर्माण झाली. आणि येदानी स्तुति केलेल्या त्या सद्गुरूंच्या चरित्राची पात्री राहिलेल्या अध्यायांची टीका द्वारकेत निर्माण झाली. शके १८२१ मध्ये अवघेच पडलेल्या चातुर्मास्यात ही टीका पूर्ण झाली. याप्रमाणे द्विषाहस्त्रीगुरुचरित्राच्या टीकेबद्दल श्रीमहाराजांनी रसत बरीलप्रमाणे उल्लेख केलेला आहे. द्विषाहस्त्रीगुरुचरित्रामध्ये एकंदर तेवीस अध्याय आहेत. त्यापैकी प्रथम षट् ते तेरा अध्यायापर्यंत ज्ञानयोग सांगितला. चौदा ते अठरा या पाच अध्यायांत कर्मयोग व एकोणीस ते तेवीस या पाच अध्यायांत भक्तियोग सांगितला आहे श्रीगुरुनंती गाथांघरांनी मराठी ओरीबद्ध जे श्रीगुरुचरित्र केले आहे, त्याचेच संस्कृतमध्ये रूपान्तर म्हणजे द्विषाहस्त्रीगुरुचरित्र होय. मराठी गुरुचरित्रातील चौदा अध्यायापर्यंत ज्ञानयोग सांगितला. पंचवीस ते सन्नीयरपंत कर्मयोग व

पुढे आढतीस ते एकावत्र अध्यायापर्यंत भक्तियोग अशी एकदर श्रीगुरुचरित्राची रचना श्रीमहाराजाच्या अभिप्राया प्रमाणे दिसते दिसाहली गुग्गुलुचरित्राच्या टीकेमध्ये श्रीमहाराजांनी अनेक महत्वाच्या विषयांचे सांगोसांग विवेचन केले आहे त्यातच, चौदाव्या अध्यायाच्या व एकोणिसाव्या अध्यायाच्या आरंभी ज्ञान, कर्म व भक्ति या तीन योगाच्या उपयुक्ततेबद्दल श्रीमहाराजांनी सप्रमाण विचार मांडलेले आहेत चौदाव्या अध्यायाच्या आरंभी टीकेमध्ये श्रीमहाराज लिहितात—

‘मूढ प्रयोदशाध्यायैर्ज्ञानकाण्डं समर्थितं ।

शुद्धान्तं करणोऽनेन मुच्यते कर्मसंयन्तान् ॥ १ ॥

येऽशुद्धान्तान्तास्तेषां पापकर्मक्षयाय हि ।

वैराग्योत्पत्तये चैव पचाध्यायी वितन्यते ॥ २ ॥’

पहिल्या श्लोकाने ज्ञानाचा उपयोग सांगितला असून दुसऱ्या श्लोकात कर्माचे प्रयोजन सुचविले आहे ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे, म्हणजे ज्याला विषयसुखाची इच्छा मळीच राहिली नाही, अशा विरक्त पुण्याला ज्ञानाच्या प्रभावाने कर्मबंधनापासून मुक्त होता येते म्हणजे त्याच्या सनं कर्माचा क्षय होतो सुखदुःख भोगण्याकरिता पुन त्याला जन्म घ्यावा लागत नाही हे ज्ञानाचे सर्वोत्कृष्ट फल दाखविले आहे ज्याचे मन अशुद्ध आहे त्याच्या पापाचा क्षय होऊन त्याला उत्तम वैराग्य उत्पन्न होण्या करिता कर्मबाध सांगितले आहे, असे कर्माचे प्रयोजन दुसऱ्या श्लोकात सांगितले आहे चित्तशुद्धि म्हणजेच तीव्र वैराग्य उत्पन्न होणे सर्व विषय सोडल्याची इच्छा होणे याकरिता शास्त्रविहित कर्मे निघेने केली पाहिजेत पाप जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत, ज्ञानाची व त्याच्या साधनाची आवडच निर्माण होत नाही—

‘महापापवता नृणा ज्ञानयज्ञो न रोचते ।

प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः ॥’

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे, महापापी लोकाना ज्ञान, योग व श्रवणमननादि त्याची साधने बिलकुल आवडत नाहीत इतकच नव्हे तर तो ज्ञानयज्ञ त्याला नकोसा होता ज्याला श्रवण, मननादि साधनाची मनापासून आवड नसेल तो पापी आहे असे समजण्यास हरकत नाही म्हणून ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्माचे अनुष्ठान केले असता आत्मनात्म विचाराची आवड

निर्माण होते व अशा तीव्र जिज्ञासेने श्रवणादि साधने घटतील तर आत्मज्ञान उत्पन्न होणेस उशीर लागत नाही सर्व दुःखाना कारण असणारे अज्ञान घातविण्याकरिता ज्ञानावाचून दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाही ते ज्ञान उत्पन्न होण्याकरिता शमदमादि साधनापेक्षा दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाही शम, दम इत्यादि उत्पन्न होण्या करिता बुद्धि शुद्धीनाचून दुसरे काहीही साधन लागत नाही आणि ही बुद्धिशुद्धि होण्यास नित्य नैमित्तिक कर्मांसेरीज दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाही याप्रमाणे कर्मांचा परंपरेने ज्ञानाला उपयोग होतो हा विषय कार्तिकसारांमध्ये पुढीलप्रमाणे दिला आहे—

‘महापापवता नृणा ज्ञानयज्ञेन रोचते ।

प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः ॥’

‘रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये ।

अज्ञानस्याविरोधित्वात् साक्षादात्मबोधवत् ॥

अविद्यायान चोच्छिद्यौ ज्ञानादन्यदपेक्षते ।

ज्ञानोत्पत्तौ नैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्षते ॥

शमागुत्पत्तये नान्यद् बुद्धि शुद्धेरपेक्षते ।

शुद्धिशुद्धौ च निष्पादिकर्मभ्यो नान्यद्विपत्ते ।

पारंपर्येण कर्मैव ज्ञानायैवोपयुज्यते ॥’

याप्रमाणे, ज्ञानाला अपेक्षित अशी चित्तशुद्धि यावी म्हणून शास्त्रान कर्मयोग सांगितला आहे कर्मयोगाचा भक्तिवादी उपयोग आहे हे दिसाहलीच्या एकोणिसाव्या अध्यायाच्या आरंभी टीकामध्ये श्रीमहाराजांनी स्पष्ट करले आहे ते असे—

‘एव च भिरभ्यायै प्रोक्ता नित्यक्रिया यथा ।

पवित्रस्व योग्यतया नान्यथेह द्विजन्मन ॥१॥

श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगाद्देहीति श्रुतेरिव ।

शुद्धान्तं करणानां च ध्यानार्थं भक्तिरुच्यते ॥२॥’

नित्यनैमित्तिककर्मांनी पवित्रता व ज्ञानयोग्यता ही फले प्राप्त होतात म्हणून कर्मयोगाचे निघेन पूर्वी केले श्रद्धा, भक्ति या ध्यानयोग ही तीन साधने, ज्ञानान्विता श्रुतीमध्ये सांगितली आहेत, चित्तशुद्धि झालेल्या साधकाना ध्यानयोग साधवा म्हणून भक्तीचे प्रतिपादन केले आहे ध्यान म्हणजे मनाची एकाग्रता ध्यानाचे स्वरूप पंचदशीकार सांगतात

‘मूर्तिप्रत्यय मातृमन्मानन्तरितं पिय ।

ध्यानं, तत्रातिनिर्वन्धो मनसश्चलत्वात्मनः ॥ '

एकाच विषयाबद्दल तैलचारेप्रमाणे अविच्छिन्न मनोवृत्ति राहणे याला ध्यान म्हणतात. पण मनाच्या चाचल्य दोषामुळे ध्यानाला प्रतिबंध होतो त्या करिता ती मनाची चचलता दूर केली पाहिजे. हसच मनाचा विशेष दोष आहे. मनाचे एकरुच चार दोष श्रीविद्यारण्यांनी पुढील प्रार्थनेत दाखविले आहेत—

‘ल्यविक्षेपकपायरसास्वादेभ्यो रक्षित चित्तमविघ्नैर्ब्रह्मण्यवास्थेत भूयादिति भवन्तो महान्तोऽनुगण्डन्तु’

लय, विक्षेप, कपाय व रसास्वाद या दोषापासून आमचे चित्त सुरक्षित राहून ते निर्बिघ्नपणाने परमात्म्याचे ठिकाणी स्थिर व्हावे असा आपला महापुरुषाचा अनुग्रह आमच्यावर व्हावा, असा या प्रार्थनेचा अभिप्राय आहे.

लय म्हणजे निद्राध्यानाभ्यास करणाऱ्या मनुष्याला झोपेचा प्रतिबंध होतो.

तसेच दुसरा दोष विक्षेप. म्हणजे अनेक विषयांचे चिंतन.

कपाय म्हणजे कामक्रोधादिकाच्या वेगाने मनाची द्रव्यता, मन विवेकशून्य होणे.

आणि रसास्वाद म्हणजे मिळालेल्या सुखाचेच सारले चिंतन करणे

या मनोदोषाचा अनुभव संसारात प्रत्येकाला येत असतो. हे दोष जाईपर्यंत सच्चिदानन्दरूप परमात्म्याचे ध्यान व्यवस्थित होणे शक्य नाही. जीवाचे तर सामर्थ्य, हे दोष दूर करण्यासारखे दिसत नाही. म्हणून श्रीविद्यारण्यांनी हे दोष दूर करण्याबद्दल समर्थांची प्रार्थना केली आहे. हे दोष भक्तिप्रभावाने पूर्णपणे नाहीसे होऊन चित्ताची स्थिरता प्राप्त होणे, म्हणून भक्तियोगाचे महत्त्व, शास्त्र करायनी व सवानी फार वर्णन केले आहे भक्ति शब्दाचे तीन अर्थ श्रीमहाराजानी दाखविले आहेत. ते असे—

‘भक्तिर्नामेश्वरानुरक्तिः । भजेर्मावेत्तिनि, भजनभक्तिः । भजेर्वाधिकारेत्तिनि, भजनाय विभज्येते जीवेश्वरावस्था । भजे.रणे त्तिनि वा भज्यन्ते कामवर्मादिदोषा यया सा इति ।’

भक्ति म्हणजे भजन हा एक अर्थ
भजनाकरिता जीव व ईश्वर—उपासक व उपास्य—
असा विभाग ज्या अवस्थेमध्ये होतो, ती अवस्था म्हणजे

भक्ति. हा दुसरा अर्थ.

काम, कर्म इत्यादि दोष विच्यो योगाने नाहीसे होतात ती भक्ति. हा तिसरा अर्थ

यापैकी तिसऱ्या अर्थाने भक्तीचे फल मुचविले आहे
भक्तिप्रभावाने मनुष्य निष्काम होऊन कर्मबंधनातून मुक्त होतो. जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून कायमचा सुटतो. याबद्दलचा क्रम, ‘भक्तिरेवानुत्तमात्र’ (श्रीगुरुचरित अ. १५-२) या श्लोकाच्या टीकेत, श्रीमहाराजानी स्पष्ट मांडून भक्तीचे महत्त्व दाखविले आहे—

१ ‘प्रथममसगतया भगवद्गुणेशेन स्वाशमोचित—
कर्मानुष्ठानम् ।

२ ततो महत्सेवा,

३ ततस्तत्कृपा,

४ ततस्तद्दर्मभद्रा,

५ ततो भगवत्कथाश्रवणम्,

६ ततो भगवति रतिः,

७ तया च देहद्वयविवेकज्ञानम्,

८ ततो दृढा भक्तिः,

९ ततो भगवत्सत्त्वज्ञानम्,

१० ततस्तत्पया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भाव —
भक्तिमार्गातील दहा भूमिकांचे येथे दाखविल्या आहेत

१ प्रथम असगतेने म्हणजे फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान सोडून ईश्वराकरिताच आपापल्या आश्रमास उचित अशा कर्मांचे अनुष्ठान करणे. असगतेचा अर्थ श्रीज्ञानेश्वर महाराजानी असाच मुचविला आहे.

‘तेसा कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्वाद ।
या दोहोंचेही नाव बंध । कर्मांचा की ॥’

कर्तृत्वाचा गर्व व फळाची अभिलाषा यानाच कर्मांचा बंध म्हणतात हा सग शब्दाचा अर्थ आहे. अर्थातच असग होऊन कर्म करणे म्हणजे कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा टावून कर्म करणे ही भक्तीची पहिली भूमिका आहे. म्हणजे असा कर्मयोग हा ज्ञान व भक्ति याचा पायाच आहे यावरून भक्तिमार्गातही कर्मांची आवश्यकता सिद्ध होते. कर्म व भक्ति दोघांचा समुच्चय शास्त्र कारणा इष्ट आहे भक्ति ही, कर्म व ज्ञान दोघांनाही उपकारक आहे.

‘अथतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते’ (ईशावास्य)

‘कर्मणा पितृलोक’, ‘तद्यथेह कर्मचितो लोक क्षीयते’

इत्यादि वाक्याचा विचार केला असता, अभ्यासाने केलेले कर्म, परम पुरुषाचा खाभ करून देण्यास अयोग्य ठरते. पितृलोकाप्राप्ति इत्यादि त्याचे फल नश्वरच आहे, म्हणून केवळ कर्म म्हणजे ईश्वर-प्रेमावाचून असलेले कर्म करण्यापेक्षा ते ईश्वरपरिताप वर सांगितल्याप्रमाणे जर केले जाईल, तर ते भक्तीची प्रथम भूमिका ठरून अविनाशी मोक्षफल प्राप्त करून घेण्याची योग्यता उत्पन्न करते. म्हणून भक्तिर्वाहित कर्म असले पाहिजे. तसेच भक्तीमुद्रा कर्मसहितच असली पाहिजे. आम्ही देवाची भक्ति करतो, आम्हाला कर्माची जरूरी नाही, असा कल्पनेने

‘कुर्व कर्मैत तस्मात्त्व पूर्वे पूर्वतर कृतम्’

ही भगवताची आज्ञा मोडून स्वधर्माचरण सोडून देणे, स्वैराचारी बनणे, हाही मार्ग ब्राह्मणमत नाही या—प्रमाणे ईश्वरपरिताप निष्कामबुद्धीने स्वर्गमांनुष्ठान करित राहणे ही भक्तीची प्रथम भूमिका आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

यानंतर दुसरी भक्तीची भूमिका, महत्त्वेवा-ईश्वराच्या उद्देशाने स्वर्गमांनुष्ठान केले असता, महापुरुषाची सद्गुरुची भेट होऊन त्याच्या सेवेचा योग येतो याबद्दल श्रीमद्भारत सांगतात—

ईश्वराराधनधिया स्वधर्माचरणात्सताम् ।

ईशप्रसादस्तद्रूप सुलभश्चात्र सद्गुरु ॥

मद्गुरो, सप्रसादेऽस्य प्रतिबध्धयस्तथा ।

दुर्भावनातिरस्काराद्विज्ञान मुक्तिदक्षणात् ॥’

ईश्वरसेवा बुद्धीने स्वधर्माचे आचरण केले असता ईश्वराचा प्रसाद होतो, म्हणजेच सद्गुरुची प्राप्ति होते. नंतर सद्गुरु प्रसादाने सर्वज्ञानप्रतिबध्ध दूर होतात आणि सर्व दुर्भावना उत होऊन मुक्तिदायक विज्ञान एका क्षणात उत्पन्न होते याप्रमाणे महत्सेवा ही दुसरी भूमिका.

त्या सेवेने सत्पुण झालेल्या महापुरुषाची कृपा ही भक्तीची तिसरी भूमिका आहे

त्यानंतर त्याच्या धर्माबद्दल श्रद्धा

श्रद्धेनंतर भगवताच्या कथेचे श्रवण

श्रवणानंतर भगवताचे ठिकाणी प्रेमाची उत्पत्ति

त्या प्रेमांमुळे, स्थूल, सूक्ष्म दोन्ही देशातून आपण निराळे आहोत हे ज्ञान

त्यानंतर दृढ भाक्ति

त्यानंतर भगवताचा साक्षात्कार

आणि नंतर भगवताच्या कृपेने सर्वशक्तादि, भगवताच्या, दिव्य गुणांचा त्या भक्ताच्या ठिकाणी आविर्भाव होणे याप्रमाणे भक्तिभूमिकांचा क्रम आहे.

भक्तियोगाचे महत्त्व व उपयुक्तता पार मोठी आहे. कर्मयोग हा चित्तशुद्धीकरिता सांगितला आहे, पण तोमुद्रा भक्तियोगावाचून निर्दोष होत नाही. ईश्याच्या उपनिषदामध्ये

‘अथ तम प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते’

या मगाने केवळ कर्माची निंदा केली आहे. व

‘विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयसह’

या मगाने उपासनासहित कर्माचे प्राशस्त्य वर्णिलेले आहे. कर्मांला जसा भक्तियोग पोषक आहे, तसाच तो ज्ञानयोगाला देखील उपकारक आहे.

‘भजता प्रीतिपूर्वकम् ।

‘वदामि बुद्धियोगं त येन मामुपयान्ति ते’

‘भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वत ।

ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम्’

इत्यादि भगवद्भक्त्यावरून भक्ति ही ज्ञानद्वारा मोक्षापर्यंत साहाय्यक होणारी आहे असे ठरते. वदाचित् ज्ञानी आचार्यांच्या प्रसादाने ज्ञान उत्पन्न झाले तरी, असमायना, विपरीत भावना, संशय इत्यादि चित्तदोषांमुळे ते ज्ञान कार्यकारी ठरत नाही. भगवत्सेवेने चित्त अत्यंत निर्मल होऊन ईश्वरप्रसादाने जे अपरोक्ष ज्ञान मिळते, त्याने मोक्ष सद्गुण प्राप्त होतो.

कर्म, भक्ति व ज्ञान यांचे स्वरूप

वेदस्वरूप भगवान्, भगवत्स्वरूप जाणणाऱ्या महर्षींच्या स्मृति, आणि ज्यामुळे आत्मगलानि न होता चित्त प्रसन्न होते असे कर्म, ही तीन धर्मांची मूल प्रमाणे आहेत हे धर्मराजा ! मानवधर्मांची, पुढीलप्रमाणे तीस लक्षणे आहेत—

१ सत्य, २ दया, ३ तपस्या, ४ शुचिता, ५ तितिक्षा, ६ उचित व अनुचित याचा विचार, ७ मनाचा सम्य, ८ इद्रियाचा सम्य, ९ अहिंसा, १० ब्रह्मचर्य, ११ त्याग, १२ स्वाध्यायाध्ययन, १३ सरलता, १४ सन्तोष, १५ सम

दृष्टि, महात्म्याची सेवा, १६ इच्छाकू सासारिक भोगा-
पासून निवृत्ति, १७ मनुष्याच्या अभिमानाने केलेल्या
प्रयत्नाचे फल उलटच मिळत असल्याचे पाहणे, १८ मौन,
१९ आत्मचिन्तन, २० प्राणिमात्रांकरिता अन्नवस्त्रादि-
काचा यथाशक्ति विभाग, २१ सर्व प्राण्यांचे ठिकाणी
विशेषतः मनुष्याचे ठिकाणी आपल्याच आत्म्याची तसेच
इष्टदेवतेची भावना, २२ ते ३० सत्ताचा परम आश्रय
अशा भगवान् श्रीकृष्णाच्या, नाम, गुण, स्वीला याचे श्रवण,
कीर्तन, स्मरण, त्याची सेवा, पूजा व नमस्कार, त्याचे
दास्य, सख्य व आत्मसमर्पण.

याप्रमाणे तीस प्रकारचा सर्व मनुष्याचा साधारण धर्म
आहे. याचे आचरण केल्याने सर्वात्मा भगवान् प्रसन्न
होतो. हाच विषय पुढील श्लोकात आलेला आहे—

धर्ममूर्च्छं हि भगवान् मयंबेदमयो हरिः ।
सूतं च तद्विदां राज्ञ्येन चात्मा हस्तीदति ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागाः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
सन्तोषः समदासेवा प्राप्तेहोपरमः शान्तेः ।
नृणां विषयवेदंश्चा मौनमात्मविमर्शनम् ।
अन्नाद्याः स्तविभागो भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।
सेवात्मदेवताबुद्धिः सुतरान्पुण्यं पाण्डव ॥
श्रवण कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्याबनतिदाक्ष्य स इयमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
दिशस्तुल्यक्षेत्रान्नाजसर्वोत्तमा येन तु कथ्यते ॥

(श्रीमद्भागवत ७।१।७-१२)

दरीलप्रमाणे तीस प्रकारचा मानवधर्म, श्रीनारद
महर्षींनी धर्मराजाला सांगितला आहे. हा सामान्यधर्म
ज्ञाता. याशिवाय चार वर्णा व चार आश्रम यांचे धर्म
व स्त्रीधर्म यांचे विवेचनही श्रीनारदानी केलेले आहे.
श्रीमद्भागवतामध्ये सप्तमस्कंधाच्या ११ ते १५ या पात्र
अध्यायानुन हा विषय आला आहे. सांप्रत विशेषधर्मांचे
आचरण फारच कमी होत चालले आहे. धर्म व अधर्म
हे ज्या प्रमाणाने ठरविले त्या वेद प्रमाणाची तर ओळख
सुद्धा राहाते किंवा नाही असा शंका निर्माण झाला आहे.
म्हणून आपल्या हिंदु धर्मांमध्ये धर्माधर्मांबद्दल जी प्रमाणे
पुरातन कालापासून चालत आली आहेत. त्याबद्दल प्रथम

विचार करणेचा आहे.

प्रमाणविचार

‘ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमालम्नः ’

या श्लोकात श्रीमन्नृनी वेद, तदनुरोधी स्मृति, सज्जनाचा
आचार, व पवित्र व्रतःकरण अशी चार प्रमाणे, धर्मा
धर्म निर्णयाबद्दल सांगितली आहेत. यातही मुख्य प्रमाण
वेद आहे. वैदिक सस्कृतीचा मूल आधार वेदच आहे

‘ वेदेनारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम ’

‘ शास्त्रं ब्रह्म परब्रह्म ममोभे शाश्वती तन् ’

इत्यादि वचनावरून वेद हे साक्षात् ईश्वराचे वाक्प
स्वरूप असल्याचे सिद्ध होते. या वाङ्मयाचे रक्षण करणे
हेच ब्राह्मणाचे मुख्य कर्तव्य स्मृतिंकार मानतात.

‘ वेदाभ्यातो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ’

‘ अन्नभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादसदोपाच्च मृत्युर्विप्राप्तिरप्यसति ’

‘ उत्तमाहो ब्रह्माज्ज्योत्षवाद्ब्रह्मणश्च धारणात्
सर्वस्थेबास्य सगंस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ’

इत्यादि वचने पाहता वेदाध्ययन हे ब्राह्मणांचे मुख्य
कर्तव्य ठरते. वेदवाङ्मय हे कोटे तरी ग्रंथांच्यात
ठेवण्याकरिता नसून ते ब्राह्मणांनी नित्य आपल्या कडात
ठेवले पाहिजे. ही वेद रक्षणाची जबाबदारी वैदिक सस्कृती
मध्ये ब्राह्मणावर टाकलेली आहे. म्हणूनच तीन कृणा
पैकी ऋषिऋणातून मुक्त होण्याकरिता अध्ययन हेच
साधन शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. याचप्रमाणे उत्तम
अध्ययनाने शास्त्रज्ञान संपादन, त्याचे अध्यापन म्हणजे
प्रवचन व्याख्यानरूप ब्राह्मणानेच करावे, इतरांनी अध्यापन
करू नये, ही सुद्धा जबाबदारी मन्नी ब्राह्मणावरच टाकली
आहे. ते श्लोक असे—

‘ विदुषा ब्राह्मणेनेदमप्येतत्प्रय प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक्ज्ञान्येन केनचित् ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मण शंसितवतः ।

ममोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥

पुनाति पट्टिकं बर्वाश्च सतसत परावरान् ।

पृथिवीमपिचैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ।

(मनुस्मृति १-१०३-१०५)

या श्लोकावरून मन्नाचा अभिप्राय असा दिसतो की,

ब्राह्मणाने अध्ययनाने उत्तम प्रकारे पूर्ण वेदार्थज्ञान मिळवून ते इतरांनाही अध्यापनद्वारा करून द्यावे. हे कर्तव्य, अध्यापनरूप फक्त ब्राह्मणाचेच नाही क्षत्रिय व वैश्य यांनी फक्त अध्ययनच करावे असा अभिप्राय पुढील श्लोकांवरून दिसून येतो—

‘ निषेकादिशमनान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य दास्येऽधिकारोऽस्मिन्नेयो नान्यस्य कस्यचित् ।’

(म. २।१६)

या श्लोकावरील टीकाकाराचे स्पष्टीकरण—

गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानं कलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवधर्मं दास्येऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः, न त्वन्यस्य कस्यचित्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकार सर्वैरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनव्याख्यानरूपं ब्राह्मणकृतं भवेति ‘ विदुषा ब्राह्मणेन ’ (१।१०३) इत्यत्र व्याख्यातम् ।’

याप्रमाणे ब्राह्मणाचे मुख्य धन वेदार्थज्ञान हेच असल्यामुळे तेच धन अधिकाधिक मिळविण्याकरिता ब्राह्मणाने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे असा ज्ञानधन, तपस्वी ब्राह्मण स्वतः तर, कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मदोषातून मुक्त होतोच. तसेच इतरही दोषयुक्त केवळ व्यक्तीला नाही, तर सगुहालाही दोषयुक्त वरू शकतो व स्वतःच्या पित्रादि पूर्वजांना व पुत्रादि अवतरांनाही पवित्र करू शकतो आणि तोच ज्ञानधन ब्राह्मण सदा सत्याप्र असल्याने संपूर्ण पृथिवीचेही दान घेण्यास योग्य आहे, असे प्रख्यात समाज शास्त्रज्ञ मन्वे मन आहे. अशा ब्राह्मणापासून पृथिवीवरील सर्व मानवांनी आपले कर्तव्य शिकवे असे मनु सांगतात—

‘ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मन ।

स्य रथं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ ’

(मनुस्मृति २।२०)

हे महत्त्व फेवळ एका ब्राह्मण व्यक्तीचे किंवा जातीचे नसून ज्ञानाचे व तन्मूलक आचाराचे आहे. यालाच ब्राह्मण्य म्हणता येईल. याच्याच रक्षणाकरिता श्रीभगवताचे अवतार होतात. कारण याच्याच रक्षणाने वैदिकधर्माचे रक्षण होते व धर्म मर्यादा रक्षणाने जगताचे रक्षण होते असा स्पष्ट अभिप्राय श्रीशक्राचार्य महाराजांनी श्रीभगवद्गीता भाष्याचे आरंभी व्यक्त केला आहे—

‘ त्रिविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिरक्षणो निवृत्तिरक्षणश्च,

जगतः स्थितिः कारणं, प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्धर्मः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रममिश्र श्रेयोर्धर्मिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुठातृणां वामोद्भवादीयमान विधेव विज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मो प्रवधर्माने चाधर्मो जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवस्या वसुदेवादेशेन जित् सवभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्गर्णाश्रममेदानाम् ।’

याप्रमाणे श्रीमनु, श्रीशक्राचार्य इत्यादि महनीयांचा अभिप्राय लक्षात ठेवून श्रीतदगुरु वासुदेवानन्द सरस्वती स्वामीमहाराजांनी यावर्गीय वेदार्थ ज्ञान व आचार (भारतीय अप्रतिम धन) याच्या रक्षणाकरिताच आठोकाट प्रयत्न केला.

‘ विप्राणां ज्ञानतो च्येष्टधम् ’

असे श्रीमनु म्हणतात तसेच आचार्यांचेही महत्त्व आत्महितेच्छु पुरुषाने ओळखून आचारपालनात तत्पर असले पाहिजे असेही मनुनी पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे—

‘ आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्त स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्तदा युक्तो नित्य स्यादात्मवान् द्विजः ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारेण तु संयुजत संपूर्णकल्मायकेव ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचार जगद्गु परम् ॥

(मनुस्मृति १।१०८-११०)

‘ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ’

इत्यादि वचनांवरून अत्यंत पवित्र असे ज्ञान धारण करणाऱ्या पात्रता आचारांमुळेच प्राप्त होते. म्हणूनच ‘ य. क्रियावान् पण्डित ’ असा आपला स्पष्ट अभिप्राय धर्मराजांनी व्यक्त केलेला आहे.

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ’

या श्लोकात श्रीमनुजींनीही, विप्रांचा नाश होण्याची जी कारणे दाखविली आहेत, त्यामध्ये आचारत्याग हे एक कारण दाखविले आहे. हे ब्राह्मणांनी लक्षात ठेवून, स्वाचारपरिपालनाकडे यावच्छक्य लक्ष देणे हितावद् ठरणारे आहे. आपण बुद्द सोडून भिक्षा मागून राहणार, हिंसा करणार नाही, ही अजुनाची कर्तव्यविमुरबुद्धि पाहून त्याला आचारमार्गावर आणण्याकरिता भगवताला

गीतोपदेश करावा लागला. श्रीमहाराजाना श्रीदत्तप्रभूनी काश्मीरात जाण्याचा आदेश दिला असताही त्यांनी तो मान्य केला नाही, यात श्रीमहाराजांची इच्छा, आज्ञाभंग करण्याची नवत आचारपरिपालनाचीच दिसून येते. श्रीशिवाजीराजानी महाराष्ट्र राज्य स्थापन केल्यावर, 'उदब जाहलें पाणी स्नानसध्या करावया' इत्यादि उद्गार श्रीसमर्थानी जे काढले आहेत ते खऱ्या ब्राह्मण्याचेच द्योतक आहेत.

याप्रमाणे वेदप्रमाणविद कर्मयोग, त्यातील न्यूनाधिकत्व दोष दूर करून त्याची पूर्णता करणारा भक्तियोग व या दोघोंचेही फल असणारा मोक्षदायक ज्ञानयोग हे तीनही योग आपल्या ठिकाणी स्थिर होण्याकरिता प्रयत्नशील राहणे हेच मनुष्य जन्माचे खरे फल आहे आणि दिसाहत्ती महिनेचा हाच सारांग आहे. असे या प्रथम श्लोकात श्रीमहाराजाना सांगितले आहे.

भक्तिं विना न साफल्यं कर्मणः कर्मणा विना ।

न च ज्ञानं विना ज्ञानाच्च मोक्षो यस्य कस्यचित् ॥ २ ॥

अर्थ:— भक्तीवाचून कर्म सफल होत नाही व मोक्ष वाचून ज्ञान नाही आणि ज्ञानावाचून कोणालाही मोक्ष मिळणार नाही.

विवरण — श्रीमहाराजानी या श्लोकात तीन सिद्धान्त दाखविले आहेत.

पहिला मुख्य सिद्धान्त, ज्ञानाशिवाय मोक्ष कोणालाही मिळू शकत नाही हा आहे. मुक्तीकरिता ज्ञान कोणते आवश्यक आहे ! ते कसे संपादन करता येईल ! त्याचा अधिकारी कोण ! इत्यादि विचार, श्रीमहाराजानी, 'बोध रहस्य' या संक्षिप्त प्रकरणात, संपूर्णपणे मांडलेला आहे. (हे बोधरहस्य, ब्रह्मश्री प. आत्मारामशास्त्री जेरे, प्राध्यापक तत्त्व ज्ञानमंदिर, अमळनेर यांनी केलेल्या विस्तृत विवरणा सह योगरहस्याचरोरसच छापलेले आहे. त्याचेही चिंतन शांत चिंतने परमार्थसाधकानी करणे उपयुक्त ठरणारे आहे.)

दुसरा सिद्धान्त, ज्ञान कर्मावाचून होणार नाही हा सांगितला आहे.

तिसरा सिद्धान्त कर्माचे साफल्य, भक्ति उत्पन्न झाल्या वाचून नाही हा मांडलेला आहे.

प्रथमसिद्धान्त स्पष्ट समजण्याकरिता, बोधरहस्याचा

अध्यास निष्ठेने होणे आवश्यक असल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. कर्माशिवाय ज्ञान नाही हा दुसरा महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे. येथे कर्म म्हणजे स्वकर्म विवक्षित आहे. वाटेला ते कर्म वाटेला त्याने करावे हे समजण्याची आवश्यकता नाही म्हणून

'यतः प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिदतम् ।

स्वकर्मणातमभ्यर्चं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ '

या श्लोकात भगवान्, स्वकर्म हेच ज्ञानाचे साधन असल्याचे स्पष्ट सांगत आहेत. त्याचे स्पष्टीकरण श्रीज्ञान राजानी पुढीलप्रमाणे फारच मार्मिकपणे केले आहे.

'तैसे स्वामीचिया मनोभावा । न खुकिजे हवि परमसेवा ।

येर ते गा पाडया । चाणिक्य करणे ॥ ११ ॥

म्हणोनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खूण पाळिली । जयापासुनि का आली । आनास भूतें ॥ १४ ॥

जो अवियेचिया चिंधिया । गुडनि जीव बाहुलिया ।

खेळवीतसे त्रिगुनिया । अद्भकार रज्जू ॥ १५ ॥

जेणें जग हें समस्त । आत बाहेरी पूर्ण भरित । गाले भसे दीपजात । तेजें जैसे ॥ १६ ॥

तयां सर्वोत्तमा ईश्वरा । स्वर्मकुसुमाची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोपालागी ॥ १७ ॥

म्हणोनि तिथे पूजें । रिक्षलेनि आत्मराजें । बैराग्यसिद्धि देईजे । पसाय तया ॥ १८ ॥

जियें बैराग्यदये । ईश्वराचेनि वैधव्ये । हें सर्वही नावडे जैसे । यात होय ॥ १९ ॥

प्राणनाथाचिया आर्षी । विरहिणीतें जिणेंही बांधी । तैतें सुखजात त्रिशुब्दी । दुःखचि लागे ॥ २० ॥

सम्यक् ज्ञान नुदेजता । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी योग्यता । बोधाची रूढे ॥ २१ ॥

म्हणोनि मोक्षलभालागी । जो व्रतें वाहतसे आर्ग । तणें स्वधर्म आस्थाचागी । अनुग्रावा ॥ २२ ॥

(ज्ञानेश्वरी अ. १८)

घरील विवेचनावरून स्वकर्मांचे महत्त्व लक्षात येण्या सारखे आहे. तात्पर्य हेच की, प्रत्येकाने स्वकर्म कोणते ते व्यवस्थित समजून घेऊन ते व्यवस्थितपणे आचरण करित राहिले पाहिजे. या योगाने ईश्वर प्रसाद होऊन ज्ञान प्राप्ति होणे शक्य आहे. अशी ईश्वराची मानवाला आज्ञा आहे पण या आज्ञेकडे साग्रत कोणाचे लक्ष आहे !

लक्षणापादून घोरापयेत सर्वत्र आज बुद्धि स्वातंत्र्य वाढत चालले आहे. लोभशाहीच्या नावाखाली बुद्धिवादाचा प्रचार भ्रमर्याद होऊन राहिला आहे. पूर्ण सुखी, श्रुतार्थ महापुरुषाचा शास्त्राधिष्ठित बुद्धिवाद, आता याद्वयरूपाने सर्वोच्या समोर असुनारी, आपल्या बुद्धीला पटेल तेच परे या विज्ञान मोहामुळे, सज्जनांचे विचार पक्षापासरी आज कोणास सड होऊ शकत नाही.

‘एतद्देवप्रसूतस्य सहाशादप्रजन्मनः । रं स्व चरित्र शिषेत्तु पृथिव्या सर्गमानवा ’

असे गौरवोद्गार ज्याच्याबद्दल, प्रत्येकात समाजशास्त्रज्ञ मगूने वाढले आहेत तेच भारतातील श्रमिकांच्या यशात जन्माला आलेले ब्राह्मण आज सर्व शास्त्रात परप्रत्ययनेय बुद्धीचे गमून राहिले आहेत. इतकेही असून, आपण बुद्धीवादी असल्याचा ध्येय अहंकार मात्र त्याचा विंचि तरी कमी होत नाही श्रीमहाराजांनी तर आपल्या आचरणाने, ब्राह्मणाच्यापुढे एक विमुक्त आदर्श निर्माण करून ठेवला आहे. प्रत्येकाने स्वकर्माचे आचरण अत्यंत दक्षतेने करावे हेच त्याचे मुख्य सांगणे असे. कर्माधिवायज्ञान होणे नक्य नाही हा सिद्धान्तही येथे श्रीमहाराजांनी यास्मिताच माढलेला आहे. योगरहस्य प्रतिपादन करीत असतानाही, कर्मयोग अपरिहार्य असल्याचे, त्यांनी प्रथमच बजावले आहे. भक्तीवाचून कर्माचे शास्त्र नाही हा एक सिद्धान्त येथे श्रीमहाराजांनी माढला आहे म्हणजे कर्मांचे महत्त्व येथे दोन प्रकारांनी स्पष्ट केले आहे. शानावरता तर कर्माची आवश्यकता आहेच, पण ते कर्म असे घडले पाहिजे की, ज्याच्या पासून भक्तीही निर्माण झाली पाहिजे. जर ती निर्माण झाली नाही तर ते कर्म खरे सफल झाले असे म्हणता येणार नाही. चित्तशुद्धि हे कर्मांचे जरी फल असले तरी तेही भक्तीचा प्रादुर्भाव झाल्यावाचून पूर्णपणे पदरात पडू शकत नाही.

‘अद्वेष सर्वभूतानां मैत्रं करुण एवच ।’

इत्यादि भगवद्भक्तांची लक्षणे याची सूचक आहेत. अद्वेने कर्मानुष्ठान केल्यामुळे विवेक, वैराग्य इत्यादि गुणांचा प्रादुर्भाव होत राहिल्याने चित्त शुद्ध झाले असे मानले तरी ‘अद्वेषा सर्वभूतानाम्’

‘कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर । धर्म सर्वेश्वर-पूजनाचे’

ही अतःकरणाची शुद्धि म्हणजे भक्तीचा प्रादुर्भाव होय. [आणि हा झाल्याशिवाय कर्मांचे खरे फल मिळाले नाही असा श्रीमहाराजांचा अभिप्राय आहे. यास्मिता शाना-करिता कर्म तर केलेच पाहिजे पण ते मुक्ता असे करावे की, ज्याच्यामुळे भक्तीही निर्माण होऊन त्याचे खरे फल पदरात पडल्याप्रमाणे होईल. असा एवढर भावार्थ या श्लोकाचा आहे. श्रीभागवतराहरी बुद्धील श्लोकात असेच सांगत आहेत.

‘धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसा विद्वत्कथेनरथासु य । नोत्पाद येरादि गते भ्रम एव हि देवलम् ॥’

उत्तम धर्मानुष्ठान करूनही जर भगवत्पथेची आवड निर्माण झाली नाही तर ते धर्मानुष्ठान व्यर्थ भ्रमरूप आहे असा याचा अभिप्राय आहे.

भक्तियोग

यरील विवेचनावरून भक्तीच महत्त्व लक्षात येईल. कर्म आणि ज्ञान या दोघातही पोचण भक्तियोग आहे देवल कर्म न करता त्याच्या घोबर उपासनाही चात्र असावी असा कर्म व उपासना याचा समुपय शास्त्रविहित अस त्याचे प्रथम श्लोकाच्या विरण्यात दाखविलेच आहे. कर्माने भक्तिभूमिचा प्राप्त करून घेऊन ज्ञानी द्वावे हे या श्लोकात दिग्दर्शित केले आहे. याचेच स्वरीकरण करण्याकरिता कर्मयोग भक्तिसहित करा असावा ! असा कर्मयोग भक्ति परंपरायी होऊन सरल करा होतो ! भक्तीचे मुख्य गीर्ग प्रकार कोणते ! इत्यादि विचार मत्तिचाळास अनुसरून या ठिकाणी सधेपाने करणे अप्रस्तुत ठरणार नाही कर्म बसे कराव याबद्दल भगवद्गीतेमध्ये एका श्लोकात भगवतांनी दिग्दर्शन केले आहे तो महत्वाचा श्लोक असा—

‘मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याप्यारमचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर ॥

(भ. ३।३०)

यावर भगवान् श्रीशंकराचार्यांचे भाष्य असे आहे—
‘मयीति । मयिचासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वोत्पत्ति सर्वाणि कर्माणि, संन्यस्य निक्षिप्य, अप्यात्मचेतसा विवेक बुद्ध्या, अहंकारा ईश्वराय श्रुत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंचनिराशी त्यक्ताशीः । निर्मम ममभावश्च निगर्तो यस्यतवस्तुव निर्ममो भूत्वा, युध्यस्व विगतज्वर विगत

संतापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ '

श्रीशानेश्वरमहाराज या श्लोकाचे विवरण असे करतात—
'तरी उचित कर्मे आपवी। तुवा आचरोनि मज
अर्पावी। परि चित्तवृत्ति विन्यसावी। आत्मरूपी ॥ ८६ ॥

हे कर्म मी वर्तो। का आचरेन या अर्थ। हा अभिमान
झणे चित्ता। रिपो देही ॥ ८७ ॥

तुवा शरीरपरा नोक्षवे। कामनाजात सादावे। मग
अवसरोचिन भोगावे। भोग सफल ॥ ८८ ॥

आतां कोदंड जेऊनि हातीं। आरूढ या ह्ये रथी।
देई अलिंगन वीरवृत्ती। समाधानें ॥ ८९ ॥

जर्गां कौर्तिं रुदवी। स्वधर्माचा मान वाढवी।
ह्या भारापारीती सोडवी। मेदिनी हे ॥ ९० ॥

आता पायां निःशक होईं। या संप्रमा चित्त देईं।
एष हे वाचूनि पाहीं। बोलो नये ॥ ९१ ॥

मी ईश्वराचा नोपर आहे, त्याच्या आज्ञेप्रमाणे मी हे
स्वकर्म करीत आहे. ही भावना ठेऊन कर्म करावीत. हीच
ईश्वरपार्षणबुद्धि कर्म करताना असणे जरूर आहे. तसेच
फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान याचा त्याग करून कर्म करावीत
आणि 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा'

या आज्ञेप्रमाणे फलाची सिद्धि अथवा असिद्धि या
विषयी समबुद्धि ठेवणे म्हणजे हर्ष किंवा विषाद न मानणे
हेही कर्म करताना आवश्यक आहे. म्हणजे, ईश्वरपार्षण
बुद्धि, फलेच्छात्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग व सिद्धि व
असिद्धीबद्दल सांग्य ही कर्मयोगाची चतु रूती आहे. यातही
ईश्वरपार्षणबुद्धि मुख्य आहे. यामुळेच फलकामना व कर्तृत्वा
भिमान सुटून ते कर्मभक्ति पर्यवसायी होते.

'कायेनवाचा मनवेन्द्रियैर्वा बुध्दयात्मनावाऽनुसृत
स्वभावात्। करोतियद्यत्सर्व परस्मै नारायणायेति
समर्पयेत्तत्'

या श्लोकामध्ये ईश्वरपार्षणबुद्धीच दाखविली आहे.
यामुळेच सर्वही कर्म, भागवत धर्म बनून ते चित्तशोधक
ठरते. याप्रमाणे भक्ति ही कर्मयोगाचे साफस्य करणारी
आहे शानी मनुष्याचा तर, भगवद्भजन, हा स्वभावच
बनून गेलेला असतो.

'सकलमिदमहं वासुदेव'

अशी असङ्ग ज्ञानवृत्ति असल्यामुळे,
'ठेविलें अनंत तैसेचि रहावें। चित्तीं अशौं यावे

समाधान ॥ '

अशा स्थितीत जो निरंतर राहू शकतो व आपल्या पूर्ण
आनंदमय जीवनाने इतरही अधिकारी साधकाचे जीवन जो
आनंदमय बनवू शकतो त्या ज्ञानी पुरुषाचे तर भक्ति हे
जीवनच बनून राहिलेले असते. याबद्दल श्रीभगवान सांगतात.

'महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाधिता'।

अजन्मन्यन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमध्यमम्'

या श्लोकवरील श्रीज्ञानराजाचे विवेचन पहा—

'तरी ज्याचे चोपटे मानसीं। मी होऊनि असे क्षेत्र
संन्यासी। ज्या निगेव्याते उपासी। वैराग्य गा ॥ ८८ ॥

जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा। आत धर्मे करी
राणिवा। जयाचे मन ओलावा। विवेकासी ॥ ८९ ॥

जे ज्ञानगंगे नाहाले। पूर्णता जेऊनि धाले। जे शांतीसी
हाले। पडव नवे ॥ ९० ॥

जे परिणामा निघाले कोम। जे धैर्यमडपाचे स्तम्भ। जे
आनंदसमुद्रीं कुम्भ। सुषुप्तोनि भरिले ॥ ९१ ॥

यया भक्तीची येतुली प्राप्ति। जे कैवल्याते परते सर
म्हणती। जयाचिये लीळेमाजी नीति। जियाली दिसे ॥ ९२ ॥

जे आपवाचिकरणी। हेरले शांतीची लेणी। जयांचे
चित्त रावणणी। व्यापका मज ॥ ९३ ॥

ऐसे जे महानुभाव। दैविये प्रकृतीचे दैव। जे जाणो
निया सर्व। स्वरूप माझे ॥ ९४ ॥

मग वाढतेनि प्रेमें। मातें भजती जे महात्मे। परी दुजे
पण मनोधर्मे। शिवतले नाही ॥ ९५ ॥

देखें मीच होऊनि पाडवा। करिती माझी सेवा। परी
नवलावो तो सागावा। असे आदळे ॥ ९६ ॥

ज्ञानी मनुष्याच्या भक्तीचे, स्वतः शान्त्याच्या राजाने
वेलेले हे दिव्य वर्णन आहे. यापुढेही मेवेचे पुष्कळ वर्णन
आहे ते किती लिहावे? याप्रमाणे भक्तियोग हा कर्म व
ज्ञान या दोघांनाही पोषक आहे. इतकेच नव्हे तर तो
स्वतः पुरुषार्थ आहे असा एक महत्त्वाचा सिद्धान्त श्रीमधु
सूदन-सरस्वतींनी भक्तिरसायन ग्रंथात स्पष्टपणे मांडला
आहे. श्रीमधुसूदन सरस्वती हे, अद्वैत वेदान्त शास्त्रातील
एक वार मोठे अधिकारी पुरुष म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या'

हा सिद्धान्त, संप्रमाण सिद्ध करण्याकरिता अद्वैत
सिद्धीसारखे विद्वद्गम्य ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. अशा

अधिकारी महापुरुषाचे भक्तीबद्दल, पुढीलप्रमाणे विचार आहेत. भक्तियोग हा साक्षात् पुरुषार्थरूप आहे याबद्दल पुढील वचने प्रमाण आहेत.

‘नम्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः ससृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगोयतो भवेत् ॥’

(भागवत २-२)

‘धर्मः स्वरुषितः पुता विश्वसेनकथासुयः ।

मोःपादयेचदि रतिं धम एव हि केवलम् ॥’

(भाग. १-२)

‘दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसयमैः ।

भेयोभिर्विषैश्चान्ये. कृष्णेभक्तिर्हि साध्यते ॥’

(भाग. १०-४७)

‘भगवान्ब्रह्म कास्त्र्येन निरन्वीक्ष्य मनोपया ।

सद्विषयस्य कूटस्थे इतिरात्मन्यतो भवेत् ॥’

(भाग २-२)

‘एतावानेव लोके ऽस्मिन्पुंसानिः श्रेयसोदयः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मर्त्यपितं स्थिरम् ॥’

(भाग. ३-२५)

‘यानिर्दृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म ।

ध्यानार्जवजनकधाध्रवणेन वा स्यात् ।

साम्राज्ञाणि ह्यमहिमन्ववि नाथ माभूत् ॥

किं त्वन्तकासिपुलितात् पतता विमानात् ॥’

(भाग. ४-९)

हा भागवतातील श्लोकामध्ये, कांटे भक्तियोग हा पुरुषार्थ असल्याचे सुचविले आहे, तर कांटे साक्षात्च शब्दाने तसे सांगतले आहे. अनेक जन्माच्या सुडुतानी भक्ति उत्पन्न होते. सर्व वेदाचे तात्पर्य भक्तीमध्ये आहे इत्यादि वर्णनावरून, अर्थातच भक्तियोग पुरुषार्थ असल्याचे सूचित होणे श्रेष्ठत्वाचे दोन श्लोकांत तर, निःश्रेयस, निर्दृष्टि या शब्दांनी भक्तियोग, पुरुषार्थ असल्याचे साक्षात्च दाखविले आहे. याप्रमाणे भक्तियोग हा सर्व साधनांचे साध्य असा स्वतंत्र पुरुषार्थ आहे असे ठरते पुढील काही श्लोकांवरून भक्तियोग हा ज्ञानादिकांचे साधन आहे असे दिसते. ते श्लोक असे

‘वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजितः

जनयत्माद्यु वैराग्यं ज्ञानं यत्तद्वैशुकम् ॥’

(भाग. १-२)

‘अकामः सर्वकामोवा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेणभक्तियोगेन यजेत पुरः परम् ॥’

(भा. २-३)

‘केचित्केवलया भक्त्या वासुदेव परायणाः ।

अधं धुन्वन्तिवास्त्र्येन नीहारमिव भास्करः ।’

(भा. ६-१)

‘भक्त्यामामाभिजानाति यावान्यथाहिं तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशतेतदन्तरम् ॥’

(भ० गीता १८।५५)

वरीष्ठ श्लोकावरून भक्ति हे एक साधन असल्याचे दिसते. मग भक्ति हे साध्य का साधन असा प्रश्न उपस्थित झाला असता, याचे समाधान असे की—

फलरूप भक्ति य साधनरूप-भक्ति असे भक्तीचे दोन प्रकार आहेत अतःकरण ईश्वराकार घनून राहाणे ही साध्यभक्ति आणि असे ईश्वराकार अतःकरण ज्याच्या योगाने वेले जाते ती श्रवणधीर्ननादिरूप साधनभक्ति.

‘भज्यते सेव्यते भगवद्वारमन्त ऋण क्रियतेऽनया’

अशा ऋणव्युत्पत्तीने भक्ति शब्द साधन बोधक आहे. आणि

‘भजनमन्त ऋणस्य भगवद्वारमन्तारूप भक्ति.’

अशा भावव्युत्पत्तीने भक्ति शब्द फलबोधक आहे. याबद्दल प्रमाण असे—

‘स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽधोपहरदरिम् ।

भक्त्या सञ्जातयाभक्त्या विभ्रत्युत्पुलकातनुम् ॥’

(भा० १।१३)

‘इति भागवतान् धर्मान् शिष्यन् भक्त्यातदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥’

(भा० १।१३)

या श्लोकामध्ये पहिली भागवतधर्मरूप साधनभक्ति व तिच्यापासून उत्पन्न होणारी दुसरी फलभक्ति असे भक्तीचे दोन प्रकार दाखविले आहेत. भक्तीचे सामान्य लक्षण श्रीमद्युद्धनखरस्वतींनी पुढील श्लोकात दाखविले आहे—

‘दुतस्य भगवद्रमोदारावाहितता गता ।

सर्वेये मनसोवृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥’

(भक्तिरसायन १।३)

भगवताचे गुण ऐकत असताना, चित्त हे पातळ, जलारले होते त्या वेळी त्याची अस्तर धारेप्रमाणे असणारी

जी ईश्वराकारवृत्ति तिला भक्ति शक्ते म्हणतात. चित्तद्रव्य हे स्वभावतः कठिण आहे, जशी लाख स्वभावतः कठिण आहे. पण ती अभिसंयोगाने विरघळून पातळ होते. मग पातळ झालेल्या लालेमध्ये जो छाप उठवावा तो आकार त्या लालेमध्ये दिवू लागतो. याचप्रमाणे काम-क्रोधादि विषयतापाने चित्त पातळ झालेल्या वेळी त्याच्यामध्ये भगवंताचा आकार तयार होतो अशी चित्ताची भगवदाकारता म्हणजेच भक्ति होय. हेच भक्तीचे स्वरूप पुढील श्लोकात दाखविले आहे.

‘मद्गुणश्रुतिमात्रेणमपि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभ्रसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य हृदाद्वयम् ॥ ’

(भाग० १।२९)

गंगाजल समुद्राला मिळत असता मध्ये वेव्हाही खंड पडत नाही. त्याप्रमाणे भगवत्स्वरूपाचे ठिकाणी असंख्य धारेप्रमाणे सतत राहाणारी मनोवृत्ति म्हणजे भक्तियोग होय. काम, क्रोध, भीति, खोद, हर्ष, शोक, दया इत्यादि, ज्या विषयाबद्दल ज्यावेळी अत्यंत उत्कट असतील त्या वेळी चित्त विरघळून तो विषय चित्तामध्ये इतका बेमाळूम स्थिर, मिळवून जातो की, मंतर चित्त दुसऱ्या विषयाकडे जाऊन कठिण झाले तरी तो विषय त्या चित्तातून कधीच जाऊ शकत नाही. लाख पातळ झाल्यानंतर त्यामध्ये जो रंग टाकला जाईल. तो रंग ती घट्ट झाल्यावरही तशाच कायम राहातो. याप्रमाणे चित्ताचा द्रवीभाव झाला असता ज्या विषयाचा आकार त्याच्यामध्ये प्रविष्ट होतो त्यालाच, संस्कार, वासना, भाव इत्यादि संज्ञा शास्त्रकारांनी दिलेल्या आहेत. आणि कामादि विकारांनी सामान्यतः चित्त चलित झाले, थोडासा द्रवीभाव त्याला आला, अशा वेळी जो विषयाकार त्याला येतो तो कायमचा नसल्यामुळे त्याला वासनाभाव असे म्हणतात. भावान् हा पूर्ण आनंद स्वरूप असल्याने, कामाने, भयाने, द्वेषाने, स्नेहाने कोणत्याही उत्कट उपायाने चित्त तदाकार करणे हेच मुख्य कर्तव्य आहे. गोपीचे चित्त उत्कट कामाने भगवदाकार झाले. कंसाचे उत्कट भीतीने तदाकार झाले. उत्कट द्वेषाने शिशुपालादिकांचे तदाकार झाले. उत्कट स्नेहाने पांडवांचे चित्त तदाकार झाले. आणि हे सर्वही उद्भूत गेले. पूर्वीक उत्कट कामादिकांमुळे चित्ताची

उत्पन्न होणारी द्रवावस्था हीच प्रणयं, अनुराग, स्नेह, इत्यादि स्वरूप आहे. ही द्रवावस्था तीन प्रकारची नसल्याने असा उत्तम भक्तीही तीन प्रकारचा आहे.

(१) चित्त द्रुत होऊन भगवदाकार झाले असताही प्रपंच सत्वरूपाने ज्याला भासतो तो प्राकृत भागवतोत्तमः

(२) ज्याचे चित्त भगवदाकार झाले असता ज्याला प्रपंच भासतो पण मिथ्यारूपाने भासतो, असा भागवतोत्तम मध्यम आहे. आणि

(३) ज्याला फक्त भगवानच भासतो, सत्य किंवा मिथ्या कोणत्याही रूपाने प्रपंचाचे भान ज्याला मिळकूल नसते तो उत्तम भागवतोत्तम आहे.

याची क्रमाने उदाहरणे अशी आहेत—

‘स्वयामुद्रशिं सलिलं महीं च

ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ॥

हरित्स्वमुद्राश्च हरेः शरीरं

यत् किं च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ’

(भाग० १।१२)

‘तस्मादिदं जगद् द्योपमवत्स्वरूप

स्वप्नामस्तथिपणं पुष्टुःखदुःखम् ॥

स्वयमेव नित्यमुख्योपतनावनन्ते—

मायात उद्यदपियत् सद्विवाचमिति ॥ ’

(मा० १०।१४)

‘व्यायतभरणाग्नेर्भोजं भावनिर्हृतचेतसा ।

औत्कण्ठ्याभुकलाक्षस्य हृत्वावीर्भेशनैर्हरिः ॥

प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्हृतः ।

आनन्दसम्प्लवेलीनोनापश्यमुभयेमुने ॥ ’

(मा० १।६)

याप्रमाणे भक्तिरसायन ग्रंथात श्रीमद्युद्धन-सरस्वतीनी भक्तीचे खविस्तर विवेचन केले आहे. हा ग्रंथ जरी संस्कृत भाषेमध्ये असला तरी श्रीदासगणूमहाराजांनी याचे मराठी भाषेमध्ये ओवीबद्ध भाषांतर उत्तम प्रकारे केले आहे. ते पाहिले असता संस्कृतानभिज्ञ जिज्ञासूंनाही भक्तिस्वरूपाबद्दल संपूर्ण ज्ञान होईल असा विश्वास वाटतो. श्रीदास-गणूमहाराजांचे संपूर्ण ग्रंथांचे प्रकाशन त्यांचे सच्छिष्य भागवत्प्रेमशील श्रीमान् अनंतराय आठवले, प्रिन्सिपल आयुर्वेदमहाविद्यालय, पुणे, हे करीत असल्याने त्यांचेकडे चौकशी घेऊन असता भगवद्भक्तिरसायन ग्रंथ मिळू शकेल.

तसेच श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धु या नावाचा श्रीरूप गोस्वामीविरचित ग्रंथ पाचशे पानाचा बारावीस विद्या विलास मुद्रणालयामध्ये छापलेला आहे. हा ग्रंथ संस्कृत असून सटीक आहे. या ग्रंथावरून सांगोदाय भक्तिस्वरूपाची उत्तम माहिती होण्यासारखी आहे. पांडित्य व ईश्वर प्रेम या दोन्हीचाही समन्वय ग्रंथकर्त्याचे ठिकाणी झालेला असल्यामुळे या ग्रंथाचे विशेष महत्त्व आहे. (२)

न ज्ञानं जीवति प्राणे मनस्यपिलय नयेत्
यस्तो गच्छति मोक्षं स योगीनान्य कथंचन ॥३॥
चले प्राणे चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तयोः ॥
नष्ट एतदरे नाशोद्वयोरपि स योगतः ॥ ४ ॥

अर्थः—प्राणनायूची दोन्ही नासिकेतून बाह्याप्याची क्रिया व मनाची संकल्प विरल्पात्मक क्रिया जोपर्यंत चालू आहे, म्हणजेच प्राण व मन जोपर्यंत जियत आहेत, तोपर्यंत आत्मज्ञान होऊ शकत नाही. म्हणून प्राण व मन यांना जो लीन करू शकतो तोच योगी मोक्षाला जाऊ शकतो दुसरा केव्हाही जाणे शक्य नाही (३)

प्राण जोपर्यंत चालू आहे तोपर्यंत चित्ताचीही हाल चाल चालूच राहाते प्राण, निश्चल-स्थिर झाला तर चित्तही स्थिर होते. त्या दोघांपैकी कोणा तरी एकाचा नाश झाल्यास दोघाचाही नाश होतो तो नाश मात्र, योगानेच साध्य आहे (४)

विवरण—दुघच्या श्लोकात मुख्य, मोक्षाचे साधन असणाऱ्या ज्ञानाचे महत्त्व,

‘विना ज्ञानात्त मोक्षो यस्यकस्यचित्’

या वाक्याने श्रीमहाराजजी वर्णिलेले आहे. या दोन श्लोकांमध्ये, प्राण व मन यांच्या स्वाभाविक क्रिया ज्ञानास प्रतिबंधक असल्यामुळे त्या बंद केल्या पाहिजेत. त्याचा उपाय म्हणून योगाचा पुरस्कार श्रीमहाराज करीत आहेत

प्राण व मन जिवत असेपर्यंत ज्ञान होणे शक्य नाही असा एक योग-शास्त्रातील मुख्य सिद्धान्त,

‘न ज्ञानं जीवति प्राणे मनस्यपि’

या वाक्याने श्रीमहाराजजी येथे स्पष्टपणे मांडला आहे मनाबरोबर येथे इन्द्रियेही अभिप्रेत आहेत. इन्द्रियेही जिवत असेपर्यंत ज्ञान होणार नाही. येथे प्राण, मन व इन्द्रिये यांचे जीवन म्हणजे काय ते योगशास्त्रकार

सांगतात—

‘इन्द्रियगलभ्यबहून प्राणस्य जीवनम् ।

स्वस्वविषयग्रहणमिन्द्रियाणां जीवनम् ।

नानाविषयानारवृत्त्युत्पन्न मनसो जीवनम् ।

तत्तद्भावनाशस्तेषां मरणमनं विवक्षितम् ।

ननुस्वरूपतस्तेषां नाशः ।’ (हठयोगप्रदीपिका टीका ४१५)

अर्थः—ह्याच्या व उजव्या नाकपुडीतून वाहण्याची जी क्रिया म्हणजे निरंतर चालू असणाऱ्या श्वाशोच्छ्वास, याचा अर्थ प्राण जिवत असणे शब्द, दृश्य, रूप, रस, गंध अशा आपापल्या विषयांचे ज्ञान करून देणे याचा अर्थ, इन्द्रिये जियत असणे. नानाविध विषयाबद्दल बरे वाईट विचार उत्पन्न होणे याचा अर्थ, मन जिवत असणे. या तिघांचा नाश होणे म्हणजे यांच्या स्वरूपाचा नाश विवक्षित असून वरीलप्रमाणे चालू असणाऱ्या त्यांच्या व्यापाराचा नाश हा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे.

याबद्दलही योगशास्त्रकार सांगतात—

‘व्रक्षस्ते निर्व्यापारस्थितिः प्राणस्यलम् ।

व्येयाकारविशदात् विषयान्तरव्यापारादित्येन स्थितिः मनसोलम् ।

अलीनप्राणोऽलीनमनाश्चर्चाचक्षुपायशतेनापि न मोक्ष प्राप्नोतीत्यर्थः ।

तदुक्तं योगवीजे—

‘नानाविधैर्विचारेस्तु न साध्यजायते मनः ।

तरुणात्तस्य जयः प्रायः प्राणस्य जय एवेहि’ इति ॥’

अर्थः—मस्तकात जाऊन क्रियाशून्यस्थितीत राहाणे म्हणजे प्राणाचा लय. ईश्वरस्वरूपाशी तदाकार झाल्यामुळे इतर विषयाबद्दल वृत्तिशून्य होऊन राहाणे म्हणजे मनाचा लय. या दोघांचा लय झाल्यावाचून इतर दोन्ही उपाय केले तरी मोक्ष प्राप्त होत नाही. तेच योग वीज ग्रंथात सांगितले आहे—नाना प्रकारच्या वेवळ विचारांनी, मन साध्य होत नाही म्हणूनच प्राणाचा जय म्हणजेच मनाचा जय होय.

वरील विवेचनावरून, स्वाभाविक चालू असणारे श्वाशोच्छ्वास याबद्दल पाहिजेत व मन निर्विचार झाले पाहिजे. तरच मोक्ष मिळण्याची शक्यता आहे असे दिसते. श्वाशोच्छ्वास थांबणे म्हणजे मृत्यु इतकेच खूळ दृष्टीने

चाहू व्यवहारात प्रसिद्ध आहे निर्विचार मन होणे म्हणजे शोष किंवा मूर्च्छा एवढीच लोनाची कल्पना आहे पण जिवंत असनांना देवील आसप्रश्नसरूप प्राणाच्या क्रिया याचायता येतात व शोष, मूर्च्छा नव्हाही मन निर्विचार हाऊन शरते हेच योगशास्त्रासारखे प्रथमशास्त्र सागत आहे आणि तो प्रयोग ज्यानी सिद्ध केला आहे अशा श्रीमहाराजांच्या सारख्या सिद्ध पुरुषानीही येथे,

‘नष्ट एकतरेनाशो द्वयोरपि स योगत ।’

या व कथाने, योगच त्या स्थितीला साधक असल्याचे सांगितले आहे शानाला योगाची अत्यंत आवश्यकता आहे याबद्दल हठयोगप्रदीपिकेच्या टीकाकारानी सप्रमाण विवेचन केले आहे त्यापैकी काही अश पुढील प्रमाणे आहे—

‘एतेन योग विना ज्ञान माक्षश्च न सिद्धयतीति सिद्धम् ।

भुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु चेद प्रसिद्धम् ।

तथाहि—‘अथतद्दर्शनभ्युपाया योग ’ इति ।

तद्दर्शनमात्मदर्शनम् ।

‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देव ।

मत्वाधीरो हर्षशोनी जहाति ’ इति ।

‘भद्राभक्तिध्यानयोगादवेहि ’ इति ।

‘यदापञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहु परमा गतिम् ।

ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदाभवति ’ इति ।

‘विक्रत प्राप्य सम शरीर ॥

हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य ।

प्रह्लाद्व्येन प्रतरेत विद्वान् ।

स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ’ इति ॥

‘ओमित्येव ध्यायथ आत्मानम् ’ इत्याद्या श्रुतय ।

यतिधर्मप्रकरणे मनु —

‘भूतभायानपेक्षेत योगेन परमात्मन ।

देहद्वय विहायाशु मुक्ती भवति वग्ननात् ।’

याज्ञनल्क्यस्मृतौ—

‘इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायनर्भणा ।

अथतु परमोधर्मो ययोगेनात्मदर्शनम् ॥’

महर्षिमातंग —

‘अगिष्ठीमादिकान् सजान् विहाय द्विजवत्तम ।

यामाभ्यासरत शान्त परब्रह्माधिगच्छति ॥’

‘ब्राह्मणश्चत्रिगविशालोद्यद्वाणा च पावन ।

जातये कर्मणामन्यद्योगान्नास्तिविमुक्तये ॥’

दक्षस्मृतौ व्यतिरेकमुत्तेजोत्तम्—

‘स्वस्येय हितद्ब्रह्म कुमारी स्त्री मुख यथा ।

अयोगी नैव जानाति जात्यधो हि यथा घटम्’ ॥

इत्याद्या स्मृतय ।

महाभारते योगमार्गे व्यास

‘अपि सर्वावष्टुस्तु नारी वा धर्मसाक्षिणी ।

तावाप्येतैन मार्गेण गच्छेत्ता परमा गतिम् ॥

यदि वा सर्वैर्यशो यदि बाध्यकृती पुमान् ।

यदि वा धार्मिक श्रेष्ठो यदि वा पापकृत्तम ॥

यदि वा पुरुषव्याघ्रा यदि वा ह्रैव्यधारक ।

नर सेव्य महादुःख जरा मरण सागर ।

अपि जिज्ञासमानो ऽपि ब्राह्मणातिवर्तत ॥’

इति ।

भगवद्गीताया—

‘सुजज्ञेव सदात्मानं योगी नियतमानस ।

शान्तिं निर्वाणपरमा मत्सस्यामधिगच्छति ॥

‘यत्साख्यै प्राप्यतेस्थानम्’ इत्यादि च ।

आदित्यपुराणे—

‘योगात्संजायते ज्ञान योगो मय्येकचित्तता’ ।

स्कंदपुराणे—

‘आत्मज्ञानेन मुक्ति स्यात्तच्च योगादते न हि ।

स च योगश्चिरकालमभ्यासादेव सिद्ध्यति ॥’

कुर्मपुराणे शिववाक्य ।

‘अत पर प्रवक्ष्यामि योग परमदुर्लभम् ।

येनात्मानं प्रपश्यन्ति भानुमन्तमिव हरम् ॥

योगाग्निर्दहति क्षिप्रमशो पापपत्र ।

प्रसन्न जायते ज्ञान ज्ञानाच्चित्राणमृच्छति’ ॥

शरुद्वपुराणे —

‘तथा यतेत मतिमान्यथास्याग्निर्दहति पर ।

योगेनल्प्य ते सानु न चान्येन तु केनचित् ॥

भवतापेन तप्ताना योगो हि परमोपय ।

परान्प्रसत्ताधीर्यस्य निर्वेदसभवा ॥

म च योगाग्निना दग्धसमस्त ह्मणसचय ॥

निर्वाण परम निल प्राप्नोत्येव न सशय ॥

सप्रानयोगसिद्धिस्तु पूर्णा यस्त्वात्मदर्शनात् ।
 न किंचिद्दृश्यते कार्यतेनैव सकल कृतम् ॥
 आत्माराम. सदा पूर्णः सुखमात्यंतिक गतः ।
 अतस्तस्यापि निर्वेदः परानन्दमयस्य च ॥
 तपसा भावितात्मानो योगिनः सयतेन्द्रिया ।
 प्रतरन्ति महात्मानो योगेनैव महार्णवम् ॥ ’
 विष्णुधर्मो—
 ‘यच्छ्रेय. सर्वभूतानां स्त्रीणामस्युपकारक ।
 अपि शीघ्रपतगानां तन्नः श्रेयः परवद ॥
 इत्युक्त’ कपिलः पूर्वे देवैर्देवार्पिभिरतथा ।
 योग एव परश्रेयस्तेषामित्युक्तवान् पुरा ॥ ’
 वासिष्ठे—

‘हु सहारामससार विपयेगविपृच्छिका ।
 योगमारुद्धमन्त्रेण पावनेनोपशाम्यति ’ ।
 वरील सर्वं श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण यातील
 वाक्यावरुन ज्ञानप्राप्तीला व त्याच्या द्वारेने मोक्षाला
 योगाची अत्यंत आवश्यकता आहे हे कळून येईल.
 बाबद्दल आणखीही काही विवेचन टीकाकारानी सप्रमाण
 केले आहे. तेही पाहण्यासारखे आहे—
 ‘अन्य योगवीजे गौरीश्वरसवाशेनहानस्ति तत.

किंचिल्लिख्यते ।

देव्युवाच ।

ज्ञानिनस्तु मृता ये वै तेपा भवति कीदृशी ।

मति कथ्य देवेश कारुण्यामृतवारिणे ॥

ईश्वर उवाच ।

देहान्ते ज्ञानिना पुण्यात्यापात्सलमवाप्यते ।

यादृशतु भवेत्तत्तदनुक्त्वा शानी पुनर्भवेत् ॥

पश्चात्पुण्येन लभते सिद्धेन सह सगतिम् ।

ततः सिद्धस्य कृपया योगी भवति नान्यथा ॥

ततोऽनश्यति सगारो नान्यथा शिवभाषित ।

देव्युवाच ।

ज्ञानादेव हि मोक्ष च वदन्ति ज्ञानिन. सदा ।

स कथ सिद्धयोगेन योगः किं मोक्षदो भवेत् ॥

ईश्वर उवाच ।

ज्ञानेनैव हि मोक्षो हि तेपा वाक्यतु नान्यथा ।

सर्वे वदन्ति सङ्गेन जयो भवति तर्हि किं ।

यिना युद्धेन वीर्येण कथ जयमवाप्नुयात् ।

तथा योगेन रहित ज्ञान मोक्षाय नो भवेत् ’ ॥

वरील ईश्वर गौरीश्वरादावरुन योग हे महत्त्वाचे ज्ञान
 श्यक माघन असल्याचे निद केले आहे. शानी मनुष्याला
 मुद्रा पाप पुण्याचे फल भोगण्याकरिता पुन जन्म घ्यावा
 लागतो. नतर तो सिद्धाच्या सगतीने योगी होऊन मुक्त
 होतो. हे वर्णन आरभी थोडे अर्थवादात्मक केले आहे.
 त्यामुळे हे ‘ज्ञानादेवतु कैवल्यम्’ या श्रीशंकराचार्याच्या
 मिद्रावाच्या विरुद्ध असल्याचे भासण्याचा समज आहे.
 हीच शाखा पार्वतीच्या प्रश्नाने उत्थापित करुन शेनरी उप
 सहायामध्ये समन्वय दाखविला आहे. रसद्गाने जय मिळतो
 असे म्हणतात पण अगात वीर्य पराक्रम नसेल तर तो कसा
 मिळेल ? तेव्हा ज्ञानाने मोक्ष मिळतो हा निदन्त खरा
 आहे पण तत्पूर्वी योगवीर्य संपादन करणे जरूर आहे असा
 एकर भासार्थ आहे.

आणखी दोन शाखांचे समाधान करुन शेवटी टीका
 करानी उपसहार केला आहे. तो असा—

‘ननु जनसादीना योगमन्तरेणात्यप्रतिनद्ध ज्ञान मोक्षयो
 श्रमालाभ योगादेनाप्रतिनद्धज्ञान मोक्षश्चेति चेत् । उच्यते ।
 तेपा पूर्वजन्मानुष्ठित योगजसंस्काराज्ज्ञानप्रतिरिति पुराणा-
 दोश्रूयते । तथाहि—

‘जैगीपव्यो यथा विप्रो यथा चैरासितादय. ।

श्रमिया जनसाद्यास्तु तुलाभारादयोनिदा. ।

संप्राप्ता. परमा सिद्धिं पूर्वोभ्यस्तस्वयोगत ॥

धर्मव्यापादय सततद्रा पैलवकादय. ।

मैत्रेयी सुलभा शाङ्गीं शाटिलीच तपस्विनी ॥

एते चान्ये च बहवोनी च योगिगता अपि ।

ज्ञाननिद्रा परा प्राप्ता पूर्वोभ्यस्तस्वयोगत ’

इति । किंच पूर्वजन्मानुष्ठित यागाभ्यास पुण्यतारतम्येन
 केचिद्ब्रह्मत्व केचिद्ब्रह्मपुन्य केचिद्ब्रह्मवर्षित्व केचिद्ब्रह्मवर्षित्व
 केचिन्मुनित्व केचिद्ब्रह्मत्व च प्राप्ता सन्ति । ततोपदेशमन्तरेणै
 वात्मशास्त्राकारान्तो भवेयु. । तथा हि हिरण्यगर्भसिद्धिराद
 सनत्कुमारवामदेवशुनादयो जन्मसिद्धा इत्येव पुराणादिपु
 श्रूयते । यत्तु ब्राह्मण एव मोक्षाधिकारीति श्रूयते पुराणादौ
 तदयोगिपर, तदुच गरुड पुराणे—

‘योगाभ्यासोत्पन्ना येपा नास्ति जन्मान्तराद्वत. ।

योगस्य प्राप्तये तेपा शूद्रवैस्यादिनक्रम ॥

स्त्रीत्वाच्छूद्रत्वमभ्येति ततो वैयल्यमानुष्यात् ।

ततश्च धनियो विप्र कृपाहीनस्ततो भवेत् ॥
अनूचान स्मृतोयन्ना वर्मन्यासी तत पर ।
ततो जानित्वमभ्येति योगी मुचिं नमोऽहमेतु '
इति ॥ शुद्धचेत्यादिक्रमायोगी भूत्वा मुक्ति लभेदित्यर्थ ।
इत्थन योगोत्पत्तिरकारभ्रमणायोगोत्पत्तयज्जननेन सर्व एव
मुच्यन्त इति सिद्धम् । योगिनस्तु भ्रष्टस्यापि न शुद्धादिश्रम ।
' शुचीना श्रीमता गेहे यागप्रष्टोऽभिजायते ।

अथवा योगिनामेव ।
इत्यादिभगवद्वचनादित्यलम् ।

योगाने प्रतिपद्य दूर होऊन ज्ञानद्वारा मोक्ष मिळतो 'मा
सिद्धान्त वर ईश्वर गोपी सदाचारून दाटाविला आहे. यावर
अग्नी दास घेतली की, जनशक्तिज्ञानी योगाभ्यास रत्न
नमता त्यांना ज्ञान कसे झाले ? या शक्यते समाधानही
असे दिले आहे श्री—जनशक्तिज्ञाचा नाही हाच पडिला
जन्म नाही. मागे अनेक जन्म त्याचे झाले असणारच त्या
वेळी त्याचा योगाभ्यास झालेला असला पाहिजे. त्याच
सत्काराचा या जन्मात त्यांना उपयोग झाला असे मानण्यात
हरमत नाही. नारद, शुक, वामदेव इत्यादि पुरुष जन्मन च
सिद्ध असलेले दिसतात. त्यावरून त्याचे पूर्वजन्मात यागादि
साधनउद्योग झाले असले पाहिजे असे गृहीत धरणे भाग
आहे. तसेच योगमार्गामध्ये सर्वत्र अधिपती आहेत
योगाभ्यास प्राधान्याने करून ज्ञान प्राप्त करून घेणारा व
इतर मार्गांना प्राधान्य देऊनच ज्ञानभूमीपर्यंत पोचणारा
असे सुधकाचे दान वर्ग मानले आहेत. यापैकी अयोगी
साधनामध्ये ब्राह्मणच मोक्षाधिपती असल्याचे एक मत वर
टीकाकारांनी मांडले असून तो क्रमाने यागभूमीपर्यंत कसा
येतो याबद्दल गुरु पुराणातील उतारा दिले आहे योगी
पुरुष कदाचित् भ्रष्ट झाला तरी त्यान शूद्रवैश्य इत्यादि
क्रमाने जागे लागत नाही. असे भगवद्गीतेचे प्रमाण देऊन
उपसहार केला आहे याप्रमाणे हन्योभ्यप्रतीपिरेच्या
टीकाकारांनी चतुर्थोपदेशाच्या पध्याच्या श्लोकाच्या नीते
वरीलप्रमाणे यागाचे महत्त्व मांडलेले आहे. तेच श्रीमद्
राजानी योगरहस्याच्या तिसऱ्या व चौथ्या श्लोकांमध्ये स्पष्ट
केले आहे (३-८)

भक्ति क्रियाज्ञानयोगान्मुक्तिरुक्तापि तत् उच्यते ।

ज्ञेय साष्टांगयोगातर्गत द्वेधमतोऽन नो ॥ ५ ॥

अर्थ — भक्ति, कर्म व ज्ञान यातील योगापादन मुक्ति

मिळते असे सांगितले असले तरी त तीनही योग, अष्टांग
योगातच अवर्भूत होतात, याबद्दल श्लोकाची मतभेद
रिचा विरोध नाही

निरण — कर्म, भक्ति व ज्ञान हे तीनही योग
अष्टांगयोगात अन्तर्भूत होतात असा एव सिद्धान्त
श्रीमद्भारजांनी या श्लोकात मांडला आहे. यावरून
श्रीमद्भारजांनी योगमार्गाबद्दल आपली वृत्ति होती
अग्नी समजत होण्याचा समज आहे. म्हणून प्रथम हा
सिद्धान्त सप्रमाण सिद्ध करून, याबद्दल श्रीमद्भारजांचा
अभिप्राय राख आहे त्याचेही विवरण करावयाचे आहे
हाच सिद्धान्त इष्टयागप्रतीपिरेचे टीकाकार श्रीब्रह्मानंद
यानी चतुर्थोपदेशात ११४ श्लोकाच्या टीकेत मांडला
आहे. तो ग्रथ ज्या

ननु योगाश्रयामया प्राप्ता कृणा श्रेयोनिमित्तया ।

ज्ञान कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुनचित् '

इति भगवदुक्ताश्रयो मोक्षोपाया , तेपु सत्सु कथ योग
एव मोक्षोपायत्वेनोक्त इतिचेत् । तेपा योगागेखन्तर्भावात् ।
तथाहि ।

' आत्मा या अरे द्रष्टव्य श्रोत्रव्यो मन्तव्यो निदिध्या
सितव्य ' इति श्रुत्या परमपुरुषार्थसाधनात्मसाक्षात्कार
हेतुतया श्रवणमनन निदिध्यासनान्युक्तानि । तत्र श्रवणमनने
नियमान्तर्गते स्वाध्यायेऽन्तर्भवत । स्वाध्यायश्च मोक्षयान्त्रा
णामध्ययन, स च तात्पर्यार्थनिश्चयपर्यवधायी ब्राह्म । तात्पर्य
यार्थनिर्णयश्च श्रवणमननाभ्या भवतीति श्रवणमननया
स्वाध्यायेऽन्तर्भाव । नियमनिरणये याज्ञवल्क्येन ।

' मिडान्तश्रवण मोक्ष वेदान्तश्रवण उपै '

इति स्पष्टमेव श्रवणस्य नियमान्तर्गतिकता ।

' अधितवेद सूत्रा पुराण मेतिहासक ।

पदेष्टव्ययन यश्च सदाभ्यामो जय स्मृत '

इति युक्तिमिरनवरतमनुचिन्तनलक्षणस्य सगम्यासरूपस्य
मननस्यापि नियमान्तर्गतेतिहास । निजातीयप्रत्ययनिरोधपूर्वक
सजातीय प्रत्ययप्रवाहस्य निदिध्यासनस्य उत्तल्लक्षणे
ध्यानेऽन्तर्भाव । तस्यापि तत्परिपात्ररूपसमाधिनात्मसाक्षा
त्कारद्वारा मोक्षहेतुत्वम् ईश्वरार्पण बुद्ध्या निष्कामकर्मनुष्ठान
लक्षणस्य कर्म योगस्य, ' तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
त्रियायोग ' इति पतञ्जलिप्रोक्ते नियमान्तर्गते त्रियायोगेऽ
न्तर्भाव । तत्र तप उत्कमी अग्नीतापाम ।

‘उपवासपराकादि कृच्छ्रचाद्राधनादिभिः ।

शरीरदोषण प्राहुस्तापसास्तप उच्यते’ इति ।

स्वाध्यायोऽपितयोक्त —

‘वेदांतगतवृद्धीयप्रणवादिष्वरु दुःषा ।

गन्धगुदिसर पुंसां स्वाध्याय परित्यजे’ इति ।

ईश्वर प्रणिधानं च तत्रोक्तम्

‘सुतिग्मरणपूजाभिर्वाह्मनःकायकर्मभिः ।

सुनिध्या भवेन्नक्तिरेतदीधरपूजनम्’ इति ।

त्रियायोगश्च परमस्या समाधिनात्मसाक्षात्कारद्वारेण

मोक्षहेतुरिति, ‘समाधिभावनार्थः । हेतुतनूकरणार्थश्च’

इत्युत्तरवृत्तेण शरीरदृष्ट पतजलिना । भव्यतेतेत्येतं भगवता

कामन्तःकरण नियनेऽनयेति भक्तिरितिरणव्युत्पत्त्या,

‘श्रयण कीर्तन विष्णो स्मरण पादभेज ।

‘अर्चन वन्दनं दास्य सत्त्वमामनिबंदनम्’ इति

नवविधोक्ता साधन भक्तिरभिधीयते ।

तस्या ईश्वरप्रणिधानरूपनिषेधेऽन्तर्भावः ।

तस्याभ्रसमाधिहेतुश्च चोक्त पतजलिना ‘ईश्वरप्रणि

धानाद्वा’ इति । ईश्वरप्रणयकाप्रणिधानाद्भक्ति विशेष

समाधिनाम, समाधिरुल्लभ्यतेति सूत्रार्थः । भजनमन्तः

करास्त भगवदाकारारूप भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या,

फलभक्तिरभिधीयते । नैव प्रेमभक्तिरित्युच्यते

तद्विज्ञानादुक्तं नागसांतीये.

प्रेमभक्तिर्यागुल्ल ईश्वरचरणारविन्द निषयनैकान्तिनाय

न्तिक प्रेमप्रसाहोऽभिच्छिन्नः’ इति ।

मनुष्यद्वन्द्वसमन्तीमिह

‘द्विधीभार्याविराग मनसां भगवदाकारात्कारा सत्रित्यन-

वृत्तिर्मक्तिः’ इति । तस्यास्तु, ‘श्रद्धाभक्तिप्यानयोगादवेदि

तिभुते’ । भक्त्या मामभिजानाति’ इति स्मृतेश्च आभ-

माक्षात्कारद्वारा मोक्ष हेतुत्वम् । भक्तास्तु, सुखस्यैव पुरुषार्थं

त्याद् दुःखासं निद्र निरतिशयसुखधारारूपोप्रेमभक्तिरेव

पुरुषार्थः इत्याहुः । तस्यास्तु सप्रशस्तसमाधानत्वर्भावः ।

एवञ्च अष्टांग योगातिरिक्तं किमपि परमपुरुषार्थं साधन

नास्तीति सिद्धम्

वरील ग्याचा भावार्थः—कर्म, भक्ति व ज्ञान हे तीनच

योग भगवतानी सांगितले असता योगाचा पुरस्कार का

केला असा प्रश्न करून त्याचे समाधान असे केले आहे की

वरील तिघांचा योगाच्या अगामध्ये अंतर्भाव होत असल्याने

अष्टांग योग हा कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिघांचा समन्वयरूप

आहे. यम, नियम, ज्ञान, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा,

ध्यान व समाधि अशी योगाची आठ जगे आहेत. संप्रजन

समाधि व असंप्रजगत समाधि असे समाधीचे दोन प्रकार

आहेत. यापैकी संप्रजगत समाधि हा आठ जगांपैकी

जेवढेच जग असून याचा अंगी जा योग तो म्हणजे अस

प्रज्ञात समाधि होय. यापैकी नियमरूप अगामध्ये ज्ञान-

योगाचा जतर्भाव होतो.

‘शौचमन्तारतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः’

या सूत्रामध्ये पतज्जलीना पाच नियम सांगितले आहेत.

आत्मज्ञान व त्याची साधने भवता, मनन व निदिध्यासन हा

ज्ञानयोग वरील नियमांपैकी स्वाध्यायामध्ये श्रवणाचा अंतर्भाव

होतो. स्वाध्याय म्हणजे मोक्षशास्त्राचे अध्ययन. हे मुख्यार्थ-

निर्णायकयंत्राधि शास्त्रे पाहिजे. त्यानरिता श्रवण व मनन

याची जरूरी आहे. उपक्रम, उपसहार इत्यादि लिंगानी

येदांत तात्पर्याधीन निर्णय करणे म्हणजे भवण व त्याचेच

सुर्तनी पुनः पुनः चिंतन करणे म्हणजे मनन. या दोघाचा

स्वाध्यायरूप नियमामध्ये अंतर्भाव होतो. निदिध्यासन

म्हणजे इतर विषय सोडून ध्येयस्वरूपकार चिंत होणे

म्हणजेच ध्यान. अर्थात् निदिध्यासनाचा ध्यानरूप योगागत

अंतर्भाव होतो. याप्रमाणे ज्ञानयोगाचा जतर्भाव अष्टांग

योगात वसा होतो ते सांगितले. ईश्वरार्पण मुदीने निष्कर्म

कर्मलुप्यन करणे म्हणजे कर्मयोग. याचा जतर्भाव

नियमरूप योगागातच होतो. त्याद्वल विशेष विचार असा-

पाच नियमांपैकी तप, स्वाध्याय व ईश्वर प्रणिधान या

तिघांना त्रियायोग असे पतजलि म्हणतात. याद्वल,

‘तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानित्रियायोगः’

असे त्याचे सूत्र आहे. उपरांत, कृच्छ्र, चाद्राधनादि

जतानी शरीर शोधन करणे म्हणजे तप. उपनिषत्, शतवृद्धीय

प्रणय इत्यादिकांचा जत म्हणजे स्वाध्याय आणि नवविध

भक्ति म्हणजे ईश्वरप्रणिधान. या त्रियायोगामध्ये कर्मयोग व

भक्तियोग दोघांचाही अंतर्भाव होतो. श्रवणकीर्तनादिरूप

नवविध भक्तीला साधनभक्ति असे म्हणतात. हिचा ईश्वर

प्रणिधानरूप नियमात अंतर्भाव होतो. ही भक्ति समाधिद्वारा

आत्मज्ञानाला साधन होते. याद्वल,

‘समाधिसिद्धिरीधरप्रणिधानात्’

असे पतजलीचे सूत्र आहे. दुसरी फलरूप भक्ति म्हणजे

प्रेमभक्ति होय. ईश्वरकृपाविषयी अतः उरणा उत्तर झालेला निर्याज अव्यभिचायि जगा अविच्छिन्न प्रेमप्रसाद म्हणजे प्रेमभक्ति. अशी नारायणतीर्थांची व्याख्या आहे. चित्त प्रेमवर्त होऊन ईश्वरकार होणे म्हणजे प्रेमभक्ति असे मधुसूदन-सम्बन्धी म्हणतात. या दोन्हीही व्याख्येप्रमाणे प्रेमभक्ति म्हणजे सविकल्प अतः स्वप्न वृत्तिरूप असून ती आमजानढाग मोक्षरूप पुण्यार्थीचे साधन आहे. भक्ति शास्त्रज्ञ, प्रेमभक्तीलाच परमपुण्यार्थरूप मानतात. हे साक्षात् जेथे निष्कूल सत्य नाही अशी निरतिशय सुखाश्रय म्हणजे प्रेमभक्ति असे भक्तिशास्त्रज्ञ म्हणतात. सुख हाच पुण्यार्थ असल्यामुळे अशी सुखाश्रयरूप प्रेमभक्ति ही मानढाग पुण्यार्थी साधन असून ती स्वतःच पुण्यार्थरूप आहे असे भक्तांचे मत आहे. या भक्तीचा सप्रजात समाधीमार्ग अतर्भाज होतो. अथर्व वेदांगनाम इतर सर्व वृत्तींचा निरोध होणे म्हणजे सप्रजात समाधि होय. याप्रमाणे सर्व भक्ति व ज्ञान या तिघांचाही समावेश अशाच योगामध्ये होतो असे सप्रमाण निवेचन करील समकृत गीतमार्गे ब्रह्मनन्दनी नेहे आहे. तोच मिढान्त श्रीमत्पराजानी या पाचव्या श्लोकात मांडलेला आहे.

अशाच योगामध्ये, कर्म, ज्ञान व भक्ति या तिघांचा अतर्भाज होतो या श्रीमद्पराजानी लिहिल्याचा अभिप्राय लक्ष घेऊन समजून घेणे जरूर आहे. नारी तर घोटाला होण्याचा समज आहे. बाग हेच काय त एकमेव मोक्षाचे साधन आहे. दुसरी साधने निष्पत्त्याची आहेत असा कदाचित् समज, यागादिपरी त्याभाविज जाण्ट अमण्याच्या होण्याचा समज आहे. म्हणून निवार करण्याची जाणवतता आहे जगा मध्ये कोणतेही कार्य फक्तच कोणाच्या तरी कारणावरून होत नाही. तार्किकान्या मिढान्ताप्रमाणे पाहिले असना ईश्वर, ईशानचे ज्ञान इच्छा व प्रयत्न, सत् दिशा, प्रागभाज व अष्ट ही आठ साधारण कारणे प्रत्येक कारणाला असतात. निवारण, समसाधि, असमसाधि व निमित्त अशी तीन असाधारण कारणे प्रत्येक कारणास निवळी आहेतच.

‘अविष्टान तथाकृतां कर्णान् धृतिगिरिम् ।

विनिधाश्च पथदू चेष्टा देव यैवान् पथमम् ॥

शरीराद्वानोभिर्यत्कर्म प्रारभत नर ।

न्याय्य वा विपरीतता पतैते तस्यहेतवः ॥’

याप्रमाणे प्रत्येक कर्माचा पाच कारणे असतात असे

श्रीमत्पराजानी सांगतात. तार्किक, अनेक कारणांच्या सामग्रीवरून प्रत्येक कार्य तयार होत हा मिढान्त सर्वमान्य आहे. याला अनुसरून अष्टांगयोग हा अनेक कारणे समुदायरूप आहे असा श्रीमत्पराजानी अभिप्राय आहे. योगाभ्यास करणाऱ्या, सर्व भक्ति व ज्ञान या तिघांचीही जमरी आहे. त्याशिवाय योगमार्ग पूर्ण होणारच नाही. ‘जागही वक्त योग तरदा जणता यास्तिकाच आमचा हा साधन आहे. येथे कर्म भक्ति, ज्ञान याचा नाही मध्य मार्ग’ ‘जागल्या पक्ष स्नानभयादि सर्व वेगवेगळे ठाऊक आहे. तच जागही करणार. भक्ति, ज्ञान, योग योगे जागही काही जाणता मार्ग’ ‘आमच्या पक्ष पादुरागाची भक्ति पुर आहे, सर्व ज्ञान, योग योगे दुसरे काही नसते, ‘जागही पक्ष ज्ञानचर्चा करूनच मोक्षाला जाऊ जगा आमचा स्थान आहे. तेव्हा स्नान भया वृत्ता, प्राणायाम इत्यादि उठाटेन पाहिले कोणाला?’ असे विविध विचारप्रसाद लक्षाच्यामध्ये यादू असलेले आपण घेऊतो. पण या विचारप्रमाणे तरी ध्येयकार चाटू आहे काय? ध्येयकारनिष्ठ असणे ही चूक नाही पण तसा ध्येयकारनिष्ठ असणारा साधन, इतर साधनाप्रमाणे म्हणजे, विषे, गग, देव, घर-दार, भावा, पुत्र इत्यादि सर्व व्यग्रहारादिपरी उदासीन जगता इतर साधन मार्गांची निष्ठा करण्याला त्याला असमर्थ ठुठे जाते’ निवारण

‘अथा भागवत शास्त्रे, अनिन्दामन्यत्रचापिहि’

या उक्त्याने इतर व्या साधनमार्गांवर अथा देवणे याच्या उरोवर इतर मार्गांची निष्ठा न करणे हेही साधकाचे सर्वोच्च दायगिरे आहे

‘कोणाही जाग्याचा न घडो मन्तर! सर्व सर्वेश्वर वृजाले’

यात श्रीपराजानी महाराज हेच सुचरीत आहेत मुसल्या जेजणाची गोष्ट आपण घेऊ. जेजणात नाना पदार्थ असले तरीच आपली प्रसन्नता असत त्यात चण्णी किंवा भाजी एकही कमी पडलेले आपणास गमत नाही. असा आपल्या सगळी जाण्या स्तिताच, एकभुक्त एकवाद, एकान्त, चाद्रायण इत्यादि नियम शास्त्राने सांगितले आहेत.

‘सर्पा पिबन्ति पयस् सिन्धु दुर्बलास्त, शुक्लैस्तैर्बलवताः शरिरो भवन्ति ।

नयै फलैर्भुजिनस गमयन्ति काल

मत्तोष एव पुरुषस्य पर निधानम् ॥’

या श्लोकात गरी एकनिष्ठा सुचाविली आहे. एकाच दुधापासून बनविले जाणारे पदे, बर्फा, श्रीखंड, वासुंदी, मलई इत्यादि अनेक पदार्थ बेसुमार सेवन करूनही अतृप्त असणारे व नानाविध रोगांमुळे चिकित्साकांच्या स्वाधीन होणारे आम्ही मानव; आणि, केवळ ओलवाळला कसलही चारा खाऊन बलवान राहाणारे व नेहमी मानवाकरिता अविभ्रांत धर्म करणारे पशु यांच्यामध्ये, आहाराच्या दृष्टीने एकनिष्ठ कोण टरतील याचा विचार मानवाना केला आहे काय ? याप्रमाणे अहार, विहार प्रत्येक बाबतीत मानवांची भरसोड आहे हे 'वैभक्त्याच्च पुरुषमर्तनाम्' या वाक्याने, श्रीभगवत्पदसुचवीत आहेत. याप्रमाणे असणाऱ्या मानवाच्या म्हात्मा धर्मास अनुसरूनच शास्त्राने विविध माधनांचा आचिफार केला आहे. महाविद्यालयांमध्ये ऐच्छिक विषय कोणताही ज्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणे अभ्यासाकरिता घेतला तरी आवश्यक विषय सर्वना अभ्यासावेच लागतात. तातूंत अष्टांगयोग हे साधन सर्व साधनांच्या ममन्त्रय अमलेने असे आहे. याचा अभ्यास करणाऱ्यांना, कर्म, ज्ञान व भक्ति हे तीनही अपरिहार्य आहेत. आपापल्या अधिकाराप्रमाणे; सिद्धदद्या प्राप्त होईपर्यंत सर्व माधनांचे भवलेत्रन करणे प्रशस्त आहे हेच श्रीमहाप्राज्ञा या श्लोकात सुचवावयाचे आहे. श्रीमहा- राजांच्या चरित्रात, गरुडेश्वरची त्यांच्या निर्याण दिवसाची हकीकत अग्री दिल्ली आहे—

अन्यत्र शशकतमुळे श्रीमहाप्राज्ञा दुसऱ्यानी उठवून बसक्याे लागत होणे. पण तसे इतरांनी त्यांना आसनावर बसवावे व तशा स्थितीत श्रीमहाप्राज्ञांनी संन्यासव्रतादि करावे. शेवटी दोवटी अत्यंत ग्लानीमुळे हातात पाणीच राहिली तेव्हाच, ईशेच्छा म्हणून श्रीमहाराज स्वस्थ राहिले. त्यांनी योगाभ्यास केला तरी कर्म, भक्ति, ज्ञान यांचा त्याग केव्हाच केला नाही. ज्याच्या नुसत्या शब्दाने दगडामातीची भिंत शेंद्रीन नाल लागलीने योगिश्रेष्ठ ज्ञानियांचे राजे भावार्थ दीपिकेत लिहिलेतात—

'लिंग का प्रतिमा दिठी । देखत रेंबो अंगेरी ।

लोठिजे कां काठी । पट्टी जैसी '

याप्रमाणे मूर्तिपूजेबाही आदेश श्रीज्ञानराजांनी का दिला आहे ? हे लक्षात घेऊन साधकांनी शिष्टाचारप्राम त्या त्या साधनांचे अनुष्ठान श्रद्धेने करीत राहणे यातच त्यांचे पूर्ण

कल्याण आहे. उर्गाच अमूक साधनच श्रेष्ठ आहे असा वाद धाडून स्वताचे व्यर्थ कालक्षपण व इतरांचा बुद्धिभेद करण्याने पुरुषार्थ तो कोणता साधणार आहे !

या सर्व विवेचनाचा सारांश इतकाच आहे की, अष्टांग-योगामध्ये चाकीच्या तीन योगांचा अंतर्भाव आहे असे लिहून, श्रीमहाप्राज्ञांनी, सर्वही योगांचा समन्वयच सुचविलेला आहे. म्हणून कोणत्याही प्रकारे अभिनिवेश न ठेवत ईशस्मरणपूर्वक आपापले साधन निष्ठेने करून साधकाने आत्मकल्याण साधण्याकडे विशेष लक्ष द्यावे.

नात्यश्रतो नश्रतोऽतिसुतस्यैव न जाप्रतः ।

युक्तेष्टाहारनिद्रागतेयंगो भवेत्सुखः ॥ ६ ॥

तस्माद्वैराग्यतोऽभ्यासं गुरोरेषे वितन्वतः ।

योगस्य प्राप्य संसिद्धिं विद्वानमुक्तो भवेद्द्रुतम् ॥

अर्थः— अति खाणाऱ्याला, अगदीच कमी खाणाऱ्याला, अतिशय शोष घेणाऱ्याला व अति जाग्रण करणाऱ्याला योग साध्य होत नाही. तर हालचाल, आहार, शोष व गति हे सर्व आवश्यक तेवढेच करणाऱ्या साधकालाच योग सुलब्ध होतो. (६).

म्हणून, वैराग्यपूर्वक गुरुच्या दृष्टीसमोर अभ्यास करणाऱ्या साधकाला, योगाची फलसिद्धि प्राप्त होऊन, तो आत्मज्ञान संपन्न होतो व शीम मुक्त होतो. (७)

विवरणः— योगाभ्यास करणाऱ्याला काय बर्ज्य आहे व काय कर्तव्य आहे ते प्रथम या दोन श्लोकात, श्रीमहाराज सुचवीत आहेत—

आहार, निद्रा, शरीर, वाणी व मन यांचे व्यापार या बाबतीत योगसाधकाने दक्षता घेणे आवश्यक आहे. आपणास मानवेल इतकाच आहार नित्य घ्यावा. त्यापेक्षा अधिक किंवा कमीही असू नये. भुकेपेक्षा अधिक खाले तर शोष. आळस व विविध रोग यांनी प्रतिबंध झाल्यामुळे अभ्यास बंद होईल. तसेच, भूक असतानाही खाले नाही तरीही शरीर, मन यकून जाईल व अभ्यास मुळीच होणार नाही. सामान्यतः आहारचे प्रमाण शास्त्रात असे दिले आहे

'अर्धमशानस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु ।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ '

अर्ध-पोटी असावे ही म्हण गरी आहे. अर्धे पोटा मरेल इतकेच भोजन, त्या वेळी करावे. एक भाग मरेल इतके पाणी घ्यावे आणि प्राणवायूचा संचार खालीवर व्यवस्थित

चालू राहाण्याकरिता एक भाग पोटाच्या रिकामा ठेवावा. हा आहाराचा नियम योगाभ्यास करणाऱ्यालाच हितावह आहे. असे नवून सर्वोनाच तो हितावह ठरणार आहे. अन्नाची आवश्यकता कोणाला किती आहे ? अभ्यासाने ती साध्य होणारी आहे. याबद्दल स्मृतिकार सांगतात—

‘अष्टौप्रसूता मुनेर्मत्स्याः पोडशाखण्डाणि ॥’

‘व्याधिदातु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥’

सत्याधाने आठ घासच ग्यावेत. वानप्रस्थाने सहा, गृहस्थाने वृत्तीय आणि ब्रह्मचर्याने गंगेल इतके घास. संन्यायाला फक्त चित्तनादि मानसिक अभ्यासच करावयाचा असतो. इतर कोणताही व्यवहार त्याला नसल्यामुळे त्याला फक्त आठ घासच भोजन करण्यास सांगितले आहे. म्हणूनच तीन वर्ग भिक्षेमध्ये जेवढे अन्न येईल त्यातूनही देवता दिकाचा भाग वाटून ठेवून राहिलेला भाग भक्षण करावयाचा असतो. आत्मचित्तनामधे मन अधिक अधिर निमग्न करण्याचाच त्याने अभ्यास ठेवला पाहिजे. फक्त जीवनभारणाकरिता भन्नाचे आठ घास व पाणी याचीच अनुज्ञा न्याला आहे. घनात राहणाऱ्या वानप्रस्थ पुरुषाला मोळा घासाची अनुज्ञा आहे. त्याला स्वतःच सर्व जीवन साधन संपादन करावे लागत असल्यामुळे वर अधिक आहेत म्हणून सत्यामाच्या दुष्पट भोजन त्याला सांगितले. गृहस्थाला त्याच्यापेक्षाही दुष्पट म्हणजे वृत्तीय घासापर्यंत परवानगी आहे. त्याला अर्थातच संसार चालविण्याकरिता घरेच धम पडत असल्यामुळे ही इतकी तरतूद केली आहे. आणि गुरुयुगात गृहून, पाणी अणणे, म्हाडे पोडणे इत्यादि गुरुसेवा करून अभ्यास करणाऱ्या विद्याप्याला मात्र घासाचा नियम ठेवला नाही. त्याला लागेल इतके त्याने जेरावे अशी परवानगी देऊन ठेवली आहे. याचा अर्थ एखाच वेळी भगपूर जेरावे असा नवून वरीलप्रमाणे अर्धपोटीच त्याने राहणे. पण तीन वेळाही त्याने आहार केला तरी चालेल. त्याची गुरुसेवा जागली चाडन विद्याभ्यासाही आलस्य रहित स्थितीत ब्यावा इतच उद्देश आहे. नास्यर्षः हित, मित व मेध्य म्हणजे पवित्र आहार असल्या. हा नियम सर्वोनाच लागू आहे. आहार किती घ्यावा हा याचद्वारा आत्मपर्यंत विचार द्यावा. हितावह आहार कोणता हे पुढील श्लोकात सांगितले आहे. आहार पवित्रही असल्या पाहिजे. शुचिर्भूतमाने स्वयंपच करून तो घेवावा निवेदन

करूनच मग भोजन करावे असाच साधुपुरुषाचा आचार आहे. आणि तो धर्मशास्त्रसंमत आहे. मासत लोकांची प्रवृत्तीच सर्प वंधने झुगारून देण्याकडे विरोध आहे. आणि स्वराज्य मिळूनही राजशासन; धर्मविषयी उदासिन आहे. त्यामुळे धर्मधर्मांचे ज्ञान नाही, इच्छाही नाही. राज्यसत्ते याला अनुकूल. अशा स्थितीत वरीलप्रमाणे प्राथमिक आहाराचा नियम पाहून योगाभ्यासाची पात्रता संपादन करणारे रंगे साधक निर्नास मापदळील ? हा आहाराचा नियम तर सर्वोनाच उपकारक आहे. या नियमाचे परिपालन धर्मसुद्धीने जर होत राहील, तर भारतवर्षाला धन्याची चिंता करण्याचा व इतर राष्ट्रांवर अवलंबून राहण्याचा प्रसंगच आला नसता. आठवड्यातून एक वेळ उपवास करा असे सांगण्याची पाळीच आली नसती. सोमवार, एकादशी, मंथरी, प्रदोष इत्यादि जे शास्त्र विहितच असल्याने तीं करणाऱ्याचा उपवास आपोआपच घडून येतो. शास्त्राप्रमाणे यागणारे शंभूच, न सांगताही आज गृहस्थ पोरक असे यागत आहेत असे वकूल करणे भाग आहे. असे आहाराप्रमाणे होण्याबाबतीतही व्यवस्थितपणा पाहिजे. अतिनिद्रा किंवा अतिजागरण उपयोगी नाही. सामान्यतः सूर्यास्तानंतर एक-दोन प्रहरानंतर झोपणे व रात्रीच्या दोरड्या प्रहरात उठणे हा नियम हितावह आहे. कांयदा ओरडल्यावरोग योगेश्वर श्रीकृष्ण जामे होऊन प्रथम आत्मचित्त करीत असत असे श्रीभागवतामध्ये वर्णन केले आहे. तसेच ज्ञाती धर्म करणे, जास्ती झोपणे, जास्ती जागणे हेही साधकाला वर्ज्य आहे. योगाचे मुख्य साध्य चित्त व प्राण यांचे स्थिर हे आहे. याला बरील सर्व गोष्टी प्रतिबंधक असल्याने त्या वर्ज्य सांगितल्या आहेत. इरयोगप्रदीपिकाप्रमाणे योगातः प्रतिबंध करणारे दोर व योगसिद्धि करून देणारे गुण क्रमाने पुढील दोन श्लोकात सांगितले आहेत.

‘अन्याहारः प्रयागश्च प्रजयो नियममहः ।

जनमगध छेय्यंच पद्विपोगोविन्दसति ॥

उत्साहात्साहसार्थैर्योस्तत्त्वज्ञानाच निक्षपात

जनसंगपरिष्ठापनद्वियोगः प्रसिद्धसति ॥’

(हठयोगप्रदीपिका १-१५-१६)

अति व्याने, अति भ्रम करणे, अति घटघट करणे, रोव नग भोजन, केवळ षण्हरा इत्यादि नियम परजे.

नेहमी लोकांमध्ये वारणे आणि त्रियामल्लि हे सहा टोप योगाचा नाश करिता आणि मी तिच स्थिर करीनच असा उत्साह, माध्य-असाध्य हा विचार दूर मारून माघना वटे प्रवृत्त होणे हे गाहून; यास्तवीच प्रयत्न करीत राहणे, कधीही मित्र न होणे हे धैर्य, संपूर्ण स्वयं नियम, मृगजळा प्रमाणे जागृत मान अस्थिर आहेत, पण परमात्माच स्थिर आहे ही हृदयुक्ति मणवे तत्त्वज्ञान; शास्त्राचे व गुरुंचे सांगणे पूर्णपणे स्वीकारे आहे असा विश्वासपूर्ण निश्चय, योगाभ्यासाच्या प्रतिफल असा त्रियामल्लि लोकाभ्यास संगतीचा त्याग; या सहा गुणांनी योगाची जन्मिळी होणे. याच्या अनुसरूनच, मातव्या श्लोकात, श्रीमद्भारतानी, योगाभ्यास करीत असताना दैर्ग्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. आहारविहारविनोद न्यूनाचिन्ना सोडून पूर्ण संयमाले वागणे, त्रियामल्लि वमी करणाऱ्या प्रयत्न करणे आणि गुरुंच्या माझिण्यात असणे हे तीन निर्देश, योगाभ्यास करणाराचे वडाभाले पाळते पाहिजेत. असे सहा व मात या दोन श्लोकात श्रीमद्भारतानी सांगितले आहे.

ह्याराम्भनितकटुसुखकदप्रशाक-

स्वधन्यध्वभाद्र न लभतेऽकुशलोऽस्य सिद्धिः ।

मुंशसितानुमनशास्त्रिसद्वृत्तमुद्र-

चक्षुष्यशारुघृतदुग्धसद्वृत्तुपध्यम् ॥ ८ ॥

अर्थः—पाकट, आवट, वड, तिरपट, स्निग्ध नसलेले बोंबले, उडीट इत्यादि भाव्य, आणि प्रायः मरे भाव्या ससे पदार्थ, विशेष आरतीने वागणारा, स्वीमग वरणाचा वामातुर, अमीजनल वराच वेळ घेवून वरणाचा. नेहमी पायी प्रवास करणारा आणि अभ्यासात हुषारी नसणारा. असा मनुष्याला योगाची परमिळी प्राप्त होत नाही. शुद्ध, मातर, गृह, तांदूळ, बरद, मावे, मृग, डोंड्याला हित करणारा, गृह, तांदूळ, बरद, मावे, मृग, डोंड्याला हित करणारा असा भाव्या. तृप, दूध, उत्तम शुद्ध पाणी हे सर्व योगाभ्यास करणाऱ्याला पथ्यरूप हिलावर असे आहे. (८)

विवरणः—या श्लोकांमध्ये आहार वागता हिलावर आहे त्याची नावनिशीतार नोंद केली आहे. बोंबला, उडीट, मयूर ही भाव्ये वर्ज्य असून, तांदूळ, गृह, मृग, मावे, बरद ही ब्राह्म आहेत. तसेच पावने पार प्रवास नसणारा. मातात अग्निपर्व नसणारा व ब्रह्मचर्याने राहून योगाभ्यास करणारा. तृप, दूध व पाणीमुद्रा स्वच्छ व पवित्र असे सेवन करावे.

भाव्या पार वागल्यान न वागणे चांगले. पण पण भाव्या डोंड्याला हितकर असा घेण्यास हरकत नाही. सर्वही भाव्या डोंड्याला हितकरा हितकर नाहीत. पण पण भाव्या तेवढ्या हितकरा आहेत यावर प्रमाण श्लोक श्रीमद्भारतानी या श्लोकाच्या टीकेत ये पुढीलप्रमाणे दिले आहे—

‘यं शास्त्रमप्युक्तं ननुप्यं शास्त्रपचरम् ।

जीरन्ती वसुमस्याभी मेघनादा पुनर्नरा ॥’

याची नावे द्विदामध्ये वारी मापटरी आहेत ती अशी—
(१) जीरन्ती जीरद, जीयाती; (२) वसु—हेतुका; (३) मत्स्याभी—मत्सेरी, छछ मछरी; (४) मेघनादा—वयरद, चन्दी अलमदपा; (५) पुनर्नरा—वरण या पाचही भाव्याचे गुण वागटः भावप्रसाद इत्यादि बंधन प्रेधान उत्तम प्रकारे वर्णन केले आहेत.

सहदेवो मांडकामध्ये निश्चिन्तो गुराशिक्षितः ।

कुशाजिनामुपेक्ष्य हृदयोगं समभ्यसेत् ॥९॥

अर्थः—पवित्र देशात, पसरणा ल्हानगा कुटीमध्ये, प्रथम दर्भाने त्यान वृणाजिन व त्यावर चांगले स्वच्छ बल असा तपास केलेल्या आनंदान नयन, निश्चित होऊन, गुरु वडून शिक्षण घेत घेत हटयोगाचा अभ्यास उत्तम प्रकारे करारा.

विवरण—‘योगाभ्यासाचे स्थान, उत्तम देश व त्यामध्ये ल्हानगीचे परस्त्रापुर्ती जागा असे असणे. याबद्दल हटयोगाग्रहीवाक्यार म्हणतात—

‘मुगल्ये धार्मिक देशे सुभिक्षे निरपद्रवे ।

पतुः प्रमाणपर्यंत शिल्पिबडवर्जिते ॥

पुनरन्ते मठिनामध्ये श्वातल्यं हटयोगिना ॥१२॥’

(हटयोगाग्रहीविका १)

‘जेथ आराण्यकेचि वंटे । पैमलिया उठो नावे ।

वैराग्याची लुणी चंदे । देविलिया जे ॥’

इत्यादि वर्णन, सहाव्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोका वरील श्रीजनेश्वर महाराजांचे, याबद्दल पाहाण्यासारखे आहे. गुरुंच्या देवप्रेरणीप्राप्ती हा अभ्यास करणारा हे महाराजानी ‘गुरुशिक्षितः’ या पदाने या श्लोकात, पुनः सुचविले आहे. हटयोग वाक्याचा अर्थ. श्रीमद्भारतानी, ‘प्राणपान योग्यः’ असा टीकेमध्ये दिला आहे. याबद्दल हटयोग ग्रंथीविज्ञानार सांगतात—

‘अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं तं उदाधो नयेत ।

योगीजयविमुक्तं सन् पोंदशद्वयया भवेत् ॥१४७॥'

याची दीक्षा — 'अपानमपानसार्धंमूर्धमुत्थाप्याधराकुचनेन
प्रणवायु कटादध अधोभागे नेयेत् प्रापयेत्'

याचे स्पष्टीकरण श्रीगानेश्वर मलराजानी गृह्याच्या अध्या
याच्या नीगाया श्लोकात असे वेगळे आहे—

'नासापुटीनीयाय । जो जातसे अगळे चारा ।

तो गर्दीये भरुनी माषाग । आत घाली ॥२३६॥

तेथ अधावरीने आमुने । उर्ध्वोतळीने गाचे ।

तयारेंवामाजीचर्याचे । पदर उरती ॥ ३७ ॥'

कुडलिनी जाणत ह्यानी असताना प्रणापानाच्या योग
होतो याला लागणाऱ्या जालधरवाटि पूर्वाम्यासाची माहिती
योगशास्त्र देऊ शकतील (९)

गुदमंदोर्ध्वस्थगुदफमासोनो यतगु सम

भ्रमप्यहमन्यपिठे । सिद्धं तप्राप्यदौऽस्ति सत् ॥१०॥

अर्थ — हा अभ्यास मिढामनाने किंवा दुग्ध्या योग्यानी
जामनाने युक्त होऊन करावा. त्यातही हे मिढामन उत्तम
आहे. ते अने-गुद व वृषण यास पायाच्या गचा ठेवून
भुवयामध्ये दृष्टि लावून जितेंद्रिय राहून समन्वितता तळ
चमणे हे मिढामन होय. सर्व जामनात हे श्रेष्ठ आहे (१०)

विवरण — गुदास एका पायाची गचा व गगणास
दुग्ध्या पायाचा घोटा ठेवणे ही मुख्य क्रिया वा मिढामनान
आहे. गुरूचे नेत्रेरीगाली याचा अभ्यास चालला होईल
या आसनचे महत्त्व दृष्टयोगप्रदीपित असे दाखविले आहे

'उत्पद्यते निगयासास्त्रयमेतौन्मनीनरा ।

तथैतस्मिन्नैव दृष्टे सिधे मिध्यासने सति ।

वधत्रयमनायामान्त्रयमेतौ न जायते ॥ (१-४४)

उन्मनी अत्रस्था व मूर्धन्य, जालधरन्य, उड्डियानन्य
हे तीनही ग्रंथ मर्द नुसते मिढामन जर दृढ उत्तम प्रकारे
गमले तर अनायामाने गप्प होत त्यासिता जायला
पटत नाही नुसत्या सिढामनाच्या अभ्यासानेच चारा वयांत
योगसिद्धि प्राप्त होते असे दुसऱ्या एका श्लोकात सांगितले
आहे (१०)

वायु शक्त्येऽयापूर्य हृदि स्थाप्य हनु जपन् ।

हंम शक्त्या कुंभयित्वा पश्चादाकर्षितोदर ॥११॥

शनैर्विरेचयेदेव प्राणायाम सुसिद्धि ।

गचर्प्यान्हातशतित्यन्तं प्रतिसन्ध्यमुयामकै ॥१२॥

गन्तव्यमार्गस्थशक्तिचान्दनादुक्लया भवेत् ।

नाडीमुद्धिप्रमासोर्ध्व प्राणो याति लयं सहत् ॥१३॥

अर्थ — शक्तीप्रमाणे उड्या नाडपुटीने वायु आत घेऊन
गणजे पूर करून, हृदयास हनुवटी ठेवून गायत्री-मंत्रा
किंवा गोमंत्र याचा मानास जप करीत राहून, शक्तीप्रमाणे
कुंभ करून नंतर आपण पोटाच्याने आत ओढणे
आहे अशा गंधकाने ता वायु हळूहळू उजवा
नाडपुटीने जाहेर गोठारा गणजे रेचून करावा हा प्राणा
याम उत्तम सिद्धि देणारा आहे जसे पूर, कुंभ व रेचक
मिळून होणारे प्राणायाम प्रतिदिवसी त्रिशूल करावेत व ते
पाच पाच या प्रमाणाने वाढवून ऐशीपर्यंत त्यावेत. तसेच,
भयिषा व प्रणवायूच्या गमनास योग्य अशा मार्गातील
शक्तीचे चालन करावा याप्रमाणे प्राणायाम,
भयिषा व शक्तिचालन या तीन साधनाच्या अभ्यासाने
नीन महित्यानंतर सर्व नाड्यानी मुद्धि होते आणि प्राणवायु
नितान्त स्थिर होतो (११ १२ १३)

विवरण — प्राणायामाचे स्वरूप, त्याच्या अभ्यासाची
पद्धत व त्याचे फल हे विषय उरील तीन श्लोकानून माहिले
आहेत पूर कुंभ व रेचक यांना प्राणायाम असे
गणतात

'प्राणस्य शरीरान्त गचाग्विषांनिरोधन आयाम
प्राणायाम

अग्नी प्राणायामाची व्याख्या ब्रह्मानदानी केली आहे.
शरीरात संचार करणाऱ्या वायूचे निरोधन गणजे प्राणायाम
होय

'प्राण स्वदहजा वायुरायामस्त निराधनम्'

असे श्रीयोगरक्षनाथही सांगतात रेचक प्राणायाम, पूरक
प्राणायाम व कुंभक प्राणायाम असे प्राणायामाचे तीन
प्रकार आहेत

'प्रदिर्यद्रेचन वायोऽरुणद्रेचन स्मृत

उदरातून वायु शरीर वाढणे याला रेचक गणतात.

'बाह्यादापूरण वायोऽरुणद्रेचनो हि स'

बाहेरून उदरात वायु भरणे याला पूरक गणतात

'सर्प्य कुंभकदायोऽधारण कुंभको भवेत्'

एखाद्या कुंभात जसे पाणी भरून ठेवतात तसे वायु
उदरात भरून ठेवणे याला कुंभक गणतात सहित कुंभक
व केवल कुंभक असे कुंभकाचे दोन प्रकार आहेत.

'आरेच्यापूर्य वा कुंभोऽत्ये सहित कुंभक'

नेहमी लोकांमध्ये यावरणे आणि त्रिपयासक्ति हे महा दोष योगाचा नाश करतात आणि मी चित्त स्थिर करीनच असा उत्साह, साथ असोय हा विचार दूर सारून माथना पटे प्रवृत्त होणे हे साहस, यावज्जीव प्रयत्न करीत राहणे, कधीही विचल न होणे हे पैर्य, संपूर्ण दृश्य त्रिपय, मृगजळा प्रमाणे आभास मात्र अस्थिर आहेत, पण परमाभावा स्थिर आहे ही दृढबुद्धि म्हणजे तत्त्वज्ञान शास्त्राचे व गुरुचे मार्गणे पूर्णपणे गंगे जाटे असा विश्वासरूप निश्चय, योगाभ्यासाप्रति प्रतिज्ञा जगा विपयामस लोकांच्या भगतीचा त्याग, या महा गुणानी योगाची परमिद्धि होई. याला अनुसरूनच, मातव्या श्लोकात. श्रीमहाराजानी, योगाभ्यास करीत असताना वैगम्याची आवश्यकता प्रतिपादन केले आहे. आहारविद्यादिकातील न्यूनाधिक्यता सोडून पूर्ण सयमाने यागणे, त्रिपयासक्ति कमी करण्याचा प्रयत्न करणे आणि गुरुच्या साक्षात्प्राप्त असणे हे तीन निर्देश, योगाभ्यास करणाराने कदापाने पाळणे पाहिजेत. असे महा उ मात या दोन श्लोकात श्रीमहाराजानी सांगितले आहे.

क्षारास्त्वित्तकटुरक्षकदक्षशाक-

रुच्यग्न्यधुमाह न लभतेऽकुटालोऽस्य सिद्धिः ।

मुंशीसितामुमनशालिसद्वचमुद्र-

चक्षुष्यशाकवृत्तदुग्धसद्वचमुपध्यम् ॥ ८ ॥

अर्थ — गारु, आनंद, कट्ट, निपट, स्निग्ध नसलेले जांभळे, उडीद इत्यादि धान्य, आणि प्राय सर्व भाज्या असे पदार्थ, विशेष आनंदीने खाणारा स्त्रीसग करणारा रामानुज, अग्नीजळ नराच वेळ देवत नखणारा नेहमी पायी प्रवास करणारा आणि अभ्यासात हुषारी नमणारा. अशा मनुष्याला योगाची परमिद्धी प्राप्त होत नाही. सुठ, तांदूर, गहू, तांदूळ, रईस, माव, मग डोळ्याला हित करण अशा भाज्या तूप दूध, उत्तम शुद्ध पाणी हे सर्व योगाभ्यास करणाऱ्याला पथ्यरूप हितकर अस आहे. (८)

विरण — या श्लोकांमध्ये आहार योगता हितकर आहे त्याची नागनिमीनार नाद नेली आहे. जांभळा, उडीद, मसूर ही धान्ये वर्ज्य असून, तांदूळ, गहू, मूग, मावे, वरई ही ग्राह्य आहेत. तसेच पायाने पार प्रवास नमाना. माथात अग्निसपर्ष नमाना व ब्रह्मचर्याने राहून योगाभ्यास करावा. तूप, दूध व पाणीमुद्रा स्वच्छ व पवित्र असे सेवन करावे.

भाज्या पार योगयाच न खाणे चांगले. पक्त पाच भाज्या डोळ्यास हितकर अशा घेण्यास हरकत नाही. सर्वही भाज्या डोळ्यास तितक्या हितकरक नाहीत. पक्त पाच भाज्या तेवढ्या हितकरक आहेत याबद्दल प्रमाण श्लोक श्रीमहा गजानी या श्लोकाच्या टीकेमध्ये पटीलप्रमाणे दिले आहे—

गर्भ शाश्वतचक्षुष्य चक्षुष्य शाश्वतचक्षुष्यम् ।

जीवन्ती वसुम स्यामी मेघनादा पुनर्नवा ॥ '

याची नाव हिंदीमध्ये काही गापटली आहेत ती अग्नी— (१) जीवन्ती जीवर्द, जीवाती, (२) वसु-हेतुवा, (३) मत्स्याधी-मलेटी, छळ मछरी, (४) मेघनादा-चरणर्द, चण्डी अत्ममर्या (५) पुनर्नवा-कमल या पाचही भाज्यांचे गुण वाग्भट भावप्रसाद इत्यादि वैद्यक ग्रंथात उत्तम प्रकारे वर्णन केले आहेत.

सदेवे मठिरामध्ये निश्चिन्तो गुरुशिक्षितः ।

कुशाजिनाशुकेष्वेव हटयोगं समभ्यसेत् ॥९॥

अर्थः—पवित्र देशान, एकाद्या ल्हानशा कुटीमध्ये, प्रथम दभसिन त्यावर वृष्णाजिन व त्यावर चांगले स्वच्छ बस अशा तयार केलेल्या ज्ञाननाम दगून, निश्चिन्त होऊन गुरु वदून दिव्य पेत घेत हटयोगाचा अभ्यास उत्तम प्रकारे करावा.

विरण — योगाभ्यासाचे स्थान, उत्तम देश व त्यामध्ये ल्हानशीच एकत्र्यापुरती जागा असे असावे. याबद्दल हटयोगप्रदीपिकाकार म्हणतात—

‘सुराज्ये धार्मिके देशे सुमिधे निरुपद्रव ।

धनु प्रमाणपर्यन्त दित्वाभिजडवर्जिते ॥

एकान्त मठिरामध्ये स्थातव्य हटयोगिना ॥१०॥’

(हटयोगप्रदीपिका १)

‘जेथे जारणुनेचेनि फोंडे । घेतल्या उठो नावडे ।

वैराग्यासी दुशीर चटे । देखिल्या जे ॥’

इत्यादि वर्णन, महात्मा अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकातील श्रीजानेश्वर महागजाचे याबद्दल पाहण्यासारखे आहे. गुरुच्या देवगरीवालीच हा अभ्यास कराना हे महाराजानी ‘गुरुशिक्षित’ या पदाने या श्लोकात, पुन सुचविले आहे. हटयोग याब्दाचा अर्थ श्रीमहाराजानी, ‘प्राणपान योगयोग’ असा टीकेमध्ये दिले आहे. याबद्दल हटयोग प्रदीपिकाकार सांगतात—

‘जपानमृत्तुध्याय प्राणकटाद्योनयेत् ।

योगीजराविमुक्तं सन् षोडशाद्वयमा भवेत् ॥१४७॥
याची दीक्षा — 'अपानमपानार्थमूर्ध्वमुत्थाप्याभ्याराकुचनेन,
प्राणवायु कठादध अयोभागे नयेत् प्रापयेत्'

याचे स्पष्टीकरण श्रीजानेवर महाराजानी सहाय्या अथवा
याच्या चौटाव्या श्लोकाने असे केले आहे—

‘नासापुगेनीवारा । जो जातमे अगुले गारा ।
तो गचीये धरुनी माघारा । यात घाली ॥२३६॥
तेथ अथावरीते आकुचे । ऊर्ध्वातळीने राखे ।
तयारवामाजीचकाचे । पदर उरती ॥ ३७ ॥’

कुडलिनी जाणून झाली असताना प्राणापानाच्या योग
होतो याला लागणाऱ्या जालधरप्रवादि पूर्वाम्यामाची माहिती
योगशास्त्र देऊ शकतील (९)

गुदमंदोर्ध्वस्थगुल्फमासोनो यतगु सम
अधमध्यद्वयान्यपीडे सिद्धतत्राप्यदोऽस्ति सत् ॥१०॥

अर्थ — हा अभ्यास मिडागनाने किंवा दुसऱ्या कोणत्याही
गासनाने युक्त होऊन करावा यातही हे मिडासन उत्तम
आहे ते असे—गुद व वृषण यावर पायाच्या गाचा ठेवून
भुवयामध्ये दृष्टि लावून जितेंद्रिय राहून समस्थितीत ताड
नसणे हे सिद्धासन होय सर्व आसनात हे श्रेष्ठ आहे (१०)

विवरण — गुदावर एका पायाची गात्र व वृषणावर
दुसऱ्या पायाचा बोगा ठेवणे ही मुख्य क्रिया या मिडासनात
आहे गुरुचे नेपथेरीपेढाली याचा अभ्यास चांगला होईल
या आसन चे महत्त्व दृढयोगप्रदीपित असे गारविले आहे

‘उत्पद्यते निगयासात्स्वयमेवोमनीकला ।
तथैकस्मिन्नैव दृष्टे सिधे सिध्दासने सति ।

त्रययमनायासात्स्वयमेवोय जायते ॥ (१-४२)

उमनी अवस्था व मूलब्रह्म, जालधरप्रथ, उड्डियानप्रथ
हे तीनही प्रथ ह सत्र नुसते सिद्धासन जर दृढ उत्तम प्रकार
गमन तर अनव्यासने साध्य होते त्यानरिता जायास
पडत नाही गुप्तत्या सिद्धासनाच्या अभ्यासानेच बाय बर्पात
योगसिद्धि प्राप्त होते असे दुसऱ्या एका श्लोकाने सांगितले
आहे (१०)

चायु शफ्त्येऽयापूर्य हृदि स्थाप्य हनु जपन् ।
हस शफ्त्या कुभयित्या पञ्चादाकर्षितोदर ॥११॥
शनैर्विरेचयेदेप प्राणायाम सुसिद्धि ।
पचध्वान्ध्यान्तरीत्यन्ते प्रतिसन्ध्यसुयामकै ॥१२॥
गन्तव्यमार्गस्यशक्तिचाऽनन्दास्त्रया भवेत् ।

नाडीगुदिल्लिमासोर्ध्वं प्राणो याति लय सहत् ॥१३॥

अर्थ — शक्तीप्रमाणे टाव्या नाडपुडीने वायु आत घेऊन
ग्हणजे पूरक करून, हृदयावर हनुगरी ठेवून गायत्री मंत्र
किंवा सोमत्र याचा माननिष्ठ जप करीत राहून, शक्तीप्रमाणे
कुभक करून नंतर आपणे बोग ज्याने आत ओढले
आहे अशा मार्गाने तो वायु हळूहळू उडज्या
नाडपुडीने गळेर सोमवा ग्हणजे रेचक करावा हा प्राणा
याम उत्तम सिद्धि देणारा आहे असे परम, कुभक व रेचक
मिळून होणारे प्राणायाम प्रतिदिक्की त्रिफाल करावेत व ते
पाच पाच या प्रमाणाने वाढवून ऐंशीपर्यंत न्यावेत. तसेच,
भस्त्रिका व प्राणवायूच्या गमनात योग्य अशा मार्गातील
शक्तीचे चालून करार याप्रमाणे प्राणायाम,
भस्त्रिका व गच्छिचालन या तीन साधनाच्या अभ्यासाने
तीन महिन्यानंतर सर्व नाड्यांची गुडि होते आणि प्राणवायु
चित्तामह विलीन होता (११-१२-१३)

विवरण — प्राणायामाचे स्वरूप, त्याच्या अभ्यासाची
पद्धत व त्याच प्रथ हे विषय खरील तीन श्लोकानून मांडले
आहेत पूरक, कुभक व रेचक यांना प्राणायाम असे
ग्हणतात

‘प्राणस्य गरीयस्तं सचारिवाचारिनाशन आयाम
प्राणायाम

अशी प्राणायामाची व्याख्या ब्रह्मनदाने केली आहे
गरीयत सचार करणाऱ्या वायूचे निरोधन ग्हणजे प्राणायाम
होय

‘प्राण स्वदहन्वा वायुरायामस्त त्रिराधनम्’
असे श्रीगोरक्षनाथही सांगतात रेचक प्राणायाम, पूरक
प्राणायाम व कुभक प्राणायाम असे प्राणायामाचे तीन
प्रकार आहेत

‘त्रिधैरेचन वायोदग्गद्रेचकं स्मृत
उदरातून वायु गळेर राढणे याला रेचक ग्हणतात
‘बाह्यापूरण वायोदरे पूरको हि स’
गळेरून उदरात वायु भरणे याला पूरक ग्हणतात
‘सपूर्व कुभवद्रायार्पण कुभको भवेत्’
एखाद्या कुभात जसे पाणी भरून ठेवतात तसे वायु
उदरात भरून ठेवण याला कुभक ग्हणतात सहित कुभक
व चचकुभक असे कुभकाचे दोन प्रकार आहेत
‘आरेच्यापूर्व वा कुर्यान्त्ये सदित कुभक’

उत्तीस मात्राचा उत्तम यावद्दल गोस्वनाथ सांगतात

‘अधमे द्वादश प्रोक्तमध्यमे द्विगुणा स्मृता ।

उत्तमे त्रिगुणा मात्रा प्राणायामे द्विजोतमै ॥

मात्राकालाचे वर्णन पुढील श्लोकात स्कंदपुराणामध्ये दिले आहे

जातु प्रदक्षिणीकुर्यान्नि द्रुत न विलम्बितम् ।

प्रदग्वाच्छोणिका यावत्ताव मात्रेति गीयते ॥

मात्राकालावद्दल याज्ञवल्क्याचे वचन असे आहे—

अगुश्रुगुणिमोऽत्र त्रिभिर्जन्तु परिमार्जनम् ।

तालत्रयमपिप्राशा मात्रासंज्ञा प्रचक्षते ॥

फार सावनाज नाही व फार खरेने नाही अशा रीतीन गुढ्यापान्न हल फिरवून एक चुन्की वाजवावी याला लग्नागारा काल म्हणजे एक मात्रा, असे स्कंदपुराणवचना वरून ठिस्त याच्या तिप्पट काल म्हणजे मात्रा असे याज्ञवल्क्याच मत दिसत

एव श्वात्मयमी मात्रा प्राणायामे नियम्यत

असे त्वरे एक स्कंदपुराण वचन आहे याचे व्याख्यान, योगचिंतामणिहार असे करतात—

निद्रावशगतस्य पुंसो यावत्तत्कालेनैव श्वातो गच्छत्या गच्छति च तान्कालं प्राणायामस्य मात्रेऽनुच्यते इति ।

मनस्य शीघ्रत असंताना श्वात वाहेर जाऊन आत येण्यास जितका काल लागतो तो मात्रा काल समजावा 'याप्रमाणे निपनिराख्या प्रसारणी मात्राकाल सांगितला आहे यावल्क्यानी दाखविलेला तो उत्तम प्राणायामाना काल समजावा म्हणजे त्रिरोषाचा प्रसक्ति नाही प्राणदायु त्रस्रधात स्थिर होणे हे उत्तम प्राणायामाचे लक्षण दृढयोग प्रदीपितेन पुढील श्लोकात सांगितले आहे—

त्रनायसि भवत्सर्वद कपोभवति मध्यमे ।

उत्तमे म्यानमाप्नोतिनतोऽयु निरन्वयेव ॥ (१-१२)

प्राणायाम करीत असताना घाम येणे हे कनिष्ठ प्राणा यामाचे लक्षण हाय गरीर कापणे हे मध्यम प्राणायामाचे लक्षण आणि ब्रह्मरधात (गूढमध्ये) प्राण जाऊन राहणे हे उत्तम प्राणायामाच लक्षण आहे प्राणायाम करीत असताना घाम आला तरी तोच घाम चांगले चोवून शरीरात जिरावा म्हणून शरीर नळकट व हलके होते प्राणायामाचा प्राथमिक अन्यस गूढ असताना भोजनामध्ये तूष तूप असणे आवश्यक आहे तोच अन्यस दृढ क्षाण

असता म्हणजे फवलकुभक सिद्ध झाल्यानंतर मात्र सदा नियम नाही तीन महिने प्राणायामाचा अभ्यास वर सांगितल्याप्रमाणे केला असता, नाडीशुद्धी होते असे श्रीमहाराजानी तेराव्या श्लोकात सांगितले आहे नाडीशुद्धी झाल्याची निवे पुढीलप्रमाणे आहेत—

‘यदा तु नाडीपुष्टि स्यात्तदा चिद्धानि गम्यत ।

क्रायस्य कृताकातिस्तदा जायत निश्चितम् ॥ ११ ॥

यथेष्टधारणवायोरनलस्य प्रदीपनम् ।

नादाभिव्यक्तिरागस्य जायते नाडि शोभनात् ॥ २० ॥’

(दृढयागप्रदीपिका २)

भेल च १५ ज्याच्या शरीरात अविन आहेत त्यात प्रथम त दूर वरण्याकरिता प्राणायामाभ्यासाच्यापूर्वी पद कर्माचा अभ्यास करावा ती पद्वमें अशी—

‘धौतिर्वैस्तिष्ठतथानेतिलान्क नीलिक तथा ।

कपालमातिर्धैतानिपदस्मृतिगिप्रचक्षते ॥ २२ ॥’

(दृढयागप्रदीपिका २)

बरील पद्वर्मांची माहिती योग्य मार्गदर्शनाकडून करून घ्यावी या सदा कर्मांचे पल्नी तथेच सांगितले आहे—

‘पद्वकमनिर्गतस्त्रीन्यस्त्रपदोपमलादिव ।

प्राणायामतव नुर्यान्नायासेनसिद्धयति ॥ २ ॥

(दृढयाग २।३६)

ही पद्वमें जनावरान आहेत कारण प्राणायामच सर्व मलाची पुष्टि करण्यास समर्थ आहे असे याज्ञवल्क्यानी आचार्यांचे मत आहे याला अनुसरूनच येथे श्रीमहाराजानी पद्वकिया न सांगता प्राणायामापासूनच आरंभ केला असताना तेराव्या श्लोकात प्राणायामाबरोबरच भस्त्रा व शक्तिचालन करण्यास श्रीमहाराजानी सांगितले आहे या दोनीचिही सग्रीव्ण पुढे प्रधातच धाले आहे (११ १२ १३) लीन सपचविपल द्विपल सोऽसुयामक ।

ब्रह्मरन्ध्रे वर्धमान प्रत्याहारादय स तु ॥१४॥

स्वकालद्वादशगुणोत्तरकालावधि स्मृत ।

ममाधिद्वादशगुणितसाध्य परमदुर्लभ ॥ १५ ॥

अर्थ — ब्रह्मरधात [गूढमध्ये] दोन पळे व पाच विपळे [५० सेकंद] इतका कालपर्यंत प्राण लीन झाला [स्थिर क्षाण] म्हणजे तो उत्तम प्राणायाम समजावा आणि तोच प्राण तेथे अधिक स्थिर होऊ लागला असता, प्रत्याहारादि पुढील अंगे सिद्ध होतात आपल्या काळाव्य

बारा पट काळ, उत्तरांगाचा काळ समजावा. प्राणायामाच्या बारा पट काळ म्हणजे पंचवीस पळे, (१० मिनिटे) इतका काळ प्राण ब्रह्म-
रंधात स्थिर राहू लागला म्हणजे प्रत्याहार सिद्ध झाला असे समजावे. प्रत्याहाराच्या बारा पट म्हणजे पाच घटका काळ (२ तास) धारणेचा समजावा. साठ घटका म्हणजे एक दिवस (चोवीस तास) हा ध्यानाचा काळ समजावा. याच्या बारा पट म्हणजे बारा दिवस, हा समाधीचा काळ समजावा. बारा दिवसांचा साध्य झालेला समाधि फारच दुर्लभ आहे. (१४-१५)

विवरण.—प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि यांच्या मिटीची कालमर्यादा १४ व १५ या दोन श्लोकातून दाखविनी आहे. सर्व योगसाधनांमध्ये प्राणायाम मुख्य आहे. तो सिद्ध झाला तर पुढील प्रत्याहारादिकांची सिद्धी होते नाहीतर होत नाही. वस्तुतः प्राणायामच उत्तरे-
त्तर वाढत जाऊ लागला म्हणजे तोच प्रत्याहारादि शब्दांनी सांगितला जातो. हेच स्कंदपुराणात पुढील श्लोकानी सांगितले आहे—

‘प्राणायामद्विपदकेन प्रत्याहार उदाहृतः ।
प्रत्याहारद्विपदकेन धारणा परिकीर्तिता ॥
भवेदीश्वरसंगमौ ध्यानं द्वादशधारणम् ।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥
यत्समाधी परं ज्योतिरनन्तं स्वप्रकाशकम् ।
तस्मिन्देष्टे क्रियाकाण्डयातायातं निवर्तते ॥”

याला अनुसरूनच या दोन श्लोकात महाराजांनी प्राणायामापासून समाधीपर्यंत सर्व अंगांचा सिद्धिकाळ सांगितला आहे. हठयोगप्रदीपिकेच्या द्वितीयोपदेशातील बाराव्या श्लोकाच्या टीकेत ब्रह्मानंदांनी शेवटी असेच स्पष्टी-
कारण केले आहे—

‘वैयपूर्वकं पंचविंशत्युत्तराश्रयविपलपर्यंतं यदा प्राणा-
यामत्यैर्यं भवति तदाप्राणो ब्रह्मरंधं गच्छति । ब्रह्मरंधं गतः
प्राणो यदा पंचविंशतिपलपर्यंतं तिष्ठति तदा प्रत्याहारः ।
यदा पंचघटिकापर्यंतं तिष्ठति तदा धारणा । यदा पष्ठिघटिका-
पर्यंतं तिष्ठति तदा ध्यानम् । यदा द्वादशरिनपर्यंतं तिष्ठति
तदा समाधिर्मवतीति सर्वं रमणीयम् ।’

पण प्राणायामाची सिद्धि होणे आवश्यक आहे. ती होणेकरिता तीन महिनेपर्यंत अभ्यास कसा केला पाहिजे हे

मागील श्लोकात सांगितले आहे. जालंधरबंध, उड्डियानबंध व मूलबंध या तीन बंधांनी युक्त असा प्राणायामाचा अभ्यास व्हावा. यांपैकी जालंधरबंध व उड्डियानबंधाची रचना; श्रीमहाराजांनी, ‘हृदिस्थाप्य हनुं’ व ‘पश्चादाकर्षितोदरः’ या दोन वाक्यांनी केली आहे. तिसरा मूलबंध, हठयोगप्रदीपिकेत अधिक सांगितला आहे. या तीनही बंधांची संक्षिप्त लक्षण टीकाकारांनी सांगितली आहेत. ती अशी —

(१) कंठाकुंचनपूर्वकंचिबुक्तस्य हृदिस्थापनं जालंधरबंधः,

(२) ‘प्रयत्न विरोधेण नाभिप्रदेशस्य पृष्ठत आकर्षणमुड्डि-
यानबंधः,

(३) पार्श्वभागं (गुल्फयोरधः प्रदेशः) योनिस्थानसे-
पीडनपूर्वकं (योनिस्थानं गुदमेदूयोर्मध्यभागं) गुदस्याकुंचनं
मूलबंधः’ ।

प्रत्येक बंधाचे फळ तेथेच दाखविले आहे. मूलबंधाचे वर्णन करित असताना हठयोगप्रदीपिकाकार सांगतात—

‘अपाने कर्ष्यंते जाते प्रयाते बन्धिमण्डलम् ।

तदाऽनलशिला दीर्घा जायते वायुनाऽऽहता ॥६६॥

ततो यातो बन्धपानी प्राणमुणस्वरूपकम् ।

तेनात्यन्तप्रदीप्तस्तु ज्वलनो देहजस्तथा ॥६७॥

तेनकुण्डलिनी सुता संतमसंप्रबुध्यते ।

दण्डाहता भुजङ्गीबनिःश्वस्यकुजुतां ब्रजेत् ॥६८॥

विलं प्रविष्टेय ततो ब्रह्मनाड्यन्तरं ब्रजेत् ।

तस्मान्नित्यं मूलबंधः फलं व्यो योगाभिः सदा ॥६९॥

(ह. यो. प्र. ३)

या श्लोकावरटीकाकारांनी सविस्तर विवरण केले आहे. ते पहावे. कुंडलिनी शक्ति जाग्रत होऊन सुषुम्नानाडीत प्रवेश करते असे फळ मूलबंधाचे दिले आहे. प्राणायामाच्या वेळी तीनही बंधांची आदश्यकता पुढील श्लोकात दाखविली आहे.

‘अधस्तात्कुंचनेनाद्यु कंठसंकोचने कृते ।

मध्ये पश्चिमतावेन स्यात्प्राणोब्रह्मनाडिगः ॥४६॥

(ह. यो. प्र. २)

हे तीनही बंध गुह्यमुखातून नीट समजूत घ्यावेत (१४१५)

समासीनो यतास्योतःप्राणं दक्षिणया त्यजेत् ।

सारं लगति हृत्कंठफोलावध्यसौ यथा ॥१६॥

लोहकारस्य भस्मावच्छक्त्याश्वापूर्य रेचयेत् ।

चामां मध्यानामिकाभ्यां धृत्या जाते श्रेमे विधेः ॥१७॥

पीला प्राण कुम्भयित्वा धृत्वागुठेन दण्डिणम् ।
 वामया रेचयेन्मन्द तथाथ प्राग्बद्धाचरेत् ॥१८॥
 दिनाड्यभ्यासादामार्थं शक्तिमार्गदशान्वरम् ।
 भन्नेय सर्वदोग्धी रक्ष्यापच्यपि सिद्धिदा ॥१९॥

अर्थ — समस्थितीत ताठ नसून, मुर शाकून, आतला वायु उजव्या नासपुडीने जाहेर दागता म्हणजे रेचक करावा. तो जोराने आवाज होईल असा करावा. हृदय, कठ व गाल याच्यापर्यंत तो प्राण जाऊन पोचेल इतक्या जोराने रेचक करावा. डावी नासपुडी, मध्यम भाग अनामिका या दोन तोंडांनी दावून धरून, उजव्या नासपुडीनेच, लोहाराच्या भात्याप्रमाणे शक्तीप्रमाणे खर खर वायु आत घेऊन बाहेर सोडावा. येथे फक्त पुरक व रेचकच आहे कुभ्रन नाहीं असे करित असता भ्रम झाले तर निधीप्रमाणे प्राणवायु आत घेऊन म्हणजे पूरक करून, उजवी नासपुडी आगळ्याने दावून धरून कुभ्रन करावा व डाव्या नासपुडीने रेचक सावकाश करावा. नंतर पूर्वीप्रमाणे डाव्या नासपुडीने पूरक व रेचक सारखे, जलद, जोराने करावेत. याप्रमाणे क्रमाने दोन्ही नासपुडींनी, अर्धा प्रहरपर्यंत पूरक व रेचक याचा रोज अभ्यास केला तर त्याने शक्ति क्षीम मार्ग नेत ही सर्व काकूदि दोषाचा नाश करणारी, रोग व पाप याचा नाश करणारी, सिद्धिदायक अशी भय नाशची क्रिया आहे [१६-१७-१८-१९]

निरण — या चार श्लोकांत, भक्षिका बशी करारी, व तिचे फळ काय हे श्रीमद्भारजांनी सांगितले आहे. कुभ्रनाचे आठ प्रकार हटयोगप्रदीपिकापासून दाखविले असून त्यापैकी भक्षिका या प्रकाराचे विशेष वर्णन केले आहे. त श्लो असे

‘द्वयभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।

भक्षिका भ्रामरी मूर्छा क्राविनीत्यष्ट कुभ्रना ॥४४॥

याप्रमाणे कुभ्रनाचे आठ प्रकार दाखविले. भक्षिकेचे सविलर विवेचन पुढील श्लोकातून आले आहे—

‘ऊर्वोरपरि सस्थान्य मुमे पादतले उभे ।

पद्मासन भवेत्तत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥४५॥

सम्यक्पादसनाख्या मामग्रीवोदर मुधी ।

मुर सयम्य यत्नेन प्राण प्राणेनरेचयेत् ॥४६॥

यथालगति हृत्कण्ठेऽपालवधिसखनम् ।

नेगेन पृग्यच्चापि हृत्पद्माराधि मान्तरम् ॥४७॥

पुनर्विरेचयेच्चद्रूपरेच्य पुन पुन ।

यथैतलोहकारेण भन्नागेनचाल्यते ॥४८॥

तथैव स्वग्रीरस्य चालयेत्पुन पिया ।

यदा भ्रमो भवेद्देहे तदा स्येण पूर्येत ॥४९॥

यथोदर भवेत्पूर्ण मनिलेन तथा लघु

धारयेत्तामिसा मय्यतर्जनीन्या निना हटम् ॥५०॥

विधिवनुभक्तृत्वा रेचयेद्विद्वान्निम् ।

जातपित्तश्लेष्माहर शरीराग्निविस्फर्जनम् ॥५१॥

कुट्टीचोपनक्षिप पवन मुग्ध दितम् ।

ब्रह्मनाडीमुपे गन्ध कषादगळनाशनम् ॥५२॥

गम्ययागस्तमुद्भूत प्रथियपविभेत्कम् ।

विशेषैशैव कर्तव्य भन्नाख्य कुभ्रनत्वितम् ॥५३॥’

(हटयोगप्रदीपिका २)

पद्मासन घाटून भक्षिकेचा अभ्यास करणा असे हटयोग प्रदीपिकाकाराचे मत आहे याला श्रीमद्भारजांचा विशेष निमत नव्ही. या अभ्यासाचे वेळी ताठ बंद पाहिजे. उजव्या नासपुडीने रेचकपूरक सारखे जोराने प्रथम करावेत. असे करित असता दमल्यासारखे वाटल्यास उजव्या नासपुडीने पूरक करून रेचक न करता, उजवी नासपुडी बंद करून कुभ्रन करावा व डाव्या नासपुडीने रेचक प्रथम सावकाश करावा आणि मग पूर्वीप्रमाणे डाव्या नासपुडीने रेचक पूरक जोरात सुरू करावेत. कुभ्रनानंतर रेचक करणे असल्यास, तो मात्र सावकाशच केला पाहिजे लोहाराच्या भात्याप्रमाणे वायु घेण्याचे व सोडण्याचे काम सारखे चाद ठेवावे. हा डाव्या नासपुडीने रेचक पूरकाचा अभ्यास चाद असल्यास धम वाटल्यास पूर्वीप्रमाणे डाव्या नासपुडीने पूरक झाल्याबरोबर ती बंद करून कुभ्रन करावा व उजव्या नासपुडीने रेचक सावकाश करावा आणि नंतर पुन उजव्या नासपुडीने पूर्वीप्रमाणे सारखे रेचक पूरक जोराने सारखे सुरू करावेत हा अभ्यास अर्धाप्रहरपर्यंत तरी करावा असे श्रीमद्भारजा सांगतात हा भक्षिकाभ्यास एकदा नासपुडीने क्रमाने करणा यापेक्षा दुसरी पद्धत अशी वी—

डावी नासपुडी बंद करून उजव्या नासपुडीने प्रथम पूरक करावा. लगेच ती नासपुडी बंद करून डाव्या नासपुडीने रेचक करावा. म्हणजे एका नासपुडीने पूरक व दुसऱ्या नासपुडीने रेचक असे सारखे जलद

करावे. असे शमर वेळ करून श्रम वाटल्यास, पुरतोचर कुमक करून डावीने सावकाश रेचक करावा आणि नंतर डावीने पूरक व उजवीने रेचक असा अभ्यास सुरू करावा. पूर्वीच्या पद्धतीत अभ्यासाचा आरंभ रेचनापासून असून, रेचक-पूरक दोनीरी एकाच नाकपुडीने करावयाचे आहेत आणि दुसऱ्या पद्धतीत, अभ्यासासम पूरनापासून असून एकीने पूरक तर लगेच दुसरीने रेचक करावयाचा आहे. या दोनीरी पद्धति, हठयोगप्रदीपिकाच्या द्वितीयोपदेशातील चौसष्टाव्या श्लोकाच्या टीनेत ब्रह्मज्ञानदानी दाखविल्या आहेत तो ग्रंथ असा—

‘भस्माकुम्भस्येव परिपाटी । यामनासिक्तापुट दक्षिणधु
जानामिक्ताकनिष्ठिकाभ्या निरुध्य दक्षिणनासिकापुटेन
भस्मावद्वेग्नं रेचकपूरका कार्यौ । धमे जाते तेनैव नासा
पुटेन पूरक कृत्वागुधेन दक्षिण नासापुट निरुध्य यथाशक्ति
कुम्भधारयेत् । पश्चाद्विद्ध्या रेचयेत् । पुनर्दक्षिणनासापुटत्
मगुधेन निरुध्य यामनासिका पुटेन भस्मावद्वेग्नदिति
रेचकपूरका कर्तव्या । धमे जाते तेनैव नामिकापुटेन
पूरककृत्यानामिक्ताकनिष्ठिकाभ्या यामनासिकापुट निरुध्य
यथाशक्ति कुम्भ कृत्वा पिंगल्या रेचयेदित्येवमस्मिन् ।’

यामनासिकापुटमनामिक्ताकनिष्ठिकाभ्या निरुध्य दक्षिणा
नासापुटेन पूरक कृत्वा (तत्) हान्त्यगुधेन निरुध्य
यामनासापुटेन रेचयेत् । एव शतधाकृत्वा धमे जाते तेनैव
पूरयेत् । प्रथमं (कुम्भ) कृत्वा इदं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणनासापुटमगुधेन निरुध्य यामनासापुटेन पूरक कृत्वा
हन्ति यामनासिकापुटमनामिक्ताकनिष्ठिकाभ्या निरुध्य पिंगल
या रेचयेद्ब्रह्मज्ञात् । पुन पुनरेव कृत्वा रेचकपूरकाहृतिधमे
जाते यामनासापुटेन पूरक कृत्वा (तत्) अनामिकाकनिष्ठिकाभ्या
धृत्वा कुम्भ कृत्वा पिंगल्या रेचयेदिति त्रितीयास्ति ।’

या भक्तिरेच्या दोन पद्धतीपैरी पहिली पद्धति श्रीमहा
राजानी येथे मागितली आहे ही भक्तिसा मुन
कुंडव्तिनी शक्तीला जागृत करणारी असून, सुषुम्ना
नाडीतील वायूच्या गतीला प्रतिबंधक असणारे
कणादिदोष नष्ट करणारी आहे ‘शक्तिमार्गदशास्त्र’
‘सर्पयोगासी’ या पत्नी, श्रीमहाराजानी हेच सुचविले
आहे. भस्माकुम्भ, त्रिदोषहर असून तो सर्वदा हितकर
आहे असे टीकाकार सांगतात.

‘सर्पेण कुम्भकाना सर्वदा हितत्वेऽपि सूर्यभेदोन्मोक्षायि-

नामुणौ प्रायेण शीते हितौ । सीत्कारीशीतल्यौ शीतले
प्रायेणोष्णोहितौ । भस्माकुम्भ समशीतोष्ण सर्वदा हित ।
सर्पेण कुम्भकाना सर्वरोगहरत्वेऽपि, सूर्यभेदना प्रायेणवातहर ।
उज्ज्यायि प्रायेण श्रेष्ठमहर । सीत्कारीशीतल्यौ प्रायेण पित्तहरे ।
भस्माख्य कुम्भ त्रिदोषहर इति श्रौच्यम् ।’

याप्रमाणे भस्माकुम्भ विशेष महत्त्वाचा असल्याने ता
अवश्य नेहमी करावा. याचीच कुम्भ यथासमय करावेत
असे ब्रह्मज्ञानद लिहितात—

‘अतएव इदं भस्मा इत्याख्यास्येत्येति भस्माख्य कुम्भक तु
विशेषेणैव कर्तव्य अवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । सूर्यभेदनाद्यस्तु
यथासमय कर्तव्या ।’

गृहूत भस्मिन्नेचाच अभ्यास येथे श्रीमहाराजानी
सांगितला आहे. (१६-१७-१८-१९)

शिश्नान्मन्यत स्थवद सति यम्रासने पदौ ।

धृत्वा इदं प्रपीड्यार भस्मा सिद्धासनास्थित ॥२०॥

समाकुचितनाभिर्द्राक्नु वाच्छक्तिश्चल्यत ।

यामार्गान्वाततो धैर्यान्मध्यानाड्या समुद्रता ॥२१॥

ऊर्ध्वाङ्घ्रा भस्मिन्विच्छक्तिर्नाडीमुप त्यजेत् ।

तत स्वतो व्रजत्वूर्ध्व प्राणोऽतस्ता विचालयेत् ॥२२॥

चालनात्सर्व सिद्धयतिर्मंडलाद्योगिनो न तु ।

स्वयं भय यमाधापि नेतोऽन्यदाडिनोधनम् ॥२३॥

अर्थ—यम्रासन घाटून आपले दोनी पाय हातांनी धरून,
पायाच्या टाचांनी शिश्न व नाभि याच्यामध्ये मऊ अगुले
असणाऱ्या रदावर ताडून करावे नंतर मिड्यासनावर नसून
गुरुपासून समजून घेतलेल्या परिधान युक्तीने नाभीचे
आकुंचन करून खरून खरून भस्मना करावी. यामुळे
शक्ति चलिती होते. असाच धैर्याने अर्धा प्रहरपर्यंत अभ्यास
केल्याने सुषुम्नानाडीमध्ये सावध हालेली शक्ति विंचित
वर आडू होते व सुषुम्नानाडीचे मुल सोडून ते ने नार
मार्ग मोडता झाल्यामुळे प्राणवायु आपोआप वर ब्रह्मरुद्रा
कडे जाऊ लागतो गृहूत त्या शक्तीचे चालन करावे. या
शक्तीचालनाप्रमाणे यामी पुरुषाला सर्व मिर्दानी प्राप्ति
चाळीस दिवसात होते. गंगाचे व यमाचेही भय राहून
नाही. या शक्तीचालनाशिवाय दुसरे नाडी शुद्धीचे साधन
नाही. (२०-२१-२२-२३)

निराण—या चार श्लोकामध्ये शक्तिचालन नावाच्या
शुद्धेचे विवेचन श्रीमहाराजानी केले आहे. हठयोगामध्ये

एकरुद दहा मुद्रा सांगितल्या आहेत त्या अशा आहेत—

‘महामुद्रा महाबोधो महानेपथश्च येनेन ।

उड्डयान मूलन्यश्च पन्थो जालन्यवप्रमिष ॥ ६ ॥

त्रणी विपरीताख्या वज्रोणी शक्तिचालनम् ।

इद हि मुद्रान्नाम ज्ञानमरणनाशनम् ॥ ७ ॥

(हृदयोगप्रदीपिका ३)

१) महामुद्रा, २) महान्य, ३) महाबोध, ४) रोचरी, ५) उड्डयान, ६) मूलन्य, ७) जालन्य, ८) विपरीत, ९) वज्रोणी, १०) शक्तिचालन

अशा दहा मुद्रा योगशास्त्रामध्ये दाखविल्या आहेत यापैकी जालन्य, उड्डयान, रोचरी, विपरीत, वज्रोणी व शक्तिचालन या सहा मुद्रांचा उल्लेख योगरहस्या मध्ये श्रीमद्भारवाणी केलेला आहे त्यातही, शक्तिचालन मुद्रेचे विवेचन या चार श्लोकांत सुस्पष्ट केले आहे

शक्ति म्हणजे कुंडलिनी तिचे चालन करणे म्हणजे तिला हालविणे, जागे करणे असा सामान्यतः शक्तिचालन शब्दाचा अर्थ आहे. कुंडलिनीची सात नावे पुढीलप्रमाणे आहेत

‘कुटिलानी कुंडलिनी भुजगी शक्तिरीश्वरी ।

कुडल्यवधती चैते शब्दा पर्यायवाचका ॥ १०४ ॥

(ह. या प्र. ३)

योगावरवी असाणाऱ्या शास्त्रामध्ये कुंडलिनी ही साप्ताप्रमाणे ३॥ वेदोळे घाटन, शेषूट मुपात घेऊन, मूला धारात म्हणजे गुदाच्यावर दोन जोटे व ऋणाच्या खाली दोन जोटे या स्थानात सुषुम्नारूप ब्रह्माचे द्वार आढवून निजली आहे, असे वर्णन केलेले आढळते पायाच्या तळव्यापासून मस्तकावरील त्रैलोक्यत आपल्या हाताच्या नेटानी ९६ जोटे इतके प्रमाण शरीराचे आहे शरीराच्या बरोबर मध्यभागी ४८ जोगवर कुंडलिनीचे निवासस्थान आहे याबद्दल हृदयोगप्रदीपिकाकार स्पष्टीकरण करतात—

‘नदीर्थे कुंडली शक्ति सुमा मोक्षाय योगिनाम् ।

यथानय च मृदाना यस्तायेति सयोगवित् ॥ १०७ ॥’

(ह. या प्र ३)

कणाच्यावर कुंडलिनी शक्ति निजलेली आहे तिचे चालन करण्याकरिता वद ताटन करावे असे, ‘शिक्षनाभ्य तस्य रुद्रप्रवीड्य’ या वाक्याने श्रीमद्भारवाणी येथे सूचवीत आहेत वद म्हणजे काय ते पुढील श्लोकात सांगितले आहे—

‘ऊर्ध्वं पितृस्तिमाश्रु विस्तार चतुरगुलम् ।

मृदुल धनल प्रोच वेष्टितावर लक्षणम् ॥ ११३ ॥’

(ह. या प्र ३)

गुह्यानापासन वर एक रीतभर म्हणजे धारा घोटे, या मापाचे, ज्याची लांबी रुढी चार जोटे आहे असे, मऊ, शुभ्र, एखाद्या कमलाती गुदाळलेल्या वक्रासारखे हे कदाचे स्वरूप आहे असे योगी लोकानी वर्णन केले आहे श्रीमद्भारवाणी टीकामध्ये, ‘शिक्षनाभ्यत स्थ नवागुलरुद्र’ असे सांगितले आहे म्हणजे शिक्षण नाभि याच्यामध्ये नऊ जोटे वदस्थान आहे हृदयोगप्रदीपिकाकारानी ते वितस्ति म्हणजे गारा जोटे मापाचे सांगितले आहे याचा अभिप्राय असा आहे की—

गुदापासून दोन जोटे सोडून एक जोट मापाचे शरीराचे मध्यस्थान आहे. त्या मध्यस्थानापासून नऊ अंगुले वद स्वरूप आहे म्हणजे गुदापासून ते गारा अंगुले म्हणजे रीतभर आहे असे हृदयोगप्रदीपिकाकारानी म्हणावयाचे आहे म्हणून याही विरोध नाही याबद्दल याबद्दल असे सांगतात—

‘गुदासु द्यगुलार्ध्वं मेदूरासु द्यगुलदध ।

देहमध्यतनोर्मथ मनुजानामित्तिरितम् ॥

वदस्थान मनुष्याणा देहमध्यान्नावगुल ।

चतुरगुलविस्तारमायामच तथाविधम् ॥

अडाकृतिवद्भाकार भूपित च त्वगादिभि ।

चतुष्पदा तिरश्चा च द्विजाना तुदमध्यगम् ॥’

श्रीगारुडनाथही कदाचे गिरेचन पुढील श्लोकात करतात—

‘ऊर्ध्वं मेदूराधोनाभे वदयोनि रसादव ।

तत्रनाड्य समुत्पन्ना सहस्राणा द्विसतेति ॥’

याप्रमाणे वदस्थानामध्ये राहाणारी कुंडलिनी शक्ति, वदताडनाने जागृत होऊन सुषुम्ना नाडीतून वर जाऊ लागते त्यामुळे घाणही ब्रह्माध्मावडे जाऊ लागतो आणि पुढे समाने ता ब्रह्मरात्रात स्थिर शाल्य असता, प्राणायाम, प्रत्याहार इत्यादी पुढील अंगाची सिद्धि होते इतकेच नाही तर, या शक्तिचालनाच्या अभ्यासाने, चाळीस पवित्रात सर्व सिद्धीचा लाभ होतो, नाडी शुद्धि होते, इत्यादि फल याचे सांगितले आहे या अभ्यासाचा प्रचार सर्व योग्य शुद्धचिन्तनच समजून घेईल (२०-२१-२२-२३)

चाळितायामपि प्राणो यद्वा चेद्रसना सुखम् ।

वज्रत्यूर्ध्वं सिद्धिपूर्वं राजयोगपदप्रदम् ॥ २४ ॥

अर्थ - पुण्डलिनी शक्तीची हालचाल सुरू झाली असता, जिह्वा जर एका विशिष्ट ठिकाणी ठेवली तर प्राणप्राय, सुराने वर ब्रह्मप्राकडे जातो व तो आणिमादिसिद्धि देऊन गजयोगाचीही भूमिमा देतो (२४)

जिह्वा मूलशिरा छित्वा रोममात्र प्रघर्षयेत् ।
पथ्यासंधवचूर्णगां प्राग्वत्सप्तदिनेर्मुहु ॥ २५ ॥
पम्मासादिति जिह्वाध शिराग्रधो चिन्तयेत् ।
मुद्रा स्यात्खेचरी व्यथ्ये योजितावाहमुखिकला ॥ २६ ॥

अर्थ - जिमेच्या खाली असणारी शीर, एक केसभर छेदानी आणि हिरेडा व संधव याचे चूर्ण तेथे चोळावे याप्रमाणे सात त्रिसांनी पुन पूर्णप्रमाण छेदन वगैरे करावे असे सहा महिनेपर्यंत केले असता, जिमेच्या खाली असणाऱ्या शिरेचे ज्वन नष्ट होते नंतर तीन नाड्यांच्या मार्गात पड जिमेच्यावर असणाऱ्या छिद्रामध्ये, वर अग्र करून ती जीभ घातली असता, देखरी मुद्रा सिद्ध होते (२५-२६)

विवरण - बरील श्लोकामध्ये देखरी मुद्रेचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे देखरीचे लक्षण हटयोगप्रदीपिकाकार असे करतात

‘कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।

भुजोरतर्गता दृष्टिमुद्रा भवति देखरी ॥’ (३१३२)

पडजिमेपावून वर मस्तकापर्यंत असणाऱ्या छिद्रामध्ये जीभ घातून, दृष्टि प्रमाण्यावर ठेवून बसणे म्हणजे खेचरी मुद्रा होय गीर्जाकाराचे स्पष्टीकरण असेच आहे—

‘कपालकुहरे जिह्वाप्रवृत्तापूर्वक भुजोरतर्गता खेचरी तिलम्बणसिद्धम् ।’

याप्रकृता जीभ बरीच लांब करावी लागत तो अभ्यास २० व २६ या श्लोकामध्ये मुचविला आहे जीभ त्रिती लांब झाली पाहिजे व त्याप्रकृता कोणते उपाय रोज कडे पाहिजेत ते हटयोगप्रदीपिकाकारानी पुढील श्लोकात सांगितले आहे—

‘जेनचालन आहे, कलाभेगवर्धयेत्तावत् ।

सात्यान्द् भूमय्य स्रष्टातितदा येचरीसिद्धि ॥’ (३१३३)

जीभ ताडाभादरे काढली असता ती वर सुवयाच्या मनापर्यंत जाऊन पोचली पाहिजे इतनी लांबी जिमेची झाली पाहिजे त्याप्रकृता छेदन, चालन व दोहन असा तीन प्रकारचा अभ्यास महा महिनेपर्यंत करण्यास सांगितले आहे जिमेच्या खाली जी शीर आहे ती ताऱ्ही अमना हळूहळू जिमेची

वाढ करता येते त्याप्रकृता छेदन हा पहिला उपाय तो मुद्रा एकदम न करता पहिले दिवशी, निरहुगाच्या पानाप्रमाणे अत्यंत तीक्ष्ण सूक्ष्म गन्धाने केसभरच ती शीर कापून हिरेडा व संधव याच्या कन्नाळाळ केलेल्या चूर्णाने त्या कापलेल्या जागी चोळावे याप्रमाणे सात दिवस कराव नंतर जाठवे दिवशी आणखी केसभर ती शीर जिमेच्या खालची कापावी व हिरेडा-संधव याच्या चूर्णाने ती जागा चोळावी याप्रमाणे छेदन व घर्षण हा अभ्यास चार असतानाच, चालन व दोहन हेही उपाय चार ठेवावेत चालन म्हणजे—दानी हाताच्या आगठा व तजनीत जीभ धरून, ती बाहेर उजव्या व डाव्या बाजूने हळूहळू घेवणे तसेच दोहन म्हणजे—दानी हाताच्या आगठ्यात व तजनीत जीभ धरून ती धार वाढतात त्याप्रमाणे सारखी ताडाभादरे खाली खाली ओढण याप्रमाणे, छेदन, चालन, दोहन हा अभ्यास रोज चार केला असता जिमेच्या खाली असणाऱ्या शिरेचा ज्वन उद्भूत जीभ लांब होते नंतर ती ताडाच्या आतच पाठीमागे यळवून पडजिमेच्यावर असणाऱ्या छिद्रातून ती लांब झालेली जीभ, आतून भुवई पर्यंत घातून बसणे म्हणजे देखरी मुद्रा होते इडा, पिंगला व सुकुम्भा या तीन नाड्या पडजिमेच्या वरच्या छिद्रातून वर जातात त्या मार्गाने जीमेचे अग्र मस्तकापर्यंत नेऊन बसणे याबद्दलचे हटयोगप्रदीपिकाकाराचे श्लोक असे आहेत

‘सुदीपन निभशान् सुतीक्ष्ण स्निग्धनिर्मलम् ।

समादाय ततस्तेन रोममात्र समुच्छिन्नेत् ॥ ३४ ॥

तत संधव पथ्याच्या चूर्णताभ्या प्रघर्षयेत् ।

पुन सप्तदिने प्राप्ते रोममात्र समुच्छिन्नेत् ॥ ३५ ॥

एव क्रमेण पम्मास नित्यमुक्त, समाचरेत् ।

पम्मासा द्रवनामूल शिराग्रध प्रणश्यति ॥ ३६ ॥

कला पराङ्मुखां कृत्वा निपथे परियो जयेत् ।

सा भवेत् देखरी मुद्रा व्यामचक्र तदुच्यते ॥ ३७ ॥

खनामूर्ध्वगा कृत्वा क्षणार्धमापि तिष्ठति ।

विपैविमुच्यत योगी व्याधिमृत्युजरादिभि ॥ ३८ ॥

(तृतीयोपदेश)

हा सत्र नियम श्रीमहाराजानी २४ व २६ या तीन श्लोकानु व त्याच्या गीर्जेतून चांचिलेला आहे छेदन, चालन व दोहन याबद्दल गीर्जाकार ब्रह्मानदाचे स्पष्टीकरण असे आहे—

‘एव क्रमेण पूर्वे रोम मात्र छेदन, सप्तदिनपर्यंत तावदेव सायंप्रातःछेदन धर्पण च । अष्टमे दिनेऽधिक छेदनमित्युक्त क्रमेण पन्मास पन्मासपर्यन्त युक्त’ सन् समाचरेत् ।

‘चालन, हस्तयोगसुष्ठुतर्जनीभ्या रसना गृहीत्वा मध्याह्न मध्यतः परिवर्तन । दोहः, करयोगसुष्ठुतर्जनीभ्या गोदोहन वत्तदोहन । तै कला जिह्वात्ताग्रधर्पेदीर्घा कुर्यात्ताम् । नियत, यावत्सा कला सूक्ष्म्य तद्विधुवोर्म्य स्थिति यदा तदा लेचया. तिष्ठिः ।’ (२४-२५-२६)

सहजिह्वा चरत्यस्य स्वे कदापि स्पृशन्ति नो ।
विपारितकृजराक्षुत्तुणिद्रातंद्रामृतिप्रियाः ॥ २७ ॥
स्व्याश्लेषितस्यापि बिदुर्न क्षरत्वधर्ममेति सः ।
चलितभ्येद्योनिमुद्रावद्धो मुक्तः स भोग्यपि ॥ २८ ॥
अर्थः—याची जिह्वा मनासह आतील आकाशात मचार करते. याला विपाची बाधा, रोग, म्हातारपण, भूक, तहान, शोष, ग्लानि, मृत्यु इत्यादिकाचा वेव्हाही सध्या होत नाही. (२७)

स्त्रीने आर्द्रिगान दिले असताही याचे वीर्य चलित होत नाही. ते बरच जाते. कदाचित् चलित झाल्यास यज्ञोली मुद्रेने प्रतिबद्ध होऊन बर जाते. गाली येत नाही अशा हा भोगी अमनही मुक्त आहे. (२८)

विवरण—वरीलप्रमाणे सहा महिनेपर्यंत व्यवस्थित अभ्यास हाऊन येचरी मुद्रा मिळ झाली असता तिचे गळ या दोन श्लोकात दाखविले आहे. या मुद्रेला येचरी जसे नाव वा दिले याचे उत्तर, ‘सहजिह्वा चरत्यस्य मे’ या शब्दांने श्रीमहाराजजी दिले आहे. अन्तर्मुक्त झालेले मन व जिह्वा ही दोन्ही भ्रमण्यातील आकाशात, आशाचक्रात स्थिर होऊन राहतात. त्यामुळे या पुष्पाला कोणत्याही विपाची बाधा होत नाही. भूक, तहान, शोष व मृत्यु याचाही भय मुटतो. इतकंच नव्हे तर, हा येचरी निष्ठ झालेला पुष्प ऊर्ध्वरेता होतो. याचे वीर्यसंयमन कधीही होत नाही. वीर्य मतान ऊर्ध्वगामी बनते. हाच विषय दृष्टयोग-प्रदीपिकेत पुढील श्लोकानु वर्णिलेला आहे—

‘चित् चरति मे यस्माज्जिह्वा चरति मे गता ।

तेनेवा येचरी नाम मुद्रा निर्देर्निर्मुपिता ॥ ४१ ॥

येचरी मुद्रित येन विवर लत्रिगोर्ध्वत ।

न तस्य क्षने त्रिदुः कामिन्याश्लेषितस्य च ॥ ४२ ॥

चलितोऽपि यदा त्रिदुः सप्रप्ता योनिमदलम् ।

नजल्युर्ध्वं हृत. शक्या निमदो योनिमुद्रया ॥ ४३ ॥
(तृतीयोपदेश)

प्रपचात व परमार्थात विशेष उन्नति होण्याकरिता ब्रह्मचर्याची आवश्यकता आहे याबद्दल विचारी पुष्पाचे दुमत नाही. वीर्याचे रक्षण करणे म्हणजेच ब्रह्मचर्य होय. पण वीर्याचे रक्षण कोणत्या प्रकाराने होते याचे ज्ञान पारच थोड्या श्लोकाना आहे. गुरुतः डॉक्टरलेख असे मागतात की, वीर्यरक्षण करण्याकरिता रामाचा वेग संयम गेला तर नाना प्रकारचे रोग होणेचा भय आहो. या त्याच्या मागण्याचा अर्थ असा आहे की, वीर्य तयार झाल्यानंतर त्याची मोठे पटण्याची प्रवृत्ति असते. तां वेग रोखणे हा निवारक आहे. पण अत्यंत नियमात्मक मुळे अस्वाभाविक रीतीने अनानयन परिमाणान वीर्य बनून ते नष्ट करण्याने तर पारच मोठी हानि आहे. अशा मनुष्याग ध्यासारखे भयंकर राग उद्भवतात ही गोष्ट निश्चित आहे की अन्यत नियमात्मक सापटल्याने अस्वाभाविक रीतीने वीर्य बनून ते नष्ट होऊ लागले तर शरीर धारण करणाऱ्या धातूवरच तो कुच्चाडीचा आघात होत आहे. पण म्हाभाविन रीतीने वीर्य बनून जर त्याचे रक्षण होऊ द्याले तर ब्रह्मचर्य पालनाचा पूर्ण लाभ होऊ शकतो. डॉक्टरांच्या मतानुसार वीर्याची उत्पत्ति अग्नी होते—पुष्पाला जेव्हा कामाचा वेग उत्पन्न होतो तेव्हा त्याचे रक्त वेगाने अदभंगातील ग्रंथींमधे येऊ लागते. त्या ग्रंथीतून निरणाच्या एका विशिष्ट रखाचे यमिभ्रण त्या रक्तात झाले अमता रक्ताचे लाल रंगाने वीटाणु वीर्याच्या श्वेत वीटाणु रूपाने परिणाम पावतात. या वीटाणूमध्ये ज्वनशक्ति असते. हे जर बाहेर टाकले तर काही हानि न हो. त्याचे कार्य, बाहेर पडून स्त्रीच्या गर्भा थापन गर्भस्थिति करणे हेच आहे. हे जर रोखले जतीत तत्त्वप्रदोष व प्रमेहादि रोग होण्याचा भय आहे. अशी स्थिति जमल्यामुळे ब्रह्मचर्य पालनाचे काय तत्पर्य आहे ही गोष्ट विचाराणीय ठरेल असे डॉक्टरांच्याचे मत आहे.

आमच्या मर्यादे योग्ये असे आहे की, वीर्य म्हणजे प्रणयनीच असल्याने ते नष्ट होव्याने प्रणयनीचाच नष्ट होण्या आहे. आनंदनीचे उत्पन्न झाल्यानंतर उदात्तमयी अग्नीच्या मयोगाने वीर्याची प्रणयनी उद्भवाग्निनी होते. अशा योगी पुष्पाचे वीर्य स्पष्ट होत नाही आणि मधुनममयी स्पष्ट होत नाही त्याचे ब्रह्म

चतुर्थीं धातुवादः स्यादिति योगविदो विदुः ॥' इति ।

मार्कंडेयपुराणे—

‘उपसर्गा प्रवर्तन्ते दृष्टा ह्यस्मिन् योगिनः

ये तास्ते सप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मै ॥

काम्याः नित्यास्तया कामान्मनुष्यो योऽभिवाञ्छति ।

स्त्रियो दानफलं विद्या मायां दुर्घ्नं धनं वसु ॥

देवत्वममरेक्ष्य स्वयंप्रवयः क्रियाम् ॥

मेव प्रयतनं यज्ञं जलान्यावेशनं तथा ।

श्राद्धानां शक्तिदानानां फलानि नियमास्तथा ॥

तथोपपन्नान्पुनर्तच्च देवपित्रर्चेनादपि ।

अतिभिन्नश्चकर्मस्य उपनृष्टोऽभिवाञ्छति ॥

विप्रमित्य प्रवर्तते यत्नायोगी निरर्तयेत् ॥

ब्रह्मासमि मनः कुर्वन्नुपसर्गं प्रमुच्यते ॥' इति ।

यागिवाय योगशास्त्रातही अनेक अतराव दाखविले असून ते सर्ग ईश गुरुप्रसादानेच दूर होतात असे सांगितले आहे. (३२)

कारणं कर्मारूढक्षोर्योगिनो योगमुत्तमं ।

शम कारणमस्याग्रे योगारूढस्य योगिनः ॥३३॥

अर्थ—उत्तम योगभूमिनेचर चढून जाण्याची इच्छा जन्मल्यास कर्म हेच उपयोगी पडणारे आहे. आणि पुढे, योगारूढ झालेल्या योग्याला, शम-कर्मत्याग हेच उपयुक्त ठरणारे आहे (३३)

विवरण—योगाचा साधक व योगविद या दोघाचे कर्तव्य या श्लोकात दाखविले आहे. अद्याव अर्थाचा भगवद्गीतेतील सहाव्या अध्यायात तिसरा श्लोक आहे. त्यावरील श्रीगुरुचरणांचे भाष्य असे आहे.

‘ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षं कर्मयोगोबहिरंग साधनमिति त मन्वास्तत्वेनस्तत्वाधुनाकर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरूढक्षोर्योगिनोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽन्यथातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्यारूढक्षोर्युने कर्मफलस्योपपत्तिरित्यर्थः । किमारूढक्षोर्योगि, कर्म वारण साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव, शम उपपन्नं सर्वं कर्मयोगो निवृत्तिः । कारण योगारूढत्वस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः । यावदात्मककर्मस्य उपरमते तावत्तावन्निरापासस्य त्रितेन्द्रियस्य चित्त समाधीयते । तथा सति न क्षतिरिति योगारूढो भवति । तथा चोर्वं ध्यासेन—

नेतादृशं ब्राह्मणस्यासि विच,

यथैकता समता सत्यताच ।

श्रील स्थितिर्देवनिधानमार्जव,

ततस्ततश्चोपरमः त्रियाभ्यः ॥ इति ।

योग शब्दाचा अर्थ चित्तसमाधान अशा भगवान् ब्रह्मचार्या करतात. ‘परं हि योगो मनसः समाधिः’ असे भगवान् श्रीकृष्ण सांगतात. मन अखंडित एकाच ठिकाणी स्थिर राहणे यालाच ध्यानयोग असेही श्रीमदाचार्यांनी भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायाच्या आरम्भी म्हटले आहे. हा ध्यानयोग ब्रह्मज्ञानाचे अतरंग साधन आहे, आणि कर्मयोग हा ध्यानयोगाचा व तद्द्वारा ज्ञानयोगाचे बहिरंग साधन आहे. योगाभ्यास करू इच्छिणाऱ्याने कर्म अवश्य केले पाहिजे. कर्मयोगाने निर्मल झालेले चित्तच योगाने स्थिर होऊ शकते आणि जशी जशी योगाभ्यासामध्ये उन्नति होत जाईल तशी तशी सर्ग कर्मापादन निवृत्ति म्हणजे शम अपेक्षित आहे. याने चित्तविक्षेप नाहीला होऊन पूर्ण योगारूढ स्थितीचा लाभ होतो. याकरिताच ब्रह्मज्ञानेही विधीपूर्वक कर्मत्यागरूप सत्यासाधन सांगितला आहे. गृहस्थाला नाना प्रकारच्या कर्तव्यामुळे चित्तविक्षेप होणे अपरिहार्य आहे म्हणून योगारूढ स्थिति मिळविण्याकरिता सर्ग कर्मत्यागरूप शमाची अपेक्षा आहे. हेच श्रीभगवत्पादानी सांगितले आहे आणि श्रीमत्पराजानीही या श्लोकात तेच व्यक्त केले आहे. (३३)

कामवेगसहोतर्हक सुखारागोऽभितो यतिः ।

ब्रह्मनिर्वाणमेत्येव ब्रह्मभूतोऽमलः समः ॥३४॥

अर्थ—काम विकाराचे उपशमन करणारा, आत आत्म्याकडेच दृष्टि ठेवणारा, सर्वव्यापक अशा आत्मस्वरूपा-नदातच समभाष होणारा, द्वाढातीत, शुद्ध अशा ब्रह्म स्वरूप झालेला सन्यासी निश्चित मोक्षावस्थेला जाऊन पोचतो (३४)

विवरण.—आता या पुढे योगाच्या अगापेकी प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि यांचे निरूपण श्रीमत्पराजानी केले आहे. या श्लोकामध्ये ‘अतर्हक’ या पदाने प्रत्याहार सुचविला आहे श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, रसना व घ्राण या इंद्रियांचे, जमाने दाढ, गर्श, रूप, रस व गंध हे विषय आहेत. या आपाफला विषयांमळे जाऊन राहिलेली इंद्रिये खेचून शरीरातील त्यांच्या त्यांच्या स्थानात स्वस्थ ठेवणे याला प्रत्याहार म्हणतात. पंचजल योगज्ञानाच्या द्वितीय

पादातील ५४ व ५५ या सूत्रांमध्ये प्रत्याहाराचे स्वरूप व त्याचे फल दाखविले आहे. प्राणायामाने चित्त स्थिर होते. चित्त स्थिर झाल्यामुळे इंद्रियेही स्थिर होतात. त्यांचा विपयाशी संबंध सुटतो. इंद्रियांवर पूर्ण ताबा मिळविणे, जितेन्द्रिय होणे हे प्रत्याहाराचे फल आहे. हे स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांपैकी एक लक्षण,

‘ वदो हि यथेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ’

या वाक्याने भगवंतांनी सांगितले आहे. हा प्रत्याहार कसा सिध्द होतो व शेवटी तो योगी कसा मुक्त होतो हे या श्लोकात श्रीमहाराजांनी दाखविले आहे. कामक्रोधादियकाराचा वेग प्रथम जिकला पाहिजे तरच त्याचे चित्त आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी स्थिर राहू शकते, तोच योगारूढ होऊ शकतो.

‘ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणत । काम क्रोधोद्भवं बेगं स युक्तः स सुखी स नरः ॥ ’

या श्लोकात भगवान् हेच सांगत आहेत. हे ‘ काम-वेगसहः ’ या पदाने येथे श्रीमहाराज सुचवीत आहेत. तसेच, ‘ सुलमात्यंतिक यत्तदुपुद्दिप्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ’

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे स्वतःच्या बुध्दीलाच फळणाऱ्या अनंत सुखात तो योगारूढ पुरुष रममाण झालेला असतो हे येथे ‘ सुखारामः ’ या पदाने सुचविले आहे. अर्थातच असा पुरुष नम म्हणजे द्रंदातीत झालेला असतो. या श्लोकात श्रीमहाराजांनी, ‘ यतिः ’ असा पदप्रयोग केला आहे. तो, संन्यासी हाच मुख्य अधिकारी आहे हे सुचविण्याकरिता आहे. स्थालाच योगारूढ अवस्था पूर्ण रीतीने निर्विघ्नपणे प्राप्त होणे शक्य आहे. अनेक उपाधीमध्ये ज्यांचे चित्त निमग्न झाले आहे अशा ग्रहस्थादिकांना योगारूढ अवस्था दुसाध्य आहे असा श्रीमहाराजांचा अभिप्राय आहे. (२४)

कश्चिद्धारणयोपास्ते ध्यानात्कश्चित्समाधिना ।
आत्मानमेवमाप्त्वेमां सिद्धिं मुक्तो भवत्यसौ ॥३५॥

हृषुपास्यो धारणया वरभयकरो हरिः ।

प्रादेशमात्रः सुसिद्धः खेचरीमुद्रया युतः ॥३६॥

अंगुष्ठमात्रं पुरुषं दत्तात्रेयं दिगंबरम् ।

ध्यायेत्सिद्धासनाग्नीं धुनिशं कंडस्थितम् ॥

सहस्रदलपद्मस्थं सुसुद्धं शान्तमुज्ज्वलम् ।

समाधिना द्वादशाहं तन्मयो भावयेत्परम् ॥३८॥

अर्थः— कोणी धारणेने आत्म्याची उपासना करतो. कोणी ध्यानाने, तर कोणी समाधीने. याप्रमाणे या सिध्दीला मिळवून हा मुक्त होतो [३५]

वरद व अभय हस्त असणारा, टीचभर आकाराचा, उत्तम सिध्द व खेचरी मुद्रेने युक्त अशा हरीची हृदयात धारणेने उपासना करावी. (३६)

अंगुष्ठाएवढा, दिगंबर, सिध्दासनावर बसलेला व कंटा-मध्ये स्थित जो पुरुष दत्तात्रेय, त्याचे अहर्निश ध्यान करावे. [३७]

सहस्र दलपद्मावर असणारा, अत्यंत सूक्ष्म, शांत, देदीप्यमान अशा परमात्म्याला, चारा दिवसांपर्यंत तन्मय होऊन समाधीने त्याची भावना करावी. [३८]

विवरणः— धारणा, ध्यान व समाधि यांचे निरूपण व त्यांचे फल या चार श्लोकांतून वर्णिलेले आहे. धारणा, ध्यान व समाधि यांची लक्षणे पातंजलदर्शनातील तृतीय पादाच्या आरंभीच दिली आहेत. ती अशी—

‘ देशग्रन्थिश्चित्तस्य धारणा ’ ‘ तत्रप्रत्ययैकतानता ध्यानम् ’ ‘ तदेवार्थमागमिर्भासं स्वरूपवृत्त्यमिव समाधिः ’

बाह्य किंवा आंतर ध्यानाधार विशेष देशामध्ये चित्त स्थिर करणे म्हणजे धारणा. त्या विशिष्ट देशात ध्येय स्वरूपाकार चित्तवृत्तीची एकाग्रता अखंडित राहाणे, ध्येयाकारकच वृत्ती सारख्या राहाणे याला ध्यान म्हणतात. त्याच ध्यानामध्ये ध्येय, ध्यान. ध्याता यांचा भागणारा भेद जाऊन फक्त ध्येयच ज्यामध्ये भासते अशी ध्यानाची परिपक्व अवस्था म्हणजेच समाधि होय, चित्त धारणचे दहा देश गढपराणात पुढीलप्रमाणे दाखविले आहेत.

‘ प्राङ् नाम्नां हृदये चायवृत्तीये च तथोरसि ।

कण्ठे मुखे नाविक्रापे नेत्रघ्नमध्यमूर्धसु ॥

किंचित्समात्परस्मिंश्च धारणादशकीर्तिताः ॥ ’

या श्लोकांत शरीरातील दहा स्थाने धारणाश्रय म्हणून सांगितली आहेत. याशिवाय भगवंतांची मूर्त रूपेही धारणा-श्रय सांगितली आहेत. जसे विष्णुपुराणात पुढीलप्रमाणे आहे—

‘ मूर्ते भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःसृहम् ।

एषावै धारणाश्रया यच्चित्तं तत्रधार्यते ॥

चित्तयेतन्मयो योगी समाधयात्ममानसम् ।

तावद्यावद् दृढीभूता तदैवतप धारणा ॥

एतदाधिष्ठितोऽन्यद्वा स्वेच्छयाकुर्मकुर्वतः ।

नापयाति यदाचित्तं सिद्धांतां मन्यते तदा ॥ '

मूर्त अशा भगवंताच्या स्वरूपाच्या ठिकाणी चित्त स्थिर करणे हीही धारणाच आहे. ही इतकी दृढ झाली पाहिजे की इतर कोणतेही काम करीत असतानादेखील चित्त, त्या भगवत्स्वरूपाला मोडून दुसरीकडे थोडेसुद्धा गेले न पाहिजे. यालाच उत्तम भगवद्भक्त म्हणतात. धारणा, ध्यान व समाधि यांचा विषय प्रायः एकच असतो. हे तीनही एकच विषयाचे दृढ झाले अमता त्याला संयम असे म्हणतात. प्रथम स्थूल विषय, नंतर सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम अशा क्रमाने घेऊन चित्त पूर्ण स्थिर करावे. याकरिता छत्तीमाव्या श्लोकात इदयरूप देशात एक दीचभर अग्रा मूर्त हरिस्वरूपाचे ठिकाणी चित्ताची धारणा करण्यास सांगितले. पुढे या धारणेने चित्त स्थिर झाल्यावर पुढे अंगुष्ठाएवढ्या दिगंबर मूर्तीचे ध्यान कंठदेशात करण्यास सांगितले आहे. याची सिध्दि एक दिवसभर ध्यान होऊ लागले म्हणजे झाली असे समजावे. ध्यानावस्था सिध्द झाल्यानंतर समाधीचा अभ्यास सांगितला. त्याचा विषय मात्र अत्यंत सूक्ष्म, शांत, तेजोमय भगवत्स्वरूप अगून स्थान ब्रह्मप्रांतील सहस्रदलपत्र आहे. पूर्वीची धारणाही हृदयातील अष्टदल अनाहत चक्र व ध्यान, कंठातील विशुद्धचक्रात सांगितले आहे. अत्यंत सूक्ष्म, तेजोमय भगवत्स्वरूपाकार चित्तवृत्ति होऊन लागलेल्या समाधीची मर्यादा ज्ञात दिवस सांगितली आहे.

अवध्यः सर्वत्राग्न्यामशक्यः सर्वं देहिनाम् । अग्राहो मंत्रयत्राणा योगी युक्तः समाधितः । ' असे समाधीचे मोठे फल सांगितले आहे. (३५-३६-३७-३८)

अन्तर्ललितसहस्राणोऽपश्यन्नचलहृग्वहिः ।

मुद्रेयं शांभवी शल्याश्लथलक्ष्मपद्मदा ॥ ३९ ॥

तद्वान् हृदासनो दक्षकणै रुद्रविलो ध्यनिम् ।

विप्रथिमेद् शृणुयात्सुसूक्ष्मं स समाधिमाह ॥ ४० ॥

अर्थः— चित्तासह ज्याचा प्राण ब्रह्मप्रांत लीन झाला आहे, ज्याची दृष्टि उघडी पण स्थिर आहे असा समाधित्व पुरुष ब्रह्म विषयाकडे न पाहता राहतो अशी ही शांभवी-मुद्रा, शूल्य व अशूल्य असे परमात्मस्वरूप प्राप्त करून देणारी आहे. (३९)

ती शांभवी मुद्रा धारण करणारा, दृढ-आसनावर

बसणारा, ज्याने अंगुष्ठांनी कान, तज्जींनी डोळे, मध्यमांनी नासिका व इतर बोटांनी मुख अशी सर्व छिद्रे बंद केली आहेत. तो समाधीत असणारा पुरुष, उजव्या कानामध्ये, अत्यंत सूक्ष्म घंटीनादामार्गात हृदय, कंठ व भूमध्य यांतील ब्रह्ममंत्रि, विष्णुमंत्रि व रुद्रमंत्रि यांचा भेद करणारा अनाहतध्वनि ऐकू शकतो. (४०)

विवरणः— या दोन श्लोकामध्ये शांभवी मुद्रा व तिचे फल दाखविले आहे. शांभवी मुद्रा या शब्दाचा अर्थ टीकेमध्ये श्रीमहाराजानी दाखविला आहे. तो असा—

' इयति दुःखतन्मूरोत्तीतिगं आनन्दः, स भवत्यस्मादिति शमुरात्मा. 'एषाद्यैवानन्दयाति' इति श्रुतेः । तस्यैयं शांभवी । मुदं निर्विकल्पानन्दं रातीति मुद्रा '

अ म्हणजे आनंद ज्यापासून उतन्न होतो तो शंभु म्हणजे आत्मा. त्या आत्म्याची ही मुद्रा म्हणून हिला शांभवी मुद्रा असे म्हणतात. आत्मस्वरूपाचा निर्विकल्प आनंद देणारी अशी ही मुद्रा आहे. हिचे वर्णन हठयोगप्रदीपिकावर असे करतात.

' अतर्क्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता ।

एषासा शांभवीमुद्रा वेदशान्तेषु गोपिता ॥' (४१६)

आत चित्तवृत्ति व बाहेर डोळे सारखे उघडे ही शांभवी-मुद्रा हांप. डोळे उघडे अमृतमुद्रा बाह्य कोणत्याही विषयाचे भान नाही. कारण चित्तवृत्ति, आत्मानंदात निमग्न झाल्यामुळे मनाचा डोळ्याशी संबंधच नसतो. खेचरी मुद्रा व शांभवी मुद्रा यांचे आत्मानंद-प्राप्तिरूप फल एकच आहे. फक्त भेद इतकाच की, शांभवी मुद्रेमध्ये दृष्टी बाहेर लावून राहणे आहे, आणि खेचरी मुद्रेच्या वेळी दृष्टि भूमध्यात ठेवून राहणे आहे. शांभवी मुद्रासमयी चित्त हृदयस्थानात स्थिर झालेले असत आणि खेचरीच्या वेळी ते भूमध्यदेशात स्थिर झालेले असत इतकाच दोन्ही मुद्रामध्ये फरक आहे.

शांभवी मुद्रेनंतर उजव्या कानामध्ये निरनिराळे नाद ऐकू येणे व त्या नादाच्या अनुसंधानात चित्त लीन होणे हे श्रीमहाराजानी दाखविले आहे. तेच पुढील श्लोकात हठयोग-प्रदीपिकाकार सांगतात—

' मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रासंधाय, शांभवीम् ।

शृणुयादधिपेकणै नादमेतत्समेक्यीः ॥ ६७ ॥ (चतुर्थो-पदेय)

हे नाद नाना प्रकारचे ऐकू येतात. त्याकरिता प्रथम पराङ्मुखीमुद्रा करावी लागते. म्हणजे कान, डोळे, नाक, मुख ही सर्व छिद्रे बोंदांनी बंद करणे. त्याबद्दल स्पष्टीकरण असे आहे—

अंगुष्ठान्मामुभौ कणौ तर्जनीभा च चक्षुरी ।

नासापुटी तथात्याभ्या प्रच्छाद्य करणानि च ॥ '

दोन आगळे दोन्ही कानांमध्ये धाव्यावयाचे. आगळ्या बवळच्या दोन्ही हाताच्या तर्जनींनी दोन्ही डोळे झाकावयाचे. मथल्या दोन बोटांनी दोन्ही नाकपुड्या बंद करावयाच्या आणि राहिलेल्या दोन बोटांनी मुख बंद करावयाचे याप्रमाणे सर्व छिद्रे बंद करून बसले असता, सुषुम्ना नादीत अभिव्यक्त होणारा नाद उजव्या कानात ऐकू येऊ लागतो. अगोदर प्रमर-ध्वनी-प्रमाणे, नंतर घेणु, ध्वनीप्रमाणे-बंटा नादासारखा, समुद्राच्या ध्वनीसारखा, गर्जना करणाऱ्या पर्वत्यासारखा असे विविध नाद ऐकू येतात हेच पुढील श्लोकात दाखविले आहे—

'आदौ मत्तालिमालाजनितरयसमस्तारमंस्कारकारी
नादोऽसौश्वंशिकस्यानिलमखिलसद्वंशानिःस्थानुल्यः ।
घंटानादानुकापी तदनुच जलविध्वान्नीपीरो गभीरो
गजैर्यज्जैर्यधोः परहृ कुहरेर्वतते ब्रह्मनाड्याः ॥ '

(त्रिपुरासारसमुच्चय)

आरंभ, घट, परिचय व निष्पत्ति अशा नादाच्या चार अवस्था सांगितल्या आहेत. प्राणायामाच्या अभ्यासाने हृदयातील अनाहतचक्रात असणाऱ्या ब्रह्मग्रंथीचा जेव्हा भेद होतो तेव्हा हृदयाक्रांतात, भूषणाच्या ध्वनिसारख्या ध्वनि उत्पन्न होतो ही आरंभावस्था. प्राणवायू अपजनादी ऐक्य संपादून व नादचिद्रूपाचे ऐक्य करून जेव्हा कंठस्थ मध्य-चक्रात येऊन राहतो तेव्हा ती घटावस्था होय. त्या वेळी कंठस्थ त्रिगुणग्रंथीचा भेद होऊन कंठाराद्रामध्ये भेरी गन्धामाखला शब्द ऐकू येऊ लागतो.

प्राणायामाच्यामाने प्राण भूमध्याक्रांतात येऊन राहिल्या असता, त्याठिकाणी विशिष्ट वाद्यासारख्या ध्वनि ऐकू येऊ लागतो व रुद्रग्रंथीचा भेद होतो. त्या वेळी चित्तवृत्तिरूप आनंद लुप्त होऊन स्वाभाविक आत्मानंद अभिव्यक्त होतो आणि त्रिदोषजन्य दुःखाच्या संवेदना, जरा, क्षुधा, तृषा, निद्रा या सर्वाने तो योगी पूर्णपणे मुक्त होतो ही तिसरी

परिचयावस्था होय. चौथ्या निष्पत्ति अवस्थेमध्ये प्राण ब्रह्मरंध्रात येऊन स्थिर होतो. त्या वेळी अत्यंत सूक्ष्म असा वामरीसारख्या ध्वनि उजव्या कानामध्ये ऐकू येऊ लागतो. या अवस्थेत चित्त अत्यंत एकप्र प्रक्षालले असते. यालाच राजयोग असे म्हणतात. या अवस्थेपर्यंत पोचलेल्या योगी, ईश्वरप्रमाणे सुप्रसंगीत करण्यास समर्थ होता. याप्रमाणे नादानुसंधानाचे सविस्तर वर्णन हटयोगप्रदीपिकेच्या चतुर्थ उपदेशामध्ये केलेले आहे. तेच या श्लोकात, सधेपातं श्रीमहाराजांनी सुचविले आहे. ब्रह्मग्रंथि. विष्णुग्रंथि व रुद्रग्रंथि या काही भाग, स्नायु यांच्या बनेलेल्या गाठी नष्ट. रजोगुण, मलगुण व तमोगुण यांचीच विशिष्ट स्वरूपे आहेत. प्रथम ब्रह्मग्रंथीचा भेद झाल्यावरानंतर वाम-कौंधादि राजस भाव शांत होऊन प्रेम, दया, अहिंसा इत्यादि सात्विक भाव जागृत होतात. परंतु रुद्रग्रंथीचा भेद होऊन निद्रा, आलस्य, मोह, दम इत्यादि तामस भाव शांत होईपर्यंत ते सात्विक भाव दृढ नसतात. रुद्रग्रंथीचे स्थान आशाचनाच्या वर आहे. जिचा भेद सर्वोच्या मार्गातून होतो. तो होणे अत्यंत कठीण आहे. या तीनही ग्रंथीचा भेद उपपन्न झाला असता, मनुष्य त्रिगुणातीत होतो व त्याचा सहजानंद-आत्मानंद अभिव्यक्त होतो. हे सर्व नादोपासनेने होते म्हणून उपनि-पदाचे श्रवण, मनन कृत्याची शक्ति नतगाला! अव्युत्पन्न-लोकानाही सहजानंद मिळवा म्हणून हे नादानुसंधान रूप नादोपासन हटयोगप्रदीपिकाकारांनी सांगितले आहे.

(१९-४०)

यमेन दशधामूनं दशधा नियमेन च ।

आसनाद्येन पदकेन योगोऽष्टांगोयमुच्यते ॥४१॥

अर्थः—दहा प्रकारच्या यामाने, दहा प्रकारच्या निय-माने आणि आसनादि सहा प्रकारांनी मिळून हा योग, अष्टांगयोग म्हणून सांगितला जातो. (४१)

विवरणः—यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व सप्रज्ञात समाधि ही आठ अंगे असल्यामुळे याला अष्टांगयोग असे नाव पडले आहे. त्यांपैकी असनापासून समाधीपर्यंत सहा अंगांचे विवेचन आतापर्यंत श्रीमहा-राजांनी केले आहे. या श्लोकात यम दश व नियम दश इतकाच उल्लेख केला आहे. ते प्रकार असे—

'अहिंसा सत्यमस्तेन ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः ।

दयार्षं मिताहारः शौचं चैव यमा दश ॥

तपः सतोष आस्तिक्य दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तवाक्य श्रवणं न्हीमतीच तपोद्वयम् ॥
नियमादश मयोक्ता योगशास्त्रविदारदैः ॥'

पातंजल सूत्रामध्ये पाच यम व पाच नियम सांगितले आहेत. सामान्यतः, यम म्हणजे दोषाभावरूप असून नियम हे गुणरूप आहेत. ही दोन अंगे शेवट पथेत कटाक्षाने पाळणे आवश्यक आहे. प्रथम साधन म्हणून आणि भोगसिद्धि मिळाल्यावर देखील लोभसप्रहाकरिता याची आवश्यकता आहेच. (४१)

एतेनाष्टांगयोगेन प्रबुद्धः स्वल्पसंविदा ।

शुभाशुभविनिर्मुक्तो देही ब्रह्ममयो भवेत् ॥४२॥

इदं रहस्यं परमं नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

इति श्री प. प. श्रीवास्तुदेवानन्द-सरस्वती विरचित

योगाख्य प्रथम रहस्यम् ॥

अर्थः— या अष्टांगयोगामुळे, अत्यंत सूक्ष्म वस्तु जे ब्रह्म, त्याला जाणणारा असा हा शरीरी जीव, पापपुण्यातून मुक्त होऊन ब्रह्मरूप होतो. हे श्रेष्ठ रहस्य वाटेल त्या अनधिकारी पुरुषाला सांगू नये. (४२-४३)

विवरणः— अष्टांगयोगाचे वर्णन या लहान प्रभात श्रीमहाराजांनी केले आहे. याच्या अभ्यासाने जीव ब्रह्म-ज्ञानी होऊन मुक्त होतो हे योगाचे फल या शेवटच्या श्लोकात सांगितले आहे. तसेच अधिकार पाहिल्याशिवाय वाटेल त्याला त्याचा उपदेश करू तसे अशी प्रोत्सावची सूचनाही मुद्दाम शेवटी दिली आहे. (४२-४३)

उ प सं हार

भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायात परमयोगी म्हणजे श्रेष्ठयोगी कोण त्याचे वर्णन पुढील श्लोकात केले आहे—

'आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

मुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥'

श्रेष्ठ योगी, तत्त्वज्ञान, मनोनाश व वासनाक्षय या तिघाचा सारखा अभ्यास करीत राहून, दृष्ट दुःखाची निवृत्ति करून जीवन्मुक्ति सुखाचा अनुभव भेत समाधि अवस्थेतच प्रायः असतो बटाचित् प्रारब्धवर्मांमुळे समाधीतून ध्युत्थान झाले तर त्या वेळी सर्व प्राणिमात्रांचे ठायी आपल्याप्रमाणेच सुख किंवा दुःख तो पहात असतो. आपल्या दुःखाचा जसा परिहार करावा तसाच दुःखा-

च्याही दुःखाचा करतो. स्वतःप्रमाणेच इतरांच्याही सुखा करिता झटतो हा परमयोगी होय. आणि नुसते तत्त्वज्ञान ज्याला झाले आहे पण मनोनाश व वासनाक्षय याचा अभ्यास नसल्याने ज्याला जीवन्मुक्ति-सुखाचा अनुभव नाही आणि ज्याचा दृष्ट दुःखाचा अनुभव संपलेला नाही, शरीर-पाता नंतरच ज्याला मुक्ति मिळणारी-आहे, असा योगी अर्थातच अपरम कनिष्ठ दर्जाचा योगी होय म्हणून तत्त्वज्ञान, मनोनाश व वासनाक्षय या तिघांचाही अभ्यास घेत, मिळूनच केला पाहिजे कारण शेकडो जन्म मागे लागलेला हा संसार तशाच चिरकाल दृढ अभ्यासावाचून जाणे शक्य नाही हे वसिष्ठ सांगतात—

'जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसन्ततिः ।

या चिराभ्यास योगेन न विना क्षीयते कचित् ॥'

तत्त्वज्ञान, मनोनाश व वासनाक्षय हे तीनही एकमेकांला पोषक आहेत हे संपूर्ण विश्व, अद्वितीय, सच्चिदानंदरूप आत्म्याच्या ठिकाणी कल्पनेने भासते अर्थात ते खोटे आहे. आत्माच एक खरा आहे तो मी आहे असे ज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान होय. पेटलेल्या अग्नीच्या ज्वाला जसा सारख्या एका मागून एक उत्पन्न होतात तसा मनाच्या वृत्ति सारख्या उद्भवत असतात. त्यावृत्ति कमी कमी होता होता, यश्वनरहित अग्नीप्रमाणे मन वृत्तिशून्य होऊन राहणे म्हणजे मनोनाश होय. त्या त्या प्रसंगी एकदम काम, क्रोध इत्यादि वृत्ति मनामध्ये ज्या उत्पन्न होतात त्यांना कारण असणारा चित्तातील सूक्ष्म संस्कार म्हणजे वासना अशुद्ध कामक्रोधादि वासना या आसुरी संपत्तिरूप आहेत आणि शुद्ध वासना म्हणजे दैवी संपत्तिरूप आहेत. पूर्ण विवेकाभ्यासाने चित्तवृत्तीचा उपशम दृढ झाला असता बाहेरील निमित्त उद्भवले तरी क्रोधादि विकार उत्पन्नच नहोणे याचे नाव वासनाक्षय होय. संपूर्ण विश्व मिथ्या आहे असे तत्त्वज्ञान झाले असता, जगद्व्याग्राप्रमाणे आपल्याला जगाचा काहीच उपयोग नाही असे ज्ञानी मनुष्याला वाटत असल्यामुळे बाह्य विषयाकार मनोवृत्तीच उत्पन्न होत नाही. त्यामुळे इच्छादृष्ट वृत्ति शून्य होत जाणाऱ्या मनाचा निरिधन अग्नीप्रमाणे नाश होतो. मन नष्ट झाले असता, संस्काराला उद्बोधक बाह्य निमित्तच नाहीच झाल्यामुळे क्रोधादि वृत्तीच उत्पन्न होऊ शकत नाहीत त्यामुळे मनाचा नाश म्हणजे वृत्तिशून्य अवस्था होते.

मनाच्या वृत्ति नद पडल्यामुळे शमदमादिवाचा उद्भव होऊन तत्त्वज्ञान उत्पन्न होते तत्त्वज्ञान उत्पन्न झाल्यामुळे रागद्वेषादि वासनाचा क्षय होतो आणि वासनांचा क्षय झाल्याने प्रतिपन्न दूर झाल्यामुळे तत्त्वज्ञान उत्पन्न होते. याप्रमाणे तत्त्वज्ञान, मनोनाश व वासनाक्षय हे तीनही घरीलप्रमाणे परस्पराना पोषक आहेत. म्हणून या तिघांचाही सारसाच अभ्यास सुमुश्रूत करणे योग्य आहे. यामध्येही, प्रयोजनानुसार मुख्य, अमुख्य असा अभ्यास ठरतो. सुमुश्रूत जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति दोन प्रयोजने आहेत. विदेहमुक्तीची इच्छा असणाऱ्यास तत्त्वज्ञानाभ्यास मुख्य आहे. बाकीचे दोन गौण आहेत जीवन्मुक्तीची इच्छा असणाऱ्यास मनोनाश व वासनाक्षय मुख्य असून तत्त्वज्ञान गौण आहे. असा या अभ्यासांमध्ये फरक आहे. श्रवण, मनन, निदिध्यासन हे तत्त्वज्ञानाचे उपाय प्रसिद्ध आहेत. शुद्धवासना अधिकाधिक निर्माण करून मलिन वासनांचा क्षय करीत राहणे हा वासना क्षयाचा उपाय आणि मनोनाशासाठी योगाभ्यास हा उपाय शास्त्रसमत आहे. एकच महायोग चार प्रकारच्या अतर्भूमिामुळे चार प्रकारचा शास्त्रकारांनी दाखविला आहे. तो असा—

‘मन्त्रोल्लोहटो राजयोगोन्तर्भूमिकाः क्रमात् ।

एक एव चतुर्धाय महायोगोऽभिधीयते ॥’

(योगशिरोपनिषत्)

मनयोग, लययोग, हठयोग व राजयोग असे चार योगांचे प्रकार बरील श्लोकात दाखविले आहेत. गुरुपदिष्ट मंत्राचा जप, सच्छास्त्राचा अभ्यास, मंत्रदेवतेचे चिंतन हा सर्व मनयोग होय. याचे फल समाधिस्थिति हे आहे.

चित्त लीन—वृत्तिशून्य होणे याला लययोग म्हणतात. पञ्चक्राच्या वेधाने प्राण स्थिर झाला असता लययोग सिद्ध होतो. गुद, उपस्थ, नाभि, हृदय, कंठ व भूमध्य या सहा स्थानात क्रमाने आधार, स्वाध्यास, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध व आशा या नावाची सहा चक्रे आहेत. काही ठिकाणी धाड चक्रे तर काही ठिकाणी नऊ चक्रेही दाखविली आहेत. ती अशी—

‘अष्टाचक्रा नवद्वारा देवाना पूर्वयोष्या ।

तस्या हिरण्मय कोशः स्वर्गो ज्योतिषादृतः ॥

तस्मिन् हिरण्मये कोशे त्रय अरेत्रिप्रतिष्ठिते ॥

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्तु तद्वै ब्रह्माविशेद्विदु ॥’

(अथर्ववेद का. १० सूक्त २ मन ३१-३२)

अर्थ :—आठ चक्रे आणि नऊ द्वारे असलेली ही (तनु) देवताची अदोध्यापुरी आहे. या पुरीमध्ये जो सुवर्णमय कोश ज्योतीने जातूत आहे तोच स्वर्ग आहे. त्या सुवर्णमय कोशात जो तीन असानी तीन प्रकारानी प्रतिष्ठित आहे, आत्मरूपी यक्ष राहात आहे, त्याला ब्रह्मवेत्ते लोक जाणतात. या मंत्रात आठ चक्रांचा उल्लेख आहे. नऊ चक्रांचा उल्लेख असलेले प्रमाण असे—

‘नचक्रं पडाधार नित्यं शोमपचक्रम् ।

सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥’

(शुद्धयतुर्दमण्डल ब्राह्मणोपनिषत् ४)

अर्थ :—नऊ चक्रे, सहा आधार, तीन लय व पाच आकाश यांचे चांगल्या प्रकारे शान झाला नाही तो तुझा नावाचा योगी आहे. ऋग्वेदातील सौभाग्यलक्ष्मी उपनिषदामध्येही नऊ चक्रांचे सविस्तर वर्णन आहे. सहा प्रसिद्ध चक्रांची नावे व स्थाने धर दिलेली आहेतच. याशिवाय कठस्थ विशुद्ध-चक्राच्या वर ताळुचक्र सहाये, भूचक्र, व्याला ज्ञाननेत्र म्हणतात ते सातवे, आगाचक्र आठवे व त्याच्यावर मूर्धा स्थानात आकाशचक्र नववे सांगितले आहे. सहस्रारच आकाशचक्र आहे याला चक्रात वेतले नाही तर आदिच चक्रे होतात. या चक्रांचे स्थान सुषुम्ना नाडीच्या आत आहे. सुषुम्ना नाडीचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे—

‘गुदस्थ पृष्ठभागेऽस्मिन् धीणादण्डः सदेहभूत् ।

दीर्घोऽसि देहपर्यंत ब्रह्मनाडी तिकथ्यते ॥’

(योगतित्तोपनिषत्)

गुदाच्या पाठीमागच्या भागात एक धीणादण्ड देहाला धारण करणारा आहे. तो मोठ्या हाडाचा बनविलेला असून वरपर्यंत गेला आहे. त्याच्यामध्ये ब्रह्मनाडी म्हणजे सुषुम्ना आहे. त्या सुषुम्नेतून प्राण वर चढू लागला असत तो आगाचक्रात येऊन पोचला म्हणजे चित्तलयरूप लययोग सिद्ध होतो मनाचे सकल विच्छेद झाला होऊन पूर्ण एकाग्रता होणे हे लययोगाचे प्रयोजन आहे.

आशाचक्राच्या वर ब्रह्मरूपीतील सहस्रारामध्ये प्राण जाऊन स्थिर झाला असता राजयोगाची प्राप्ती होते. यामुळे निर्बीज समाधि, प्राणलय, चित्तलय, द्रष्टा जीव, वृत्तिरूप टाकून आपल्या मूलस्वरूपाने परब्रह्मरूपाने राहणे

इत्यादि फले प्राप्त होतात.

मनयोग, लययोग व राजयोग या तीन योगप्रकाराचे सशित वर्णन वरीलप्रमाणे दिले आहे. योगाचा चौथा प्रकार हठयोग हा आहे. यत्चेच प्राधान्याने वर्णन योग-रहस्यामध्ये श्रीमहाराजांनी केले आहे आरम्भी नवव्या श्लोकात, 'हठयोग समभ्यसेत्' असा तसे उपक्रम करून पुढील निरूपण केले आहे त्या श्लोकाच्या टीकेत हठयोग शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे—

‘हकार उच्यते सूर्यश्चरश्चन्द्र उच्यते’ इति तयो प्राणापानयो योगो हठयोगः ।’

प्राण व अपान यांचे ऐक्य म्हणजे हठयोग. हे ऐक्य दोन प्रकारांनी करता येते. प्राणाचे अपानाशी मेलन किंवा अपानाचे प्राणाशी मेलन या दोन प्रकारांनी प्राण व अपान यांचे ऐक्य म्हणजे हठयोग सिद्ध होतो. हेच भगवद्गीतेत चौथ्या अध्यायात,

‘अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथावरे’

या वाक्याने सांगितले आहे. अपान शक्तीचे स्थान गुद व उपस्थ आहे. म्हणजे आधारचक्राच्या समीप अपान वायु असून त्याची अधागति आहे. प्राणवायु हृदयाच्या वरच्या भागात काम करीत आहे. त्यापैकी, ‘अपाने जुह्वति प्राणं’ हा प्रकार म्हणजे अपानाशी प्राणाचा योग करणे. यची पद्धत अशी—

अपान शक्तीत प्राणाची आहुति टोण्याकरिता प्राणाला घाली आणले पाहिजे. प्रथम हळू हळू पूरकाने प्राणवायु फुप्फुसात येवून घ्यावा. नंतर कटाच्या सक्ताच करून-जाल्परवच करून त्या वायूला जोराने खाली दाबले लागते. या अभ्यासाने प्राणशक्ति, वरच्या भागातील सर्व नाड्यातून ऐकली जाऊन घाली उतरू लागते आणि हळू हळू कदाच्या जवळ मूलाधार चक्रात येते. त्याच्या अगोदरच साधकाने सिद्धासन किंवा गुदाचे सक्तीचन करून मूलबध याच्या द्वारेने घाली जाणाऱ्या अपान शक्तीला रोखून धरलेले असते. त्या अपानाशी वरून येणाऱ्या प्राणाचे ऐक्य होते, याप्रमाणे प्राण व अपान दोनी एक होऊन मुमुक्षेच्या द्वारातून आत प्रवेश करतात. ते द्वार मूलाधार व स्वाधिष्ठान यांच्या मध्ये बरणाऱ्या कुंडलिनीच्या स्थानावरच आहे. याप्रमाणे प्राण व अपान दोनी एक होऊन मुमुक्षेत प्रविष्ट झाले असता, घटावरचा

म्हणून योगाची दुसरी अक्क्या सिध्द होते आणि तो पुष्प थोड्या प्रयत्नाने शिवा फळ सत्त्वानेदी प्राणाचा प्रवाह शरीरातील कोणत्याही भागात सहज नेऊ शकतो. प्राणा पानाच्या ऐक्याची दुसरी पध्दति अशी आहे—

आत घेतलेला वायु रेषाद्वारा हळू हळू बाहेर सोडून, मूलबध, तसेच पोटा पाठीमाडे आग गृध ताणावयाचे म्हणजे उडियानवष करून घालण्या अपानाला वरच्या भागात ऐकून घेतले असता वर अपान व प्राण यांचे ऐक्य होते, यालाच भगवद्गीतेमध्ये प्राणात अपानाची आहुति देतात असे म्हटले आहे. याप्रमाणे प्राणापानांचे ऐक्य, करून त्याचा मुमुक्षेमध्ये प्रवेश झाला म्हणजे प्राणापानाची सिध्द झाली असे समजावे. प्राणापानाची होणारी सिध्द, नाडीसुध्द, प्राणलय व चित्तलय या प्रकारची योगरहस्यामध्ये तेराव्या श्लोकात श्रीमहाराजांनी दाखविली आहे. दुसऱ्या पद्धतीप्रमाणेच प्राणापानाचे ऐक्य, हठ योगप्रदीपिकाकारांनी दाखविले आहे, ते श्लोक असे—

‘अधोगतिमपानं वा ऊर्ध्वं कुर्वते बलान् ।

आकुचनेन व प्राहुर्मूलबधं हि योगिन ॥ ६२ ॥

प्राणापानौ नादं विदुः मूलबधेन चैकताम् ।

गत्वा योगस्य सिध्दिं यच्छतो नान सदाय ॥ ६४ ॥

या श्लोकाचा भाव टीकाकार वर्णन करतात—

‘अयं भावः । मूलबधे हृतेऽपानः प्राणेन सहैरीभूय मुमुक्षया प्रविशति । ततो नादाभिव्यक्तिर्भवति । ततो नादेन सह प्राणापानौ हृदयोपरिगत्वा नादस्य बिंदुना सहैक्यमाधाय मूर्ध्निगच्छत । ततो योगसिध्दिः ।’

(तृतीयोपदेश)

अपान ऊर्ध्वगति होऊन पुढे काय काय कार्य होते ते पुढील श्लोकातून दाखविले आहे—

‘अपाने ऊर्ध्वगे जाते प्रयाते बन्दिमडलम् ।

तदाऽनलशिखा दीर्घा जायते वायुनाऽऽहता ॥ ६६ ॥

ततो यातो बन्धपानौ प्राणमुणास्वरूपकम् ।

तेनात्यंतप्रदीप्तस्तु चरन्तो देहजस्तथा ॥ ६७ ॥

तेन कुंडलिनी सुप्ता सतता सप्रबुध्यते ।

दबाहता भुजगीव नि श्वस्य ऋजुता प्रजेत् ॥ ६८ ॥

शिल प्रविष्टेव ततो ब्रह्मनाड्यंतर प्रजेत् ।’

(तृतीयोपदेश)

मूलबध्याच्या अभ्यासाने अपान ऊर्ध्वगति होऊन बन्दि-

महत्वापर्यंत येतो. हे वन्हिहमडल त्रिकोणावृत्ति नाभीच्या राली आहे. याबद्दल याज्ञवल्क्यचे विवरण असे आहे—

‘देहमध्ये शिखिस्थानं तत्तत्रावृत्तद्वयम् ।

त्रिकोणं तु मनुष्याणां चतुरस्रं चतुष्पदा ॥

मडलं तु पतंगानां सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।

तन्मध्येन शिखातन्वी सदा तिष्ठति पावके ॥’

अपानवायु एतदन वर येऊ लागला असता, त्याच्या आघाताने नाभी रालच्या त्रिकोणावृत्ति मडल्यात असणारी जठराग्नीची एक मज्जा वाढू लागते. नंतर तो वायु व वन्हि वर तापलेल्या प्राणात जाऊन मिश्रळतात. त्यामुळे वन्हिन अपानाच्या आघाताने पेटलेला जठराग्नि वरून प्राणाच्या आघाताने अत्यंत प्रदीप्त होतो. त्यामुळे अत्यंत संतप्त झालेली निद्रिस्त कुंडलिनीशक्ति चालली जागी होते व आपली साडेतीन वेढोळी सोडून सरळ होते आणि सुपुत्रा नाडीमध्ये प्रवेश करते. याप्रमाणे कुंडलिनी शक्ति जाग्रत करण्याचे उपाय व ती जाग्रत झाली असता मिळणारी सिद्धि याचे वर्णन वीस ते तेवीस श्लोकापर्यंत श्रीमहाराजांनी केले आहे. आसन, प्राणायाम, मुद्रावध याचा अभ्यास म्हणजे हठयोगाचा अभ्यास. याने कुंडलिनी जाग्रत होते. या योगाप्रमाणेच दुसराही कुंडलिनीयोग शास्त्रसमत असा आहे. त्याबद्दल थोडेसे दिग्दर्शन करून हा विषय पूर्ण करावयाचा आहे.

कुण्डलिनीयोग

विश्वातील चेतन, अचेतन सर्व विभागामध्ये एक विलक्षण शक्ति अनुभवासिद्ध आहे. परस्परविरोधी पंचभूतांमध्ये दिव्यत येणारा समन्वय, त्या शक्तीच्या नियमनामुळेच आहे असे मान्य करावे लागते. नाहीतर परस्परांच्या धर्मसामर्थ्याने जगाचा नाश झाला असता. ही शक्ति परमज्ञाची किंवा परमात्म्याची आहे असे, ‘देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढा’ इत्यादि वाक्यावरून सिद्ध होते. याबद्दल पंचदशीकार सांगतात—

‘शक्तिरत्येश्वरी काचित्सर्ववस्तुनियामिका ।

आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ ३८ ॥

वस्तुधर्मानियम्यैरन्दावत्या नैव यदा तदा ।

अन्योन्यधर्मसांकर्याद्विमुक्ते जगत्सख ॥ ३९ ॥

(पंचदशी ३)

याच ईश्वरशक्तीची अभिव्यक्ति, त्या त्या उपाधीमुळे कमीजास्ती प्रमाणात असलेली दिसते. मनुष्यामध्ये चाल, तरुण, निरोगी, रोगी इत्यादि अवस्थामेदानी शक्ति कमी-जास्ती असलेली दिसून येते. याला कारण, असंग, निर्बिकार आत्मस्वरूप मानता येत नाही तर शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि इत्यादि उपाधीमुळेच हा शक्तिमेद मान्य करावा लागतो. ही शक्ति शक्तिमानाहून भिन्नही ठरविता येत नाही. पंच-महाभूतांच्या आधाराने व्यक्त होणाऱ्या या शक्तीला जड-शक्ति किंवा भौतिकशक्ति असे म्हटले जाते आणि शरीर इन्द्रिय, मन, बुद्धि इत्यादिकांच्या आध्याने अभिव्यक्त होणारी हीच शक्ति चेतन शक्ति समजली जाते. मनुष्यामध्ये असणाऱ्या या आध्यात्मिक शक्तीलाच कुंडलिनी म्हणतात कुंडलिनीचा आकार सर्पासारखा मानलेला आहे मलादधारी दोपही सर्परूपच आहे. तात्पर्य समष्टि किंवा व्यष्टिरूप पिंडब्रह्माद धारण करणारी ही शक्ति एकच आहे. ‘सर्वाणि ह्वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसमिप्यन्ति प्राणमभ्युजिहते’

(छांदोग्य १।१।५)

‘प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः ।

(छांदोग्य ६।८।२)

‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दो (जरोऽमृतः)

(कौपीनकी उपनिषद् ३।८)

ही शक्ति सुवर्णाप्रमाणे भावणारी सत्य, रज व तम या तीन गुणानां यक्त वरणारी विष्णूची-व्यापक परमात्म्याची निर्भय वरणारी शक्ति आहे असे समजावे या परब्रह्मरूपी शक्तीला महाकुंडलिनी असेही म्हणतात. हीच जीव शक्तीही अमृत कुंडलयुक्त तेजोमय प्राणाकारही आहे.

कुंडलिनी शक्तीला बुद्धिमान मनुष्याने, तिच्या स्थानातून म्हणजे मूलाधारानून भूमिपार्यंत मंचलित घेऊ पाहिजे. यालाच शक्तिचालन म्हणतात. याबद्दल प्रमाण असे—

‘कुण्डलस्यैव भवत्प्रतिस्तांतु मण्डलयेन्दुधः ।

स्वास्थानादाभ्रबोमंष्य शक्तिचालनमुच्यते ॥’

मद्रूप्या शक्तिपातरीभेने या शक्तीचे चालन होणे. म्हणजे ती जायत होणे. गुरु हे आपल्या शिष्याचे टिकाणी आप्यात्मिक शक्तीचा पात करून त्याचे परतल्याशी ऐक्य घडवून आणतात. याबद्दल आगमग्रंथात पुढील उल्लेख आला आहे,—

परिवस्त्रमहा ये तनुसादनहेतु शक्तिपातेन ।

बोजयति परेतत्वे मदीक्षयाचार्ये मूर्तित्यः ॥’

शक्तिपाताचे प्रयोजन आणखी एक टिकाणी असे दिले आहे—

तत्त्वज्ञानेन मायाया याधो नाय्येन कर्मणा ।

ज्ञानं वेदान्तवाक्योक्त प्रह्लादमैक्त्वं गोचरम् ॥

तत्त्व हेव प्रमादेन गुरोः साक्षात्सिरीक्षणात् ।

जायते शक्तिशक्तेन वाक्या देवाधिकारिणाम् ॥’

मायेचा नाश तत्त्वज्ञानानेच होतो. अन्य कर्मादिकांनी होत नाही. वेदान्त महावाक्यापासून उत्पन्न होणारा जीव त्रैलोक्याचा अनुभूत म्हणजे ज्ञान होय. त ज्ञान, ईश्वर प्रसादाने सद्गुरूंची कृपादृष्टि पडली असता अधिनासी शिष्याला महावाक्यद्वारा शक्तिपाताने उमंग होणे.

शक्तिपात या शब्दामुळे उत्पन्न होणारे कारी आक्षेप व त्याचे समाधान शक्तिरहस्यामध्ये पुढीलप्रमाणे केले आहे—

‘व्यापिनी परमा शक्तिः पतिते युच्यते कथम् ? ।

उर्ध्वाद्भोगतिः पातो मूर्तस्थासर्वागस्य च ॥

सत्यं सा व्यापिनी नित्या महता शिववत्स्थिता ।

किन्त्विमं मल कर्मादिपाशबद्धेषु सवृता ।

पक्वोपेपु सुव्यक्ता पतितेत्युपपत्त्यते ॥’

अर्थ.—ही श्रेष्ठ शक्ती सर्वव्यापक अशी आहे. तर मग तिचा पात होतो असे नसे म्हणता येईल ? सर्वव्यापक

नसणारा मूर्त पदार्थ वरून गाली येणे, जसे वरून पेरलेला चेंदू गाली पडणे याला पात असे म्हणतात. हा सर्वव्यापक शक्तीचा रसा सभरतो ? असा येथे आक्षेप घेतला जगता, याचे समाधान जसे बी — तुमचा आक्षेप गत्य आहे. पण येथे शक्तिपात शब्दाचा अभिप्राय असा आहे — ही शक्ति परमात्म्याप्रमाणे सर्वव्यापक, स्वाभारित. नित्य अशी आहे हे गुरे, पण अनेक जन्माच्या पाप-वासनांमधून पातानी जपटलेल्या जीवाच्या टिकाणी ही शक्ती आच्छादित झालेली असते. ज्याचे मनोदोष परिपक्व झालेले असतील अशा अधिकांशी पुरुषाच्या त्या दोषाचा समूह उच्छेद करून मद्रूप रूप घेणे ती शक्ति त्या अधिकांशी, पुरुषाचे टिकाणी अभिव्यक्त होत. यालाच शक्तिपात अशी औपचारिक मना आहे. शिष्यामध्ये असणाऱ्या शक्तीला जाग करणे यालाच शक्तिपात असे म्हणतात. शक्ति जायतीने प्राणवायु ऊर्ध्वगामी होतो. आणि चित्त य प्राण दोषाचाही पूर्ण लब्ध होतो म्हणून या कुंडलिनी योगाला महायोग असे म्हणतात. म्हणजे हा योग पातजलादियोगा-पेक्षा निराळा आहे असे नमून हादी त्याच्याप्रमाणेच चित्तवृत्तिनिरोधरूपच आहे. पण हा गुरुकृपेने शीघ्र प्राप्त होतो. इतर मार्ग परिश्रमसाध्य आहेत इतकाच विनोद यानेच आहे मंत्रयोग, लययोग, हठयोग, राजयोग या सर्वां भूमिना यमाने या कुंडलिनी योगामध्ये अंतर्भूत होतात असा अभिप्राय आहे.

गुरुतत्त्व

शक्ति जायत होण्याकरिता, सद्गुरूच्यापडे जाणे आवश्यक आहे. शक्तिपात करण्याचे सामर्थ्य असणारे व निग्रहानुग्रह शक्ति असणारे सद्गुरु असतात. ते शिष्याची परिक्षा करून योग्यता असल्यास शक्तिपातरीत्या देतात. ही दीक्षा होताच, जसे एका दिव्याने दुसरा दिवा लागतो त्याप्रमाणे गुरुशक्तीच्या सवधाने शिष्याची कुंडलिनीशक्ति जागृत होत. त्यामुळे दिव्यज्ञान प्राप्तीला प्रतिबंधक पातळ, चित्त चाचल्य, अज्ञानाचे आवरण इत्यादि सर्वां दोषांचे निरसन रड्ड रड्ड अध्यासाने होऊ लागते.

शक्तिपात दीक्षेची गुरु परंपरा, अनादिकालापासून चालत आली आहे. बहुतेक सर्व मंत्राद्यामध्ये न्यूनाधिक शक्ति संचार मनोपदेगद्वारा होत असतो. मंत्रामध्ये नेवढी

अपने अमानी पात्रे ल्या करणे मग चैतन्यमणि जवून हो।. कल्पियुगमध्ये वीरट ज्ञानी आवश्यत्वा, 'कल्पे स्यात् चतुर्गुणम्' इत्यादि वाक्यानी द्यावयाची आहे. म्हणजे संपत्ती मरणा पुरावण कर १६ ल्या उगाडा लगेच. कर मध्येच्या दशास हवन. हस्ताच्या दशास तर्पण, तर्पणाच्या दशास मर्पण आणि मार्गजाच्या दशास प्राणप्रभोजन यप्रमाणे मराने पंचम पुराण शास्त्रे म्हणजे तो मर नेतन, मिद होतो. म्हणजे माराने टिकणी गुप्तत्व जगा मने रिता मरदेवनेचे प्रत्यक्ष दर्शन हो. मराने गुप्त जरी अगम्य जगचे तरी मरामध्ये गुप्तत्व हे शुद्ध पावमर्पित तत्त्व पक्क आहे. म्हणूनच योगशास्त्रामध्ये—

‘म (एव) पूर्वेतमसिगुहः फात्तेननरयेददात्’
(योगसूत्र १।२६)

अने ईश्वराचे लक्षण येणे आहे. बुद्धिनी शक्तिमुद्रा ईश्वरत्त्व आहे. तीच मर मरूप व मर देवतरूप आहे. नी जगा होऊन मुमुक्षा मनीस निचे आरोहण, अरोहण मर होण्याकरिता मरगुरुच्या मदस्यानी अव्यत अवेगा आहे. यरगिा मदगुरुच्या सममगानी पार करनी आहे. दूर वेगमुळे तो हो गमन्यत ध्यनदिवागने तरी तो मित्ररिग पाडिजे. गुप्तत्व ज्याच्या टिकणी पूर्णरणे जवून शास्त्रे आहे तेच शिष्याला सादव्यर हो। अनन्या मुळे त्याला यद्गुरु व्हातात. यासगितच ‘गुप्तंता गुप्तंरिण्यु’ इत्यादि श्लोकात निर्मूर्ति स्वरूपने तेज्ज्वली त्यानी स्तुति यथार्थ आहे. बुद्धिनी ही मर शक्तिमत्त होरांनी चिन्मयी शक्ति आहे. हिलान, वेदालाचे आचार्ये, चित्रिगनि म्हणतात. भर्तृर्षि आचार्ये. शास्त्रादिनीशक्ति, योगी लोच, बुद्धिनीमनि व मयरांगी, मयचैतन्यमनि अने म्हणतात.

गुरु शिष्याचा सदा, रितापुत्रप्रमाणे यालन्यपूर्ण असा आहे. गुप्तंरिण्यी आत्मभारता शिष्याच्या जत वरणात नित्य असली पाडिजे. गुरु साक्षात् ईश्वरत्त्व आहे ही भावनाच शिष्याच्या उदनीस कारण आहे अने, ‘यथा देवो तथा गुर्ग’ इत्यादि शास्त्राचनाररून मिड होने. मर्तचिं पूजन येणे अमना जने देवाचे पूजन होने तसे गुप्तचे पूजन येजे अमनाही देवाचीच पूजा होते. गुरुशिष्यी रिता गुप्तंरिण्यी ईर्ष्या, ‘स्मृता, द्वेष, वैमनस्य इत्यादि दोष शिष्याच्या मनात राधीच उदर होउ नयेत याददल

हय, अमर प्रयन सात येला पाडिजे. नाहीतर या दोरांमुळे जगा शास्त्रेच्या शास्त्रीचा रितास स्थगित होण्याचा समर आहे. ज्या गुप्तगुणामध्ये पश्य मीर्त भावना उत्तम प्रकारची आहे तेथे गुप्तताचा रिक्क अभिराधित सर्व स्ल्याणप्रद असा हो। राहता. आणि जेथे या दोरांचा प्रवेश झाला त्या गुप्तगुणनीच गुप्तताची शास्त्रेची अभिचरिनीही गुप्त होऊन जाते. या कर्मिाच वेदामध्ये पुढीप्रमाणे प्राग्भा येलेली आहे.

‘ॐ मद्भावरपु। मद्गीमुननु। मद्गीने ररावधै। तेजस्विनरप्रीतमरु। मा रिदिपासदै। ॐ शान्ति शान्ति शान्तिः।’—

गुरु, शिष्य आग्नी होरांनीही णमरुताचे म्हण करणे होरांनी मिडन भोगामध्येही पत्त्यर सादव्यर उगाव. पत्त्यर सगप्यर उगाव रर. धीर. तेज याची उदनीसगी, माधन, ज्ञानयन याच्या द्वागने सर्व गुप्तपु तेजस्वी क्तावेत, वोगीही वोगाचा द्वेष करू नये, आभिर्मानिक. आरिद्वैधिर व आत्यमिद या नीनीही रिभागामध्ये पूर्ण शान्ति व्हावी. असा वरीच प्राग्भेना अभिप्रय आहे

दीक्षेचे प्रकार

गुरुकृपाद्वारा बुद्धिनी शक्ति जगा होणे यालन्यमनि पात्र रिता वेपदीक्षा अने म्हणतात मरगुरु, हस्तस्पर्शने, मर्ध्रापेक्षाने, इपीने रिता मर्याने श्रडाट शिष्यामध्ये शनीचा मरार करीत अगतात. यामध्ये मरप ह्म सर्वामध्ये अनुस्यूत प्रमल्याने मोच मुल्य आहे हासर्वादि काळ साधन आहे. मर्याद्वारा होरागी दीक्षा खलदीक्षा, मरोपेदमद्वारा होरागी मरम. इपीद्वारा कृमतत आणि मर्यानेच होरागी दीक्षा कृमतत दीक्षा होय यापैकी एक, दोन रिंवा सीनीही द्वागचा उपयोग इच्छेप्रमाणे मरगुरु रीत अस्ततात. कापी उत्तम अधिकारी शिष्यामध्ये मर्याचाचूनरी शक्तिपात्त झाल्याची उदाहरणे आहेत. यासगितच मर्यानेचे माग्य श्माश्रमरानी पार कर्तन वे आहे. श्रीमहागजाचाही मर अभाग प्रमिद आहे. तो असा

‘मदा मतापली जावे। त्याचे जररी वैरावे ॥१॥

उपदेव त न देती। तरी चेराव्यात्या गोपी ॥२॥

तेथी उपदेव होती। त्याही उष्ट नष्ट होती ॥३॥

वासुदेव म्हणे मत। मर रमिती पमत ॥४॥’

या दीक्षा, अभिरारि भेदामुळे मित्र आहेत. वनिष्ठ, मध्यम व उत्तम असे तीन प्रकारचे अभिरारी आहेत. कर्ण लोहना दन्तीचा पूर्ण विराम होण्यासाठी कानाखीची अवेक्षा दिवने ते मंद अभिरारी समजावेत. हाहना प्रथमच जोराने शक्ति जाणवित झाल्यापासची दिवने. पण पूर्ण विराम हद्द हळूच होत राहतो. हे मध्यम अभिरारी होत. काही भोड्याच मज्जला मात्र गुरूच्या स्वर्गाने, दृष्टीने किंवा मनोपदेशाने तत्वा विरामाचा आरंभ होऊन तो अधिकाधिक होत राहतो असे लोह उत्तमाभिरारी समजावेत. झाडार मुल्याना चढन जाण्यास रातन रुपासि त्याला. पानरात एका झाडेवरून दुसऱ्या अशा क्रमाने सर जावे लागते. पण ते मुख्यपेठेवरून वर जाऊन पोचतात. पण कर्ण मात्र एवढेच बरच्या झाडेवर जाऊ शकतात. याप्रमाणे माथराचा अवस्थाभेद दिसून येतो.

शक्तिपात दीक्षा बरी होणे याबद्दल शास्त्राशाचा अभिप्राय असा आहे—

पातजल योगमूद्रामध्ये चित्तस्थिरांचे अनेक उपाय प्रथमरात्रामध्ये दाखरिते आहेत. त्यामध्ये—

‘वीतरागशिरस वा चित्तम्’ (योगसूत्र १-३७)

असे एक सूत्र आहे. हे सूत्र शक्तिपातदीक्षे प्रमाणभूत आहे. याचा अर्थ—

ज्याचे राग-द्वेषादि मनोदोष पूर्णपणे नाहीसे झाले आहेत. अशा निर्मल मनाच्या महापुरुषाने चित्त ज्याचा विषय म्हणजे अवलंबन आधार झाले आहे असे योगाभ्यासी पुरुषाचे चित्त-स्थिर होणे असा याचा सामान्य अर्थ आहे.

महापुरुषाचा सत्य अंगोप जमतो असून शिष्याचे चित्त स्थिर व्हावे असा त्याचा मुख्य भाव्यासोबत त्याच्या त्या मन्त्रयुक्त चित्ताच्या आश्रयाने दन्तीचा सत्कार शिष्याच्या चित्तात होऊन त्याच्या वृत्तिनिरोध हातो याप्रमाणे शिष्याला, वीतराग पुरुषाच्या चित्ताचे आलं बन मिळते. मिष्टपुरुषाची सत्यशक्ति पार मोठी जमते परकायाप्रवेश मिट्टीचे रंगन करीत जमताना श्रीभगवता मध्ये श्रीकृष्णरामाच्या जस सांगतात—

‘परकाय विशन् सिद्ध आत्मान तत्र भावयेत् ।

विपद् हिंसा विशेषाणोवायुभूत वदन्निवत् ।’

(११-१०-२३)

दुसऱ्याच्या शरीरात प्रवेश करू दृष्टिगत्या योगी पुरुषाने. त्या शरीरात भी जाणे जशी भावना रागी. अशा हद्द भावनेमुळे त्याचे शिवाशी, वायुरूप घन, एका पत्थारून दुसऱ्या पत्थार जणाच्या प्रभूतप्रमाणे, दुसऱ्याच्या शरीरात प्रवेश करू शकते. यादिसणी हद्द मर्यादेच महत्त्व ध्याने येते आहे. तापर्य, मद्रूच्या चित्ताचे दागने शिष्यामध्ये भक्तिमत्तार होतो असे मिष्ट होत.

प्राणशक्ति पद्माभ्यानी छाया आहे. ती प्राण बाहेर आदित्य, अग्नि, आकाश, सामान्य वायु व सामान्य तेज या रूपाने गहात असून. शरीरामध्ये प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान या रूपाने राहता. आदित्यादि नाथ रूपाने प्राण, अपान इत्यादि आंतर रूपाने अनुपहरी करतो. हा नियम प्रभोपनिषदातील तिसऱ्या प्रश्नात आलेला आहे. चित्ताचा व दन्तीचा किती हद्द मन्त्र आहे हेही त्यातील धुटीन मनात सुचविते आहे—

तेजो ह वा उदानस्तस्मद्रूपदात तेज पुनर्भनमिद्विपै र्गनसिपयमानी ॥ यचित्तस्तेनैव प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तं सहात्मना यथा संकल्पित लोहं नपति ॥’ (प्रभोपनिषद् ३।१-१०)

तेजस उदान आहे. म्हणून ज्याचे तेज उपशान्त झाले आहे तो, त तेज पुन उत्पन्न करण्याकरिता, इद्रियाचा मनमध्ये लय करतो म्हणजे प्रत्याहार करता, आणि चित्ताची पराभूता करतो. मनुष्याला एकाच चित्ता मुळे प्राणशक्ति प्राप्त होते असा या श्रुतिवाक्याचा अर्थ प्राय दिसतो तो प्राण तेजाने युक्त होऊन संकल्पित सिद्धि प्राप्त करून देतो चित्तनिरोध केला श्रमता आदित्य, अग्नि, आकाश, वायु, तेज इत्यादि नाथ पदार्थातील शक्ति आत येवून घेता येतात. एकाच चित्त करणारा योगी पुरुष प्राणशक्तीला उदान रूप तेजाने युक्त करून तेजोमय घनतो. आणि त्याच प्राणशक्तीला, दुसऱ्याच्या टिकाणीही, दृष्टि-द्वारा चाक्षुषप्राणाच्या साहाय्याने अथवा मनद्वारा अग्नि-स्वरूप समानशक्तीच्या आधारेने किंवा स्पर्शद्वारा वायुस्वरूप व्यानशक्तीच्या आश्रयाने त्या दन्तीचे सत्करण करू शकतो. तामर्ष, योगी पुरुष, आपल्या सत्स्याप्रमाणे प्राणशक्तीच्या सत्कार शिष्यामध्ये करू शकतो. याबद्दल हे उपनिषदात्म्य. सूचन प्रमाण आहे श्रीशंकराचार्य महाराजानी या वाक्याचा

अर्थ निगळा जेला आहे. तथापि काही योगाभ्यासी गुरुपति माने परीत्यप्रमाणे, शक्तिपात दिलेला पांख प्रमाणभूत ज्ञाना याचा अर्थ समजिल्या आहे. योगादृष्टीने, परीत्य उपनिषद्वाक्यामध्ये, शक्ति मत्तदन परस्थाने गृह्य गृह्यपणे ग्राह्ये आहे. ज्याने ब्राह्मतज उपमान्त श्रीग शास्त्रे आहे असा मनुष्य ज्ञानाची इष्टिचे, मन याचा मयम स्वतः करून नारी. त्याला शक्तिपातदाता गुरुच्या शक्तीच्या ज्ञानाने तो मयम सुख होतो. शक्तिपातानंतर शिष्याची शक्ति जगता शास्त्रावर तो स्वतः च आपल्या इष्टिवादिवाचा मयम परस्थान मयम होतो मनोनिरोध जगा जगा होत जाईल तगा तगा शक्तिमयवरी अविशारित होत रहातो.

हा शक्तिपात मात्र धर्मधर्माची साम्यावस्था प्राप्त झाली असतानाच घट्टन येतो. ही अवस्था, शक्तिपात रूप कर्मावस्थेच अनुमानाने मागाहून जाण्यास बद्धन येणारी आहे. या दीलेला मयम जगाचे घट्ट, बद्ध, तगण, गती. पुरुष मयम अविशारित आहे. श्रीग शास्त्रानंतर कल्यात्मन रिया मृगाज्जनादिकार मयम पवित्र, एवान स्थानात एकत्र्याने रिया गुरुभूतगोर हा अभ्यास नित्य करावा.

अभ्यासाने शक्तीचा विकास मयम कोणातून होत राहतो. अत्रमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंद मय असे पाच कोण आहेत स्थूल पार्थिव शरीर म्हणजे अत्रमय कोण होय. त्याच्या आत मयम नाड्यातून व्यापलेल्या शक्तिमय प्राणमय कोण आहे. हृदयामध्ये अनेक वृत्तिरूप मनोमयकोण आहे. मस्तकामये विज्ञानमयकोण आहे. या जन्मान रिया पूर्वजन्मात जेव्हाच्या ज्ञाना याईट कर्माचे भस्कार विज्ञानमय कोणामये सादून राहतात. हा कोण भस्कारावय आहे. याचा नित्यमुक्त ईश्वराला मात्र काही मयम नारी म्हणूनच

‘वेदा र्म रियाकादयैरपगामुषं पुरय विरोध ईश्वर’ (योग सूत्र १-२४) या ईश्वर लक्षणाने ज्ञानाचा मयम ईश्वराला नारी असे योगमूत्राकार सांगतात. पाचव्या ज्ञानमय कोण हा ज्ञानप्रचुर आहे. याची उत्कट सृष्टि सुगुमितमयी असते. या पाचही कोणाचा विकास शक्तिपातानंतर होऊ लागतो. मुख्यतः प्राणशक्ति ऊर्ध्वगामी होऊ लागत, करिता प्रथम प्राणमय कोणाचा विकास सुरू होतो याची चिन्हे-दोणे, डोळे, मयम शरीर बद्ध होणे

इत्यादि आहेत मयेच अत्रमय कोण म्हणजे स्थूल शरीराचा विकासही होतो याची चिन्हे शरीर पांख लागणे पुढील कोण इत्यादि शारीरिक क्रिया सुरू होतात मनोमये आनंद मयम जातो. जेव्हा वेव्हा निद्रासुद्धा येत, चित्त वृत्तीचा निरोध होऊ लागतो हा मनोमय कोणाचा विकास मयमजात. दिव्यगद श्रवण, दिव्यरूपदर्शन, दिव्यस्वर्ग, दिव्यरम, दिव्यमय याचे ज्ञान होणे हा विज्ञानमय कोणाचा विकास होय. निष्पाथित, निर्निषय मावित्र ज्ञानाची अभिव्यक्ति म्हणजे ज्ञानमय कोणाचा विकास मयमजात.

‘सदाबुद्धिलिनी प्रोक्ता परब्रह्मस्वरूपिणी ।

शब्दमयमयीदेवी पदानेकाक्षराकृतिः ॥’

(योगबुद्धिलिप्युपनिषत्)

बुद्धिलिनी परब्रह्मस्वरूप आहे तमेच ही शब्दब्रह्ममय म्हणजे प्रणवस्वरूप आहे अकार, उकार व मकार हे क्रमाने तमोगुण, रोगुण व सत्वगुण आहेत आणि अर्धमात्रेपार्श्व उदत्त होणारा रानि, जो शुद्ध आत्म स्वरूपाचा अभिव्यक्ता आहे अशा सादेतीन माना म्हणजे बुद्धिलिनी शक्तीची सादेतीन कुडले समजावीत ही आत्मशक्ति, मूलधारात निजलेली आहे आपल्या मुळात पुच्छ घेऊन, सुगुमेचे द्वार आडवून ही निजली असल्याचे दागविले आहे ही शक्ति जागी झाल्याबरोबर त्रिगुणात्मक वचन दिले पडते आपली कुडले सोडून ही सरळ सर्वा प्रमाणे होणे व सुगुमेतून सर जाऊ लागते, हिचे जागे होणे व ऊर्ध्वगमन करणे हा प्रत्यक्ष अनुभव योगी पुरुषास येऊ लागतो

योगाभ्यास, तीव्र वैराग्य, ज्ञान, भक्ति अथवा स्वतंत्र प्राणायामाभ्यास इत्यादि उपायांनी बुद्धिलिनी शक्ति जागृत होते गुरुकृपेने होण्याच्या शक्तिपातानेही जागृत होते या प्रक्रियेमध्ये शक्ति जागृतकिरिता साधकाला विशेष आवास पडत नाहीत जित्या व रिया अजा दोन जन्मा बुद्धिलिनीच्या जागृत जिविवावस्थेमध्ये ती निद्रिस्त राहून ससार कथनाला कारण होत. आणि विजावस्थेमध्ये जागृत होऊन मोक्षप्रद होते जागृत शास्त्रानंतर तिची तीन रूपे अथवा तीन अवस्था आहेत. मियारहित, क्रियाशील व ल्यावस्था. पहिल्या क्रियारहित अवस्थेमध्ये मनुष्याची प्रवृत्ति विवेक, वैराग्य इत्यादि सद्गुणावृद्ध होते, पण मोक्ष साधनाचा आरम होत नाही. जागृत झालेली

मिळून राहिला आहे वरील सर्व फलसिद्धि निश्चित
चित्ताच्या भूमिका आहेत समाधि असलेल्या अभ्यासाचे
आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यानंतर सर्वच इष्टांची
निवृत्ति म्हणजे मुक्तीची प्राप्ति होणारी आहे हे मानव
जगनाचे शेवटचे मुख्य फल आहे यासाठी श्रीमहाराजजी,
'श्रेष्ठपुत्रमगफल्य कथं योगत्रया श्रयात् । समाख्यात
द्विसाहस्रसिंहनासप्रहस्तयम्'

याप्रमाणे योगरहस्याच्या आरम्भ श्लोकात साधकाचा वर्ण
द्याना संप जाणेत दिलेला आहे

योगसाधन हे ज्ञानाचे अंतरंग साधन असून त प्रारब्ध
कर्माचाही प्रतिपन्न करून देते हे प्रत्यक्ष फलप्राप्ती प्रयोगांमधून
आहे याचे महत्त्व हठयोगप्रदीपिकाचे टीकाकार ब्रह्मज्ज्ञ
यानी पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे—

'यस्तु साधनो याममान प्रहर्मान नित्यमभ्यसेत्तु कालं
जित् कालं मृत्यु जयतीतिरालजिन्मृत्युजेता भवेत् । एतेन
योगस्य प्रारब्धस्य प्रतिपन्नस्यमपि युचितम् । तदुक्तं
निष्पुनर्यमै—'

'स्वदेशारभस्त्यागिकर्मण सधयावह ।

या योग पृथिवीपाल दृगुत्तरेत्यपिखगम्' इति ।

निवारणैरपि जीवन्मुक्तोत्तम्—'यथा प्रारब्धकर्म तस्य
ज्ञानात्मक तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यास प्रसज् ।
अतएव योगिना मुद्रालङ्घनीतल्यादीना स्वेच्छया देहत्याग
उपपद्यते' इति । भागवतेऽप्युक्त—'देह जहान्समाधिना'
इति । (हठयोगप्रदीपिका ३।८२)

असा सर्वश्रेष्ठ फलदाता योग अग्नरी श्रियाच्या विषय
सक्तीमुळे हा अत्यंत कठीण वागता त्यामध्ये इकडे प्रवृत्ति,
सर्वांची होत नाही याबद्दल श्रीशारंगेश्वर महाराजजी फार सुन्दर
विवेचन केले आहे ते असे—

'आता तुझे मनोगत जणोनी । फारी एक आम्ही
म्हणोनी । त निजे चित्त देणोन । परिसावे या ॥ २९ ॥

तु प्राणीनी नाच वाहसी । परी अभ्यासी दधन हासी ।
ते साग पा काय निहसी । दुयापूर्ण ॥ ३६० ॥

तरी पायां हे शणै । सयास घंघरी हो मन । बाया नागूल
इये दुर्जनै । इद्रिये परिसी ॥ ६१ ॥

पावे पा आयुष्यातें जडळ करी । जे सरतें जीवित वारी ।
तया जीवधार्तें वैरी । कथ जिह्वा न गण्णे ॥ ६२ ॥

तेमैं हितासी ज जें निजे । ते सगळ्या या दृष्टिया तुजें ।

येव्ही सोप योगासाधन । वाग आहे ॥ ६३ ॥

(जानेवरी ६।१९)

तत्पर्य, पूर्ण वैराग्य प्राप्त होऊन योगाभ्यास करणाऱ्यात
योगाबाध अत्यंत सोपे व महाफलप्रद आहे हाच अभिप्राय
श्रीमहाराजजी—

'तस्मादश्रयतोऽन्याम गुरोरे वितन्वत ।

यामस्य प्रप्य नमिडि भिदान मुक्तोभवेत्' इति ।

या श्रमात मोठ्या कळालीने द्याच फल आहे
आधिभौतिक प्रिमासाधन प्राप्त होणाऱ्या पाश्चात्यच्या
गुरुगुरुले यांच्याभित्त शक्तीची कथना तरी भारत
वर्षासारख्या अभ्यासांमधून प्राप्त होणारे राहते किंवा नाही
अशी परिस्थिति जाण निर्माण होऊन राहिली आहे अर्थ
आणि काम याच्या कठीणते काहीच नाही ही पाश्चात्यांची
विचारवल्ली भारतातरी अधिकांश प्रसृत गुरुगुरुगुरुगुरुले
धर्म, नीति, धन्दा, भक्ति, सत्कार इत्यादि श्रेष्ठ
संपादक साधनाचा व्हड हाऊन राहिला आहे असा
स्थितीत यागासारखी धन्दाधनसाधन साधने दुर्लभ होतील
यात नवल ते काय ? सर्वोच्च कल्याण द्यावे या वास्तव्यपूर्ण
दृष्टीने ज्या भगवतांनी जन्माला,

'सप्तसहस्रेणापि सपयन् कर्तुमर्हसि'

असे आज्ञा सांगित, त्यांनाच शेवटी

'अथ नन्ति मा मृदा मातुर्गतनुमाश्रितम्'

असे उद्गार सादण्याची पाळी आली त्रिभिन्न दु जाचा
आघात साराग होत आहे, त्यातून पूर्ण मुक्त होण्याची
निश्चित साधनपद्धति प्रत्येकाच्या अधिकारानुसार ईश्वराने
शास्त्ररूपाने पुढे मांडलेली आहे साधन मार्गातील उद्धवणारे
अतएव दूर करून अत्यंत आभीयतने मार्गदर्शन करू
इच्छिणारे सिद्ध पुरुष, ईश्वराच्या आदेशानुसार सर्व कालात
ते कार्य करून राहिले आहेत अशी सर्व प्रकारची अनु
कृष्टा असून नीतिनय व उपेक्षा यांचेच प्रामाण्य वाढते
असेले पाहूनच वी काय 'अतीर्जनसमिति' या
भगवद्गणानुसार चिंतन समाधिमुक्तात राहू इच्छिणारे
श्रीजने पर महाराज शेवटी जी प्रार्थना उरितात तीच प्रार्थना
करून व बुद्धिप्रेम विषय गनिसपन सद्गुरुमूताबरोबर
भक्त्याचाच करून या लेखनाचा आम्ही सन्तोष करीत
आहोत —

"चंद्रमे जे अलाटन । मार्गज जे तापहीन । ते सर्वाही

સદા સજ્જન । સોયરે હોદ્દ ॥ ૧ ॥

નિંદ્રાના સર્ગસુતી । પૂર્ણ હોવોની નિલોતી । મજિ જો
આદિપુર્ણી । અપહિત ॥ ૨ ॥

ત્વાયિ મંત્રિમેવધેયદુષ્ક્રમદર્શનાશય અરોપદ્ ।

યલ્લ ત્વેષ્ટ તત્કર માયિ મો સર્વગ વક્ત્રમસમમ ॥ ૧ ॥

શ્રીગુરુચરણારવિન્દ્યાર્પણમસ્તુ

શ્રીગુરુસર્વાર્થી—

યામન દત્તાત્રેય મુલ્લવળી

અધ્યક્ષ

શ્રીવાસુદેવાદ મરસ્વર્તી પ્રથ

પ્રકાશન મહલ, 'ગુપ્તે'

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीवासुदेवानंद-सरस्वती विरचित

बोध रहस्य

श्रीगणेशाय नमः । श्रीमदत्तात्रेय श्रीपाद श्रीवल्लभ श्रीमनृसिंह-सरस्वती सगुरुवरणार विदाभ्या नमो नमः ।
ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदाय कर्मभ्यो गुरुभ्यो नमो नमः ।

१ मनुष्यजन्माचे श्रेष्ठत्व

सर्वा नश्य अमरान्या या भयत राडातील अध्याम
विद्याप्रदय सर्ग शास्त्रकारानी चतुर्दशभुवनयुक्त
जया या जगात चौम्यांगी लक्ष योनी निरता निरता
मनुष्य योनी प्राप्त झालेल्या प्राण्याचे मरद्भाग्य एवमुक्तान
वर्णिते जाह परब्रह्म परमात्मा नारायणच मायेचा
अगीशार म्हणून 'बहु स्वाम्' असा सरस्वत करून कोडा
वरण्यासाठी स्थावर-जगमात्मन अनेक प्राणी, व
प्राण्याच्या स्थूल सूक्ष्म-कारणात्मन अनेक उपाधि, या
म्हणून नटलेला आहे म्हणूनच 'सर्वेषां त्विदं ब्रह्म' असे
सर्ग प्रमाण मूर्त्य जसणारी शुती, तदनुबल्लस्युती य
विद्वदनुभवनापर वाक्ये त्या परमात्माचे वर्णन करतात

सर्वच प्राणी मूलतः नारायणरूपच असून, दुस्तर
अक्षिपेचा अतिशय करून जीवपणास प्राप्त झाले आहेत,
व कामा आणि कर्म याच्या आधीन होऊन उत्तम,
मध्यम व कनिष्ठ अशी नांना प्रकारची शरीरे घारण करून
सुप्त दुःखादि भोग भोगत आहेत. अत्रिया काम-व
कर्म याची समाप्ती झाल्याशिवाय जीवास जावले परब्रह्म-

परमात्मरूप, निच-नारायणस्वरूप प्राप्त होणे शक्य
नारी व या अत्रियादिगंधाची समाप्ती म्हणजेच मुक्ती,
आपल्या मूळ नारायण स्वरूपाच्या गंधार्थ शानागिनाय
शक्य नाही, असे 'शाना' र तु वैयल्यम्' अशा वाक्याने
धुनी वर्णन करित आहे

देवप्राणी हात्यानंतर जीव इद्रियाधीन होऊन
अनादाज्ञालावास्तु विषयेन्द्रियमयधन्य मुक्तात जल्यत
आसक्त झाला आहे हे विशेषेद्र मायेक्ष मुग या
लोकातील म्हणजे ऐलौकिक अभा, हिा स्वर्गादिकातील
म्हणजे पारलौकिक अभा, जल्यत मोक्ष असे आहे. ते
विनवर, क्षणिक व दुःखगुल असे आहे, असे जरी
निचार दृष्टीने सूत्र जीनास कळले, तरी या मुनाच्या
क्षणिकत्वादिनाची प्रत्यक्ष प्रतीती नक्ष्याने जीव त्या
मुनाच्या त्याग करू शकत नाही

पण लक्षात घेतो कोण ?

सद्यगुणमय देवादिनाच्या बोनीत स्वभावतः च सारा
सार निचार करण्याची पात्रता असली, तरी इतर
योनादेवा त्याच्या मुनात दुःखाचा असा कमी प्रम भाग
असून, मुनाभोग घेण्यात विवेकी कमी आहेत, व

मुणोपभोगात इतर योनीपेक्षा स्वातःपही पुष्पळच आहे. त्यामुळे वैपयिक मुणाचे असारत्व व क्षणित्वादि त्याच्या लक्षात लभ्यत येतच नाही. म्हणून ते नित्यानन्द-निर्मा परमात्म स्वरूपास प्राप्त करून घेण्यास मुणास अगुनही मनुष्य योनीपेक्षाही ग्राह्या दर्जाचे झाले. देवादिकातीत काही विनारी लोकांनी स्वानुभवेने मनुष्य जन्म घेऊन आहे असे उद्गारमुद्रा अन् वरणपूर्वक फाटले आहेत. ते मनुष्यांनी आपल्या जन्माची योग्यता किती आहे हे समजव्याकरता लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. पण लक्षात घेतो कीय ! "साक्षात् पशुः पुच्छश्चिदाणहीनः" असातच या माणसाची गणना आहे

पश्चादिरूप मानवा या ग्राह्या योनीत तर 'मी कीय ! कुठून आलो ! कुठे पोचले पाहिजे !' याविषयी विचार करण्याचे सामर्थ्यच नाही. राने, प्यावे, निजाने, रानावे व एका दिवस मरून जावे, एवढेच त्याचे या जगातील कार्य ते साधण्याकरता जी बरीवाईट लष्टपट करारी लागेल, तोच त्याचा पुरुषार्थ व जीवनाचे ध्येय. मग ते एका पक्षीकरता अथवा किंवा समानाकरता अथवा पशुपक्ष्यादिकातीही स्वतः व समाज या भावना दृष्टीसत्तीस येतात हे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता कळून येण्यासारखे आहे.

त्रिगुणात्मक रिवातातील सर्व जीवांच्या विभागातील अत्यंत उत्तमगुणी देवादिक व अत्यंत तमोगुणी पश्चादिक यांच्या योनीत विचार केला असता या दोनीही योनी विचार दृष्टीने सारख्याच किंमतीच्या आहेत जरी 'सत्वात्मजायते ज्ञानम्' असे सत्वगुणाचे पळ ज्ञान म्हणून गीतेत वर्णिले आहे, व 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वरथा' याप्रमाणे ऊर्ध्वगतिप्रापक सत्वगुण आहे असे ही सांगितले आहे, तरी पण विपयलुपट अशा देवादिकास निर्माण करणारा सत्वगुण दैवीसत्ति निर्माण करणाऱ्या सत्वगुणाहून थोडा वेगळाच मानला पाहिजे, व त्या सत्वगुणाने प्राप्त होणारे ज्ञान व ऊर्ध्वगती हे पळमुद्रा प्रपचातर्गत व कमी दर्जाचे मानले पाहिजे. त्याशिवाय वाक्याची सगती बरोबर लागत नाही.

मनुष्य योनीत मात्र देवादिकास निर्माण करणारा सत्व गुण, पश्चादिनास निर्माण करणारा तमोगुण व 'स्वामी लोभ एवच' या वाक्याप्रमाणे लोभादिनास निर्माण करणारा रजोगुणही नाही. अर्थात सर्व त्रिगुण ही मनुष्ययोनी आहे

या योनीत निर्माण झालेल्या मानवास देवादिकात असलेली विपयलुपटारी नसते, पणानि योनीत असलेला रज अशानासाही नसतो व साधारण मानवात असलेला लोभादि रजोगुण तोही नसतो. जगा मानव जन्म फार थेट आहे व याचेच दर्शन विचारणीय देव

'अहो जन्मीय किमस्मात् साधन'

प्रमत्तगणास्तिसृत्स्ययति'

इत्यादि वाक्यांनी भावनादि प्रयास करतात.

'दुर्लभ मानुष जन्म'

'जन्मान नरजन्म दुर्लभम्, 'दुर्लभं दयनेवैदास मुद्रं हेतुः । मनुष्यत्व'

असे वर्णन भगवत्भक्त प्रह्लाद व शनिश्रेष्ठ परमपूज्य शास्त्राचार्यादि तात्पर्य व मत शिरोमणी करतात.

'दुर्घटना मीमांसा गंदे योग प्रष्टोऽभिजयते । जयसा यागिनामेव कुले भरति धीमताम् ।'

असे भगवतांनीही, गीतेत उगाहून एक श्रेष्ठ अमनाच्या मानव जन्माचे महत्त्व वर्णिले आहे अशा मानव जन्माची प्राप्ती पूर्व जन्म जन्म जन्मात राखित मुक्तानेच होत अशा अत्युत्कृष्ट मानव जन्मास आलेला जीव ऐह्यौक्त्रिजिंसा पारलौकिक शरीरविषयेन्द्रियतापेक्ष मुक्त म्हणजेच 'अभ्युदय' किंवा 'धैर्य' शब्दाच्या जे मुक्त त्याच्या मपादनाच्या गदपरीत न पडता शरीरविषयेन्द्रिय निरपेक्ष, निस्तार, अविनाशी, स्वयंप्रकाश, स्वतः मित्र, निजात्मरूप स्वरूप मुणाच्या प्राप्तीविषयीच तो क्षण भरतों, व या प्रयत्नाने मूळच्या नारायणाचा भ्रमाने नर झालेला मानव पुन मूळ आपल्या नारायण स्वरूपास प्राप्त होऊन वृत्त वृत्त होतो

'मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतीति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मा वेत्ति सत्तत ॥

या श्लोकात पूर्वोक्तीतील 'कश्चित्' शब्दाने व उत्तरार्धातील 'यश्चित्' शब्दाने एकापेक्षा एक श्रेष्ठ असलेल्या अशा या मानवाचे वर्णन केले आहे मानव म्हणून धेन्नास हेच लोक योग्य आहेत. यांनीच नुसते नावाचे मानव आहेत. चिन्तातील मानवापेक्षा याच्यात सजीवता व निर्जीवता एवढाच भेद आहे. 'पश्चादिभिश्चाविशोपात्' असेच याचे खरे वर्णन करता येईल तरी पण अशी पशुप्राय मानव योनि मिळणेमुद्रा कठीण आहे पुष्प व पाप याचे

प्रमाण समान झाले म्हणजे ही मानव योनी प्राप्त होते. मग यथार्थ मानव होणे किती कठीण आहे व या मानवत्वाचे काय महत्त्व आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

पुण्य व पाप समान प्रमाणाचे झाले म्हणजेच जर उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे गर्भच मानव जन्मान येतात. तर मर्यादा व्यवहार सारखाच का असू नये ? काही मानव अधोगतीला उन्मुख व काही ऊर्ध्वगतीला उन्मुख, असा भेद का ! अशी शका करून मतशिरोमणि श्रीगवनाथ मणगजानी या शरीराला उत्तर दिले आहे. ते म्हणतात—

दोन दोर बाजू एका ताजव्यात व दोन दोर सोन्याचा गोळा दुसऱ्या ताजव्यात धाऊन तराजू उचलल्या, तर काटा समच राहील. य चार दोरांचे दोन भागाही समानच राहतील. त्याप्रमाणे याद्वय्या कणप्रमाणे भ्रष्ट पापाचा समुदाय, व नितक्याच मापाचे एक प्रचंड पुण्य, असे ज्या मानव जन्माला कारण झाले असेल. त्या मानवाचे मुख्य पाप समानच परंतु त्याची प्रवृत्ती व व्यवहार सर्व उत्तम होऊन तो उत्तम गतीला प्राप्त होईल व ज्या मानवाची पुण्ये बाह्यद्वय्या कणप्रमाणे क्षुद्र आहेत व नितक्याच मापाचे एक प्रचंड पाप आहे, त्याची प्रवृत्ती व्यवहार अधम होऊन तो अधोगतीला जाईल. याप्रमाणे इतरही भिन्नभिन्न प्रवृत्तीच्या मानवाची स्थिती जाणवते. म्हणजे सर्व मानव सारख्याच प्रवृत्तीचे का होत नाहीत ही शका दूर होऊन शास्त्र सिद्धांत बरोबर लक्षात येईल.

अनेक योनी फिरता फिरता ज्या वेळी पुण्य व पाप समान होईल त्याच वेळी मानव योनी मिळते. म्हणून साधारण मानवत्वाचे किती कठीण आहे याचा विचार केला पाहिजे. मग उत्तम मानवत्वंबद्दल यौल्ल्याचेच कारण नाही. मानव जन्म हा चाट्यासारखा आहे. म्हणजे चाट्यावर उभा राहिले असता स्वेच्छेने जसे चाही रस्त्यापैकी कोणत्याही रस्त्याने त्याला जाता येते, तसे मानवदेहजन्मरूप चाट्यावरून जीवाला चाही ठिकाणी जाता येते. श्रीमद्भागवतात—

“स्वर्गापरगर्वाद्भारतेरश्वापुनरप्यत्र”

असे या ठिकाणचे वर्णन केले आहे. मनुष्य जन्म प्राप्त झाल्या असता मानवाने आपल्या इच्छेप्रमाणे स्वातंत्र्याने प्रयत्न करून चाट्यास स्वर्गप्राप्ती करून घ्यावी मोक्षाची इच्छा असल्यास मोक्ष मिळवावा, नरवाटिकाची व

स्थितरात अधोगतीची मोक्षान्वय इच्छा असल्यास त्याची प्राप्ती करून घ्यावी. थापवा पुनः आपण मनुष्यच व्हावे अशी इच्छा असल्यास मनुष्ययोनीची प्राप्ती करून घ्यावी. ईश्वराने त्याला त्याविषयी स्वातंत्र्य व भरपूर साधनसामग्री निर्माण करून ठेवली आहे.

विष, अमृत, पाणी व अग्नि, प्रेयस व भयस, सुखदुःख अशी एक ना टोन हजारो द्रव्ये याची साधने व याच्या कार्ये कारणभावाला आपक शोकादोष प्रथम ईश्वराने या जगात सर्व बाजू सिद्ध करून ठेवले आहेत. “भिन्नरूचिर्हिलोकः” या न्यायाने आपापल्या आवडीप्रमाणे जीव ती ती साधने घेऊन त्या त्या जळाची प्राप्ती करून घेता.

यात ईश्वराचा हातीच दोष नाही. ईश्वर हा पर्जन्याप्रमाणे सगळ्या प्रेम करणारा आहे. उडीद, मृग, जगारी या धान्याच्या विषमतेनेच त्याच्या त्याच्या जळात विषमता येते. पर्जन्य हा उदासीन व सर्वोदासीन सम आहे. तसाच ईश्वरही सर्वोदासीन समान आहे. “ममोऽहं सर्वं भूतेषु” अशी त्याची प्रतिज्ञा आहे. उत्कृष्ट पुण्याने देवयान्यादि ऊर्ध्वगति उत्कृष्ट पापाने नरकादि स्थारात अधोगति व समान पापपुण्याने मानवजन्मरूप मध्यगती देणारा ईश्वर. वैषम्य व निरुक्ता हा दोन मानवाच्याच दोक्यावर आहे. तरी अत्यंत श्रेष्ठ व दुर्लभ असणाऱ्या मानव देहाची प्राप्ती झाली असता त्याचे महत्त्व व किंमत जाणून सर्वथा त्याचे आर्थन करणे अना शास्त्राच्या उपदेश आहे.

२ मानवाचे कर्तव्य

“कौमार आचरेत्प्रागो धर्मान्भागवतानिह”

असे भागवतात भगवद्भक्तशिरोमणि प्रल्हादाने व

“अनित्यमनुगल्लेनमिमप्राप्य भगवत्साम्”

असे भगवद्गीतेत भगवताने सांगितले आहे. भगवान् सर्वत्र आहे व भगवद्भक्ती भगवत्प्रेमे नम्रगम्य ओहते. याहून दुसरे जगामध्ये हिनोपदेश करणारे श्रेष्ठ कोणीच नाहीत. दोषाचेही म्हणणे सुगृहीत धर्षिक व दुर्लभ पण सर्व पुरुषार्थप्रद अशा मनुष्य देहाची प्राप्ती झाली असता सर्व इतर उद्योग दूर सारून लक्षणपणापासूनच भगवद्भजन रूप भागवत धर्माचे आचरण करावे. म्हणजे मानवाचे सर्व कल्याण होऊन त्याच्या जन्माचे सापण्य होते, असे आहे. म्हणजे जीमारात्रयेपासून मरणपर्यंत भागवत धर्माचरण करणे हे मानवाचे कर्तव्य ठरते. प्रल्हादाने विशेषतः कौमारारूपे

भागवत धर्माचरणारिपथी 'कौमारे' या शब्दाच्या प्रयोग करून कथाधाने लिहिले आहे. 'प्राज्ञ' शब्द देऊन कौमाराख्येत्तच श्रृंगार्या असणाऱ्या मानसाने भागवत धर्माचरणाने आरंभ करावा मग ते महापणण उपजत असो, किंवा भाग्यवशात् मिळालेल्या मन्त्रगतीने जाणजे असो, कसेही जाणेल.

श्रावणपणामुळेच मात्र लहानपणापासून भागवत धर्माचरण घडते. परवी नाही प्रवादास गर्भातच सतगिरोमणि परम भागवत श्रीनारायणी सगती व उपदेश घट्टन श्रावणपण प्राप्त झाले व बाल्यावस्थेपासूनच त्याने भागवत धर्माचे अनुष्ठान सुरू केले व आमरण ते अखंड चालविले. अनेक जन्मांजित पुण्यवशात् प्रवादाची सगति ज्या बालकाना पडली, त्यानीसुद्धा भागवत धर्मानुष्ठानाचा प्रथम श्रावणपासूनच सुरू केला, व आमरण तो तसाच चालविला. हे 'जगहर्निरन्यत्वात्' या शास्त्रावरून सिद्ध होतं प्रवादा किंवा त्याच्या सगतीला लागलेले त्याचे मित्र हे दोघेही सैव कुळामध्ये उपजूनसुद्धा भागवतधर्माचरण व तत्प्रचरणगील झाले, याचे कारण सत्सगति व भागवत धर्म यांचेच वैशिष्ट्य हे आहे, हे 'निरन्यत्वात्' या पदानी प्रदर्शित केले आहे. या सर्व विचारावरून मनुष्याने भागवत धर्माचे अनुष्ठान करणे हे त्याचे आज्य कर्तव्य, व ते सिद्ध होण्याकरता सत्सगति करणे हे त्याचे दुसरे कर्तव्य, असे सिद्ध होते.

सताची सगती करणाऱ्याला प्रथम सत कोण हे कळले पाहिजे लक्षणांनी म्हणजे चिन्हानी योगत्याही यस्तूचे शान होते बाह्य व अंतरंग अशी दोन प्रकारची चिन्हे असतात माळा धारण करण. ज्या पादविणे, भस्म धारण करणे, इत्यादि बाह्य चिन्हे नेमवी सताची ओळख करून घेतीलच जसे नाही सताचा आव आणणाऱ्या दाग्याजडसुद्धा अशी लक्षणे सहज सापडतील म्हणून या लक्षणांमध्ये विशेष लक्ष न देता अंतरंग लक्षणा नीच सताची ओळख करून घ्यावी. ही लक्षणे दाग्याला दाग्यविता येणे शक्य नाही तुकाराम महाराजांनी बाह्य लक्षणे निरुपयोगी ठरवून सताची अंतरंग लक्षणे दाखविणारा एक अभंग लिहिला आहे त्यावरून सताचा बोध होईल.

“अतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ ।

त्याचे गळा माळ जसा नसो ॥ १ ॥

वी चोपाळिल्या वाग ।

त्याचे माथा जग असो नसा ॥ २ ॥

परविषे ठायी जोरा नपुसत ।

त्याचे अंगा राग जसो नसा ॥ ३ ॥

पदद्वय जघ निंभेनी जा मुस ।

तुका म्णजे देया तांचि मत ॥ ४ ॥

जसा तो अभंग आहे

श्रीमद्भागवततः—

“सतोऽनपेक्षा मन्त्रिता प्रणान्ता ममदंशना ।

जस सताचे लक्षण केले आहे, हेही अन्तरंग लक्षणच आहे सत निरिच्छ असतात, व सर्वदा भगवच्चिन्तनात मग्न असतात. रागद्वेषादि दोषारहित असल्याने अतिशय शान्त असतात, व 'सर्वोपलब्धि ब्रह्म' अशी सर्वत्र ब्रह्महि द्वेषणारे असतात मग त्याचे बाहेरचे वर्तन गृहस्थाचार्ये, ब्रह्मचाऱ्याचार्ये, सन्याशाचार्ये, किंवा एखाद्या वेध्या चार्ये असो, तिथे न पाहता अन्तरंगावरून द्वि द्वैतनी पाहिले, व असा सताजड सदासर्वत्र गेले पाहिजे शिष्याची योग्यता पाहण्याकरता त्यानी लवकर उपदेश वगैरे जरी दिला नाही, तरी न बडबडता नेहमी त्याच्या सगतीत रहावे साधनाला त्याच्या सहज चाललेल्या योगीनूतच नुसत मोलाचा उपदेश मिळतो, व त्या योगाने त्याचे सर्व दुःख व कष्ट नाहीसे होऊन तो परम कल्याणभाजन होतो सत आपल्या सगतीने पामर जीवाला नारायणस्वरूप धननितात याबद्दल परमपूज्य प्राप्त स्मरणीय व दृढावतारच असणाऱ्या श्रीमद्वासुदेवानंद-सरस्वती स्वामि महाराजांनी एक मराठी अभंग लिहिलेला आहे ते म्हणतात—

‘सदा सतापाशी जावे । त्याचे जवळी नैसावे ॥

उपदेश न देती । तरी ऐक्या त्या गोष्टी ॥

तचि उपदेश हाती । त्याही कष्ट नष्ट होती ॥

वासुदेव म्हणे सत । सग करिती पणत ॥’

अनेक ज मात केलेल्या महत्प्रयासानेसुद्धा वेळोवेळी व कसेतरी कराने साध्य होणारे म्हणूनच टुप्प्यास असणारे आत्मस्वरूप साक्षात्काररूप तत्त्वज्ञान सतसगतीने एकाच जन्मात व सहज लीलेने प्राप्त होते असा सतसग तीचा महिमा आहे सतसगती तर मोनीच आहे तिचे वर्णन काय करावे? सताच्या चरण धूलीचा महिमाही पार मोठा आहे त्या धूलीची प्राप्तीसुद्धा उघट सुखाताच्या जोडीशिवाय होत नाही जसे साधुवर्य तुकाराम महाराज

वर्णन करतात.

“तुसा म्हणे साधन सुलभ योगेडे ।

परी उप तिठे पूर्व पुण्य ॥”

असे स्पष्ट त्यांनी चरणजलसर्गाज्जल लिहिले आहे.

“रहूगेन पमानयाति न चेज्यया निर्गणा गृहादा ।

न च्छटमनैव जलग्नि सूर्यैर्निनामहमादरजोभिरकम् ॥”

असे भागवताने रहूणराजाला जटभरतानी इतर सर्वे साधन निषेधपूर्वक म्हत्वाद् राजोभिरेभ्यः तत्त्वज्ञानाला साधन आहे असे सांगिते आहे. म्हणून मतसंगती किंवा त्याच्या चरणाची धूली मिळव्याकरता सदृच्छा न प्रयत्न करणे मानवाचे आग्र्य कर्तव्यच आहे. पूर्व पुण्यादने सदृश या गोष्टी लामल्या तर भाव्योदयच समजाव्या. तसे न झाल्यास त्याकरता शास्त्रदर्शित मार्गाने त्याविषयी प्रयत्न करीत रहावे. शास्त्र ईश्वरार्पण बुद्धीने, निष्कामकृपाने स्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठान यथागति करणे हे सततगति मिळव्याचे साधन आहे, असे सांगते. निष्काम कर्म मानवाच्या हातून कसे घडेल ? कारण -

‘प्रयोजनमनुदिश्य न मद्रोऽपि प्रवर्तते’

असे मार्गनैतिक अनुभव प्रकट करणारे मुभाषित आहे. अगदी मरमती मनुष्यमुद्रा प्रयोजनावाचून कोण तैदी र्म करीत नाही. मग निष्प्रयोजन म्हणजे निरिच्छ होऊन शास्त्रीय कर्म शहाणी माणसे कसे करतील ? आणि शास्त्रे तर निष्काम कर्मानुष्ठान करा असे

‘एतान्यपि तु कर्माणि मद्गम्यन्त्या पलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित भवमुत्तमम् ॥१॥’

इत्यादि वाक्याने वर्णन करतात. तरी लोकानुभव व शास्त्र याची एकवाक्यता कशी द्वागी असे वाटणे महाजिक आहे. परंतु धोडा विचार केल्यास या प्रश्नाचे उत्तर मिळव्यासारखे आहे शास्त्रातील ‘निष्काम’ शब्दाचा अर्थ कोणत्याच पळाची कामना नमणे असा केला तर वर गप्पवि त्याप्रमाणे लोकानुभव न शास्त्र याचा विरोध होतो. परंतु निष्काम शब्द लिहिणाऱ्या शास्त्रकारानी कोणतीच कामना नमणे असा ‘निष्काम’ शब्दाचा अर्थ गृहीत धरला नाही. तर ज्या पळाची इच्छा मनात धरून मानव लौकिक किंवा वैदिक कर्म करीत असता अधिकांश ससाराच्या जाळ्यात गुलथूनून जन्ममरणाचे वेरे वाखावर भोगत राहील, अशा पळाची किंवा प्रयोजनाची इच्छा टाकणे, हा निष्काम

शब्दाचा अर्थ आहे. अशा पळाच्या इच्छा म्हणजे मुक्ति किंवा तत्वाधनरूप फलाच्या इच्छेहून भिन्न.

पुत्रैषणा, दारपणा, वित्तैषणा, लोभैषणा

बगैरे शब्दांनी मागितलेल्या इच्छाच आहेत. व निष्काम शब्दातील ‘काम’ शब्दांनी या इच्छाच निरक्षित आहेत. अन्त रगणशुद्धि-पापनाश-ईश्वरप्रीती-सतमगती बगैरे मुक्तिसाधनरूप पळे व मुक्तिरूप सर्वश्रेष्ठ जे पळ याच्या इच्छेला ‘काम’ ही मंशाच नाही. कारण या कामनेपासून परमदुःख संसार-त्रासचा अंतुराच निर्माण होत नाही. उलट दृग्धवीजे भक्ताला साधन होऊन जशी भोक्त्याला तत्तिरूप आनंद देतात, त्याचप्रमाणे अन्त करण शुध्यादि व मुक्ति बगैरे पळाच्या कामना निजमहजसिद्ध परमानंद प्राप्तिरूप ठरीलाच देणारी होत असल्याने या कामना ‘त्याज्य’ नयन ‘ग्राह्य’च आहेत

‘नहुत मुकुताची जोडी म्हणुनि विडलि आरडी’

अशा वाक्याने जगनेश्वर ‘महाराज विडलि आवडी’ या शब्दाने या सर्व सदृच्छाच दाखरीत आहेत.

‘उत्तरे निरमिन परियाणे ऽ मुतोपम्’

या वाक्याने भगवतांनी वर्णन केलेले सात्विक सुख बरकर निरासारखे दिसते परंतु परिणामी ते अमृतासारखे आहे. त्याचप्रमाणे मुक्ति व तत्वाधनरूप पळाच्या इच्छा जरी बरकर कामनेप्रमाणे दिसल्या तरी त्या निष्कामरूप आमृताप्रमाणे आहेत. म्हणून लोकानुभव व शास्त्र याचा विरोध नगून त्याची एकवाक्यताच आहे. हे सिद्ध झाले.

‘रमनिर्होर् मुदिश्य परस्मिन् तदर्थणम् ।

येज्यगृष्य मिती वा पृथग्भाप न सात्विक ॥’

असे तीन प्रकार निष्काम र्म करव्याचे भगवान् कविलांनी सांगितले आहेत, व यांना सात्विक भक्ति असे म्हणले आहे. श्रीधरस्वामींनी यान यथोत्तर श्रेष्ठ अशा पायऱ्या गप्पविल्या आहेत म्हणजे पाप नाशाच्या उद्देशाने कर्म करणाऱ्यापेक्षा परमेश्वरपंथ बुद्धीने कर्म करणारा श्रेष्ठ व त्याहूनही ‘यग्य’ अशी भगवतांची आज्ञा मिळ हाथ्याकरता कर्म करणारा श्रेष्ठ असे उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आहे पहिली पायरी माण्डल्यास देण्यची पायरी मिळाल्याच व अग्रे तो मदिरात पोचेल यात डाका नाही वसेही असे अशा प्रकारची निष्काम कर्म करणारा अग्रे नयनिमुक्तिरूप निजस्वरूपप्राप्ती करून

योगाच्च यात गता नाही. म्हणून ईश्वराच्या आग्नेप्रमाणे निरामयणे स्वस्ववर्णाश्रमधर्माचे अनुष्ठान करणे हे मानवाचे आय व श्रेष्ठ इतक्या आहे, असे निश्चिद् झाले.

काळान्या मग वेदानी मनुष्याला कल्याणासाठी कर्म, उपासना व तत्त्वज्ञान असे तीन मार्ग अधिस्वारागुत्तरूप सांगितले आहेत. मग वेदाने मार मग्न करणारी अठरा 'अध्यायात्मना' भगवद्गीतासुद्धा महा महा अध्यायाच्या विभासाने म्हणजे तीन पट्टांने हेच तीन मार्ग दाखवित आहे. भागवतातही भगवताने

‘योगाच्च या मयाप्रोक्ता दृष्टा श्रेयोविधित्तया ।

ज्ञान कर्म च भक्तिश्च मोक्षोपायोऽस्ति कुत्रचिद् ॥’

असे श्रीसुत्राने तीनच मार्ग कल्याणाचे आहेत असे सांगून चौथा उपाय नाही, असे स्पष्ट म्हटले आहे. अर्थात् तब इतर जे उपाय शास्त्रात वर्णन केले असतील, त्या सर्वांचा अंतर्भाव या तीनतच होतो. असे नैय्यायिकांनी वर्णिलेल्या षोडश पदार्थांचा अन्तर्भाव वैशेषिकांच्या सप्त पदार्थात होतो, तद्वतच येथे समजले पाहिजे. म्हणजे प्रमाणमूर्धन्य असणारे वेद व वेदार्थांचाच विस्तार करणारी मग शास्त्रे याची फलाने म्हणजे प्रयोजनाने व साधनात एकवाक्यता निश्चिद् होऊन कल्याणेश्च मानव नि शक्यपणे स्वाधिकागुत्तरूप साधनानुष्ठान करून परम कल्याण संपादन करील, व याकरताच सर्वश्रेष्ठ असा मानव देह परमेश्वरांनी मनुष्याला दिला आहे. प्रातःस्मरणीय व प्रत्यक्ष दृष्टावतार असणाऱ्या श्रीमत्परमहंस पद्मिनाजकार्या श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती स्वामीमहाराजानी, भगवताची भागवतात सांगितलेल्या ‘ज्ञान कर्म च भक्तिश्च’ या त्रयप्रमाणे ज्ञान, कर्म व भक्ति प्रतिपादक असे अनन्तरोद्दिष्टाष्टाष्टनायक श्रीमन्मुनिहं सरस्वती तत्त्वमहाराजांच्या आग्ने सरस्वती रागायन नावाच्या नामधारक भक्ताने प्राकृत महाराष्ट्राभित स्वीच्या गुरुचरित्राचे दत्तमहाराजांचे आजनेच गीर्वाण भाषेत द्विमाहसी नावाचे दोन हजार श्लोकात्मक गुरुचरित्र निर्माण केले व त्यानंतर तदंग म्हणून ‘योगरहस्य’ व ‘ज्ञानरहस्य’ म्हणजेच शोधरहस्य अशी दोन प्रकरणे गीर्वाण भाषेतच लिहिली आहेत त्यात यागमहास्यत संपूर्ण अग्रगम योगाचे स्थेपत मारापारा वर्णन व योगरहस्या श्रीमद्भगवत्पुण्यपात्र शंकराचार्यां जैद्वैत मप्रदाय परंपरा भमत जैद्वैत वेदान्ताचे सगोपारा वर्णन केले आहे अग्राग

योगाची अग्रग्यता उरमे, उपासना व ज्ञान अग्रा तीनी सादना आहे. ‘आचम्य’ ‘प्राणानायम्य’ असे सांगूनच प्रत्येक कर्माचा आरंभ आहे. मध्यावदनाशिवाय योगाच्या वैदिक र्मात परिहार नाही.

‘रिनामथावनेन नाधिसंगोऽन्यत्रमसु’

असे स्मृतिग्रंथ वर्णन करतात, व प्राणायामाशिवाय स या होत नाही, यम-नियम-य आत्मनाशिवाय प्राणायाम होत नाही. म्हणजे सधेत यमनियम, आत्मन व प्राणायाम अशी अग्रगम योगांपैकी चार मगे आगमातच लागतात आता ‘मया’ हा शब्दच ध्यान प्रधानकर्माचा वाचक असल्याने. व प्रत्याहाराशिवाय व धारणाशिवाय ध्यान होत नसल्याने व ध्यानातच मगिरह्य व निरिह्य असा भेद मानून समाधीचा अंतर्भाव होत असल्याने, सध्या हे कर्मच प्रथम अग्रगम योगामग आहे, अर्थात् तत्पुर्वक केले जाणाऱ्या सर्व कर्मे म्हणजेच कर्मे काण्ठात अग्रगम योगाचा अन्तर्भाव अगून अग्रगम योगाची कर्मकाण्ठाला आग्रग्यताही आहे. उपासनाकाण्ठ तर विज्ञातीय प्रत्ययरहित सज्ञातीय प्रत्ययानुवृत्तीरूप यागात्मक असल्याने पूजा प्रधान असणारे उपासनाकाण्ठही अग्रगम योगासापेक्ष आहे. ज्ञानकाण्ठात ‘निदिध्यासितव्य’ असा प्रत्यक्षक योगाचा उपदेश असल्याने, व निदिध्यात्मनाशिवाय ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार होत नसल्याने, ज्ञानकाण्ठही अग्रगमयोगसापेक्ष आहे. स्वात्मात्मन योगीन्द्रविरचित ‘हृदप्रदीपिकेत’ जोपर्यंत प्राणवायूचा प्रवेश ब्रह्मरुद्रापर्यंत होत नाही, प्राणवायूचे कुभक प्राणायामाने स्थैर्य करून जोपर्यंत वीर्यविंदु स्थिर होत नाही, चित्तात ध्येशाकारवृत्तीचा प्रवाह सहजरी या जोपर्यंत होत नाही तापर्यंत ज्ञान झाले असे म्हणजे म्हणजे करळ दभ किंचा मिथ्या उडवड आहे अस म्हटले आहे. यावरून ज्ञानकाण्ठास योगाची किती आवश्यकता आहे हे लक्षात घेण्याजोग आहे म्हणून गुरुचरित्र प्रतिपाद्य तीनी काण्ठांचे शेष किंचा अगमून असे योगरहस्य महाराजानी गुरुचरित्रमरितनंतर लिहिले, व या अग्रगम योगाचे व सर्वे माध्वाचे फलभूत व सर्वमूर्धन्य असणारे जे ब्रह्मात्मैक्य ज्ञान तत्प्रतिपात्र ‘ज्ञानरहस्य’ (म्हणजेच शोधरहस्य) ह प्रकरण नंतर लिहून गुरुचरित्र प्रत्यस्वरूपी श्रीगुरुमहाराजांच्या दिव्य शरीराला एक अमृत्य व प्रकाशमय सुतर अलंकार घाटून श्रीतत्त्ववरूप अग्रागम्या श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती

स्वामिमहाराजांनी अमेदरूपाने गुरुमहाराजांची धाड्मय सेवा केली आहे. योगरहस्याच्या आरंभी महाराजांनी—

‘ श्रेष्ठपुजन्मसाफल्यं कार्यं योगत्रयाश्रयात् ।

समाग्यातद्विवाहसीसहितासग्रहस्वयम् ॥

असे म्हटले आहे. म्हणजे अग्रग योगाने आमूलग्र व्याप्त जन्मलेल्या ज्ञान, वर्म व उपासना या योगत्रयाचा आपापल्या अधिकारप्रमाणे आश्रय घेऊन मिळालेल्या श्रेष्ठ मानव देहाने सार्थक करावे एवढाच या संपूर्ण द्विसाहस्रीसहितेचा सन्निभ अर्थ आहे. असे महाराज म्हणतात, व संपूर्ण वाढ-त्रयात व्यापून असणारे व त्याला अत्यावश्यक असणारे अग्रग-योग प्रतिपादक-योगरहस्य लिहितात, यावरून त्यांची योग्यता किती आहे, हे लक्षात येईल, व अशा योगाने साध्य होणारे ज्ञान किती महत्त्वाचे आहे हेही लक्षात येईल. म्हणूनच योगरहस्यानंतर ज्ञानरहस्यही (म्हणजेच बोधरहस्य) महाराजांनी लिहिले आहे.

अनेक जन्मात केलेल्या निकाम कर्मांतुष्टाने न्याना अशा वृत्तस्वरूप असलेल्या महाराजांची प्रत्यक्ष सगती लाभली असेल, त्यांना महाराजांच्या प्रत्यक्ष श्रीमुखांतूनच आपापल्या अधिकारप्रमाणे नमस्कारांचे दर्शन झालेच आहे. त्यांचे भाग्य कोण वर्णन करणार? परंतु परमकृपाळु महाराजांनी आपली प्रत्यक्ष सगती न लाभणाऱ्या माधकाकरता अजरामर असे ग्रंथरूप शरीर येथे ठेवले आहे. त्याची अपरुड सेवा अनन्य भावाने केली असता नमस्कारांचा लाभ होऊन साधकाचे परम कल्याण होईल.

परमपूज्य व महाराजचे एकनिष्ठ भक्त श्रीवामनराव गुळवणी महाराज व श्रियुत गुरुभक्त शंकरराव आजोगावकर प्रभृती भक्तमंडळींनी महाराजांच्या या परमदिव्य अवघाण्या वाङ्मय-शरीराचे प्रकाशन व प्रसार करून साधक लोकांवर फारच मोठे उपकार केले आहेत., व पुण्यासारख्या शहरातही माधरांना अभ्यास करता यावा म्हणून ‘ श्रीवासुदेवनिवास योगाश्रम ’ या नावाचे एक महाराजांचे स्थानही सर्व भक्त-मंडळींच्या सहाय्याने निर्माण केले आहे. हा साधकांवर मोठाच उपकार झाला आहे. महाराजांचा प्रत्यक्ष सग जरी घडला. नाही, तरी त्यांच्या वाङ्मयशरीराचा व महाराजांच्या सगतीत असणाऱ्या व्यक्तींचा सग योगाश्रमात घडून साधकांचे समाधान होईल यात शकाच नाही. महाराजांचे घरेच वाङ्मय संस्कृत भाषेत आहे. त्याचा लाभ प्राकृत लोकां

वहावा म्हणून ‘ श्रीवासुदेवानंद सरस्वती वाङ्मय प्रकाशन ’ मंडळाने महाराजांच्या संस्कृत ग्रंथांपैकी बऱ्याचशा ग्रंथांचे मराठी भाषांतर केले आहे, व आणखीही करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. त्यातीलच योगरहस्य व ज्ञानरहस्य म्हणजे जोध रहस्य या ग्रंथांच्या भाषांतराचा हा प्रयत्न आहे. ग्रंथातील अर्थाचा प्रत्यक्ष अनुभव येण्याकरता साधकांची दिनचर्या व अभ्यास यांचे मार्गदर्शन पूज्य गुळवणीमहाराजाकडून स्वाचरणाने योगाश्रमात होतच असते. साधक त्याचा लाभ घेतीलच, असे प्रसंगशब्दात येथे सुचवून आता महाराजांच्या ज्ञानरहस्याच्या म्हणजेच बोधरहस्याच्या मराठी भाषांतरास सुरुवात करीत आहे., ते निर्विघ्नपणे पार पाडण्यास महाराज समर्थ आहेतच.

श्रीगणेशायनमः । श्रीगुरुभ्योनमः ।

अथ बोधरहस्यम्

श्लोकः—

संतत धन्य संन्यासिगुरुभक्त गतागतात् ।

मुक्त्या आत्मातये तत्त्वजडचैतन्यविद्भव ॥१॥

अन्वयः— संतत धन्य संन्यासिन गुरुभक्त गतागतात् आत्मातये मुक्त्यै तत्त्वजड चैतन्यवित् भव ॥ १ ॥

अर्थः— आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक अशा तापनयाने तापलेल्या पुण्यशाली संन्यासी गुरुभक्ता । (तू) या जन्ममरणाच्या चक्यातून आत्मप्राप्तीरूप मुक्ती करता साख्यदात्वात सांगितलेली तत्त्वे, आणि जड व चैतन्य यांचे ज्ञान संपादन करून घे (१)

विरण.— कटोपनिषदातील प्रथमाध्यायातील तृतीय वल्लीच्या वाराव्या मंत्रात

‘ एष सर्वं धृतेतुं गृहोऽन्मा न प्रशशत ।

दृश्यते त्वन्मया नुडया स्रमया स्रमदर्शिमिः ॥’

म्हणजे ब्रह्मादि स्थावरान्त शरीराभये स्वप्रकाश चैतन्यरूपाने व्यापून असलेला आत्मा अविद्यारूप मायेने आवृत झाला असल्याने, पद्मणे, ऐक्ये, गोलणे, चालणे इत्यादि कर्मे करीत असलेलाच सर्वोप्या अनुभवना येतो. एक अरुड अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपाने तो कोणालाच कळत नाही. ही माया मोठी विघिन, गंभीर व कळव्याल अत्यंत कठीण अशी आहे. जिच्या प्रभावाच्या तडाख्यात सापडलेले जीव, नू अद्वितीय ब्रह्मरूप आहेत देहेन्द्रियादिकांनी त्रुसा काही

मग्न नाही, असं परमकृपाटु तत्त्व मद्गुन्मी गगितले
अस्तामुद्रा ते स्त्रे आहे असे मानत नाहीत, व ज्योतीही
न भागतामुद्रा अनात्मरूप देहेन्द्रियादिस्वरूप मी आहे,
असे मानतात. अर्थात् ही परमात्म्याची भाषाच यथार्थ
आत्मरूपाच्या शानाम प्रतिबध्न आहे. म्हणूनच सदात्मदेव
ब्रह्मस्वरूपां प्रकाशमान जगतात आत्म्याच योगाळाही
गथार्थ स्वरूपां प्रकाशत नाही असे झाले आहे आता
आत्मा ब्रह्मस्वरूपां प्रकाशतो व प्रकाशत नाही, अशी दोन
परस्परविरुद्ध रिषांने येथे वेष्ट्यासारखी दिसतात. परंतु ती
वस्तुतः विरुद्ध नाहीत, असे या मनाच्या उत्तरार्धात श्रुती
प्रतिपादन करते. श्रुतीचा अभिप्राय असा आहे की
योगात्म्याकाने सत्सुद्ध म्हणजे एकाच व वृद्ध
झालेगी ज्याची बुद्धी आहे, अशा लोकाना हा सर्वत्र गुण
अस्तित्वा आत्मा प्रकाशतो व ज्याची बुद्धी योगात्म्यासा
ठिकाणी सत्सुद्ध म्हणजे एकाच नाही, विषयाच्या ठिकाणीच
आसत आहे, त्यांना हा आत्मा प्रकाशमान असत नाही प्रका
शत नाही. व्याप्रमाणे दुपारी बारा वाजता सूर्य प्रकाशत
असत नाही बुद्ध्याना तो प्रकाशत नाही, तशीच येथेही स्थिती
आहे. यासाठी ब्रह्मात्म्यरूप परमानंद प्राप्ती करता जीवाने
आपली बुद्धी सत्सुद्ध म्हणजे एकाच वेळी पाहिजे व त्याकरता
'यच्छेद्वाह मनसी' वा पुढीच मनाने श्रुतीने योगात्म्यास्वरूप
साधनानुष्ठान करण्यासाठी मोठ्या पळवळीने उपदेश घेऊ
आहे. कठोपनिषदातील द्वितीयाध्यायाच्या प्रथमवल्लीतील—

“पराविशानिभ्योऽणुत्त्वयभू

स्तस्मात्पण्ड पदवतिनात्पण्डन।

कश्चिद्वीर प्रत्यगात्मानमैक्षत

दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥”

या प्रथम भवाने स्व म्हणजे स्वतः असलेल्या ईश्वराने
जीवाची सर्व इन्द्रिये स्वभावतः अनात्मरूप विषयाकडे
भावत जावे अशा स्वभावाची निर्माण केळी आहेत.
ही एक प्रकारची इन्द्रियाची हिंसाच ईश्वराने केळी आहे
असे श्रुती म्हणते. म्हणूनच इन्द्रियार्थान असणारे सर्वच
जीव इन्द्रियाबरोबर विषयानुसृत होऊन त्यातच मग्न
होतात, व नदीच्या खोऱ्यात प्रवाहात सापडलेले प्राणी त्या
प्रवाहाबरोबर बहात जाऊन तीरावर न येता जसे त्यातच
मुहून मरतात, त्याप्रमाणे हे जीवमुद्रा अमृतस्वरूप
असणाऱ्या आत्मरूप-तीरावर न येता सडारूप मृत्यूनीच

प्रासले जातात. म्हणजे जीवांनी अर्थाच अवस्था पहाण्यात
येते. यातील एकाचाने भाव्यमान जीव आत्मरूप-तीरावर
येण्याच्या उत्तम इच्छेने 'आवृत्तचक्षुः' म्हणजे इन्द्रियाच्या
तात्कालीन ज्ञाना त्यानाच आपल्या तात्कालीन ठेवून विषय
समुपस्थान प्रवाहाच्या उत्तम म्हणजे विषयवै मुन्यशील
होऊन परावृत्ताने नदीच्या प्रवाहाच्या उत्तम भ्रान्ते प्रयत्न
करणाऱ्या मनुष्य व्याप्रमाणे तीरावर येऊन मरणान्न वाचतो,
त्याप्रमाणे विषयविसृत जीवांनी आत्मरूप तीरावर येऊन
अमरणधर्मा होतो, म्हणून असा पुरुष पारच विच्छा
आहे. असे.

‘कश्चिद्वीर प्रत्यगात्मानमैक्षत’

अशा वाक्याने श्रुतीने दाखविले आहे, व असा आत्म
दर्शनाचा योगोत्तर अधिकार संपादन करण्याकरता श्रुतींनी
त्याला 'आवृत्तचक्षुः' होण्यास गगितले आहे, असे या
विशेषणावरून समजवास्त दृष्टत नाही. 'आवृत्तचक्षुः' हे
विशेषण आपल्या ठिकाणी सिद्ध होण्याकरता अष्टांगयोगा
न्वात पुरुषाने केला पाहिजे व तो कसा करावा हे सर्व
महावाक्यांनी 'योगसूत्र' या पूर्वोक्त्या प्रकरणात सांगोपांग
सांगितले आहे.

श्रुतीच्या 'आवृत्तचक्षुः' या पदाने सांगितलेला अर्थ
वार अष्टांगयोगाच्या करून पुरातने जरी संपादन केला
तरी तेवढ्यानेच सद्गुरूंनी अपेक्षा न ठेवता स्वतःपणे
पुरुष आत्मज्ञान संपादन करीत असे मान म्हणता येणार
नाही. कारण हे आत्मतत्त्व पार वृद्ध आहे. 'अणोरणीयान्'
म्हणजे 'अणुप्रमाणादणीयान्' असे श्रुती यांचे
वर्णन करते व घेवळ तर्कानेही याचे ज्ञान प्राप्त
करून घेता येणार नाही, असे 'नैया तर्क' मति राबतेया
या वाक्याने ती सांगते, व त्याच पुरुषाच्या वाक्यात
'प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय' असे म्हणते. म्हणजे दुसऱ्याने सांगि
तले तरच हे आत्मतत्त्व स्पष्टपणे पट्ट शक्य, असा श्रुतीचा
अभिप्राय आहे. हे आत्मतत्त्व सांगणारा मनुष्य 'अवर'
म्हणजे कनिष्ठ असेल तर शिष्याला त्याचा बोध होणार
नाही असे.

‘न नरेणावरेण प्रोक्तप्य सुविशेष’

या वाक्याने ती दाखवते, व

‘प्राप्यवरान् निबोधत

म्हणजे अष्ट मागसाकडे जाऊन आत्मतत्त्व समजून घ्या असे

आग्रहाने-मागतं. ही श्रेष्ठ माणसे म्हणजे ब्रह्मासाक्षात्कार टोऊन ब्रह्माणी एकात्मता पावलेले पुरुषच होत.)

“ शब्दे परंच निष्णात ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ”

म्हणजे शब्दब्रह्मात अर्थात आत्मप्रतिपादक सर्व शास्त्रात निष्णात अमुन ‘उपशमाश्रयम्’ म्हणजे निर्विकल्प समाधि शील व ब्रह्माभावाकार झालेले जे भगवद्भक्त शुक्लसुखादिवा-
नामने असतील, तेच पुरुष ‘वर’ या शब्दाने श्रुतीला सागा-
वयाचे आहेत. असा वर दाखविलेल्या भागवतातील
वाक्याच्या अभिप्राय आहे. ब्रह्मस्वरूप आत्मतत्त्व समजल्यावर
आत्मतत्त्वजिगस पुरुषाने गुरूकडेच जावे. असे-

‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिप्रेच्छते’

या श्रुति वाक्याने दर्शविले आहे, व हे गुरु म्हणजेच,
पूर्वीच्या वाक्यात ‘वरान’ या शब्दाने व ‘प्रोक्तान्ये नैव’
या वाक्यात ‘अन्य’ शब्दाने श्रुतीने दर्शविले आहेत
महापुरुषात नावाडवाशियाच नाव चालविणारांनी जी तुरुंडा
होते. त्याचप्रमाणे गुरुशिवायच आत्मतत्त्वज्ञानाविषयी
प्रयत्न करणाराची तुरुंडा होते, असे ‘अद्वैतकर्णधरा’
आशा शब्दाने वेदस्तुतीत वर्णन केले आहे. म्हणून सद्गुरूंनी
उपदेश क्षेत्रा तरच आत्मतत्त्व स्पष्ट कळते, हा श्रुतीचा व
सर्वशास्त्रांचा अभिप्राय स्पष्ट करण्याकरिता पूर्वी वर्णन केलेल्या
सद्गुरूंच्या सर्व लक्षणांनी संपन्न असलेल्या दत्तगुरुस्वरूप
महाराजांनी गुरुशिष्य मनाढरूपाने ‘बोधरहस्य’ नावाचे हे
दसरे प्रकरण आरम्भ केले आहे.

म्हणजे जोपर्यंत चित्तात प्रपञ्चावस्था वैराग्य निर्माण होत
नाही. तोपर्यंत ईश्वरार्पण बुद्धीने तत्तदाश्रमोचित कर्मे
करीतच राहिले पाहिजे. असे भगवद्भक्त जाणे. त्यास
अनुसरून गृहस्थ, वानप्रस्थ वगैरे पायऱ्या क्रमाक्रमाने ओला
हून भग्न मुख्य असलेल्या वैराग्यपूर्वक ज्ञानमार्गाच्या आश्रयास
जावे. नाहीतर ततो प्रप्रकृततो प्रष्टः अर्था अगत्या मोडेल.
असा विचार करून गुरूच्या प्रसन्नतांशना यथाशक्ति गुरु-
दक्षिणा गुरूंना समर्पण करून त्याची आज्ञा घेऊन समान-
वर्णन सत्कार ‘श्रीलीलामायात’ या दक्षताप्रमाणे करून
नो घरी आला व बुद्धिलक्षण शीलसंपन्न अशा स्तुत्यमान
वन्देचे पाणिप्रदण त्याने केले. व ‘प्रागिद्रव्यादि चर्यपरि

पाहू लागले. या देहादिकांग तो अत्या वैयामला. परतु हे सर्व देहादि इश्य काम, कर्म अविवर्धनीन अमन्याने मला नुमत नको पाटजे म्हणून तें फसे नाहीसे होईल ।

यांचे मूळ कारण ज्ञानांत गेल्याशिवाय हे जणार नाही, व अज्ञाननाश मदगुरुच्या उपदेशानी ह्मणाऱ्या तत्त्वज्ञाना-शिवाय नाही तरी आता मदगुरुनाच जण गेले पाहिजे. सदगुरु हे नरणासागर, भक्तपत्तन, कर्तुमनर्तु मन्यभारतु समर्थ, व ईश्वराचेही ईश्वर आहेत, ते माही सर्व पीडा दूर करतील व पूर्ण समाधान ज्ञानोपदेशाने देतील, असा निश्चय करून पूर्ण वैराग्याने पूर्वी वेढेल्या सर्व सगाचा परित्याग करून सदगुरुच्या भेटी करता तो पर्यटन करू लागला. पूर्वी केलेल्या निष्काम कर्मानुष्ठानाने प्रसन्न झालेल्या ईश्वराच्या कृपेने याला भीमदमदाराजाची भेट झाली. त्याला पाहिल्याचरोनच याच्या चित्ताला समाधान यादले. भक्तिभावाने अत्यंत नम्रपणे साष्टांग नमस्कार करून श्रीगुरुमहाराजांच्या चरणार्चनद्वारे आपले मस्तर या शिष्य-भेदातून टाकले, व प्रेमाभूने त्याच्या चरणश्रमलापर अभिषेक केला. सर्वज्ञ असणाऱ्या गुरुमहाराजांनी चरणारवर पडलेल्या शिष्याला उठवून कृपेने त्याच्या मस्तकावर आपला बरदहस्त ठेवला व शिष्यानी दिनती करण्याच्या पूर्वीच अतस्तानाने त्याची सर्व परिस्थिती जाणून त्याच्या मनातील इष्ट ओळखून तें त्याच्यागी योग्य लागले.

श्रीगुरु म्हणतात—

प्रवर सूर्यकिरणानी सतत झालेला प्राणी ज्याप्रमाणे पंडंगार असलेल्या गंगा प्रवाहातून इतर सर्व उद्योग सोडून धावतो, त्याप्रमाणे आप्यात्मिकादि तापत्रयाने पोळलेल्या शिष्यवरा । तू इतर सर्व सोडून इकडे आलास. तुझ्या चित्तात उत्कट वैराग्य निर्माण झाले व तुला माझी भेट झाली हे पार चांगले झाले. पूर्वी आचरलेला निष्काम कर्मयोग व ईश्वरोपासना ही तुझी माधने आज फलद्रूप झाली. त्यामुळे तू धन्य आहेस. तू आत्मज्ञानाकरता सर्व परित्यागरूप मन्यास केला आहेस, व गुरुकृपेशिवाय आपले जेष्ठ दूर होणार नाहीत असा गुरुविषयी तुझ्या चित्तात दृढनिश्चय आहे. म्हणून तू गुरुभक्त आहेस. सर्व परित्यागरूप मन्यास व गुरुभक्ति ही साधने ज्याच्याजळ असतील तोच सर्व विद्येमध्ये अष्ट असलेल्या अप्यात्मविद्येचा अधिकारी आहे. जोपर्यंत लौकिक वैदिक ज्ञानेद्वारे मनुष्य तत्त्वज्ञानभूत

कर्मजाण्यात व्यग्र असतो, तोपर्यंत निर्विघ्नपणे ज्ञानमाधाना नुष्ठान करता येत नाही. म्हणूनच

‘मन्यस श्रवणं कुर्यात्’

म्हणजे इतर सर्व साधनाचा परित्यागरूप मन्यास करूनच ज्ञानसाधनभूत श्रवणादिचांचे अनुष्ठान करणारे असे सत्यामाचे शिष्यात शास्त्रात सांगितले आहे. गुरु वचनावर नितान्त धडा गुरुभक्ताचीच अमन. ही श्रद्धा असल्याशिवाय गुरुपदेशाचे राही पळ होत नाही. देशावर जमी भक्ती व धडा असते, तशी श्रद्धाभक्ती गुरुचे ठिकाणी ज्याची असते, त्याच परमश्रेष्ठ शिष्याला उपनिषद्प्रतिपाद्य अर्थ प्रकाशित होतात, असे धृतीमुद्रा वर्णन करते. नू सन्यास व गुरुभक्ती या दोन्हीही तत्त्वज्ञानाच्या साधनानी युक्त आहेत. तरी तुला ज्ञान प्राप्ती वास होईल. नू भिऊ नको. तुला अमयदान दिले आहे. आजपर्यंत नू या जन्म-मरणाच्या पेन्यात सापडला होतास. त्यामुळे हे अप्याभिवादि तापत्रय तुझ्या पाठीमागे दाराने होत जोंपर्यंत जन्ममरण जीवाला भासते, तोपर्यंत हे तापत्रय भासत राहणारच, व जोपर्यंत अविद्येने देहादिकांचे ठिकाणी आत्मभाषना आहे, तोपर्यंत देहाच्या जन्ममरणाभरावर जीवाला जन्ममरण असणारच

तरी देहादि अनात्मरूप पदार्थांचे ठिकाणी आत्ममुद्रि-रूप अनात्मप्राप्तीचा परित्याग करून, परब्रह्मरूप स्वात्म स्वरूपाचे ठिकाणी आत्ममुद्रिरूप आत्मप्राप्ति, म्हणजेच मुक्ति, तित्यामरता तुला साख्य शास्त्रात सांगितलेली प्रवृत्ती—महत्तत्त्व—अहंकार—पंचतन्मात्रा नावाची पाच सूक्ष्म भूते, श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-जिह्वा व घ्राण ही पाच ज्ञानेंद्रिये, वाहू-हस्त-पाद-गुद-स्य उपर्य ही पाच कर्मेन्द्रिये, व मन, अशी अत्रा इन्द्रिये पंच आग्नाश वायु-तेज-जल व पृथ्वी अशी पाच स्थूल भूते, व चेतनरूप जीवात्मा अशी पंचवीस तत्त्वे किंवा योगशास्त्राप्रमाणे चेतन वर्गात जीव ईश्वर असे दोन भाग मानून दोन प्रकारचा चेतन वर्ग म्हणजे सत्त्वीस तत्त्वे समनून घेतली पाहिजेत. त्यात चेतनाचे स्वरूप काय, व जडाचे स्वरूप काय, हेही तुला बरोबर कळले पाहिजे म्हणजे तुला तत्त्वज्ञानरूप स्वात्मप्राप्ती होऊन तू जन्ममरणाच्या पेन्यातून मुक्त झाल, व आप्यात्मिकादितापत्रयाद्वन अत्यंत मुक्त होशील. तत्त्वज्ञानाशिवाय मात्र या बंधातून मुक्त होण्यास दुसरे साधन नाही.

‘जानादेव तु कैवल्यम्’

म्हणजे ज्ञानानेच आपले खरे ग्रंथनिर्मुक्त एक-अद्वितीय स्वप्रकाश परमानंदरूप कैवल्य प्राप्त होते, असे श्रुती ‘एव’ काराचा प्रयोग करून दाखविते ॥ १ ॥

श्लोकः—

स्वाध्याजं जडमन्याचिन्नामरूपात्मकं जडं ।

रोमत्वद्भासास्थिभुवोद्भ्योमूत्रेतसी ॥

अन्वयः—स्वाध्याजं जडं (जेयम्) अन्याचित् (शेषा) नामरूपात्मकं जडम् । रोमत्वद्भासास्थिभुवः (भवन्ति) मूत्रेतसी स्वेदः अमलालेच अद्भ्यः (भवन्ति) ॥२॥

अर्थः—स्वतःला य दुसऱ्याला न जाणणाऱ्या घटपटादि पदार्थांला जड असे म्हणतात; य त्याहून दुसऱ्याला म्हणजे स्वतःहा व दुसऱ्याला जाणणाऱ्याला चित् असे नाव आहे. जड पदार्थ सर्वही नामरूपात्मक आहे. अर्थातच चित् म्हणजे चेतन पदार्थ नामरूपरहित आहे. जड किंवा अचेतन असलेला हा देह पंचभूतात्मक आहे. यात अमणारे लोम, खचा, मांस, नाड्या व हाडे, हे सर्व पृथ्वीपासून झाले. मूत्र-रेत-धाम-रक्त व लाल. हे पदार्थ जळपासून झाले (२)

विवरणः—श्रीगुरुमहाराजांनी सांग्य शास्त्रात सांगितलेली तत्त्वे व त्यातील जडाचे व चेतनाचे स्वरूप समजून घेणे हे मुक्तीचे माधन आहे असे सांगितले. ते ऐकून नम्रपणे, मोठ्या आदराने, जड व चेतन याच्या स्वरूपाचा खुलसा करून सांगण्याविषयी शिष्याने महाराजाची प्रार्थना केल्यावर दयाळू गुरुमहाराज जड व चेतन यांच्या स्वरूपाचे निरूपण करू लागले. ते म्हणाले—

आ शिष्यवरा ! सावधान चित्ताने ऐक. या जगात जड व चेतन असे दोनच पदार्थ आहेत. सर्व शास्त्रात प्रतिपादन केलेल्या पदार्थांचा या दोन पदार्थांतच अंतर्भाव होतो. यानाच दृश्य वा इक्षू असे दुसरेही नाव आहे. युष्मदस्मत्प्रत्यय गोचर, विषय-विषयी तमः प्रकाशप्रमाणे अत्यंत विरुद्ध स्वभाव, असे मगवत्सूज्यपाद श्रीशंकराचार्यांनी याचेच वर्णन शरीरभाष्यात प्रथमच केले आहे. यानाच अनात्मा व आत्मा अशी संज्ञा आहे. मास्वशास्त्रकार व योगसूत्रकार कपिल. पतंजली, यानाच प्रकृती व पुरुष असे म्हणतात. यावरून जड व चेतन यांचे ज्ञान झाले, म्हणजे जाणण्याचे काही शिद्धक रहात

नाही. तो पुरुष ‘ज्ञातव्य’ या अधिकाऱस प्राप्त होतो, असे यांच्या ज्ञानाचे महत्त्व आहे. तरी तुला यांचे स्वरूप सांगतो.

आपल्या स्वतःला किंवा आपल्याहून भिन्न असलेल्या कोणत्याही जड किंवा चेतन पदार्थांला जो केव्हाही व कोठेही जाणत नाही, व जाणण्यास नायकही नाही, त्याला ‘जड’ असे म्हणतात. याच्या उलट, आपल्या स्वतःला, किंवा आपल्याहून भिन्न, कोणत्याही पदार्थांला जो जाणतो किंवा जाणण्यास समर्थ असतो, त्याला ‘चित्’ किंवा चैतन्य अथवा चेतन असे म्हणतात. असे सामान्यरूपाने संक्षेपतः तुला सांगितले आहे. यांतील चेतन पदार्थ हा मुख्य असून जड पदार्थ गौण आहे व तो चेतनाकरता व त्याचे अंग असा आहे. चेतनाला ‘स्वार्थ’ व जडाला ‘परार्थ’ असे म्हणतात. म्हणजे चेतन, जड पदार्थाकरता जगात विद्यमान नसून, तो स्वतःकरताच आहे, य जड पदार्थ स्वतःकरता जगात रहात गेले तो चेतना करताच विद्यमान आहे. ज्याप्रमाणे घर हे घरमालकाकरता आहे, मालक घराकरता नाही, किंवा सेवक स्वामीकरता आहे, स्वामी सेवकाकरता नाही. तसेच जड हे चेतनाकरता आहे; चेतन हे जडाकरता नाही, याप्रमाणे सामान्यतः जड व चेतन यांचे स्वरूप तुला सांगितले.

आता विशेषरूपाने जर सांगावचे झाले, तर जड हे नामरूपात्मक आहे, व चैतन्य नामरूपातीत आहे. नाम म्हणजे शब्द. कोणताही शब्द उत्पन्न होण्याकरता वागिन्द्रियाची आवश्यकता आहे. वागिन्द्रियाचा परिणामच शब्द आहे. वागिन्द्रिय नसेल तर वर्णात्मक शब्दच नाही, असे होईल, व नाम हे वर्णपरित आहे. आता या नामाची प्रवृत्ती वागिन्द्रियानंतर व जड पदार्थांमध्येच आहे. कारण जातिगुण-क्रिया-मन्त्रादि प्रकारद्वाराच शब्द पदार्थांचे प्रतिपादन करता. हे सर्व प्रकार म्हणजेच ‘रूप’ हे सर्व जडातच असते. चेतन पदार्थात जाति-गुण-क्रिया-संबंध वगैरे काही नाहीत. नामाची व रूपाची जड पदार्थांचा अत्यंत भेद किंवा अत्यंत अभेद नसल्याने भेदाभेद संबंध आहे. अत्यंत भेद किंवा अत्यंत अभेद हे संबंधाला विरुद्ध आहेत; अत्यंत भिन्न अमणारे घट किंवा पट परस्परांचे धर्म होऊ शकत नाहीत, व आपल्याशी अत्यंत अभिन्न अमणारा घट हा आपल्याच धर्म होत नाही.

म्हणून जेथे धर्मधर्मिमायाचा व्ययदाग असेल, तेथे

भेदाभेद सग्न असतो. म्हणून जड हे नामरूपादी अभिन्न वा भिन्न म्हणजे नामरूपात्मक आहे, व चैतन्य हे नामरूपादी भिन्न क्रिया अभिन्न नसल्याने ते नामरूपातीत आहे. चैतन्याचे ठिकाणी नामरूप-सापेक्ष असणारा भेद व तत्सापेक्ष असणारा भेदाभावरूप अभेद, हे दोनी कल्पित असल्याने, नामरूपादी चैतन्याचा भेदाभेद सग्न जमत नसल्याने, ते नामरूपातीत आहे. अग्न्या व तिचा विकार असे सर्व दृश्यरूप जड हे नामरूपात्मक आहे, व या दृश्याहून अत्यंत त्रिलक्षण व याच्यादी कोणत्याही प्रमाणाचा वास्तविक सग्न न ठेवणारे चैतन्य हे नामरूपातीत आहे. असे जड व चैतन्य याचे निरोपकरणे तुला त्याचे स्वरूप सांगिते आहे, हे पूर्ण लक्षात घे.

आता तुला अगदी आपल्या स्वरूपाप्रमाणे चेतन जगा वाटणारा हा तुला देहसुद्धा वास्तविक जड असल्याने घटपटादि जड पदार्थांप्रमाणे अचेतन व नामरूपात्मक नाही, असे तुला पटवून देतो. युक्ति जर नसत असली, तर आपला नित्याचा अनुभवसुद्धा प्रमाणात्मक क्रिया चुक्रीचा आहे असे मानावे लागते. असे पहा की आकाशातील चंद्र हा आपणाला वीतभर आहे असे प्रत्यक्ष दिसते. परंतु त्याचे मंडल फारच मोठ्या परिमाणाने आहे, असे शास्त्र व युक्तीने सिद्ध झाले आहे. फार दूरचे पदार्थ मोठे असून सुद्धा लहान दिसतात. म्हणून चंद्र वीतभर आहे हे आपले प्रत्यक्ष भ्रमात्मक म्हणजे चुक्रीचे क्रिया बाधित म्हणजे खोटे असे मानावे लागते. त्याचप्रमाणे देह चेतनासारखा दिसत असला तरी युक्तीने तो अचेतन क्रिया जडच आहे असे मानले पाहिजे. कारण तो जड असलेल्या पृथिव्यादि पंचभूतापासून उत्पन्न झाला असल्याने पांचभौतिक आहे. म्हणून पंचभूताप्रमाणे जडच आहे. जडापासून झालेले कार्य जडच असणार.

देह पांचभौतिक कसा आहे हे तुला आता सांगतो, ते ऐक. देह हा पृथ्वी-जल-तेज-वायु व आकाश या पंचस्थूलभूतापासून निर्माण झाला आहे. व या प्रत्येक भूतापासून त्याने पाच पाच अंश आपल्या ठिकाणी सण्णीत केले आहेत. हा देह म्हणजे पंचवीम पदार्थांचे एक गाठोडेच आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही गारोड्याच्या पोतडीत जसे नाना पदार्थ भरलेले असतात, तसे चेतन असणाऱ्या जीवरूप गारोड्याच्या शरीररूप पोतडीत पंचवीम पदार्थ

भरले आहेत. गारोडी आपल्या पोतडीस जमा सोडीत नाही, तसा हा जीवसुद्धा शरीररूप पोतडी संधी सोडीत नाही. त्या पोतडीतून नाना प्रकारचे पदार्थ काढून दारोदार तो भीरू मागत फिरतो, तद्वतच हा चेतनरूपजीव या शरीररूप पोतडीत येऊन अनेक जन्मरूप वेगवेगळ्या घरी सुखदुःखरूप भीरू मागत फिरतो, असे म्हणण्यास हरकत नाही. असो.

या देशात पृथ्वीपासून तेज-वातदे-मास-नाड्या-व हाडे अनेक कठीण भाग जाले आहेत. कारण पृथ्वी ही कठीण आहे. म्हणून हे भाग तिचेच यात जाले आहेत. कणासारखेच कार्यही असत. मूत्र-रेत-धाम-रक्त व हाड असे पातळ पदार्थ जलापासून यात जाले आहेत. (२)

श्लोक—

स्वेदोऽस्रलालेऽग्नेः क्षुण्णित्वा तं द्रा रतिर्गति
लौढ्यं निरोधः प्रसारार्कुचने मरुतोऽथ ग्वात् ॥३॥

कामकुड्मलोभमोहा भीस्तदादयेयं जडा तनुः ।

वर्णाधमादिद्वंद्वादिसंबन्धादिपरो भवान् ॥४॥

अन्वयः— अदृश्या मूत्ररेतसी स्वेद, अस्रलाले (भवति) अग्नेः (सकाशात्) क्षत्-वृत्-निद्रा-तद्रा-अत्यंत धमादिना सर्वेन्द्रिया सामर्थ्य प्रमीलनपर्यायम् । आलस्यमितियावत्-रतिः (भवति) मरुतः (सकाशात्) गति-लौढ्य-निरोधः प्रसारार्कुचने (भवति) । अधस्तात् ॥ ३ ॥ काम-कुड्म-लोभ-मोहाभी (भवति) तदाद्या इव जडातनुः. (अस्ति) भवान् वर्णाधमादि द्वंद्वादि संबन्धादि परो (अस्ति) ॥ ४ ॥

अर्थ — अग्नीपासून भूक, तहान, क्षोष, अनुत्साह अथवा आलस व मैथुन असे पाच पदार्थ झाले. वायू पासून हालचाल, चंचलता, स्तब्ध राहणे, हातपाय वगैरे पसरणे, पुन आरम्भ घेणे, वगैरे प्रसार होतात. आकाशा पासून काम, क्रोध, लोभ, मोह व भीति असे पाच विकार होतात. याप्रमाणे पंचनीम विकाराने युक्त असलेले हे शरीर जड आहे. ब्राह्मणादिजर्ण, ब्रह्मचर्यादि आश्रम, सुखदुःखादि द्वंद्वे, व वितापुत्रादि सग्न, इत्यादिकानी युक्त हे शरीरच आहे. याहून न अगदी वेगळा आहेस. (४)

विवरण — जलमूत्रादि या पाच पदार्थस्वरूपाने शरीराने विद्यमान आहे. जोपर्यंत या शरीरात जलाचा साठा राहिल, तोपर्यंत मूत्रादि पदार्थ राहणारच, व प्राण हा जलातील सूक्ष्मसार

भागाच्या आधारावरच शरीरात रहात असल्याने, जोपर्यंत जल प्राशन सुरू आहे तोपर्यंत प्राणवायु नष्ट होत नाही.

‘आपोमयः प्राणो न पितरो विच्छेत्स्यते’

म्हणजे प्राण हा अणूचाच विचार असल्याने जल विणाव्याचा प्राण नष्ट होत नाही, असे छादोगयात म्हटले आहे.

अमीपायल भूय, तहान, शोष, आलस्य व मैथुन विना मतान्तराने नान्ति असे पदार्थ शरीरात निर्माण होतात यातील भूय व तहान हे प्राणाचे धर्म व शोष व आलस्य हे पित्ताचे धर्म आहेत. तरी याचे परिणाम स्थूल देहावर होतात. म्हणून भूक, तहान, शोष, आलस्य या शब्दांनी याचे परिणाम अभिप्रेत आहेत असे समजावे. तेल, तूप वगैरे तैजस पदार्थ भक्षण केले असता भूक, तहान वगैरे विकार शरीरात होणारच. ते जितके कमी प्रमाणात ग्याले जातील तितके हे विकारही कमी होतील असे अर्थातच सिद्ध झाले. म्हणूनच साधन लोकात तैजस पदार्थ मिळवून कमी ग्याण्याची परिपाठी आहे.

वायूपायल शरीरातील हालचाल, चंचलता, स्तब्ध राहणे, हातपाय वगैरे शरीराचे भाग पसरणे व पुनः आवरून घेणे हे सर्व विकार वायूंच आहेत. कुम्भकादिकांच्या अभ्यासाने शरीरातील वायूंच जर स्तब्ध केले, तर हे सर्व विकार सहजच थापतील व ‘निश्चये निश्चल’ म्हणजे प्राण निश्चल झाले म्हणजे चित्तही निश्चल होते, असे जे योगग्रहण्यात म्हटले आहे, त्याप्रमाणे सर्वात श्रेष्ठ अलगावी व शानाचे अंतरंग साधन जी चित्ताची निश्चलता, तीही प्राप्त होईल. म्हणजे कुम्भकादिकांचा अभ्यास नसणे हेच शरीराचे व मनाचे चाचल्यादि वाद विणारे आहे व हे चाचल्यादि शानास प्रतिवधकही आहे. हे सर्व वायूंचे गेळे शरीरात स्वाभाविकच आहेत, व याच्यावर विजय करणे म्हणजेच शौर्य आहे.

‘स्वभाव विजय शौर्ये’

स्वाभाविक अस्थिर विजय करणे म्हणजेच शौर्य, अशी शौर्याची व्याख्या एकादशस्कंधान भगवतांनी उद्बळांना गणितली जाहे.

जाता पाचवे महाभूत जे आकाश, त्यापासून काम, क्रोध, लोभ, मोह व भीति जसे पाच विकार शरीरात निर्माण होतात. ह्या सर्व मनाच्या वृत्ति स्वाभाविकच भोऽव्यापार प्रमाणाने प्राण्याच्या टिकाणी असतातच.

कामक्रोधादिश्च जरी मनाच्या म्हणजे सूक्ष्म शरीराच्या वृत्ति आहेत, तरी पण त्या प्रत्येक व्यक्तीचे वेगवेगळ्या परिणाम स्थूल शरीरात होतात. म्हणून त्या परिणामाच्या दृष्टीनेच कामक्रोधादी स्थूल शरीरात आहेत, असे म्हटले आहे म्हणजे येथे कामक्रोधादि शब्दाने कामक्रोधादिनापासून झालेले स्थूल शरीरावरचे परिणामच निश्चित आहेत. कारण आतापर्यंत प्रत्येक भूताचे विचार स्थूल शरीरातच दाखविले आहेत व स्थूल शरीराचेच निरूपण म्हणून सुरू आहे व आणखीही थोडे होईल

‘यन्निर्विकलं स्युरति’

या श्लोकापासून सूक्ष्म शरीर निरूपणाला प्रारंभ होणार आहे. पुढील अर्था श्रोतातील सुगन्धुत्वादिद्वेष्टुद्धा मनातच होणार परंतु त्याचे विकार मात्र स्थूल देहात होतात. म्हणून सुगन्धुत्वादि शब्दानेमुद्धा त्याचे परिणामच स्थूल शरीरातील विवक्षित आहेत असे समजले पाहिजे. असे

याप्रमाणे प्रत्येक भूताचे पाचपाच या द्विदोशाने पचवीस विचार या स्थूल शरीरात आहेत, व या विचारांनीच या शरीराला एक प्रकारची शोभा आली आहे. सुवर्णाला ज्याप्रमाणे अलंकारानी शोभा यावी, त्याप्रमाणे या विचारांनी हे स्थूल शरीर शोभायमान आहे. भागवत चतुर्थस्कंधात पुरजनाख्यानात या शरीररूप नगरीचे बहारीचे वर्णन आहे. या पाच भूतांच्या सर्व मिळून पचवीस विकारांचे रचलेले व जीवाचे भोगमोक्षादि प्रयोजनास अत्यंत साधक असलेले राजाचे सर्व कार्य ज्याप्रमाणे प्रधान करतो, त्याप्रमाणे आत्म्याचे सर्व कार्य करणारे म्हणूनच अगदी आत्म्याप्रमाणे चेतन असे भावणारे हे शरीर स्थूल व जड आहे. त्यामुळे अत्यंत सूक्ष्म व चेतन असणाऱ्या आत्म्यातून अत्यंत विलम्बण आहे. या स्थूल शरीरावरच ब्राह्मणत्व, क्षत्रियत्व, वैश्यत्व, शूद्रत्वादि शुद्ध व संस्कारात्मक नाना प्रकारच्या जाती म्हणजेच वर्णा राहतात व त्या देशाच्या जन्माबरोबरच त्यात प्रगट होतात. या अवांतर जाति मनुष्यत्व जातीप्रमाणे हस्तपादादि आकृतीने प्रकट होत नसल्या तरी, आईबापांच्या उपदेशावरून स्पष्ट होतात विशेषत परंपरेने मातेलाच मुलाच्या जातीचा साक्षात्कार होतो, वगैरे सुंदर निर्णय शास्त्रज्ञांनी केला आहे. तो जिज्ञासने शास्त्रातच पहावा. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व सन्यास हे आश्रम या स्थूल देहाच्या आधारेनेच असतात, व त्या त्या

आश्रमच्या देवाग्रीठ दाम्नांन चिन्तनेन ते ओज्ज्वले
जातात. त्याचप्रमाणे भक्त करणात निर्माण होणाऱ्या मुल
दुःखादि द्रवांचे पारिणाम हेच सुखदुःखादि द्रव या द्रव्याने
विरहित आहेत, तेही स्थूलदेहावरच आहेत. शीतोष्णादि
द्रवे प्रत्यक्षच देवावर दिगतात. आर्द्र, वायु, पृथ, मिथ्रादि
कांचा सत्त्वही या स्थूल देहावरच आहे.

अशा या देहाची अन्न-पचनाचा तादात्म्य सत्त्व व
अन्ना-पचणाची आपल्या स्वतःचा नमताच तादात्म्य सत्त्व
वत्पुन नू या देहाचा व त्याच्या जात्यादि धर्मांचा आप-
ल्याची ग्योत्यच सत्त्व तरा मानून उगीच त्या भागला
वाहून झाला आहेस, यास्तविज इष्टीने विचार घेण्या अगता,
मृयाला पाहणाता मनुष्य मयं नयन मृयाहून जमा घेगळा,
य मृयाचा धर्म जो उज्जना, प्रकाश वगैरे आहे, त्या
धर्माने जमा तो रहित आहे, त्याप्रमाणे नू सुडा देहाहून
वेगळा व देहधर्म अमणाऱ्या वर्णाश्रमादिज्ञाने रहित आहेत,
असे समज (३-४)

श्लोकः—

यथिर्विकल्प स्फुरति तदन्तःकरणं मनः ।

तत्संकल्पविकल्पाभ्यां तत्तु धर्मीनिश्चयात्मकं ॥५॥

अनुसंधानकं चित्तमहंकारस्त्यहंकृतिः ।

अन्वयः— यथिर्विकल्पस्फुरति तदन्तःकरणम । यत्
सत्त्वविकल्पाभ्यां (उपलक्षित) तन्मन । यत्निश्चयात्मक
तत्तु धी । यदनुसंधानात्मकं तच्चित्तम् । यदहंकृतिः
तदहंकारः (उच्यते) ॥५॥

अर्थ—जे निर्विकल्प अशा स्वरूपाने भासते, ते अन्तः
करण समजावे. जे सत्त्व व विकल्प या वृत्तीने युक्त
असत, त्याच मन म्हणावे. जे पूर्वोत्तर विषयांचे अनुसंधान
करते, त्याला चित्त असे नाव आहे व जे 'मी' अशा
वृत्तीने युक्त आहे, त्याला अहंकार असे जाणावे. (५३)

विरण-शिष्य म्हणतो, गुरु महाराज ! आपण पूर्वा
वर्णन केलेले पंचवीस धर्म स्थूल शरीराचेच भाग आहेत हे
कळले. वर्णाश्रम, सुखदुःखादि द्रवे व पुत्रपिनादि सत्त्व हे
जम स्थूल शरीराचेच धर्म अमतील, व मी जर स्थूल शरीरा
हून वेगळा व याच्या धर्मांने रहित असेन, तर हे सर्व
माझे आहे असा मला अनुभव नसा येतो ? बरे, माझा या
देहाशी संयोग सत्त्व आहे, व देहधर्मांची संयुक्त समवाय,
निंबा मीमांसक मताप्रमाणे संयुक्त तादात्म्य, असा सत्त्व

आहे, म्हणून मला याचा अनुभव येतो, असे जर मनने,
तर मी देह व देहाचे धर्म यांनी रहित असा शुद्ध सत्त्व अथ
संयोग ? कारण दोन पदार्थांचा सत्त्व झाला म्हणजेच
त्रिगुण पुढी होतो, व ती पुढी गरी असते. उदाहरण.
देहातील मिहामनावर जम देवाची मूर्ती समरिणी असेन,
म्हणजे मिहामन व मूर्ती याचा संयोगसत्त्व असेन, तर
मूर्ती मिहामनावर नाही, नुसते मिहामनच आहे, असे धर्म
म्हणता येईल ? म्हणजे दुसऱ्या पदार्थाची सत्त्व झाला
जमता, सत्त्वयुक्त पदार्थ शुद्ध म्हणजे दुसऱ्या पदार्थाची
रहित आहे, अम म्हणता येणार नाही.

गुरु महाराज म्हणतात, या शिष्यस्य ! नू चांगली
शका घेनी आणें. आता या धर्मांचे समाधान गुला सांगतो,
त ऐक.

देहाशी आत्म्याचा याही रिक्तसत्त्व सत्त्व असल्याशिवाय
देहाला 'मी' व देह धर्मांला 'माझे' असा प्रत्यय येणे
शक्य नाही. परंतु नू म्हणतांम त्याप्रमाणे आत्म्याचा देहाशी
संयोगसत्त्व होऊ शकत नाही. कारण संयोगसत्त्व
हा त्या दोन पदार्थां होतो, ते दोनी पदार्थ
सावयव असले पाहिजेत. कारण संयोग
हा सत्त्वच मुळी 'अव्याप्यवृत्ति', म्हणजे जेथे तो होतो
त्या सर्व भागात व्यापून न राहणारा, असाच होतो. दोनी
सावयव पदार्थांची जरी संयोग घडला—उदाहरणार्थ,
हातात पुस्तक घेतले म्हणजे पुस्तक, हात व शरीर यांचा
संयोग होतो, याचा अर्थ असा नाही की पुस्तकाच्या आत
घादेर, हाताच्या व शरीराच्या आत घादेर सर्वत्रच
संयोग झाला आहे; व तसे मानल्यास सर्व
शरीरास व हातास पुस्तकाच्या स्पर्शाचा व सर्व पुस्तकाच्या
स्पर्शांचा अनुभव आला पाहिजे, व तसे तर वाटत नाही.

म्हणून सावयव वस्तूचा सत्त्वसुद्धा देहाला अनुच्छेद
करून, म्हणजे सर्वोदित जागेतच होतो, व हे देह त्या त्या
पदार्थांचे भागच आहेत, व असावे लागतात. मग नियमव
म्हणजे भागरहित असणाऱ्या आत्म्याची, भागसहित जरी
शरीर असले तरी त्याचा संयोग नसा होईल ?
म्हणून आत्म्याचा देहाशी संयोगसत्त्व होत
नाही. समवाय वगैरे अन्य सत्त्वही होण्यास
आत्मा व देह योग्य नाहीत. त्यामुळे संयोगादि सत्त्वाच्या
द्वाराने होणारे देह धर्मांशीही आत्म्याचे संयुक्त तादात्म्यादि

संबंध घडत नाहीत; व हे संबंध जरी देह व देहधर्म यांच्याशी आत्म्याचे मानले, तरी ते संबंध 'मी' व 'माझे' या प्रतीतीला कारणही पण नाहीत. तसे जर असते, तर आत्म्याचा सर्व देहाशी व सर्व देहधर्माशी संबंध असल्याने सर्व देहाचे ठिकाणी प्रत्येकाची 'मी' बुद्धि व सर्व देहधर्माविषयी 'माझे' अर्था बुद्धि झाली पाहिजे. परंतु तमी कोणत्याच होत नाही.

संयोग-संयुक्त-समवायादि संबंधच 'मी' व 'माझा' अशा बुद्धीस कारण मानले, तर मी घर आहे व कावळा घरावर असल्यास माझ्या अंगावर कावळा घसला आहे इत्यादि प्रतीती आत्म्याला होऊ लागेल. परंतु असे कोणालाच वाटत नाही. म्हणून विशिष्ट देहालाच 'मी' व त्या देहधर्माला 'माझे' असे म्हणण्याकरता काही वेगळाच संबंध, आत्म्याचा, देह व देहधर्माशी मानणे भाग आहे, व तो संबंध अन्तःकरणमूलक आहे.

म्हणून प्रथम अंतःकरणाचे निरूपण केले पाहिजे. हे अंतःकरण म्हणजे आत्म्याच्या प्रतिविंवालासुद्धा न पेणाऱ्या देहाप्रमाणे अत्यंत जडही नाही, व आत्म्याप्रमाणे स्वयं-प्रकाशमानही नाही. दोहोपेक्षा विलक्षण आहे, व दोघांचा संबंध छुळवून आणणारे असे आहे. आत्म्याच्या बंधनोत्थाटि सर्व व्यवहाराला हेच कारण आहे. क्षोपेत या अन्तःकरणाचा आत्म्याशी संबंध नसतो. त्यामुळे आत्मा तेवढा वेळ (क्षोपेत) कदा अगदी मुक्तांगारता आपल्या स्वरूपानंदात मग असतो.

त्या वेळी तो अगदी कदाचीच गरज नाही असा, आत वामाप्रमाणे कर्तव्यरहित, कृतकृत्य, असा असतो; व जागा झाला, म्हणजे अंतःकरणाशी संबद्ध झाला, वी सर्व प्रपंचाचे लटावर त्याच्या पाठीमागे लागलेच. राजाचा प्रधानावर जसा सर्व राज्याचा भार असतो, व तो जे जे घरे वाईट करील त्याचे सर्व परिणाम राजाला भोगावे लागतात; स्वतः राजा बाहीच करीत नाही. तसेच अन्तःकरण जे जे करील त्याची त्याची फळे अकर्ता अदा आत्म्याला भोगावी लागतात. असे हे अन्तःकरण मोठे जहाजाच आहे. त्याने आपल्या अंगाच्या गुणांनी आत्म्याला अगदी बंध करून टाकले आहे.

आत्म्याने या अन्तःकरणाशी अगदी निव्वट संबंध टोकला आहे. म्हणून त्याची अर्था पराधीन अवस्था झाली आहे,

व तो संबंध म्हणजे 'आध्यात्मिक तादात्म्य' या नावाने वेदांती शास्त्रात प्रसिद्ध आहे. या संबंधाला नुसते तादात्म्य न म्हणता आध्यात्मिक तादात्म्य असे वा म्हणावे, याचद्वारे थोडा विचार करू.

अवयव व अवयवी, गुण व गुणी, जाति व व्यक्ती, क्रिया व क्रियावान, विशिष्ट व शुद्ध, अंश व अंशी, समुदाय व समुदायी, याच्यामध्ये भेद व अभेद दोन्ही आहेत. कारण नीले घटः, चले घटः, सन घटः, मृत घटः,

इत्यादि प्रथमान्तःदोन्ही नामांनी यांच्या तादात्म्याला बोधक व्यवहार लोकात प्रसिद्ध आहे. केवळ अभेद असल्यास घटो घटः असा तादात्म्यदर्शक व्यवहार नाही, व केवळ भेद असल्यासही गौरवः असाही तादात्म्यदर्शक व्यवहार नाही. म्हणून भेद व अभेद दोन्ही ज्या ठिकाणी असतील, त्याच ठिकाणी तादात्म्यदर्शक सामानाधिकरण्यारूप व्यवहार नीले घटः इत्यादि ठिकाणी वेदान्त्यांनी स्वीकार केला आहे; व

गुणादिकं गुण्यादिनाभिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वात् असे अनुमान मांडूंग. या परस्परांचा संबंध भेदाभेद म्हणजेच तादात्म्य आहे, असे निश्चिंत केले आहे. नैयायिकांनी ज्या ठिकाणी समवाय संबंध मानला आहे, तेथे सर्वत्र वेदान्ती हे भेदाभेदरूप तादात्म्य मानतात.

समवायस्थानी स्थानागळेच्या या तादात्म्याच्या दोन संबंधींपैकी एक दुसऱ्यावर अवलंबून असतो. उदाहरणार्थ घट हा अवयवी मृत्तिकारूप आपल्या अवयवावर अवलंबून असतो. मृत्तिका नष्ट झाल्यात तो रहात नाही. याप्रमाणे गुणक्रियादिकाचद्वारे समजावे. या तादात्म्यातील अभेद म्हणजे ऐक्य, निरपेक्ष असल्याने वास्तविक, व भेद हा सापेक्ष असल्याने वास्तविक मागून, दोघांनी सत्ता भिन्न असल्याने. भेद व अभेद यांचा विरोधही नाही असे मानले आहे. वास्तविक रजन व वास्तविक शुक्ति यांचा विरोध नाही, त्याप्रमाणे येथे समजावे, असे वेदान्त्यांचे या तादात्म्यरूप भेदाभेदाबद्दल मत आहे.

अग्ना अन्तःकरण व आत्मा, अन्तःकरण व शरीर, यांचा संबंध भेदाभेद रूप तादात्म्यात्मक जरी सामानाधिकरण्य प्रत्यपावळून मिळ होत असल्या तरी, हे तादात्म्य समवाय स्थानापन्न तादात्म्यरूप नाही. कारण आत्मा व अन्तःकरण या जोडीत क्रिया अन्तःकरण व शरीर

जोडीत अवयव व अवयवी इत्यादिकाप्रमाणे एक दुसऱ्यावर अवलंबून नाही, व एक दुसऱ्याचा परिणाम नाही. आत्म्याचा परिणाम अन्त करण नव्हे. कारण आत्मा अपरिणामी आहे, व अन्त करणाऱ्या परिणामी शरीर नाही. कारण ते महाभूताचा परिणाम आहे अन्त करण व शरीर दोन्हीही द्रव्य रूप असल्याने, आत्म्याशी जगता शरीराशी अन्त करणाऱ्या मध्य जातिव्यत्ययादिकासारख्या नवून परिणाम परिणामी भावात्मक मानावा लागेल, व तो तर येथे जमत नाही म्हणून अन्त करणाचे आत्म्याशी व शरीराशी जे तादात्म्य जाह त अयथावयवी इत्यादि तादात्म्यापेक्षा विलक्षण आहे म्हणून याला आध्यासिक तादात्म्य असे नाव आहे. नैतिक विचाराच्या दृष्टीने ही गैरी तादात्म्ये वेगवेगळी आहेत, असे आम्ही दाखविले. वास्तविक दृष्टीने, सर्वच भेद काल्पनिक असल्याने, त्या भेदाचा अभावरूप अभेदही काल्पनिकच असल्याने, निर्भेद एक अखंड ब्रह्मवस्तूच पारमार्थिक व द्वैतरहिता आहे त्यामुळे हे सर्वच विचार फालू आहेत. परंतु भेदाचा अंगीकार करून आम्ही या दोन तादात्म्यात वैलम्ब्य दाखविले आहे.

जड पदार्थांमध्ये आत्म्याचे प्रतिबिंब घेण्यास अन्त करण व त्याचे कारण माया किंवा अज्ञान हेच समर्थ आहेत जलादि पदार्थ दृष्ट्याचे प्रतिबिंब घेतील. परंतु आत्म्याचे प्रतिबिंब घेण्याचे सामर्थ्य त्यांना नाही म्हणूनच परब्रह्माला अन्त करण किंवा माया उपाधी स्वीकारूनच जीव व ईश्वर भाव आला आहे. घटादि किंवा पृथिव्यादि उपाधीने जीवेश्वर भाव नाही, ही गोष्टही लक्षात घेण्या सारखी आहे. स्थूल शरीराची उपाधीसुद्धा अन्त करण मूलकच आहे, हे विस्तरता कामा नये या अन्त करणाला जड, विलक्षण म्हणण्याचे कारणसुद्धा आत्मप्रतिबिंबग्राहित्व हेच आहे. ते इतर भूताप्रमाणे जड असल्याने चेतनाहूनही विलक्षण आहे म्हणूनच याला जड, चेतन, विलक्षण असे म्हणतात. पक्वदरीत विचारावरून, जड असणाऱ्या देहाशी व चेतन असणाऱ्या आत्म्याशी पूर्वी सांगितलेले तादात्म्य स्वीकारून आत्म्याला परंपरेने सुखदुःख प्रसन्न सन् प्रपचाची भ्रान्ति, म्हणजे मीच सुखदुःखादि प्रपचाने युक्त आहे, असे ज्ञान वरून देणारे हे अंत करणच आहे, असे गजविष्या करता वृत्तिसहित या अन्त करणाचे आता दीड श्लोकाने उला निरूपण करतो, ते ऐक

श्लोक —

यद्विधिकल्प स्फुरति तदन्त करणं मन ।
तत्सकलपविकल्पाभ्या तत्तु धीर्निश्चयात्मक ॥५॥
अनुसंधानक चित्तमहकारस्त्वहृत्ति ॥ ५३ ॥

अन्वय — यद्विधिरूप स्फुरतितदन्त करणम् । यत् मन्त्रविस्मय्याम् (उपलब्ध) तत्तु मन । यत् निश्चयात्मक तत्तु (एव) धी । यत् अनुसंधानक तत्तु चित्तम् यत् अहृत्ति तत् अहकार (इति शेष)

अर्थ — जे तत्त्वावरधत किंवा सभाष्यवस्थेत विकल्प रहित असते, त्याला अन्त करण असे नाव आहे, जे सकल व मिश्र यानी युक्त जगत, त्याला मन असे नाव आहे ज्यावळी निश्चयात्मक शक्तीने त युक्त असते त्यावेळी त्याला बुद्धि म्हणाव जे पूर्वापर गोष्टीचे योगे अनुसंधान करत, त्याला चित्त असा सारा आहे व तेच ज्यावेळी मी असे प्रगट होत, त्या वळी त्याला अहकार असे नाव प्राप्त होते एकाच पदार्थाला वेगवेगळ्या धर्मांनी वेगवेगळी नावे प्राप्त झाली आहेत (५३)

विवरण — अन्त करण नथाचा पदार्थ जीवाचा उपाधी आहे. हा महत्त्वाचा त्रिफार जो अहकार, त्यातील सत्त्व गुणापाएन उत्पन्न झाला आहे, हे पुढे २९ व्या श्लोकात आम्ही निरूपण करू अन्त करण हे एक तीव्रत ब्रह्म पाण्याप्रमाणे द्रवीभूत आहे शरीरात असणाऱ्या असंख्य म्हणजे बहोत्तर कोटी बहोत्तर लक्ष दहा हजार तेनये एक नाड्यामधे ते भरले आहे पाण्यावर त्याप्रमाणे तरंग येथे, त्याप्रमाणे या अन्त करणावर नाना प्रकारचे तरंग येतात. या तरंगाचे नाव 'वृत्ति' असे आहे या वृत्तीसुद्धा अनंत आहेत योगसूत्रात प्रमाण, विपर्यय, विस्मय, निद्रा, व स्मृति असा पाच प्रकारात अन्त करणाच्या सर्व वृत्तींचा संग्रह केला आहे. व एका शास्त्र काराचे मत दुसऱ्या शास्त्रकारांनी रडून घेले नसेल, तर ते त्यांना समत आहे असे समजतात त्याप्रमाणे वेदात्यानाही या पाच वृत्ती अन्त करणाच्या आहेत, असे समत आहे, असे मानण्यास हरकत नाही

‘पचवृत्तिर्मनोवज्रपरिचय’

या ब्रह्मसूत्रावरील भाष्यात, योगसूत्र समतवृत्ती पच शब्दाने घेण्यास हरकत नाही, असे म्हटले याहून वेगळ्याही वृत्ती सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, दौरे, अन्त करणाच्या आहेतच

ज्याचा अन्तर्भाव या पाच मध्ये होऊ शकत नाही तात्पर्य, कोणताही तरंग नसताना पाणी जसे प्रशान्त व स्तब्ध अशा अवस्थेत असते, त्याप्रमाणे जाणूतीत ज्या वेळेस प्राण्याला तत्स्य अवस्था प्राप्त होते, किंवा निर्विकल्प समाप्तीच्या वेळेस लागते, त्या वेळीही हे अन्तःकरण सर्व प्रकारच्या वृत्तींनी रहित असे असते म्हणजे या अवस्थेत प्रमाण विपर्ययाणि वर सांगितलेल्या काणत्याहि वृत्ती अंतःकरणात नसतात म्हणून त्या अवस्थेला निर्विकल्प म्हणजे निस्तरंग अशी अवस्था म्हटले जाई असे निर्विकल्प असे जे स्फुरते, त्याचे नाव अंतःकरण आहे

सकल्प व विकल्प या दोन वृत्तीने युक्त किंवा या वृत्ती नसताही या वृत्तीने उपलक्षित, म्हणजे व्यावृत्त झालेले जे अन्तःकरण, त्याला 'मन' अशी संज्ञा आहे येथे सकल्प या शब्दाने सम्यक् कल्पना या अर्थाने हा पदार्थ चांगला आहे, असे जे ज्ञान, त्याला सकल्प म्हणावे

'काम जानामिते मूल सकल्पात्किल जायसे'

असे वचन आहे म्हणजे इच्छा ही सकल्प मूलक आहे हा पदार्थ चांगला आहे, असे ज्ञान झाल्याशिवाय त्या पदार्थाची इच्छा होत नाही यावरून बोधनाच्यास म्हणजे सकल्प, 'हे कामा तुझे मूल म्हणजे कारण मी जाणते आहे चांगले आहे अशा बुद्धीने तू उत्पन्न होतो मी कोणत्याही पदार्थास चांगला अशी बुद्धीच ठेबीत नाही मग तू कसा निर्माण होशील ?' असा या संपूर्ण वचनाचा भावार्थ आहे यावरून सकल्प शब्दाचा अर्थ, हे चांगले आहे अशी बुद्धी, असा अर्थ घेतला पाहिजे

'सकल्पो मानसी क्रिया'

असे अमरकाशात साधारणरूपाने सकल्प शब्दाचे वर्णन आहे परंतु या श्लोकावरून विगेपरूपाने सकल्प शब्दाचा अर्थ निर्णीत होता 'विस्मय' शब्दाचा अर्थ पूर्वकल्पनासंप्रेष, पूर्वकल्पनेनफभा विस्मय कल्पना असा 'विनयस्य' अशा व्युत्पत्तीन करता येतो

उत्तरार्थ—

'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा'

या सूत्रातील 'अथ' शब्द मंगलार्थक आहे, की आनतार्थक आहे ? या वाक्यात विकल्प प्रतीयमान होतो अर्थात् मंगलार्थक आहे या पूर्वीच्या कल्पनेपेक्षा आनतार्थक

आहे ही स्वप्ना निष्ठक्षण आहे, व ती पूर्वस्वप्ना मापन आहे अथात् 'सकल्प' व 'विस्मय' या वृत्तीने उपलक्षित अंतःकरण मन या संज्ञेस पात्र होते 'अथ स्याणुर्वा पुरुषो वा' अशा संशयारूप वृत्तीने युक्त असणाऱ्या अंतःकरणाला मन म्हणण्यास हरकत नाही ज्या वेळेस हा पदार्थ अस्माच आहे, म्हणजे सूर्य हा उजव व प्रकाशमानच आहे, अशा रीतीने पदार्थाचे जे अवधारण रूप निश्चयामक ज्ञान किंवा वृत्ती यांनी युक्त असणाऱ्या अन्तःकरणास बुद्धी असे नाव आहे (७)

तेच अन्तःकरण, जेव्हा पृथक् व अपर पदार्थांचे अनुसंधान, 'अनु' म्हणजे अनुभवानंतर, संधान म्हणजे जोडण, अर्थात स्मरण करू लागेल, तेव्हा त्याला चित्त अशी संज्ञा आहे तेच अन्तःकरण, जेव्हा 'मी' अशा वृत्तीने युक्त असेल, तेव्हा त्याला 'अहंकार' अशी संज्ञा येते तात्पर्य, एतत्त्व अन्तःकरण वरील निरनिराळ्या वृत्तीने मन, बुद्धि चित्त व अहंकार अशा संज्ञेला ते प्राप्त होते व ज्या वेळी त्यात कोणतीही वृत्ती नसते, त्या वेळी त्याला अन्तःकरण अशी संज्ञा असत 'असे—देवदत्त नावाचा मनुष्य आपल्या बापाच्या अपेक्षेने मरगा, मुलाच्या अपेक्षेने बाप पत्नीच्या अपेक्षेने पति व व नातवाच्या अपेक्षेने आजोबा इत्यादि संज्ञेस प्राप्त होता व याची अपेक्षा नसता स्वतःच्या स्वरूपाने तो 'देवदत्त' या संज्ञेस पात्र होतो, त्याप्रमाणेच येथे अन्तःकरणाच्या सर्व नावाचा व्यवहार जाणवा हे अन्तःकरण पृथिवी, आप इत्यादि पंच गूढम भूतांचे पाचही सत्वगुण एकत्र करून ईश्वराने निर्माण केले आहे त एकत्र भूतांच्या सत्वगुणा पासून निर्माण झालेली जी चक्षु, भ्रम इत्यादि ज्ञानेन्द्रिये प्रत्येक भूतांच्याच रजोगुणापासून निर्माण केलेली वाक् पाणिपादेत्यानि कर्मेन्द्रिये व सर्व भूतांच्या रजा गुणापासून निर्माण केलेले जे पंचभ्राण, या संज्ञांनी युक्त होऊन, हे क्षिप्रा ! चेतन स्वरूप असणारा जा तू, ह्या उद्देश्या साधिल्याने, म्हणजे तुझ्याशी संपादन केलेल्या आध्यात्मिक तात्मात्म्य संपादाच्या प्रभावाने स्वतः त जन्म घेउन मुद्धा चेतनासारखे भाग्य, व व्यवहारही करते म्हणजे असंग एकमेव अद्वितीय पञ्चमरूप असणाऱ्या तुला वयमोक्षाच्या केव्यात पाहत हे कसे त तुला सांगतो, ऐक (५१) ओम्—

व्यानाधार्यांश्च उतैस्तु शब्दभुङ्क्ते चाकसखं ॥

अन्वय — आप्त्युज्यानाधारि भुक्ते शब्दभुक् वाक्
मग्न वक्ति ॥६॥

अर्थ — मग्न, उड्डि इत्यादिप्रपेक्षा पहिले जे अन्तःकरण,
ते ध्यान वायूचा आश्रय घेऊन श्रोत्रग्नियद्वारा नाना वर्ण
व नाना प्रकारच्या स्वप्नांनी युक्त असलेले जे वाट त्याचा
उपभोग घेते, व यागिन्द्रियाला सत्कारी होऊन, त्याला
शब्दोपेक्षी करवयास लागते. (६)

विवरण — मग्न पंचभूताच्या पाचही रजोगुणाने निर्माण
केलेले प्राण, अपान, ध्यान, उदान व समान अशा पाच
भेदांनी युक्त असलेला प्राणवायु, मनानी केलेल्या सगळ्या
व कामापावून कर्मांच्या योगाने या स्थूल शरीरात प्रसिप्त
होतो, व ज्याप्रमाणे एखाद्या सम्राट राजा आपल्या
हस्ताखाली असलेल्या अधिकाऱ्यांना 'या गावाची व्यवस्था
तू पहा,' 'त्या गावाची व्यवस्था तू पहा,' असा आदेश
अथवा हुकूम देऊन, त्याच्या त्याच्या ताब्यात ती ती गाव
देऊन त्या त्या गावाची व्यवस्था करतो, व आपण सर्वोपर
हेमरेण ठेवतो, त्याप्रमाणे पंचवृत्ति मुख्य प्राण-चक्षुरादि
इन्द्रिये व अपान, ध्यान, उदान, समान यांकरे आपले
वायुभेद याना शरीरातील त्या त्या स्थानाचे ठिकाणी नियुक्त
करून आपणही विशिष्ट स्थानात, राजधानीत राजा राहतो
त्याप्रमाणे, राहतो

प्राणवायूने, जननेन्द्रिय व गुद या ठिकाणी अपान
वायूची योजना करून शरीरातील मूत्र व पुरीष या मलाला
बाहेर टाकण्याचे काम त्याच्याकडे दिले आहे. चक्षु व श्रोत्र
यांनी उपलब्धित हृदयाचे ठिकाणी स्वतः प्राणवायु राहून
मुख व नासिका या द्वारांनी बाहेर जाण्यावेण्याची त्रिया
करीत तो राहतो याच्याकडे इतर वायूप्रमाणे दुसरे काही
काम नाही. परंतु हा सम्राट राजाप्रमाणे असल्याने, याच्या
बाहेर जाण्यावेण्याच्या त्रियेवरच शरीराचे व तदभिमाना
जीवाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. त्यामुळे सर्व प्राणपेक्षा
याचे महत्त्व अतिशय आहे

प्राण व अपान यांच्या स्थानाच्या मध्यमानी,
गृहजे नाभिस्थानात, या प्राणाने समान नामक वायूची
योजना केली आहे, व खाष्ट्या त्रिंशद् प्राशन केलेल्या
अन्नाची बरोबर वाटणी करून त्याचे काम याच्याकडे
दिले आहे.

शरीरात कमलाकार एक मासपिंड आहे. त्यात प्राणवायु
व अन्तःकरण या उपाधीने युक्त जीवामा राहत असतो
या पिंडाला हृदय असे नाव आहे या हृदयातून एकाच
मुख्य नाड्या शरीरात पसरल्या आहेत. त्या प्रत्येक मुख्य
नाडीला प्रत्येकी शमर शमर पुढच्या नाड्या आहेत, व
त्या नाड्यांना प्रत्येकी महात्तर महात्तर हजार नाड्या आहेत
या सर्व नाड्यांच्या जाळ्याने हे शरीर व्यापले आहे, व या
सर्व नाड्यांनी शरीर धारण केले आहे. या प्रकारे नाड्या
महात्तर कोटी, महात्तर लक्षा लक्षा हजार दोनदो एक इतक्या
संख्येच्या आहेत.

या सर्व नाड्यांमध्ये ध्यान वायूची योजना प्राणाने केली
आहे. सर्व महत्त्वातून फिरणे जरी चहूकडे पसरतात,
त्याप्रमाणे या हृदयातून इतक्या नाड्या सर्व शरीरात
पसरल्या आहेत. म्हणून या सर्व नाड्यात सचार
करणाऱ्या वायू सर्व शरीरभर असतो म्हणूनच

‘ध्यान सर्व शरीरा’

असे शास्त्ररचन आहे. ध्यानवायू जरी सर्व शरीर भरून
असला, तरी सर्व साधे, खांदी व गर्भस्थाने ही ध्यानाची
विशेष स्थाने आहेत, व प्राण व अपान याचा उद्योग बंद
असेल त्या वेळी ध्यानवायूचे काम सुरू असते. ती कामे
म्हणजे, मलबाज पुरुष जी, मोठा मोठा उचलणे, धनुष्य
बाकविणे, यंत्रे शक्तीची कामे करतो, ती आहेत, व ही
कामे प्राणवायूनी ध्यानवायूकडे सोपविली आहेत

आता एखादे पक्ष ज्या मुख्य नाड्या सांगितल्या,
त्यापैकी हृदयातून ब्रह्माध्यात जाणारी जी सुषुम्ना नावाची
नाडी, तीत उगमवायूची योजना प्राणाने केली आहे. तो
शरीरात पायाच्या तळव्यापासून तो मस्तकापर्यंत सचार
करतो परंतु याचे मुख्य स्थान बट देहा हे आहे अधिक पुढे
असल्यास लिंग-शरीरोपाधिक जीवात्म्याला स्वर्गान् जी
देवाटिकांनी स्थाने, तेथे पोचविणे, पापाधिक्य असल्यास
नरक व पशु पक्ष्यादि योनीत जीवास पोचविणे, व पुण्यपाप
समान असल्यास मनुष्य योनीत पोचविणे, ही कामे याचेकडे
सोपविली आहेत

वायु जसा नाड्यांच्या द्वारा सर्व शरीरात भरला आहे,
त्याप्रमाणे अतः करणही सर्व शरीरात भरलेले आहे अर्थात्
अतः करण ज्ञानशक्ति व वायु त्रियाशक्ती. या दोनी जीवाच्या
उपाधी असल्याने यांच्याद्वारा जीवही सर्व शरीरात भरून आहे

असे समजावे 'याज्ञिर्विकल्प' या लक्षणाती वर्णन केलेले जे अंतःकरण ते सर्व नाड्यामध्ये भरून असलेला जो व्यान वायु, त्याचा आधार घेऊन श्रोत्रेंद्रियाच्या द्वारा नाना वर्ण व उदात्तातुटात व स्वर्णादि स्वरांनी अनेक प्रकारयुक्त जे शब्द याचा उपभोग घेत व वागिंद्रियरूप कर्मेंद्रिय याला शब्दोत्पत्ति करण्यासाठी प्रवृत्त करते. (६)

श्लोकः—

समानाधारि त्वचान्यत्स्पर्शाद्यादातु दातु च ।

उदानाधारा धीर्नैत्राद्रूपभुक्सगमागमा ॥ ७ ॥

अन्वयः—अन्यत् समाधानारि त्वचा स्पर्शादि आदातु दातु च उदानाधारा धीः नैत्रात् रूपभुक् सगमागमा (भवति) ॥ ७ ॥

अर्थः—मन समान वायूचा आश्रय घेऊन स्पर्शाची इच्छा करून स्पर्शाचा उपभोग घेते, व हाताने देणे घेणे हा व्यवहार करते. बुद्धी उदान वायूचा आश्रय घेऊन नेत्रेन्द्रियाने रूपाचा उपभोग घेते, व पायाने गमन व आगमन करते. (७)

विवरणः—प्राण व अपान वायूच्यामध्ये नाभिमंडलात राहणाऱ्या समान नामाच्या वायूवर आरूढ होऊन सन्य विकल्पात्मक मन हे त्वगिंद्रियाच्या द्वारा स्पर्शाची इच्छा करते व त्याचा उपभोग घेते व हातानी घेणे देणे हा हातरूप कर्मेंद्रियाचाही व्यवहार करते. अतःकरणाचा बुद्धिरूप जो माग, तो उदान वायूच्या आश्रयाने नैत्रेद्रियद्वारा नीलमीतादि रूपाचा उपभोग घेतो, व कर्मेंद्रियापैरी पायरूप इन्द्रियाने गमन व आगमन हे कर्मेंद्रियाचेही व्यवहार करित असतो. (७)

श्लोकः—

जिह्वया प्राणवक्षित रसमुग्रतिमूत्रकृत् ।

सापानाहकृतिर्ग्राणाद्गंधभुग्विह्विसर्गकृत् ॥ ८ ॥

अन्वयः—प्राणवक्षित जिह्वया रसभुक् रतिमूत्रकृत् (भवति) सापानाहकृतिः प्राणात् गंधभुक् विह्विसर्गकृत् (भवति) ॥ ८ ॥

अर्थ—अनुसंधानात्मक त्वचरूप अतःकरणाचा भाग प्राण वायूचा आश्रय घेऊन जिभेने रसाचा उपभोग घेतो व उपस्थरूप कर्मेंद्रियाने रति म्हणजे कामसुरत व मूत्रोत्सर्ग अशी दोन कामे करतो, आणि अहकाररूप अतःकरणाचा जो भाग, तो अपान वायूला सहकारी घेऊन

प्राणेन्द्रियाने गंध नामक विषयाचा उपभोग घेतो, व गुदेन्द्रियरूप कर्मेंद्रियाने मलविसर्गरूप कार्य करतो. (८)

विवरणः—मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार व अन्तःकरण असे ज्ञानशक्तिप्रधान मालिक अन्तःकरणाचे पाच भेद आहेत. व व्यान, गमान, उदान, प्राण व अपान असे क्रियाशक्ति प्रधान राजस प्राण वायूचे पाच भेद आहेत. पाच प्रकारचे अन्तःकरण वर दाखविलेल्या क्रमाने धोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा व प्राण या पाच ज्ञानेन्द्रियाने शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध अशा पाच विषयाची ज्ञाने म्हणजेच वृत्ति आपल्या ठिकाणी निर्माण करते, म्हणजेच त्याचा उपभोग ते घेते, व वाक्, हस्त, पाद, उपस्थ व गुद या पाच कर्मेंद्रियाने शब्दोत्पत्ति, घेणे—देणे, घेणे—जाणे, रति व मूत्र करणे व मलविसर्जन करणे अशी कामे अतःकरणच करित असते.

ही पाच ज्ञाने व पाच प्रकारची कर्मे करण्याकरता अतःकरणाला व्यन, समान वगैरे पाच प्रकारच्या वायूचा आश्रय अवश्य प्यावा लागतो. त्या वायूच्या आश्रयानिवाय अन्तःकरणाला काहीच कार्य करता येत नाही, व अन्तःकरणाशिवाय नुसता वायूही वरील कोणतीही कामे करू शकत नाही. क्रियाशक्ति वायू व ज्ञानशक्ति अन्तःकरण ज्या वेळी परस्पर सहायक होतील, त्या वेळेसच अध—पगू या न्यायाने सर्व कार्ये शरीराची चालतात, हे तात्पर्य आहे. इतर अर्थ स्पष्टच आहेत.

श्लोकः—

कर्मज्ञानेन्द्रियः पुण्यपापयोः सुखदुःखयो ।

भौतिके पंचके कर्तृभोक्तृत्वे द्वंद्वतापि च ॥ ९ ॥

अन्वयः—भौतिके पंचके कर्मज्ञानेन्द्रियः पुण्य पापयोः सुखदुःखयोः कर्तृत्व भोक्तृत्वे (भवतः) च द्वंद्वतापि (भवति) ॥ ९ ॥

अर्थः—सूक्ष्म पंचभूतापादन निर्माण झालेल्या या लिङ्गदेहात म्हणजे अतःकरणादि पंचकात ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेंद्रिये यांच्या द्वारा पुण्य व पाप निर्माण होते, व त्याचे फल, सुख व दुःख, हरी तेथेच निर्माण होते. त्यामुळे पुण्यपापचे कर्तृत्व व त्याचे फल जे सुखदुःख, याचे भोक्तृत्व आणि शीतोष्णादि ज्ञान, क्षुधापिपासादि द्वंद्वेही लिङ्गदेहातच होतात (९)

विवरणः—सूक्ष्म पंचभूताच्या म्हणजेच सन्मात्राच्या

किंवा त्रिविधाकाराच्या सत्वगुण समूहापासून अतःकरण पंचक व त्याच्याच रजोगुण समुदायापासून पंचविध प्राण निर्माण झाले. ही दोन पंचके परस्परास सोडून कधी रहात नाहीत. या दोघास मिळून लिंगदेह अशी सजा आहे. यालाच सूक्ष्मदेह असेही म्हणतात. पाच ज्ञानेंद्रिये व पाच कर्मेन्द्रिये याचाही या लिंगदेहातच समावेश आहे. हा लिंगदेह ज्ञानेंद्रिये व कर्मेन्द्रिये याच्या द्वारा अन्नमय स्थूल शरीरा कडून विहित किंवा निपद क्रिया पडवितो, व त्यामुळे पुण्य व पाप असे क्रमाने त्या क्रियाची सूक्ष्म रूपे वगून लिंग देहातच ते राहतात, व योग्य काल प्राप्त झाल्यावर त्यापासून झालेली सुखदुःखेही लिंगदेहाच्याच होतात. सुखदुःखेमुद्धा लिंगदेहाच्या वृत्तीच आहेत. भुषा-तृषा, राग द्वेष, मान-अपमान इत्यादि द्वेदेमुद्धा लिंगदेहातच उत्पन्न होतात. म्हणून पुण्य-पापादिनाचे कर्तृत्व व सुखदुःखा दिकाचे भोक्तृत्व लिंगदेहासच आहे.

अन्नमय शरीररूप स्थूल देहाला कर्तृत्व व भोक्तृत्व हे दोनीही नाहीत कारण सूक्ष्मदेहातील लिंगदेह त्याला सोडून दुसरीकडे गेल्यावर त्या प्रेतदेहात कर्तृत्व व भोक्तृत्व दिसत नाही. ज्याप्रमाणे अग्नीचा स्रवण पाण्याशी असला म्हणजे पाणी गरम आहे असे धाटते, व अग्नीचा स्रवण नाहीसा झाला म्हणजे ते उष्ण नाही असे भासते, परंतु उष्णता हा जसा अग्नीचाच धर्म आहे असे जसे अन्यत्र व्यतिरेकाने निश्चित आहे, त्याप्रमाणे लिंगदेह आत असल्यास स्थूल देहास कर्तृत्व भोक्तृत्व दिसते व लिंगदेह आतून निवृत्त नव्हतास कर्तृत्व भोक्तृत्व नाही, असे दिसत, ते कर्तृत्व व भोक्तृत्व अन्यत्र व्यतिरेकाने लिंगदेहाचेच आहे ते स्थूल देहाचेही नाही, व चेतनस्वरूप जो तू. त्या तुझेही नाही. पक्ष स्थूल देहाशी व तुझ्याशी या लिंगदेहाचे गोंटेच तादात्म्य अविवेकेने निर्माण केले असल्याने, देहाला व तुला उगीचच कर्तृत्व व भोक्तृत्वाचा भास होतो असे समज. (९)

श्लोक.—

तल्लिंगदेहतादात्म्यात्कर्तृत्वादि वृथाजितं ।

हेतुदेहपरस्वात्मज्ञानान्मुक्तिर्धुवाचिरात् ॥१०॥

अन्वय — तत् लिंगदेहातादात्म्यात् (त्या) कर्तृत्वादि वृथा अर्जितम् । हेतुदेहपरस्वात्मज्ञानात् जनिष्यत् मुक्तिर्धुवा

(अस्ति) ॥१०॥

अर्थः—म्हणून लिंगदेहाशी तादात्म्य मानून तू कर्तृत्व व भोक्तृत्व खोटेच आपल्यावर ओढून घेतले आहेस ज्या अज्ञानरूप मारणाने हे लिंगदेहातादात्म्य स्वीकारून तू हे कर्तृत्व भोक्तृत्व संपादन केले आहेस, त्या अज्ञानाहून पलीकडे असणाऱ्या आपल्या आत्म्याच्या ज्ञानाने, तुला शीघ्रच म्हणजे ज्ञान होताक्षणीच, पुनर्जन्मरहित अशी मुक्ती तुला होईल (१०)

विवरणः—ज्या अर्थां शीतोष्णानुभवादि द्वंद्वे व कर्तृत्व भोक्तृत्वादि सर्व प्रपंच लिंगदेहाचाच धर्म आहे, त्या अर्थां तुला व त्याच्या वास्तविक काही स्रवण नाही. परंतु स्वतःच्या स्वरूपाचे अज्ञानरूप जो कारण देह, त्याचा आश्रय घेऊन या लिंगदेहाशी खोटेच तादात्म्य तू आपल्या ठिकाणी मानतोस, व त्यामुळे सर्व अनर्थांचे बीज ते कर्तृत्व भोक्तृत्वादि, तेही आपल्या ठिकाणी आहे, असे तू समजतोस. वास्तविक हिमालय व विंध्य पर्वतांचा जसा काहीच स्रवण नाही, तसा तुझ्याशी अतःकरण म्हणजे लिंगदेह व त्याच्या धर्माचा तुझ्याशी काहीच स्रवण नाही.

हे ऐकून शिष्य म्हणतो, गुरुमहाराज या लिंगदेहाशी माझा जर आध्यात्मिक म्हणजे खोटाच स्रवण असेल, तर मग तो निवृत्त होणेही संभवनीय आहे. तो स्रवण जर वास्तविकच माझे स्वरूप असेल, तर तो निवृत्त करणे शक्य नाही कारण वास्तविक स्रवण, स्रवणी निवृत्त झाल्याशिवाय निवृत्त होणे शक्य नाही. तरी लिंगदेहाशी माझा झालेला मिथ्या स्रवण कसा नष्ट होईल, ते कृपा करून आपण सांगा म्हणजे सर्व अनर्थांचे मूळ असणारा हा लिंगदेहस्रवण नष्ट करण्या करिता मी प्रयत्न करीन.

शिष्याचा प्रश्न ऐकून गुरुमहाराज म्हणतात,

वा शिष्या । पार चांगले विचारलेस, तुला आता सविस्तर सांगतो. ऐक. कोणत्याही स्रवणाचा नाश करणे असल्यास त्या संवयाच्या दोनीही स्रवणी पदार्थांचा किंवा निदान दोहोपैकी एकाचा तरी नाश किंवा नाश न झाला तरी त्या स्थानातून दुसरीकडे गेल्यास स्रवण नष्ट होतो, असे दृष्टोत्पत्तीस येते येथे आत्मा व लिंगदेह याचा तादात्म्य संवय नष्ट करणे आहे. त्यापैकी आत्म्याचा नाश, किंवा

लिंगदेहाहून दुसरीकडे त्याने जाणे, हे सभ्यनीय नाही कारण आत्मा हा अनिनाशी व सर्वव्यापक असा आहे. अर्थातच लिंगदेहाचाच नाश किंवा आत्म्याहून दुसरीकडे कोठे तरी त्याला घालविले पाहिजे म्हणजे आत्म्याचा व त्याचा सवध सुटेल. त्यापैकी लिंगदेहाला दुसरीकडे, म्हणजे आत्मा जेथे नसेल तेथे, घालविणे शक्य नाही, कारण आत्मा नाही असे कोणतेही स्थान नाही. अर्थात् लिंग देहाचा नाशच झाला पाहिजे म्हणजेच त्याचा आत्म्याशी झालेला, रोंडा का असेना, सवध नष्ट होईल.

लिंगदेह हा परिच्छिन्न म्हणजे अव्यापक, जड व विनारूप अमल्याने, सत्य नाही म्हणजे तो कोणत्या तरी अधिष्ठानावर शुक्तीकर जसे रजतरलित आहे तसा, रलित मानला पाहिजे. लिंगदेह प्रातिप्रासिक नयून व्यावहारिक म्हणजे ब्रह्मज्ञानानेच माध्य आहे अर्थात त्याच्या कल्पनेचे अधिष्ठान पारमार्थिक असले पाहिजे समान सत्ताक दोन पदार्थात अधिष्ठान अत्यस्त भाव होऊ शकत नाही. आत्म्याहून दुसरे कोणी या जगात पारमार्थिक नाही अर्थात् आत्मा हाच लिंगदेहाचे अधिष्ठान होण्यास योग्य आहे ज्याच्या अज्ञानाने अन्य पदार्थच अध्यास त्यावर होतो, त्यास अधिष्ठान असे म्हणतात पारमार्थिक असणाऱ्या आत्म्याच्या अज्ञानामुळे लिंगदेहाचा अध्यास आत्म्यावर झाला आहे

अर्थातच लिंगदेहाच्या अध्यासाला आत्मस्वरूपाचे अज्ञान हे कारण आहे. म्हणून या अज्ञानाला कारण देह असे नाव आहे तुझे निजस्वरूप कारण देहाहूनही पलीकडे आहे त्याचे यथार्थ ज्ञान झाल्याबरोबर हे सर्वानर्थ मूळ अज्ञान नष्ट होते, व लिंगदेहाची झालेले तादात्म्यही नष्ट होते

ज्ञान व मुक्ति हे दोनी समान कालीनच आहेत एकदा मुक्ति झाल्यावर पुन. वध होत नाही कारण त्राचे मूळ कारण जे अज्ञान, तेच ज्ञानाने नष्ट झाले असते, व यथाला दुसरे काही कारण नाहीच म्हणून कर्तृत्व भोक्तृत्वादि व तन्मूलक जन्ममरणादि रहित असे आपल्या स्वरूपाने जे राहणे यालाच मुक्ति म्हणतात ही मुक्ति ध्रुव म्हणजे नित्य आहे. ही मुक्ति आत्म्याचे स्वरूपच आहे अज्ञान कल्पित नान्यरूप टाकून आपल्या निरूपाने अखंड राहणे

म्हणजेच मुक्ति, असे.

‘मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथा रूप स्वरूपेणाव्यवस्थितिः’

असे भाग्यतात मुक्तीने रक्षण सांगितले आहे. ते अगदी यथायोग्य आहे आत्मस्वरूप नित्य मुक्तच आहे.

शिष्य म्हणतो, गुरु महाराज ! आपण पार चालले निरूपण केले. या निरूपणावरून, सर्व अनर्थाला मूळ, स्वरूपा हे अज्ञानच आहे, हे मला अगदी पक्के समजले. आता या अज्ञानाचा नाश केल्याशिवाय मला भासत असलेला अनर्थ नाहीसा होणार नाही तरी याचे स्वरूप मला समजावून सांगा, व मी या अज्ञानाच्या पलीकडे कसा आहे, म्हणजे त्याच्याहून अत्यंत विलक्षण कसा आहे, हे ही सांगा. कारण मी अज्ञ आहे, असा मला अनुभव आहे यावरून मी अज्ञानरूपच आहे असे मला पाटते.

हे ऐकून गुरुमहाराज म्हणाले, ना शीष्या ! तुला हे सविस्तर सांगतो ऐक.

श्लोक —

स्वदिदृक्ष्वरराज्ञानहेतुसाक्षी परे भवान् ।

निराकारस्वात्मबुद्धिमहाकारणसाक्ष्यपि ॥११॥

अन्वय — भवान् स्वदिदृक्ष्वरराज्ञान हेतु साक्षी पर अनि निराकार स्वात्म बुद्धिमहाकारण साक्ष्यपि (अति) ॥११॥

अर्थ — आपल्या स्वरूपाला पाहण्याची इच्छा करणाऱ्याला बंद केलेल्या दाराप्रमाणे स्वरूपज्ञानास प्रतिबंधक असणारे जे अज्ञान, यालाच करणाऱेदेह असे हि म्हणतात याचा साक्षी तू असून याच्याहून पलीकडे आहेस तू निराकार आहेस, म्हणून निराकार असणाऱ्या निजस्वरूपाचे जे तत्त्वज्ञान याला महाकारण देह असे म्हणतात, याचाही तू साक्षी आहेस. यामुळे या महाकारण देहाच्याही पलीकडे तू आहेस. (११)

विवरण — आपल्या स्वरूपाला पाहण्याची इच्छा करणाऱ्या जिज्ञासूला, घगतीस वगू पाहण्याची इच्छा करणाला जमे बंद झालेले घराचे दार वस्तुज्ञानात प्रतिबंध करते त्याप्रमाणे स्वरूपज्ञानात प्रतिबंध करणारे जे अज्ञान, त्यालाच म्हणजेदेह असे म्हणतात जेथे, जे शुद्ध प्रज्ञात्मक, व ज्ञाता जो प्रमाता जीव, या दांडी मध्ये बंद केलेल्या दाराप्रमाणे हे अज्ञान आहे. या आज्ञा नामुळे आत्मस्वरूप असणारे प्रत्येक जीवाला दिसत नाहीसे झाले आहे.

हे अज्ञान पूर्वा वर्णन केलेल्या स्थूल व सूक्ष्म देहाचे बीजरूप आहे या अज्ञानरूप बीजापासूनच सूक्ष्म देहरूप अकुर व स्थूल देहरूप वृक्ष निर्माण होतो परंतु इतर वृक्षाचे बीज जसे अकुर व वृक्ष निर्माण झाल्यावर नष्ट होते, तसे हे बीज मात्र अकुर व वृक्ष यांच्या उत्पत्तीने नष्ट होत नाही हे इतर बीजापेक्षा या बीजात वैलक्षण्य आहे आपल्या स्वरूपाच्या यथार्थ ज्ञानाशिवाय या अज्ञानरूप बीजाचा नाश दुसऱ्या कक्षानेही होत नाही, व ज्ञान झाल्याबरोबर आपला नाश होणार, म्हणून जीवाला स्व स्वरूपाचे ज्ञान न होण्याबद्दल हे अज्ञान अगदी सत्रदिवस झटत असते

म्हणून आपल्या स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान अगदी दुर्घट असे झाल आहे हे अज्ञानरूप बीज, अकुररूप असणारा सूक्ष्मदेह व वृक्षरूप असणारा स्थूलदेह, या दोघांचाही होपेत व प्रलयकाली आपल्या स्वरूपामध्ये लप करते, व जाणती व सृष्टीकाली पुन त्यांना उत्पन्न करते तत्त्वज्ञान होईपर्यंत हा असा याचा उद्योग सारखा सुरूच असतो होपेत व प्रलयकाली सर्व व्यवहाराचा कारण असणारी बुद्धी स्वज्ञानरहित होऊन या अज्ञान बीजामध्ये लीन झालेली असते त्या वेळी ती आपणाला किंवा दुसऱ्या कोणाला जाणत नसते

या अवघेलाच सर्व-ज्ञान-उपसहारपूर्वक बुद्धीची कारणावस्था असे म्हणतात कारण देहातील तीन गुणांपैकी तमोगुण वाढला, म्हणजे ही अशी अवस्था होते हे अज्ञान बुद्धीहून नेगळे आहे कारण ते बुद्धीचेही कारण आहे परंतु बुद्धीच्याही पलीकडे ते आहे एवढ्या वरूनच 'यो बुद्धे परतस्तु' या गीतावचनावरून तू याला आत्मा मात्र समजू नकोस कारण आत्मा हा स्वयंप्रकाश असल्याने तमो गुणाने कधी अभिभूत होत नाही. याप्रमाणे सूर्य अधाराने कधीच अ वृत होत नाही, त्याप्रमाणेच हा आत्मादेखील अधारासारखा असलेल्या या तमोगुणानी आवृत होत नाही

कारणरूप अज्ञान मात्र तमोगुणाने अभिभूत होते म्हणून याला बुद्धीचा लप करता येतो तू जर या अवस्थेत तमोगुणाने अभिभूत म्हणजे आवृत झाला असतास, तर हा तमोगुण कोणाला समजला असता ? कारण आत्म्याहून इतर सर्व पदार्थ स्वतःला व दुसऱ्याला न जाण

णारे आहेत बरे, आत्मा जाणतो म्हणावे, तर तो तमो गुणाने आवृत, अर्थात कोणालाही न जाणणारा मग हे आवरण कोण जाणणार ? व त्याचे तर ज्ञान तुला आहे कारण 'मी इतका चळ गाढ हापेत किंवा अज्ञात अवस्थेत होत।' असा प्रत्यय येतो त्यामुळे आत्मा आवृत नाही, परंतु या आवरणाचाही साक्षी आहे, असे मानाव लागते

म्हणून 'मी अज्ञ आहे' असा अनुभव जरी तुला येत असला, तरी तू अज्ञान किंवा अज्ञानी नसून याचा साक्षी म्हणजे याना साक्षात् पहाणारा असा आहेस व्याकरणात साक्षात् शब्दाहून दन् प्रत्यय करून 'साक्षी' हा शब्द तयार झाला आहे याचा अर्थ 'वस्तूला साक्षात् पहाणारा' असा आहे, व साक्षीही एक सज्ञा आहे ही सज्ञा साक्षात् पहाणाऱ्यालाच आहे कानाने ऐकणारा किंवा अनुमान करणारा, अथवा देण्या घेण्याची क्रिया करणाऱ्याला ही सज्ञा नाही म्हणजे उदासीन व बाध या धर्मानेच 'साक्षी' शब्दाला तो योग्य होतो म्हणजे आवरणाच्या सामीला आवरणाने कोणतेही धर्म लागू नाहीत, असे साक्षी या शब्दाचे महत्त्व आहे

म्हणूनच तू या स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहाचा, व क्रमाने या चार देहाचे अभिमानी जे विश्व, तैजस, प्राज्ञ व प्रत्यक्ष याचाही साक्षी आहेस म्हणून याच्याहून भिन्न, याना प्रत्यक्ष पहाणारा व याच्या कोणत्याही धर्माशी सत्र नसलेला असा उदासीन, व याच्याहून अत्यंत वगळा व पलीकडचा आहेस, असे सिद्ध झाले

गुरुमहाराज, मी जर असा आहे, तर माझे स्वरूप कसे आहे ?

चा शिष्या ! तुझे स्वरूप अगदी निराकार असे आहे मग त्या निराकार स्वरूपाचे वर्णन कसे करावे ? कारण कोणताही शब्द, वस्तूचा काही शास्त्रीगुणक्रियासत्त्व वगैरे आकार घेऊन वस्तूचे प्रतिपादन करीत असतो तू निराकार आहेस त्यामुळे विविधमुद्राने, म्हणजे तू असा किंवा तसा या रूपाने, तुझे स्वरूप दाखविता येणार म्हणून असा नाहीस तसा नाहीस, इत्यादि निषेध मुरजाने, कस तरी, लक्षणेने ता पयान तुझे स्वरूप तू समजून घेतले पाहिजेस श्रुती सर्वेच आता राचा निषेध करत, व निषेध एक अधिष्ठान सत्य असल्या शिवाय हाऊ शकत नाही निषेध करणारा आपल्याहून भिन्न

पदार्थांचा निषेध करू शकेल परंतु आपल्याच निषेध त्याला करता येणार नाही व तो त्याला समजणाऱ्याही नाही कारण ज्या वेळी निषेध करणाऱ्याचा निषेध असेल, त्यावेळी निषेधाला जाणणारा निषेधकर्ता नाही व ज्या वेळी निषेध कर्ता असेल, त्या वेळी त्याचा निषेध नाही कारण, भाव व अभाव, एका वस्तूचे, एके वेळी रूढात नाहीत यामुळे सर्वांचा निषेध करून शिष्टा रहिलेले निषेधशेष असे निराकार स्वात्मस्वरूप तुझे आहे, असे तू समज

या ज्ञानालाच स्वात्माकार-बुद्धि असे म्हणतात या वेळीच 'सच्चिदानन्दरूप ब्रह्म मी आहे,' असे आपल्या स्वरूपाचे गूढे भाव होते परंतु या वृत्तीचाही तू साक्षी आहेस ही वृत्ति तुझे स्वरूप नव्हे या वृत्तीलाच महाकारण-देह असे म्हणतात कारण यात शिष्टा रहिलेल्या थोड्या अहंकाराचा 'मी' असा उद्देश असतोच मग मीपणाच जेथे नाही, तेथे आमाही नाही कारण 'मी' शब्दच आत्म्याचा वाचक आहे म्हणजे मी नाही तर आमाही नाही अर्थात् अभाव हेच माझे स्वरूप आहे, असे मात्र समजून न घे कारण या उरलेल्या अहंकाराचाही तू साक्षी आहेस तू स्वयंप्रकाशमान असल्याने, जड-स्वरूप जो अभाव, हे तुझे रूप नाही तू महाकारण देहाच्याही पलीकडचा एक अद्वितीय पखलरूप आहेस. (११)

श्लोक —

स्थायुरन्तरं हिर्भास्वानात्मारामो निराहृति ।

चतुर्देहपर साक्षी प्रत्यग्मीशोसि विरिष्यद् ॥१२॥

अन्वय — स्थायु अन्तरं हिर्भास्वान् प्रत्यग्मीशोसि अद (मयोक्त) विदि (येन) निराकृति निगमिमान चतुर्देहपर आत्मारामश्च भविष्यसि (१२)

अर्थ — तू सोनाराच्या ऐरणीप्रमाणे निर्वाकार स्थायू साररा देहाच्या आत व बाहेर सर्वदा प्रकाशमान प्रत्यग मित्र ब्रह्मरूप आहेस मी सांगितलेले हे तुझे स्वरूप तू जाणून घे म्हणजे त्यामुळे आहृतिरहित, अभिमानरहित, चारी देहाच्या पलीकडचा व स्वात्मस्वरूपातच रममाण होणारा असा होशील ॥ १२ ॥

विवरण — ज्याप्रमाणे दगडाचा किंवा लोखंडाचा त्राव, उन्हाळा, पायसाळा व हिवाळा यांनी होणाऱ्या परिणामाने रहित तीनीही काळात एकसारखाच असतो, म्हणून त्याला स्थायु असे म्हणतात यालाच तूसय कूस्थ असाही

शब्द लावता येतो कूस्थ म्हणजे सोनाराची ऐरण तिच्यावर सोनार अनेक अल्कार बनवितो परंतु त्या अल्काराचा त्या ऐरणीशी काहीच संपर्क नाही ते अल्कार सोन्याचे किंवा चांदीचे विचार आहेत सर्व अल्कार णले तरी ऐरण निर्वाकारच आहे त्याप्रमाणे ऐरणीप्रमाणे म्हणजे कृताप्रमाणे जो निर्वाकार राहतो, त्याला 'कृतचिद्वृत्ति' या व्युत्पत्तीप्रमाणे कूस्थ असे म्हणतात

कूस्थ व स्थायु या शब्दांचा एकच अर्थ आहे तू स्थायु म्हणजे कूस्थ आहेस सर्व प्रपंच उत्पन्न झाला, काही वेळ राहिला व पुन त्याला गेला, तरी त्याच्या उत्पत्ति स्थिती-स्थाने तुला माहीतच विचार झाला नाहीं तू सृष्टि स्थिति-लय, तिन्ही माळी निर्वाकार आहेस 'मी ऐरणी प्रमाणे जर कूस्थ असेन, तर तिच्याप्रमाणे देश-काल व वस्तूच्या मर्यानेही युक्त असा आहे' असे मात्र समजून न घेस दृष्टान्तातील सर्व अशा दार्ष्टान्तात धेण्याचे नसून विनश्वित अशाच धेण्याचा अमृत तो असा म्हणजे त्यावर बनलेल्या पदार्थांच्या विचाराने विकारी न होणे, एवढाच अर्थ येथे आहे स्थायूगी देश-काल वस्तुपरिच्छिन्नता प्यावयाची नाही

कारण तू देशकाल वस्तुपरिच्छेदरहित शरीराच्या आत व बाहेर सर्वत्र प्रकाशमान होणारे जे स्वयंप्रकाशमान ज्ञान, तत्स्वरूप तू आहेस देश-काल-वस्तूची सत्ता व भाव ज्ञानावरच अवलंबून असल्याने, ते शुक्तीवर रजनाप्रमाणे कल्पित आहेत गुप्ती ज्याप्रमाणे कालत्रयात रजत होऊ शकत नाही, त्याप्रमाणे कल्पित असलेल्या देश काल-वस्तूने अधि ज्ञानभूत ज्ञानाला परिच्छेद म्हणजे सन्नोचितता येऊ शकत नाही तू देश-काल-वस्तूच्या कल्पनेचे अधिज्ञान जे स्वयंप्रकाशमान ज्ञान, तत्स्वरूप आहेस

म्हणून प्रत्यक् म्हणजे सर्वान्तर्यामी व सर्वांच्या आत असणारे जे तुझे निज परमात्मस्वरूप, तत्स्वरूप तू आहेस, हे तुझ्या स्वरूपाचे रत्न वर्णन मी सांगितलेले तू प्रत्यक्ष जाणून घे म्हणजे तू मायामय, सर्व आकार रहित म्हणूनच त्या आकाराच्या अभिमानानेही रहित, शुद्ध-सुख-कारण व महाकारण, असे जे चार देह पूर्वी वर्णन केले, त्याहून वेगळा व त्याच्या पलीकडचा, आपल्याच प्रत्यगभिन्न सच्चिदानन्द अशा परमात्मस्वरूपात निरतर रममाण होणाऱ्या, अर्थातच सर्वानर्थ व दुःखानीरहित असा,

होगील, एवढा या यथार्थ स्वरूप ज्ञानाच्या महिमा आहे

म्हणून तुझ्या नास्तिक स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान तू करून घे. यालाच वैयक्त्य-भोध असे म्हणतात. 'ज्ञानादेव तू कैवल्य' या वाक्याने श्रुती या ज्ञानाचे महत्त्व नेहमी वर्णन करतात. म्हणून तू हे ज्ञान सपादन कर. (१२)

श्लोक.—

अज्ञासुहृत्पथहकारमयतादात्म्यतो भ्रम. ॥ १२३ ॥

अन्वय — अज्ञासुहृत्पथहकारमय तादात्म्यतो भ्रम (भवति) ॥ १२३ ॥

अर्थ — अज्ञमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय अशा पाच कोशांचे तादात्म्य झाल्यामुळे मी जन्ममरणादि धर्मवान् आहे, असा तुला भ्रम झाला आहे, म्हणून तू सच्चिदानंद ब्रह्मरूप असतोही तुझा अनर्थ दूर झाला नाही (१२३)

विवरण — गुरुमहाराज ! 'मी सांगितलेले आत्म स्वरूप तू जणू,' असे आपण म्हणता, परंतु पार अनादि कालापासून चालत आलेल्या 'मी कर्तो-भोक्ता, सुखी-दुःखी' इत्यादि भ्रमानी माझी बुद्धी व्याप्त झाली आहे हा भ्रम माझ्या बुद्धीत अगदी दृढमूल होऊन बसला आहे तरी आपण म्हणता तसे माझे जरी आत्मस्वरूप असले तरी या भ्रमरूप प्रतिबंधाच्या प्राचल्याने मी ते बसे जाणू शकेन ? मला हे ज्ञान होणे अशक्य आहे असे वाटते

गुरुमहाराज म्हणाले, वा शिष्या ! घाबरू नकास या भ्रमाच्या नाशाची एक सुलभ युक्ती तुला सांगतो. ऐक स्फटिकमणि जातीनेच शुभ्र व स्वच्छ असा आहे. परंतु तो जर जास्वदीच्या फुलावर ठेवला, तर अगदी लाल भडक असा दिसतो परंतु तो खरोखर लाल झाला नाही कारण फूल दूर केल्यावर तो जशाचा तसाच पांढरा व स्वच्छ दिसतो अर्थात् अवयव व व्यतिरेकाने विचार करून पाहिले असता त्यावर दिवणारा लालपणा त्याचा धर्म नसून जास्वदीच्या सबधाने तो भासतो, व संभव नष्ट झाल्यावर तो दिसेनासा होतो यावरून फुलाचा संभव असणे म्हणजे अवयव, व संभव नष्ट होणे म्हणजे व्यतिरेक या अन्वय व्यतिरेकाच्या युक्तीने स्फटिक भव्याचा लालपणा हा मिथ्या म्हणजे त्याचा स्वतःचा नसा दुसऱ्याचा त्याच्यावर भासतो ज्या वेळी स्फटिक

मणी लाल दिसतो, त्या वेळाही तो पांढरा स्वच्छ असाच आहे असा निश्चय अन्वय व्यतिरेक करणाऱ्या विचारी माणसाला होतो, व फलाच्या सबधाने त्याला जरी तो पुनः लाल दिसला, तरी हा भ्रम आहे असे तो ठाम समजून, त्यापासून होणाऱ्या अनर्थाचा वाटेकरी तो विचारी माणूस होत नाही

हा दृष्टान्त बगेर जर लक्षात आला तर तुला होत असणारे कर्तृत्व भोक्तृत्वाचे व सुखदुःखाचे ज्ञान हेसुद्धा स्फटिक मण्याच्या लालपणाच्या ज्ञानाप्रमाणे भ्रातिरूप आहे, असा तुला पक्का निश्चय होईल, व त्याचे परिणाम तुला कालत्रयीही बाधू शरणागर न होत, व प्रपंच भासत असतानाही नित्याकर्तात्म बोधरूप मुक्ती तुला सर्वदा लाभेल ज्याप्रमाणे स्वच्छ व पांढरा शुभ्र असणारा स्फटिक मणि दृष्टातात तुला दाखविला, त्या प्रमाणे दाष्टातातही स्वयंप्रकाशमान सच्चिदानंदधन व सर्वव्यापक आत्मा तू स्फटिक स्थानी समज, व स्फटिकाला जसे जास्वदीचे फूल उपाधी आहे, तसे या आत्म्याला अज्ञमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय असे पाच कोश उपाधी आहेत, असेही समज

जास्वदीचे फूल व स्फटिक, दोनीही द्रव्ये असल्याने त्याचा संयोग संभव होतो परंतु आत्मा गुणाहित असल्याने द्रव्य नाही, व असंग असल्याने त्याच्याशी कोणाचाही वास्तविक संभव होत नाही म्हणून उपाधीचा व आत्म्याचा आध्यात्मिक म्हणजे काव्यमनिक, खोटा, तादात्म्यसंभव मानला आहे, हे दृष्टात व दाष्टातातील स्वरूप व संभव यातील वैलक्षण्यही लक्षात घेतले पाहिजे, म्हणजे तुला या दृष्टान्त व दाष्टातातील स्वार्थ लक्षात येईल.

स्फटिक व जास्वदीचे फूल या दोघांची व याच्या स्यागमनग्राची सत्ता व्यानहारिक आहे म्हणजे हे संभव व संपत्ती दोन्ही एक सत्तेचे आहेत तरी जास्वदीच्या उपाधी काली स्फटिकावर लालपणा येऊ शकत नाही. मग आत्मा पारमार्थिक सत्तावान् व पंचकोश व त्याचा संभव व्यावहारिक, अर्थात्च मिथ्या, असा आहे. मग या पंचकोशावर असणारे कर्तृत्वभोक्तृत्वादि धर्म आत्म्यावर कालत्रयीही येणे अगदीच असमंजस आहे, हे स्वयंप्रकाशाप्रमाणे अगती स्वच्छपणे लक्षात येण्यास हरकत नाही या पंचकोशाचा आत्म्याशी अन्वय व व्यतिरेक करण्यास पाठक श्रुतीन

सांगितले आहे.

ज्याप्रमाणे मुज नावाच्या गवतातील काडी, सभोवती असलेल्या पानानी आच्छादित असते, ती काडी घेणाऱ्याला सभोवती असणारी पाने हट्टहट्ट दूर करून ती सूक्ष्म काडी त्यानून काढून प्यात्री लागते, त्याप्रमाणे पचकोशरूप पानानी आवृत असलेला हा स्थाणुरूप आत्मा पचकोशाला अन्वय व्यतिरेकरूप युक्तीने दूर सारून वेगळा करून प्यावा लागतो, म्हणजे वेगळा आहे, सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूप आहे, असे समजावे लागते. म्हणजे मग तो आत्माच ब्रह्मरूप होतो. प्रथमपासूनच हा आत्मा ब्रह्मरूप आहे. परंतु या पचकोश उपाधीने तो भलत्याच रूपाचा झाला आहे. ते मायिस्वरूप दावून दिले, की मूळच्या ब्रह्मस्वरूपानेच तो अगड नांदतो.

श्रुती म्हणते—प्रत्येक जीव सर्व प्राणिमात्राच्या आत राहणारा म्हणजे सर्वाधिष्ठान, स्वयंप्रकाश, व्यापक ब्रह्मरूप असून लिंगदेहाच्या उपाधीने अगुष्ट परिणाम झाला व तो लिंगदेह, लोकांच्या म्हणजे स्थूल शरीरातील मास पिंडरूप हृदयाच्या आतच राहू लागला. कारण याची उपाधी लिंग देह हृदयात राहतो. म्हणून त्याच्या आधीन होऊन तोही परिच्छिन्न होऊन हृदयात राहू लागला. मी एवढाच आहे, असे मानू लागला. सर्वव्यापक असून अणू झाला व सर्वे अनर्भाग पान झाला. त्याला त्या उपाधीनून काढून मूळच्या ब्रह्मरूपत ऐकण्यास व तसे करण्याकरिता युक्ति करता युक्ति म्हणून श्रुतीने मुज, तृण व इपीक याचा दहान्त दाखविला आहे या श्रुत्युक्त युक्तीने पचकोशाहून वेगळा आत्मा व आपला पाहिजेस व त्याकरता तुला प्रथम पचकोश म्हणजे काय, हे सांगितले पाहिजे, ते पचकोश तुला सांगतो, त ऐक. (१२३)

श्लोक —

स्थूलः पचीकृतैर्भूतैः सूक्ष्म कर्मेन्द्रियासुभिः ॥१३॥
धीन्द्रियैर्हेतुर्महाश्च तद्विद्वान्मन्योऽप्युद्धृते ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परं ब्रह्मैव शिष्यते ॥ १४ ॥

अन्वय. — पचीकृतैर्भूतैः स्थूल कर्मेन्द्रियासुभिः सूक्ष्म.

धीन्द्रियैर्हेतु महाश्च (अस्ति) अथ तद्विद्वान् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां आत्मनि उद्धृते परब्रह्मैव शिष्यते ॥ १३-१४ ॥

अर्थ — पचीकृत नूतपासून स्थूलदेह होतो कर्मेन्द्रिये व प्राण मिळून प्राणमय नावाचा कोश होतो. ज्ञानेन्द्रिये व

मन मिळून मनोमय कोश होतो व ज्ञानेन्द्रिय व बुद्धि मिळून विज्ञानमय कोश होतो. हा कोश या शरीरात वर्तून आहे. महान् या नावाचा आनंदमय कोश जाण या कोशांना जाणणाऱ्याने अन्वय व व्यतिरेकाने या कोशातून आत्माला वेगळे केल्यावर आत्मा परब्रह्मरूप होऊनच शिष्ट राहतो. (१३-१४)

विवरण — परब्रह्मरूप असणाऱ्या जीवात्म्याला अतमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय असे पाच कोश आच्छादन करणारे आहेत. ज्याप्रमाणे तरापील म्यान हे आवृत करते व त्यामुळे तरवार ठिक्त नाही, त्याप्रमाणेच हे पाच कोश आत्म्याला आवृत करणारे आहेत. म्यान ज्याप्रमाणे तरावीचे सर्वस्व आवरण करते, कारण ते चामडे पार जाड आहे, तसे हे कोश सर्वस्वी आवरण करीत नाहीत. हे शिरशिरात वषट्कारप्रमाणे त्रिरूप आहेत. त्यामुळे आत्मा सर्वस्वी आवृत नाही. त्याचे थोडेसे भान आहे. परंतु स्पष्ट भान नाही. त्यामुळे आत्मा निपरीत रूपाने का होईना, भासतो आहे. नाही तर सर्वच व्यवहार एव झाला असना.

या पाच कोशात शैवट्या कोश अतमय आहे व पहिला कोश आनंदमय आहे. जीपाला स्थूल, सूक्ष्म व कारण असे तीन देह आहेत. त्यातील स्थूल देह किंवा पाच भौतिक शरीर हा अतमय कोश आहे. जन्म, जरा व मृत्यु असे याचे धर्म आहेत व अशान हा कारणदेह आहे. यात आनंदमय कोश आहे. होपेत या कोशाचे भान स्पष्टपणे असते. आनंद व भौकृत्य हे या आनंदमय कोशाचे धर्म आहेत.

मधला जो सूक्ष्म देह म्हणजे लिंग देह त्याचे सतरा भाग आहेत. मतातरने एकोणीस भागांनी मानतात पण कर्मेन्द्रिये, पाच ज्ञानेन्द्रिये, पाच प्राणदेवांस, मन व बुद्धि यात चित्त व आहंकार याचा अतर्भाव केल्या, तर मन व बुद्धि असे दोन भाग मिळून सतरा भाग व चित्त अहंकार वेगळे धरल्यास एकोणीस भाग होतात. तूर्त आहंकी सतरा भागांचे मत घेतले आहे. जशा सतरा भागांचे गाठोडे म्हणजे सूक्ष्म किंवा लिंगदेह आहे.

या लिंगदेहात प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमय असे तीन कोश राहतात. रजोगुणापासून निर्माण झालेले पचप्राण व पच कर्मेन्द्रिये, मिळून प्राणमय कोश होतो भूक व तहान असे या कोशाचे धर्म आहेत. सत्वगुणापासून निर्माण झालेली

पाच ज्ञानेंद्रिये व मन मिळून मनोमय कोश होतो. सकल्प, विस्मय वगैरे याचे धर्म आहेत व तोडण्याच्या नियतेत पुन्हा जसे करण म्हणजे साधन आहे. तसे हा विज्ञानमय सगान क्रिया वगैरे स्वरूपास साधन आहे. म्हणून हा कर्ता जो विज्ञानमय कोश, त्याला सागन अथवा करणस्थानी आहे.

पचज्ञानेंद्रिये व बुद्धि मिळून विज्ञानमय कोश होतो. निश्चय व कर्तृत्वादि याचे धर्म आहेत. या पाच बोधदायी किंवा तीन देहाशी तादात्म्यभ्रम, म्हणजे 'मीच हे पाच कोश किंवा तीन देह आहे' असा भ्रम तुला झाल्याने, 'मला जन्ममरण अंपादि आहेत,' 'मलाच भूक, तहान वगैरे आहे,' 'मीच सत्त्व विकल्पादि करतो,' 'निश्चय करणारा व घरी घाईत व मं करणारा कर्ता मीच आहे,' 'व या कर्तृत्यामुळे संपादन केलेल्या पाप पुण्याची सुख-दुखादि फले भोगणारा मीच आहे,' 'स्वर्ग-नरक मनुष्यादि योनींमध्ये फिरणारा मीच आहे,' असा तुला भ्रम झाला आहे.

वास्तविक या पचकोशाचा किंवा तीन देहाचा व याच्या धर्मांचा तुझ्याशी अर्थाअर्थी काहीच संबंध नाही. परंतु या पचकोशाचे किंवा तीन देहाचे, ज्ञान संपादन करून, अन्वय व्यतिरेके करून, आत्म्याहून पृथक्करण बुद्धीने केले पाहिजे. तरच हा आत्मा पचकोशाच्या व तीन देहाच्या जाळ्यातून सुटून आपल्या निज, नित्यसुद्ध, नित्यमुक्त, नित्यबुद्ध अशा मूळच्या परब्रह्मरूपाने सर्वाथ विमुक्त परमानंदस्वरूपाने अखंड, अद्वितीय, असा राहील, असे या अन्वयव्यतिरेकाचे माहात्म्य आहे (१३-१४)

श्लोकः—

भानं स्वप्नेऽस्त्वोर्वमानेऽन्वयः प्राग्विस्मृतिः परः ।

लिङ्गाभानेन्वयः स्वापभानं प्राग्विस्मृतिः परः ॥

अन्वयः— स्वप्ने उर्वमाने अस्यभान अन्वयः प्राग्वि-
स्मृतिः परः । लिङ्गाभाने स्वापभान अन्वयः प्राग्विस्मृति
पर ॥ १५ ॥

अर्थः— स्वप्नावस्थेत स्थूल देहाचे भान न होता या आत्म्याचे भान असते याला (आत्म्याचा) अन्वय म्हणतात. व स्थूलदेहाचे भान न होणे याला व्यतिरेक (देहाचा) व्यतिरेक, म्हणतात. (१५)

विवरणः— अन्वय व्यतिरेकाने पचकोशाहून आत्म-
स्वरूप मुज श्पीकान्यायाने करावे असे सांगितले, ते अन्वय

व्यतिरेक कोणते, ते तुला सांगतो ऐक.

या प्रकरणात अन्वय व व्यतिरेक या शब्दाने अनुवृत्ति व व्यावृत्ती हा अर्थ घ्यावयाचा आहे. जसे माळेत सुताची 'अनुवृत्ति' म्हणजे प्रत्येक मण्यामध्ये सुत एकच प्रविष्ट असते व मणि मान दुसऱ्या मण्यामध्ये प्रविष्ट नसून आपापल्या ठिकाणीच असतात, अर्थात् दुसऱ्या मण्यात सुत जसे असते, तसे ते मणी असत नाहीत, याला 'व्यावृत्ति' असे म्हणतात. हे दोन प्रकार येथे अन्वय व व्यतिरेक या पदाने ग्रहण करणेचे आहेत.

वास्तविक न्यायशास्त्रामध्ये अन्वय व व्यतिरेक या शब्दाने 'यनधूमस्तनाग्नि' म्हणजे जेथे धूर आहे तेथे अग्नि असतो. या व्याप्तीने होणाऱ्या अनुमानाला अन्वयि अनुमान व जेथे अग्नि नाही तेथे धूर नाही, या अभावाच्या व्याप्तीने होणाऱ्या अनुमानाला व्यतिरेकि अनुमान, म्हणजे अभावाच्या व्याप्तीने होणारे अनुमान, असे म्हटले आहे. परंतु वेदान्त शास्त्रात अर्था पक्षप्रमाणान्ना स्वीकार केला असल्याने व व्यतिरेक व्याप्तीच्या जोगवरच अर्थापक्ष होत असल्याने व्यतिरेकि अनुमान वेदान्ती मानीत नाहीत. त्यामुळे अन्वय व व्याप्तिरेक या शब्दाने अन्वय व्यतिरेकि व्याप्ति किंवा तिने होणारे अनुमान न घेता अनुवृत्ति व व्यावृत्ति हेच अर्थ अन्वय व्यतिरेक शब्दाने येथे विवक्षित आहेत. व त्या अनुरोधाने स्थूल शरीराची व्यावृत्ति व आत्म्याची अनु वृत्ति तुला सांगतो. ऐक

जायंति, स्वप्न, सुषुप्ती, समाधी, मूर्च्छा व मरण अशा जीवाच्या सहा अवस्था आहेत. त्यापैकी पहिल्या तीन रोजच्या असल्याने त्यांचा अनुभव सर्व जीवाना आहे. पुढच्या तीन अवस्था केव्हा केव्हा होणाऱ्या आहेत. रोजच्या नाहीत.

अनुभवसिद्ध पहिल्या तीन अवस्थेपैकी जागृती या अवस्थेत स्थूल शरीराचे भान असते, हे स्पष्टच आहे.

मनुष्याला किंवा प्राण्याला शोष लागली, म्हणजे शोषेत स्थूल शरीराचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही बाह्य पदार्थाचे ज्ञान नसते. अज्ञानरूप कारणात असलेला तमोगुण वाढला, म्हणजे त्यायोगे स्थूल शरीर किंवा तद्वच्छिन्न चैतन्य आवृत होते. म्हणून स्थूल शरीराचे भान बंद होते.

परंतु प्राणी जागा झाल्यावर त्याला, 'मी निजलो

होतो' किंवा 'मला असे स्वप्न पडले' अशी त्याला आठवण होते. अनुभव घेतल्याशिवाय आठवण कधीच होत नसते. म्हणून झोपेत झोपेचे किंवा स्वप्नाचे भान मानले पाहिजे. झोपेत इन्द्रियादि ज्ञान साधनाचा लोप झालेला असतो, म्हणून झोपेचे किंवा स्वप्नाचे ज्ञान इन्द्रियादिक साधनाने झाले असे म्हणता येत नाही. अर्थात् स्वयं प्रकाशमान ज्ञानस्वरूप असणाऱ्या आत्म्यानेच झोपेचे व स्वप्नाचे, तसेच समाधी, मरण, मूर्च्छा इत्यादिकांचेही ज्ञान होते, असे अवश्य मानले पाहिजे. नाहीतर जागृती नंतर त्या ह्या अवस्थेचे स्मरण होणार नाही.

आत्म्याने या अवस्थांचे भान होते असे निश्चित झाल्यावर त्या त्या अवस्थेत आत्मा आहे, असे मानणे भाग आहे. तो तेथे नसता तर अवस्थेचे भान त्याला कसे होणार ! यावरून जागृत, स्वप्न, सुषुप्त्यादि सर्व अवस्थेत आत्म्याची अनुवृत्ति व स्थूल देहाचे भान नसल्याने त्याची व्यावृत्ती म्हणजे त्या अवस्थेत त्याचा अभाव हेही मानले पाहिजे. स्थूल देह त्या अवस्थेत भासत नवून त्यावेळी त्याची सत्ता तेथे आहे असे जर मानले, तर नष्ट झालेल्या किंवा उत्पन्न न झालेल्या पदार्थांचीही सत्ता सर्वदा आहे, असेही मानावे लागेल. मग नष्ट, अनुत्पन्न व विद्यमान या शब्दाना काही अर्थच राहणार नाही. या सर्व शब्दांचा एकच अर्थ आहे, असे मानावे लागेल. म्हणजे भान होते त्यावेळीच पदार्थ असतो, एरवी तो नसतो व त्यावेळी त्याची अज्ञात सत्ता मानल्यास तो असून नसल्यासारखाच असतो, हे सर्व लक्षात घेऊनच झोपेत आत्म्याचे भान असून देहाचे भान नसल्याने आत्म्याची अनुवृत्ती व स्थूल देहाची व्यावृत्ती म्हणजे अभाव दालावेला.

जाता श्लोकात स्वप्नामध्ये आत्म्याची अनुवृत्ती व स्थूल शरीराची व्यावृत्ती दाखविली आहे. तरी पण स्वप्न हा झोपेचाच एक परिणाम असल्याने स्वप्नात दाखविलेली अनुवृत्ती व व्यावृत्ती झोपेत दाखवली तरी चालण्यासारखी आहे. स्वप्नात ही आत्म्याची अनुवृत्ती आहे कारण जागे झाल्यावर स्वप्नाचे स्मरण होते, त्या अर्था स्वप्नाचा साक्षी आत्मा तेथे मानला पाहिजे, व स्थूल देहाचे भान स्वप्नात नाही, त्यामुळे स्वप्नात स्थूल देहाची व्यावृत्ती म्हणजे अभाव आहे.

गाढ झोपेत लिंगदेहाचे म्हणजे अन्तःकरणचे भान

नाही. म्हणून सूक्ष्म किंवा लिंगदेहाच्या सुषुप्ती अवस्थेत अभाव आहे. त्यावेळी लिंगदेहाच्या लय अज्ञानात असतो, व सुषुप्तीचे ज्ञान सुषुप्ति अवस्थेत मानले पाहिजे नाही तर जागे झाल्यावर त्या अवस्थेचे स्मरण होणार नाही हे सुषुप्तीचे ज्ञान स्वयंप्रकाश ज्ञानस्वरूप आत्म्यानेच होते. अर्थात् सुषुप्ति अवस्थेत लिंग किंवा सूक्ष्मदेहाचा अभाव अथवा व्यावृत्ति व आत्म्याची अनुवृत्ति किंवा सत्ता त्या अवस्थेत सिद्ध झाली.

याप्रमाणे स्वप्नावस्थेत स्थूल देहाची व्यावृत्ती व आत्म्याची अनुवृत्ती व गाढ निद्रावस्थेत लिंग किंवा सूक्ष्म देहाची व्यावृत्ती व निद्रावस्थेच्या साक्षी रूपाने आत्म्याची अनुवृत्ती तुला दाखविली. आता समाधी अवस्थेत निद्रेची व्यावृत्ती व आत्म्याची अनुवृत्ती दाखविणेची आहे. ती पुढच्या श्लोकाने तुला दाखवू. म्हणजे देहनाथ व्यावृत्ती व आत्म्याची अनुवृत्ती तुला दाखविल्यासारखे होईल व त्यावरून, अनुवृत्त असणारा आत्मा सत्य व व्यावृत्त असणाऱ्या जागृती स्वप्न सुषुप्ती या अवस्था म्हणजेच देहनाथ मिथ्या आहे हे तुझ्या लक्षात येईल. (१५)

श्लोकः—

तद्विदोऽसुमनोऽध्याख्या गुणाद्यवस्थाभिदः पृथक् ।
सुषुप्त्यभानेऽन्वयो भानं समाधौ प्राग्वदन्यथा ॥१६॥

अन्वयः— समाधौ सुषुप्त्यभाने (अस्य) भान अन्वयः
अन्यथाः प्राग्वत् । गुणावस्थाभिदः असुमनोऽध्याख्या तद्विदः
पृथक् (कृताः) ॥ १६ ॥

अर्थः—समाधी अवस्थेत सुषुप्तीचे भान नसते व आत्म्याचे भान समाधी अवस्थेच्या साक्षीरूपाने भान असते. म्हणून समाधीत आत्म्याचा अन्वय आहे, व सुषुप्तीचे भान नसल्याने अर्थात् सुषुप्ती अवस्थेची विस्मृति समाधीत असल्याने, सुषुप्तीची व्यावृत्ति समाधीत आहे, (एकाच लिंगदेहामध्ये) गुण व अवस्था यांच्या योगाने भेद मानून या भेदज्ञानाने प्राणमय, मनोमय व विशानमय असे तीन कोण पृथक् होतात व त्या लिंगदेहाच्या व सुषुप्तिरूप कारण देहाच्या व्यावृत्तीने समाधी अवस्थेत ज्ञानरूप आत्म्याची अनुवृत्ती व प्राणमय, मनोमय, विशानमय, आनंदमय या कोशाची व स्थूल शरीररूप अन्नमय कोशाचीही व्यावृत्ती सिद्ध झाली. (१६)

विवरणः—योगशान्तात व उपनिषदातही समाधी

नाथाची जीवाची एक अवस्था सांगितली आहे. या समाधीचे दोन प्रकार आहेत. एक सविन्य रूप समाधी व दुसरी निर्विकल्प समाधी

त्रिजातीय वृत्तीने रहित सजातीय वृत्तीचा म्हणजे ज्या विषयाचे आपण ध्यान करतो त्याच विषयाच्या वृत्तीचा एकसारखा प्रवाह जेवढा काळ चालेल, तेवढा काळ सविकल्प समाधीचा काळ आहे, असे म्हणतात व याही वृत्तीचा लय होऊन अतः करण निर्विकल्प म्हणजे कोणत्याही वृत्तीने युक्त नसून, निस्तरंग जलाप्रमाणे अगदी स्थब्ध असते, त्याकाळच्या समाधीला म्हणजे चित्तवृत्ति निरोधाला, निर्विकल्प समाधी म्हणतात.

या समाधी करता यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा व ध्यान या साधनांचा आदरपूर्वक धर्मेने सतत अभ्यास करावा लागतो जगातील सर्व व्यवहार तुच्छ व मिथ्या मानून सर्वदा या अभ्यासात तत्पर असणाऱ्यासच हा समाधि लाभ होतो या अवस्थेस जागृती म्हणता येत नाही. कारण बाह्यवृत्ती कोणतीही येथे असत नाही स्वप्नाप्रमाणे आंतरवृत्तीही येथे नसत नाही म्हणून यास स्वप्नही म्हणता येत नाही चित्ताचा लय सुषुप्तिकाली अज्ञानरूप कारणात होतो, तसा या अवस्थेत चित्ताचा लयही नाही कारण सर्व वृत्तींनी रहित असे चित्त येथे नियमान असते या करता ही अवस्था सुषुप्तीही नव्हे

येथे केवळ स्वयं प्रकाशमान आत्म्याच असतो व तो शुद्ध अतःकरणाचा प्रकाश वृत्तीशिवाय करीत असतो. म्हणून या अवस्थेत आत्म्याचे भान असते व अज्ञानरूप कारणदेहाचे किंवा सुषुप्तीचे भान नसते म्हणून आत्म्याची अनुवृत्ती व सुषुप्तिरूप कारणदेहाची व्यावृत्ती या अवस्थेत असल्याने, कारणदेहाची व्यावृत्ती येथे दाखविता येते याप्रमाणे प्रसिद्ध असलेल्या जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था व तदभिमानांनी विश्व, तैजस व प्राज्ञ याची व्यावृत्ती व आत्म्याची अप्रत्यक्ष अनुवृत्ती तुला दाखविली

थावरून अनुवृत्त व व्यावृत्त पदार्थ अत्यंत निलक्षण आहेत व अर्थाअर्थी याचा व आत्म्याचा काही एक संबंध नाही. हे तुझ्या लक्षात आले असेलच अनुवृत्त पदार्थावर व्यावृत्त पदार्थ कल्पित असल्याने, ते मिथ्या

आहेत व अनुवृत्त जो आत्मा तो त्रिकालाबाधित सर्व बाधांचा अवधी असा एकमेवाद्वितीय असा ब्रह्मरूपाने शिखळ राहतो, हे आता स्पष्ट झाले या करताच देहनाचे हे अन्यय व्यतिरेक तुला सांगितले

शिष्य म्हणतो, गुग्महागज ! आपण सांगितलेले अन्यय व्यतिरेक माझ्या लक्षात आले परंतु आपण शुद्धआत्म स्वरूप दाखविण्याकरता आ मा व पंचकोश यांचे अन्यय व्यतिरेक सांगायला आरंभ केला परंतु पंचकोशाचा व्यतिरेक न दाखविता शरीरनाशाचाच व्यतिरेक दाखविला याचे कारण माझ्या लक्षात आले नाही तरी हे असे का केले, हे बळावे, अशी प्रार्थना आहे

गुरुमहाराज म्हणतात, वा शिष्या ! असे करण्याचे कारण तुला सांगतो ऐक अरे सर्व वस्तूंनी परिपूर्ण भरलेले घर एखाद्याने एखाद्या ब्राह्मणाने दान दिले, तर पुन त्या घरातील प्रत्येक वस्तूचे वेगळे दान द्यावे लागत नाही, वस्तूंनी भरलेल्या घराचे दान केले की त्यातील वस्तूंचे दान झालेच तद्वत स्थूल, सूक्ष्म व कारणरूप तीन शरीररूप घरात पाच कोशरूप वस्तु भरल्या आहेत स्थूल शरीरात अन्नमय कोश आहे, किंवा अन्नमय कोश व स्थूल शरीर हे एकरूपच आहेत. सूक्ष्म किंवा लिंग शरीरात प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमय असे तीन कोश अवतर्भूत होतात. ते कोश लिंगशरीरात कसे अवतर्भूत होतात हे पूर्वी सांगितले आहे अज्ञानरूप जे कारणशरीर, यात आनंदमय कोशाचा अन्तर्भाव होतो आता आनंदमय कोशाचे स्वरूप तुला सांगतो ऐक.

आपण केलेल्या पुण्य कर्मांचे फल जे सुख, त्याचा अनुभव घेण्याकरता कोणी एक (ही वृत्ति नव्हे कारण, सुषुप्तीत सुषुप्तीचा लय आहे.) वृत्ति अन्तर्मुख होते कारण वृत्ति अन्तर्मुख झाल्याशिवाय सुषुप्तीचा अनुभव येत नाही त्या अन्तर्मुखवृत्तीत आनंदरूप असणाऱ्या आत्म्याचा आनंद प्रतिबिंबित होतो योग समाप्तिकाली ही वृत्ति निद्रा या रूपाने विलीन होते म्हणजे भाग काल असेल तोपर्यंतच ही वृत्ति असते ही वृत्ति अज्ञानातील सत्य गुणाचे कार्य असल्याने, तिला 'सत्त्व' असेही नाव आहे. आपणाला इष्ट असणाऱ्या वस्तूचे दर्शन म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान झाले, म्हणजे या ज्ञानाला 'प्रिय' वृत्ति असे म्हणतात या वस्तूचा लाभ झाला, म्हणजे ती सत्य

आपणासः मिळाली अशी जी वृत्ती तिला 'मोद' असे म्हणतात. व त्या वस्तूचा आस्वाद आपण घेतला - म्हणजे या आस्वाद नावाच्या वृत्तीला 'प्रमोद' असे म्हणतात. या तीन वृत्तीने युक्त असणारी जी अन्तर्मुखवृत्ती, तीन आनंदमय कोश आहे.

हा कोश अज्ञान नामक कारण शरीरात राहतो. अर्थात स्थूल, सूक्ष्म व कारण अशा तीन देहाहून आत्मा वेगळ्या आहे, पण अन्वय व्यतिरेकाने दाखविले, म्हणजे अन्नमयादि पंच कोशाहून आत्मा वेगळ्या आहे असे निराळे सांगवे लागत नाही व पंचकोशाची व्यावृत्ती दाखविण्यापेक्षा तीन देहाची व्यावृत्ती दाखविण्यात लाभ म्हणजे सुलभताही आहे. म्हणून पंचकोशाची व्यावृत्ती दाखवितो, असे म्हणून आम्ही तीन देहाची व्यावृत्ती तुला सांगितली. या सांगण्यात पंचकोश व तीन देह याहून आ मा वेगळ्या आहे असे सांगण्याचाही लाभ झाला.

गुह्यमहाराज ! स्थूल शरीरात एकच अन्नमय कोश असतो व कारण शरीरातही आनंदमय नावाचा एक कोश असतो, हे बरोबर आहे. पण दोहोच्यामध्ये असणाऱ्या या लिंगदेहात तीन कोशाचा अन्तर्भाव कसा होईल ! पूर्वीच्याप्रमाणे एकेक कोशास राहण्याकरता एकेक वेगळे देह नकोत काय ?

गुह्यमहाराज म्हणतात तुझे म्हणणे बरोबर आहे. परंतु हे तीन कोश लिंगदेहाहून क्षणदीप्त पृथक् असे नाहीत. लिंगदेहातीलच काही भागातील गुण व अवस्था या भिन्नभिन्न करून या कोशाचा विभाग मानला आहे. जसे अन्तःकरण एकच असून त्याच्या वृत्तीच्या भेदाने मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार असे भेद होतात, जसे एकाच पृष्ठीवर सीमेच्या रेषा बुद्धीने ठरवून हे अमक्याचे राज्य व हे अमक्याचे राज्य असा विभाग करतात, परंतु त्यामुळे पृष्ठीचा काही भेद होत नाही, तद्वतच येथेही समजणेचे आहे.

लिंगदेहात असलेली पाच कर्मेन्द्रिये व पंचप्राण हे रजोगुणापासून उत्पन्न झाले आहेत व मनोमय व विज्ञानमय हे सत्वगुणापासून झाले आहेत. म्हणून हे दोन कोश व प्राणमय कोश यांच्यात गुणाने भेद झाला. आता मनोमय व विज्ञानमय या दोघांचा सत्वगुण, एक ! असल्याने गुणाने त्या दोघांचा भेद

होत नाही तरीपण या दोघांचा अवस्थेने भेद होतो. मनोमय कोश हा कारण म्हणजे साधनरूप आहे म्हणून कर्ता असणारा जो विज्ञानमय कोश, त्याहून बाहेर आहे व विज्ञानमय आंतर म्हणजे आत आहे. या बाहेर व आत या अवस्थेने याचा भेद झाला. म्हणून लिंगदेह या रूपाने हे तीन कोश जरी एक असले, तरी रजोगुण व सत्वगुण या भेदाने व साक्ष व आंतर या अवस्था भेदाने, यांच्यात भेद मानून या भेदज्ञानामुळे हे तीन कोश झाले आहेत. वास्तविक तींनी मिळून एकच लिंग विंवा सूक्ष्म शरीर आहे.

म्हणून लिंगदेहाच्या अन्वय व्यतिरेकाने प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमय या तीन कोशाचा अन्वय व्यतिरेक स्थूल देहाच्या अन्वय व्यतिरेकाने अन्नमय कोशाचा अन्वय व्यतिरेक व कारण देहाच्या म्हणजे अज्ञानाच्या अन्वय व्यतिरेकाने आनंदमय कोशाचा अन्वय व्यतिरेक तुला दाखविला. म्हणून सर्वावस्थेत अनुवृत्त असलेला आत्मा त्या त्या अवस्थेत व्यावृत्त होणाऱ्या देहाहून, व त्यातील कोशाहून अत्यंत वेगळ्या आहे, असे सिद्ध झाले. याचा बारबार अभ्यास करून नित्य, निरजन अद्वितीय आत्म्याचा साक्षात्कार तुला सरादन करावयास पाहिजे. म्हणजेच या अनर्थरूप बंधातून तुम्ही सुत्ती होईल. (१६)

श्लोकः—
स्यक्तविदेहसंगस्य निष्कल्पस्य सुषुप्तिवत् ।
स्थिति परात्परं वस्तु सच्चिच्छर्म निराकृति ॥
अन्वयः—तुला विदेह सगस्य निष्कल्पस्य सुषुप्तिवत् स्थितिः (तदेव) परात्परं निराकृति सच्चिच्छर्म, वस्तु (अस्ति) ॥ १७ ॥

अर्थ—तीनी देहांचा अभिमान टाकून शोषेप्रमाणे कल्पनारहित जी स्थिति, तेच निराकार मायेच्याही पलीकडे असणारे सच्चिदानंद रूप परब्रह्म आहे. (१७)

विवरणः—याप्रमाणे अन्वय व व्यतिरेकाने भी पंचकोशाहून वेगळ्या आहे असे कळल्यावर, त्यांनी स्थूल सूक्ष्म व कारण अशा तीनी देहांचाही अभिमान टाकला आहे, अशा साधनाची शोषेत जशी कल्पनारहित स्थिति असते, तशी कल्पनारहित अशा जापल्या स्वस्वरूपाचे ठिकाणीच स्थिति होते. ही अवस्था शोषे सारखी म्हणण्याचे कारण, ही शोषे नसते. कारण शोषेत

अज्ञान असते. या अवस्थेत अज्ञानही नाही व योगत्याही प्रकारची कल्पनाही नाही. कल्पनारहित स्वरूप स्थान येण्यासिता शोषेचा दृष्टान्त येथे दिला आहे. कारण शोषेचा अनुभव सर्वांना आहे, व शोषेत पल्पना नसते हेही सर्वांना मान्य आहे. म्हणून शोषेसारखे असे म्हटले आहे. हेच सच्चिदानंद निराकार, सर्व विकाराच्या पलीकडे असणारे जे अक्षर म्हणजे मायोपार्थिक ब्रह्म त्याहूनही हे ब्रह्म पलीकडचे म्हणजे निरुपाधिक शुद्ध ब्रह्म आहे.

श्रुतीने हा आत्मा ब्रह्म आहे असे जे या आत्म्याचे ब्रह्मरूपाने वर्णन केले आहे, ते या देहत्रयातील झालेल्या व स्वस्वरूप स्थित झालेल्या आत्म्याचे वर्णन आहे, व हेच आपल्या आत्म्याचे मूलचे व परे स्वरूप आहे. अन्यथे व्यतिरेकपूर्वक तत्त्वज्ञान होण्याच्या पूर्वी जे आत्म्याचे स्वरूप भासते, ते सर्व मायिक आहे, हे दाग-विण्याकरिता श्रुतीने 'अयं' हा शब्द 'अयमात्माब्रह्म' या वाक्यात घालून अन्यथे व्यतिरेकाने पंचशेडाहून व देहत्रयाहून वेगळे झालेला आत्मा 'अयं' शब्दाने ब्रह्म असे दाखविले आहे (१७)

श्लोकः—

इमांस्कालैर्ब्रजलीनद्रयथेक्ष्यो जाग्रुतेस्तथा ।

मुप्यवित्स्थजगद्देहौ तत्परत्वाविदः पुनः ॥१८॥

अन्वयः—प्रीजलीनद्रुः इमांस्कालैर्ब्रज्यथो (भवति) तथा मुप्यवित्स्थजगद्देहौ तत्परत्वाविदः जाग्रते पुनः ईक्ष्यो (भवतः) ॥१८॥

अर्थः—बीजात लीन झालेला वृक्ष शूट्टी, पाणी व योग्य असणाऱ्या ऋतुरूप कालानी पुन बाहेर आलेला जसा प्रत्यक्ष दिसतो, त्याचप्रमाणे मुपुत्तिकाकालामध्ये असणाऱ्या व भासणाऱ्या अज्ञानात पूर्वी लीन झालेले जगत् व देह आत्मज्ञानशून्य म्हणजेच अज्ञानी जीवाला जाग्रत अवस्थेत पुनः स्पष्ट व्यवहारात्मक विषय होतात. (१८)

विवरण.—वसंत, ग्रीष्म, वर्षा वगैरे त्या त्या ऋतुरूप अनुकूल काल, जमीन, पाणी, बीज, हवा वगैरे सर्व सामग्री जमली म्हणजे बीजापांशून अकुर निर्माण होतो. कारण समुदायाला सामग्री म्हणतात. यातील एक कारण जर नसेल, तर सामग्रीचा अभाव असतो. त्या वेळी इतर सर्व कारणे असूनमुद्रा अकुर निर्माण होत नाही. सर्व सामग्री जमली

म्हणजेच अकुर निर्माण होतो व प्रमाने त्याचा वृक्ष होऊन सर्वांना त्याचा उपयोग होतो. बीजात संपन्न रूपाने अक्षणासारक वृक्ष स्थूलरूपाने प्रगट होतो. बीजाने वृक्षाला आच्छादित केले होते. ते आवरण अकुर सामग्रीने दूर केल्याबरोबर वृक्षाची प्रतीती होऊ लागली.

म्हणून कार्य हे कारण स्वरूपाने पूर्वी असतेच. नसलेले कार्य उत्पन्न होत नाही. असा सत्कार्यवाद साध्यसंमत असणारा, येथे अद्वैतवेदान्त्यांनी स्वीकारला आहे. 'य देव सोम्यदमम अमीन्' इत्यादि श्रुतिसंमत हा सत्कार्यवाद आहे. साध्य कार्य वास्तविक मानून सत्कार्यवाद मानतात व वेदान्ती अनिर्वचनीय कार्य मानून सत्कार्यवाद मानतात. एवढाच दोषामध्ये परक आहे. असो.

सत्कार्यवादातील बीजात लीन झालेला वृक्ष सामग्रीच्या योगाने प्रगट होऊन सर्व व्यवहारक्षम होतो. हा जसा दृष्टान्त आहे, तद्वत्च मुपुत्ति अवस्थेत स्पष्ट रूपाने भासणारे व जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्ती, तीव्री अवस्थेत असणारे जे अज्ञान, ते या दृश्यमान जगाचे व स्थूल व सूक्ष्म देहाचे बीजरूप कारण आहे. या अज्ञानरूप बीजात स्थूल सूक्ष्म देह व इतर जगतरूप वृक्ष मुपुत्ति कालात लीन होतो. व अदृश्यमान झाल्याने विद्यमान अग्रनही व्यवहाराला अयोग्य होतो, व मी या देहत्रयाहून व पंच कोशाहून अगदी वेगळे असणारे ब्रह्म आहे, अशा बोधाचा अभाव व इतरही काल, संस्कार, सुभासुभ कार्य इत्यादि सामग्रीने जाग्रती स्वप्न वगैरे अवस्थेत सूक्ष्म स्थूल अशा रूपाने पुनः तो प्रगट होतो.

सत्तारूप वृक्ष अज्ञानातून प्रगट होण्यास ब्रह्मज्ञानाचा अभाव मुख्यत्वेकरून कारण आहे. ब्रह्मज्ञान झाले म्हणजे अज्ञानरूप बीजच नष्ट होते. मग हा वृक्ष पुनः फारणाशिवाय कसा निर्माण होणार ? अर्थात् मग एक अद्वितीय ब्रह्मच शिष्टक राहते. यालाच मोक्ष म्हणतात (१८)

श्लोक —

देहन्तेऽहस्याहतास्थविश्वाकारोऽनुजन्मदः ॥१८६॥

अन्वयः—अज्ञस्य देहान्ते अहतास्थविश्वाकारो अनुजन्मदः (भवति) ॥१८६॥

अर्थ—मरण काळी अज्ञानी जीवाचे ठिकाणी

अमणारा जो अहंकार, त्यात अमणारा जगदाकार पुनः त्या जीवाला जन्म देणारा असा होतो. (१८३)

विवरणः—गुणमहाराज, शोभेत अणारे बीजरूप ते अज्ञान, त्यातच सूक्ष्म रूपाने जर जगत व देह असतील व ते जाणवतच येत जर प्रगट होत असतील, तर ही शोभन नाहीशी येऊ शकते. म्हणजे सृष्टीचा या जगाचा व देहाचा अभाव होईल व मग पीडा अनायासाने टळेल. अता शोर ही जिरत प्राण्यालाच असते. मेलेल्या माणसाला शोर असते असे पेशियात नाही व शोर नाहीशी करणे हे मरणानेच शक्य आहे. होईल, हाकरता माणसाने अत्यंत कठीण व अनेक जन्मसाध्य अशा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याचे वाय वारण आहे !

ही शक्ती ऐकून गुणमहाराजांना हए शाले व दिव्य आलेही शक्ती प्रगट येण्याशिवाय रहात नाही, मग ती शक्ती कशीही असो, असे मनत आणून संतुष्टी झाले व ते दिव्याला लागू लागलेः—

वा मिथ्या ! तू शक्ती वलीस हे ठीक आहे. परतु या शक्तेत मरण म्हणजे काय याची तुला कल्पना नाही, म्हणूनच तू अशी शक्ती येऊ. मरण म्हणजे काय हे ज्याला समजते आहे, तो अशी शक्ती करणार नाही.

मरण हे नेहमी जन्मापेक्ष आहे. जो जन्मालाच आला नाही, तो मरतही नाही. अन्नमय स्थूल देहाशी लिंगदेहाचा तादात्म्याभाव, म्हणजे मी मनुष्य आहे, किंवा पश्यादिकांचा देह असला तर मी पश्यादिन आहे असे समजणे, याला जन्म असे नाव आहे व मरण म्हणजे या स्थूल देहाशी झालेले तादात्म्य टाकून देणे.

‘तस्मिन्निर्वाणस्य मरणं’

असे कविलिगीतेत म्हटले आहे. म्हणजे लिंगदेह व स्थूल देह याचा निरोध म्हणजे कार्य करण्याची अयोग्यता हेच मरण आहे. रोजच्या रोज शोभेत हे तादात्म्य आपण स्थूलरूपाने टाकतो परतु सूक्ष्मरूपाने ते तादात्म्य असतेच. कारण जागे शास्त्रावर पुनः स्थूल देहाशी आपण तादात्म्य जोडून पुनः पुनः सर्व व्यवहार करतो. सूक्ष्मरूपाने मुक्ता या देहाचे तादात्म्य टाकून देणे म्हणजेच मरण म्हणतात. म्हणूनच मेलेल्या म्हणजे लिंगदेहाचे तादात्म्य नसलेल्या देहाम जाळले तरी लिंगदेहाला

काही हजा होत नाही. कारण त्याच्याशी लिंगदेहाचा कोणताही संबंध नसतो. जिवंत असताना माय स्थूल देहास चटक बसला तरी लिंगदेहावर त्याचा परिणाम होत होता.

स्थूल व सूक्ष्म असा कोणताही संबंध नसताना लिंगदेहाने स्थूल देहाशी संबंध जोडणे म्हणजे जन्म म्हणतात. म्हणूनच जागे शास्त्रावर हा जन्माला आला असे म्हणत नाहीत. कारण शोभेत लिंगदेहाचा सूक्ष्म संबंध स्थूल देहाशी होनाच. दृष्टिमूर्तिवाद्यांच्या मताने शोर म्हणजे मरण व जागे होणे म्हणजे जन्म असे मानण्यास हरवत नाही. परतु त्यांनी सूक्ष्मरूपात दृष्टिमूर्ती मानला नाही. वाचनमालादि शोधने नैसर्गिकाला ज्या वेळी रूपदर्शनाची अयोग्यता असते, त्यावेळी चक्षुर्दिवालाशी रूपदर्शनाची अयोग्यता येते त्याप्रमाणे स्थूल देहाला वया वेळेस प्रारब्धवशात् वैतन्य येते. त्या वेळेस तेथे राहणाऱ्या लिंगदेहासही वैतन्य येते म्हणजे त्या देहाचा सर्वोत्ती संबंध मुक्तो, यालाच मरण म्हणतात, व सध जडणे म्हणजे जन्म, असे कविलिगीतेत

‘द्रव्योरलब्धिस्थानस्य’

इत्यादि श्लोकांनी सांगितले आहे. लिंगदेहात सामान्य रूपाने नुसता ‘मी’ असा जो अहंकार आहे. म्हणजे मी मनुष्य, मी पशु असा विशेष अहंकाराहून वेगळा जो नुसता अहंकार आहे, अजानी जीवांच्या या अहंकाराला विश्वाकार अहंकार म्हणतात. विश्व, तैजस व प्राज्ञ यावेरी सर्वसाधारण स्थूल देहाच्या अभिमान्याला ‘विश्व’ अशी संज्ञा आहे. हा विश्वाकार अहंकार सर्व स्थूल देहाची व्यावृत्ति म्हणजे अभ्यास निश्चय शास्त्राशिवाय जात नाही. त्यामुळे अहंकारात अवलंबा वा विश्वाकार किंवा सूक्ष्म रूपाने संपूर्ण स्थूल स्वरूप विश्वाचा आदार जो अहंकारात आहे, तो पुनः पुनः जन्माला देणारा असा होतो. स्थूल देहाच्या नाशाने अहंकारातील विश्वाकार जात नाही. झाड तोडले तरी पुनः जमे त्याला अक्षुर भिन्न भिन्न उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे या अहंकारात अवलंबा विश्वाकाराने पुनः पुनः नवीन नवीन देह व जगत् हे उत्पन्न होतच राहते. याचा समूह नाम करावयाचा झाल्यास शानाभ्यासच करावा लागेल. त्यायोगे देह चतुष्टयनिवृत्तिरूप मोक्ष प्राप्ती होईल. शाना-

म्यासात स्थूल-सूक्ष्म-कारण व महाकारण या देह चतुष्टय याचा प्रविलाप म्हणजे लय करावा लागतो. देहचतुष्टय हे अनिर्वचनीय मिथ्या आहेत. मिथ्या पदार्थांचा लय म्हणजे हे नाही असा निश्चयरूपच आहे. दण्डाने घट पोटावा तसा हा लय नाही. हा निश्चय करण्याच्यापूर्वी देहाचे प्रकार किती, त्याच्या अवस्था कोणत्या, त्याचे अभिमानी कोण, त्याची स्थाने कोणती, त्याचे आनंद कोणकोणते, त्याचे भोग कोणत्या प्रकारचे, त्याचे गुण कोणते, त्याच्या

बाणी कोणत्या, त्याचे देव कोणते, त्याचे लोक कोणते व औंकारातील त्याच्या मात्रा कोणत्या हे सांगोवांग जाणून मग त्याच्या लयाचा म्हणजे अमावाचा निश्चय केला असता तो निश्चय पक्का होईल. याकरता तुला एक तत्वा म्हणजे नकाशा काढून दाखवतो म्हणजे हे सर्व तुझ्या बरोबर लक्षात येईल व श्लोक वाचल्याबरोबर ते मनात स्वरूप उपस्थित होईल. मग तसे चिंतन करणेही सुलभ होईल तो तत्ता किंवा नकाशा पुढीलप्रमाणे आहे—

ज्ञानाभ्यासानेच मोक्ष होतो. तो स्थूल देहादिकांच्या प्रविलापनाने होतो त्याचा प्रकार देहचतुष्टय क्रमाने जसे दाखविले आहे ते जाणून केले पाहिजे.

देह	अवस्था	अभिमानी	स्थान	आनंद	भोग	गुण	बाचा	देव	लोक	मात्रा
स्थूल	जाग्रत	विश्व	नेत्र	विषयानंद	स्थूल भोग	रज	बैलरी	ब्रह्मा	भू.	अ
सूक्ष्म	स्वप्न	तैजस	कण्ठ	स्वप्नानंद	प्रविचिक भोग	सत्व	मध्यमा	विष्णु	भुव.	उ
कारण	निद्रा	माह	हृदय	निद्रानंद	आनंद	तम	पश्यती	रुद्र	स्व.	म
महाकारण	तुर्या	प्रत्यक्	मूर्धा	समाध्यानंद	परानंद	शुद्धसत्त्व	परा	आत्मा	महः	अर्धमात्रा

अवस्था जागृति स्वप्नोनिद्रातुर्या चतुष्टये याचा पूर्वी स्थूल सूक्ष्म कारणज्ञ महाकारणमित्यपि । असे श्लोकांश अपेक्षित होते, परंतु 'चतुष्टये' यांनी तो अर्थ मिळाला. 'त्रिमात्रां कृतेस्त्वर्था तुयं शाल्वैवमादित.'

या अर्थात एव शब्दाने ब्रह्माविष्णुशक्रब्रह्म ह्याः आत्मा देवाः प्रकीर्तिताः ।

भूर्भुवः स्वमर्ल्लोकाग्राह्यायैकमतो बुधैः ॥ अशा अर्थाचा श्लोक पाहिजे होता तोही मिळाला असे समजावे.

श्लोकः— (प्रक्षिप्त)

आनदा विषय-स्वप्न-निद्रावस्था-समाधि जाः ।

अन्वयः—विषय स्वप्न निद्रावस्था समाधि जा आनदा

(जेयाः)

अर्थ—क्रमाने या चौघाचे विषयानंद, स्वप्नानंद, निद्रानंद व समाध्यानंद असे चार प्रकारचे आनंद समजावे.

श्लोक—

अवस्था जागृति स्वप्नो निद्रा तुर्या चतुष्टये ॥१९॥

अन्वयः—चतुष्टये जागृति. स्वप्नो निद्रा तुर्या अवस्था. ॥१९॥

अर्थः—स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहात क्रमाने जागृति, स्वप्न, निद्रा व तुर्या अशा अवस्था आहेत. (१०)

श्लोक—

विश्ववजेज प्राज्ञप्रत्यगाभिमानिन ईरिता ।

दृक्कंठहृन्मूर्धसंस्थाः स्थूलसूक्ष्मसुदुन्मुदः ॥२०॥

अन्वयः—दृक्कंठ हृन्मूर्धसंस्थाः विश्वतेजः प्राज्ञप्रत्य-
गभिमानिन ईरिताः । स्थूलसूक्ष्मसुदुन्मुद (आनंदाः)
(प्रमेय एषां) ईरिताः ॥ २० ॥

अर्थः—नेत्र-कंठ हृदय-व मूर्धां या स्थानात् राहणारे विश्व,
तैजस्, प्राज्ञ व प्रत्यक् असे या स्थूल, सूक्ष्म, कारण व
महाकारण या देहाचे अभिमानी आहेत असे समजावे (२०)

श्लोकः—

भोगा रजःसत्त्वतमः शुद्धसत्त्वगुणाः क्रमात् ।

वाचोऽथ वैखरी मध्या पश्यंती च परास्त्रिमु ॥

अन्वयः—रजःसत्त्व-तमः शुद्धसत्त्वगुणा-क्रमात् गुणा
(ज्ञेयाः) अत्र क्रमात् वैखरी-मध्या-पश्यंती परा च वाचो
(ज्ञेयाः) ॥ २१ ॥

अर्थः—या विश्वतैजसादि अभिमान्याचे स्थूलभोग,
प्रविविक्तभोग, आनंदभोग व परानंदभोग असे चार
प्रकारचे भोग समजावे. रज-तम-सत्त्व-य शुद्धसत्त्व हे या
चौधाचे गुण आहेत व वैखरी, मध्या, पश्यंती
व परा अशा चार वाणी स्थूल-सूक्ष्मादि देह क्रमाने
समजाव्या. (२१)

श्लोकः— (प्रक्षित)

ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्च ह्यात्मादेवाः प्रकीर्तिताः ॥

भूर्भुवः स्वामीर्लोकप्राद्या वै क्रमतो बुधैः ॥

अन्वयः—ब्रह्माविष्णुरुद्र स्तथा आत्मोऽतो देव
(एषांचतुर्णाम्) बुधैः प्राद्याः

स्थूलदेहाचा सूक्ष्मदेहात, त्याचा कारणदेहात व कारण
देहाचा महाकारणदेहात लय केल्यानंतरच आनंदमय हा
स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी म्हणजे ब्रह्म स्वरूपात स्थित होतो.
एरवी कर्मादि साधनाने तो ब्रह्मस्वरूपात स्थित होत नाही.

मांडूक्योपनिषदात “पादा मात्रा मात्राश्च पादाः” असे
म्हटले आहे.

“उक्त्वा पदशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः”

असे गौडपादाचार्यांच्या कारिकात म्हटले आहे. याचे
तात्पर्य टीकाकारांनी असे वर्णिले आहे—

विश्व तैजस व प्राज्ञ या जीवरूप अभिमान्यात श्रीवा-
प्रमाणेच विराट किंवा वैश्वानर-हिरण्यगर्भ-व ईश्वर अशी
असलेली ईश्वराची ही तीन रूपे आहेत, त्याचा अंतर्भाव
करून, म्हणजे विश्व व वैश्वानर एकच आहेत, तैजस व
हिरण्यगर्भ एकच आहेत व प्राज्ञ व ईश्वर एकच आहेत,
असे चिंतन करून, यांचे ऐक्याचा निश्चय कराय जाईपर्यंत
अभ्यास करून इष्ट करव. मग विधादि तीन पाद व
औंकाराचे अक्षर, उक्तर व मक्षर या तीन मानांचे संशय
जाईपर्यंत लक्ष्मणे विज्ञ करव. निष्कर्षात ब्रह्मात्मक

सांगितला आहे

म्हणून या दोनी प्रक्रियेमध्ये थोळा परत आहे मी चि मानस्वरूप, पर अद्वितीय आहे, हे दोनी प्रक्रियेमध्ये मार्गनेच आहे मी नित्य शुद्ध शुद्ध-मुक्त मन्त्र परमान् मन्त्र नामद्वस्वरूप आहे, असे निश्चयाने जाणून व रसोपर तसे स्वरूप आहे असे अंगीकृत करून विवेचन करणाऱ्या चित्ताला माभीरूप वासुदेवामध्ये लीन रावे व पूर्ण समुद्राप्रमाणे पूर्ण वीररूपाने रहावे चित्ताग तेव्हा हाच देऊ नये याप्रमाणे अरंड अम्यास कण्यारा योमी जितेन्द्रिय, जितेन्द्रिय असा होऊन अद्वय आत्म्याला प्रत्यक्ष पाहता इत्यादि सर्व वार्तिककार सुरेश्वराचार्यांनी पचीकरण व्याख्यानरूप वार्तिकात सांगितले आहे, त सर्व येथे प्राप्त आहे म्हणून लिहिले आहे (२२)

श्लोक —

तस्माद्देहत्रये लीने धील्य ससमाधिर ।

तत्त परात्पर रूप निर्विकल्पमेवेहि सत् ॥ २३ ॥

अन्वय — तस्मात् देहत्रये लीने धील्य स समाधिक । तत् तं परात् पर सत् निर्विकल्प रूप अवेहि ॥ २३ ॥

अर्थ — याप्रमाणे प्रविलसत नला असता तीनही देहांचा व पचक्रोशाचा लय झाला असता प्रमाण, विपर्यय, विरूप, निद्रा व स्मृति अशी पचत्रत्यांकर असणारी जी बुद्धि तिचा धर्मत लय होतो यालाच समाधी म्हणतात सर्वांपन्था पर असणारी जी अत्रिग्रा रिग्रा तदुपाधिचैतन्यरूप जे अक्षर, याला 'पर' म्हणतात त्याहूनही पलीतडे असणारे जे परात् पर सत् म्हणजे त्रिकालान्नाथ असे जे निर्विकल्प म्हणजे सर्व कर्पनाशून्य ब्रह्म, ते तुझे स्वरूप आहे असे न जाण (२३)

श्लोक —

घटादिवद्घोर्जितस्याविद्योपाधिस्तु तत्क्षये ।

खस्थेयवत्परान्मत्त्व जीवत्व लीयतेऽचिरात् ॥

अन्वय — या घटादिवत् जीवस्य तु अविद्या उपाधि तत्क्षये रसस्थोवत् परात्म्य (भवति) जीवस्य अचिरात् लीयते ॥ २४ ॥

अर्थ — आनाशाला ज्याप्रमाणे घट हा उपाधी आहे त्यामुळे त्याला परिच्छिन्नत्वादि भास प्राप्त झाला, त्याप्रमाणे जीवरूप चैतन्याला अत्रिग्रा हा उपाधी झाल्याबरोबर मूळ परमात्म स्वरूप असणारे चैतन्य जीवदोला प्राप्त झाले व घटाचा नाश झाल्याबरोबर आनाश घटस्थ न होता आनाशस्थ

झाले त्याप्रमाणे अविद्येचा नाश झाल्याबरोबर जीव चैतन्याचा जीवपणा नष्ट होऊन मूळचाच परमात्मभाव त्याचा त्याला प्राप्त झाला (२४)

श्लोक —

ज्ञाते क्षराक्षराहतापरे तत्त्वे स तन्मय ॥ २४½ ॥

अन्वय — क्षराक्षराहतापरे तत्त्वे जात स तन्मय (भवति) ॥ २४½ ॥

अथ धर म्हणजे सर्व भूत, अक्षर म्हणजे कृत्स्न व अहता म्हणजे सधना अभिमान, याहून पर असणारे तत्त्व जाणले अमता ता जाणणारा तत्त्वज्ञ तत्त्वस्वरूप होतो (२४½)

श्लोक —

सृष्टे प्रादु निर्विकल्पैकाचिद्रूपह्यास्मीत्यभूत्त्वह ॥

अन्वय — सृष्टे प्रादु एका निर्विकल्पा चित् (आसीत्)

इह तु ब्रह्मास्मीति स्फूर्ति अभूत् ॥ २५ ॥

अर्थ — सृष्टीच्या पूर्वी सर्व विरूप म्हणजे रूपांतरहित, एक शुद्ध चैतन्य होत, धृतीने ज्या चैतन्याला 'सत्' असे नाव दिले आहे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' अशी श्रुती आहे या चैतन्याला मी ब्रह्म आहे अशी स्फूर्ती झाली ज्याप्रमाणे वायुरहित शुद्ध आनाश असावे व त्यात एकदम वायूची लहर बावी, त्याप्रमाणे शुद्ध ब्रह्मात मी ब्रह्म अशी वृत्ति निर्माण झाली (२५)

श्लोक —

स्फूर्तिं ये वायुवत्साद्या मायाद्यस्तज्ज्ञ ईश्वर ।

तत्र विश्वोद्भवेद्ब्रह्माभूत्सान्या मायाद्य तत्र तु ॥ २६ ॥

जगत्स्यामिति सकल्पोऽभून्महत्तत्त्वनामक ।

विद्याविद्ये उभे माये तज्ज्ञौ सर्वेशजीवकौ ॥ २७ ॥

अन्वय — ते-वायु वत्स्फूर्ति सा आद्या माया त ज्ञ ईश्वर आद्य तत्र विश्वोद्भवेद्ब्रह्मा अभूत् सा अन्या माया अथ तु तत्र जगत्स्यामिति सकल्पो महत्तत्त्व नामक अभूत् विद्याविद्ये उभे माये तज्ज्ञौ सर्वेश जीवकौ (ज्ञाते) ॥ २६-२७ ॥

अर्थ — त्या स्फूर्तीला आद्य माया असे म्हणतात ही माया शुद्ध सत्वगुणोपाधिक आहे हिलाच विद्या असे नाव आहे यात चैतन्याचे प्रतिबिम्ब पडले त्याला ईश्वर असे म्हणतात हा ईश्वर या मायेचा ज्ञाता आहे त्याला आद्य ईश्वर म्हणतात सर्वज्ञत्व सर्वशक्तृत्वादि याचे धर्म आहेत प्रतिबिम्बवहित मायेमध्ये ईक्षण किंवा ज्ञान याच्या

लेदने विश्व निर्माण करावे, अशी इच्छा झाली. ही इच्छा स्फूर्तीरूप मायेहून वेगळी माया आहे. ही मलिनसत्त्वोपाधि आहे. म्हणून हिला अविद्या माया असे म्हणतात. पुढे ईश्वराला म्हणजे विद्या उपाधी असणाऱ्या चैतन्याला, मी जगद्रूप व्हावे असा सन्ध्या झाला याला महत्त्व असे म्हणतात. सारव्याची प्रकृति म्हणजे वेदान्त्याची विद्या व मी जगद्रूप व्हावे अशी ईश्वराची ईच्छा, म्हणजे साख्याचे दुसरे तत्त्व-महत्त्व-असे समजावे. साख्य व वेदाती याच्या तत्त्वाची नावे सारखीच असली तरी त्याच्या अर्थात फार फरक आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. विद्यारूप मायेची उपाधि घेऊन त्यात प्रतिनिमित्त चैतन्य ईश्वर, म्हणजे सर्वांचा मालक, सर्वज्ञ, सर्वकर्ता असा झाला व त्रिशोलादनाची इच्छारूप मलिनसत्त्व मायेची उपाधि घेऊन, अर्थात त्यात प्रतिनिमित्त झालेले चैतन्य, हे जीवसंश्लेषा प्राप्त झाले. किंचिज्ज्ञ, किंचित्कर्मृत्त्व, वगैरे धर्म जीवाला लागू झाले. कारण याच्या उपाधीतील सत्वगुण मलिन आहे. शुद्ध नाही. (२६-२७)

श्लोक-
जीवोऽविद्याऽऽवृत्त स्वाशो महतोऽहङ्कृतिस्त्रिधा ।

क्रियाज्ञानद्रव्यशक्तिरजः सत्त्वतमोगुणैः ॥ २८ ॥

अन्वयः-अविद्यावृत्त स्वाशो जीव महतोऽहङ्कृतिस्त्रिधा । रजः सत्त्वतमोगुणैः क्रियाज्ञानद्रव्यशक्तिः (अभूत्) ॥ २८ ॥

अर्थ-अविद्या मायेत पडलेले चैतन्य प्रतिनिमित्त किंवा जीव हा आवरणशक्तियुक्त असलेल्या अविद्येने आवृत झाला. म्हणून आपल्या स्वरूपाला न जाणणारा असा अशानी झाला. यालाच ब्रह्मा, हिरण्यगर्भ वगैरे नावे आहेत. यालाच प्रथम भीति वाटली, याला काही आनंद वाटेना, वगैरे वृहदारण्यकात 'सोऽभिनेत्' 'स नैव रेमे' वगैरे वाक्यानी याच्याप्रदलच सांगितले आहे. हा प्रथम जीव आहे व सर्व जीवाची समष्टि आहे. असो. मागे जगद्रूप मी व्हावे असा ईश्वराचा सन्ध्या, म्हणजेच महत्त्व, असे सांगितले होते. त्या महत्त्वापासून रजोगुणात्मक क्रियाशक्ति अद्वय झाला, सत्वगुणात्मक शनराशि अद्वय झाला व तमोगुणात्मक प्रव्यशक्ति असा अद्वय निर्माण झाला. याप्रमाणे रजस, सात्विक व तामस असा तीन प्रकारचा अद्वय महत्त्वातील तीन गुणानी निर्माण झाला. (२८)

श्लोक-
प्राणेन्द्रियान्तःकरणभूतान्यासन् क्रमात्ततः ।

ततो लोक विराट् तैश्चिदंशात्कार्यधर्मोऽभवत् ॥

अन्वय-ततः क्रमात् प्राणेन्द्रियान्तःकरण-भूतानि आसन् ततो रोग (आसन्) विराट् सिद्धात् तैः कार्यधर्मोऽभवत् ॥ २९ ॥

अर्थ-रजस म्हणजे रजोगुणात्मक अहङ्कारापासून हस्तपादादि कर्मेन्द्रिये व प्राणापानादि वायु निर्माण झाले. सात्विकाहङ्कारापासून चक्षुरादि पाच ज्ञानेन्द्रिये, मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कारादिरूप अन्तःकरण व इन्द्रिये आणि अन्तःकरण याच्या देवता, याची सृष्टी झाली. तामसाहङ्कारापासून पंच पृथिव्यादि भूते झाली व त्या भूतापासून भूधुव स्वर्महर्जनस्तपः सत्य हे वरचे सात व अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पातालरूप खालचे सात असे ब्रह्माब्जान्तर्गत १४ लोक निर्माण झाले. त्यापासून विराट् प्रगट झाला. त्यात चैतन्याशाचा प्रवेश झाल्याने तो सर्व कार्य करण्यास समर्थ झाला. हा विराट् स्थूल समस्त भिमानी जीव आहे.

जरी समष्टिरूपभरीराभिमानी हिरण्यगर्भ हा सत्य लोकाचा स्वामी आहे व याला सुप्तात्मा असे म्हणतात. तसेच या सत्य लोकाधिपती हिरण्यगर्भाचा पुत्र स्थूल समस्त भिमानी विराट्पुरुष हाही एक जीवच आहे. त्याचप्रमाणे ईश्वराला या हिरण्यगर्भ शरीराचा व विराट् शरीराचा अभिमान म्हणजे तादात्म्याभाव नाहीत. तरी पण स्वप्न समष्टि शरीर व स्थूल समष्टि शरीर यात राहून, तदुपाधि होऊन, या दोन्ही शरीराचे तो नियमन करीत असल्याने शरीरद्वय उपाधीने जमाने हिरण्यगर्भसुप्तात्मा व विराट् पुरुष असा व्यवहार ईश्वराचे ठिकाणी वेदान्तशास्त्रात उपाधिरूप गुणयोगाने केला आहे. म्हणून जागृतांत अकारणने वैश्वानर अथवा विराट् या ईश्वराचे व उकाराने हिरण्यगर्भ या ईश्वराचेही, ब्रह्म केले आहे. हे दोन्ही ईश्वर कोणी आहेत. म्हणजे जीवरूप हिरण्यगर्भ व ईश्वररूप हिरण्यगर्भ, जीवरूप विराट् व ईश्वररूप विराट्, असे हिरण्यगर्भ व विराट् दोन प्रकारचे आहेत. चित्रदीपामये ईश्वररूप हिरण्यगर्भापेक्षा उत्पलेनाधिपती ब्रह्मदेवाची मित्रत्वाने गणना घेवी आहे.

ईश्वररूप विराटाचे वर्णन पुरुष-गूढात व वैश्वानर

विद्यारूप जी जाय माया, तिच्यात लय करवा व नंतर त्या आद्य मायेचा, परब्रह्मात लय करवा

म्हणजे मग सर्व लयाचे अवधिभूत, अर्थातच कोणा-मध्येही लीन न होणारे, एकमेवाद्वितीय जे परब्रह्म, ते शिष्टम् राहते. तेच 'तत्त्वमसि' वाक्यातील तत्पदाचे लक्ष्य आहे. याच प्रकाराने व्यष्टीतील जीवोपाधिरूप शरीर, इन्द्रिय, प्राण, मन, बुद्धि, अहंकार, इत्यादिवाक्याही लयाने लयाचा अवधिभूत जो प्रत्यगात्मा शिष्टम् राहतो, तोच 'तत्त्वमसि' वाक्यातील 'त्व' पदाचा लक्ष्यार्थ आहे, असे जाण (१४-३५)

श्लोक —

व्याख्यारूपेकसद्वस्तु सृष्टे प्राक् चाधुनापि तत् ।

त्वं श्रोत्रात्मेन्द्रियातीतमस्वयं मनुभूयतां ॥३६॥

अन्वय — व्याख्यारूपैकसद्वस्तु (यत्) सृष्टे प्रागुत्पत्तापि तत् । श्रोत्रात्मेन्द्रियातीतं त्वं अस्ति ऐक्यं मनुभूयताम् ॥३६॥

अर्थ — याप्रमाणे व्यतिरेकाने किंवा उपसंहाराने 'तत्' पदार्थ व 'त्व' पदार्थ यांचे परिचयन करून शुद्ध होऊन शिष्टम् राहिलेल्या 'त्व' पदार्थाचे व 'तत्' पदार्थाचे अत्यंत ऐक्य सांगणाऱ्या महावाक्याचा अर्थ आता प्रकट पत्तो. तो ऐक्य.

बाणीने उच्चारले जाणारे नाम व मनाने लक्षात येणारा आकार म्हणजे रूप, याचा सगळ्या व्याप्तीकडे झाला नाही, असे एक म्हणजे सजातीय, विजातीय व स्वगत अशा भेदत्रयाने रहित असलेले सृष्टीच्या पूर्वी जे सदस्तु परब्रह्म रूप होते व आताही जगाच्या स्थितिकाली जे तसेच आहे व पुढेही प्रलयकाली जे तसेच राहणार, तेच तत्पदाचे लक्ष्य आहे.

जगात नामरूपरहित अशा दोन सदस्तु नसल्याने, सदस्तु सजातीय सदस्तूच्या भेदाने रहित आहे सदस्तूहून विजातीय जी माया व तिचे वार्य, हे विजातीय म्हणजे मिथ्या आहे. परंतु मिथ्या पदार्थाचा भेदही मिथ्याच असल्याने विजातीयाच्या भेदानेही सदस्तुरहित आहे सदस्तु निरन्तर व वनाप्रमाणे अनेकालमनही नसल्याने, वृक्षात जसा पत्र-पुष्प-फलदिकांचा स्वगत भेद असतो, तसा वनरूप समुदायात जसा आख्यांचे झाड, फणसाचे झाड इत्यादिनाच्या भेदाने स्वगतभेद असतो, तसा परब्रह्मात स्वगतभेदही नाही त्यामुळे जे परब्रह्मरूप सदस्तु अखंड एकरूप आहे, सच्चिन्

आनंद असे मुद्रा नाना रस त्यात नाहीत. हे भेदसुद्धा असत, जड व दुःख, या संपेक्ष कल्पनेने व्याख्यात मानले आहेत, सत् म्हणजेच चित् व चित् म्हणजेच आनंद, असे व्याचे वास्तविग स्वरूप आहे, असे जे सदस्तु, तेच तत्पदाचे लक्ष्य आहे.

निकार व नामधेय हे येवळ वाङ्मय आहे बाणीहून भिन्न अशी नामविकारना सत्ताच नाही, व परब्रह्माहून अन्य सर्व 'अर्त' म्हणजे नाशरूप पीडने युक्त आहे अर्थात् असत्शब्दशृंगाचा व सत् परब्रह्माचा नाश होत नाही व नामरूपाचा नाश होतो. म्हणून ते ब्रह्म व शब्दशृंग याहून वेगळे, अर्थात् अनिर्गुणीय म्हणजे मिथ्या आहे, अशी श्रुती 'वाचारमण विकारोनामधेयम्' 'अतोऽन्यदार्तम्' अशा वाक्याने सांगत असल्याने, अखंडैकसद सदस्तुरूप परब्रह्मतत्पदाचे लक्ष्य आहे, असे जाणले पाहिजे

त्याचप्रमाणे महावाक्याच्या अवघाचा व तज्जन्य साक्षात्काराचा अधिकारी तू जो झोता, त्या तुझे देह, इन्द्रिय, अंतःकरण, इत्यादिवाक्या सघाताहून पळोमडे व त्याहून अत्यंत विलक्षण, या सर्वांच्या आत व या सर्वांचे अविच्छिन्न रूप जे साक्षिचैतन्य, ते तुझे स्वरूप 'त्व' पदाचे लक्ष्य आहे. 'तत्' व 'त्व' या दोन पदामुळे दोन अशा व्यवहारास पात्र झालेल्या परंतु वस्तुतः एक असणाऱ्या सर्वांचा वाध करून शिष्टम् राहिलेल्या या लक्ष्याचा अत्यंत ऐक्य 'असि' या पदाने सांगितलेल्या सामानाधिकरण्याने, अखंड एकरसत्वाने, म्हणजे तूच ते आहेस व तेच तू आहेस अशा ध्यानरूपनिदिध्यासनादि साधन क्रमाने, तू प्रत्यक्ष जाणून घे.

एक विभक्त्यत दोन नामांचे सामानाधिकरण्य चार प्रकारचे व्यवहारत दृष्ट आहे बाध, अध्याध, विशेषण, व ऐक्य असे ते चार प्रकार आहेत. अधकारात खानाळाच चोर समजून म्यालेल्या माणसाचा भयापावून दूर करण्या करता चोरचा बाध करून म्हणजे हा चोर नसून तसा भाषणारा साक्ष्य आहे असे दाखविण्याकता जो चोर आहे तो खाना आहे असे जे सामानाधिकरण्य, याला नाशासामानाधिकरण्य म्हणतात, यात चोरचा अत्यंत नाध करून खानाची स्थापना करणे हा उद्देश आहे. त्याप्रमाणे 'तत्त्वमसि' वाक्यामध्ये बाधासामानाधिकरण्य गृहीत धरले, तर जीवाचा बाध करून ब्रह्माची स्थापना केली, तर श्रुतीचा

हा प्रयत्न व्यर्थ जाईल. कारण यात जीवाचा अत्यंत अभाव सिद्ध होणार. मग नुसते ब्रह्म राहिले व ते मोठे चांगले असले, तरी मला त्याचा काय उपयोग ?

‘आत्मनस्तुकामाय सर्वे प्रियं भवति’

असा न्याय आहे. मीच जर नाही, तर ब्रह्म कोणा- करता ? व आपल्या नाशाची कोण इच्छा करील ? म्हणून हा पक्ष येथे इष्ट नाही. बरे, ब्रह्माचा बाध करून जीवाची स्थापना केली, तरीही हा प्रयत्न व्यर्थच आहे. कारण मग जीवाला सच्चिदानंदब्रह्मस्वरूप स्थितीरूप मुक्तीचा केव्हाही संभव नाही. मग असले दुःखद सामानाधिकरण्य भगदीच व्यर्थ होईल. सुरेश्वराचार्यांनी महावाक्यात बाधासामानाधिकरण्य मानले आहे. परंतु तेथे ‘त्वं’ पदाचा अर्थ वेगळा आहे, हे तेथे पहावे.

आता दुसरे अध्यास सामानाधिकरण्य वाणीला घेऊ समजावे, सूर्याला ब्रह्म समजावे, द्वाळिमामाला विष्णु समजावे, असा हा अध्यास सामानाधिकरण्यात अर्थ असतो. परंतु येथे वाणी, सूर्य किंवा द्वाळिमाम हे यस्तुतः घेऊ, ब्रह्म, व विष्णू यांच्यापासून अत्यंत भिन्न समजले जातात. परंतु शास्त्रज्ञेप्रमाणे या दोघाचे वास्तविक ऐक्य नसता तसे समजून उपासना केल्यास त्या उपासनेचे काही फळ मिळेल. परंतु वाणी बगैरे पदार्थ वास्तविक घेऊ बगैरे होणार नाहीत.

त्याप्रमाणे जीवास तू ‘मी ब्रह्म आहे’ असे समज असा उपदेश केल्यास तो वास्तविक ब्रह्म होणार नाही. कारण अध्यासामध्ये ‘तू ब्रह्माहून यस्तुतः वेगळा आहेस’ असा अर्थ गर्भित असतो व तसे ज्ञात्यास सर्वच वेदान्त व्यर्थ होईल. कारण सच्चिदानंदरूप ब्रह्मरूपाने स्थितीरूप मुक्ति यातही संभवत नाही. उलट अनर्थच आहे. शिवाय ‘वाचधेनुमित्युपासीत’ याप्रमाणे ‘तत्त्वमसि’ या वाक्यात ‘इति’ पद व ‘उपासीत’ असे ध्यानवाचक पदही नाही, व उपासनेचे काही फळ जरी चांगले असले, तरी ते विनश्वर व दुःखमिश्रीतच असल्याने प्रपंचातर्गत व दुःख- रूपच आहे. म्हणून अध्यास पद्धती येथे इष्ट नाही. तिसरे विशेषण-विशेष्य-भावरूप अर्थ दाखविणारे सामानाधिकरण्य आहे. जसे नीळ हे विशेषण कमल या पदार्थास दिले आहे. येथे विशेषण-विशेष्य-भावरूप संबंध आहे व तो तादात्म्य दाखवितो, ज्यांचे तादात्म्य संभवत नाही, त्यांच्यात

विशेषण-विशेष्य-भावही असत नाही. उदाहरणार्थ, ‘गौरश्वः’ म्हणजे गाय घोडा आहे असा विशेषण- विशेष्य-भाव संभवत नाही. कारण हे दोन पदार्थ विरुद्ध आहेत.

त्याप्रमाणेच किंचिज्ज्ञ जीव व सर्वज्ञ ईश्वर हे दोन पदार्थ परस्पर विरुद्ध असल्याने यांच्यात तादात्म्य दाखविणारा विशेषण-विशेष्य-भाव संभवत नाही. अर्थात् ‘तत्त्वमसि’ वाक्यात अत्यंत ऐक्य दाखविणारे सामानाधिकरण्य मानले पाहिजे, ते ‘सोऽयं देवदत्तः’ या वाक्याप्रमाणे मानले पाहिजे. अर्थात् विशिष्ट देवाकालरूप विशेषणांचा परित्याग करून विशेष्यरूप शुद्ध देवदत्त शरीररूप व्यक्तीचे ऐक्य जसे लक्षणा करून विवक्षित आहे, तसेच ‘तत्त्वमसि’ वाक्यामध्ये जाणावयाचे आहे. अनादि बालापासून ‘तत्’ व ‘त्वं’ हे अत्यंत भिन्न आहेत, असा अज्ञानामुळे दृढनिश्चय झाला असल्याने, श्रवणानंतर मननाने ऐक्याचा दृढनिश्चय करून, ऐक्याच्या साक्षात्कारा करता साक्षात्कार होईपर्यंत निदिध्यासन केले पाहिजे. साक्षात्काराशिवाय नुसत्या शब्द ज्ञानाने मुक्ति होणार नाही. म्हणून निदिध्यासनपूर्वक जीव ब्रह्मैक्याचा साक्षात्कार तू करून घे, असे आम्ही तुला सांगितले आहे. (३६)

श्लोकः—

सृष्टेः प्राक्सच्चिदानंदरूपोऽहं कृतोऽहं यत् । -
प्राग्ब्रह्ममपीदं पितृत्वं या सृष्टयस्तित्वकल्पना
गवाधाराहं कृतः प्राक्स्थानाभावाच्च साध चेत् ।
तद्वत्त्वास्तित्वमेकोऽतोऽद्वितीयो ब्रह्म चिन्मयः
अन्वयः—सृष्टेः प्राक् त्वं सच्चिदानंदरूपः (आसीः)
अथ अहंकृतोऽहं यत्प्राग्ब्रह्मासाच्चिदानंदरूपः (असि) ऊर्ध्वम-
पीदं (भविव्यसि) अहंकृतः प्राक् या सृष्टयस्तित्व कल्पना
सागवाधारा अद्यनचेत् तद्वत् क्वास्ति अतः त्वं एकोऽद्वितीयः
चिन्मयः ब्रह्म (असि) ॥ ३७-३८ ॥

अर्थः—सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी तू सच्चिदानंद- रूपच होतास. आज अहंकाराच्या ल्याने उपाधिरहित झाला आहेस, त्यामुळे पूर्वाप्रमाणेच हरीही नू सच्चिदानंद- रूपच आहेस व पुढेही विवेक कैवल्यावस्थेत असच सच्चिदानंदरूप राहाणार. म्हणून सर्वदा वास्तव्यात तू अद्वितीय सच्चिदानंदरूप आहेस, असे जाण. शिष्य म्हणतो, गुरु- मद्गाराज ! मला माझ्याहून अन्य अशक्यारी ही द्वैतात्मक

सुष्टी प्रत्यक्ष दिसते व या सुष्टीतील सुखदुःखादि सर्व परिणाम मला प्रत्यक्ष भोगाचे लागतात. मग मी सर्वदा अद्वितीय सच्चिदानंदरूप 'महा' असू शकेन? अर्थातच असणार नाही, असे मला वाटते.

गुरुमहाराज म्हणाले, या शिष्या! देहेन्द्रियाचे ठिकाणी अहंकाराची भावना किंवा अभ्यास असल्याने पूर्वी सुष्टीची अस्तित्व कल्पना तुझ्या ठिकाणी मासत होती. वस्तुतः अन्तःकरणप्रेरित इंद्रियादिकांचे ठिकाणीच ती होती. परंतु आज तुला तत्त्वज्ञान झाल्याने, अज्ञान नष्ट होऊन शरीरेन्द्रियादिकांचे ठिकाणचा अहंकार नष्ट झाल्याने, सुष्टि-कल्पनेचा आधार व आधेयभूत सुष्टी हे सर्व आत्मस्वरूपच झाले आहे, प्रत्योदकात सर्व नया व तलाव खीन होऊन एक समुद्रच असतो. त्याप्रमाणे सर्व 'एक आत्मरूपच' झाले आहे. त्यामुळे, स्थानच नसल्याने सुष्टीची कल्पना पूर्वीप्रमाणे कुठे-आहे? कुठेच नाही. अंधारात पडलेल्या दोरीवर सापाचा भास झाला, काय आहे ते नीट पहावे म्हणून दिवा आणून पाहिले, तो पडलेली दोरी स्पष्टपणे दिसली. मग भासलेला साप भास पूर्वी झाली नव्हता, आताही नाही व पुढेही पण नाही. असा त्रिकालामध्ये त्याचा जसा बाध झाला, त्याप्रमाणेच 'द्वैतप्रमाधिघ्नान्नो आत्मा, त्याचे ज्ञान झाल्यावर 'कालत्रयीही' हे द्वैत आत्म्यावर नाही असा बोध झाला. मग आता जग कोठून असणार? (३८)

श्लोकः—

ब्रह्मबुद्ध्या द्रव्याभावात्तद्देहाहंरुतिसंशयात् ।

शिष्यतेऽत्र निराकारः काव्यारूपात्मकं जगत् ॥

अन्वयः— ब्रह्मबुद्ध्या अहंरुतिसंशयात् द्रव्याभावात् अत्र देही निराकारः शिष्यते आख्यारूपात्मकं जगत् ॥३९॥

अर्थः— आवृत्त, एक अद्वितीय ब्रह्म मी आहे, अशी अपरोक्ष अखंडावर बुद्धिशक्ति झाल्याने अनारंभ पदार्थांचे ठिकाणी झालेल्या अहं बुद्धीचा धाव झाल्यामुळे सर्व द्वैतान्ता समूल नाश झाला. म्हणून पूर्वी देहयुक्त भासत असलेला आत्मा म्हणजे देही आता निराकार ब्रह्मरूपानेच शिष्टरूप राहिला. आता याचे ठिकाणी नामरूपात्म्य जगत् मोडते! आता आत्म्याहून व्यतिरिक्त दुसरे जगत् नाहीच. (३९)

श्लोकः—

सम्भोगिवदृष्टमपि ज्ञानदीपाद्य ते भ्रमः ।

ज्ञानं त्यक्त्वा दृढाभ्यासी भ्रमेणापि न युज्यते ॥

अन्वयः— सम्भोगिवदृष्ट दृष्टमपि (जगत्) ज्ञानदीपात् ते भ्रमः न। दृढाभ्यासी ज्ञानं त्यक्त्वा अपि भ्रमेण न युज्यते ॥ ४० ॥

अर्थः— गुरुमहाराज, आपण म्हटल्याप्रमाणे आत्मस्वरूपामध्ये द्वैत केव्हाच झाले नाही हे मला पटले. परंतु या द्वैताचा भास काही जात नाही. याला काय करावे?

गुरुमहाराज म्हणाले, या शिष्या! सुप्तमी व समीची अवस्थेमध्ये द्वैत तुला भासत नाहीच. आता जागृतीत किंवा स्वप्नात तुझ्या प्रारब्धकर्माचा भोग देण्याकरता द्वैताचा भास होणे आवश्यक आहे व तो भास अपरिहार्यही आहे. परंतु हे द्वैत रोंठे आहे. उगीच गारुड्याने दाखविलेल्या इंद्रजालाप्रमाणे भासत आहे. असा हुता पका निश्चय असल्यास ते तुला काय करणार? हे खरे आहे असे आता तुला झालेल्या तत्त्वज्ञानाने कधीच वाटणार नाही.

दोरीवर भासलेला साप, अथवा चुत्तीवर भासलेले रजत, दोरी व चुत्ती याच्या ज्ञानाने छोटे आहे असे ठरल्यावर, खरी-तेथे-साप व रजत भासत असले, तरी त्यापासून भय किंवा त्याबद्दल आस्था जशी रहात नाही, तसेच जगापासून भय किंवा त्याबद्दल आस्था बुद्ध्या मनात रहाणार नाही; मग नांगी सोडलेल्या बिंबाप्रमाणे किंवा विपारी दात काढलेल्या सापाप्रमाणे किंवा मिथ्या रजताप्रमाणे जगाची खुशाल निर्भय व निरभिलाषपणे व्यवहार करण्यास काय हरकत आहे! हा व्यवहार पूर्वीच्या व्यवहाराप्रमाणे काही बाधक नाही. व्यवहार बाधक न होणे हेच तत्त्वज्ञानाचे मुख्य प्रयोजन आहे.

हे तत्त्वज्ञान किती दिवस सामाळले पाहिजे, असा प्रश्न बुद्ध्या मनात उपस्थित झाला असेल. तर त्या प्रश्नाला उत्तर 'मी ब्रह्म आहे' व 'भासमान द्वैत छोटे आहे' याचा दृढाभ्यास होईपर्यंत हे तत्त्वज्ञान तुला सामाळले पाहिजे. म्हणजे.

‘आमुनेऽमृतैः कालं नयेदेवान्तचित्तया’

‘या उच्छीप्रमाणे सकाळी उठल्यापासून निजेपर्यंत व असे मरेपर्यंत हे तत्त्वज्ञान सामाळले पाहिजे. कारण हा व्यवहार मरेपर्यंत चालणारच. बोधाने अभ्यास दृढ झाला, म्हणजे मात्र मग ज्ञान सामाळण्याची आवश्यकता नाही. अभ्यास दृढ होण्याची राण म्हणजे स्वप्नातमुद्रा मी 'देहेन्द्रियादिव

आहे 'व' हे जगद्रूप द्वैत खरे आहे' असे वाटता कामा नये. अशा लेखनाच

‘तद्ब्रह्मस्वस्तदात्मानस्तन्निद्रास्तत्परायणाः’

असे म्हणतात; व हेच होऊ

‘गच्छत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतारम्भणाः’

ह्या पदवीला प्राप्त होतात. (४०)

श्लोकः—

स्वयंभूतभावः प्रागर्घ्यं तद्ब्रह्मणि चास्यतु ।

अभावाच्छून्यतां मेहि तज्ज्ञासच्चित्सुखात्मक ॥

अन्वयः— यथा स्वयंभूतभावः तद्वत् प्रागर्घ्यं च ब्रह्मणि अस्य तु (अभावः) तज्ज्ञं सचित्सुखात्मन अभावाच्छून्यतामेहि ॥ ४१ ॥

अर्थः— हे शिष्या, पुलाच्या माळेवर अज्ञानाने मासलेल्या साप ब्रमाच्या-पूर्वी व माळेच्या ज्ञानानंतरही वास्तविक नाही. त्याचप्रमाणे या ब्रह्माचे ठिकाणी जगद्ब्रह्म होण्याचे पूर्वी व ब्रह्मसाक्षात्कारानंतरही जगाचा अभावच आहे, अर्थात् आदी व अती जे नसते, ते मध्येही नसतेच, या न्यायाने ज्या वेळी ब्रमाने हे जगत् दिसते, त्या वेळीही ते नाहीच व जगाचा भ्रमही पण नाहीच.

हे ऐकून शिष्य म्हणतो, गुरुमहाशय ! मग सर्वांचा अभाव म्हणजेच मोक्ष असे म्हणण्यास हरकत नाही.

गुरुमहाशय म्हणतात, वा शिष्या ! सर्वांचा अभाव म्हणजे मोक्ष असे म्हणू नकोस. सर्वांचाच अभाव पर मोक्ष मानला, तर तो अभाव कोण सिद्ध करणार ! कारण अभाव आपणच आपणाला जाणू शकत नाही. कारण तो उड आहे. बरे, त्याला जाणणारे दुसरे कोणी आहे असे म्हणावे, तर सर्वांचा अभाव तू मानतोस. मग दुसरे जाणणारे कोण असणार !

बरे, अभाव हाच स्वयंप्रकाशमान आहे असे मानले, तर स्वयंप्रकाशमान वस्तूचा अभाव स्वयंप्रकाशमान नाही. कारण स्वयंप्रकाशमानाचा अभाव जटच असणार. शिवाय स्वयंप्रकाशमानाचा अभाव असणे शक्य नाही, कारण स्वयंप्रकाशमान पदार्थ नियमाने सर्वव्यापक असतो व त्याचा अभाव मानणं तरी त्याला जाणणार तरी कोण ! कारण ज्या वेळी स्वयंप्रकाशमान वस्तू आहे त्या वेळी त्याचा अभाव संभवत नाही. कारण मान व अभाव एसे वेळी असत नाहीत. स्वयंप्रकाशमान वस्तू ज्या वेळी नाही, त्या

वेळी त्याचा अभाव मानल्यास त्याला जाणणारा कोणी नाही. या सर्व निचायवरून, स्वयंप्रकाशमान असा आत्मस्वरूप तू, त्या तुझ्याहून वेगळा याच्या म्हणजेच द्वैताचाच अभाव मोक्षाचे वेळी आहे. व तोही तुझ्याहून भिन्न नाही. कारण ब्रह्मस्वरूप असणाऱ्या तुझ्या ठिकाणी कल्पित जे द्वैत व द्वैत भ्रम, त्याचा अभाव तत्त्वस्वरूपच आहे. कल्पिताचा अभाव म्हणजेच अधिष्ठान होय. म्हणूनच कालत्रयीही कल्पिताचा अभाव असतो. कारण कालत्रयी अधिष्ठान असते म्हणून द्वैत व तद्ब्रह्मभावस्वरूप स्वयंप्रकाशमान जो तू, तो तू शून्य-मात्रात प्राप्त होऊ नकोस. तू शून्यालाही जाणणारा आहेस. म्हणून वेदान्तशास्त्रात तुला ‘अतिशून्य’ असे म्हटले आहे. शून्याचेही अतिक्रमण करणारा म्हणून तू अतिशून्य सचिदानंदरूप असा आहेस. ही सर्व तुझी सचिदानंद वगैरे नावे द्वैत सामेध आहेत. वास्तविक दृष्टीने तू नाम-रूपातीत आहेस असे जाण. (४१)

श्लोकः—

भास्याभित्ययः प्रबोधोयं वेदा भ्रान्तहितैषिणः ।

साधनान्यद्य कार्याणि साध्याभावाच्च कुर्वत.

अन्वय — अयमप्रबोधः साध्याभित्ययः (अस्ति) वेदाः भ्रान्तहितैषिणः (सन्ति) अतः साधनानि कार्याणि अत्र साध्याभावात् न कुरु ॥ ४२ ॥

अर्थ — वा शिष्या ! आतापर्यंतच्या विवेचनाने ब्रह्म स्वरूप जे तुझे निजरूप, त्याचा बोध तुला होऊन तू मोठा ज्ञानदी व वृत्तहृत्य असा झाल्यासारखा आता तू दिसतो आहेस. तुझ्या मुलजयेंवरून हे सद्ब्रह्म कोणाच्याही लक्षात येण्यासारखे आहे परंतु हा बोध तुला आताच झाला असे नवून अनादिवालापणून हा बोध तुला आहे व अतलकला हो असाच म्हणणार. तो कधीही नष्ट होणार नाही. कारण हा बोध परब्रह्म आत्मस्वरूप आहे व आत्मा हा अनाद्य नव आहे.

ज्याप्रमाणे सूर्य पृथ्वीच्या आठ गेला म्हणजे तो अस्तंग गेला असे मानत समजतात व पृथ्वीच्या दरीही आला म्हणजे तो उदय पावला असे मानतात, किंवा तो दगाच्या आठ झाला म्हणजे झालेला गेला व दग दूर झाल्यानेच प्रकट झाला असे भ्रान्त झालेले होत समजतात. वास्तविक सूर्य कधी अस्ताला जात नाही. कधी उड्याला येत नाही. कधी लुप्त होत नाही व कधी प्रकटही

होत नाही. तो सर्वदा एकसारखा प्रकाशमानच आहे हे तत्त्व सूर्य लोनात राहणारासच कळण्यासारखे आहे. येथ गवाळाचे म्हणजे पृथ्वीवर राहणाराचे हे काम नव्हे. त्याच प्रमाणे देहेन्द्रियाचे ठिकाणी आत्मदृष्टी असणाऱ्या, म्हणजेच भ्रान्त किंवा मृद लोकांच्या दृष्टीनेच आजपर्यंत मला आत्मगोध नव्हता. आत्म्याचे अज्ञान होते.

आता सद्गुरुमहाराजांच्या उपदेशाने ज्ञान झाले व त्याने अज्ञान दूर होऊन मी सच्चिदानंद परब्रह्मरूप झालो, असा व्यवहार आहे. असं एक निर्विणार आत्मवृत्तीने अवच्छिन्न चैतन्यालाच गोध असे नाव आहे. ही वृत्तीच उत्पन्न होते व त्यामुळे तदवच्छिन्न चैतन्य उत्पन्न झाले असे वाटते. ज्याप्रमाणे जमीन पणून विहीर बनविली म्हणजे त्या विहीरीतील आकाश निर्माण झाले, असा व्यवहार आहे. म्हणजे यालाच विहीर काढली असे म्हणतात. परंतु ते आकाश विहीर बनविण्याच्या पूर्वीच तेथे आहे. परंतु भ्राताच्या दृष्टीने विहीर बनली म्हणजे आकाश अथवा पोखळी निर्माण झाली असा व्यवहार आहे. याप्रमाणेच येथे समजावे. विहीर पणणे म्हणजे दृष्टि निर्माण करणे व माती काढणे म्हणजे अज्ञान दूर करणे व गोध प्रकट करणे, हे सर्व भ्रात दृष्टीने आहे. आकाशाच्या दृष्टीप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या दृष्टीने हे सर्व व्यवहार भ्राता स्पष्ट आहेत व अशा भ्रात लोकांच्या कल्याणाकरिताच वेदाचे कर्म, उपासना व तत्त्वज्ञान उपदेशाचे प्रकार त्यांच्या त्यांच्या अधिकाऱ्यांनुसार आहेत. मुक्तांच्या दृष्टीने द्वैतच नाही. मग हे सर्व व्यवहार कोट्टन असणार ?

म्हणून बा शिष्या ! योग जर नित्यच आहे, तर वेद हा गोध होण्याकरता नावा प्रकाराचा उपदेश का करतो अशी शका आता तुला येणार नाही.

शिष्य म्हणतो, गुरुमहाराज ! आता मी निष्कामकर्मयोगाचे किंवा अन्य उपासना किंवा ज्ञानादिनाचे अनुष्ठान देहपात होईपर्यंत करीत राहावे काय या विषयी श्रीचरणाचे मत मी धीचरणाजमळ विचारतो. धीची आम्ही होईल त्या प्रमाणे माझा दैनंदिन व्यवहार मी ठेवीन.

गुरुमहाराज म्हणतात, हे शिष्यवर ! साधनानुष्ठान काही तत्त्व विड करण्याचे असल्याच रोग करीत असतात. आता नू मुक्त व वृत्तहृत्य असल्याने, तुला काही माथ्यच राहिले नाही. मग साधनानुष्ठानाची काही गरजच नाही

म्हणून तू इतःपर काहीच करू नकोस. भगवतांनी गीतेत 'नैव तस्य कृतेनार्थः'

म्हणजे त्याच्या साधनानुष्ठानाचे काहीच प्रयोजन नाही, असे स्पष्ट सांगितले आहे. म्हणून तुला आता काही कर्तव्य राहिले नाही. (४२)

श्लोक —

भगवद्वाक्यतोऽसक्तः कुरु वा तेन लिप्यसे ।

मनो विनापि ज्ञानासि ध्यानादे किं प्रयोजनं ॥

अन्वय — वा भगवद्वाक्यत असक्तः (सन्) कुरु तेन लिप्यसे (त्वं) मनोविनापि ज्ञाताऽसि (अतः) ध्यानादे किंप्रयोजनम् ॥ ४३ ॥

अर्थ — अथवा, बा शिष्या जसे

'नैव तस्य कृतेनार्थः'

असे ज्याप्रमाणे भगवद्वचन आहे, तसे —

'कुर्याद्विद्रास्तयाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकं सम्रहम्'

असेही भगवद्वचन आहे. देहेन्द्रियाचे ठिकाणी आत्म बुद्धी ठेवणारे, म्हणूनच ध्विद्रास्त किंवा भ्रात लोक पलाच्या हच्छेने व 'मी हे कर्म करणारा व भोगणारा आहे' अशा भावनेने जसे कर्म करतात व त्या कर्मात ते अगदी तत्पर असतात, त्याप्रमाणे हे अर्जुना ! तूही जोपर्यंत बुद्धे प्रारब्ध कर्म शिष्ट आहे, म्हणूनच तुझ्या देहेन्द्रियादिकांची ही सत्ता जोपर्यंत विद्यमान आहे, तोपर्यंत तू सुद्धा कर्म, उपासना व ज्ञान या मार्गांचे तत्परतेने अनुष्ठान करीत जा. शक्ती झालेल्या तुझ्यासारख्याचा अनुष्ठानात पच 'मी हे कर्म करतो,' असा अभिमान, व 'मला याचे पळ भोगावे लागणार' असा निश्चय, हे तुझ्या ठिकाणी नसणार व अशाच्या अनुष्ठानात प्राधान्येकरून या दोन भावना असणार. एवढाच दोषाच्या अनुष्ठानामध्ये फरक आहे, एवढी दोषाचे कर्म अगदी सारखेच आहे.

म्हणून अज्ञानाळा 'सक्त' अशी पदवी व शून्याळा 'असक्त' अशी पदवी भगवताने दिली आहे. एवढी तरी शून्याळा ज्ञान झाल्यानंतर प्रारब्ध असेपर्यंत स्नान भोजन-निद्रादि शारीरिक कर्मे फेल्याशिवाय गत्यंतरच नाही मग त्याप्रमाणेच तो शक्तीच्या आभ्रमात अथवा अवस्थेत असेल, त्या आभ्रमातील अथवा अवस्थेतील शास्त्रविहित कर्मे त्याला पंगसत्ती व अभिमान सोडून करण्यास काय हाकत आहे ! त्याने ती अवश्य करवीच,

म्हणजे त्याचे आचरण पाहून अज लोकही

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठः’

या न्यायाने स्व-स्ववर्णाश्रमप्रतिष्ठित व स्वाभाविक कर्मे शास्त्र मर्यादेने करतील. ज्ञान्याचे आचरण पाहून, एवढे मोठे ज्ञानी अमुत्तमुद्रा हे शास्त्रविहित कर्मे कदाग्रहाने करतात, मग ही कर्मे आपण अवश्यच केळी पाहिजेत असा अज लोकांना दृढ निश्चय होईल. यालाच ‘लोभमग्रह’ म्हणजे लोभान्ना सम म्हणजे उत्तम प्रभारचा अर्थात् कधीही न दळणारा ग्रह म्हणजे निश्चय असे म्हणतात. यात अज लोभाचे कल्याण आहे. मग आपल्या शास्त्रविहित व आज पर्यंत अभ्यस्त असलेल्या सहज होणाऱ्या आचरणाने जर लोकांवर एवढा उपकार होतो, तर भगदाक्काप्रमाणे तू कर्म ज्ञान-उपासनादि कर्मे लीलेने जामण्णात करीतच जा. ‘अशी कर्मे मी करीत गेल्यात त्यापासून पुन मी बद होईन’ अशी कल्पना स्वप्नातमुद्रा तू मनात आणू नसोस कारण तुझ्या बुद्धीवरचा ‘मी कर्ता व भोक्ता’ असा पूर्वी असलेला लेव व देहेन्द्रियादिसाचे ठिकाणी असलेला अहंकार तत्त्वज्ञानाने पार निघून गेला आहे. त्यामुळे त्या कर्मांन जाता तू लिप्त होणार नाहीस. पाण्यात असलेले कमलपर ज्ञानप्रमाणे पाण्यात नसून पाण्याने अलिप्त म्हणजे त्याच्या स्वस्वशांच्या प्रभावाने रक्षित असने, त्याप्रमाणे तुझी बुद्धि तत्त्वज्ञान प्रभावाने अलिप्तच राहील.

गुरुमहाराज म्हणाले, ना ज्ञिया ‘ज्या निर्दिष्ट्यासनाचे ‘आमुने गमुत काल?’ म्हणून शास्त्राने अगदी अवश्य कर्तव्य म्हणून सांगितलेले जे ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असे ध्यान-रूप अनुष्ठान, त्याचीमुद्रा तुला शास्त्राभि नावश्यकता नाही. कारण ज्याच्या बुद्धील निर्यास झाला आहे, त्यानेच तो उलट प्रत्यय म्हणजे ‘मी देहेन्द्रियादिक आहे’ असा प्रत्यय घालविण्याकरता ‘मी देहेन्द्रियादिक नसून वजळ ब्रह्मरूप आहे’ असे ध्यान करायचे असते परंतु मी ब्रह्मरूप आहे’ असा पक्का निश्चय ज्याचा झाला, त्याला मी ब्रह्म आहे असे ध्यान करीत नसावे लागत नाही. पहा मनुष्ये ‘मी मनुष्य आहे’ असे कधी चुकून तरी ध्यान करतात काय ? नाही. कारण ‘मी मनुष्य आहे’ अशी त्याची पक्की खात्री झाली आहे. जर एखादे वेळी कोणीतरी त्याला पशु म्हटल तर तो त्याच्यावर केवढा रगावतो व शगटा करण्यास तयार होतो. हा सर्व पक्क

निश्चयाचा प्रभाव जाहे म्हणजे तो सर्वदा ‘मी मनुष्य आहे’ असे घोरत नसतो. मग तुला ‘मी ब्रह्म आहे’ असा पक्का निश्चय झाला असल्याने जाता ‘मी ब्रह्म असे ध्यान करण्याचे काय कारण ? शिवाय, तू असे पहा की आपल्या स्वरूपात तू मनाशिवाय स्वतःच जाणणारा म्हणजे स्वयंप्रकाशमान असा आहेस. मग मनाने ‘मी ब्रह्म’ असे ध्यान करून मग त्या मनाने तुला तुझे ज्ञान थोडेच करून ध्यायचे आहे ? मग तू केलेल्या ध्यानाचा उपयोग तरी काय ? काहीच उपयोग नाही.

केवळ लोभनिष्ठाणाकरता लीलेने वाटल्यास नष्ट जसा निरनिशळा वेप घेऊन प्रसंगानुरूप त्या त्या भूमिका करतो, त्याप्रमाणे कर्म लोभामध्ये कर्मठामारखा, उपासकामध्ये उपासकासारखा व ज्ञान्यामध्ये ज्ञान्यासारखा, पारल्य असे पर्यंत वागता जा, शास्त्र दृष्टीने वागले तरी तुझे काही भले होणार नाही व अग्रात्रीय वर्तनानेही तुझे नाही अनिष्ट होणार नाही ‘न कर्मणा वर्धते लोकनीयान’ असे धुनी तुझ्या स्वरूपाचे वर्णन करत. परंतु तत्त्वज्ञान होईपर्यंत तू पार नियमाने व शास्त्रमर्यादेने वागत आलास व त मस्सर तुझे पार दृढ झाले जाहेत. शिवाय ते स्फुरार शास्त्रीय म्हणजे प्रमाणजन्य असल्याने अनिष्टक जन्मसिद्ध दुःस्वभावाचा बाध करून तुला शास्त्र मर्यादेने धारणापर्यंत ते प्रवृत्त करतील म्हणून जोराचा वारा सुटला म्हणजे माणसाचे त्या वाऱ्याच्या विरुद्ध असणारे प्रयत्नमुद्रा निषेध होऊन वाऱ्याला अनुसरुलच प्रयत्न त्याच्याकडून घडतात, त्याचप्रमाणे तुझ्या हातून कर्म ज्ञान उपासना इत्यादिवाचे अनुष्ठानच घडत राहणार ! चुकूनमुद्रा अशा अशात्रीय वर्तन तुझ्या हातून घडणार नाही. तरी तुला हे ‘निष्काम नुर्दाने शास्त्रीय आचरण कर’ असे मागण्याचे कारण काय ? व तुला सांगणार तरी कोण ? कारण तू कोण नाही नियम्य असा जाता राहिल नाहीस ॥ ४१ ॥

श्लोक —

अदेहप्राणहृद्दर्मः पारव्याधी सुरं घस ।

इदं रहस्यं बोधार्थं तत्त्वो ब्रह्ममयो भवेनाश्रयः ॥

अन्वय — अदेहप्राण हृद्दर्म (मन) प्राशस्त्यी सुरं घस । इदं बोधार्थं रहस्यं (अग्नि) तत्त्व ब्रह्ममयो भवेत् ॥ ४२ ॥

अर्थ :— धुनी. तत्त्वज्ञान्याच्या विदेह-वैबल्य-

प्रांतीला जोपर्यंत प्रारब्धकर्म संपत नाही तोपर्यंत, म्हणजे तेवढाच काळ प्रतिबंधक आहे. प्रारब्ध संपले की तो विदेह कैवल्याला प्राप्त होतो, असे

‘तस्य तावदेवंचिर यावन्न विमोक्षम अथ सपत्स्ये’ इत्यादि वाक्याने प्रारब्धकालाचे वर्णन करते. परंतु त्या प्रारब्ध कालाचे तुला काय ? सम दृष्टीने पहाणाऱ्याला स्वर्ग काय किंवा नरक काय सर्वत्र ब्रह्ममय आहे. शिवाय, हे प्रारब्धही बदलण्याचे तुझ्या अगात सामर्थ्य आहे. परंतु हे बदलण्याची तुझी इच्छाच नाही. कारण तसे क्लेशास, हे चांगले व हे वाईट असा भेद तुझ्या बुद्धीत आहे असे मिथ होईल. मग तुझ्या सम दृष्टीत किंचित न्यूनता आहे असे सिद्ध होईल, स्वप्रांतील राजा व भिकारी सारख्याच विभक्तीचे असता, ‘मी भिकारी न होता राजा व्हावे’ असे जर स्वप्रात पत्न्याचास बाटले, तर तो स्वप्रांता स्वप्न न सम जता ती गरी वस्तुस्थिती मानतो, असे म्हणावे लागेल. म्हणून न प्रारब्ध बदलण्याची इच्छा व तदर्थ प्रयत्न करणारा नाहीम हे पाम. मग जोपर्यंत प्रारब्ध आहे तोपर्यंत प्रारब्धधीन होऊन.

“जैसी स्थिती आहे तेंगापरी राणे कीतुन न पांटे सन्विताने ।’

याप्रमाणे देह असेपर्यंत न रहा. ब्राह्मण-धनियारिष्य व ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्यादि आश्रम हे स्थूल शरीराचे धर्म आहेत. ‘मी अमक्याचा मलगा, अमक्याचा भाऊ’ वगैरे पुन-पितृत्वादि व भ्रातृत्वादि मन्ध, काळे-गोरेपणा, कृश-स्थूलपणा, इत्यादि धर्मही स्थूल देशाचे आहेत. स्थूल देशाचा व याचा अन्वय व्यतिरेक आहे. तसेच भूव-तहान वगैरे प्राणधर्म आहेत व शोक मोहादि अन्त कर्णांचे धर्म आहेत. तुझा व याचा अगदी काहीमात्र संपन नाही. ज्याप्रमाणे घराला लागलेला रंग घर मालकाच्या अगावर असत नाही, तसाच तुला शरीराद्विष अन्त-कर्णादि धर्मांचा मन्ध लागू शकत नाही. असा तू साक्षिरूप होऊन सुखाने ज्ञानस्वरूपामध्ये रहा व आलेले प्रारब्ध ज्ञानदाने संपीव, जाणि या जगात धन्यतम हो. याप्रमाणे सर्व ज्ञानाचे आगम जो घेद, त्यातील अगदी गुप्त असलेले उपनिषद्ब्रह्मरूप ने रहस्य, ज्याचे योग असे नाव आहे व ज्या योगाने मनुष्य परब्रह्मरूप व वृत्तहन् होता, त ‘बोधरहस्य’ तुला सांगितले आहे. याच जणपरा योगींनी ब्रह्मरूप होईल.

फक्त हे जाणण्याचा अधिकार मान त्यानी संपादन केले पाहिजे. जे रहस्य जाणले असता प्राणिमात्र सर्व अनर्थापासून मुक्त होऊन अमृतत्वाला प्राप्त होतो, असे श्रुती माउली या बोधरहस्याचे मुक्त कठाने वर्णन करीत आहे. याप्रमाणे शुद्धशिष्य सवादरूपाने सर्व वेदांचा रहस्यरूप जो ज्ञानमार्ग, तो या रहस्यात परमपूज्य प्राप्त स्मरणीय श्रीदत्तमहाराजांचे अवताररूप श्रीमद्वावामुदेवानंदसरस्वती श्रीचरणानी सर्व भक्त लोकांच्या कल्याणाकरता प्रगट केला आहे. दिसाहलीरूप भगवद्विग्रहाचा हा शिरोभाग आहे. यात सर्व वेदान्तांचे सार पदोपदी भरले आहे. महाराज म्हणतात, या ग्रंथाने सर्वान्तर्यामी भगवान् उत्तमगुरू सत्पुत्र होतोत. दत्तमहाराजांनीच माझ्याकडून दिसाहलीच्या पहिल्या त्रयोदशाध्यायाने ज्ञान योगविले. पुढील पाच अध्यायानी म्हणजे १४ ते १८ अध्यायापर्यंत कर्मकाण्ड रहस्य बदविले. त्या पुढील पाच म्हणजे १९ ते २३ अध्यायानी भक्तिरहस्य वर्णविले याप्रमाणे त्यानी प्रत्यक्ष आज्ञा दिल्याप्रमाणे दिसाहली सहित २३ अध्यायात संपूर्ण झाली. ही काष्ठत्रयामक आहे. पुढे योगरहस्य व बोधरहस्य अशी दोन प्रकरणे दिसाहली सहितचे आवश्यक अंगभूत असणारी त्यानीच करविली. मी फक्त निमित्तमान आहे कर्ता व करविता तोच भगवान आहे. हा मूळ ग्रंथ शास्त्रावर टीका करण्याची आज्ञा झाली. ग्रंथ समोर नाही. टीका कशी करावी ? असा विचार येताच टीकेस आरंभ पेश्यावर ग्रंथ स्फूर्ती होईल असा आदेश झाला. त्याप्रमाणे टीकेस आरंभ झाला. पश्चिम समुद्र तीरावर प्रभास क्षेत्रात वास्तव्य असता नऊ अध्यायांची टीका प्रगट झाली. इतर सर्व ग्रंथांची टीका श्रीकृष्ण परमात्म्याला प्रिय असणाऱ्या द्वारका क्षेत्रात चातुर्मास्यात झाली. वेद ज्या समुद्र दत्तमहाराजांचे वर्णन करतो व निकारी ज्ञाना वदन करतो असा सद्गुरू श्रीदत्तमहाराजांच्या चरित्राची याप्रमाणे अद्भुतरीत्या निर्मिती झाली आहे, ही टीका झालीवाहन शके १८२१ साली व सन् १९०६ साली संपूर्ण झाली. या वर्षी चातुर्मास्य वास्तव्य द्वारकेत हात व या साली चतुर्वेदे अवर्णन होते.

श्रीदत्तगुरुमहाराजांच्या वृत्तनेच हे कार्य संपूर्ण झाले. ने त्याच्या चरणी अर्पण असो.

॥ ॐ तत्सत् ॥

— प आरामगम दाढी, जे

श्रीराम कवि रचित [पद्य]

श्रीगुरु-वामन-त्रिपदी

— अर्थात् —

(सद्गुरु श्रीगुलवणी महाराज चरित्र)

प्रस्तावना : पं. आत्मारामदासी जेरे प्रा. तत्वज्ञानमंदिर; अंमळनेर

प्रकाशक :

श्री. द. देशपांडे

मिळण्याची ठिकाणे :

वि. द. महाजन

४८६, नारायण पेठ, पुणे . २

कृ. गो. (बापूसाहेब) कुबडे

१०५ गोल्ड फिच पेठ, सोलापूर

ना. व्यं. भागवत,

६९, जानकी निवास, ज्योतिबा फुले रोड, नायगाव, दादर, मुंबई १४.

(आगाऊ नोंदणी करणाराच विशेष सवलत.)

तिथे आणामिथ सौंदर्यप्रसाधन!

प्रकाश
मावयाचें तेल

• केस काळोख होऊन • केसांची वाढ होणे
• केस गळणे पाचडे • मुंडाईची प्राण घेणे

प्रकाश हेडिंग कंपनी, गोवले रोड नं. १४ मुंबई १८

with best compliments from

telephone

office 333923

popular builders and plumbers

- * sanitary engineers
- * licensed plumbers
- * painting contractors

m. c. sheth

j h. parikh

5-a, sarvoday nagar
panjarapole main road
bombay 4

● सविच्छापूर्वक ●

औचि विजय वॉटर मिटर

३" ते ३२"

महाराष्ट्र, गुजराथ व गोवा यांचेसाठी

सेलिंग एजंट

मावानी आणि कंपनी

बिल्डिंग आणि सॅनिटरी इंजिनियर्स

निरंजन, मरीन लाईन्स स्टेशन समोर मुंबई २.

दूरध्वनि : २४३७३४

तारेचा पत्ता : रीटे फ्लो

प. पू. श्री. वासुदेवानंद सरस्वती महाराज
व

प. पू. श्री. धामनरावजी गुळवणी महाराज

याचे चरणी

दादर येथील सुप्रसिद्ध

मामा काणे यांचे

स्वच्छ उपाहारगृह

२२२ स्मृतिकुल, गुळीपाईप रोड, मुंबई २८.

यांजकडून—

प. पू. श्री. वासुदेवानंद सरस्वती महाराज

प. पू. श्री. धामनरावजी गुळवणी महाराज
यांचे चरणी

केतकर बन्धू

बी. हरगंगा महाल, टिळक रस्ता, मुंबई १४.

सर्व प्रकारचे गड्ड, किराणा माल, सुकामेवा,

लोणी व मसाल्याचे व्यापारी.

दूरध्वनि. क्र. २२५३९

DEEPAK

HANDLOOM

FACTORY

Manufacturers of Modern Sarees

121, Ganj Peth, poona 2

भारत पातळ डेपो

५७४ रविवार पेठ, कापडगज, पुणे २.

भारतातील प्रमुख पेठात तयार होणाऱ्या हातमाग

साख्यांचे आणि खनाळ्याचे होलसेल व रिटेल

व्यापारी.

उत्तम चहा करितां

भगवंतराव हॉटेल

मेन रोड. नाशिक

एसन्सिअल ओईल्स, रोसिर्नोईडस् व ओरोमॅटिक
केमिकल्स बतविणारे कारखानदार
आमचे मर्यात व उच्च प्रतीचे नाग छाप
सुगंधी अर्क सौंदर्य प्रसाधनांत
सर्वत्र वापरतात

एस. एच्. केळकर अँड कं.
प्रा. लिमिटेड

ऑफिस : ३६ मंगळदाम रस्ता, मुंबई नं ०

BR (फोन नं. २९१३०)

पॅक्टरी : मुंबई आग्रा रस्ता, मुलुड, मुंबई नं. ८०

NB (फोन नं. ५८१३९८)

ग्रॅम्स : 'SACHEWORKS' मुंबई - दादर

—स दिच्छा पूर्वक—

यू. एच्. हिंगोरानी

इंजिनियर्स व विल्डिंग कॉन्स्ट्रक्टर

नानाभाई मॅन्शन, फेरोजशाहा मेहता रोड,
मुंबई १.

दूरध्वनी क्र २६१५१४

कॅल्शियम् युक्त

विटको ग्राईप

नेहमी दिव्याने लहान मुले सशक्त,
बांधेसुद्ध व गुठगुडीत होतात

तसेच

विटको काळी दूध पावडर

नेहमी वापरल्याने दांत मोत्यासारखे
सुच्छ होतात

विटको केमिकल इंडस्ट्रीज, नासिक रोड.

प. पू. श्री. गुळवणी महाराज यांचे चरणीं सादर

श्रीकृष्ण दुग्धालय व
भोजनालय.

लाळबाग, मुंबई १२.

मालक :- श्री. द. ग. फणसे.

एन्. व्ही. गोखले

टोप्या होजियरी व तयार कपडे
मिळण्याचे उत्तम ठिकाण

प्रार्थना समाज, मुंबई ४. याचेकडून सदीच्छापूर्वक.

— सदिच्छापूर्वक —

सुरेश कोल्हटकर
कमर्शियल फोटोग्राफर
भटवाडी कॉस लेन, मुंबई ४.
दूरध्वनी क. ३५४९६८

प. पू. श्री. वासुदेवानंद सरस्वती महाराज

प. पू. श्री. वामनरावजी गुळवणी महाराज
यांचे घरणी

एल कान्त आणि कंपनी

निऑन साईन व मफ्युरी स्विकेसचे
प्रमुख उत्पादक

३१८ चर्चिरोड, मुंबई ४.

दूरध्वनि २२५३९ • तारेचा पत्ता कान्हको

—सदिच्छापूर्वक—

काशिनाथ नारायण परांजपे

खोने चांदीच्या व मोत्यांच्या
दागिन्यांचे व्यापारी

७२, काज लेन, मुगभाट, मुंबई न. ४.

प. पू. श्री. वासुदेवानंद सरस्वती महाराज व

प. पू. श्री. वामनरावजी गुळवणी महाराज
यांचे घरणी

प्लम्बर्स, मीटर रीपेर, डेकोरेटर
श्री इस्टर्न सॅनिटरी इंजिनिअर्स

व विल्डींग कॉन्ट्रॅक्टर

युसूफ भेंडान, तेलवाडी बँक रोड, मुंबई ४.

**केलहिन्स
लेमनकीम
अंतर लव्ह**

केलहिन्स लेमनकीम त्रिवर्षीत वापरल्याने केलहिन्स लिंगा
राखली जाते • ते मंडुला थडावा प्राप्त करून देते • भगदी
कडक बन्हाव्यातसुद्धा आपणाला शांत होण लागते •
अस्तर लव्ह च्या येबागणिक आपणाला सुतरी
सुमनाचा सुवास आढळेल.

मेसर्स
गजानन जनार्दन बोडस, केलहिन्स केमिकल, १६७ ठाकुरद्वारा रोड, मुंबई न २

वहाकूर जवानांना अश्विवादन

युद्ध आघाडीप्रमाणेच अन्नधान्य आघाडीवर विजय मिळविण्यासाठी
सुविख्यात 'इमानी इंजिन व नायगरा इलेक्ट्रिक पंपिंग सेटस्' वापरा

माण इमानी रजिन हे स्वस्त, अत्यंत वाटनसरीचे, विश्वासदायक व सुध्दमळतील आणिवाणीच्या काळात

स्वस्त मूड ऑईलयर चालणारे असल्यामुळे अत्यंत पायदेसीर आहे.

मराठवाड्यातील औरंगाबाद, बीड, परभणी व नांदेड जिल्ह्यांचे बितरक

मराठवाडा अॅग्रो-इंडस्ट्रियल कॉर्पोरेशन, शहागंज-औरंगाबाद

याशिवाय ट्रॅक्टरचे ट्रेल्स, चुनापाणी, उसाचे चरक व इतर मशिनरीसाठी विचारणा करा.

तीरावर माणगाव येथे आचारसंपन्न अशा टॅम्बे कुलामध्ये श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराजांचा जन्म झाला. श्रीमहाराजांचे वडील वे. मृ. गणेश भटजी आणि आई रमाबाई ही उभयता श्रीदत्तप्रभूचे परमभक्त. श्रीगणेश भटजींना अपभारणाचा विकार होता. त्यामुळे त्यांचे व्यवहार परस्वाधीन असत. तथापि श्रीदत्तप्रभूवरील परम निष्ठेमुळे ते एकटेच गाणगापुरी नित्य जात आणि वर्षा वर्षा तेथे राहून. रमाबाईही नानाविध सत्कर्मांत नित्य रत असत. या उपासनेने प्रसन्न असल्याचे सांगून, शके १७७६ आनंद सवत्सरात श्रावण कृष्ण ५।६ रविवारी सूर्योदयानंतर २६ घटिकानी श्रीदत्तप्रभू रमाबाईच्या पोटी अवतरले. मुलाचे नाव वासुदेव असे ठेवण्यात आले.

पित्याच्या व्याधिमय अवस्थेमुळे कुटुंबाचा सारा भार आजोबा वे. मृ. हरिभट यांच्यावर असे. श्रीमहाराजांचे बाल्यातील संवर्धन आजोबानी केले; सारे पूर्वाभ्ययन त्यांच्या सन्निधच झाले. दारिद्र्यामुळे प्रपचाचा निर्वाह अति कष्टाने चालू होता. श्रीगणेश भटजी तर घरी अतिप्रि वृत्तीने वागत. हे दारिद्र्य श्रीमहाराजांच्या तपश्चर्येला अनुकूलच ठरले. श्रीमहाराजांचे उपनयन आजोबानी केले. उपनयनाबरोबरच साय प्रातः संध्यावदन, श्रीगुरुचरित्र याचन आणि वेदाभ्ययन यास आरंभ झाला. अल्पावधीतच आजोबाचे देहावसान झाले. वडील गाणगापुरी होते. श्रीमहाराज एकांकी पडले. आताचे साहाय्य झाले नाही. उलट याच प्रसंगी वडिलांचे बंधू श्रीबाळकृष्णभट यानी घरातील चीजवस्तु लावून कुटुंबावर कर्जाचा बोजा ठेवला. पुढे शके १७९९ मध्ये वडिलानी पूर्व सूचना देऊन 'इच्छा-मरण' स्वीकारले. आता तर प्रपचाचा सर्व भार श्रीमहाराजांच्यावर आला. अवतारी पुरुष असूनही श्रीमहाराजानी सामान्य प्रांचिकास येणारी आपत्ति साहिली.

शास्त्रपूत आचार आणि सिद्धवेदविद्या

श्रीमहाराजानी द्विजधर्म शास्त्रानुसार अत्यंत निष्ठेने आचरिला. प्रपच निर्वाहार्थ यजमानाच्या घरी पौरोहित्यासाठी जावे लागे. पराक्ष माने सर्वथा वर्ज्य. त्यामुळे, यजमानाचे कर्म यथासाग करचे आणि घरी येऊन नेवेच- वैश्वदेव करून अन्य ग्रहण करावे.

श्रीमहाराजांचे वैशाख्यन नित्य शुचि स्वरूपात नियम

पूर्वक झाले. ईश्वरीप्रज्ञेमुळे अल्पावधीतच श्रीमहाराज परिणत प्रज्ञ, वेदशास्त्र पारंगत असे झाले. अत्यंत शास्त्रपूत आचारधर्मांमुळे श्रीमहाराजांची वेदविद्या ही सिद्धविद्या झाली. त्याचा प्रत्ययही अनेक प्रसंगाने आला. अगदी आरंभापासून श्रीमहाराजानी आपल्या विद्येचा परमार्थ आणि जनहित या कामीच विनियोग केला. एकदा परीक्षार्थ सर्व मंत्राचा प्रयोग केला. मनसिद्धीचा अनुभव आला. तथापि ईश्वरी करुणेमुळे सर्पशुक्ति केली आणि सर्प मंत्राचा प्रयोग कायमचा सोडून दिला. अशाच एका प्रसंगाने अवसन्न गायीस गरीब केले. सरकारी अधिकाऱ्यानाही चोर शोथार्थ साहाय्य केले.

ईश्वरी पुरुष असूनही श्रीमहाराजानी दारिद्र्याची थाप सोडली नाही. जवळ पुरती वलेही नसत. अशा स्थितीत विवाहाचा विचार कोणी करावा ! मात्र, ईश्वरी योजनेनुसार विवाह झाला. त्यासही गुरुजींची आज्ञा हेच तात्कालिक कारण ठरले. पत्नीचे नाव अन्नपूर्णाबाई असे ठेविले होते. विवाहोत्तर श्रीमहाराजानी तात्काल स्मार्तग्रीची उपासना चालू केली; गायत्री मंत्राचे पुश्कळणही केले.

श्रीमहाराजांचे वैवाहिक आयुष्य लौकिकार्थाने अत्यंत क्लेशदायक गेले. घरी आई आणि पत्नी यांचा नित्य विसवाद. प्रसंगी घरी स्वयंपाकही होत नसे. प्रायश्चित गृहून श्रीमहाराज कठिण असे चाद्रायण व्रत आचरीत. ही सारी स्थिति मनस्तापास कारण ठरणारी असली तरी ईश्वरी संकेतानुसार ती भविष्यातील संन्यासाभ्रमाची पूर्व तयारी होती. घरी विसवाद असला तरी आईविषयी श्रीमहाराजानी परम आदर वाटे ' न मातुः परदेवतम् ' ही आज्ञा श्रीमहाराजानी अतीव निष्ठेने पाळली.

गुरुप्राप्ति आणि दत्तदर्शन

कित्येकदा गृहकलह असत होई. आणि घराचा त्याग करून नृसिंहवाडीस जावे असे श्रीमहाराजानी वाटे. एका प्रसंगाने आईची अनुज्ञा मिळवून श्रीमहाराज वाडीस आले. वाडीच्या प्रवासाची आणि वाडी येथील कार्यांची ईश्वरानेच सर्व पूर्व योजना केली होती.

नृसिंहवाडी येथे श्रीगोविंदस्वामी आणि श्रीमोनिस्वामी गृहून परम अधिशरीर पुरुष होते. या उभय महात्म्यांची

भेट झाली. श्रीगोविंदस्वामी हेच श्रीमहाराजांचे गुरु ठरले. श्रीमहाराजांना भीदत्तप्रभूच्या मनोहर पादुकांचे दर्शन झाले; गुरुप्राप्ति झाली. येवढेच नव्हे तर भगवान् नृसिंहसरस्वती दत्तमहाराजांनी साक्षात् दर्शन दिले.

श्रीमहाराजांची नित्याची अग्नि आणि सूर्योपासना होती. आता श्रीदत्तोपासना सुरू झाली. श्रीनृसिंहसरस्वती दत्तप्रभूनेच स्वप्रातः मंत्रोपदेश दिला. त्याचे विधान श्रीगोविंदस्वामींनी सांगितले; आणि उपनिषद्भाष्य वाचण्याची आज्ञा केली.

माणगावी नृसिंहचाढीचा अवतार

श्रीमहाराजांच्या मनात सन्यासाचा विचार नित्य होता. वाढीच्या वास्तव्यात या विचाराला तीव्रता येई. परंतु भीदत्तप्रभूंना माणगाव येथे लीलाचरित्र दाखवावयाचे होते. माणगावी सात वर्षे राहणार असल्याचे भीदत्तप्रभूंनी सांगितले. श्रीमहाराज स्वतः भीदत्तप्रभूंचा अवतार. जन्मग्रामी यावे असे प्रभूला बाटावे; हे साहजिक होय ! श्रीमौनि स्वामींच्या सांगण्यावरून सन्यासाचा विचार काही काळ स्थगित ठेवला. श्रीमहाराज माणगावी परतले. बाटेत कागल येथे एका मूर्तिकाराने पूर्ण दृष्टान्ता-नुसार दत्तमूर्ति दिली होती. काही दिवसांनी देवाल्यासाठी अथोचित जागा मिळाली. देवालय तयार झाले; देवाचे गर्भगृह श्रीमहाराजांनी स्वहस्ते बांधून काढले. शके १८०५ बैशाख शुद्ध पंचमी या दिवशी भीदत्तमूर्तीची स्थापना झाली. आणि या दिवसापासून सात वर्षे भीदत्तप्रभू माणगावी राहिले.

आता श्रीमहाराजांनी अधिक नियमपूर्वक अनुष्ठान चालू ठेविले. प्रातःकाळी चार वाजता उठावे; प्रातःस्मरणपूर्वक योगाभ्यास करावा; स्नान संध्या संपवून भीदत्तमूर्तीची पूजा करावी; आरंभी महान्यास करून वद्रीकादर्शणी करावी; गर्दी असल्यास प्रभूच्या अनुशेने एक व्यावर्तन करावे. किंवा केवळ पुरुषयुक्ताने अभिषेक करावा. पूजनोत्तर जपादि संपवून शुष्क भिक्षा आणावी. स्वहस्ते पाकसिद्धि करून नैवेद्य, वैश्वदेव, गोप्रास आणि अतिथि यांची व्यवस्था करावी. आणि मग दोप अन्न सेवावे. दुपारी कोणी विद्यार्थी असल्यास पाठ द्यावा. कधी पुराण सांगावे. शायंकाळी धूप, आरती, मंत्रपुष्पादि यथासांग करावे.

तदुत्तर काही ग्रंथवाचन योगाभ्यास आणि नंतर निद्रा असा नित्यक्रम असे. श्रीमहाराज विवाहित होते. परंतु प्रत्यक्ष भीदत्तप्रभूंची आज्ञा झाल्यानंतरच वैवाहिक जीवनास आरंभ केला—

श्रीगुरुचरित्राच्या ३६-३७ या अध्यायामध्ये वर्णिलेल्या आचारधर्मांचा हा वस्तुपाठच होता.

श्रीदत्तप्रभूंचा प्रत्यक्ष वास; यथाशास्त्र अर्चन यामुळे अल्पावधीतच माणगाव हे अत्यंत जाग्रत स्थान म्हणून विख्यात झाले. प्रत्यक्ष श्रीनृसिंहवादी तेथे अवतरिली. नित्य उपासना पद्धतीही वाढी प्रमाणेच होती. माणगावी येणाऱ्यांच्या सर्व कामना पूर्ण होत. भीदत्तप्रभूतर श्रीमहाराजांना नित्य साक्षात्कृत होते. श्रीनामदेवाप्रमाणेच श्रीमहाराजांनी देवाच्या मूर्तीचा व्यवहार होई. कागलहून आणलेल्या मूळ दत्तमूर्तीशिवाय पालखीसाठी एक उत्सवमूर्ती, एक प्रवासी मूर्ती अशा तीन मूर्ती माणगावी होत्या.

क्रमशः माणगावचे वैभव वाढतच गेले. पालखीच्या वेळी सहस्रावधि समाज जमे. श्रीगुरुदादशी, भीदत्त जयंति हे उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागले. देवापुढे बसूंचा परबतप्राय टोंग होई. घरची निष्काचनता असूनही श्रीमहाराज या वस्तुविषयी पूर्ण निरासक्त असत. नृसिंहवादी हे प्रभूचे मूलस्थान. तेवूनच माणगाव देवस्थानचा उगम. अशी श्रीमहाराजांची भावना होती. देवापुढील ठोक उत्पन्न वाढीस पाठविले जाई. किरकोळ उत्पन्नातून देवस्थानचा खर्च होई. पुढे लोकांनीच आम्रह घरला आणि देवाच्या उत्पन्नातील चतुर्थांश भाग श्रीमहाराजांच्या घरी पाठविण्यास आरंभ केला. देवानिमित्त येणाऱ्या प्राप्ती विषयीची श्रीमहाराजांची ही दृष्टि अखेरपर्यंत कायम होती. सार्वजनिक संपत्तीचे व्यवस्थापन करणाऱ्यांनी कसे दक्ष असावे याचा हा सर्वोत्कृष्ट आदर्श होय.

श्रीमहाराजांचा योगाभ्यास

श्रीमहाराजांचा योगाभ्यास चाळ होता. मार्गदर्शन प्रत्यक्ष भीदत्तप्रभूंचे होते. एकदा अभ्यासात काही सखल झाले. प्रभूंनी श्रीमहाराजांना कापरी गावी एका मोजणीदार ब्राह्मणाकडे पाठविले आणि त्याजकडून कवीर आणि दास यांचा संवादरूप हिंदी ग्रंथ देवविला.

चोपायानुन योगरहस्य दर्शन आहे मिळ पुण्याचा कोण ताही ग्रंथ कसा तारून ठरतो याचे हे उदाहरण आहे श्रीदत्तगुरुच्या साहाय्याने योगविद्या सिद्ध झाली योग-सिद्धी वशा झाल्या परंतु प्रारब्धाने येणारी दुःखे भोगूनच संप्राप्याचा अशी श्रीमहाराजाची वृत्ति होती

श्रीदत्त सांप्रदायामध्ये योगाचे महत्त्व विशेष आहे योगानेच स्वसंवेद्य अशा सद्बस्तूची प्रत्यक्ष अनुभूति दाखव होते एकदा एका शास्त्रीबुवांनी श्रीमहाराजांशी योगा विषयी वाद घातला त्यावेळी श्रीदत्तप्रभु स्वतः बटु रूपाने येऊन योगाची आवश्यकता साधार प्रतिपादिली अशा रूढिदास आहे

श्रीमहाराजांच्या चरित्राचा आदर्श दृष्टी रम्यो नित्य राहिल्याने पत्नी सौ. अन्नपूर्णाबाई याही वृत्तीने वैराग्यशील झाल्या, दत्तप्रभूच्या कृपेने कोणताही पूर्वव्यास नसता त्यांनाही सहज समाधि सुखाचा लाभ मिळू लागला

'द्विसाहस्री' - प्रसादग्रंथ

श्रीमहाराजांची राणी ही आर्यवाणी होती त्याची वाङ्मय संपदा अपार असून त्या वाङ्मय सारितेचा उगमही माणगावीच झाला श्रीदत्तप्रभूच्या आज्ञेने श्रीमहाराजांनी श्रीगुरुचरित्रावरचा 'द्विसाहस्री' हा अपूर्व प्रसाद ग्रंथ रचिला. प्रधारमी श्रीगुरुस्तुति असून मुख्य चरित्र तेथेच अभ्युपगच्छे आहे. शेवटी योगरहस्य आणि बोधरहस्य अशी दोन प्रकरणे आहेत ग्रंथरचना पूर्ण झाल्यावर 'सहितेय द्विसाहस्री' असे प्रभूंनी सांगितले श्रीमहाराजांनी श्लोक, अर्थश्लोक आणि उवाचमंत्र यांची सख्या भोजन पाहिली ती दोन महल भरली! श्रीमहाराजांची प्रथम वाङ्मय रचना प्रभूच्या आज्ञेने व्हावी आणि त्या रचनेचे नामकरण प्रभूंनीच करावे हा अपूर्व योग होय ज्ञान, कर्म, भक्ती, योग आदि चतुर्विध साधनाचा प्रसाद या द्विसाहस्रीच्या पठणाने होता 'महाराष्ट्र भाषेत जो गुरुचरित्र ग्रंथ आहे तोच ग्रंथरूपी दत्तात्रेय अविनाशी मयौना तारक असा सर्वोत्कर्षाने येथे द्विसाहस्रीमध्ये विराजमान आहे नित्य पारायण करणाऱ्या भक्तांच्या सर्व पीडा दूर करून त्यांच्या सर्व कामना पूर्ण करणारा प्रधात्मा श्रीदत्तात्रेय समर्थ आहे.' असे प्रत्यक्ष श्रीमहाराजांचे आश्वासन आहे 'द्विसाहस्री' ग्रंथ हा

असा प्रणवतुल्य आहे.

माणगावातून निर्गमन

आता माणगाव येथील वास्तव्य सप्त आले श्रीदत्त प्रभूंनी सांगितलेला सात वर्षांचा अवधी भरत आला आणि शके १८११ पौष मासात माणगाव सोडण्याविषयी प्रभूंनी सांगितले श्रीमहाराजांनीही जाण्याची तात्काळ तयारी केली. अन्नपूर्णाबाई गरोदर होत्या सासुसुनेचा विसवाद पूर्ववत् होता. अशा अवघड अवस्थेतही कटु शब्दांनी निरोप मिळाला माणगावी राहण्याचा मोह होऊ नये म्हणूनच कदाचित् ही ईश्वरी योजना असावी! बरोबर कागल दत्तमूर्ती आणि प्रवासी मूर्ती, एक तांब्या आणि अन्नपूर्णाबाईंच्या जणू मगळसुत्राचा एकमेव सौभाग्य लंकार, एक धोतर आणि एक लुगटे - वस्तू घेऊन श्रीमहाराजांनी माणगाव सोडले आज माणगावी उत्सव मूर्ति तेवढी आहे.

जेथे सात वर्षे प्रत्यक्ष वैकुंठ अंतरले होते, ज्या परिसरात स्वयंशाचा परिणाम दशदिशात पसरला होता— ते स्थान, तो परिसर क्षणाधीन सोडून निघावे ही घटना लौकिकदृष्ट्या किती करुण! किती अपठित! श्रीमहाराजांच्या प्रखर वैराग्याचा हा प्रत्यय होता याच वृत्तीमुळे श्रीमहाराजांनी उत्तर आयुष्यात द्वारकापीठाचे आचार्यपदही स्वीकारले नाही

कठारे गृहस्थाश्रमाची समाप्ति

श्रीमहाराज गरोदर पत्नीसह नृसिंहाडीस आले श्रीदत्तपादुकांना वदून श्रीगोविंदस्वामी आणि श्रीमीनि स्वामी यांचे दर्शन घेतले थोड्याच दिवसात अन्नपूर्णाबाई प्रसूत झाल्या मुख्यगत्त झाला श्रीमहाराज जातकर्म करण्यासाठी आले तो मुलगा मृत झालेला. याही प्रसंगी स्वकीय आत्माच्या कटु शब्दांची सोबत झाली येवढी ही कठोर अग्निपरीक्षा.

यानंतर काही दिवस नृसिंहाडी येथे श्रीमहाराजांनी अतिथि सत्कारपूर्वक गृहस्थाश्रम केला याच अवधीत श्रीगोविंदस्वामींचा पूर्ण अनुग्रह झाला अस्वामींच निर्माण झाले, आणि श्रीदत्तप्रभूच्या आज्ञेने श्रीमहाराज वाढीहून निघाले कोल्हापूर, पंढरपूर वरून गोदातीरा

गंगालेह येथे आले. तेथे अन्नपूर्णाचाई महामारीने आजारी पडल्या. दूरवर परप्रान्तात पतिपत्नी दोघेच. अन्नपूर्णाचाईचे सारे काही श्रीमहाराज स्वहस्ते करू लागले आणि त्याच आजारात षष्ठी १८१३ वैशाख वद्य १४ शुक्रवारी श्रीमहाराजाची पुण्यशील सहधर्मचारिणी देवाश्री गेली. उभयताना याचवेळी नेण्याचा देवाचा दृष्टांत होता. श्रीमहाराजाचा सन्यास सक्कप होत आणिते मागे राहिले.

श्रीमहाराज आता सर्व लौकिक बंधनानून मुक्त झाले. पत्नीचे और्ध्वदेहिक यथाविधी केल्यावर चौदाव्या दिवशी महाराजांनी सन्यासाश्रम स्वीकारला. त्याच रात्री श्रीदत्त-प्रभुंनी श्रीगोविंदस्वामींच्या कराने स्वप्नात प्रणवोपदेश दिला. गृहस्थाश्रम संपल्याबरोबर सन्यासाश्रम झाला. 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्.' या वचनानुसार झालेले हे चरित्र आहे. पुढे श्रीदत्तप्रभूंच्या आज्ञेने श्रीमहाराज उज्जयिनी येथे गेले. श्रीनृसिंह सरस्वती दत्तमहाराजांच्या बघातील श्रीनारायणानंद सरस्वती याजकडून दण्ड मिळाला श्रीमहाराजांचे वासुदेवानंद सरस्वती असे सन्यास ग्रहणाच्या वेळी प्रभूंनी सांगितलेले नावच ठेवण्यात आले.

असिधारा ब्रतासारखा चाललेला श्रीमहाराजाचा गृहस्थाश्रम संपला, लौकिक जगातील दाकण दुःख सारूनही भक्त, उपासक, साधक आणि सिद्ध या सर्व भूमिकावरील व्यवहार श्रीमहाराजांनी अति दक्षतेने आणि साक्षेपाने केला आणि सर्व मुमुक्षू जनांसाठी श्रेष्ठतम आदर्श निर्मिला.

लोकोद्धारक संन्यासाश्रम

आता श्रीमहाराजांच्या जीवनगंगेचा उत्तर प्रवाह सुरू झाला. दंडग्रहणानंतरचे श्रीमद्वामुदेवानंद सरस्वती हे भगवान् श्रीनृसिंह सरस्वती दत्तप्रभूंचे स्वरूपदर्शन होते आणि त्याचे चरित्र 'श्रीगुरुचरित्र'—पुनर्दर्शन होते

दंडग्रहणानंतर श्रीस्वामी महाराजांनी श्रीदत्तप्रभूंच्या आज्ञेनुसार धर्मसंस्थापनार्थ अखिल भारत वर्षात पायीच संचार केला आणि परिमार्ज ही सशा सार्थ केली. श्रीमहाराजांची वृत्ती नित्य अनासक्त. बरोबर चार लंगोठ्या, दोन छाट्या, एक कमढद, उपनिषदाची पोथी,

पचायतनाचा सपुट, दोन दत्तमूर्ती, पाणी काढण्याची दोरी, कचित् एखादी धाबळी याशिवाय अन्य वस्तू नसे. स्नान त्रिकाल असे. वस्त्रे धुणें आदि स्वतःची कामे स्वतः करीत. कोणाचा स्पर्श नसे, ह्यात्यास पुनः स्नान होई.

प्रवासात नदीच्या तीराने जावे. दोन प्रहरी जा गाव लागेल, त्या गावातील मंदिरात उतरावे आर्द्रिक करून श्रीदत्तमूर्तींची पूजा करावी. दक्षिणी ब्राह्मणांच्या तीन परची भिक्षा आणावी अग भिक्षा नदीस अर्पण शेषात्र सेवावे दर्शनास कोणी आल्यास उपदेश करावा. असा क्रम असे! उत्तरेत दक्षिणी सत्या अत्यल्प अशा वेळी महिना महिना भिक्षा नसे. खारीक गोबरे अशा पदार्थावर दिवस जात पण नियमाचे कठोर पालन होई.

वर्षानुरूप मात्र चातुर्मासानिमित्त एकाच ठिकाणी दोन महिने वास्तव्य होई. षष्ठी १८१३ मध्ये श्रीमहाराजांनी संन्यासाश्रम घेतला. षष्ठी १८३६ मध्ये अवतार समाप्ती केली. या अवधीत श्रीमहाराजांचे एकदर चोवीस चातुर्मास झाले. ब्रह्मवर्त, सारंगपूर, इचनूर पवनी, कुपपुर, नरसी, बढयाई चिखलदा आणि गडहेश्वर या स्थानांतील चातुर्मास विख्यात आहेत. काश्मीर, पंजाब, गंगाल या प्रांतात श्रीमहाराज गेले नाहीत. काश्मीरमध्ये जाण्याची प्रभूंची आज्ञा झाली होती. मात्र त्याचा आग्रह धरला नाही. हिमालयात दोन चातुर्मास झाले असावेत. त्याचा वृत्तांत मात्र उपलब्ध नाही. श्रीनृसिंहाबादीवर श्रीमहाराजांचे विशेष प्रेम. तेथील वास्तव्य अधिक काळ असे. श्रीगडहेश्वरी अखेरचा चातुर्मास सत्त्वा वर्षे नादला.

श्रीमहाराजांची चातुर्मासातील दिनचर्या मोठी चित्ताकर्षक असे. प्रातःकाळी सूर्योदयापूर्वी उठावे. योगसाधना करावी योगाभ्यासकाना मार्गदर्शन करावे. स्नानास नदीवर जावे. स्नानाच्या वेळी बरोबर मडळी असावयाची. स्नान-संध्यादि संपवून श्रीदत्तमूर्तींचे अर्चन करावे. मंदिरात आल्यावर जिज्ञासुना वेदशास्त्र, उपनिषदे यांचा पाठ सावयाचा. यात एक प्रहर जाई. नंतर सर्वांना तीर्थप्रसाद मिळे. त्यावेळी कोणास औषध, कोणास जप, कोणास तप तर कोणास अनुष्ठान असे अधिकारानुरूप सांगणे होई.

चातुर्मासाचे स्थान रेल्वे स्टेशनपासून पार दूरवर असे. येणाऱ्या मडळींची व्यवस्था रेल्वीव असे. भोजन एक वेळ

होई. राजा प्रसाद मिळे. पुराण, कथा, कीर्तन, प्रवचन, भजन या द्वारा धर्मशिक्षण होई. किंवहुना श्रीमहाराजांची दिनचर्या हीच एक पाठशाळा असे.

ईश्वरी वाङ्मय संपदा

अशा चातुर्मासातच श्रीमहाराजांनी आपले ईश्वरी वाङ्मय निर्मिले. उपास्य देवत श्रीदत्तात्रेय. त्यामुळे श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयातील प्रधान प्रतिपाद्यही श्रीदत्तात्रेय. या वाङ्मय निर्मितीची अनुज्ञा श्रीदत्तप्रभूची.

माणगावी पूर्वाश्रमातील 'द्विसाहस्री' हा प्रसाद ग्रंथ श्रीदत्तप्रभूच्या आज्ञेनेच निर्माण झाला होता. त्याचा आधार मराठी 'श्रीगुरुचरित्र' हा सिद्ध ग्रंथ होय. याच मूळ चरित्रावर आधारित-श्रीगुरुसंहिता त्रिशति गुरुचरित्र काव्य हे दोन संस्कृत आणि सप्तशति गुरुचरित्र हा मराठी-असे तीन ग्रंथ श्रीमहाराजांनी लिहिले.

'श्रीगुरुसंहितेचे 'समश्लोकी गुरुचरित्र' असे दुमरे नाव आहे. त्याची निर्मिती गंगा तीरावर ब्रह्मावर्तास १८२४ मध्ये झाली. रोज २००/२५० श्लोक रचना होऊन ५१ अध्यायांचा हा प्रचंड ग्रंथ अथवा महिना-सवा महिन्यात पुरा झाला. श्रीगुरुचरित्र सर्व भारतभर जात व्हावे ही संस्कृत रचनेतील दृष्टी होती. मराठी गुरुचरित्र ब्राह्मणांनी स्नान-संध्या करून सोबळ्यात याचावे अशी पद्धति आहे. हे ज्यास शक्य नाही अशाकडून काही वाङ्मय तप व्हावे या दृष्टीने सप्तशति गुरुचरित्राची रचना आहे. या ग्रंथातील प्रत्येक ओवीतील तिसरे अक्षर क्रमाने वाचले तर श्री मद्भगवद्गीतेतील पंधरावा अध्याय तयार होतो. हा एक विदेश बुद्धि-विलास होय.

त्रिशति गुरुचरित्र काव्याची रचना वाढी येथील पृथ्वीच्या मुलासाठी झाली. त्याच्याचसाठी श्रीदत्तचंपू हाही ग्रंथ रचिला गेला. श्रीदत्तपुराण हा श्रीमहाराजांचा आणगी एक प्रसाद ग्रंथ होय. यातील भाग श्रीदत्तचंपूमध्ये संक्षिप्ताने आहे. पुराण आणि इतिहास यामधून श्रीदत्तप्रभूचे जे चरित्र आहे, ते सर्व सार रूपाने श्रीदत्तपुराण या ग्रंथांमध्ये आले आहे. एखाद्या संशोधनात्मक प्रयत्नासारखे या ग्रंथाचे स्वरूप आहे. या श्रीदत्त पुराणाची रचना ऋग्वेद-मंदिरे सारखी असून प्रथमाध्यायीतील प्रत्येक श्लोकात ऋग्वेदातील मंत्रभाग मूल स्वरूपात उद्धृत आहे. हा अध्याय

'वेदपाद स्तुति' म्हणून विख्यात आहे. वेदवाङ्मयाच श्रीमहाराजांचा व्यासंग किती गाढ होता; याचा हा पुरावाच होय. किंवहुना श्रीमहाराज हे स्वयं वेद पुरुष होते यात संशय नाही.

श्रीदत्तपुराणातील उपासना काढाचा भावार्थ वर्णिणारा श्रीदत्तमहात्म्य हा मराठी ग्रंथ श्रीमहाराजांनी लिहिला आहे. हा ग्रंथहि अनेकार्थानी अपूर्व असा आहे. श्रीदत्त महात्म्यात कार्तवीर्याजुन, अर्जुन, आयु, नटपु, यदु, अदि. प्राचीन दत्त भक्तांची चरित्रे आहेत. आचारधर्म, पतिव्रताधर्म. राजधर्म, अष्टांगयोग, उपासना महात्म्य, तत्त्वज्ञान, प्रवृत्ति निवृत्ति, जीवन मुक्ताचा व्यवहार, शानोत्तर भक्ति - अशा विविध विषयांचा अत्यंत विलेभनीय परामर्श आहे. भारतीय-जीवन-दृष्टीचा हा एक 'दर्शन' ग्रंथच होय! श्रीमहाराजांचे सर्वच ग्रंथ श्रीदत्त प्रभूस्तव झाले. तथापि श्रीमहाराजांनी

'विहार तुझ्या स्वभक्त हृदयात। तूं भक्ताधीन सतत मी मागतो पसरून हात। या ग्रंथी सतत साक्षिण्य ठेवी॥'

अशी विशेष प्रार्थना श्रीदत्तमहात्म्यात केेली आहे. यावरून या ग्रंथाची योग्यता आणि प्रयोजन ध्यानात घेईल.

श्रीदत्तमहात्म्य हा पाच हजार ओव्यांचा ग्रंथ आहे. त्याचाही संक्षेप करून एक हजार श्लोकांचा 'श्रीदत्त ध्यातामृतास्थिसार' हा मराठी ग्रंथ श्रीमहाराजांनी रचिला आहे. साधन सुलभ व्हावे हीच यात दृष्टी आहे. श्री महाराजांची सामान्यजनाविषयीची वस्तुलता अपार होती.

भगवत प्राप्तीचे साधन मार्ग अन्ततः एकरूप असले तरी साधकाच्या अधिकारानुरूप साधन मार्ग वेगवेगळे राहतात. श्रीमहाराजांनी या विषयाचे अत्यंत प्रसादपूर्ण विवेचन कुमारशिक्षा, युवाशिक्षा आणि बृद्धशिक्षा या 'शिक्षात्रय' ग्रंथात केले आहे.

श्रीमहाराजांचा सर्वात्ममाध

मगधान श्रीदत्तात्रेय हे श्रीमहाराजांच्या सर्व छेत्रनाचे प्रतिपाद्य असले, तरी श्रीमहाराज स्वयं ईशरूप सर्वात्मभावी अद्वैत दृष्टी होते. सर्व देवनामध्ये उपास्य देवतेचे दर्शन व्हावे आणि सर्व देवतांची उपास्यरूपांनी अनुभूति घ्यावी - हे उपासना शास्त्राच्या अनुसरूनच आहे. श्रीमहाराजांच्या अभेद अद्वैत दृष्टीचा प्रत्यय त्यांच्या स्तोत्र वादम-

यात येतो. श्रीमहाराजांनी सर्व देवांची स्तुतिस्तोत्रे अनेकशः गाविली आहेत. संचारात श्रीमहाराज ज्या ज्या गावी जात त्या त्या स्थानच्या ग्रामदेवता साक्षात् दर्शन देऊन श्रीमहाराजांचे स्वागत करीत. काही प्रसंगी तर देवतांनी श्रीमहाराज आपल्या स्थानी यावेत असा आग्रह धरल्या आहे. एकदा श्रीमहाराज गंगातीरावर दीर्घकाल राहिले. आपल्याही तोंडावर श्रीमहाराज यावेत म्हणून धीनर्मदा मातेने हट्ट केला ! श्रीमहाराजांची नर्मदाहरी प्रसिद्ध आहे. अशीच रचना आपल्याविषयी असावी अशी श्रीकृष्णमातेने इच्छा दर्शविली आणि श्रीकृष्णालाही निर्माण झाली.—साऱ्या चरचर घुईनी श्रीमहाराजांच्या वर अपार प्रेम केले.

वर्णाश्रम धर्म श्रीमहाराजांच्या रूपाने साकारून होता. तथापि सर्व धर्माविषयी त्याचा सममान होता. प्रसंगी भनीदीचा जीर्णोद्धार श्रीमहाराजांनी करविला असून यवन आर्ताना कुठणातील मनही दिगे आहेत.

भाष्यतुल्य टीका सहित्य

श्रीमहाराजांनी आपल्या सर्व संस्कृत प्रभावर स्वतः टीका लिहिल्या आहेत. त्या टीकादि 'भाष्य' तुल्य आहेत. कित्येकदा मूळ ग्रंथ जवळ नसनाही केवळ स्मरणाने टीका झाली आहे. लौकिक अर्थाने श्रीमहाराजांचे अध्ययन अत्यल्प झाले. परंतु श्रीमहाराजांचे सर्व ग्रंथ-व्याख्यान, न्याय, वेदान्त, मीमांसा, साहित्य, योग, शास्त्र इत्यादि सर्व शास्त्र-प्रमेयांनी युक्त असे केवळ प्रमाण ग्रंथ ठरले आहेत. भगवान् नृसिंह सरस्वती दत्तप्रभूंनी उपनयनाच्या वेळी चार वेदांचा उच्चार घेला. आणि तद्दुत्तर पडिल्याच वर्षी शास्त्राभ्यासन घेले. त्या चरित्राचे हे पुनर्दर्शनच होय.

वेवटे ईश्वरी वाङ्मय निर्मूनही श्रीमहाराजांची अलिप्तता, साधुता विलक्षण होती. "द्विसाहस्र" बरील टीकेविषयी श्रीमहाराज म्हणतात—“ ही टीका होणे येवढा या व्यक्तीचा अधिकार नाही. रामोद्दरी करणाऱ्या मुखाचे हे माहात्म्य नव्हे. तर श्रीस्वामींचा अनुग्रह स्वमहिमाख्यापक श्रीगुरु प्रसाद चाणावा. ”

* द्विसाहस्रीचा स्वाहाकार करायला असा एकाच दृष्टांत झाला त्यांनी अनुज्ञा मागितली तेव्हा—“ मनुष्य प्रणीत

ग्रंथाचे अनुष्ठान करू नये. मग त्याचा स्वाहाकार कोणी खागावा ? व हा ग्रंथ मी केला असाही अभिमान भीगुरुची इच्छा असेल तसे घटो ”—असे उत्तर देण्यात आले आहे या उत्तरावर काय लिहिणे !

श्रीमहाराजांचे वाङ्मय ईश्वरी असून त्याचे पठण हे एक भगवत् प्रसादाचे मुल्य साधन ठरले आहे.

विलोभनीय भक्तियोग

श्रीमहाराज ज्ञानयोगी होते. सारे ज्ञान त्यांच्या रूपाने साकारले होते. तथापि श्रीमहाराज श्रेष्ठतम भक्ती होते. बरोबर असलेल्या दत्तमूर्तीचे अर्चन अखेरपर्यंत अत्यंत प्रेमपूर्वक चालू होते. एकदा एकाना 'सत्यासाधनात मूर्ति-पूजा कदासाठी' असा प्रश्न केला होता. त्यावर, 'ज्या मूर्तीच्या पूजनाने ब्राह्मीस्थिती प्राप्त झाली. त्या मूर्तीचे पूजन त्यागावे कसे ?' असा श्रीमहाराजांनी प्रतिप्रश्न केला. त्यातून लोकांच्या समजुतीसाठी भेदभक्तमूर्ती गणेशचे सोडली. तेव्हा मूर्ति स्वयं श्रीमहाराजांमोरे उपस्थित झाली

'भक्ति' ज्ञानाचे साधन आहे आणि ज्ञानोत्तर भक्ति ही कृतप्रता-दोषहारक आहे. रज्यशासनाला राजमुद्राचा जसा अभिमान अवततो, तसा निर्गुण परमात्म्याला आपल्या सगुण स्वरूपाचा अभिमान अवततो.' असे श्रीमहाराजांचे प्रतिपादन असे.

दत्तभक्तीची उत्कटता

श्रीमहाराजांच्या जवळील श्रीदत्तमूर्ति ही रुसिद्ध. वाडीतील श्रीदत्त प्रभूची छायामूर्तीच होती. जेव्हा वाडीस श्रीमहाराज येत तेव्हा ते सांगत : 'माहूर, गिरनार अशा अवघड जागी राहणारा परमात्मा केवळ भक्तांसाठी येथे उघड्या माळावर येऊन राहिला आहे.'—आणि श्रीदत्तप्रभु, श्रीकृष्णामाता यांच्या स्मरणाने गहविरून येत. महापुरुषाच्या भक्ति प्रेमाचे केवढे हे उदात्तर, उत्कट दर्शन !

एकदा दिवाळीत वाडीतील श्रीदत्तपाडुकावर जल-कटत पाणी पातले गेले. त्याचा परिणाम श्रीमहाराजांच्या शरीरावर झाला. पूजक मंडळी पुढे अधिक दक्ष राहिली आणि श्रीमहाराज बरे झाले. उपास्य देवतेेशी

श्रीमहाराजाची अग्नी अति त्रिलोभनीय ण्ठरूपता हाती श्रीवाहुकाच्या अर्चनात जेव्हा काही कमी अधिक होई तेन्ना वाडीवर सकट येई आणि श्रीमहाराज असतील तेथून वाडीस येत पूजकाना मार्गदर्शन करीत श्रीदत्तप्रभूचा श्रोत्र शान्त व्हावा म्हणून प्रार्थना करीत अशाच एका प्रसंगी श्रीमहाराजांची "शान्त हो श्रीगुरुदत्ता" ही लिखात करुणा-त्रिपदी निर्माण झाली आज सर्व श्रीदत्तस्थानातून ही करुणात्रिपदी नित्य गाविली जात

इलैतिक योमैश्वर्यं आप्ति

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये भगवन्तानी योगविद्या सांगितली आहे त्यात वर्णिलेल्या "सर्वं सकलं सन्यासी योगारूढ पुरुषाचे" श्रीमहाराज हे साक्षात्कृत उदाहरण होत योगसिद्धी प्रसन्न राहूनही त्याचा स्वतः साठी यत्किंचितही वापर केला नाही मात्र भक्ताना त्याच्या थडा बलाने श्रीमहाराजांच्या योगसिद्धीचा लाभ घडूचढ्या झाला मृत गर्भाचे सजीवन, अल्प पाक सिद्धीतून सहस्रावधींचे भोजन, असाध्य व्याधीचा उपशम-भस्मी वृषेगी अनुभूति श्रीमहाराजांच्या निजभक्ताना आली आहे. शके १८३६ मध्ये श्रीमहाराजांनी अवतार समाप्त केला. त्यानंतरही या क्षणापर्यंत स्वप्नादिरूपाने मार्गदर्शन, आदेश याचा लाभ अनेक भाग्यवंताना होत आहे

तत्प्रसादरूप दत्तावतार

श्रीमहाराजांच्या—प्रत्यक्ष वा इष्टान्तादिद्वारा झालेल्या कृपा प्रसदाने अनेक दत्तावतार सिद्ध झाले

नृसिंहाजी येथील श्रीनृसिंह सरस्वती दीक्षित स्वामी—पूर्वाश्रमीचे श्रीनाथपण दीक्षित—हा असा पहिला दत्तावतार या भीदीक्षित स्वामींना सध्यादि सर्व आचारसभ्यांचे शिक्षण श्रीमहाराजांनी स्वतः दिले श्रीमहाराजांचे हे एकमेव दण्डी शिष्य होत भीदीक्षित स्वामी यांनी नृसिंहाजी येथे ज्योत्स्न्या पूर्व तीरावर श्रीवासुदेवानंद सरस्वती पीठ स्थापून श्रीमहाराजांचे सर्व वाङ्मय संप्रहीत केले याची समाधि जवोध्येस झाली

श्रीमहाराजांच्या प्रत्यक्ष अनुग्रहाने पुण्य नगरीत श्रीगुळ वणी महाराज असम्य साधकाना पावन करीत आहेत

श्रीगुळवणी महाराजांनी आपल्या तपासलाने पुणे येथे श्रीवासुदेवानंद सरस्वती प्रथमाला स्थापून श्रीस्वामी महा राजांचे संपूर्ण वाङ्मय मुद्रित करून भक्त, साधक, जिराफ आणि चिन्तित्क अशा सर्वांना उपलब्ध करून दिले आहे योगातील 'शक्तिसंक्रमण' या सहजयोगाचे एक परम अधिकारी पुरुष म्हणून श्रीगुळवणी महाराज आज ख्यात नाम आहेत आणि त्यांच्या प्रेरणेनेच आज पुण्यामध्ये, त्यांचे गुरुद्वय श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती आणि वणीय योगी श्रीलोकनाथ तीर्थ यांची स्मृति चिरंतन करणारा 'श्रीवासुदेव निवास योगाश्रम' निर्माण झाला आहे

श्रीस्वामी महाराजांच्या स्वप्न दृष्टात मार्गदर्शनाचा पल स्वरूप असा मनोहर दत्तावतार पृ रगअवधूत याच्या रूपाने नर्मदा तीरावर नारेश्वर येथे आज विराजमान आहे

पृ. रग अवधूत हे शब्दसुष्टीचे ईश्वर असून मराठी, गुजराती, हिंदी, संस्कृत आणि इंग्रजी अशा अनेक भाषांचे प्रभू आहेत. पृ रग अवधूताची रचनाही ऐश्वरी आहे मराठी ही पृ रग अवधूताची मायबोली परंतु श्रीदत्तप्रभूचे लीलाचरित्र वर्णिणारा पृ. रग अवधूताचा 'श्रीगुरु लीलामृत' हा त्रिकांभात्मन गुजराती प्रथ गुर्जर सरस्वतीचे अनमोल लेणे ठरला आहे मराठी श्रीगुरुचरित्राप्रमाणेच हे लीलामृतही वेदवत्य आहे. यातील दुसऱ्या भागात मराठी श्रीगुरुचरित्रावर्गत चरित्र असून पहिल्या भागात श्रीदत्तप्रभूचे पुराणान्तर्गत चरित्र आहे आणि तिसरा भाग श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतीच्या चरित्रामुक्ताचा आहे. श्रीस्वामीमहाराजांच्या दत्तावतारित्वाचे हे एक प्रमाण होय

आचार धर्मांचा अमृतोपदेश

साक्षात् ईशस्वरूप असूनही श्रीमहाराजांनी केवळ लोकां पकारार्थ सर्व आश्रमधर्म अत्यंत कटाक्षाने आचरिला प्रतभग वा वचनभग होऊ नये म्हणून श्रीमहाराजांनी प्रसंगी श्रीदत्तप्रभूची आज्ञाही वाजूस सारिली असा इतिहास आहे.

श्रीमहाराजांचा अमृतोपदेश

पूर्वाश्रमात अभिचारपाचा प्रयोग झाला होता त्याने अतिघाटाचा विकार कडला त्याचा प्रतिकार केला नाही निर्वाणाच्या काळात याच व्याधीने उचल खाही तथापि

अगदी शेंकट्या दिवगी देणिल श्रीमहाराजांनी नित्यकर्म करण्याचा प्रयत्न केला.

“स्वकर्माच्या आचरणानेच अंतःकरण शुद्ध होते. अंतःकरण शुद्ध झाले तर उपासना स्थिर होते. उपासना स्थिरावली तर मन शान्त होते आणि मन शान्त झाले म्हणजे आत्मज्ञान होऊन ईश्वराचा लाभ होतो. मनुष्याने वेदान्त, गुरु आणि ईश्वर यांची सेवा यावज्जीव करावी.” हा श्रीमहाराजांचा अमृतोपदेश आहे.

‘कलौ योगिराजो भविष्यति’

भविष्य-पुराणात असे वचन आहे. भगवन्ताने या वचनाची पूर्ति श्रीमहाराजांच्या रूपाने केली.

जगत्-पिता गुरु श्रीमत् शंकराचार्यांच्या रूपाने अवतरला. माया मुक्तावधूत आणि माया मुक्तावधूत भगवान् दत्तात्रेय श्रीमद्वागुदेवानंद नरस्वती त्वामी महाराजांच्या रूपाने अवतरला.

—असा हा अत्यंत चित्कार्पक लोकोत्तर दत्तावतार नर्मदेच्या तीरावर धीगरुढेश्वरी आनंद संवत्सरात शके १८३६ आषाढ शु. प्रतिपदा या दिवशी लौकिकार्थाने समाप्त झाला.

सगुण परमात्म्याचे गुणवर्णन वाणीला पावन करते असे श्रीमहाराजांचे वचन आहे. श्रीमहाराजांचे हे चरित्रामृत-सर्वांना पावन करील.

—डॉ. दि. व. केरूर

(एम्. ए., पीएच्. डी.)

दत्तयोगी श्रीवामनराव गुळवणी महाराज

यांचे चरणी

श्लोक

परमार्थ साधवया तीन योग । आत्मज्ञान भक्ति तिजा राजयोग ॥
सिद्धि मिळे नमुनि गुरुपदाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ १ ॥
दत्तावतारी श्रीवामुदेव । वैराग्य ज्ञाना देई सदैव ॥
दृष्टी दिली दिव्य शिष्योत्तमाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ २ ॥
जाग्रत हो कुडलिनी जयाची । असे कृपा लोकनाथ प्रभूचौ ॥
दिले शक्तिपाता सामर्थ्य ज्याला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ३ ॥
साध्वी उमाबाई माता जयाची । पतिव्रता स्त्री दत्तात्रेयाची ॥
श्रीदत्तगुरु दे तिज या सुताला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ४ ॥
मिळाल्या प्रसादार्थ श्रीपादुका त्या । सुगंधयुक्त खऱ्या चांदिच्या त्या ॥
पूजेत त्या ठेविच्या पादुकाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ५ ॥
नपोन्नलने गुरु-प्रथमाला । पुढी करेनी दे साधकाच्या ॥
गुरुकृपे जो स्वानदी रमला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ६ ॥
आत्मप्रभावे करि शक्ति जागी । शिष्याची, ध्याया परिपूर्ण योगी ॥
दिक्षा दिली ती मज पात्राला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ७ ॥
असे पूर्ण ज्ञानी सदाचारी शात । वैराग्य तळपे जसा सूर्यकांत ॥
नहो पडिपू-त्रास ज्याच्या मनाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ८ ॥
निर्व्याज प्रेमे मार्गास दावी । इच्छा कदाची नव्ह त्यास ठावी ॥
सौजन्य समजुद्धिचा योग झाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ९ ॥
जरी ब्रह्मचारी विव्राती नाही । दे विष्व अपुले समजूत राही ॥
कटा करी उद्धरी मानवाला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ १० ॥
माझ्या मनीचे अज्ञान जाया । दिक्षा दिली ती सुफल्य कराया ॥
विनंती असेही मिळाल्या कृपेला । नमस्कार माझा श्रीवामनाला ॥ ११ ॥
गुद वामना, कामना त्रास देते । कळते परी ते नव पूर्ण होते ॥
दावी मला सत्त्वरी मत्पयाला । नमस्कार माझा गुरुशिष्या पदाला ॥ १२ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः (श्रीमद्भगवद्गीता)

- पंधरा वर्षांचा अनुभव
- कुशल मार्गदर्शन
- तत्पर सेवा

या वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेला

इंडिया टेक्स्टाइल ट्रस्ट

गिरण्यांतील सुती, रेशमी व लोकरीच्या कापडावर छापण्याचे विविध प्रकारचे सुवक रंग
(स्टॅंपिंग पेस्ट), साखरेच्या गोण्यांवर शिके मारण्याचे विविध रंग (मार्किंग इंक),
लोखंडी फ्रेमचे हातमाग व त्यांचे सुटे भाग, यॉइलिंग कियर्स,
जिगर्स, चामड्याचे सामान इत्यादि मालाचा
ठोक व फिरफोल पुरवठा.

ऑफिसचा पत्ता.

जानकी निवास, ६९ ज्योतिषा फुले
रोड, नायगाव, मुंबई १४

दुकानाचा पत्ता

२, लोकप्रकाश भवन, ज्योतिषा फुले
रोड, नायगाव, मुंबई १४

दूरध्वनि : ४४५९८९

उपरोक्त मालासाठी विश्वासाने आदरून चौकशी करावी

*With best compliments
from*

JUPITER ENGINEERING WORKS

Engineers and Contractors

771, Mogal Lane, Upper Mahim,
Bombay 16 D D

*With Best Compliments
from*

•

Radio Craftes

21 CD Queens Road, Bombay No 4

The Jayabharat Insurance Company Ltd.

Registered office
French Bank Building Homji Street,
Bombay 1

*A great National Institution at
Nation's Service*

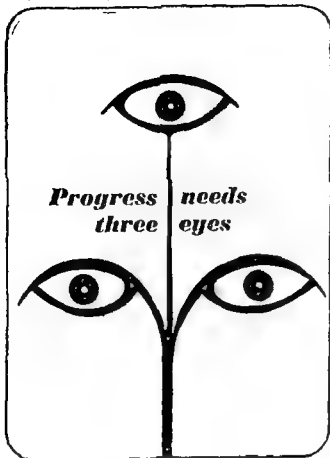
*WITH BEST COMPLIMENTS
FROM*

•

PAMART

•

Shivaji Park Road No 3
Dadar, Bombay 28

**Progress needs
three eyes**

And the Ralli Group has them
An eye to the Past—because its
lessons are invaluable *An eye to
the Present*—because the all
important NOW is the time to do
what we can as well as we can
An eye to the Future—because to
plan ahead is to reach for higher
goals! Today the Ralli Group is
active in diverse fields and it is
still expanding

Makers of Pharmaceuticals
■ Portable Electric Tools ■ Yarn for
Handlooms ■ Electric Fans ■ Ferti-
lizers

Group Headquarters
RALLIS INDIA LTD.,
21 Ravelin Street Bombay 1

उद्योगधंदे, बॅंकिंग आणि अभिजात साहित्य यासाठी
वाहिलेले पणमासिक नियतकालिक

“अभिव्यक्ति”

संपादक — यशबन्त पाध्ये

कार्यालय —

अहमद सेलर मिलिट्री नं ८

दादर मुंबई १४

With best compliments

From

Gajanan and Company

Printers' Providers

Harischandra Building
Sadashiv Cross Lane
Gurgaon Bombay 4

सुवर्ण व चमत्शीट

छपाईसाठी

साहित्य सहकार मुद्रणालय

कोहिनूर मिल क्रमांक १ व २ धमोर,

नायगाव कोंस रोड, मुंबई १४

दूरध्वनि ४४१५३३ मुंबई मराठी प्रयत्नग्रहालय

With Best Compliments From

Ratilal Nagardas and Company

Specialist in

All kinds of Plastic and Leather Complimentary
Money Purses, Writing Cases Table Pads
Fiel Cases ETC

12 Chhipi Chawl (Shamset St.) 1st floor
Bombay 2 B R

With best compliments from :

G. M. APTE & SONS

**ARCHITECTS & FABRICATORS
OF REPUTE**

40/27, Bhonde Colony,

POONA : 4

Telephone No. 56306

प. प. वासुदेवानन्द सरस्वतींची

स्फुट कविता

सिद्धयोगी श्रीमद्वासुदेवानन्द सरस्वति याचे विभूत मत्व हे योग, ज्ञान व भक्ति याचे सगमस्थान असून दत्त सांप्रदायातील अवतारी पुरुषात त्याची गणना होते जे काही थोडे आध्यात्मिक पुरुष साहित्य निर्मितीचेही केंद्र स्थान ठरले आहेत, त्यात वर्तमान युगात श्रीमद्वासु देवानन्द सरस्वति हे अग्रगण्य होत मोठमोठ्या प्रथांच्या निर्मितीबरोबरच त्यांनी प्रासंगिक स्वरूपाची स्फुट काव्य रचनाही पुष्कळ केली आहे त्याची स्फुट कविता संस्कृत व मराठी अशा दोन्ही भाषात आहे देवता-स्तोत्रे हे त्यांच्या संस्कृत स्फुट कविनेचे प्रधान स्वरूप असून पदे, उपदेश पर अभंग, पाळणे, आख्या, वेदांतपर व उपदेवपर प्रकरणे हे त्यांच्या मराठी स्फुट कवितेचे स्वरूप आहे

ही स्फुट कविता अप्यात्माच्या अधिष्ठानावर स्थिराव लेली असून तिचा मुख्य रस ज्ञात हा आहे पावित्र्याबरोबरच मार्गदर्शन व भक्तीच्या निव्हाळ्याबरोबरच मंत्रगर्भत हे त्यांच्या संस्कृत व मराठी स्फुट कवितेचे समान विशेष आहेत.

असांप्रदायिक भूमिका

प प वासुदेवानन्द सरस्वति हे स्वतः दत्तोपासक असून दत्त सांप्रदायाच्या उपासनेला त्यांनी परिपुष्ट केले हे प्रसिद्धच आहे असे असूनही त्यांच्या अंतःकरणाला सांप्रदायिनतेचा स्पर्शही झालेला नाही आवडीचा विषय

म्हणून त्यांनी श्रीदत्तात्रेयावर सर्वांत अधिक स्तोत्रे केली असली तरी गणेश, शिव, अन्नपूर्णा, नरसिंह, राम, कृष्ण, सूर्य, शक्ति, दशावतार, परशुराम, मातृति, व्यंकटेश इत्यादि अनेक देवतांवर सारख्याच उत्कटतेने आदली भावसुमनाजळित वाहिलेली आहे. याचे कारण एकाच परमेश्वरी चित्शक्तीचे वेगवेगळे देव हे आविष्कार आहेत, ही त्याची दृढ धारणा होती

“एक सद्भिप्रा बहुधा वदन्ति”

या वैदिक पारणेचा भाविष्कार करताना श्रीमद्वासु देवानन्द सरस्वति म्हणतात —

विष्णु शिवो गणेशोऽर्कं शक्तिश्चेति प्रथममिह ।

एकोऽज पञ्चधा जात कुतो भेदोऽस्ति देवते ॥

देवद्रोहस्त तस्याज्यस्तद भक्तस्यापि सर्वदा ।

तथा रुचीश्वर सेव्यो नान्यथा भेद माचरेत् ॥

‘शिव, विष्णु, गणेश, सूर्य, शक्ति’ इत्यादि देवता परस्परगहन भिन्न नाहीत एकच परमेश्वर पाच प्रकारंनी नमलेला आहे. देवतात का कुठे भेदभाव असता ? यास्तव देवाच्या एका आकाराचा अभिमान धरून देवा च्याच दुसऱ्या आकाराचा द्वोह करणे चुकीचे आहे कोणत्याही प्रकारच्या देवाच्या स्वरूपाचा भक्त फक्त आपल्याला अभिप्रेत असलेल्या आकृतीचा भक्त नाही येवढ्याच कारणासाठी त्याचा द्वेष करणे चुकीचे आहे चित्ताच्या एकाग्रतेच्या दृष्टीने आपल्याला योग्य वाटेल

त्या स्वरूपाच्या देवाची भक्ति व उपासना करावी पण जेव्हात भेद कल्पू नये.'

आजच्या सांप्रदायिकतेच्या विरोधी म्हणून गाजलेल्या काळातही, समर्थ रामदास हे श्रीरामचंद्राचे उपासक असल्यामुळे त्यांना सत मानता येत नाही, जे पदरपूरच्या पांडुरंग देवतेचे भक्त आहेत तेच केवळ सत होत, असे जाग्रदाने प्रतिपादन करणारे पदरपूरच्या भा. प. बहिरंग-यासारगे वारकरी पंथाचे मुखाद पाहिले म्हणजे १ वासुदेवानंद सरस्वतींच्या विशाल व सर्वसमावेपक धारणेपुढे कोणीही नतमस्तक झाल्याविना रहात नाही राष्ट्रदेवतेचे दर्शन

श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींच्या स्तोत्र वाचनमातून भारतामातेच्या पवित्र व विशाल स्वरूपाचे मग्यक दर्शन घडते गंगा, यमुना, सरस्वती, गोदावरी, नर्मदा, क्षिप्रा, कृष्णा, तापी, वेणा, पंचगंगा, घग्गप्रभा, तुंगभद्रा, कावेरी इत्यादि दक्षिणोत्तर भारतातील महत्त्वपूर्ण अशा सर्वत्र पवित्र नद्यांच्या प्रवाहाकडे त्यांच्या प्रतिमेने श्रेष्ठ घेतलेली आहे धराणसीपातून तर शिव काञ्ची, विष्णुकाञ्ची, पश्चिमीय व अरुणाचलमुपत्येची पवित्र स्थळे त्यांच्या प्रतिमेचा वर्ण्य विषय ठरलेली आहेत त्यांनी संपूर्ण भारत अनेकवार आपल्या पण्यानेचा त्रिपय वनविला होना भारताच्या अस्मितेचा माध्यात्कार घडविणाऱ्या या पवित्र स्थळांचे त्यांनी स्वतः दर्शन घेतले व आपल्या प्रतिमेने सर्वांना ते शाश्वत घडविण्याची व्यवस्था केली या प्रत्येक वर्णनात सारखीच उत्कटता आढळते हे आगळे वैशिष्ट्य आहे उदाहरणार्थ दक्षिणेतील अरुणाचलमला त्यांनी वाहिलेले भावपुष्प पहा —

काश्या मुक्तिमरणात अरुणाचलस्थाचलस्य तु स्मरणात् ।
अरुणाचलेश संज तेजोल्लिम्भ स्मरेत्तदा मरणात् ॥ ”

“ काशीमध्ये मरणाने मुक्ति तर अरुणाचलच्या केवळ स्मरणानेच मुक्तीची प्राप्ति होते यास्तव अरुणाचलेश नावाच्या तेजोल्लिम्भाचे आमरण स्मरण करणे कल्याणप्रद आहे ”

स्तोत्राची मंत्रमयता

स्तोत्राचे स्वरूप सामान्यतः ईश्वराच्या प्रार्थनेचे असते वासुदेवानंद सरस्वतीमहाराजांच्या स्तोत्राचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे आहे की, त्याची पुष्कळ स्तोत्रे मंत्रमय आहेत गणपति अन्नपूर्णा, शिव इत्यादि देवतास्तोत्रात

पहिली, पाचवी, नववी व बारावी अशी अक्षरे एकातली एका अशी पाचली म्हणजे स्तोत्रमंत्रांचे नाव, गणेश गायत्री मंत्र, महामृत्युंजय मंत्र, शिवपंचाक्षरी मंत्र, शिव व दत्त यांचे गायत्री मंत्र, गणेशवेद मंत्र, अन्नपूर्णा मंत्र, मालामंत्र इत्यादि मंत्र गुफलेले आढळतात दत्तमहात्म्यात तर विशिष्ट अक्षरे सरळ बाचली म्हणजे श्रीमद्भगवद् गीतेचा पद्यराज अध्याय सरळ तयार होतो त्या त्या देवतेचे स्तोत्र म्हणताना स्तोत्र पाठाबरोबरच त्या त्या देवतेच्या मंत्र जपाचाही स्तोत्र पाठकाना लाभ द्यावा यास्तव ही योजना आहे. साहित्याच्या दृष्टीने या वाङ्मया कडे पाहणे उद्बोधक ठरेल

साहित्याचा निकष

श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींच्या वाङ्मयात भक्तीच्या जिह्वाळ्याबरोबरच पांडित्याचा प्रकर्षही आढळूनच येतो माहित्य शास्त्रातील शब्दालंकार व अर्थालंकाराबरोबरच हारकथासारखे ग्रंथही त्यांनी सहज लीलेने साधलेले आहेत गंगादि पुण्य नद्यांवरील त्यांची सस्कृत कविता जगन्नाथ पांडितांची आठवण करून देणारी आहे पण त्यांच्या सर्व कवितेत त्यांच्या प्रतिमेची उच्चुग श्रेष्ठ आध्यात्मिक रूप काल्मक अशा त्यांच्या कवितेन दृष्टोपत्तीस येते त्यांची आध्यात्मिक रूपके, भव्यता, उदात्तता व आत्मप्रत्यय यांना अलौकिक साक्षात्कार पदवितात श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधातील ऋतुवर्णनाशीन केवळ या रूपकांची तुलना करता येईल

त्रिवेणीपावरील रूपक

त्याची काही रूपके मी येथे उद्धृत करतो हिंदुस्थानात तीर्थराज प्रयागाचे विलक्षण महत्त्व असून ते गंगा, यमुना व सरस्वती या तीन पुण्यनद्यांचे मगमस्थान आहे या ठिकाणी वेणीदान करण्याची प्रथा आहे श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती आपल्या ‘त्रिवेणी’ या नितात सुंदर कवितेत म्हणतात—

‘द्वित्रियाणा जडाना च विप्रयाणा च तादृशाम् ।

वैरस्य ज्ञानपूर्व्यं यद्विरसि सा प्रकीर्तिता ॥१॥

जडोपाज्जडगद् दृश्याद् बुद्धि वृत्ति निवर्त्यं च ।

चैतन्यप्रवणा कार्यं भक्ति मा परिकीर्तिता ॥२॥

सर्वोत्तरोऽस्मि घनचित् प्रकाशात्मेति या मति ।

महावाक्य विचारोन्मा सात्मगति प्रकीर्तिता ॥३॥

एताहि यमुना गंगा सरस्वत्योऽन सगता ।

त्रिवेणी सैव तत्रैव स्नानायागाद्यधक्षम ॥

गुणत्रिवेणीदान धी त्रिव्यं कुर्यात् पुमानिह ।

पातयेच्छोद्धमवो नात्र पुनरन्यत्र तदभव ॥

“जीवन हीच वस्तुतः तीर्थ राजाची भूमि आहे. या भूमीत जड इन्द्रिये व विषय याच्या विषयीच्या विरक्तीची यमुना, नश्वर जगतापासून निवृत्त होऊन ईश्वरप्रवण झालेली बुद्धिवृत्तीची भक्तिरूपी सरस्वति व आत्मज्ञानाची गंगा या तीन नद्यांचा संगम झाला की या जीवन भूमिचा जे पावित्र्य येते ते लौकिक प्रयागाहून कितीतरी श्रेष्ठ आहे. सरस्वतीने आपल्या बुद्धिरूप स्त्रीची, सत्व-रजस्तम या तीन गुणांनी गुणिलेली जी वेणी, तिचे जर दान केले, तर त्याला लौकिक वेणीदानाने कधीहि प्राप्त न होणारा मोक्ष सहज प्राप्त होईल.”

काशी-विश्वेश्वर

काशी विश्वेश्वरवरी महाराजांनी असेच सुंदर रूपक केले आहे ते असेः—

या पोडशांला काशी तनुरूपा प्रकाशते ।

जानगगान्विता यत्र क्षमुरात्मा प्रतिष्ठितः ॥ १ ॥

विश्वनाथः सात्विकधीभवाभ्यालिंगितः सदा ।

यद्वर्षानां पुनरावृत्तिः कल्पयतेऽपि ॥ २ ॥

“वस्तुतः सोळा कलानी युक्त असलेले आपले शरीर हीच खरी काशी होय. या काशीतील विश्वेश्वर म्हणजे आत्मा असून ज्ञानरूपी गंगेने ते अलंकृत आहेत. अर्थ नारीने देशराजप्रमाणे सात्विक बुद्धिरूप भवानीच्या आलिंगनात ते सदा निमग्न असतात. याचे एकदा दर्शन झाले की पुनरावृत्ती कधीच होणार नाही.” ही कविता वाचल्यावर “काया ही पदरी । आत्मा हा विठ्ठल” या तुकाराम महाराजांच्या अभंगाची आठवण होणे अपरिहार्य आहे.

त्याचे वेदातपर रामायण व वेदातपर भागवत असेच हृदयगम आहेत. वेदातपर रामायणातील मालारूपक पहा :—

“दशेन्द्रियरथो देही राजा दशरथः स्मृतः ।

कौस्तुभा तस्मिन्ना बुद्धी रामस्ततोद्गता, पर ॥ १ ॥

इत्या सीता स्वानुभूति सुखमास्तेऽथ दैवतः ।

संसारविधिन प्रापाहकारो रावणाभिधः ॥ २ ॥

राजसः स्वानुभूति तां सीतां यत्नाञ्जहार ॥

रामः परात्मापि ततः स्वानुभूति वियोगतः ॥ ३ ॥

प्राप्तो दीनदशा दुःखी शुशोच विरहानुरः ।

परिभ्रमन् हनुमता विवेकेन च सगतः ॥ ४ ॥

तेन सीता स्वानुभूति स्थितियार्ता प्रकशिता ।

ततो वानरसह वृत्तिरन्येन च हनुमता ॥ ५ ॥

सेतुं कृत्वा सजलधौ साधनादभिसत्पटैः ।

ततो भवाभिमुल्लाप्य दीतज्ञानाग्निना भूशम् ॥ ६ ॥

मृक्षमेदहोत्स्यल्पा च टग्ध्वीपनिपदन्वतः ।

कामक्रोधादिरिक्षासि हत्वा बुद्धे सहस्रगः ॥ ७ ॥

सात्विकाहंकारं विभीषणसाहाय्यतस्ततः ।

कुंभकर्णं दामसाहस्यं राजसमम्यम् ॥ ८ ॥

निहत्य रावण स्वानुभूति सीतां प्रथमं च ।

रामः स्वरूपसाम्राज्येऽभिपिपत्तोऽसीरमतया ॥ ९ ॥

“दहा इन्द्रियरूपी रथात राहणारा जो देही तोच वस्तुतः, राजा दशरथ असून बुद्धि ही त्याची प्रिया कौस्तुभा होय. त्या युग्माचे टिकाणी आत्माराम प्रगट झाला. तो स्वानुभूतिरूपी सीतेला वरून तिच्यासह निजानंदात निमग्न असता दैवयोगाने ससाररूपी दहकारण्यात रावण नावाचा अहंकार प्राप्त झाला. हा राजसाहंकार होय. या राजसाहंकाररूपी रावणाने रूप प्रयत्न करून स्वानुभूती रूपी सीतेचे अपहरण केले. श्रीराम परात्मा असतानाहि स्वानुभूतीच्या वियोगामुळे दीन दशेला प्राप्त होऊन दुःखी झाला. तिच्या विरहाने आतुर होऊन शोक करू लागला. तो भ्रमण करीत असता विवेकरूपी हनुमताशी त्याचा संध जुळला. या हनुमताने स्वानुभूतिरूपी सीतेच्या स्थितीची वार्ता आत्माराजाला सांगितली नंतर विवेकरूपी हनुमान व सहृदयीरूपी वानर सैन्य याच्या समवेत उत्कट साधनरूपी पापाणाचा सेतू संसार समुद्रावर उभारून तो समुद्र आत्मारामाने उल्लंघन केला नंतर प्रदीप्त ज्ञानाग्निने उपनिषदरूपी महास्नाने सूक्ष्म देहरूपी रथेला साहज्येन सुद्धात सहस्रावधि कामक्रोधरूपी राक्षसांना न्दनि म्दना केला. सात्विक अहंकाररूपी विभीषणाच्या साहाय्याने

हृदयगम आहे

ध्रीमहाराजांची मराठी कविता

श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वति यांची मराठी कविता त्यांच्या संस्कृत कविते इतकीच विपूल असून सगीत शास्त्राचा त्यांचा परिचय किती सूक्ष्म होता याची त्या कवितेच्या रचनेवरून कल्पना येते. मराठीत त्यांनी लिहिलेले गंगाधर काही ठिकाणी संस्कृत गंगालहरीची आठवण करून देणारे आहे. कल्पनात्मकतेतून ते भाव-जगतात प्रवेश करतात. तेव्हा त्यांच्या कवितेला विलक्षण गोडवा व सुलभता उत्पन्न होते. एका ठिकाणी ते म्हणतात.

‘पुढे करतील, प्रेमे दीपमाळ ।

पावे तोचि काळ भजनाचा ॥

छाये जे जे स्थळ तें शुद्ध दंजळ ।

पावे तोचि काळ भजनाचा ॥

जेव्हा जें स्मरण तोचि क्रम जाण ।

भजनी सर्वा पूर्ण अधिकार ॥’

विशुद्ध वर्णाश्रम धर्माचे कठोर कर्तव्यनिष्ठ स्वरूप ज्याच्या जीवनातून प्रगट झाले, त्याच्या हृदयाची केवढी ही श्रीमती आहे ! आपल्या एका अभंगात स्वतःला भगवताची कन्या म्हणून महाराज म्हणतात —

“भरसिधू माजी पडली मी आता ।

काठी बर ताता हात धरुनी ॥

हरावया कष्ट मुलीचे गुरुनाथ ।

मग आपोआप धावे त्वरे ॥

त्वरे धाडनीया आली गुरुमाय ।

मलीचा अपाय हरावया ॥

राम वोरटसी काय झाले तुज ।

त्वा उगीच आज गाजवीले ॥

झाडावर तर चढोनिया खाली ।

शाहुनी आपुली पडलाया ॥

पडले प्रवाही बुडले मी आता ।

धावा हो वरता काढा म्हणें ॥

तेणें परी असे तुझे हें कचन ।

व्यर्थ तू भुटून बोमाटसी ॥

बुद्धि सिंधुमाजी निज प्रतिबिंब ।

पाहोनिया धोम पावलीस ॥’

श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींची भक्ति ही साधकांची

भक्ति नसून सिद्धांची भक्ति आहे. भक्ति ही साधनरूप असते तेव्हा ती रात्री परिपक्व नसते. ज्ञानदेवानी आपल्या भावार्थ दीपिनेत सिद्धांच्या भक्तीचे अथवा ज्ञानोत्तर भक्तीचे हृदयगम वर्णन केलेले असून तिला मुक्तावस्थे हूनहि श्रेष्ठ असा पाचवा पुरुषार्थ मानलेले आहे या अवस्थेत भक्त, भगवान् व भागवत हे एकरूप होतात असे भीमदत्तमहर्षण परमहंसानी म्हटले आहे. एकदा अद्वैत स्थितीत पोहोचल्यावर मग अभेद स्थितीत भक्ति सभवेवच कशी ! असे पुष्कळजना कोडे पडते. म्हणून एकागी ज्ञानमार्गी, असभवनीयतेच्या कल्पनेने, ज्ञानोत्तर भक्तीचा पुरस्कार करणाऱ्यांचा उपहास करतात. पण श्रीमदावशक्य चार्थ, श्रीज्ञानदेव श्रीगुलामरायमहाराज या सर्व ज्ञानी पुरुषानी आपल्या साहित्यातून ज्ञानोत्तर भक्तीचा पुरस्कार केलेला आहे. या सिद्ध पुरुषानी आपल्या जीवनातून तिचा प्रत्यक्ष अविष्कारहि केला आहे. श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वती या भक्तीचा हृदयगम आविष्कार करताना म्हणतात—

“जस पापाणाचे कोरिले दंजळ ।

पापाण केवळ देव त्यात ॥

देवाचा परिवार पापाण सुंदर ।

घन अलंकार पापाणचि ॥

असें मज आता उमजे सर्वथा ।

पूजा करू जाता देवचि सर्व ॥

मी तू एव पूर्ण होता आवाहन ।

कैसेही करून पूजू देवा ॥

तूचि एक देवा भुवक्ष पापाण ।

तुजला आसन योजू केवी ॥

तुज अभिषेक करू तरी एक ।

दिससी उदक रुपी तू चा ॥

देवा जे जे चावें तुज उपचार ।

ते सर्व समाचार रूप तुझे ॥”

आध्यात्मिक अधिष्ठान असलेल्या भावकाव्यात श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींच्या मराठी कवितेचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ आत्मसाक्षात्कारी सिद्ध व भक्त या त्यांच्या तीव्र भूमिका त्यांच्या मराठी कवितेतून प्रगट झालेल्या आहेत. त्यांचे संस्कृत व मराठी काव्य हे संस्कृत व मराठी सारस्वताचा अनर्थ अलंकार ठरेल

—म. न. बाळशास्त्री हरदास, नागपूर

With best compliments from : '

V. Pamlays (Private) Limited

Chemical and Mechanical Engineers.

Please correspond with the Factory at :-

Pokhran Road No. 2 Panchpakhadi,
(Post Box No 29),
Thana.

Phone • 254432

With Best Compliments From

D. MUKUND AND COMPANY

Painters, Decorators-Contractors

41 MEADOWS STREET, FORT, BOMBAY I

With Best Compliments From

The Hedavkar Metal Pressing Works

PROPRIETORS -

Sambhoo Bhao Hedavkar and Co.

Bhavani Shankar Cross Road Dadar Bombay 28

DEER BRAND

Printers Roller Composition

Manufactured by:-

Asiatic Roller Casting Company

101/8 S.N. Banerjee Road
Calcutta-14

P.S. Castings of rollers of all Sorts of Printing machines with roller Composition and melting Composition (for high speedy Ptg. machines) are under taken.

Prompt service and delivery.

Tel No 331105

*With best compliments
From*

Oshival Oil Trading Company

209/211 Narsinatha Street, Bombay 9

— Wholesale and Retail merchants of Edible oils. —

With Best Compliments From :

Samartha Traders

Dube Bangalow, Shiva mandir Road,

Ambarnath. (East), Dist-Thana

यो ग च ता रू न ने ई ल !

लोकमान्य टिळकाच्या गीतारहस्याची मोठी कामगिरी ही आहे, की कोणत्याही मानव समाजाची सृष्टि जर सरी समजावयाची असली, तर त्या समजाची विश्वकल्पना (cosmology) नीट समजली पाहिजे हे त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केले. नुसते तत्त्वज्ञान समजून भागते नाही. कारण, तत्त्वज्ञान हे जरी अंतिम प्येय दाखवीत असून, तरी प्रत्यक्ष जीवनाची मध्य विश्वकल्पनेचाच येता. म्हणूनच, सर सी पी. रामस्वामी अय्यर म्हणतात त्याप्रमाणे, भारतीय धर्म अथवा सृष्टि याचे अतः परे समजावयाचे असेल. तर मुख्यतः नर्मतत्व आणि पुनर्जन्म हे गिडदात नीट समजून पाहिले आणि हे नीट समजावयाचे म्हणजे भारतीयांची मनलोकान्तर विश्वकल्पना समजली पाहिजे

भारतीयांची सतलोकान्तर विश्वकल्पना

या सतलोकान्तर कल्पनेचा विंगोप हा आहे की पाश्चात्य पंडित किंवा त्याचे भारतीय मानसपुत्र समजतात त्याप्रमाणे, ती अज्ञानातून निघाली नसून विज्ञानातून निघाली आहे, विज्ञानाच्या प्रत्यक्ष अनुभवातून निघाली आहे. विज्ञान म्हणजे, की ज्या आजच्या विज्ञानाची कल्पना झोड्यात येत, त्या विज्ञानायेकादेरील जास्त प्रगत असा विज्ञानातून निघाली आहे आणि म्हणूनच, आजच्या विज्ञानाची जेथे गति कुठित झाली आहे तेथे त्याने या

चाल घेली आहे आणि आजच्या विज्ञानाची जी रहस्ये अज्ञात आहेत, इतकेच नाही तर अज्ञेय वाटत आहेत, त्याचा त्याने साक्षात्कार करून घेतला आहे.

जनत अयकाद्यावर स्वामित्व करू पहाणाऱ्या आजच्या विज्ञानाला जेवून दोन गोष्टींचा पत्ता लागला नाही. उत्तरोत्तर सृष्टि इतकी सूक्ष्माति सूक्ष्म झालेली दिसते आहे, की यापुढे तिचे ज्ञान कसे मिळवावे असा प्रश्न पडला आहे. सृष्टीचे नियम कळले आहेत मानवी सुलभाकरता त्याचा हवा तसा उपयोगही करून घेता येतो. परंतु सृष्टीचे रहस्य जेवून थोडेही कळले नाही. याचे कारण असे आहे, की अर्वाचीन विज्ञानाची सारी भिस्त प्रयोगशाळेत आहे. प्रयोगाने सिद्ध होईल तेव्हाच परे मानावयाचे, असाच त्याचा बाणा आहे आणि तो योग्यही आहे. प्रत्यक्ष अनुभूति प्रयोगानेच प्राप्त होते. आपल्याकडेही प्रत्यक्ष अनुभूतीला श्रुतीपेक्षाही जास्त महत्त्व देण्यात आले आहे. परंतु प्रयोगा नेच असे आढळून येत आहे, की अत्यंत सूक्ष्म असा सृष्टीचा प्रयोगाने अनुभव करावयाचा तर अत्यंत सूक्ष्म अशी प्रयोगाची साधने आणावयाची तरी कुठून ? प्रयोगा करिता सोन्याचा अत्यंत पातळ पत्रा म्हणजे एका टंचात दगळण परे जमतील इतका पातळ बनवला तरी तो जखेरीस झूलच ठरतो तेव्हा आता शास्त्रज्ञ म्हणू लागले आहेत, की त्या मळ रहस्याची काय करावयाचे आहे ? सृष्टीचे

निमग्न मनान् त्याग्या मनुष्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे उपयोग करता आला म्हणजे झाले! (Science is not Concerned with the why of things) परंतु त्याचा निचारी माणसाचे याने मर्यादायाने नसे हारले?

निचारवन्तापुढील प्रश्न

निचारी म्हणून जा कधी जाहे, मग तो सुखीच्या पाठीवर कोणेही असा, त्याच्यापुढे अनादिकालापासून पडणारा प्रश्न मणीचा उपयोग कसा करून घ्यावा, हा नाही हे मानवी जीवनाचे कोडे काय आहे? या सुद्धीत रात आणि अचेतन असे दोन प्रकार काय म्हणून जाहेत? त ग्ये आहेत निंचा जाभासमय आहेत? रगे म्हणजे तर मळ काय? चेतन का अचेतन? यापैरी कोणतेही मळ म्हणजे तर त्यातून दुसरा प्रकार काय कसा उत्पन्न झाला? अगा अनेक प्रश्नांचा उत्तरांत जात होतो तो मुख्य प्रश्न म्हणजे हा सर्व व्यग्रहार करणारा, ज्याला जड, भौतिक व अतिभौतिक म्हणजे मानसिक अशी तीन अंगे जाहेत, तो मनुष्य जाय नाय जा? हा जाहे इतरां सर्व व्याप करून मणीवर सत्ता गाजविण्याची हाय धरणाया मनुष्य चीय, मात्र हे सर्व करीत असता अगस्तिपण एका क्षणात पडून नाहीसा जातो? त्याचा मागमूसही मागे राहत नाही हे गीतगाल काय जा? हा जर पत्ता नसल तर साय रागायाचे तरी कणाला जाणि जास्त जागायाचे तरी कणाला? एक तिसर ग्याहे काय आणि गमर वय ग्याहे काय माणवेच, मग जाजब या चीनाचा अंत ना करू नये, अम वाण साहजिक जाह आणि त्याप्रमाणे वेड, आत्महत्या, गुह यांचे प्रमाणही वाढत जाह

या माया प्रमाणा अर्वाचीन विज्ञानाचे उत्तर गीतत मन्त्याप्रमाणे,

‘अमत्यमप्रतिष्ठ त जगतादुस्तीक्षरम् ।

अपरम्परसभूत निमन्वत्तामहैतुम् ॥’

ह जाहे या साया निचारत धरणे हेच साये मभोर जाह तोषेत त्याचा उपभाग घ्यावा जास्त योगत जाऊ नये व तमे जाण्याची आनंद्यता येगी नाही या डाळे जाकणीचे रगे कारण हेच आहे नी प्रयागाळा कुठित झाली जाहे हा प्रश्न

जाण मात्रिला जाह अम यथार्थतने म्हणयाचा जधि सर पत्त भारतीय प्रजातन्त्रानाच जाह याचे नाण अम जाह नी प्रत्यक्ष अनुभव वेणारे असे एक प्रयागाळा त्याच्या हातागी जाह इतरच नाही तर त्याचा अनुभव वेणाराची परंपरा, कोणयाही का प्रमाणात असेना, आनंदर्यन अव्याहत चालत आली जाहे

ब्रह्मर्षि अण्णासाहेब परार्धन, स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ, श्रीअरवि यांच्यासारख्या पाश्चात्य विद्या विभूषि तानीहि त्याचा अनुभव घेतल्याची साय जाह त प्रयोग गात्र-म्हणजेच भारतीयचे योगगात्र

योग हे केवळ भारतीय शास्त्र

भारताच्या कोणत्याही गोरीयडल वितीहि मतभेद अमये, नरी एक गोप सर्वमान्य जाहे योग हे केवळ भारतीय गात्र जाहे ही गोप निर्विना जाहे तसेच ते जलत प्राचीन जाहे याविषयीही दास नाही इडा, पिंगल, सुमुद्रा यांचे जाण अमेरिक्तील पुरातन रचिवाणालेतील होते, असे न्यायमूर्ति टाफन गीध घेऊन लिखित जाह जेव्ही म्हणता येऊ, नी जरी प्रत्यक्ष हे गात्र अवगत नसे तरी जगात जी म्हणून धार्मिक साधन आहेत थरा जाट्यायासरगे प्रसार जाहत, त्या सर्वांचे मळ योग गात्रात मापवत इतरच नाही तर आजच्या विज्ञानाज ज्या गात्री नुस्त्याय समज लायल्या आहेत, त्याही त्यात साय तात त्याचे तन्वहा पन्च जाहे उदाहरणार्थ विज्ञानाच्या लक्षात आता कोडे जाय जाह, नी विविधरूपानी नग्न हे विश्व ग्येणर एकजिमी जाहे व त्यात ज भिन्न प्रकार निस्सतत त केवळ, त्या मळ एकजिनसी वस्तुत्वाया परमाणूय एनमेकात मिळून जाण्याचे पर्याय बगळ गगळे ज्ञान्यामुळे निम्नात-याया प्रतिसिद्धान्त अमा, नी नर नाही प्रयत्नाते हे पर्याय बदलता जाणे, नर त्या वस्त्या रूपात व गुण र्मात ही परम हांर यागाय अर्थ अमा की मनुष्याला कोणत्याही वस्तुचे वाटेड त्या इष्ट वस्तूत थरा कोणत्याही अनुभवाचे वाटेड त्या अनुभवात परिवर्तन करवा येईल अर्वाचीन विज्ञानाची ही एवढी प्रचन प्रगति मळ ज्या निजामेवून झाली, निचरी पूर्नता अगा रीतीन जाय त्या विज्ञानाचे कली जाह दागी थर्मापूर्वी पुण्याज विज्ञानगात्र परिपन् भरती हाती त्या यंत्रेय राय्यमज

शोर लगणारी मादाम कपुरी उपस्थित होती. तिने जापल्या भाषणात सांगितले होते, की लोखंडाचे सोने आम्ही आज मनवू शकतो या असल्या परिवर्तनाचे, विज्ञानाचे आणि योगाचे तत्त्व एरुच आहे. खुस्तित्व एरु असता त्याचे जसे प्रसार का होतात, याचे तत्त्व पतजगीनी हेच सांगितलं आहे, की

‘क्रमान्तरम परिणामान्यत्वे हेतु ।’

नम पालटला की परिणाम पालटतो. विज्ञानावाक्याला हे हे क्रम पालटण्याचे शास्त्र थोडे थोडे फळले आहे. मादाम कपुरीनी त्या वेळी असेही सांगितले होते, की तुम्ही मणाल असे जर आहे तर मग सोन्याच्या बाषणी अनून का रेल्वे वर दिसत नाहीत ? थोडे त्या प्रमाणात सोने का उत्पन्न करीत नाही, तर त्याचे उत्तर हे आहे की शास्त्रदृष्ट्या जरी ती गोष्ट शक्य असली तरी व्यवहारीदृष्ट्या अशक्य आहे. एक तोळा सोने तयार करायला जर लक्षावधी रुपयांचा खर्च येऊ लागला, तर त्याचा काय उपयोग ? अर्वाचीन विज्ञान आणि भारतीय योग यांच्यात सर्वात मोठा फरक हाच आहे, की ‘विज्ञान’ असे अत्यंत परतंत्र आहे, तर ‘योग’ हा खरा स्वतंत्र आहे. इतका स्वतंत्र आहे की त्याला मनुष्य आस्तिक असण्याचीही गरज नाही. आस्तिक असला तर चांगलेच, पण त्यावाचून अदृष्ट्याचे कारण नाही, हे पतजगीनी ‘ईश्वर प्रणिधाना’ विस्मयात काढले आहे, याप्रमाणे दिसून येतं. जवळ लागते ते एक कर्मधैर्य

‘अद्वैतीयसमाधि प्रज्ञापूर्वक’

जसे कर्म, मग त करणारा कोणीही असो येथे ली पुरुष भेद नाही. वर्णभेद नाही. जातिभेद नाही. अद्वैत म्हणजे चिरागी, साधनार विश्वास आणि सवेग पाहिजे, मग तो मृदु-तीव्र जसा असेल तसे फळ मिळेल.

भारतीय प्रजावताच्या हे पार प्राचीन काळीच लक्षात आले, की विश्व जरी अनंत असून आणि अनंत रूपानी प्रसारले असले, तरी वस्तुतः हा सारा एकाच शक्तीचा गेळ आहे. याचाच अर्थ असा, की त्याच्या सर्व प्रकारचा परस्परानी सख असल्याच पाहिजे, अनंत ब्रह्मांडात जी शक्ति भरून राहिली आहे तिचाच अंश माननी शरीरातही गेळ करीत जमला पाहिजे असे जर आहे तर हे उघड आहे, की या माननी शरीरातील शक्ति जर स्वाधीन करून घेता आनी तर व्यायोगाने ब्रह्मांडातील शक्तिशी सख जोडता

येईल. त्याच्याद्वारे या विश्वरूपाचे सारे रस्यही समज शकते. त्याशिवाय नुसत्या ब्रह्मांडाच्या दृष्ट्यापात कितीही भटखले तरी परे ज्ञान होणार नाही.

चार राजांची कथा

हीन गोष्ट ‘योगासिद्धांत’ प्रिपक्षित राज्याच्या जाग्या नात सांगितली आहे. चार राजे या विश्वाचा जत शोधण्या करिता चार दिशेस गेले. त्यातील दोषाच्या लक्षात आले, की हा शोध माहेर धुटून लागणार नाही. स्वतःच्या ठिकाणीच शोध घेला पाहिजे. त्याप्रमाणे करून ते मुक्त झाले. पण दुसरे, कल्पके कल्प झाले तरी अनंत शोध करीत भटकतच आहेत. अनूनही त्यांना पत्ता लागला नाही. कसा लागणार ? गोल चेंडवर मुगी कितीही फिरली तरी तो प्रवास कधी तरी संपेल नाच ? आजचे विज्ञानीही या भटकण्याच्या राजांच्याच अस्थेत आहेत. अनुभवाने ब्रह्मणपण येईल तेव्हा येईल, पण जेव्हा येईल तेव्हा भारतीय प्रजावताच्यान भूमिनेतर त्यांना यावे लागेल.

मानवी शरीरातील शक्ति आणि ब्रह्मांडातील शक्ति एरुच आहे असे म्हणू, की मज्जक असे प्राप्त होते की कांटे तरी माननी शरीरातील शक्तीचा ब्रह्मांडातील दिव्य शक्तीशी साधा जुळत असला पाहिजे. हा साधा जर स्वाधीनतेने जुळता आला, तर सहजच मनुष्याचे या ब्रह्मांडाशी ऐक्य होईल. असे विद्वद्ब्रह्मांडाचे स्वाधीनतेने ऐक्य होणे याचेच नाव ‘योग’ ‘युग’ घातु जाऊणे या अर्थांना आहे. त्यापासून ‘योग’ शब्द झाला आहे.

माननी देहातील चार प्रभावी शक्ति

माननी शरीरात शारीरिक (Physiological) आणि रासायनिक (Chemical) अशा ज्या क्रिया घडतात त्याचा सख जर्णनच त्या शरीरापुरताच असतो. पण शरीरात अशाही नाही शक्ति आहेत की ही देहस्थथा चालविण्याम त्याची आवश्यकता तर असतेच, पण त्याचा सख शरीराबाहेरील विश्वाशी येता. या शक्ति जर स्वाधीन करून घेता जाण्या, तर विश्वाशी मजूर सहज जोडता येईल. अशा शक्ति चारच आहेत. असा अनुभव आहे की त्याने एरु गेर जाग्या स्वाधीन आहे पण तुम्हें स्वाधीन नाच. यांनीच पाहिजे मन्वांनी शक्ति ‘प्राण’ ही आहे. जर्णन

दुसरी शक्ति 'मन' ही आहे. सहज लक्षात येत नाही पण निश्चय म्हणजे इच्छाशक्ति (will Power) असे म्हणतात तीही एव गतीची आहे—बुद्धि ही निर्णय करणारी शक्ति आहे—तिच्या निर्णयाला अनुसरून जीव समस्त करतो. म्हणूनच सत्स्वरूप बुद्धि ही स्वतंत्र शक्ति आहे आणि याशिवाय 'वाक्' शक्ति ही एव स्वतंत्र शक्ति आहे हे ओळखून वेदशास्त्राच्या स्वरूपात तिचा उपयोग करून भारतीय योनीच करून घेतला आहे—अर्वाचीन विज्ञानाला नुसता कुठे तिचा मुगगा लागला आहे. 'सुपरसॉनिक' चे जाऊ तयार होत असलेले शास्त्र म्हणजे त्यांना वेदाच्या पायाशी आणीलही.

योगाचे चार मुख्य प्रकार

शक्तीच्या या चार प्रकारामुळे योगाचेही मुख्य चार प्रकार झाले आहेत. प्राणशक्ति ताब्यात घेऊन तिच्याद्वारे बर जावयाचे वाला 'हठयोग' म्हटले आहे. याचे तत्त्व श्रीशानेश्वर महाराजांनी पाचव्या सुंदर साहित्यात आहे.

'पिंडे पिंडाचाचि प्राणु । हा नाथ सहेतीचा द्यु' ॥

व्यवहारात 'हठ' शब्दाचे रूपांतर 'हट्ट' शब्दात झाल्यामुळे या योगाविषयी मनुष्य धर्मी कल्पना करतो, की शरीराला त्रेशे देऊन, दास्योपास्य तमोगुणाचे वर्णन केले आहे, तसे काही तरी विलक्षण करणे म्हणजे हठयोग—पण ती कल्पना अत्यंत चुकीची आहे. हठयोगाचा मूळ पाया धानुसाम्य हा असल्यामुळे हठयोगाला तर उलट

'अक्षय उसे मनुसमि'

असे म्हणवे लागते योगाच्या दुसऱ्या प्रकार मनाचा सम्यग करून 'प्राणशक्ति' ताब्यात घ्यावयाची असा आहे. त्यालाच 'राजयोग' म्हटले जाते. तिसऱ्या प्रकारात हीच गोष्ट समस्तशक्तीच्या जोरावर शरीराचा साक्षी होऊन शरीरापासून वेगळे व्हावयाचे आणि इच्छेप्रमाणे देवतात अथवा अनन्तात मिळून जावयाचे. हा 'ज्ञानयोग' आहे. गीतेतील 'आत्ममर्पणा सारणी साधने यात येतात. हेच माझे कार्य 'वाक्' शक्तीच्या साहाय्याने घडवून आणावयाचे हा 'भक्तयोग' आहे. या मूळ चार प्रकारांचे अनेक प्रकारे मिश्रण होऊन पुढे साधनाचे अनेक प्रकार उभे आहेत. पर्याय कितीही असोत, त्या सर्वांचे मूळ या चारानेच असते.

कुंडलिनी जागरण हेच हठयोगाचे रहस्य

अर्वाचीन विज्ञानाच्या भाषेत सांगायला तर असे सांगता येईल, की शरीराच्या कणांमधून खेळून राहिलेली चैतन्य—शक्ति एका विंदूत केंद्रित करणे आणि केंद्रित शक्तीचे इष्ट तऱ्या प्रकारात रूपांतर करून घेणे याचे नाव 'योग.'

'सर्वशरीरेषु चैतन्यैकता ध्यानम्' ।

या व्याख्येने मंडळ ब्राह्मणाने हेच तत्त्व सांगितले आहे. चैतन्यशक्तीचे शरीरातील स्थूल रूप म्हणजेच प्राणशक्ति—हठयोगाचा तर प्रारंभच, ही शक्ति ताब्यात घेऊन एकी करून मनाचा निरोध करावयाचा व दुसरीकडून पिंड ब्रह्मांडाचा साधा उघडून त्याच्याद्वारे दिव्यशक्ति शरीरात येववावयाची, हा असल्यामुळे हठयोगात 'कुंडलिनी' लाच सर्व महत्त्व आहे, विस्तार न करता थोडक्यात असे म्हणता येईल, की दिव्यशक्ति शरीरात प्रथमतः गुद आणि जननेंद्रिये यांच्यामधील जागेत श्रीशानेश्वरांनी म्हणून प्रमाणे दोन जोटे वर व दोन जोटे पाली सोडून जे केन्द्र आहे. त्यात प्रगट होते या प्रगट शक्तीलाच 'कुंडलिनी' असे पारिभाषिक नाव आहे. जीवमात्रात ही शक्ति आहेच. इतकेच, की ती अचल असते अथवा श्रीशानेश्वरांच्या भाषेत म्हणावयाचे तर निजलेली असते. तिला चला करायची म्हणजे जागी करायची, म्हणजेच पिंडब्रह्मांडाचा साधा जोडला जातो 'कुंडलिनी जागरण' हेच योगाचे मुख्य रहस्य आहे.

कुंडलिनीचे हे जागरण पाच प्रकारांनी होऊ शकते. प्राणशक्तीच्या जोराने अथवा श्रीशानेश्वरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'मुद्रेच्या प्रौढीने,' राजयोगाच्या 'अजपा' इत्यादि अनेक साधनांनी, देवता प्रसादाने, अधिपती सद्गुरूंनी घेण्या 'शक्तिपाताने' अथवा भक्तयोगाने, अशा पाच प्रकारांपैकी कोणत्याही प्रकारांनी कुंडलिनी जागृत होऊ शकते. या पाच प्रकारांच्या अनेक पर्यायांनी भारतीय प्रजायतींनी विश्वाचे रहस्य व मानवी जीवाचे कोडे उलगडून सान्त्वनात्मक विश्व, मानवी जीवाचा आणि विश्वाचा अन्वयेकच, मानवी जीवाचे अंतिम पर्यवसान, त्याचे चार देह, पुनर्जन्म, समतल इत्यादि सत्याचा साक्षात्कार करून घेतला व त्याच्या पायावर धर्म आणि संस्कृति यांची उभारणी केली, परंतु नुसती संस्कृति उच्च अथवा

धर्म अस्तु उपयोग नव्हता. शस्त्र कितीही चांगले असले तरी काय उपयोग ! ते धारण करणारे हात समर्थ पाहिजेत. संस्कृतीच्या सहाय्याने या सत्याचा उपयोग करून घेऊन म्हणणारा माणूसही तसाच सुयोग्य आणि समर्थ हवा. नाही तर आजच्या गांधी भक्तासारखी स्थिति व्हावयाची !

जीवनाच्या सर्व अंगात योग आणला पाहिजे

ही गोष्ट मुख्यतः लक्षात घेऊन त्या प्रभावतानी माणूस तयार करण्याकरिता योगशास्त्राचे सहाय्य घेतले व त्याच्या जीवनाची घडी अशी बसविली, की त्या जीवनाच्या अंगप्रत्यंगातून योग प्रगटू लागला. भारतीयचे कोणतेही धुल्लक अथवा मोठे धर्मकृत्य असो, ते 'आचम्य प्राणान् आयम्य' याशिवाय होतच नाही त्या कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिक कृत्याकडे पहा, असे दिसून येईल, की त्यात उपरोक्त सर्व योगांगांचे मिश्रण आहे योगाच्या तत्वाचाच आधार घेऊन, अशीही अनेक साधने उत्पन्न झाली, की ज्यात योगाचा मूळ पाया जो 'संयम' त्याचा अनेक रीतींनी दुरुपयोग केला गेला. परंतु ती सारी साधने कमीजास्त प्रमाणाने वैयक्तिक आहेत. त्याचा सर्वत्र धर्म आणि सद्गति यांच्याशी गुळीच नाही. धर्म आणि सद्गति या वैयक्तिक असूच शकत नाहीत. वैदिकधर्म तर साराच सामाजिक आणि सांघिक जीवनावर उभारले आहे. समाजाचा मूळ पाया मानवी शरीर हा आहे. म्हणून शरीराची विशेष तयारी योगाच्या सहाय्याने करण्यापासूनच वैदिक जीवनाची घडी बसवली आहे. विशेषतः सांस्कृतिक आदर्श सामाजिकाची ज्याची जबाबदारी आहे व ज्याच्याविषयी भगवान मनुने

'स्व स्व चरित्रं शिष्यैरन् पृथिव्या सर्वं मानवा'

अशी प्रतिज्ञा केली आहे, त्या अग्रजन्म ब्राह्मणाचे सारेच जीवन, गर्भात प्रवेश केल्यापासून तो चितेवर जाईपर्यंत असे संयमी बनवले आहे की योग शब्द न उच्चारताही त्यात 'योग' मूर्तिमत अवतरतो. त्यामुळे, एका बाजूने ऐहिक जीवन वठीत असताही त्यांना योग संयमाचे लाभ मिळून अनेक प्रकारच्या सिद्धी सहजच मिळत असत. हा योग जोपर्यंत त्याच्या जीवनात होता, तोपर्यंत राष्ट्र तेजस्वी, बलवान आणि वैभवसंपन्न

होते. जसजशी त्याच्या जीवनातून योगिक साधने कमी होत गेली तसतसे राष्ट्र हळू हळू दुर्बल होत गेले, आजही एवढ्या जापचीत वैदिक धर्माचे रक्षण करावयाचे असले, तर जीवनाच्या सर्व अंगात 'योग' आणला पाहिजे तसा तो आणावयाचा म्हणजे काय हा अर्थातच स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे.

"योगपूर्वांगे"

वर सांगितल्याप्रमाणे योगाचे कितीही प्रकार असले तरी त्या सर्वांचे अनुष्ठान मानवी शरीरानेच करावयाचे असल्यामुळे, कोणत्याही योगपद्धतीत मानवी शरीराला पार महत्त्व आहे. दृढयोग तर सर्वस्वी पिंडाधिष्ठितच आहे. पण योगाच्या इतर कित्येक प्रकारात शरीरापासून अलग होऊन 'भू' तत्वाच्या पलीकडील जगातील अनुभव घेतले जातात. पण तेथेही अलग होण्याच्या अवस्थेपर्यंत शरीर योगाच्या सहाय्यानेच तयार करावे लागते. असे करण्यास योगाचा जो भाग उपयोगी पडतो त्यालाच शास्त्रीय भाषेत 'योगपूर्वांगे' असे म्हणतात. यम, नियम, आसन आणि प्राणायाम यांचा तरी अवलंब करावाच लागतो.

आज ब्राह्मणांची अवस्था काय आहे

ब्राह्मणांच्या जीवनात योग सहजच उतरला, असे जेव्हा मी म्हणतो, तेव्हा त्याचा अर्थ, निदान एवढी पूर्वांगे तरी त्यात असलीच पाहिजेत तरच ते ब्राह्मणांचे जीवन असाच आहे. पण आज ब्राह्मणांची अवस्था काय आहे ?

माणूस या नात्याने सर्वतोपरि अध पात झाला आहे गुरुत्व अपात्री गेले आहे, दारिद्र्य निरंतरचेच आहे. शारिरिक न्हास कधी कोणाचा नसेल इतका झाला आहे. ब्रह्मचर्याची नावापुरतीच ओळख आहे प्रत्येक नवी पिढी सनातन अशा अडाना पारली होत आहे. भारतीय स्त्रीच्या जागी, साने गुरुजींनी म्हटल्याप्रमाणे 'कुल पाखरे दिसत आहेत, इमत्री छापाच्या लोकांच्या हाती असलेले आटनावाचे लोकशाही शासन प वा नेहरूना वाटत होते त्याप्रमाणे सनातन धारणाचा नाश करण्याचा विडा घेतलेले आहे. कवि विनायकानी म्हटल्याप्रमाणे,

‘मित्र सर्वं शत्रून् हृत्ते’

असे म्हणण्याची वेळ येऊ पहात आहे. कर्ममार्गांला अवकाश नाही, मजन करता आले तरी भविष्योगाची लायकी नाही, अशी सर्वतोपरी आकाश पाटल्यासारखी अवस्था झाली आहे आणि

‘न पतते भ्रान्तस्य शरण्याय देवाः’

असा तर ईश्वरी संकेत आहे. अशा स्थितीत अजूनही जर कोणी हात ठेऊ शकेल तर तो योगच ! निघून गेलेला योग पुनः जीवनात जाणला पाहिजे जीवन पुनः योगामुद केले पाहिजे. अजूनही सनातन तत्त्वावर भट्टा असणारे असलेल्या लोक आहेत. पण मत्तामताच्या गोंधळाने आणि परिस्थितीच्या दडपणाने दुर्बल झाले आहेत. आजच्या परिस्थितीत तरी योगाची कास धरल्यापेरीच दुसरी अशा नाही. अधिकांश लोकांनी योगशास्त्रीचा उपयोग करून त्यांना योगामुदे वळवले पाहिजे, त्यांच्या इच्छा योग शास्त्रीने आपल्या ताब्यात घेऊन त्याची शरीरे अनेक प्रकारच्या भातक सवयी टाकून ठेऊन योगस्थ होतील असे केले पाहिजे, शक्तिपाताने कुडलिनी शक्ती देतील जागवता येते तेथे, हिप्पॉटिझमसारख्या साध्या उपायाने करता येते ते करणे काम फडोण आहे !

परमात्म्यावर विश्वास ठेवा

येथे एरु शाफ अवश्य येईल. तिचे थोडे निराकरण करतो शास्त्रदृष्ट्या योग हे कितीही स्वतंत्र साधन असले तरी ते व्यक्तिदृष्ट्या फार परतंत्र आहे. परिस्थितीची अनुकूलता लागते मार्गदर्शक गुरू लागतो. त्यात अन्ने धोके आहेत, बुवाबाजी आहे. दीडवित्तीच्या आजच्या घरात भासने करू म्हटले तर जागादेखील नसते. या सर्व

अदृच्छणी गन्या आहेत. त्यात पुनः देवयोग असा आहे की अनुभवी व अधिकांश मणखानी लिहिलेले प्रपटी योगावर नाहीत. एक काय ते व्यासभाष्य पातञ्जल सूत्रावर आहे. हा व्यास म्हणजे वेदव्यास नव्हे. हे.म.म. वासुदेव नाम्नी अभ्यन्तर यांनी चांगले टाकविले आहे पण त्याचे टेराल भाष्य योगाचा अनुभव जास्त सागत नाही, पाहिल्य जास्त सागते. या भाष्यावर अनेक टीका असल्या तरी त्या भोजाने म्हटल्याप्रमाणे.

‘व शायं यदतीवतद्विजहति स्वष्टायेमित्युत्तिभि ।

स्वष्टायेष्वतिविमृति विदधातिःस्यैः समासादिभि ॥

अनास्थेनपु योगिभिश्च बह्विभजैरपेक्षंम तन्वते ।

भोतृणांमिति वस्तु विष्ण्वरः. सर्वेऽपि टीकावृत्त

वस्तु तिष्ठत करणाऱ्याच आहेत. तेव्हा काय काय असे यावरून तरी निराशा होण्याचे कारण नाही. धर्मकार्याचे उद्यत असलेला परमात्मा तर जुटे गेला नाही ! त्याच्यावर विश्वास ठेवून प्रामाणिकपणाने योग पूर्वांगाची कास धरली, तर त्याच्याच कृपेने पुढील मार्ग उजळला जाईल प्राणायामाच्या भागशीतही जास्त पडू नये अनैसर्गिक रहाणं, व्यसनाधीनता, अनियमित जीवन इत्यादिकांमुळे जा प्राणशक्तीच्या अपभ्रंश होतो तेवढा वाचविल्याने जो प्राणाना आवाम होईल तेवढा प्रारंभाला पुरा आहे थोडक्यात माझे म्हणणे एवढेच आहे, की ब्राह्मण म्हणून यथार्थतेने जगावयाचे असेल आणि सनातन वैदिक धर्मा संरक्षी वाही कर्तव्य आहे असे वाटत असेल, तर जीवनात योग जाणल्यापेरीज गत्यंतर नाही. तशी प्रेरणा ब्राह्मण म्हणविणाऱ्यास ह्यांची अशी प्रार्थना करून हा लहानसा वागविलास त्या योगेश्वराचे चरणी अर्पण करतो

—अप्रबुद्ध, नागपूर

पंढरीच्या वारकऱ्यांची

साधना

या लेखात ज्या वारकऱ्यांच्या साधनेविषयी थोडी माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे तो पंढरपूरचे वारकरी होत ही गोष्ट लेखाच्या सुरुवातीलाच सांगण्याचे कारण, वारकऱ्यांची साधना एवढेच शब्द देवळे तर वाणत्या वारकऱ्यांची साधना सांगण्यात येणार आहे हे स्पष्ट होत नाही कारण 'वारकरी' हा शब्द वारीकरी याचे अपभ्रंश रूप आहे व त्याचा अर्थ नियमाने येरहारा करणारा एवढाच आहे व त्या अर्थाने तो जेजुरीच्या खडोसाची अगर मुळजापुरच्या भगवतीची वारी करणाऱ्यासहि लावता येईल. या लेखात पंढरपूर सोडून जे इतर वारकरी आहेत त्यांच्या साधनेसही विचार घेऊन जाणार नसल्यामुळे या लेखाचे सीर्पस 'पंढरीच्या वारकऱ्यांची साधना' असे हेतुपूर्वक दिले आहे.

वारकरी पंथात साधनेस किती महत्त्व आहे हे या पंथाने जे 'वारकरी' नाव आहे त्याचा नुसता विचार केला तरीही कळून येण्यासारखे आहे. 'वहुते' धर्म अथवा पंथ हे त्या पंथातील इष्ट देवतेच्या नावावरून त्याचा धर्म-अस्थापकाच्या नावाने ओळखले जातात. उदाहरणेन- यायची क्षात्री तर शैव, वैष्णव हे पंथ अथवा इस्लाम व ख्रिश्चन धर्म यांची देता येतील. पण वारकरी पंथ हा त्या पंथाचे जे उपास्य दैवत श्रीविष्णू अथवा ज्याच्यासाठी हे पंढरपूरच्या आग्ने तो 'भक्तराज पुटलीर' याच्या नावाने ओळखला जात नाही, तर 'वारी' हे वारकऱ्यांच्या साधनेतील जे अतीव प्रमुख

साधन, त्यावरूनच त्याला वारकरीपंथ असे नाव पडले आहे. हे लक्षात घेतले म्हणजे वारकरी पंथात साधनेला किती महत्त्व आहे हे स्पष्ट होते.

या पंथातील साधनेची पुढील तीन प्रमुख अंगे आहेत:-
(१) वारी (२) मुळशाची माळ (३) नामोच्चार नामस्मरण इरीतीतन.

वारी - पंढरीची वारी करणे याचा अर्थ पंढरीच्या विठ्ठलाची प्रतिवर्षी नियमाने यात्रा करणे असा आहे.

महाराष्ट्रात वारीची साधना सांगणारे अनेक उपासना पंथ आहेत. खडोसाची उपासना सांगणारा जेजुरीची वारी, तर भवानीची उपासना सांगणारा मुळजापूरची वारी करण्यास सांगतो! पण तरीही वारकरी पंथामुळे जे इतर उपासना पंथ आहेत त्यांना त्यात पंढरपूरच्या वारकरी पंथाने जितके वारीला प्रमुख स्थान आहे तितके त्यात नाही. उपासना योग सांगतात 'वारकरी होऊन पंढरपूरला जा, त्याने सर्व साधनांचे फळ मिळेल.'

होय होय वारकरी! पादे पादे रे पंढरी।

काय करारी साधने। फळ अन्नेपि येने॥

एवनाथ महाराज म्हणतात—

वारकरी पंढरीचा। धन्य धन्य जन्म त्याचा ॥१॥

जय नेम पंढरीमी। जुझे नेरी तो वारीसी ॥२॥

आपादी कार्तिरी। मठा नाम गाय मुगी ॥३॥

एका ब्रह्मदेवी वरी वारी। धन्य नोंपि ना मगारी ॥४॥

देव भक्त उभे दोन्ही एकै ठायी ।

चला जाऊ पायी तथा गावा ॥

दुसरा लक्षात घेण्यासारखा परब म्हणजे इतर वारकरी पथात वारीचा उपयोग कामिक पळे मागण्यासरता अधिक नेला गेला आहे. पदरपूरच्या वारकरी पथात 'वारी' ही मोथाची साधना म्हणून समजली आहे.

पंदरपूरची वारी ही सस्था पार जुनी आहे. तिचा इतिहास सात आठशे वर्षांपेक्षा जुना आहे. श्रीज्ञानोग्र व नामदेव यांच्याही पूर्वी 'वारी' होती. ज्ञानोबाचे वडील वारीस जात, असे नामदेवांनी वर्णन केले आहे. गिवाय त्याच्या अभंगात पुढीलप्रमाणे बचन आहे.

देव म्हणतात—

आपाढी कार्तिनी निसरु नना मज ।

गागतसे गुज पाडुरंग ॥

यानुन नामदेवाच्या वेळेलाच आपाढ शु. ११ स व कार्तिन शुद्ध ११ स यांना भरत असत असे दिसते. आता या दोन तिथीशिवाय माघ व चैत्र शुद्धादति यांना भरतात. नाही वारकरी महिन्याच्या शुद्ध एकादशीस पदरपूर व बघ एकादशीस आळशीस पायी जातात. त्यांना महिन्याचे वारकरी म्हणतात असे पुराण व वायना मिळून तीनशे वारकरी आहेत. वारकऱ्यांनी शक्य तर आपाढी व कार्तिनी या दोन्ही पण निदान एव तरी यांना करावी व शक्य तो ती पायी करावी असेही सत सांगतात. कारण, पायी वारी करण्यात तपाची साधना उत्तम होते.

गात जा गा गात जा गा । प्रेम मागा निवला ॥

पाणी तीर्थयात्रा घटो । देह सता घरी पटो ॥

मागमी चळता पाउला पाउली । चिंतावी माऊली पाडुरंग ॥

ही पायी वारी, ज्ञानदेवासारख्या सताच्या पाल्प्यांमोरे भजन करीत करता आली तर पारब उत्तम, कारण त्या योगे गीतेत सांगितलेले शारीरिक, वाचिक व मानसिक ज्ञान तीनही प्रमाणांचे तप अनायासे घडते. पायी देवास्तडे जात असल्याने अनायासे शारीरिक तप घडते.

तथा प्रिय देवताल्या । यात्रादिने करायला ।

आठो पहाय पावा । उळ्मि घाषे ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १७ अ. ७०

पायी जाताना देवाचे नाव घेतल्याने याज्ञिक तप होते. वाचिक तपापटून ज्ञानदेव म्हणतात.

नातरी एकाडे नात्र । तेंचि शैव का वैष्णव ।

वाचे वसे ते वाग्भट्ट । तप जणाचे ज्ञानेश्वरी १७ अ. २३
पाल्प्यांमोरे चालत असता सत समागम होते व साधनांच्या व सतांच्या संगतीत देवभक्तांच्या कथा करीत काळ जातो व प्रपंचाचे स्मरणही राहात नाही देवच मनात रहातो असे मानसिक तपही होते.

असे तीनही प्रकारचे तप वारीत होते म्हणून वारकरी साधनेत 'वारी' स जमन्य साधारण महत्त्व आहे.

या 'वारीस' जे इतके महत्त्व आहे त्याची जाणगी एक दोन मारणे सांगता येण्यासारखी आहेत. वारकरी पथ हा सगुण भक्तिप्रधान असा उपासना पथ आहे यामुळे देवास्तडे जाऊन मागणे याम महत्त्व आहे.

गिवाय या वारीच्या साधनेच्या मागे श्रीविठ्ठलाच्या स्वरूपाची व त्या पथाच्या इतिहासाची पार मोठी गैद आहे.

श्रीद्री हे पुढलिंगासाठी आले पण त्याचे कार्य करून इतर गयताराप्रमाणे वैदुष्टास पत न जाता तिथेच निघे वर उभेच राहिले. तसे ते का राहिले याचा निचार नेला की श्रीविठ्ठलाच्या वारीच्या महात्म्याचे चीज लक्षात घेतले. देव राहिले याचे कारण देवाला भक्तांनी बचनात गोडून घेतले. त्याचा इतिहास असा आहे. देव प्रसन्न झाल्यावर पुढलीकाल 'वर माग' म्हणाले व पुढलीकाली पुढीलप्रमाणे मागणी नेली.

मूढ पापी जैसे तैसे । उतरी कासे लावनी ॥

व त्याच्या पूर्तीमाठी देव राहिले हा संपूर्ण अभंग पाल्प्यांसारखा आहे. म्हणून देतो.

पटरीचे वारकरी । ते अधिमारी मोक्षाचे ॥ १ ॥

पुढलिंग दिवला वर । करुणासे निवळे ॥ २ ॥

मूढपापी जैसे तैसे । उतरी कासे लावनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गरी झाले । एका बोले सताच्या ॥ ४ ॥

श्रीनामदेवांनीही असेच सांगितले आहे.

श्रीविठ्ठलाची मूर्ती जी आज आपल्यासमोर आहे ती कमरेवर हात ठेवून उभी आहे शस्त्राचार्य व मर्मापाठी मग असे समजतात की कमरेवर हात ठेवून श्रीविठ्ठल अमे सुचवितात की मला जे शरण येतात त्यांना कसे दत्तक्या पाण्यातून जाण्याइतरी (टुरलया माया) नदी तगण्यास सोयी आहे.

शस्त्राचार्य म्हणतात—

प्रमाण भवान्धेरिदं मामकाना ।

नितम्बः कराम्या धृतो येन तस्मात् ॥

जानदेव म्हणतात—

का विह्वल स्मरण । नार्मीरपी अनुसे पान ।

जाणोचिनि भक्ता भवल्मभण । जण प्रमाण दावितो ॥

ह्या देवाचा अवतारच मूढ, पापी याचा उद्धार करण्याचा असल्याने त्याची कीव भागल्याने त्यास लवकर कीव येईल व आपले कार्य होईल अशी समजूत आहे.

शिवाय दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे असे की वारकरी सांप्रदायात या गुरीचा महिमा स्वानुभवे वाढवणाऱ्या सताची मादियाळीच निर्माण झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. या सतश्रेष्ठपैरी काहीनाचे काही अनुभव पुढे देतो—

शानदेव—

जानदेव म्हणे ज्योतीची निजम्योति ।

ते हे मूर्ति उभा विदेवरी ॥

नामदेव—

मुणें अद्यावीस विदेवरी उभा ।

पुढळिका भेदी परमस आलेगा ॥

श्रीएकनाथ वक्त सांप्रदायातले, पण त्यानीहि पदरीचा महिमा वाढविला. ते म्हणतात—

दक्षिण द्वारका पदरी । शोभतसे भिमातीरि

द्वारका समुद्रात पुढळिली । परी पदरी राखिली अद्यापि ॥

गुकाराम महाराज म्हणतात—

आनंद अद्वय नित्य निरामय । जे का निजतेज योगियाचे ते हे रूपस्वरूप रूपजिरे शिंदेवरी । एका भीमालीरी रूपरिह्वल ।

श्रीएकनाथ आपला अनुभव सांगतात—

डोळा घालुनी अंजन घेऊनी गेले मज राउळी वो ।

विदेवरी जगदबा एका एकी नयनी देखिली वो ।

मनोभावे वर्दळवृत्ति । देहाची खुग्ली वो ।

एका जनार्दनी भले । द्वैत हरपलें । ऐक्य सचलें ।

जन्ममरणाचा पट पाटला ॥

तात्पर्य—या मूर्तीच्या ठिकाणी श्रीजानदेवादि थोर सताना थोर पारमार्थिक अनुभव मिळाले व त्यानी त्या अनुभवा कविता पदरपुसला श्रीविह्वलच्या दर्शनास जा असे बळकळीने सांगिते व त्यामुळेच या साधनेस पार महत्त्व आण व आज लाग्यो लोक अखिन् महापाद्मूल वारीस येत असतात.

या वारीचा थोडा तपशील सांगितला की ही चारी कोणत्या जातीचे पारमार्थिक साधन आहे याची कल्पना येईल. इतर क्षेत्राप्रमाणे पंढरपूर क्षेत्रात गेल्यावर तीर्थोपवास करावा लागत नाही, मुष्टण नाही, आड नाही.

गुकाराम महाराज म्हणतात—

नळगे हिटणे मुष्टणे तें काही । साधनाची नाही आड आटी ॥

या क्षेत्रातला विधी—

चंद्रभागे स्थान विधितो हरिकथा

समाधान चित्ता सर्वकाळ ॥

गुका म्हणे काला बैकुंठी दुर्लभ ।

विशेष तो लाभ सतसग ॥

चंद्रभागेत स्नान करावे व तिच्या बाळबटात हरिकथा करावी अथवा पैकावी व चित्त सदा समाधानात ठेवून देवाचे अखंड स्मरण करावे हाच विधि.

सज काचकाच्या लक्षात आण असेलच की धरील बघ्यात गुकारामावानी देवाच्या दर्शनाचा उद्देश्य केलेला नाही. याची दोन कारणे असावीत. एक साधक वारकरी हा देवदर्शनाकरताच गेल असल्याकारणाने तो देवदर्शन घेणारच हे सांगावयास नको. म्हणून त्याचा उद्देश्य नसावा. पण त्याचरोबर त्याना हेही सुचवायाचे आहे की देवदर्शनाबरोबर साधकाने कथा श्रवण करणे अथवा स्वतः कथा करणे बाला अधिक महत्त्व आहे. देवदर्शन पार मोठा थोडा वेळ (काही क्षण) होणारे आहे देव पहावा तो टोळ्यात व मनात घसेपर्यंत. पण पुढे त्याचे पुढील प्रमाणे स्मरण करीत साधन करावे

नाम उच्चारिता कठी । पुढें उभा जगजैटी ।

ऐसे धरोनिया ध्यान । मनं करावे चिन्तन ॥

अशा गीतीने दशमी ते पौर्णिमेपर्यंत पदरीत साधन करीत बाला करून घरी परतावे. पण परतताना वृत्ती कधी असावी ते गुकोवाच्या शब्दात देणे बरे

बाहेर येता प्राण फुटे । गटे दाटे गहिवरे ॥

दक्षिमगल भोजन साय । म्हणती करा मुरटिवा ।

माथुता हा पाहो डाव । पदरीगव दर्शने ॥

सतसमागम, भगवताचे नामस्मरण, हरीकीर्तन, गायत्री, वाचिक, मानसिक, तप व देवाची कर्पणा चाकर्ण या सर्व गोष्टींचा वारीत समावेश होतो. या सर्व गोष्टी देवाचे प्रेम वाढविण्याकरता आहेत व देवाबद्दल जाउन प्रेमच मागा

यचे आहे. कारण भगवत् विषयक प्रेम हे वारकरी साधनेचे अन्तर्गम स्वरूप आहे.

वर उल्लेखिलेल्या गोष्टीस पारमार्थिक साधनेत महत्त्व नाही असे कोण म्हणेल ? हे सर्व वारी करण्यात घडते म्हणूनच वारीची नितांत आयदयकता आहे.

(२) गळा तुळशी माळ - गळ्यात तुळशीची माळ धारण करणे हे वारकरी साधनेचे दुसरे अंग आहे. गळ्यात तुळशीची माळ न घालना पंढरीच्या यात्रेस गेला तर तो यात्रेकरू 'वारकरी' समजला जात नाही, गळ्यात माळ घातून गेला तरच तो वारकरी. येव्ही नाही, इतके महत्त्व माळ धारण करणे यास या साधनेत आहे. ही माळ १०८ मण्यांची असते व ती तुळशीच्या मण्यांचीच अगर्वा लागते. कारण वारकरी हा वैष्णव आहे व विष्णूला तुळस प्रिय आहे. बहुतेक सर्व धर्मातील साधनेत माळेला स्थान आहे. पण ते 'स्मरणी' म्हणून आहे वारकऱ्यांच्या साधनेत तिला अनन्य साधारण स्थान आहे मौनीबंधनाचे वेळी द्विज यज्ञोपवीत धारण करतो पण संन्यास घेतला की यज्ञोपवीत जाते. तसे तुळशीच्या माळेचे नाही. ती गळ्यात घातली की देहाग्रोन्नत जाणार. ही सतत देहावर ठेवण्याची दोन कारणे असवीत. आपल्या धर्मात तुळशीपत्रात एक विशेष प्रकारचे महत्त्व आहे. ग्रंथात जे पदार्थ धुवून घेता घेत नाहीत त्यांना पवित्र राखावे म्हणून त्यावर तुळशीपत्र ठेवतात. मृत्यु झाल्यावर मटे उचलण्यापूर्वी मृताच्या तोंडात तुळस घालतात. तात्पर्य, तुळस ही पवित्र करणारी असल्याने तुळशीचे पाणी स्नानाच्या वेळी शरीरावर पडले तर काय- झुडी होईल म्हणून ती सनत गळ्यात ठेवावी असे सांगितले असावे.

यापेक्षाही दुसरे महत्त्वाचे कारण आहे व ते म्हणजे ही माळ गळ्यात धारण करण्याच्या मागे असलेली भावना. घरावर अथवा कोणत्याही वस्तूवर तुळशीपत्र ठेवणे याला मराठीत एक विविधित अर्थ आहे तो अमा की, ज्या वस्तूवर तुळशीपत्र ठेवले, त्या वस्तूवरील आपली मालकी अथवा मत्ता काढून घेतली. शरीरावर तुळस ठेवणे याचा अर्थ हे शरीर भोगाकरता नाही, देवाच्या सेवेकरता, देवाच्या वाढिलेले आहे, अशा भावनेची मत्त जायती रहावी म्हणून तुळशीची माळ मनत गळ्यात ठेवावी असा वारकऱ्यांचा विधि आहे.

तुळशीची माळ धारण करणे म्हणजे धारणकर्त्याच्या नवा आध्यात्मिक जन्म होणे आहे, अशी भावना माळ धारण करण्याच्या मागे आहे. वारकऱ्यांना मुद्राधारणादिक जी इतर चिन्हे धारण करण्यास सांगितली-आहेत ती गौण आहेत.

या माळ धारण करण्याचाच आणखीही एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. माळ घातल्याने ज्ञान, कुळ, यात काही बदल होत नाही. त्वी, पुरुष कोणीही माळ धारण करू शकतो. असा हा भक्तिपंथ उदार आहे. घाचा अधिकार सर्वांना आहे.

नुकारामबोवा म्हणतात—

यारे यारे लहानघोर । याती भळते नारीनर ।

करावा विचार । नलगे चिन्ता कोणामी ॥

या माळेला या पंथात असे महत्त्वाचे स्थान असल्याने या पंथास माळकरी पंथ असेही म्हणतात,

(३) नामोच्चार-नामस्मरण-हरिकीर्तन

वारकऱ्यांच्या साधनेतील अन्तरेण 'साधन' म्हणजे नामस्मरण वारकरी हा नामेवणी होय. पायी वारी अथवा गळ्यात माळ ही देवाचे स्मरण व्हावे एवढ्याकरताच. ते होत नसेल तर यात्रा करणे अथवा माळ धारण करणे याचा फारसा उपयोग नाही. मागे एकाचा आकडा असला तरच पुण्यास किंमत येते, तसेच येथे आहे व म्हणूनच सर्व साधूंनी नामस्मरणाने विशेष भर दिला आहे.

करा विठ्ठल स्मरण । नामी रुपी अनुसंधान ।

ज्ञानदेव ऐके रे ज्ञान । तुझा स्फुटिताच्या खुणा ।

पंढरीचा राणा । मनामाजी स्मराबा ।

ऐसे धरोनिया पान । मने वरावे चिंतन

तुका म्हणे ऐसा आहे श्रेष्ठाचार ।

नाम हेच सार विठोबाचे ॥

नामस्मरण हे मुख्य-पण ते नियमाने, प्रेमाने व रुपाचे अनुसंधान ठेवून होणे कठीण, म्हणून सारखे स्मरण व्हाता- होत नाही त्यांनी बैलरीने देवाचे नाव घ्यावे.

शानदेव म्हणतात—

तें नाम सोपे रे रामकृष्ण गोविंद ।

वाचेसि सद्गद् जया भाषि ॥ (हरीपाठ अ. ७४)

असोनि ससारी जिहंदे बेगू करी ।

वेदशान्म उचारी बाण सदा ॥ (हरीपाठ अ १)

हे नाम देव्यास ज्याने ते सिद्ध केले आहे असा नाम दाता गुफ भेटला तर त्या भाग्यास सीमा नाही पण वारकरी सत असे सांगतात की तो नामदाता सद्गुरू भेटेपर्यंत नामस्मरण थांबवण्याचे कारण नाही नामाच्या तपाने संतुष्ट होऊन देवच गुरूपाने भेट देतो

माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव ।

आपणचि देव होय गुरू ॥ १ ॥

पट्टिये देहभाव पुरवी वासना ।

अन्ती ते आपणापाडी न्यावे ॥ २ ॥

या पद्याच्या साधनेत नामस्मरणाबरोबर नामसंकीर्तन, हरिकीर्तन यालाही महत्त्व आहे. भगवताचे प्रेमपूर्वक नामसंकीर्तन केले तर अंतःकरण शुद्धि व्हाई होते, देव अंतःकरणात येऊन कसा बसतो, हे आपल्या भाग्यवतात अध्याय २ मध्ये एकनाथानी पार सुंदर सांगितले आहे ते महत्त्वाचे असल्याने त्याच्याच शब्दात देणे इष्ट होईल नाथमहाराज म्हणतात—

सप्रेम सद्भावे संपूर्ण । नित्य करिता नामस्मरण ।

वृत्ती पालटती आपण । तेदि लक्षण देव राया ॥ ७५ ॥

नामावरिवाच हरि । रिषे हृदया माझाही ।

तेणे धाके अभ्यतरी । हो लागे पुरी हृदय शुद्धी ॥ ७६ ॥

तेव्हा प्रपच साडोनि वासना । जडोनि ठावे जनाईना ।

भेदकाद साडोनि अहण । सोडह सद्नामाजीरिषे ॥ ७७ ॥

चित्त विसरोनि चित्ता । जडोनि ठाके भगवता ।

मनाची मोडली मनोगतता ।

संकल्प विकल्पता करू विघरे ॥ ७८ ॥

वृत्त निश्चयेसी शुद्धी । होऊनि ठावे समाधी ।

ऐशी देवोनी हृदय शुद्धी ।

तेथोनि त्रिशुद्धी न रिषे हरी ॥ ७९ ॥

(ए भा अ २)

हरिकीर्तनाचा दुहेरी उपयोग आहे ते करणाऱ्याच्या बरोबर प्रेक्षणाऱ्याचाही उद्धार करते व्यक्तीच्या पारमार्थिक साधनातील दोष जाऊन अन्तः शुद्धि होणे, भगवद्विषयक प्रेमाची वाढ होणे, यामारख्या गोष्टी

‘ देवाच्या चाटि आळवावे देवा ’

असा हेतूने केलेल्या हरिकथेने होतात दिवाय या कथे मुळे व्यक्तीबरोबर समाजाचेहि हित साधते वारकरी कथा अथवा भजनी निरूपण हे हरिदासी कथेपेक्षा जनजागृतीचे

समाजशिक्षणाचे अधिक प्रभावी साधन आहे या निष्पत्त्यात पूर्वैरग, उत्तरैरग नसून साधूंच्या पद्यांचा अभंग अथवा पद-विस्तार, त्यांतील प्रमेये श्रोत्यापुढे मांडून कला जातो व कीर्तनकार हे करीत असताना त्यास पक्षास पाऊणशे प्रसंगविशेषी शब्द टाळकरी साध तें असतात यामुळे पार मोठा लोभसंप्रद यात होतो

‘लावुनि गृदगभुति टाळ घोर । सेवू ब्रह्मस आवडीने ।’

असे याचे स्वरूप तुकोबानी वर्णिले आहे त्याचा परिणाम त्याच्याच शब्दात सांगायचा तर,—

लुब्धली नादी लागली समाधि । मूढ जन नरनारी लोकारे ।

पंडित शानी योगी महानुभव । एकचि सिद्ध साधकारे ।

पंडितापासून अधिक्षित मूढापर्यंत सर्वांचा अधिकार परत्वे संप्रद वरून घेणारे हरिकीर्तन हे लोकशिक्षणाचे, लोकांची नैतिक पातळी उभारण्याचे प्रभावी साधन आहे वारकरी साधनतील एक अगभूत वैशिष्ट्य म्हणूनच पुढील गोष्टीचा उल्लेख करणे जरूर आहे वारकरी साधने

तील नामस्मरण-हरिकीर्तन हे साधकाला केवळ मुक्तावस्था प्राप्त करून देऊन थांबत नाही, तर ती त्याला सतत्त्व प्राप्त करून देते, साधकावस्थेत चाललेले लोकसंग्रहाचे कार्य मुक्त हास्यावर त्याच्याकडून अधिकच जीमाने सुरू होते आणि तसे होणेच स्वाभाविक आहे कारण स्वतः मुक्त हास्यामुळे त्याचा अधिकारहि उचावलेला असतो शानदेव याचवचने म्हणतात—

जे पुरुषार्थ सिद्धि चौथी । घेऊनि आपुल्या हाती ।

रिगाल्य भक्तिपर्या । जगा देत ॥ २ ॥

वैचल्याचा अधिकारी । मोभाची सोडी बांधी करी

अ १२-२११।२०

परि भुतिस्मृतीचे अर्थ । आपणचि घेऊनि मूर्त ।

अनुष्ठाने जगा देत । वडिन् जे हे ॥ अ १७।२६

या सताच्या कीर्तनाच्या परिणाम ज्ञानेश्वर महाराजांची गीतेतील अ * श्लोक १४-सतत कीर्तयतो मा-यावर भाष्य करताना जा सांगितला आहे तो जन्म याचावा कीर्तनाच्या उत्कर्षाचे याच्यापेक्षा अधिकारवाणीने वर्णन करणे अशक्य आहे

नामदेवराय थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगतात

नाचू किर्तनाचे रगी । जगदीप लावू जगी ।

मग्न्यागरी वाय कवचाचे आहे, आपण देवाच नाव

घेतले की फुटे असे म्हणणारा परमार्थी नव्हे. नाथमहाराज म्हणतात, तो भक्त पारंगती आहे.

धर्माधर्म न विचारिता । म्हणती ईश्वरचि मोन दाता ।

हे भक्त पाखंडी कथा । —भागवत

गुकारामचोराहि सांगतात—

इंद्रियासी नेम नाही । सुखा राम म्हणोनि काई

जेवी माझीसवे अन्न । सुख न दे तें भोजन ॥

ही तो अग्नी नाही चिन्ह । गाईल वेच्येच्या ठव्याने

पदरपूरची वारी नेली म्हणजे साधनाची सर्व साधना संपली असे मान नव्हे. त्याने नियमाने भजन केले पाहिजे. तसेच आपली विहित नित्य नैमित्तिक कर्मे वेळीच पाहिजेत. त्याशिवाय परमार्थ नाही.

पावावया परमार्थ । अवग्र्य पाहिजे शुचिष्मता ॥

त्याचे नैतिक आचरण शुद्ध हवे. कर्मे ईश्वरार्पण बुद्धीने करीत ईशाचे स्मरण केल्याने परमार्थास हवी अशी चित्त-शुद्धि प्राप्त होते. त्याने रोज नियमाने जपध्यानादिक वेळीच पाहिजेत नाथमहाराज म्हणतात—

जया परमायाची चाड । तेणे वाढावें लिंगाड ।

घरुनि भजनाति चाड । नित्य नेम आदेश ॥

व हे साधन परमात्मा दिसे पर्यंत केलेच पाहिजे.

जे जे दृष्टी दिसे तें ते हरिरूप । पूजा ध्यान जपत्यासी नाही ॥

बाप्ती सर्गना अवश्य आहे असे नाथमहाराज आवर्जून सांगतात.

उत्कृष्ट साधना करून देव प्रसन्न झाले म्हणजे देव काय देतात हे श्रीगुरुव्रतानी पुढील दोन अभंगात पारस्व उत्तम गीतीने दिले आहे.

श्रीगुरुनि अन्वय यशवशावळी ।

परस्परकुळी जागरण ॥ १ ॥

म्हणविले मागे पुढें चाले बैसे ।

केळा सामरस्ये अभिषेक ॥ २ ॥

एकछत्र झळके उन्मनी निशाणी ।

अनुहृतध्वनी गगनगर्जे ॥ ३ ॥

गुफया स्वामी स्थायी निजगर्दी दासा ।

करुनि उल्हासता सप्रेमता ॥ ४ ॥

पिकलिया संदे कडुपण गेले ।

तेसैं आम्हा केले पाहुरगे ॥ १ ॥

काम प्रोष लोभ निमाले ठार्याचि ।

अवघी आनदाची सृष्टी झाली ॥ २ ॥

आठव नाठव गेले भावाभाव ।

झाला स्वयमेव पाहुरग ॥ ३ ॥

गुफा म्हणे भाग्य या नावे बोलिजे ।

ससारी जन्मिजे याची लागी ॥ ४ ॥

भगवत् कृपेने साधक स्वयमेव पाहुरग झाला की साधनाची समाप्ति झाली. 'सा काष्ठा सा पर गति ।'

पण या नामसाधनाची मीज अशी आहे की साध्य परी मिळ झाले तरी 'भजन' मुटत नाही.

यामुळे या साधनाचे वैशिष्ट्य सागावयाचे म्हणजे या भक्ति साधनेत साधन भक्ति व साध्य भक्ति असे प्रकार करता येतील. देवाहून भिन्न राहून नामस्मरणादि करणे ही साधन भक्ति आहे व स्वतः देव होऊन त्याचे व भजन करणे ही साध्य भक्ति आहे.

'शिवो भूत्वा शिव यजेत् ।'

ही उच्च वैदिक भक्तीच दारकन्याची उच्च भक्ति आहे

गाय वासुदेय वासुदेवा ।

असे तुकोबा म्हणतात.

जानेश्वर महाराज म्हणतात.

मीचि होऊनि पाडवा ।

करिती माझी सेवा ॥ शा. अ. ९ ॥

या भक्तीच्या उत्कर्षास ते पंचम पुस्तार्थ मानतात व मानवी जीवनाचे ध्येय समजतात. 'सा काष्ठा सा पर गतिः'।

तात्पर्य या मार्गाचे साध्य व साधन थोडक्यात सागावचे तर पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

शिवो भूत्वा शिव भजेत् ।

हे साध्य आहे. वारकरी साधन मदिराचे ते शिखर आहे. सगुण चिह्नाची भक्ति व नामस्मरण हे साधन श या साधना मदिराचा पाया आहे.

गुकारामचोरा म्हणतात.

अवघ्या दगा येणे साधनी ।

मुष्य उपामना सगुण भक्ति ।

प्रगटे हृदयीची मूर्ति ।

भाव शुद्धि जणोनिया ।

बीज आणि फळ हरिचे नाम ।

● उत्कृष्ट टिकाऊ मेटल ● सुबक बळण ● हँडकास्ट बनावट

या खास वैशिष्ट्यांमुळे लोकप्रिय झालेल्या

इंग्रजी, मराठी, हिंदी, गुजराती

मुद्रिकांचे (टाईपांचे) माहेर घर

न्यू नॅशनल टाईप फौन्ड्री

झेणबी वाडी, 'नवाकाळ' कार्यालयासमोर, सांडिलकर रोड, मुंबई ४

'योग भक्ति दर्शन ग्रंथा' साठी हाच टाईप वापरलेला आहे.

सदिच्छापूर्वक

श्रीधर स्टेनलेस स्टोअर्स

बोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४.

— स्टॅंकिस्ट —

देविदयाळ स्टेनलेस स्टील

सारस्वत समाजाच्या भक्त मंडळींचा
अमोलिक ग्रंथ

“श्री चित्रापुरगुरुपरंपरा चरित्र”

लेखिका : श्री. उमाबाई आरूर

प्राप्तीस्थान : वॉम्बे शुक्र डेपो

२१७, राजा राममोहन राय मार्ग, मुंबई ४.

मूल्य १९ रुपये

स्वादिष्ट मसाल्याचे दूध
पेढे, वफी, श्रीखंड, दुधी हलवा, वासुंदी

इत्यादि वपहाराचे जिन्नस मिळण्याचे

एकमेव ठिकाण

न्यू आदर्श दुग्ध मंदिर

रानडे रोड, दादर, (वे. रेल्वे)

श्रीरघुनाथसमर्थ

कार्यक्षमता

विश्वसनीयता

आणि शुद्धता

यांचे प्रतिक

दत्तात्रेय कृष्ण सांडू ब्रदर्स, चेंबूर, मा. लि.

चेंबूर मुंबई ७९.

प्रथम पुष्पः-

शिक्षात्रयम्

(कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षा)

हिन्दी अनुवादसहित

अनुवादकः गोविंद नरहरी वैजापूरकर

न्याय वेदान्ताचार्य, सपादक - दैनिक सन्मार्ग, नाशी

पृष्ठसंख्या . २३९.

मूल्य-३ रुपये

द्वितीय पुष्पः

स्तोत्रादि संग्रहः

पृष्ठसंख्या :- ४२६ मूल्य-५ रुपये

श्रीगुरुचरित्र काव्यम्।

सटीकम्

पृष्ठसंख्या :- १०२ मूल्य-३ रुपये

पुष्प द्वावे व अकरावे :

श्रीगुरुसंहिता

(सप्तश्लोकि गुरुचरित्रम्)

चूर्णिका सहितम्

पृष्ठसंख्या : १०२० मूल्य-१० रुपये

पुष्प सहावे व सातवे :

श्रीदत्तपुराणम्

सटीकम्

पृष्ठसंख्या :- ६४७

मूल्य-९ रुपये

पुष्प बारावे :

श्रीमत् प. प. वासुदेवानंद सरस्वती टेंवे स्वामी महाराज यांचे
चरित्र अर्थात्

पृष्ठसंख्या : ३५०] श्रीसद्गुरुचरित्र [मूल्य-५ रुपये

भगवान् श्रीदत्तप्रभूचे आधुनिक भावतार

श्रीमत् प.प. वासुदेवानंद सरस्वति टेंवे स्वामी महाराज

यांचे समग्र ग्रंथ

प्रकाशक : योगिनाराज श्रीवामनरायजी गुळवणी महाराज

श्री वासुदेवानंद सरस्वति ग्रंथमाला

श्रीवासुदेव निवास योमाश्रम, ६३११७ एरंडवन, कर्णे पथ, पुणे ४, या पत्त्यावर चौकशी करावी.

With Best Compliments
From

IN ANY PLAN
PRODUCTION NEEDS PROTECTION
PROTECT LIFE AND PROPERTY WITH

' FIREX '

INDIA'S OWN EXTINGUISHER,
AMONGST THE WORLD'S BEST
ON RATE CONTRACT WITH THE GOVERN-
MENT OF INDIA FOR MANY YEARS MAJOR
REQUIREMENTS MET LAST YEAR BY 'TIREX'

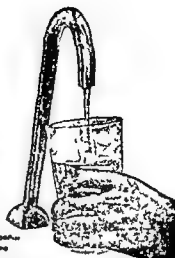
MANUFACTURERS

KOOVERJI DEVSHI

& CO, PRIVATE LTD

164 LOHAR STREET BOMBAY 2

cool,
clean
drinking
water

anytime for any number
almost anywhere

with **Tushar** water coolers

Made, sold and serviced by **UNILAS**

UNILAS LIMITED NEW OFFICE: Ballard Estate, Bombay-2
UNILAS LIMITED NEW OFFICE: Ballard Estate, Bombay-2

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

**EXCEL PROCESS
PVT. LTD.**

117-118, Andheri-Kurla Road, Chakala,
Andheri, BOMBAY-69 (AS)

Anodising • Metal Labels • Novelties

मसाले

लोणची

पापड

चटण्या

वापस्तन पहाव
बेडेकर मसालेवाले

मुगभाट मुंबई-५

इमारत - बोकल रोड, हार्बर रोड, बॉम्बे
फोन नं. - ५६५५५५

योग मन्दि दर्शन

मंडपाचे काम
मनपसंत आणि सुशोभित
करून घेण्याचे
एकच ठिकाण

एस्. जी. गोखले आणि कंपनी

६८९ नातूवाग, पुणे २
फोन नं. ५६४९६

पारमार्थिक-

‘मानसशास्त्र’

गती-अधोगती मनाची हे युक्ति ।

मन लावी एकांती, साधुसंगे ॥ १ ॥

जतन करा, जतन करा ।

धांवते सरा ओढाळ ते ॥ २ ॥

मान-अपमान मनाचें लक्षण

लाविलिया ध्यान तेंचि करी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मन उतरी भवसिंधु ।

मन करी बंधू चोऱ्यांशीचा ॥ ४ ॥

भगवद्भक्त तुकाराममहाराज या अभगात पारमार्थिक दृष्ट्या मानसशास्त्राची मांडणी करीत आहेत यात गति किंवा अधोगति ही मनावर अवलंबून आहे व त्यामुळे जीवाला नव किंवा मोक्ष होतो, असा सिद्धांत मांडतात आणि हा बंध चुकविण्याचे साधनही सांगतात. पारमार्थिक दृष्ट्या मानसशास्त्राची मांडणी असे म्हणजे ते एवढ्याचमाटी वी, व्यावहारिक मानसशास्त्र व पारमार्थिक मानसशास्त्र यात भेद आहे. तो जसा पारमार्थिक मानसशास्त्र निवृत्तीकडे शुकते तर व्यावहारिक मानसशास्त्र प्रवृत्तीकडे शुकते. पारमार्थिक मानसशास्त्रात पुण्य पापात्मक विचाराना प्राधान्य असते तर व्यावहारिक मानसशास्त्रात पाप पुण्य विचारपेक्षा व्यावहारिक लाभाला प्राधान्य असते. पारमार्थिक मानसशास्त्रात करपनाचा व भाव्याचा सर्वोच्च अंमनो तर व्यावहारिक मानसशास्त्रात त्याचा विस्तार असतो

‘मन एव मनुष्याणां कारण बन्ध मोक्षयो’

या श्लोकाचा भावार्थच या अभगात स्पष्ट केला आहे.

मन ही पिंड ब्रह्मांडाला खेळती देवगारी अशी अजब शक्ति आहे. म्हणून मनाला ‘मनोदेव’ असेही म्हणतात. ते सुष्ट आहे तसेच दुष्ट आहे. ते शत्रु आहे तसेच मित्र आहे. ते भिरे आहे तसे धीटही आहे. ते सद्बुचित आहे तसे व्यापक आहे. ते अपकारी आहे तसे उपकारी आहे. ते बालवत् आहे तसे पिशाचवत् आहे. ते ह्री आहे तसे समजम आहे. ते उन्नति करते तसे अवनति घडविते. ते दुर्जन आहे तसे सज्जनही आहे, म्हणून मनुष्याकडून ईशत्वाकडे नेणारे मनच आणि मनुष्यत्वाकडून पशुत्वाकडे नेणारेही मनच. यामुळे ‘गति-अधोगति’ असे म्हटले.

वास्तविक जीव हा परब्रह्माचा अंग असल्यामुळे तो स्वभावतः निष्पापिकच आहे ता कर्मात असून कर्मातीत जावे, देहात असून देहातीत आहेत, पण जसा जीवाला बंध-मोक्ष भावविणे हीच मनाची ‘युक्ति’.

‘नवल लापवी कैचें मन । शुद्धी उपजरी भीषण ।

चिडपा लावूनी जीवपण । मुय-हुय जाण भोगरी ॥

म्हणून तुमोगानी ‘गति-अधोगति मनाची हे युक्ति’, असे म्हटले त्रिगुणाचा आध्रय करून, ते जीवानी उन्नति करते, आहे त्याच स्थितीत देवते विवा त्याच्या अधोगती ग नेते.

‘ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठति राजसा ।
जघन्य गुणवृत्तिस्था अधोगच्छति तामसा’ ॥ गी. १४/१८
असे हे परस्परविरोधी गुणानी युक्त कल्पक, कुदाल
जगदस्त. जगाला हालविणारे विचित्र इन्द्रिय आहे.
सामान्य मनुष्याची गोष्ट तर दूरच, पण सामर्थ्यसंपन्न
पुरुष विंशा देगी याच्या तडाख्यातून सुटले नाहीत.

मन देवासी दुर्धर । मन भयकरा भयकर ।
मनं आवळिले हरिहर । मनासमोर कोण राहे ? ॥ ए. भा

‘राज्य प्राणासी मुक्ता । भस्मासुर भस्म झाला ॥
गुरुपत्नीसी रतला । क्षय रोग त्या चंद्राला ॥
इद्रा अर्गी सद्धा भें । नामा म्हणे विषयासगे ॥’
भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायात चित्त-चैतन्ययोग भग
वतानी सांगितल्यानंतर अर्जुनाची ‘चञ्चल हि मनः कृष्ण’
हाच तक्रार आली. तो म्हणतो.

‘जे निरोधिले घे उकावो । ज्या सयमचि होय सावावो ।
‘तें मन आपुला स्वभावो । साडील काई ? ॥’ शा. ६।४/१६
त्याच्या समाधानासाठी भगवतानी ‘अभ्यास आणि
वैराग्य’ हे उपाय सुचविले. त्याप्रमाणेच तुकोबा म्हणताना
‘मन लावी एकाती साधू सगे.’

साधु किंवा सज्जनाच्या सगतीत मनःपर स्फार करून
त्याला वळण लावून ते सांगतील तो अभ्यास करावा
तुकोबाच्या काळी काय किंवा सध्याच्या काळी काय, योग्य
साधु भेटणे दुर्लभच.

टिळा, टोपी, माळा इत्यादि बाह्य लक्षणे दिसतात त्या
निकाणी साधुत्व नादतेच असे नाही. साधूचे मुख्य लक्षण
म्हणजे -

‘मदाय रहित शान । तंचि साधूचे लक्षण ।
मिढाअंगी सदायहीन । लागेल कैचा ? ॥’ दा. ५।१०।१३
पण साधूच्या अंतरगातील या शानाची ओळख साध
काळा कधी पटावी ? म्हणून साधुत्व ओळखण्याचे एक
अगदी सोपे लक्षण अष्टपैलू सामर्थ्यानी सांगितले आहे,
ते असे -

‘करी वृत्ति जो सत तो सत जाणा ।
दुरादोविणे जो नव्हे दैन्यवाणा ।
उपाधी देहेबुद्धी ते वाढविते ।
परि सज्जना केवि बाधू शके ते ? ॥’
देहेबुद्धी नष्ट झालेली असल्याने साधूला कसलीच हज

नसत व तो जल्यत निरपेक्ष असतो, पण अगा सज्जन
भेटेपर्यंत साधकाने स्वस्थ उभाय काय ? नाही. त्याने सनाच्या
गळ्याचा जाश्रय करून बुद्ध्याची तहान तात्पर भागवावी
पण सज्जनाच्या शोधान मान जसायेंच तत्त्वज्ञानाचे
ग्रंथ वाचून ज्ञान हाई ? तसे माधुची टलाली नशा ?
अस काही लोख म्हणतात. पण ग्रंथद्वारा ज्ञान होत असले
तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ते ज्ञान वापरते वळी मनुष्य लटकतो
ज्ञान गहाते पुस्तकात आणि व्यवहार होतो प्रतिकृ मग
तो म्हणू लागतो ‘व्यवहार तो व्यवहार, त्याचा परमार्थादी
काय सज्ज ? प्रपचात होणाऱ्या पाप-पुण्यात्मक क्रिया दाच
अवनति व उन्नतीला कारणीभूत असतात.

‘जो प्रपची साजधान । तोचि परमार्थ करील जाण ।
जो प्रपची अप्रमाण । तो परमार्थ लोटा ॥ दा. १२३
या विद्वताचा त्रिखर पडतो म्हणजे, पुस्तकातून ज्ञान
कळते किंवा नेहता येते, परंतु पुस्तके अभ्यासून वैराग्य प्राप्त
होत नाही. म्हणून देहधारी साधूच्या सगतीचीच आवश्यकता
आहे, तस्य एकात मानवतो-म्हणजे अनुभवाला येतो
ज्या एका स्वरूपात सर्व वृत्तींचा अंत होऊन ते स्वरूप
आपण अनुभवीत आहोत याची जाणीवही संपते, तो
एकात तात्पर्य, हा मनोऽप्याचा अभ्यास प्रत्यक्ष देहधारी
साधूच्या सहावातूनच सहज होतो. कारण

‘सहज बोलण हित उपदेश । कळनी सायास शिकविती ॥
काय सांगू आतां मताचे उपकार । मज निरंतर जागवीती ॥’
असे तुकोबा म्हणताना

‘मन लावी एकाती साधुसग’
हा चरणार्थ या हेतूने सांगितला आहे.
साधूने शिकविले पण साधकाने अभ्यास घेला नाही,
तर त्या शिष्याच्या उपयोग काय ? त्यासाठी एकाप्रतेने
मनन-निदिध्यासन लागतेच. साधूने ज्ञानोपदेश करून
मनाला वळण लावले तरी ते ज्ञान योग्य प्रकारे ग्रहण होऊन
जीवनात उतरते की नाही, हे पहाण्यासाठी आपले मनावर
बारकाईने लक्ष पाहिजे शाळेत पतोबी मुलाला शिकवीत
असला तरी मुलाचे लक्ष अभ्यासात आहे की नाही, तो
कुठे उठतो-बसतो, त्याला सगत कोणती आहे इत्यादि
गोर्ग पाळकानेच पाहिल्या पाहिजेत सहा तास तो शिष्य
काच्या सहावासात असला तरी झोप सोडून बाकीचे दहा
तास तो पाळकाच्या सहावासात असतो मग आपली जबाब

दागी ओळखून पालमानेहा त्याचेर लक्ष ठेवले पाहिजे तशीच किंवा त्याहीपेक्षा जास्त ज्ञानदारी मनावर लक्ष ठेवण्याची आपली आहे म्हणून दुसऱ्या चरणात तुवोवा म्हणतात —

‘जतन करा, जतन करा

वाढ जनावर नसे गवतावर धावते तसे हे मन विषया कडे धाव घेते तरी त्याच्यावर लक्ष ठेवा, त्याला सामाव्या वास्तविक हे आपले कर्तव्य नाही का ? आपल्या मनाच्या हालचाली आपणास कळतात की दुसऱ्याला ? वास्तविक मनावर सत्ता आपली एका साधूला ‘को देव ?’ असा प्रश्न विचारला असता ‘यो मन साक्षी’ अस उत्तर तो देतो आपल्या मनाची हालचाल जर आपणासच कळते, तर त्या मनावर आपलेच लक्ष पाहिजे पण मोठे दुर्दैव हेच आहे की जीव ‘आपण मनाचे साक्षी-देव आहे’, हेच मुळी विसरतो. आणि मनाच्या तज्ञानेच नाचतो म्हणून साधूने ‘मनाचा साक्षी तू देव आहेस’ हे साधू काला पटवून द्यावे लागते आपण शरीर जसे ठाकडीकडे वचतो तशी मनाची फाळजी घेतो का ? आपण शरीराची पाण सावण लावून धुतो, पावडर लावतो, नले काढतो, केश कर्तून करतो, तसे मनाबरील डाग आपण नाहीवे करतो का ? काम क्रोधादि त्याची नले काढतो का ? सकल-विकल्प याचे मुडन करतो का ? त्याला आत्मा नात्म विचाराच्या मैदानात सोडून, ते मरणासाठी भिणार नाही असे त्याला धीट करतो का ? सताचा उपदेश भरवून त्याला बाळसे आणतो का ? वास्तविक हे सर्व आपले काम पण ते न करता, आपण मनाला मात्र ते दुर्जन म्हणून दोष देतो

वास्तविक मन सज्जन की दुर्जन ? मूढ विवेकाने पाहिले तर ते सज्जनच ठरते कारण मन सुख असले तेथेच उडी घेते खेळकर पोरामणाने ते कोठेही आनंद शोधते कारण ते घरटाज आहे त्याचा जन्म आनंद सागरात, मनाचे मूळ पहिले अह स्फुरण त्यात म्हणजे समुद्राचेच पाणी तसे मन म्हणजे भगवद्भूति ‘इन्द्रियाणां मनश्चात्मि’। ब्रह्माचा अश जो जीव तो आपल्या वित्प्रमाणे आनंदात राहणाऱ्या शूर वीर असेल म्हणून मन त्याच्या सहवासाला आले पण मालक जीव विषय विषयीन असलेला पाहून, मनही विषयातच आनंद शोधू

लागले जीव जर ब्रह्मानंद चाहेल व मनालाही तो हारा दाखवील तर तेही आनंदात राहिल त्याला खुशीने निरिंद्रिय सुप्ताची वाट दाखवावी लागते त्याला आनंदाची वाट दाखविणे हे जीवाचे कर्तव्य नव्हे का ? म्हणून ज्ञानोवा यथायाने म्हणतात

‘का जे यया मनाचें धक निकें ।

जे देखिलिया गोडीचिया ठायी सोकें ।

म्हणोनि अनुभवसुखचि क्वतुजें ।

दावीत जादने ॥ शा ६२ ।

पण जीव ही वाढ त्याला दाखवीत नसल्याने ती मनाला माहीत नसते, म्हणून आत्मसुप्त बोधध्याच्या मानगडीत ते पडत नाही असे सुखाचे स्थान जरी त्याला कळले तरी सवयीमुळे ते इन्द्रिये बरोबर घेऊन ते ते स्थान पाहू लागते आणि ते दिसले नाही म्हणजे तळमळते म्हणून इन्द्रिये वाजूला ठेवून इन्द्रियातात आमाराम कसा अनुभवावा हे साधुसंगतीत शिकून जीवाने मनाला ते शिकवावे लागते

‘धावते सैरावैरा ओढाळ ते’

असा चंचलत्वाचा गुण हागून तिथ या चरणात मनाच स्वरूपलक्षण सांगतात.

‘मान-अपमान मनाचे लक्षण’

मनाचे स्वतः असे स्वरूप प्रतीत होत नाही म्हणून मान-अपमान, हिंसा-अहिंसा, दभ-अदभ इत्यादि विरोधी गुणदोषाची कल्पना करणारे आणि ज्याची चटक लावावी त्या गोष्टीच्या मागे लागणारे ज आतरेन्द्रिय, ते मनाचे स्वरूपलक्षण होय ते प्रत्यक्ष दिशत नाही, पण त्याच्या कल्पनाकार भाराचा अनुभव मात्र प्रत्येक मनुष्यास आहे

‘हं मन कैसें केवढें । ऐसैं पाहा म्हणा तरी न सापडे ।

दरबी राहाटाक्या थोडें । त्रैलोक्य यया ॥ शा ६४ ।

‘वाशा मन हें नाव । एतही कल्पनाचि सावेव ।

जयाचेनि सगे जीव—। दशा वस्तु ॥ शा ११।१०

‘सकल्यें सृष्टि घडी । सर्वेचि विकल्पोनि मोडी ।

मनोरमाचिया उतरडी । उतरी रची ॥ शा ११।११

‘करू नये त्याची करी विवचना’

याप्रमाणे ईश व जीवसृष्टि ही कल्पनेनेच व्यापिली आहेत ईश सृष्टीचे मूळ कल्पनाच

‘एकोऽहं बहुस्याम्’

हे स्फुरण प्रथम झाले आणि हंसा मूर्धला मुखवात झाली पुढे
‘महर्षय सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्ताया ।’

मन्नावा मानवा जाता येथालोक हमा प्रजा ॥ गी १०॥६
तसेच जीव सृष्टीचे. आधी मनात कल्पनेचे स्फुरण, मग
तिचे स्मरूप, मग तिचे व्यक्तरूप व शेवटी स्थूलरूप
उदाहरणार्थ ‘घर असावे’ हे कल्पनेचे स्फुरण, ‘त्याच्या
रचनेची कल्पना’ हे स्मरूप, ‘त्याचा नकाशा’ हे
व्यक्तरूप आणि ‘प्रत्यक्ष घर’ हे स्थूलरूप

मानापमान हे लक्षण पूर्वाधात सागून उत्तराधात
मनाचे दुसरे लक्षण सांगतात

‘लाविलिया ध्यान तेंचि करी ।’

ज्या कल्पनेची मनाला चरित्र लावावी त्या कल्पनेला ते
चिकटते मी जीव, मी पापी, मी दुःखी इत्यादि कल्पनाना
ते जसे चिकटते, एवढेच नव्हे तर त्याचा ध्यास घेते,
तसेच मी परमात्मा, मी पुण्यवान्, मी मुरारी याही
कल्पनाना चिकटून ते ध्यास धरते असे हे परस्पर विराधी
लक्षण मनाचे आहे म्हणून शेवटच्या चरणात तुकोबा
म्हणतात —

‘तुका म्हणे मन उतरी भवसिंधू ।

मन करी बधू चौ पाशीचा ।’

परस्पर विरोधी गुणानी युक्त असे मनाचे स्वरूप
असल्यामुळे मनाचे तोंड विपद्याकडे फिरविले की तुम्ही
संसारत अडकता आणि ते अतर्मुक्त करून आत्मसाम्राज्याकडे
वळविले की तुम्ही चौ पाशीच्या पेण्यातून मुक्त होता
नाथ म्हणतात

‘या मनाची एक उत्तम गति । जरी स्वयं लागल परमार्थी ।
तरी दामी करी चारी मुनी । दे बाधोनि हातीं परब्रह्म ॥

‘लाविलिया ध्यान तेंचि करी’ हे मनाचे बर्म ध्यानात
घेऊन, या संसारचक्रातून सुटण्यासाठी साधुसंतानी साधका
पुढे पुष्कळ मार्ग ठेवले आहेत तुकोबा याचा विस्तार
न करता ‘मन लावी एकाती साधुसंगी’ । एवढेच सांगतात,
कारण साधू साधकांला ‘अधिकार तैसा करू उपदेश’ या
न्यायाने त्यांचा अधिकार पाहून अचूक मार्गदर्शन करतात
पण सज्जन सगति मिळेपर्यंत साधकाने स्वस्थ बसावे
काय ? म्हणून स्वतःचा अधिकार पाहून कोणता मार्ग
पत्करावा यासाठी ते मार्ग कोणते आहेत ते आपण पाहू

१. जर अगात नेट आणि स्वभाव करारी असेल तर
त्या साधकाने परमार्थ विरोधी कल्पना, मनाच्या आधीन
न होता, मोडून काढावी तुकोबा म्हणतात

‘होऊ नको वार्हा या मना आधीन ।

नाहवे वचन त्याचें वार्हा ॥१॥

हटीयाची गोष्टी मोडून टाकावी ।

सोई ही धरावी विठोबाची ॥२॥

तुका म्हणे झाले जे मना आधीन ।

तयासी बधन यम करी ॥३॥

२ हे श्लेषणामार्गे नसल्यास मन कुठे जाते तिकडे खुद्दाला
जाऊ दे, पण साधकाने त्याच्यामागे लागून धावू नये
तुल्याच्यामागे मालव लागल्यास ते पुढेच पळते, पण
माल्याची पाठ फिरल्यास तेही धावून माल्यामागे येते
चैतन्याच्या आधारावरच मन जगत असल्याने त्याचा
आधार तुटताच ते पागळे पन्ने

३ हेही हा नमन्याम

‘जेवि हिरन दिग चिगिजे । ए भा

तेवि मर्नचि मन धरिजे ।’

लेपटाची वेगळी जमी लागडाच्या छनी-हाताड्यानी
तोंगवी लागते तसेच समारंभाला कारणीभूत होणाऱ्या
कन्या पारमार्थिक कल्पनानीच तोंडाव्या

असे ऐसी हे कल्पना । माधने दे समाधाना ।

एवढी ह पतना । मूळची ॥’ हा ७-५-२५

परतु नाथ इत्याद देतात की

‘हेही तैचि गा लाहिजे ।

जै गुरुकृपा पाविजे सपूर्ण स्वयं ॥ ए भा

४ हेही न जुळल्यास मनाशी मैत्री करून त्याला हळू
हळू शिन्वावे

‘चोर भाडारी करिता पूर्ण ।

चोर चोरते निवारी जाण ।

तेवि मनासी करिता मित्रपण ।

मााचे अवगुण मनचि नासी ॥ ए भा

समर्थानी मनोजेधान मनाला या उपायाने निवडिजे
आहे पण ही चार साधने जरी सांगितली तरी गुरुकृपा
आणि मनाची परमार्थाने ओळख या गोष्टी सहजसाध्य
नाहीत

५ नाथ म्हणतात—

‘साधनां मांसी मुख्य भक्ति ।

न्यात विशेष नामकीर्ति ।’

म्हणून सर्व सतानी एकमुखांने नामसकीर्तन हे साधन सांगितले. श्रीगणेशदेवानंद सरस्वति म्हणतात —

ही स्वरूपाची मात । ही छबी अत्यद्भुत ।

हे एक बाळें निश्चित । मनोमत्स्य ज्यात सापडे ॥

चतुर व चिन्तक साधक एक शका अशी घेईल की तुकोबानी मनाला देगाच्याही वरच्या पायरीवर वसे धनविले ! मन उघाला कारण होईल हे म्हणणें योग्य वाटते, कारण मनुष्य अनेक कल्पनांच्या जाळ्यात सापडून पाहयतो, याचा अनुभव आहे ‘गोड परमार्थ वाटे कडू आणि कडू विषय वाटे गोडू.’ ही मनाची स्थिति प्रत्ययाला येते. पण ‘तुका म्हणे मन उतरी भवसिंधु’ हे कसे ! मुक्तिदाता मन की भगवत ! मन स्वतः जड असून परप्रकाशाने म्हणजे हृदयस्थ चैतन्याने प्रकाशित होते. ते सर्व इंद्रियांचा राजा आहे हे पळे, पण हे त्याचे राजेपण चैतन्याच्या जिवावर आहे, म्हणून आत्मरूपेने मुक्ति प्राप्त होईल. पण परप्रकाशित जड मन गुस्वीला म्हणजे निसारसागर तरून जाण्याला समर्थ कसे होणार ! ही शका योग्यच आहे.

हिच्या समाधानासाठी आपण ध्यवहारातील एक उदाहरण घेऊया दिवसा सूर्यप्रकाशाने व रात्री दीपप्रकाशाने आपला सर्व व्यवहार आपण करतो म्हणून सूर्य व अग्नि या दोघांनाही आपण देव मानतो. आता सूर्याने सर्व शरीर प्रकाशित केले पण डोळ्या नसेल तर ते दिसेल का ? ज्याच्या योगे सर्व दिसेल असे नेत्राविना दुसरे इंद्रिय नाही. सूर्याशिवाय नेत्र असून आपल्या आणि नेत्राशिवाय सूर्य असूनही आपल्याच. सूर्य प्रकाशाने नेत्राचाच का दिवते ! कारण सूर्य हीच त्याची देयता आहे, म्हणून डोळ्यात तेज. म्हणजे डोळ्या ही सूर्याची विभूति म्हणून तो सर्व पाहतो. डोळ्या

सूर्य तेजाने जसे इतर पदार्थ पहतो तसा तो सूर्यही पाहू शकतो. हीच गोष्ट मनाच्या बाबतीत ततोतत स्पष्ट पडते

मन हे आत्मसत्तेच्या साहाय्याने जसे सर्व व्यापार जाणते तसेच शुद्ध झालेले एकामन मनच आत्मस्वरूप जाणते, कारण ते आत्मारामाची विभूति आहे. गीतेस भगवत म्हणतात माझ्या विभूतीत—

‘इद्रयाणा मनश्चास्मि ।’

डोळ्या चहूबाजूला वळला की सर्व दिसते आणि वर आकाशापडे वळला की सूर्य दिसतो. तसेच मन बहिर्मुख झाले की त्याला विषय दिसतात, आणि तेच आत्मरूप झाले की त्याला आत्मारामाचा साक्षात्कार होतो. म्हणून ‘तुका म्हणे मन उतरी भवसिंधु ।’

मन प्रसन्न ठेवले, म्हणजे ते संकल्प विकल्प रहित केले, की त्याच्यासारखे दुसरे दैवत नाही. मनानेच एकदा मी जीव नसून परमात्मा आहे असे ठराविले की मुक्तच, म्हणून तुकोबा म्हणतात—

‘मन करा रे प्रसन्न ।

सर्व सिद्धीचे कारण ॥ १ ॥

भोक्ष अथवा बधन ।

मुख समाधान इच्छा ते ॥ २ ॥

साधक साधक पदित ।

श्रोत बचे एका मात ॥ ३ ॥

माही माही आन दैवत ।

तुका म्हणे दुसरे ॥ ४ ॥’

हे पारमार्थिक मानसशास्त्र सर्वच सर्वांना मान्य आहे. श्रीसमर्थ मनोजोषात म्हणतात,

सुरेदे कीपरी कल्पना ते अविद्या ।

सुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या ।

मुळी कल्पना दोरुपे तेचि जाळी ।

विवेके सरी स्वस्वरूपे मिळाळी ॥

— डॉ. रा. द. प्राणी

मानवी जीवन-विकासातील सद्गुरूंचे स्थान

मानवी जीवन ही एक सामान्य गोष्ट नसून ती एक अत्यंत महत्वाची, रक्षणीय व सर्वधनीय अशी वस्तु आहे पण हे जीवन माणसाला वसे प्राप्त होते, यासाठी मतभेद आहे अनेक हुष्कर प्रयत्नांना आलेले हे एक सुमधुर फल आहे अनेक हुज्जतांची ही एक परिणति आहे. परमेश्वरापासून अलग झालेला हा जीव अनेक जन्म घेतल्यानंतर या उत्कृष्ट अवस्थेला प्राप्त झाला आहे. ही अवस्था गूढज्ञे लाभलेले एक नेत्रधीपक भाग्यच आहे प्राण्याच्या धड पडीच हे मोठे सुयश आहे

प्राणी कर्म करित असतो व तो कर्मप्रमाणे पुढील देह प्राप्त करून घेतो असे आपल्या शास्त्रज्ञांनी मानले आहे, याचाच पुनर्जन्माचा सिद्धान्त असे गृह्यतात हा सिद्धान्त अनेक सत्कर्मी सिद्ध झाला आहे अशा प्रगारे दीर्घ प्रयत्नानंतर ही जी अमोलिक वस्तु प्राप्त झाली आहे तिचे काहीतरी महत्त्व असले पाहिजे व काहीतरी प्रयोजन असले पाहिजे, कारण—या सृष्टीच्या मुळाशी योजनता, कल्पनता, चातुर्य, संयोजन या गोष्टी दिसतात

या जगात तीन गोष्टी अत्यंत दुर्लभ आहेत त्यापैकी मनुष्यत्व याचा पहिला क्रमांक आहे भगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य गृह्यतात की—

दुर्लभ त्रयमेवैतद्वैयानुग्रह हेतुवत् ।

मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुष सश्रय ॥

जरा अन्य भाषेत सांगायचाच झाल्यास परमेश्वराला ओळव्याकरिता त्या दयाघनप्रभूने हा सुंदर मानव निर्माण केला आहे. या निर्मितीत परमेश्वराने आपली सर्व बुद्धीमत्ता व बौद्धत्व खर्च केले आहे. बीयशास्त्राच्या सिद्धांतप्रमाणे 'मानव ही निरपवाद व निर्दोष अशी जीवसृष्टीची निर्मिति आहे,' असे म्हटले आहे यापेक्षा अधिक निर्दोष कृति आजच्या तरी विज्ञानाच्या वक्षेत येत नाही असे जर असेल तर या कृतीचे प्रयोजन कायिले पाहिजे तिचे रहस्य ओळखले पाहिजे त्याचा हेतु समजून घेतला पाहिजे

‘महता पुण्यपण्येन कीर्तयकायनीस्त्वया ॥

जीवन ही जर जादू नसेल व अनायासे प्राप्त झालेली वस्तु नसेल व ती अमूल्य वस्तु असून जर प्राप्त व्हायला अतिशय कठीण असेल तर ती ज्या अवस्थेत दिली (मिळाली) त्यापेक्षा ती उत्कृष्ट करणे, दिव्य करणे ही गोष्ट क्रमप्राप्तच आहे किंचिदुना ते परम कर्तव्य आहे .

मग अशा प्रश्न निर्माण होतो की, या जीवनाचे ध्येय तरी काय असले पाहिजे ? पण हे वसे निश्चिंत होणार यासाठी शुद्ध, सात्विक, पवित्र बुद्धीची वावश्यकता आहे, शुद्ध बुद्धीतच ध्येयस्पी विंगचे यथार्थ प्रतिनिध पडत असते परंतु दैनंदिन व्यवहारात अनेक दुर्घटनांमळे व दुर्घट प्रसंग ने बुद्धि मग्नि होत असते अशा प्रकारच्या बुद्धीला

प्येवान्ते भान होणे कठीण व हातेच तर ते अयथार्थ व संदिग्धही असणे शक्य आहे, जर ते अयथार्थ-अभवा-संदिग्ध असेल तर, माहाप्राणतेचाहि प्रादुर्भाव होणार, म्हणून सर्वांचे मूळ जीवुद्धि आहे. ती मुद्धि शुद्ध व्हावी, अशी इच्छा असली पाहिजे किंबहुना आपल्या शास्त्रकारांनी हे जाणूनच संस्कारांची योजना केली आहे. माणसाच्या जन्म काल-पायनच या संस्कारांची सुरुवात होते. फेवदा हा व्यापक विचार आपल्या पूर्वजानी घेला आहे ! हे संस्कार जीवनात अत्यंत अवश्यक आहेत. म्हणून त्या त्या प्रसंगी त्याची मुयोप्य व्यवस्था केली आहे. संस्कार यात मूळ शब्द 'सम + कृ' आहे व याचा अर्थ-शुद्ध-करणे, स्वच्छ करणे, पवित्र करणे, उजळा देणे असा आहे. यालाच सत्गुणाचे आधान व दोषाचे अपनयन असे म्हणतात. या संस्कारांचाच संस्कृतीची वसंध आहे. भूपणभूत जी सम्यक् वृत्ति तिला सस्फुटि म्हणतात. सुंदर-आचार, सुंदर विचार आणि त्यांच्या- (सुंदर आचार-विचाराच्या) सुंदर समन्वयाने मानवी जीवनाला सुंदर व पवित्र आकार प्राप्त होत असतो. अशा प्रकारचे जीवन हे आदर्श, अनुकरणीय व गौरवारपद होत असते, हे संस्कार मानवावरच केले जातात. पशु किंवा इतर प्राण्यांवर नाही. पशु किंवा इतर प्राणी याच्या प्राथमिक गरजा जरी सारख्या असल्या तरी संस्कारामुळे ते प्राणी व पशु यांच्यामध्ये बमीन अस्मानाचा फरक पडतो.

अशा प्रकारचे उत्कृष्ट व आवश्यक कार्य कोण करणार ! म्हणूनच जीवनात गुरूचे स्थान आहे. गुरूची ही आवश्यकता मानवी जीवनातल्या विविध अवस्थेत असते. स्वल्प फक्त भिन्न असते एवढेच. या सृष्टीत मानवी जीवाने पटव्यास केला की, तेव्हापासून गुरूची आवश्यकता आहे. आणि निसर्गाने त्याची योग्य योजनाही केली आहे. 'माता ही सर्व मानवी जीवाचा आद्य गुरू होय.' गुरूवर अत्यंतिक विश्वास असेल तरच चांगले संस्कार होणार. गुरू हे आपले सर्वस्व वाहेत असे वाटते पाहिजे. "जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धरी" हा लोकोक्तीत का. रोल अर्थ भरला आहे. मानवी-जीवनाला पहिला आकार देण्याचे काम आई करते. आईवर मुलाचा जितका विश्वास असतो तितका विश्वास दुसऱ्या कोणावरही नसतो. सर्व गोष्टी पडताडून पहाण्याची बसोटी म्हणजे आईच होय असे त्यानेली वाटते म्हणून जगातील

विचारवंत लोक असे म्हणतात की, मुलाचे खरे शिक्षण त्याच्या सहा सात वर्षांतच होत असते. आईचे हे महत्त्व लक्षात घेऊनच मानवाला 'मानुदेवोभव' असा हिला पाठ, उपनिषदांनी दिला आहे. स्मृतिग्रंथेही आईचे हे अनन्य साधारण महत्त्व ओळखून 'उपाध्यायान दशाचार्यः आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥'

आचार्य आणि पिता याच्यापेक्षाही वरचे स्थान आईला दिलेले आहे व ते अगदी बयार्थ आहे. यानंतर 'माने' 'पिता' हा गुरू होय. उपनयन नामक महत्त्वाचा संस्कार घेतल्यानंतर मानवी जीवनात आचार्यरूपी गुरूचा प्रवेश असतो.

इह इह हा मानव जीवनाच्या विशाल प्रांगणात प्रवेश करू लागतो, अशा घेलीच त्याला गौणळप्याची शक्यता असते व तो गौणळ नाहीसा करून त्याला योग्य ते मार्ग-दर्शन करण्याचे काम गुरू करतो. अशा या गुरूचे महत्त्व मानवी जीवनात फारच आहे. गुरूच्या स्पर्श जीवनाला ह्याल्यानंतर जीवनाचे मानेरोपरे उगळू लागतात. जीवनाचा प्रत्येक भाग स्वच्छ होऊ लागतो. अज्ञानरुपी अंधकाराची निवृत्ती होऊ लागते. स्वभावाचे उदात्तीकरण होऊ लागते, म्हणून आपल्या पूर्वजानी भगवान् वेदव्यासाचे सर्व मानव जातीचे गुरू म्हणून अत्यंत बयार्थ वर्णन केले आहे.

नमोऽस्तुते व्यासविशाल गुहे

कुलारविंदायतपःनेत्र ।

वेनत्वया भारत तैलपूर्णः

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥

म्हणूनच गुरुपौर्णिमा हा गुरू स्मृतीचा दिवस मानला जातो. व्यासांच्यारूपाने सर्व गुरूचे स्मरण करायचे असते. मानवी मूल्येच जनत व संवर्धन करण्याचे महान् कार्य ज्यांनी केले. त्याच्या स्मरणाचा तो दिवस आहे. कृतशता ही भारतीय संस्कृतीमधील एक महान् गुण आहे व ज्ञानदात्या गुरू-विषयी कृतज्ञ जमणे ही महान् व उच्च परंपरा आहे. अज्ञा-प्रकारे ज्ञानदात्या गुरूविषयी कृतशता व्यक्त करण्याचा हा गस्कार म्हणजे भारतीय संस्कृतीने मानवाला दिलेली ही मोठी देणगीच आहे, असे ज्ञानदाते सद्गुरू, हे ईश्वरपेक्षा श्रेष्ठ आहेत असे प्रौढोक्तीने काही कतानी बर्णिले आहे. ईश्वर व सद्गुरू हे जर दोन्ही समोर

उभे राहिले तर प्रथम वदन कोणाला करावे ? असा प्रश्न आला असता, महात्मा कवीर म्हणतात. प्रथम गुरूला वदन करावे. कारण ईश्वर प्रसन्न झाल्या तर जगातील इतर वेभव प्राप्त होईल पण गुरू जर प्रसन्न झाल्या तर तो ईश्वराचाच साक्षात्कार करून देतो. कवीर म्हणतात.

‘गुरू गोविंद दोऊ रखे कोने लगू पाय ।

बलिहारी गुरू आपनो जिन गोविंद दियो बनाय ।’

अशा प्रकारचे गुरू हे सामान्य कोटीतले गुरू नसून ते असामान्य आहेत. म्हणूनच त्यांना सतगुरू म्हटले आहे, ध्येयाकडे घेऊन जाण्याचे काम सद्गुरूच करीत असतात. जर ध्येयमार्ग प्रज्वलित करायचा असेल तर त्याला गुरू वृत्तेच्या दीपाचीच आवश्यकता आहे. अशा ज्ञानदात्या, व ध्येय प्रदर्शक गुरूविषयी भगवत्पूज्यपाद श्रीमत् शंकराचार्यांनी शतशेरी प्रण्यात अत्यंत आदराने सद्गुरूचे वर्णन केले आहे. आचार्य म्हणतात.

दृष्टांतो नैव दृष्ट स्मिन्नुन्नजठरेसद्गुरोर्ज्ञानदातुः

स्पर्शश्चेत्तत्रकस्य त्वनयतिपद्मोत्खर्णतामरमधुरं ॥

नस्पर्शत्वतथविधित चरणयुगेसद्गुरुः स्वीयशिये

स्वीयं साम्य विधत्ते भवति निरुमस्तेनवा लोकिकोऽपि ॥

या त्रिभुवनात ज्ञानदात्या सद्गुरूंना दृष्टान्तच नाही. परी माचा दृष्टांत द्यावा तर तो परिस लोपडाचे सोने करतो, परंतु सोने करण्याचा स्वतःचा गुण त्याला देत नाही. परंतु सद्गुरू हा शिष्याला सद्गुरू करतो व सद्गुरू करण्याचे गुण पण देतो म्हणून सद्गुरू हा अनुपमेय होय. ज्ञानाने अज्ञानरूपी अवधारक नाहीसा करून शिष्याला कृतार्थ करण्याचे काम सद्गुरू करतात.

आपल्या सर्व शास्त्रकारांनी व सत महात्म्यांनी सद्गुरूचे महत्त्व मुक्त कंठाने प्रशंसिले आहे. केवळ मोक्षमार्गातच सद्गुरूची आवश्यकता आहे असे नाही तर व्यावहारिक जीवनही सुपरंपन्न होण्याकरिता व उत्कृष्ट ध्येयनिष्ठतेची सिद्धि करिता सद्गुरूची आवश्यकता आहे

म्हणूनच शास्त्रकारांनी असे म्हटले आहे की मानवी जीवन प्राप्त झाले असता तीन वस्तूची नित्य सेवा केली

पाहिजे. म्हणजे तीन वस्तूंचे स्मरण केले पाहिजे व ओळख ठेविली पाहिजे. ‘यापुत्रीव त्रयः सेव्यः वेदान्तो गुरू ईश्वरः’ येथे वेदान्त शब्दाचा अर्थ सत्शास्त्र व ईश्वर म्हणजे चित्शक्ति आणि गुरू म्हणजे सद्गुरू देह ही दीपत्या याने गुरू हा माध्यम निंदु असल्यामुळे, तो ईश्वराचे दर्शन ही करून देतो व सत्शास्त्राचे दर्शनही करतो, सद्गुरू तो पाहिले की जो वेगळाही स्वार्थपरायण न होत. निरंतर शिष्याचे शाश्वत कल्याण करे होईल; याचाच विचार करतो तो. गुरू हा शिष्याचे जीवन उदात्त बनवितो व त्यामध्ये सुगंध निर्माण करतो, गुरू काय करीत नाही ! सद्गुरूची प्राप्ति झाली असता, जीवनात निर्भयता व तेजस्विता प्राप्त होते ती जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे. प्रथमतः संस्कारांनी व ईश्वरपूण बुडोने निष्काम कर्म योगाने चित्त शुद्ध व सात्विक होऊन उपसर्गाने निश्चल होते.

तेथे ज्ञानाचा उदय झाला असता पराभक्तीने क्रमशः साधक हा ईश्वराचा होतो व नंतर ईश्वरस्वरूप होऊन जातो. या मानवी ध्येयाकरिता आरागारी-निष्कामकर्म, उपासना व ज्ञान ही साधने साधक-शिष्याच्या जीवनातील आवश्यक मूल्ये आहेत. ह्या तीनही मूल्यांचा योग्य समन्वय शिष्याच्या जीवनात सद्गुरूच करून देतो. म्हणून सद्गुरू हा ब्रह्मा, विष्णु, महेश स्वरूप आहे. ब्रह्मा ही कृतिशील देवता आहे. विष्णु ही भक्तीची देवता आहे व शंकर ही ज्ञान देवता आहे. निष्कामकर्मयोग मधुरा-भक्ति व ज्ञान यांचा योग्य समन्वय सद्गुरूच्या जीवनात झालेला असतो म्हणूनच सद्गुरू साक्षात् ब्रह्मरूप आहे,

‘गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥’

असे योग्य वर्णन शास्त्रकारांनी केले आहे. एवंच, गुरू हे शिष्याला स्वकर्मशील बनवून भक्तीचे माधुर्य दाखवून ज्ञानमंदिराकडे नेत असतात. यातच शिष्याची इतिकर्तव्यता आहे. अशा-या साधकाना नितात आदर्शनीय, निरपम प्रातः स्मरणीय, बंदनीय सद्गुरूंना शतः प्रमाण.

— रघुनाथशास्त्री जोशी

Swastik serves through Rubber. . .

Products of a wide range
and variety
Products of superior Quality.

**M/s. Swastik Rubber Products
Limited,**

Kirkee, Poona No 3.

Phone No 55201.

Grams 'Swastrub'

कोनाचें हापूस-पंचायतन

कोना मिल्क बार
सहासिनी सदन गिरगाव मुंबई ७

स्थापना: १९२८

द्वारकानाथ
आणि कंपनी

WHY BLAME OTHERS...

Let us face it, Mr Printer! apart from machines, plates, paper etc, ink can spoil printing jobs. Yet it is often ignored. Because it forms a just part of printing costs, it hardly figures in estimates. But it can make or mar the final result! You must therefore use the best ink of proven uniform quality properly formulated, packed by research, one you can use with confidence. RAINBOW offers you all this, and technical service in addition. Remember, RAINBOW stands for printing ink you can depend on always!

RAINBOW
PRINTING INKS

Rainbow Ink & Varnish Mfg Co. Ltd.
133-G Vakhola Santacruz Bombay 55
PHONE 533234-533235 GRAMS RAINBOWINK

With Best Compliments From :

卐

M/s. Raja Traders

9 Wallace Street, Bombay-1.

तिच्या साडी कडे वळून

पुन्हा पुन्हा

पहावेसे वाटते...

बनारसी, बंगलौरी
कांजीवरम व
झेंलॉन, डॅक्रॉन
टैरीकोट वगैरे
आकर्षक साड्यांचा
भरपूर स्टॉक.
तसेंच सोने, चांदी,
हिरा, मोती, यांचा
खानीलायक माल
मिळेल.

वामन

पेठे

पेठे बिल्डींग

हरी

दादर, मुंबई २५

रातडे रोड

HARDCASTLE & WAUD Mfg. Co. Pvt. Ltd.

Alice Buildings, Dr. Dadabhai Naoroje Rode, Bombay I-BR

Manufacturers & Suppliers of :-

Industrial Paints & Varnishes, Acid & Alkali Resisting Cement, Heat Treatment Chemicals & Cutting Coolants, Insulating Varnishes- "Biolac" Synthetic Resins, Roofing Compounds, Gaskets - Cut to Customers, Specifications from High Pressure Jointing, Perfect Liquid Jointing, - "Holdtite" Series Adhesive Sticks, Steel Wire Brushes, Rust Disintegrator and Rust Preventives etc. etc.,

Industrial & Laboratory Furnaces & Ovens, Dial Thermometers, Bomb Colorimeters etc., (Craftsman's).

Sole Selling Agents :-

Hardcastle Waud & Co., Private Limited

Alice Building, Dr. Dadabhai Naoroje Road, Bombay I-BR.

Telephone : 255771 (3 lines).

Telegrams "WAUDCO".

Branches at :- CALCUTTA, MADRAS & AHMEDABAD.

Telephone :- 30916

Telegram :- HARDSTOCK

With Best Compliments From

MOHANLAL AND COMPANY

Stockists and Distributors

For Bolts, Nuts, Rivets & Other Fastenings

Manufactured By

GUEST, KEEN, WILLIAMS, LTD.

AND

**Dealers in hardware, mill Gin stores and
Government Contractors**

HEAD OFFICE :

144 Diamond Building,
Lohar Street, Bombay. 2.

BRANCH OFFICE :

1092-B, Lambeshwar Naka
Relief Road, Ahmedabad. 2.

भक्तिविवेक

भगवत्प्रेम अशा परमेश्वराची प्राप्ति करून घेणे हे मानव जन्मातीच प्रधान कर्तव्य आहे. सर्वेश्वर संपन्न अशा परमेश्वराची प्राप्ति करून घेण्यास मानवदेह योग्य-समर्थ आहे. मानव देहाची योग्यता फार मोठी आहे. देवसुद्धा या मानव देहाची प्रशंसा करतात. आणि आपणास मिळाल्या अशी प्रार्थना करतात, “मुकुद सेवोदयिन् सृष्टारिन् ” असे प्रमाणवचन त्यानंदल प्रसिद्ध आहे

सात्त्विकशास्त्रेष्टुद्धा मानवाना ईश्वरप्राप्ति व्हावी या उद्देशाने प्रवृत्त झालेली आहेत. त्या शास्त्रांना अनुसरणारे संपुरण परावाष्टेचा प्रयत्न करून ईश्वर प्राप्ति करून घेतात. सात्त्विक शास्त्रांनी प्रतिपादन केलेला हा मार्ग अनादिशब्दापासून प्रवृत्त झाला असून जळप्रद म्हणून सर्व सज्जनाना समत आहे अशा सात्त्विक शास्त्रांमध्ये ईश्वर प्राप्तीची अनेक मार्ग जरी मागितली असली तरी त्या सर्वांमध्ये भक्ति हे साधन सर्वोत्तम साध्य असून सर्वोत्तम सुख आहे म्हणून साधुसंतानी मोठ्या आदराने याचा स्वीकार केला आहे.

“भक्ति म्हणजे थोडक्यात भगवद्भजन होय.”

‘भगवान् अग्नि परमेश्वरानि’ सुप्रसिद्ध ‘भगवान् परमकारणिक असून अपरिमित ऐश्वर्य संपन्न आहे. ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, यत्न, वीर्य आणि तेज या सहा गुणांनी तो सर्वदा युक्त आहे. जगाची उत्पत्ति, स्थिति व नश्ट करणारा म्हणून तो प्रसिद्ध आहे

भगवान् सर्व कर्मांची जळे देतो. भक्तावर अनुग्रह करतो भक्तावरता नाना रूपे घेऊन भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करतो त्याच्या प्रसन्नतेवर सर्व सिद्धि अवलंबून आहेत. तो भक्त वत्सल आहे. तो सर्वसेव्य आहे असा आपला अनुभव दिव्य सामर्थ्यसंपन्न अशा महर्षींनी आणि महात्म्यांनी व्यक्त केला आहे. पुरातन काळापासून येणारा हा अनुभव साधुसंतानी भाजरी आपल्या प्रत्येकास येतो असे स्पष्ट सांगितले आहे.

युक्तीने पाहिले तरी भगवान् सर्वोत्तम साध्य आहे. म्हणजे सर्वोत्तम त्याची सेवा करावी हे योग्यच दिसते सर्वेश्वर सर्व शक्तिमान् कर्तुमन्यपारर्तु समर्थ व नियामक अशा ईश्वराचे भजन म्हणजे सेवा अत्यंत अल्प शक्तिमान् सर्वथा अवमर्त्य व निष्कर्म अशा मानवाने करणे हे उच्चिन्न कमपात आणि अवश्य कर्तव्य आहे यात विवाद नाही.

अवश्य कर्तव्य केले नाहीतर मानवाचे जन्म पतन होतं हे निर्वर्गसिद्ध आहे म्हणून ते केले पाहिजे.

“अनित्यमसुख लोभमिदं प्राप्य भजस्वमात्रं”

अर्थ:—हा मानवदेह अनित्य आहे. तो केव्हा नष्ट होईल याचा नेम नाही तो गर्भवासादि अनेक दुःखांनी युक्त आहे. तथापि अंतर्गत दुर्लभ असून सर्व पुण्यार्थ मिळवून देणारा आहे. दुर्लभ असा मानव देह मिळाल्यावर तो जोरपैत नष्ट झाल्या नाही तोपर्यंत सत्वर महो भजन कर, अने भगवान् श्रीहृण आदल्या प्रिय निष्कर्म म्हणजे

अर्जुनास स्पष्ट मागतान्

‘अगा माते न भजयथात्मागी। कवण पळ पा आपुळिये जमी।
नाइपरीकी भोगी। निश्चिती केली ॥

नातरी विना की वयसा। या आणि यासि हा ऐसा।
मज न भजता भरवसा। सुखाचा कोण ॥ (ज्ञानेश्वरी)

अनेक टु रानी भरलेल्या या मृत्युलोभात येऊन मला
उसे भजू नये रेरे ? अरे अर्जुना ! माझे भजन न करण्याला
जे आपल्या आगी वीणते सामर्थ्य आहे. हे घरच्या
जोरावर का भोगाच्या जोरावर बेक्किरी झाले आहेत
अथवा विद्येने जिंजा ताह्याने हे जेपरीं होऊन वसले
आहेत ? माझे भजन न करता असे जेपरीं होऊन वसण्या
मार्गी या प्राण्याना सुखाची ग्यारी जोगाची आहे ? असे
ज्ञानेवर महाराज म्हणतात

एवदशानरुन भगवद्रजन अरस्य कर्तव्य असून न
नेत्यान माननाचे अथ पतन टारले आहे असे सिद्ध होते

अवश्य कर्तव्य असलेले भगवद्रजन विविध व अनंत
पळाला देणारे आहे पळ दोन प्रकारचे असते. एक
अचान्तर पळ व एक मुख्य पळ भजनाची अथातर म्हणजे
आनुपंगिक पळे विविध आहेत भगवद्रजनाने मानना
अभिव्यक्त होते माननाची अभिव्यक्ति सर्व ज्ञाना आणि
सर्व रागांना नेहमी अपतित असत भक्ताची मानयता
मजनने अभिव्यक्त झाल्यामुळे तो भक्त मानवमानाच्या
जितार्थ प्रकट होता ‘सर्वभूतहितरेता’ असे भक्ताचे
पूर्ण रूप आहे त्याचेच मर्णाचा विश्वास असतो तो सदा
चारमपन्न ज्ञाना मजनातून त्यास मान मिळता व्यवहारात
मानयता, अभिपत्ति, विश्वासास्पदा, सदाचारमपन्नता
न मजन मान्या ही पळे फार महत्वाची ज्ञाने त्यामुळे
जगात मुख्यस्थान आणि मुख्यमृष्टि याची जाद होत असत
आता हा थडक्यात भजनाची आनुपंगिक पळे आहेत
मुख्य पळाला विचार भाडा आहे त्यानरता पुढील रचने
पहाण्यामाखणी आहेत

भक्त असल रचनेने सर्वेच्या मोक्षाप्रसन्नो भक्ति
निग्रान परिपाठयनि सर्वाभीष्टान् प्रय उति मोक्ष दापयति
भक्त्या असाध्य न किंचित्ति’ इत्यादि

अर्थ — भक्तच मला भगवान् स्वतः भक्ताचे मोक्षविज्ञा
पावून रक्षण करतो मर्ग इच्छित पळे देतो व मोक्ष देता
भक्तीने अमाध्य जसे नाही नाही सगळ्यामुळे आहे भक्तीने

भुजाला अदळपनाचा लाभ झाला प्रजादाचे शक्ताविका
पावून रक्षण झाले अशीप दुर्भर अगा दुर्वासाच्या शापानून
मुक्त झाला राजकुळ मर्णाचा प्रतिकूल असताना द्रोणीची
गिऱ्या करण्याचा टु शासनाचा उद्देश सिद्ध न होता
द्रोणीचे रक्षण झाले सुगीन, मिमीगण यांना राखून
झाला सुदामाची विपत्ति नष्ट होऊन मपत्ति त्याम मिळाली
उदयामध्ये अगलेल्या परिस्थितीचे ब्रह्मात्म्यापावून रक्षण झाले
इत्यादि उदाहरणे पाहिल्यावर भक्तीने सर्व पळे मिळतात
असे सिद्ध होते स्वतः भगवतानेही भक्तीने सर्व पळाचा
लाभ होतो असे स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे

‘यत्तर्माभिर्यत्तपसाज्ञान वैराग्यतश्चयत्।

योगेन दान धर्मेण श्रेयोभित्तिरैरपि।’

गर्ग मद्रत्तियोगेन मद्रत्तो लभतेऽक्षसा ॥

अर्थ — रमने, तपाने, शानने, वैराग्याने, यागान,
दान रमाने व इतर साधनाने जे पळ मिळते ते सर्व पळ भक्ति
योगाने माझ्या भक्तास अनायासाने मिळते. सर्व साधनांनी
दुर्लभ असलेली माझी प्राप्ति माझ्या उत्कट भजनाने होत
परमेश्वरप्राप्ति हे भजनाने मुख्य म्हणजे परम पळ आहे
ते मिळाले की पूर्णता येत

‘ईश्वरप्राप्तीचा क्रम भक्तिशास्त्रात वगण केला आहे”

पूर्व जन्मात जिना या जन्मात केलेल्या पुण्यकर्माच्या
परिपाडाने धवण-वीतनादि भक्तीचा उदय होतो या भक्तीने
भक्ति, निरक्ति व भगवत्प्रणोय अशी तीन पळे प्रक्रम प्राप्त
होता भक्ति म्हणजे प्रेमलक्षणाभक्ति निरक्ति म्हणजे
विषयाचे ऐक्य, आणि भगवत्प्रणोय म्हणजे भगवताच्या
मतिचे स्फुरण होय. ज्याप्रमाणे भोजन पावून पुष्टि, इन्द्रियाचा
पुष्टि आणि धुयानिवृत्ति होणे अर्थात् एक एक धाम
धतऱ्याने थोडी तृप्ति, थोडी पुष्टि व थोडी सुखेची निवृत्ति
हात होत शेवटी पूर्ण तृप्ति, पुष्टि व धुयानिवृत्ति होणे
याप्रमाणे प्रत्येक वीतनादि भजनाने थोड प्रेमलक्षणाभक्ति,
थोडे विषयामभक्ति वैराग्य व थाडे ह्मणत भगवताच्या
मूर्तीचे स्फुरण होते म्हणून मतत भजन कराव

इत्युच्युतार्थ भजतोऽनुबुद्ध्याभक्तिरिदं भगवत्प्रसाध ।

भगवन्तिव भगवत्स्य राजन् तत परादाति सुप्रातसाभत् ॥

अर्थ — सतत भजन केल्याने परम प्रेमरूपभक्ति, पूर्ण
निरक्ति आणि पूर्ण भगवताच्या मूर्तीची स्फूर्ति होते. त्यामुळे
भगवत्स्वरूपाचा साक्षात्कार होऊन पराजानीचा लाभ होतो

तात्पर्ये भगवत्प्रणोद परिपक्व व्याख्याय भगवान् स्वतः पूर्णो नन्द ब्रह्मरूपाने साक्षात् स्फुरतो. यामच ईश्वरप्राप्ति असे म्हणतात

‘मामेवेष्ट्यसिस्त्यते प्रतिजाने प्रियोऽमि मे ।

निर्भरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाठ्य ।’

इत्यादि वाक्यानी भक्तास भगवत्प्राप्ति होत असे प्रतिपादन केले आहे. म्हणून निष्काम असो सन्नाम असो अथवा मोक्षनाम असो त्याने भगवद्भक्ति करावी, आपले परमहित संपादन करणे असे भक्ताचे मुख्य फळ आहे. ते अविनाशी असल्यामुळे त्यास अनंतफळ असे म्हणतात.

“भक्तीचा प्रभाव लोकोत्तर आहे.”

परमेश्वर भजनानेच मी कृतार्थ होईन असा भक्ताचा निश्चय असतो. या मुद्दर निश्चयामुळे घाह्य दुराचारांना त्याग करून त्यांचे त्याचे मन धर्माला अनुसरू लागते. तो मदाचारी होतो व नित्य शान्ति त्यास मिळते. हे अर्जुना! माझा भक्त नाशाला प्राप्त होणार नाही तर छतार्थ होईल अशी नू प्रतिज्ञा कर. असे भगवान् अर्जुनास स्पष्ट सांगतात. अज निळासाररी उदात्तरणे प्रसिद्ध आहेत माझा भक्त दुराचारी असो, सकदात सापडलेला असो, अयोग्य जग्न दुर्लभ जगाची प्रार्थना करणारा असो, अतिमृद असून त्याने रक्षण करणारा कोणीही नसो, तो नाशाला प्राप्त होणार नाही. कृतार्थच होईल असा भक्तीचा प्रभाव आहे

‘भक्तीचे वैभवहि अप्रतिम’

शाली भक्त भजन करीत असताना त्याच्या हृदयात परम सुखरूप भगवान् आविर्भूत होतो त्यामुळे सर्व संसारदुःख नाहीसे होत. चित्तास विश्रांति मिळते आणि त्यास परम सुख प्राप्त होत. या परम सुखामच भक्तीने मिळणारा पंचम पुद्गलार्थ असे काही लोक म्हणतात. अशा परमसुखाने वैराग्यरूपी महाभाग्याचा लाभ होतो. जगात कोणताहि लाभ होवो त्यास भय हे आहेच. भोगाचा लाभ झाल्यास रोगाचे भय असते. वित्त मिळाल्यास राजाचे भय. बलवानास शत्रूचे भय, गुणवानास दुष्टाचे भय, शरीरास मरणाचे भय याप्रमाणे प्रत्येकास भय आहे. सर्व पदार्थ भयाने युक्त आहेत. ‘वैराग्यमेवामयम्’ केवळ वैराग्य हे भयरहित आहे. वैराग्यामुळे भक्तास निर्भयता प्राप्त होते.

“अशा भक्ताचे ईश्वरवर पूर्णप्रेम असते.”

यातून इतकेच निपटत झाले की, सर्वांश नारायणाचे ध्यान करावे. ईश्वराची सगुण रूपे अनेक आहेत. त्रिशंख भगवतांनी अर्जुनास प्रत्यक्ष दाखविले तेव्हा अर्जुन म्हणतो, 'देवा ! तुझ्या देहामध्ये इन्द्रादिक देव आणि नाराचराचे समूह मला दिसतात. तसेच तेथे प्रजेचे नियमन करणाऱ्या चतुर्मुखा ब्रह्मदेव, यशोदादिक ऋषि, तामुक्ति प्रभृति दिव्य सर्प मला दिसतात. ज्याला अनेक हात, अनेक उदर, अनेक नेत्र आहेत, सर्वत्र अनंतरूपे व्याप्ती आहेत, ज्याला आदि, मध्य व अंत नाही असे तुझे विश्वरूप आहे. अर्जुन पुढे म्हणतो, भगवता ! तुला पुढेमागे सर्व जाला नमस्कार असो. तू अनंत गळानी व अपरिमित पराक्रमानी सवत्र असून अप्रति विशाला व्यापून राहणारा असल्यामुळे तू सर्व आहेस. तुझ्यापेक्षा अन्य काही नाही. असे विश्वरूप मनात आणून त्या विश्वरूपाचे ध्यान काही लोक करतात. सगळी सौंदर्यासार सर्वस्व धारण करणारा आनंदमय असा दिव्य अथवा चतुर्भुज, सर्वजनाच्या मनाला मोह निर्माण करणारी मुखली बाजविणारा, दासचक्र, गदापद्म धारण करणारा भगवान् वासुदेव याचे ध्यान कोणी करतात. तर कोणी परममहाशक्ति सुंदर सुंदर अशा रजतनद्याचे, कोणी अद्भुतरूपधारी अशा नरसिंहाचे, कोणी व्याघ्रचर्मोत्पारी शशाङ्क शैलराचे, कोणी माला-रमडट, डमर-त्रिशूल, शस्त्र-चर्मधारी त्रिगुणामय गुरुरूप दत्तात्रेयाचे, कोणी जगदंबा, मारुवती इत्यादि देवतांच्या रूपविशेषाचे ध्यान करतात त्याचरित्र देवतांचे ध्यान करावे हे इष्ट व मुख्य आहे ते न समजल्यास पुढील पक्ष सांगितल आहेत. असे ध्यान करण्यास जो असमर्थ असेल त्याने ग्यानाचा अभ्यास करावा. 'इतर त्रियापासून चित्त परवृत्त करून एखाद्या ग्राह्य प्रतिमेचे ठिकाणी चित्त पुन पुन ठेवणे यास ध्यान' असे म्हणतात. 'ग्यानाभ्यास हात नमल्यास वेळ ईश्वर सतोपा कृताच श्रवणजीर्णनादिकर्म करावे तातें ईशगुणश्रवण, नामसर्वान्न श्रीरस्मरण, मयेश्वराचे पादसेवन, अच्युताचे अर्चन, त्रिश्वश्रवण जगदीश्वरदास्य, भगवत्सख्य व आत्मनिवेदन यांपैकी अनेक अथवा एक कर्म ईश्वरास सतत श्रवण प्रधान व्यवहार त्याकरताच करावा. हेहि शक्य नसल्यास सर्व कर्मफळ त्यास करावा. म्हणजे कोणत्याहि फळाची इच्छा न धरता ईश्वरार्पण पुढीने कर्म करावे. अर्थात अग्निराग उत्तम अमल्यास ध्यान, मयम

असल्यास ध्यानाभ्यास, मद असल्यास ईश्वर सतोपा कृताच सर्व कर्म, मदतर असल्यास सर्वकर्मफळ त्यास, असे शोडक्यात भक्तीचे स्वल्प चार प्रमाणे आहे म्हणून भक्ति कोणसहि करता येते.

“इतर साधनापेक्षा परमेश्वराचे भजन सुलभ”

व्यवहागत मानवाना देवाचे सहाय्य अवश्य मिळवावे लागते. कारण देव यजाने सगुष्ट होतात आणि मानवास इष्टार्थ देतात असा नियम आहे. तेव्हा इष्टार्थ संपादन करण्याकरता अधिक धर्म करावे लागतात. विशेष नियमाचे परिपालन करणे अवश्यक असते. यापेक्षा परमेश्वराचे भजन पार सुलभ आहे, त्याकरता द्रव्यादिकांची अपेक्षा नाही. अरण्यातील पत्र, पुष्प, पळ किंवा नुसते पाणी झाले की पुरे. त्याने भजन होऊ शकते. झाडाचे एखादे पान अथवा, पुष्प जखो अथवा फेवळ पाणी असो ते प्रेमाने ईश्वरास अर्पण करावे म्हणजे झाले परमेश्वराचे भजन. त्याने ईश्वर सगुष्ट होतो आणि भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करतो. भगवान् म्हणतात- अरण्यातील पत्रपुष्पादि मिळवण्याचे श्रममुक्ता माझ्याकरता नसत. स्वभावतः किंवा दानान्ना म्हणून अवश्य केली जाणारी कर्मे म्हणजे देहधारणा करता केलेले भोजन, गमनादि लौकिककर्म, आणि होमदान, तपादि शान्तीय कर्म जे घडेल ते मला अर्पण कर की झाले माझे भजन. त्यास इतर माणसांची अपेक्षा नाही इतके सुलभ परमेश्वराचे भजन आहे.

‘भक्तीचे निरुपम सौंदर्य’

यदगान्त्राने सांगितले ते साधुसतानी आचरणात आणले. मर्यादा रजोगुणी पुरुषाना जे अशक्य असे भगवद्भजन माझे हातून पडते म्हणून आनंद होतोच. मन हे आनंदरूप परमेश्वरावर ठेवत असताना परिणामी आनंद मिळतोच. त्याच्यावर पूर्ण कृपा असल्यामुळे भगवान् त्याच्या चित्तवृत्तीत अनरूपाने प्रकट होऊन त्याचे अज्ञ न नष्ट करतो. त्यामुळे भक्त सर्व सुंदर होतो असे भक्तीचे सौंदर्य असल्यामुळे ते सौंदर्य निरुपम आहे हे सिद्ध होते ईश्वरप्राप्ति करून देणारे भगवद्भजन मुख्य, सुंदर, सुप्रद व अनंत फळ आहे आणि मानवाचे अवश्य कर्तव्य आहे. म्हणून मानवाने मोठ्या आदराने या सात्विक भगवद्भजनाचा अंगीकार करावा. कामाने ईश्वरप्राप्ति करून घ्यावी आणि मानवी जीवनाचे माफक्य संपादन करावे इतिशाम्

—श्रीवात्सनाजी जेरे, कोल्हापूर.

Passengers ...

**YOUR COOPERATION
CAN PREVENT**

FIRE

IN TRAINS

**OBSERVE THESE
FIRE PREVENTION
RULES**

Issued In the interest of SAFETY In Travel by THE CENTRAL RAILWAY

Rubber Erasers and Rubber Bands

Quality at its highest,
Price at its lowest.

Please Contact :-

Sandow Traders, Examiner Building,
177 Medows Street, Bomday-I.
Phone No. 252398

Low in Phosphorous **FERROMANGANESE** and **SPIEGEL**

By Electric Furnace

Approximate Analysis

	<i>Ferromanganese</i>		<i>Ferromanganese</i>	
	High carbon	Spiegel	Low carbon	
Manganese	68/74%	5/30%	Minimum	70%
Carbon	6.5/7%	2/5%	Minimum	0.30%
Silican	0.15/0.60%	0.20/0.80%	—	—
Phosphorous	0.05/0.10%	0.08/0.12%	—	—
Sulphur	0.002/0.01%	0.002/0.01%	—	—
Iron	Rest	Rest	—	—

Electro Metallurgical Works Ltd.

20 P.M. Road, Bombay BR

With Best Compliments From

M/s. JYOTI WIRE INDUSTRIES

165 Kika Street, 1st Floor, Bombay-4.

Phone No - 334001 / 334137

*With Best Compliments
From*

Jai Hind Rubber Product (Private) Ltd.

Phone 74479

Gram - Jairubber
Bombay, Grant Road

•
*Specialists in Manufacturer of Rubber
and Ebonite goods*

•
Regd office:-

391/F Grant Road, Bombay 7(WB)
Post Box No 1372
Bombay 1(BR)

With best compliments from :

R. J. Mayekar

Textile design and Screen makers.

206 Shidhat Mansion, Room No. 48
Near Chitra Talkies,
Bombay No. 14

ज्ञान-भक्ति-विवेक

ज्ञानी इयेते स्वसंविति । दीव म्हणती शक्ति ।
आम्ही परम भक्ति । आपुली म्हणों ॥

(ज्ञानेश्वरी अ. १८)

भागवतधर्मीय महापट्टीय सत हे बहुधा श्रीज्ञानेश्वर
जकाराम याच्या प्रणालीतील आहेत आणि त्याचे अवतार-
कृत्य सर्व जनसुलभ अशा भक्तिमार्गाच्या प्रचारासाठी,
प्रसारासाठी आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने बहुतेक सर्व श्रीमत्
शंकराचार्यांच्या कैवल्यद्वैताचेच पुरस्कर्ते आहेत. यात
मतभेद समवतता हे मग माहिती आहे. तरी मग बहुशय
जाणत्यांनी अद्वैतपक्षाला फौल दिला आहे हेही उघड आहे
म्हणून अतस्त द्वैत्याना श्रीशंकराचार्यांच्या कैवल्यद्वैताचे वावडे
असल्याने त्यांनी श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानापेक्षा
त्यांच्या स्वतःच्या मनाने श्रेष्ठ असलेले भक्तीचे एक स्वतंत्र
तत्त्वज्ञान रचिल्याचा उपक्रम केलेला दिसतो व त्यासाठी
सत वचने रावविण्याचा आग्रही धरला आहे असे दिसते.

प्रतिपक्षाचे खडण करीत असताना आणि स्वपक्षाचे
भटण करीत असताना कदाही गोष्टी प्रामाणिक भाषणासाठी
वाढ नियम म्हणून अगिःपगल्या लागताना त्यात एक गोष्ट
अशी आहे की प्रतिपक्षाने आपला सिद्धांत शब्दनिविष्ट
करताना गद्याने जे अथ घेतलेले असतील, विधानाची जी
व्याप्ति झाली असे आणि वर्णनाचा जो हेतू मानला
असे, तो प्रतिपक्षाच्या प्रामाणिक बुद्धीप्रमाणे जसाचा
तसा ग्राह्य झाला पाहिजे परंतु हे विधान सर्वच ठेवतात

असे नाही. खडणासाठी स्वतःला सोपीस्वर होतील असेच
अर्थ वा हेतू प्रतिपक्षाच्या विधानावर लादून मग त्या
सोपीस्वर अर्थाने प्रतिपक्षाचे खडण शब्द-वाङ्मत्याच्या
बळावर केले जाते. ही पद्धति धर्मातच उचित नव्हे.

सतच्या वाङ्मयनिर्मिती मागची भूमिका आणि घनावर
भाष्य लिहिण्याच्या मगगान् श्रीशंकराचार्यांसारख्या भाष्य
कारांची भूमिका ही एकरूप नव्हे. ही गोष्ट प्रथमतः लक्षात
घेतली नाही तर शब्दाचे अर्थ कसे करानेत यासंबंधीचे
निश्चित गमक निदान सतवाङ्मयाचा विचार करताना सरी
उपलब्ध होणार नाही. सताचे वाङ्मय हे नवीन तत्त्वज्ञान
निर्माण करण्याच्या भावनेने निर्माण झालेले नाही. जुन्या
ग्रंथाचे अर्थ कोणी विवृत केले आहेत ते पुढा मूळशब्द
अर्थानी प्रगट करण्यासाठी निर्माण झालेले नाहीत. ते एक-
तर स्वतःच्या हृदयात अनुभविलेला शास्त्रात्काराचा आनंद
त्या त्या अवस्थानुरूप प्रगट करण्यासाठी स्वाभाविकपणे
निर्माण झालेले आहेत. किंवा भक्तिपराइमुख विषयप्रस्त
इद्रियाधीन अज्ञानी अशा सामान्य जनतेला पारमार्थिक
सुखाचा मार्ग दाखविण्यासाठी प्रगट झाले आहेत.
त्यामुळे त्यांच्या वचनाची पूर्वापर सगती तत्त्व
ज्ञानाच्या दृष्टीने लक्षात घ्याव्याचा प्रयत्न करावयाचा
झाला तर अर्थवाद, जवस्थामेद, विषयेस्तुति इत्यादि हेतू
विचारात घेणे आवश्यक होते. तत्त्ववेत्त्याचे मोलणे अतस्त
रीत्या एका भेदासाठी अवलंब, तरी त्याच्या प्रतिपादन

श्रीलोक व बाह्य हेतूत अंतर पडत हे लक्षात घेतले पाहिजे. सन वाळग्रयामध्ये भक्तीचा, सगुणाचा, नामलपाचा आणि प्रेमानुभवाचा पुरस्कार अत्यंत आग्रहाने फार स्पष्ट शब्दात बारवार केलेला जमता आणि त्या आवेशात ज्ञान, योग, कर्म, व्रत, नियम, केशव्य, मोक्ष यांच्यासंग्रही तुच्छाची, पि काराची वा उपेक्षेची भावना करी सौम्य तर कधी तीक्ष्ण शब्दांनी प्रगट करी जात, निराळ्या ठिकाणी आपणच यापक्षा निराळे प्रतिपादन करे आहे. त्या विधानाचा वाट विधानाशी (अधिकार भेद, अवस्था भेद माना नाही तर) विरुद्ध येतो हे लक्षात घेतले. निरुद्धाची तत्त्व ज्ञानाची चारले म्हणायलाच झाले की, त्याच्या तुलनेला मोक्ष हा गात्रगात्रा आणि जगाचा चंगल म्हाणावयाची ती गात्र गात्र प्राप्त करून देणारी आहे, मातृपक्षा भेद आहे अस मागण्याची एक पद्धति प्राचीन काली होती. मतांनीही मधून मधून हा पद्धति स्वीकारिली आहे तिचे कोणी परमार्थता सत्यत्व मानावयाचे ठरविले तर तत्त्वज्ञानदृष्ट्या माठीचे अन्वेष उत्तर हाईल उगाहरणाय-श्रीपूजनाधी भागवतामध्ये भक्ति आणि ब्रह्मसुख याचा किती भावाणी संग्र जडला आहे न पाहिले म्हणजे माझ्या वरील म्हणण्याचा प्रत्यय येईल.

“यालागी जाणजे माझा भक्ति।

न पावा गमती चारी मुक्ति। ए भा १६
ना विवराचन विनामी।

मात्र याणी ओढगणा। ए भा २६
मन्मथ सभा करिता पाही।

जल सायुज्यता लाग पायी। ए भा २७
गण प्रगटे माझी चौथी भक्ति।

तिच्या पायी चारी मुक्ति। ए भा १८
भक्तिवैरागी याणी यासी।

चारी मुक्ति त्याच्या गरी। ए भा. २०
ब्राह्मण भजन मागे।

भक्ति सुख पाया लग्न। ए भा १७

मात्र मुक्तीचा संग्र असलेली ही सव विधाने पाहिली म्हणजे मावन अवस्थेत उपयोगी पडणाऱ्या जनेक प्रकारच्या सद्गुणांना गौण करण्यासाठीच केवळ सत मोक्ष मुक्तीचा उपयोग करतात असे स्वच्छ दिसते.

भक्तीच्या प्रतिपादनासाठी भक्तीची उपेक्षा करताना

भक्ति का पाहिले आणि मोक्ष का नका हा सांगत असताना काही सत वचने अशी आहेत —

‘सर्वात्मरूपण। माझे हिरोनि नेता कोण ॥

मनी मनीची आरग्यी। सेरा व्हायी ऐसी गोडी ॥

मोक्षाचे ता अम्हा नाही अवघड ॥

तो असे उघट गाठोटीती ॥’

अस श्रीमद्गुरु तुकाराम महाराज म्हणतात श्रीपूजनाय महाराजानी श्रीउद्भवाचे ताडी पुढील वचने पातली आहेत म्हणसी म्या दिवली नित्य मुक्ति।

तरी ते भजपाणी सिद्ध होती ॥

दिवली म्हणजे हे मिथ्या बदती।

बातुगी ख्याती दातुवाची ॥”

आता या उचनाकडे पाहून मनात निचार येता की, मुक्ति स्वतः सिद्ध आहे म्हणून ती मिळणे यात विशेष नाही तर भक्ति ही आहार्य अस्वाभाविक आहे की काय? सर्वात्मरूपण हिरोनि नेणे शक्य नाही मग भक्ति हिरोनि नेणे शक्य आहे काय?

वर उल्लिखिलेल्या उद्भवाच्या उत्तीच्या थोडे आणि उद्भव म्हणतो—

‘भक्तीच्या पाणी जमली मुक्ति।

वाढली मुक्ति भक्तीत घाती।

मेन्नी बे का भक्ति। मानुहती ॥

निती मी सर्वथा नाकळे।’

आणि मुक्ति भक्तीच्या पाणी जमली ती स्वतः सिद्ध कशी? पुढे तर ती स्वतः सिद्ध आहे असे म्हटले आहे

ती दोन्ही बजने परमार्थत सय मानता येणार नाहीत अधिकार भेदन धर्मेच्या दृष्टेपुरती सत्य मानता येतील अमृतानुभवात तर भक्तिभजन हेही स्वतः सिद्ध मानले आहे प्रकाशाची गडदी दिव्याच्या ज्योतीला न दे नेम असे कोणी सांगत नही ती तिच्या ठिकाणी स्वभावताच अत नान असे बीजानोपराय म्हणतात

माझिने सहजस्थिति। भक्ति ताव।’

असे ज्ञानेश्वरीतही म्हटले आहे श्रीतुकाराम महाराजानी ‘जळो माझी ऐसी बुद्धि। मज पाली तुजमयी ॥’

या अभंगामध्ये ‘जोडिले त्या नाही अमेगची आवडी।’ असे म्हटले आहे त्यावरून सुद्धा कोणतेही द्वैत तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार मतवाळप्यात आण असे भासत

असले तरी त्यावरून त्यांना अर्द्धत तत्त्वज्ञान मान्य नव्हते असा अर्थ करता येणार नाही. कारण अभेदाची आवडी नाही असे प्रेमसुखासाठी म्हणणारे श्रीतुकाराम महाराज 'गातो नाचतो ते दांपत्यीनो जना । प्रेम नारायणा नाही जगी ॥' असेही म्हणतात. ज्ञात येथे शब्दाचे अर्थ परमार्थासाठी सत्य घेतले तर आपत्ति येईल की नाही ? याचा विचार सज्जाने अग्र्य केला पाहिजे. पंचम पुढ्यार्थी वरील भक्तीचे वर्णन करीत असताना ही भक्ति सोने वा अलंकार, चंद्र वा त्याचे चांदणे, जू वा त्यावरील तरंग यासारखी अभेदान्वयाची अमते. असे नवजानाच्या समाधानासाठी वर्णन करण्याची प्रथा आहे. पण श्रीतुकारामाच्या वरील अभंगात तर हा पंचम नाममान भेद अपेक्षित नाही तर

'जळ न गाती जळा । वृद्ध आपुल्या पळा ।

भोक्ता तो निराळा । तेणें गोडी निवडली ॥'

असे ते म्हणतात. या ठिकाणी नाममात्र तर सोडाच पण पाण्याच्या दृष्टीने सजातीय आणि वृद्धपणाच्या दृष्टीने स्वगत भेदही श्रीसद्गुरु तुकाराम महाराजांनी ध्याविले आहेत. आणि उघड उघड विजातीय भेदाचा म्हणजेच शुद्ध द्वैताचा पाठपुरावा केला आहे. आणि त्यातच खरा आनंद आहे. असे सांगितले आहे. आता यावरून भागवत धर्मीय शत द्युत द्वैतमार्गाचे पुस्तकही होते असे म्हणावयाचे की काय ? ते किती गैरसोयीचे अ हे व सर्व वाङ्मयाचा विचार करताना वसे विवगत आहे ते अभ्यासकाना चामले माहिती आहे. त्यामुळे पंचारकाच्या भूमिकेवरून माल राखविण्यासाठी पैसे मांडलेल्या दुकानातील शेतीच्या वचनाचा विचार अधिकार भेदाने घेतला पाहिजे ही गोष्ट लक्षात येईल.

ज्ञान भागि भक्ति हे परस्पर भिन्न मानणे वा त्यात त्रिसर मानणे चूकच ठरेल. कारण परमार्थतः विचार करताना परमोच ज्ञान आणि परमोच भक्ति ही दोन्ही वेगळ नसल्याचे योग्यतेची नसत अगदी एकरूपच आहेत. ध्ववहारदृष्ट्या उपयोगी पटणाऱ्या नामभेदापेक्षा त्यात कोणताही वेगळेपणा नाही. धीशानेश्वर महाराज ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायात म्हणतात—

'ज्ञानी ह्यते स्वसविति । दैव म्हणती दक्षि ।

आम्ही परम भक्ति । आपुली म्हणो ॥'

ज्ञानी ज्याला 'स्वसविति' म्हणजे आत्मज्ञान म्हणतात

त्यालाच भक्तिप्रेमात राहिलेले सत 'परम भक्ति' म्हणतात. असे असले तरी संतवाङ्मयाचा अभ्यास करताना मोक्ष तुच्छतापर या ज्ञानाच्या उपद्रवासार असलेली आणि कैवल्यपेक्षा भक्तीची श्रेष्ठता प्रतिपादन करणारी वचने ज्याच्या दृष्टीत भरली आहेत असा गृहस्थ भाष्या विधाना वर, ते ज्ञानेश्वराच्या वचनाभारे केलेले असूनही बडकडून आश्रय घेईल याची जाणीव मला आहे. यासाठी मी माझे म्हणणे थोडे स्पष्ट रीतीने मांडावयाचे ठरविले आहे. छेपकल्याणासाठी अवतीर्ण झालेल्या शत महात्म्यांच्या वचनाचा अर्थ लावताना, विविध गोष्टीविषयीच्या निंदा-स्तुतीचा विचार करताना विद्वानांमध्ये सम्मत असलेला एक सिद्धांत प्रथम लक्षात घेतला पाहिजे "न हि निंदा निंद्यमिति निंदितु प्रवर्तते किंतु विधेयं त्तोतु ।" निंदा घेईल जाते वा कमीपणा दाखविला जातो तो रगेलरीच ती वस्तु योग्यताहीन आहे म्हणून नव्हे, तर प्रस्तुत वस्तूचे महत्त्व प्रतिपादिणे हेच तिचे प्रयोजन असते. वेदामध्ये स्यौंदया-पूर्वी आणि स्यौंदयानंतर अशा दोन्हीही वेळी हवन करण्याचा विधी सांगितला आहे. परंतु 'उदिते ज्ञोते' या वचनाचा पुरस्कार करताना "प्रातःप्रातरवृत्ते ते वदंति पुरोदयात् शुद्धिं येऽमि होत्रं" स्यौंदयापूर्वी हवन करणारा रात्रे बोलण्याचे पातक लागते याचा अर्थ स्यौंदया-नंतर जे हवन करतात त्यांनी आपली पद्धत मोडून नवे पद्धतच आहे. कारण 'अनुदिते ज्ञोते' ऐदी वेदवचन असून ते 'उदिते ज्ञोते' इतकेच पुण्यकारक आहे. उपनिषद् वाक्ये ही, थापण वेदशिरोभागाची नि पुण्यतम मानते. पण कर्मकांडाचा पुरस्कार करणारे मीमांसका त्यांना अर्थवादाल्मक मानतात, ती यजमानाची स्तुति आहे असे म्हणतात.

हे जर परमार्थत खरे मानले तर सर्व उपनिषदे व्यर्थच ठरतील. कर्म करणाऱ्याची अद्धा दड घ्यावी एवढेच त्या म्हणण्याचे प्रयोजन आहे. शिव-विष्णुवर अशणाच्या पुण्यातून विष्णूची चा शिवाची निंदा आढळते, ती काही कोणी परमार्थतः सत्य मानीत नाहीत.

'न प्रापि दृष्ट शिव विष्णु भेद. ।'

हेच वस्तुतः ररे असल्यामुळे शिवाची निंदा असेल त्यावेळी शिव हे कार्यब्रह्म, विष्णु कारण ब्रह्म, उलट असेल त्यावेळी विष्णु कार्यब्रह्म, शिव कारणब्रह्म आहे असे मानावे

असेच सर्वज्ञ तात्त्विक विचाराच्या वेळी समजतात.

ज्ञानभक्तीचेही असेच मानावे. साध्य ज्ञानापेक्षा साधन भक्ति कनिष्ठ, साध्य भक्तीपेक्षा साधनज्ञान कनिष्ठ अग्नि परमोत्कर्षाच्या सर्वोच्च ठिकाणी ज्ञानेश्वराच्या वचनाप्रमाणे दोन्ही एक. साधन-ज्ञान आणि साधन-भक्ति यात मात्र साधनभक्तीच श्रेष्ठ आहे हे निःसंशय. तिचा शोधपणा, तिची माणसाच्या नैसर्गिक मनोव्यापाराशी अमर्त्येची अनुकूलना आणि आरभापासून अनुभवास येणारी मुररुपता यामुळे भक्तिमार्ग साधारणपणे बहुतेकज्ञानच इतर साधन मार्गापेक्षा सुलभ होतो अर्थात् हे साधन भक्ति पुरतेच सरे आहे. सिद्धभक्ति वा फलस्वरूपभक्ति ही काही गडी शोपी नाही, ती अवप्रदच आहे.

श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात—

“भक्ति तो कठीण मुळावरील पोळी।

निवडे तो बळी विरळा शूर ॥”

पूज्यपाद श्रीमत् शंकराचार्यांचा केरलाद्वैत सिद्धांत मान्य असेल तर वरीलप्रमाणे ज्ञानभक्तीची एकरूपताच मानणे भाग आहे. भक्तीरहिता स्वीकारावे लागणारे किंचित द्वैत वा कल्पित द्वैत त्यात तत्परतः संभवत नाही.

“देव देऊळ परिवारु। कीजे कोरून डोंगरु।

तेवा भक्तीचा वेव्हारु। वान व्हावा ॥”

असे जरी श्रीज्ञानदेवांनी विशिष्ट हेतूने म्हटले असले तरी अद्वैत भक्तीत

‘क्रिया कीरन साहे’

असे प्रतिपादनाच्या भक्तीचा व्यवहार शास्त्रीय धर्माने घेता येणार नाही. डोंगरामध्ये देव, देऊळ नि त्याचा परिवार व्यक्त होण्याकरिता डोंगर पोखरून काढून पोखळी निर्माण करावी लागते. ती पोखळी स्वगत, सजातीय, विजातीय, भेदातीत असलेल्या एकभेदाद्वितीय अशा अनाद्यनंत ब्रह्मात कधी निर्माण करणार, व्यामुळे देव भक्त जाणवावेत ?

यासाठी श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात

“देव भक्त ऐशी जेरी। जब प्राप्ति नाहीं नेरी ॥”

“याजसाठी भक्ती। जरी रुढवावया ख्याती ॥

नाही तरी बोटे तुजे। आहे बोलावया सड्डे ॥”

सरे मानले पाहिजे. श्रीज्ञानोक्तानी अमृतानुभवान्या शोधवी

“भजता भजन व्हावे। न भजता काय न व्हावे।

ऐसे नव्हे आघरे। शिस्तुची असे ॥

भक्ति आणि अभक्ती। झाले ताट एके पाती।

कर्माकर्माच्या वाती। माव्हाउनिया ॥”

असे म्हणतात. कारण परम स्थितीत पोहोचून ब्रह्मत्व प्राप्त झालेले पुरुष भक्ति करतो वा भक्ति करीत नाही असे आवर्जून म्हणणे उचित नव्हे, त्याची चावटी तेच खुणेचे स्तवन असते. आणि

“आपलेनि भेदेविण। माझे जाणिले जे एकपण।

तयाचि नाव शरण। मज येणे गा ॥”

श्रीकृष्णाशी म्हणजेच परब्रह्माशी (ब्रह्म आन नोहे मी वाचोनी) एकरूप होणे अरुणे देव धारण जाणे होय.

मोक्षामध्ये सोहभाव राहतो आणि त्या सोहभावाने परम सुख प्राप्त होत नाही. कारण श्रीएकनाथ महाराज म्हणतात नेणण्याचा अभिमान। तत्पाळ जाय निघोन।

तेवा नव्हे ज्ञानाभिमान। चाविरा जाण जाणिव्रा ॥

ज्ञानाभिमान चावरा असतो. त्याची बोच होऊ नये म्हणून भक्ति करावी लागते, असे कोणी मानील तर ते सरे नाही कारण ‘अधिकार तैमा उपदेश’ करावयाचा असल्याने सतानी बोधव्यवहाराच्या सोप्यासाठी मोक्षाचे सोहमपुत्र, सगुणनय सापेश असे अनेक प्रकार कल्पिले असले तरी परा मोक्ष वैकल्यस्वरूपच आहे. त्यालाच पूर्णपणे सायुज्य वा चौथा पुरुषार्थ म्हणता येते, श्रीज्ञानेश्वर महाराज नी भार्गव दीपिकेच्या चौदाव्या अध्यायात याच चौथा पुरुषार्थाचे वर्णन केले आहे.

“ऐतेनि मग परस्परे। ते सोहट्टति जें भवसरे।

तें तियेरी सज्ज सरे। आपेसया ॥”

उत्तम झालेली सोहट्टति आपोआप विरली. भेदाचा नाश करून ज्ञान सरले, देवभक्तचे अलीकडील पलीकडीलपण नष्ट होऊन अनादिदिष्ट ऐक्य प्रगटले आणि गुणातीत झाला गुणाला जिंदिले ही भाष ही नष्ट होऊन तो मिटी पडलेला एकपणाही विरगळला या स्थितीत वाहीनाय व्यवहारासाठी वागयारा हजे म्हणून ब्रह्मचर म्हणावयाचे आणि—

या ब्रह्मत्व सीव पार्थ। सायुज्य ऐशी व्यवस्था।

याचे नावे चौथा। पुरुषार्थ गा ॥

जशा या मोक्षात सोहभाव वसा कल्पणार ? श्रीशंकर नारदही कपटोपेक्ष मोक्षाच्या अंतिम साध्य मानीत नाहीत

“नैव कथो न वा मोक्ष इत्येता परमार्थता”

हा कैवल्यरूप मोक्ष अन्य ज्ञानानेच मात्र प्राप्त होता वृष्णाच्या पृतना, शिशुपालादिक वैय्याना मिळणारा वा त्रिवेणीच्या स्नानाने नि काशीत मरण्याने मिळणारा मोक्ष परम मोक्ष नव्हे, हे श्रीसुकुंदराजानी आपल्या प्रियंकसिंधूत जाणि ज्ञानदेवानी अभंगात स्पष्ट शब्दात सांगितले आहे. सामान्य मोक्ष, रत्न्या मोक्षापुढे—या सायुज्यापुढे—निस्तेज होतो. श्रीएकनाथ महाराज भागवताच्या १३ व्या अध्यायात म्हणतात:—

‘तेथ कैचा बोजू कैची बुद्धी । देवपण बुडाले त्रिशुद्धी ।
लाजा निमाली मोक्ष सिद्धी । कैचा क्षीराब्धी शेषशायी ॥
तेथ माझीही भगवतता । हापोनि जाय तत्त्वता ।
प्रणवाचा बुडाला माथा । ऐशी सायुज्यता पावले ॥’

यानरुन हाजून नाहीसा होणारा जो एक गौण मोक्ष आहे. तोच इतराना प्राप्त होतो हे मानणे सुसंगत आहे. कैवल्य मोक्ष प्राप्त करून देणारे जे अन्ययज्ञान आणि परम भक्ति प्राप्त करून देणारी जी अव्यभिचारी भक्ति ती एकच आहेत हे ज्ञानेश्वरीतील १४ व्या अध्यायाच्या पुढील ओव्यातून स्पष्ट होईल

... तैसा ईश्वरू मी आन । नोंहेचि मा ॥

ऐसेनि मा समरसे । दृष्टी जे उल्हासे ।

त भक्ति पै ऐसे । आम्ही म्हणो ॥

आणि ज्ञानाचे चागावे । याच भक्ति नाव ।

जर सताना रत्न्या मोक्षाचा परोपरीच धिक्कार करायचा असता, ज्ञानाचा मुच्छ मानायचाचे असते तर बरील अद्वैतानुसूल कैवल्यपर उद्गार त्यानी काढणे नसते.

“जलो माझी ऐशी बुद्धी ।

मज घाटी तुजमधी ॥”

या भावनेलाच त सदैव दृढ धरून राहिले असते. मुक्ती-मुक्त्याची आणि नंतर उपकारापुरते उरल्याची भाषा वापरली नसती. श्रीपांडुरंगानी आपल्या एकनिष्ठ प्रेमळ भक्ताला—सतशिरोमणी नामदेवाना सगुण मूर्तीवर पाय देऊन निजलेल्या विसोबावडे उपदेशासाठी पाठविले नसते. आणि एकनाथ महाराजानी भागवतात म्हणल्याप्रमाणे—

“जो ब्रह्मज्ञान दे माक्षिया भक्ता ।

तयाहून आणिक परता ।

मज आन नाही गा पदियता ।

जाण तज्या उद्धवा ॥’

अस वचन उच्चारिले नसते, श्रीकृष्णदेह जैतन्यधन असल्याने त्याचा निरास करवा लागत नाही हे मला मान्यच आहे. कारण खऱ्या ज्ञानानंतर विश्वाचाही निरास करवा लागत नाही.

“म्हणोनि त्रिशपण जाव । मग माते घेयाव ।

ऐसे नव्हे आयवे । सगटची मी ॥

ऐसेनि माते जाणिजे ।

ते अव्यभिचारी भक्ति म्हणिजे ॥”

असे श्रीज्ञानेश्वर महाराज स्वच्छपणे म्हणत असतानाही जर कोणी आग्रह धरील तर व्यक्तिस्वातंत्र्य आहेच. त परम सिद्धांत मान ठरणार नाही.

श्रीसताना जगाचे कल्याण साधण्यासाठी भक्तीची ख्याति रूढवायवाची होती. पार पावलेल्याने नाव जाळू नये या बैद्या जगाी रोग नसला तरी जगावर उपकार करण्यासाठी औपवी संप्रदी ठेवाच्या या न्यायाने त्यानी उपकारपुरते उरून स्वार्थनिरपेक्ष भक्तीचा डागोरा पिटिल. त्या भरात वाढी आग्रही वचने साधकाची धप्दा दृढ करण्याकरिता उच्चारली असली तरी त्याचे प्रयोजन ज्ञान मोक्षाच्या मुच्छतेत नाही हे पक्के समजावे.

‘सहज माझी जे प्रकाशस्थिती ।

ते भक्ति बोलिजे भागवती ।

संविती बोलिजे वेदाती ।

शैवी शक्ति बोलिजे ॥’

हाच शानभक्तीची एकरूपता प्रतिपाडणारा सनमान्य सिद्धांत आहे.

श्रीसुकुंदन सरस्वतींनी भक्तिरसायनाच्या प्रथमो ह्यासाठील स्वकृत टीपेत ज्ञान आणि भक्ति दोन भिन्न मानून भक्तीचे श्रेष्ठत्व सामान्यतः प्रतिपादिले असले तरी ते सर्व साधन भक्तिपरच मानले पाहिजे. कारण स्वतः स्वामीनीच आपल्या अद्वैतसिद्धि प्रथाच्या अगदी शेवटील प्रकरणात मुक्तीचे सर्वानंदमयत्व, परमोत्कृष्टत्व आणि निरपेक्षत्व अत्यंत समर्पक रीतीने न्यायघटित भाषेत प्रतिपादिले आहे. परममुक्तीला गौणता येईल असे सर्व त्यानी खोडून काढिले आहे, आणि परमानंद प्राप्त्यर्थ भक्तीची आवश्यकता मानणाऱ्याचे सप्रमाण लक्षण केले आहे

मुक्त्युत्तर भक्तीच्या प्रस्थापनेसाठी मधुराद्वैत मानणारे श्रीगुलाबराव महाराजही मुक्तीचा अधिपते करून झाल्यावर हळूच म्हणतात

“मागा जे केलें उपेक्षण ।

ते ब्रह्मलोकरूप मोक्षाचें ॥”

श्रीगुलाबराव महाराजांच्या वाङ्मयामुळे अलिप्त हे या पंचम पुरुषार्थाच्या श्रेष्ठत्वाच्या प्रतिपादनाला विशेष नळ प्राप्त झालेले दिसते. श्रीशानेदर महाराजांना जी परमभक्ति अपेक्षित होती, तेथे

‘त्रिया वीर न साहे’

अशी स्थिती होते. हे भजन केले तरच ते होणारे नव्हत न भजताही स्वतः सिद्ध होते. या शरणागतीसाठी तीर्थयात्रा करावी लागत नव्हती. तर

‘आपुलेनि भेदेधिण’

एकपणा जाणावा लागत होता. चावटी ही खुणेचे स्तवन होत होते परंतु शानेदर कव्येच्या मधुराद्वैताला मात्र परमभक्तीचे असे सुंदर बोधस्वरूप मान्य नसताने अनेक म्हणण्यास जागा आहे.

‘नृत्यति रौति गायति’

एवढ्यानेही या मधुरतेचे समाधान होत नाही भागवतातल्या शुक्रदेव वर्णित कामबिच्छल गोपिकाचा काम भगवताचे चरण हृदयावर धरून झालेला होत होता पण सतानी वर्णिलेल्या या दिव्य व्यभिचाराचीही निरागस सात्वितता, देह संधातीतता श्रीगुलाबरावांना मान्य नव्हती की काय ते कळत नाही श्रीशानेश्वर महाराजांनी कात भक्तीला मान्यता दिली असली आणि देव भक्तातील प्रेमाला बळभेत्त्या पटियतेपणाची उपमा

दिली असली तरी प्रेमाच्या शुद्ध स्वरूपाला बाधक होईल असे काहीही श्रीशानेदराबायानी लिहिलेले नाही. श्रीरामकृष्ण परमहंस आणि शारदामाता यांचेमधील देशातीत दिव्य प्रेमाचे अलौकिक चरित्र ज्यांना माहिती आहे त्यांना गृहभक्तांच्या उपमेने गागरण्याचे कारण नाही मधुराद्वैतसाद्यांना ज्ञानासवेच त्यांच्या पात्रित्याचाहि अधिपते करावयाचा आहे असे दिसते श्रीगुलाबराव महाराज स्वतः त्या श्रीकृष्णाची पत्नी म्हणून. गळ्यात मंगळसूत्रं गंधीत घेणार उरू आहे. पण त्यांनी एकदा विरहाच्या टुंगाने आपल्या प्रियकराला म्हणजे श्रीकृष्णास मीलनासाठी पत्र लिहिले आहे. त्यातील (श्रीगुलाबराव महाराज पत्र व्यंग्य भाग १ ला पत्र १५ वे)

‘हे ममहृदय वारिज भूगा, ऋतुस्नात मी विरहिणी’

या शब्दांनी आरंभणाऱ्या फाही ओढ्या पहाव्या. त्या येथे उभृत वगण्याचे धाडस माझे ठायी नाही

भक्तीला ज्ञानापावन तोडले म्हणजे ती कोणते स्वरूप धारण करते हे बावळून प्रत्येकाला येईल जिचा सर्वोच्च अधिकार आहे. एवढा थोरानीही जिचा अवलंब करावा अशी सत प्रणीत भक्ति आणि ही भक्ति एक नव्हे. असे म्हटले तर ते समाजाच्या हिताचेच ठरेल व साधकालाही आपले साधन शुद्ध राखता येईल असे मला वाटते. यासाठी भक्ति मार्गांयाने अंतिम स्थली असलेल्या ज्ञानभक्तीच्या अभेद कधीही डोळ्याआड करता कामा नये असे मला प्रामाणिकपणे वाटते ते वास्तव सत्य असल्याचे सत वचनाधारे मी वर दाखविले आहेच.

—अ दा, आठवले, पुणे

पुरुषोत्तमयोग

पुरुषोत्तम योग—हा भागवत धर्माचा प्राण आहे. वेदान्तसार ह्यालाच म्हणावे. सारे अध्यात्मरहस्य ते हेच. उपनिषद्गुप्त गोमाताचे महत् दुग्धामृताचे नवनीत असे हे आहे. भगवताच्या हृदयातले परमगुह्य हितगूज दटांग लिंगानाने त्याने भागवतोत्तमाच्या हृदयात जणू ओतले ते हे होय. तस्मात् युद्धस्वभारत हे नव्हे.

‘यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थोधनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयोभूतिर्धृत्वानीति र्मीतिर्मम ॥ १८।७८ ॥

हे संजयाने धृतराष्ट्राला अखेर सांगितले. ते भगवानुवाच म्हणजे.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परम वचः

ह्योऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुर्व

मामेवैष्यसि सत्यंते प्रतिजाने प्रियोऽसिमे ॥ ६५ ॥

सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं श्रज ।

अहं त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

म्हणजे सर्वात अत्यंत गुह्य असे माझे उत्कृष्ट भाषण पुनः

एक. तू मला अत्यंत प्रिय आहेस, म्हणून तुला मी तुझे हित सांगतो. माझ्या ठिकाणी मन ठेवणारा हो, माझा भक्त हो, माझे यजन करणारा हो, मला नमस्कार कर, म्हणजे माझ्याप्रत येशील; तू मला प्रिय असल्यामुळे, हे मी तुला प्रतिज्ञेवर सत्य सांगत आहे. सर्व धर्माधर्मांच्या कारणीभूत अज्ञानासह त्याग करून मला एकद्व्यालाच अद्वैत

भावाने शरण ये. मी तुला सर्व पापापासून मुक्त करीन. तू शोक करू नकोस.

याषरील ज्ञानेश्वरी सार

तरी अवधान पचळ । करुनिया आणि एक बेळ ।

वाक्य माझे निर्मळ । अवधारी पा ॥ १३४१ ॥

हे वाक्य म्हणोनि बोलिजे । का आद्य मग अपिकिजे ।

तेसे नव्हे परि तुझे । भाग्य बरवें ॥ ४२ ॥

कूर्मिचिया पिलियां । दिठी पान्हा ये धनंजया ।

आकाश बाहे पाणिया । घरीचें पाणी ॥ ४३ ॥

जो व्यक्तीस जेथ न घटे । तस्यचें पळ तेथ जोटे ।

काय दैवें न सापडे । सातुकळें ॥ ४४ ॥

एन्हीवीं द्वैताची बारी । सारुनि ऐक्याचा परिापरी ।

भोगिजे तें अवधारीं । रहस्य हें ॥ ४५ ॥

आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा ।

तें दुजें नव्हे कीं आत्मा । ऐसेंचि जाणावे ॥ ४६ ॥

म्हणोनि आषवीचिं गूढें । जे पाऊनि अति उघटें

तें गोप्य माझे चोखडें । वाक्य आदक ॥ ५२ ॥

तरी बाह्य आणि अंतरा । आपुलिया सर्व व्यापारा ।

मज व्यापकातें बीरा । विषो करी ॥ ५३ ॥

आपया आंगीं जेसा । वायु मिळोनि आहे आकाश ।

तू मज सर्व कर्मीं तैसा । मजसीचि अस ॥ ५४ ॥

किंबहुना आपुले मन । करी माझे एकायतन ।

माझेनि भवणें कान । भरून घाली ॥ १३५५ ॥

मग भरलेया जगा आतु ।
 नऊनिया तिनयाची मातु ।
 होऊनि ठायील एकातु । आम्हा तुम्हा ॥१३६॥
 तेन्हा भरतिथे आवस्थे । मी तूतें तू मात
 भोगिशी ऐसें आहत । वाढेल सुख ॥६३॥
 आणि तिजें आदळ करितें । निमालें अर्जुना जेथें ।
 तें मीचि म्हणौनि तू मात । पाउसि दोली ॥६४॥
 जैसी जळींची प्रतिभा । जल्मार्शा विधा ॥
 येता गाभागोमा । वाही आह ॥६५॥
 पें पवन अंबरा । का वळाल सागरा ।
 मिळता आह वारा । कोणाचा या ॥६६॥
 म्हणौनि तू आणि आम्ही । हे दिसताहे देखमी ।
 मग याचा विरामी । मीचि होसी ॥६७॥
 यया घोला माझाहीं । हाय न होय झणें करी
 येथ आन आयी तरी । तुझीच आण ॥६८॥
 भेंधव सिंधु पडलिया । जो क्षणु धनजया ।
 तेणें विरोचि की उरावया । कारण कायी ॥ ८० ॥
 तैसें सर्वान मातें भजता । सर्व मी होता अहता ।
 नि होय जाऊनि तत्त्वता । मीचि हांसी ॥ ८१ ॥
 एव माझिये प्राप्तीवरी । कर्मा लागौनि अथपारी ।
 दाबिली तुज उजरी । उपायाची ॥ ८२ ॥
 जे आधी तव पाहुसुता । सर्व कमें मज अर्पिता ।
 सर्वत्र प्रसन्नता । लाहिजे माझी ॥ ८३ ॥
 पार्थ माझा तिये प्रसादी । माझें ज्ञान जाय सिद्धा ।
 तेणें मिसळिजे निशुद्धी । स्वरूपी माझ्या ॥ ८४ ॥
 मग पार्था तिये ठायी । साध्य साधन होये नाहीं ।
 किंढूना तुज काहीं । उरोचिना ॥ ८५ ॥
 तरी सर्व कमें आपुली । तुवा सर्वदा मज अर्पिली ।
 तणें प्रसन्नता लाभली । आजि हे माझी ॥ ८६ ॥
 म्हणौनि वेणें प्रसाद घळें । नव्हे धुजाचेनि आढळें ।
 न ठकेचि येव वेळें । भालली तुज ॥ ८७ ॥
 णें सप्रवच अज्ञान जाये । येकु मी गोचरु होये ।
 ते उपपत्तीचेनि उपायें । गातीरुप ह ॥ ८८ ॥
 मग अज्ञान निमालिया । मीचि एकु असें अपेक्षया ।
 मनिद्र स्वप्न गेल्या । आपण पें जैसें ॥९६॥
 तैसा मी वाचूनि काहीं । मग भिन्नभिन्न आन नाहीं ।
 भोऽह बोधें हयाच्या ठामी । अननु होय ॥९३९७॥

१ आपलेंनि भेदनिग । माझे नाणिजे जें एकपण
 नथ चि नात शरण । मज येणें या ॥९८॥
 म्हणौनि घटाचेनि नाशे । गमनीं गगन प्रवेशे ।
 मज शरण येणें तैसे । ऐक्य करी ॥९९॥
 सुवर्णमणि सोनया । वे वलोलु जैसा पागिया ।
 तैसा मन धनजया । शरण ये तु ॥१००॥
 वाचुनि सागराच्या पोटी । वटवानलु शरण आला किरिटी
 जाळू न ठाके तया गोठी । वाळूनि दे पा ॥१४०॥
 मजही शरण रिघिजे । आणि जीवत्वेचि अशिजे ।
 धियु घोली धिया न लजे । प्रगा केवी ॥११॥
 अगा प्राकृताही राया । आमी पदे जें धनजया ।
 तें दासिकही की तया । समान होय ॥१२॥
 मा मी विश्वेश्वर भेटे । आणि जीवप्रथी न सुटे ।
 हे बाल नवी योपटें । कानी लाऊ ॥ ४ ॥
 म्हणौनि मी होऊनि मातें । सेवणें आहे आयितें ।
 तें करी हाता येतें । शाने येणें ॥ ५ ॥
 मग तापीनिया काढिले । लोणी मागौतें तारी पातलें ।
 परी न घेणे काहीं केले । तेणें जैवी ॥ ६ ॥
 कोह उभें खाय माती । तें परिचाचिये सगती ।
 साने जाल्या पुढती । न शिविजे मळें ॥ ७ ॥
 ह असो काष्टापासोनी । मधुनि घेतलिया बन्दी ।
 मग कापेही कोडोनि । न ठके जैसा ॥ ८ ॥
 तेंभे अद्वयत्वे मज । शरण रिघालिया तुज ।
 पर्माधर्म हे सहज । लागतील ना ॥ ९ ॥
 अर्जुना काय दिनकर । हेरत आहे अधार ।
 की प्रबोधी होय गोचर । स्वप्नप्रभु ॥ १० ॥
 तैसें मजसी यकवटलेया । मी सर्वरुप वाचुनिया ।
 आज काहीं उरावया । कारण असे ॥ ११ ॥
 म्हणौनि तयाचें काहीं । चित्ती ना आपुला ठाई ।
 धुसें पापपुण्य पाहीं । मीचि होईन ॥ १२ ॥
 जळीं पडलिया लवणा । सर्वही जळ होय विचक्षणा ।
 तुज मी अनन्य शरणा । होईन तैसा ॥ १३ ॥
 तेथ सर्वेषध लक्षणें । पावें उरावें दुजेपण ।
 तें माझा बोधी वायणें । होऊनि जाईल ॥ १४ ॥
 येतुलेनि आपेक्षया । सुटलाची आहारी धनजया ।
 धेई मन प्रकाशोनिया । सोडवीन तूं ॥ १४१५ ॥
 या कारणें पुढती । हे आधी न वाहे चित्ती ।

मन एनासि ये सुमती । आशानि शरण ॥ १४१६ ॥
 ऐसैं छवें रुत रपसैं । सर्व हृष्ट होउछैं ।
 सर्व देश निवासैं । गोलिं श्रीकृष्णें ॥ १७ ॥
 भग भावता भवजगु । बाहु यमरोनि दक्षिणु ।
 आलियाल्य हरदणु । भवजगु तो ॥ १८ ॥
 न पत्रता जयात । हायेदुनि मुद्रितें ।
 गोळें मागीत । गोमळें ॥ १९ ॥
 एमें जें हाही पत्र । गोला मुद्रिमही अटक ।
 तें व्याख्या मिरत । तेराचें केंद्रें ॥ २० ॥
 हृदया हृदय पत्र शां । ये हृदयीचें तें हृदयी घातलें ।
 हेंत न मोडता फेंलें । आपणा ऐमें आर्जुना ॥ २१ ॥
 दीर्घ दीर्घ लपिता । सैना परिरागु तो काहला ।
 हेंत न मोडिता केला । आपणा पें पारु ॥ २२ ॥
 तव्हा सुगन्धा मग तया । पुरु जाला जो धनजया ।
 तेथ बाहु ताही दुटोनिरा । ठेला देवो ॥ २३ ॥
 भिक्षु सिवुतें पात्रो जाये । तें पारणें ठाजे दुणा होये ।
 परी रिगें पुराणिये । आशान ही ॥ २४ ॥
 तेंमें तया दोराचें भिजणें । गोधा नावरे जाणावें कर्मणें ।
 त्रिगुहना न रावणें । रिश कोटलें ॥ २५ ॥
 एव वेंगलें मूलवृत्त । सर्वाधिपति पवित्र ।
 श्रीकृष्णें गीता धाम्त्र । प्रफुल्ल ॥ २६ ॥
 येथ गीता मूळ वेदा । तेंमें पा नेदी आले गोधा ।
 हें म्हणाल तरी प्रसिद्धा । उपर त्त सांगो ॥ २७ ॥
 तरी जयाच्या निखावी । जन्म शांते वेदरासी ।
 तो सत्य प्रतिश पैजेवी । गोलिया स्वमुखें ॥ २८ ॥
 म्हणीनि वेदा मूळवृत्त । गीता म्हणें हे होय उचितें ।
 आशिम्ही येकी येथ । उपपत्ति असे ॥ २९ ॥
 जें न नशतु स्वरूपें । जयाचा निस्तारु जेंय रूपे ।
 तें तयाचें म्हणिपे । दीज जर्गी ॥ ३० ॥
 तरी काहज्यात्मजु । शब्दपद्मी अवेरतु ।
 गीतेमाजी असे रेंगु । गीतें जैला ॥ ३१ ॥

म्हणीनि वेदाचें बीजे । श्रीगीता होय हें मज ।
 गम आणि सरज । दिसतही आदे ॥ १४३२ ॥
 वे वेदाचे तिन्ही भागें । गीते उमटले असती चांग ।
 श्रूषण रत्नीं सर्गी । गोमळें जैसैं ॥ १४३३ ॥
 यापुढे ज्ञानेश्वरानी आपल्या मते गीतेची त्रिसाळात्मज
 रचना केली त सभितार सांगितले आहे. विस्तार भयास्तव
 ते येथे दिले नाही

येथे ज्ञानेश्वरीचा उतराव विस्तृत दिला, छात्री दोने
 कारण आहेत. एक येथे प्रकृत जो विषय पुरुषोत्तम योग
 जयवा ईश्वरवाद त्या गीता हा त्रयोक्त्या प्रमाण ग्रंथ
 मानला आतो गीतेतील कृष्णार्जुन या दोन व्यक्ति नाम
 मात्र आहेत. सखत् भगवान् य भागवत अयना सद्गर्त
 याच्यामधील तो अयत बिम्बाच्याचा अध्यात्मपर सवाद
 आहे. त्यातील मुद्राची भूमिका हा खेडीतील तीम सध्याचा
 मगजे भवनराज मुद्राचा प्रसंग आहे देह नवळणाल
 मद्रव्या डोंगसर जगन श्रीगोपाय स्वानुभवपूर्वक सांग
 गान री

शत्रुविजय जाह्ला मुद्राचा प्रसंग ।

अतथाद्य जग आणि मन ॥ १ ॥

जीवारी भागाव पडती आपात । येऊनिया नित्य नित्य वारु
 (१) भगवद्गीतेती उपदेष्टा कृष्णानुवाच अरा
 लिहिल नाही भगवानुवाच असा आहे घर जे गीतेचे
 अवतरण दिले आहे त्यात कृष्णार्जुन हे भेदणें मेव्हणें नसत
 श्रीगुरु-शिष्य या नात्यात आहेत.

अर्जुनपण न घेता । मी ऐसैं जें पडुसुता ।

उठवसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ॥ १८१२१९

मी जर्मी एक अर्जुन । ऐसा देही वाहे अभिमान ।

आणि कौत्सात ह्या स्वजनु । आपुला म्हणें ॥ १९१५१
 यात अर्जुन या नामरपाचे मिथ्यात्व स्पष्ट दर्शविले आहे
 तार्ले वर्षशा मिळाली, दिवाळे मिचाले, मुळ दुष्काळने
 मेली, मित्रकानी मादवार धिंद कादली, मराजीगोवानी

झोटपून वाढण्यास कमी नेले नाही, अभंगाच्या बळा इद्रायणीत उदविल्या हे दुर्दैवाचे आघात युद्धातून कमी दारुण नव्हत ! हे असे युद्धाचे, दैतात्मक संघर्षाचे अद्वैतात्मक प्रसंग पुरुषोत्तम योगात आढवे येत नाहीत व त्यातील पाप-पुण्य, सुख-दुःख, धर्माधर्म याचा सर्पक त्यात लपलेला नसतो हे गीतोपदेशाचे रहस्य आहे. वास्तव अगोच्यानव्य मोक्षस्त्व । ह्या २।११ श्लोकापासून सुरू नेलेल्या उपक्रमाना उपसहास १।८।६६ या श्लोकाअखेर

“ अहं त्या सर्वापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा युच ॥ ६६ ”
या भगवताच्या आश्वासनात झाला आहे गीतेचा पहिला अध्याय हीही कौरव पांडव-युद्धरूप नटकाची नादी आहे व अठरावा अध्याय हा समारोप होय. कौरव पांडवांचा समाज, कौरवांचा नाश, अभिमन्यूचा मृत्यु हे गारे गणराणाच्या रंगभूमीरील देवाचे होत. अर्जुनाच्या लाडक्या अभिमन्यूचा वध हा अर्जुनाच्या अहंकाराचा नाश मानावा या रंगभूमीरील व्यवहाराची फलश्रुति पुढे परीक्षिताने छुप्पाकडून भागवत् श्रवणाने पुरुषोत्तमयोग साधणे, परीक्षिताने आपले दृष्य निरहीत द्रष्टेपण अनुभविणे या मोक्ष पुरुषार्थात आहे.

“ जो व्यवहार जेथ न घडे ।

तयाच फळ तेथ घडे । ” (१३४८)

या श्रीज्ञानेश्वराच्या गूढ उत्तीचा मी हा अर्थ मानतो. जगत्प्रकाराने उभा नेलेला व्यवहार म्हणजे ससार वेगळा व त्याची फलश्रुति वेगळी. या ससारोत्तम यत्नाचा अहंकार बाळगणे हाच श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात तो या भवसागरातील बडवानळ होय. नृसिंहावतार नाटकातील नरहरि या भावना प्रधान नटाने मिथ्या भूमिपेशी तादात्म्य पावून हिरण्य कव्यपु या नटाचे ग्वरोखरीच हातातील बाधनखाने पोट पाडले, हा जो त्यानी यत्नाचा विक्रम दाखविला तो दैतात्मक बडवानळ असे श्रीज्ञानेश्वर वरील १४०१ ओवीत बजावतात नाटकातल्या नरसिंहाच्या भूमिका घेणाऱ्या नटाने ह्यातानील नायनरूप यत्नाचा तुमता आविर्भाव दाखववा

छांदीच त्याची वास्तविक भूमिका हे त्याने विसरू नये हिरण्यकव्यपू नटाला ठार मारण्याचा विक्रम हा रस पुरुषार्थ नव्हे. हा जाळघात होय. एकच प्याला नाटकातील सुखार्थ नामसंज्ञानाने ग्वरोखरीच दाखवून नवन आपल्या धर्मपत्नीचा व सुपुत्राचा घात करून मराययाचे नाही. नाट्य व्यवहार असा मामला तरी त्याची फलश्रुति दाखला स्वर्गाहि न करणे ह्या गोघात आहे असे ज्ञानेश्वर सांगतात. मी खरुत कोण ? हे नटाने कधीच विसरता नामा नये हे ह्या ससाररूपी रंगभूमीरील प्रत्येक नटाच्या पुरुषार्थाचे वास्तविक रहस्य आहे. हाच अत्यंत महत्वाचा आदेश जगास देण्यासाठी गीता या नटीचे भारतीय युद्ध हे नटक होय. हाच गीता सांगणारे श्रीमत् व्यास, भागवत सांगणारे श्रीमत् छुप्पाचार्य व त्यांचा भाग्यार्थ स्पष्ट सांगणारे भगवताचेच अताररूप सतश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वर याच्या भावार्थ टीपितेचा अध्यात्म ज्ञान प्रसाद होय. हाच पुरुषोत्तम योगरूप मोक्षपुरुषार्थ होय इतके मीच सारे स्पष्ट सांगितल्यावर श्रीपुरुषोत्तम पुरुषार्थ यादाची समस्या ती माझी कोणती उरली ? ह्या प्रश्नाचे जाता प्रत्यक्ष व्यावहारिक दृष्टीचे उत्तर मी सांगतो.

जर मी जो समारोप खळा ती वास्तविक गीता रहस्या नटलची माझी नेत्रळ मान्यता आहे. केवळ मान्यता म्हणजे निद्रा, मान्यता म्हणजे साम्राट् प्रचीति नव्हे त्यास दुर्दैवाचे जतराय येऊ शकतात, हे श्रीज्ञानेश्वरानीच वरील निरुपणात दोन टिकाणी दर्शविले आहे, इतकेच नव्हे तर हे अतराय निःशेष दूर करण्याकरिता भगवद्गुरु श्रीसद्गुरूनी आपल्या मद सापकरूप दिव्यास आलिंगन देऊन आपल्या हृदयातील अपरोक्ष ज्ञान शक्तिपातपूर्वक त्याच्या हृदयात दातल्याचे अगत्यपूर्वक वर्णिले आहे. येथील भाव्यहीन मद साधनाम ही अपरोक्षानुभूति कधी घडावी हे माझ्या चिन्त समस्येचे रूप आहे.

—डॉ. सदाशिव कृष्णा फडके,
(नवपुत्र धर्ममालाकार)

योग-भक्ति-दर्शन

मंगळवार दि २५/१६५ रोजी सकाळी ५ पू. गुळगुणी महाराजांच्या दर्शनास गेले असता त्यांनी प्रस्तुत ग्रथाचे माहितीपत्रक मला देऊन लेग्न लिहिण्याची आज्ञा केली या ग्रथात समाविष्ट व्याख्याच्या विषयावर लिखावयास लागणारा अधिकार मजकडे नाही माझे तुरुपुजे नान आणि अपुढ अनुभूत यांच्या अतिसुकुचित मर्यादांची मला पूर्ण जाणीव होती व आहेरी, म्हणून मी याटा साधन झाले परंतु "तुम्हाला जे येईल ते आणि जसे येईल तसे लिहून पाठवा" असा आचार ५ पू. महाराजांनी दिल्यामुळेच मी या लेखनाला प्रवृत्त झाले या ज्ञेवातीत प्रेरणा आणि विचार ५ पू. महाराजांचे असून नेत्र "लेखक" हाण्याच भाग्य मला लाभले हाच माझा आनंद ।

ग्रथनामाची मीमांसा

या ग्रथाचे नाव 'योग भक्ति दर्शन' असे आहे मयोजकाना नेमने काय अभिप्रेत जाह याची मग स्पष्ट जाणीव नाही, पण दर्शन या शब्दाच्या मर्यादामात्र न्द अर्थापेरीज 'तर्कशुद्ध सैदान्तिक विचार' अगर 'तत्त्वज्ञान' असापण एक अर्थ निदग्मनाय आहे भारतीय परंपरेत पट्टदर्शनाचाच प्रामुख्याने विचार होत असल्याप्रते 'दर्शन' म्हणजे मी जाणवाममार साख्य-यास, न्याय-वैशेषिक आणि मीमांसा-वेदान्त या शास्त्रांच उभ्या गहनात वास्तविक बौद्ध, जैन, चार्वाक आणि स्तर दर्शने

पण अस्तित्वात आहेतच

घरील मधळ्यात दिलेल्या या ग्रथाच्या नावामधील 'योग' दर्शन वार जुने असले तरी त्यात भक्तीचा अंतर्भाव झालेला नाही भगवद्गीतेच्या वाराव्या अध्यायाचे नामकरण 'भक्तियोग' असे आहे पण त्या ठिकाणी ता र्मधारय समान असल्यामुळे भक्ती नावाचा एक वाग एवढाच त्याचा अर्थ होऊन योग शब्दाचा अर्थ पक्ष एक मार्ग किंवा पद्धति एवढाच आहे. मधळ्यातील 'योगभक्ति' हा शब्द समान जसण्यापेक्षा तो मध्यमपन्लोपी समान अमण अधिक सयुक्तिक आणि अन्वर्थक आहे सयोजकाची तीच कल्पना आहे काय याचे मला ज्ञान नाही त्यामुळे 'योगयुक्ता भक्ति' असा त्या समासाचा निग्रह होऊन हे एक नवेंच स्वरुप दर्शन भारतीय सस्कृतीत आणि विचारधारेत समाविष्ट झाले काय असे वाटण्याचा सधन आहे पण नसे झाल तर त्यामुळे आश्चर्य अगर विचार वाटण्याचे काहीच कारण नाही, उल्लू त्यामुळे भारतीय दर्शनाचे पुन परीक्षण करण्याची संधि मिळून आपल्या अष्टकुट कल्पनाना उजाळा मिळेल आणि त्या दर्शनाचे स्पष्ट दर्शन आपणास घडेल शिवाय जाही नेवळ परंपरा वाप्ती नगून आमच्या तत्त्वज्ञानाचा पुनर्विचार करून तर्कशुद्ध आणि वास्तववादी भूमिनेधरून अनुभवाच्या कसोटीवर न्यात योग्य आणि जावश्यक तो बद्दल करण्याइतक प्रगतीपर आहेत हे पण सिद्ध होईल पुढील विचार याच

हृष्टीकोणानुन माडण्याचा प्रयत्न केला जाते.

भक्तिमार्गाचे श्रेष्ठत्व

भक्तीचे श्रेष्ठत्व दर्शयिताना नारदभक्तिस्मृतत

‘ सा तु कर्मज्ञानयोगोभ्योऽप्यधिकतरः । (ग. २५)

या सूत्राने कर्म, ज्ञान आणि योग यांपेक्षा मुद्रा भक्ति श्रेष्ठ आहे असा दावा सुनिश्चितीने नारदानी मांडला आहे. कारण ती फलसम्पन्न आहे ज्ञान, कर्म आणि योग याच्यामुळे जे फल प्राप्त होऊन ते स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्म असेल त्या या तत्वांचे ज्ञान याचे फल म्हणजे भक्तीचेच संपादन म्हणजे ज्ञान (फल रूपान्तरात् । ग. २६) भाग्यदूरीतेनभे पूर्वार्थान मोक्षार्थे मार्गं श्रुतुं ज्ञान, कर्म आणि योग यांचे विवेचन करून श्रुती नव्या आणि श्राव्या श्रव्या । नवीन मार्गाचे म्हणजे भक्तियोगाचे विवरण केले आहे कदाचित् तार ताम्यने ही योजना केरी असेल तर ज्ञान हे श्रेष्ठ आणि भक्ति हे कनिष्ठ साधन ठरल्याचा समज आहे. पण तसा अर्थ त्या ठिकाणी अभिप्रेत आहे असे मानण्याला कारणाभावात नाही

गीतेचे श्रेष्ठ चक्षिष्य

विस्तृत हार सर्व गान्धर्व प्रयापेशा भाग्यदूरीतेची जा वैशिष्ट्ये सांगता येतात त्यातील सर्वांत महत्वाचे आणि सर्वांत श्रेष्ठ वैशिष्ट्य हे की गीतेने मोठे मार्गांमध्ये भक्तीचा अंतर्भाव करून वैदिक धर्मांमध्ये जसलेली एक मोठी उणीव भरून काढली आणि त्या धर्मांना परिपूर्ण देण्याचा यत्नासाठी आणि क्षातिनास प्रयत्न केला. सामान्य माणसाच्या शक्तीचा विचार करता ज्ञान, कर्म आणि योग हे तीन मार्ग त्याला दुर्गम आहेत.

ज्ञानमार्गासाठी प्रत्येक पुद्गलभक्ती आणि एकाग्रित ज्ञान तपस्वीची आवश्यकता असून शिवाय त्यासाठी लागणारे “ मोक्षिष्य ब्रह्मनिष्ठ ” गुण नेहमीच मिळेल ही शाश्वती नसत. शिवाय ज्ञानी माणसांमध्ये जेनेदा दुर्लभमान निर्माण झाल्याची उदाहरणे सोडीथोड्या नवीन. त्यामुळे त्या मार्गात थोडा थोडा धाडच.

कर्ममार्गांमध्ये जण सर्व साधनांची बहुरी असत. शिवाय योग आणि अनुभवी परंतु सम्यक्दर्शी मार्गदर्शनाची

आवश्यकता असत या कर्ममार्गांमध्ये कर्मयोग नष्ट होऊन त्याला कर्मठपणा वसा प्राप्त होतो याचे चालतेनेष्ट उदाहरण म्हणजे मननंदांनी, नवनेल्यानी आणि सोमनाथ ओज्यासारख्या कालाख आणि गुरुमठेतल्या विनायकीं ग्रस्त झालेला जाणवता हिंदू धर्म होय. ‘ दास गेले आणि मोरे राहिली ’ अशी त्यांची स्थिती झाली आहे.

योगमार्गी माणसाला पुष्कळदा दामिस्ततेचा दुर्धर योग बडलेला आढळतो. त्यामुळे या गिरी मार्गा काही ना काही प्रमाणात कष्टपता आहे अस मानवाचार हरकत नाही. यथार्थ भक्तीमार्गांमध्ये भक्त नेहमी दीनच आपणाने घेऊन स्वामिन् भगवताचे ठिकाणी मानीत असल्यामुळे तो या दोगांवात नेहमी मुक्त असतो

न साधयति मा योगो न साध्य धर्म उचन ।

न स्वाध्याय तपसायोगो यया भक्तिर्मोक्षा ॥

(भाग. १५१४)

या भागवतातील श्रुतिप्रमाण पुन्हा भक्तीचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादित आहे. भक्ती ही फलसम्पन्न आहे असे म्हटले याचे कारण असे की याची मार्ग हे साधनांमध्ये असल्यामुळे त्यामधून इतर नाही साधन प्राप्त करता येईल असून परंतु भक्तीचे फल भक्ति हे आहे. भक्ति हे केवळ साधनच नव्हे तर ते स्वतःच साध्य आहे. जेने सतांनी साज यासाठी वाढता येईल ‘ बुद्धा विस्त न वद्धा अने धावर्जन दान मागणारे भक्तमुद्रमयी तुम्हारा महाराज अश्वर महान् भगवद्भक्त एवनाथ महाराज आपणास हेच सांगतात.

• किंमेभिर्गण ज्ञानं नवा देवा ।

अभिमानं निच नवा तयामर्चा ॥

(एवनाथ-अभंग)

अर्थात जनन नरुणच्या आणि भक्तीच्या विचारसरणीच सा असे ज दळत की अन्य मार्ग वाईट नव्हत्या पण त्याच्या वाढीना काही उणीव आहे. ती भक्तीने भरून निरते

• म्हणून ती सर्वत्र आहे शिवाय ती सर्वत्र पण आहे.

जन्मस्तन् सौम्य भक्ती । (ग. ५८)

या सूत्राने नारदानी तिची सुष्ठुभता व्यक्त की आहे ज्ञानला पुद्गलमार्गाची तर योगना शरीरसम्पर्का आनंदवत्ता असते, कर्म साधनमार्ग हे जसे ज्ञान

भक्तीला तुमरी कसरीच वाच्यकता नाही भक्त आणि भगवान् यांच्यातील परम प्रेमाचा मगल तर कुठेही आणि कधीही कसाही निर्माण होतो, करता येतो आणि त्यामुळे जिवाशिवाची गाठ गाथली जाते शिवाय वरील तीन मार्ग व्यक्तिविशेष सापण आहेत तर भक्तिमार्ग सर्वानाच माकळा आहे

‘स्त्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्तऽपि यान्ति परा गतिम् ॥

अशी भक्तिमार्गाची मुलभूता मार्गाने आणि सार्वत्रिक असल्यामुळे तो अधिक तर मानवाना उपरन्य आहे त्यावर नियमने, नियमणे आणि बंधने नाहीत

‘अहो जाता येना उठता इतता कार्य करता

जो हा पाहिजे तव्हा भगवताची स्वेच्छेया मनमुक्ता सवध जाऊन भक्त आपल्या परमानंदात मग्न होऊन राहता म्हणून भक्ती मार्गाची मुलभूता इतरपेक्षा अधिक आहे

मुलभ भक्तिमार्गातील काही अवगुण

परंतु अशा शुचि आणि मुलभ भक्तिमार्गातही काही अवगुण निर्माण झाल्याचे आपण नित्य व्यवहारात पाहता व दाखित भक्तिप्रवाशाचा परा अर्थ न उमगल्यामुळे अगर त्याचा योग्य वापर न केल्यामुळे असेल परंतु त्या शुद्ध भक्तिमुक्तांमध्ये हीच समस्या उत्पन्न त्याचा बंध उतरला असण्याची शक्यता आहे भक्तांमध्ये जनरल कल्ल संप्रदायिकता अगर निरर्थक अभिनिर्वण निर्माण झालेला दिसतो सर्वभूमी पांडुरंग पाडणारा वास्तवी पदरपुरला गेला की मी या मठाचा आणि तो तुझ्या मठाचा अगर माझा अमरा फड श्रेष्ठ आहे तर दुसरा फड कनिष्ठ आहे अशी असली दुरभिमानाची लवतरे वेदीवर दागता पूजा अगर अर्चना म्हणजे भक्तीचे फळ एक प्रतीत । परंतु ती अमूक वेळी, अमूक पद्धतीने आणि विरहित । ‘द्रव्याने रेनी तरच ती उत्कृष्ट होऊन ती भगवताला जावू शकते आणि तिचे स्वर्ग आणि श्रेष्ठ फळ मिळत हा नका तो अभिनिर्वण उपामकत निर्माण होतो वास्तविक

‘पन पुण्य फल तोयम् ।

यापैकी कोणतीही एन अथवा अनेक वस्तु सभ्रद आणि भक्तिमुक्त हृदयाने परमेश्वराला अर्पण केल्यामुळे त्याची पूजा होत शिब्रुना याची पण आवश्यकता नाहीत

‘यत्कर्तुं करोमि तत्तत्किञ्च शमो तवावधनम् ॥’

किंवा

‘यत्करोमि यद्भासि यज्जुहोसि दहासियत् ।

यतपत्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

या तत्त्वानुरोधाने भगवताची सांगितलेल्या पद्धतीने लौकिक आणि लौकप्रसिद्ध पूजा न करताही परमेश्वराची राखण करता येते आणि ती परिपूर्ण होते पण तरीही त्यामने म्हणा, मोहाने म्हणा अगर अमानाने म्हणा पूजेच्या उत्तम मध्यमाधम श्रेणीविषयी समाजात अनेक चर्चा चालतच भिन्नभिन्न तत्वांच्या श्रेष्ठनिष्ठत्वाविषयी तर निमाणे होणारे बालिश वाग पाहिले की परमेश्वर आणि मग्न तत्त्वाची पण मान्य आपल्या सवुचितपणाने आणि जाड्यतन किती आणि कशी निटवता करू शकतो याचे हिंदीस चित्र समोर उभे राहत आणि या हीनात्म्याची वीच कपावीशी घातते अतो भक्तमार्गातही अणली एक वैगुण्य असे असू शकत की भक्त समोर निष्ठाच्या सगुण स्वरूपाचीच तन्मय होतो, नच परमात्म्याच सत्य स्वरूप आहे अशी त्याची मनोमन धारणा होत शिब्रुना त्या ह्यय स्वरूपात तर यदाकदाचित थाडामा उरल झाला तर त्याला वैश्य मानत, त्याच्या भावना दुखातरता भक्ती ही त्या निशिष्ट स्वरूपाचीच मानल्यामुळे मगुणातून निर्गुणारुडे, इत्यातून अर्थातुडे, साकाराकडून निष्काराकडे आणि सातातून अनंतातुडे जाण्याच्या मार्गात प्रचंड अनुलूय भिनी निर्माण होनात भक्तिमार्गातील ही धर्ती दूर करणाऱ्याची असली तर तिचा नाहीतरी जोड नेण अत्यावश्यक आहे ज्ञानाने तर्कगुड सिद्धान्त निष्पन्न आणि थिड होईल, पण परमेश्वराच्या सत्य स्वरूपाविषयी तहानेने व्यावृळ झालेल्या भक्ताला अशा वैचारिक आणि तार्किक युक्तीचादाने समाधान लाभणार नाही त्याला भगवताच्या दर्शनाची, त्याच्या साक्षात अस्तित्वाची ओढ लागलेली असत भक्त आणि भगवत या प्रत्येक स्वानुभवाच्या द्वारात तो गुरफटल्यामुळे त्याला त्या मोहाना सादर काढून अद्वैताचे अनुभवसिद्ध दर्शन घडविणारे तसेच नवत्राण आणि सत्य फलदायी रसायन आवश्यक आहे हे रसायन योगशास्त्रच ठेक शकते तसे पाहिले तर योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग यांच्यात तत्त्वतः फरक फरक नाही

‘योगश्चित्तवृत्ति निरोध ।’

या व्याख्येने सांगितलेला योग हा इतस्तत स्वच्छंदपण मटकणाऱ्या आणि इद्रियाच्या द्वारे त्या त्या विषयाना

लालचावलेल्या चित्तवृत्तीचा निरोध करण्याचे प्रजाणीत आहे तर भक्तिमार्ग त्या चित्तवृत्तीची मूलभूत प्रेरण प्रवृत्तीची आवड अथवा प्रेम त्याची परमोच्च सीमा वरून उत्पन्न स्वरूपाचे प्रेम “ह्या” च्या डिग्रीशी रेस्ट्रिक्ट करण्याचे सांगत आहे.

‘सा त्वस्मिन्परम प्रेमरूपा ।’

(नारद सू. १)

योगा प्रकृत्यानेच एकान्तात आचरण्याचा अमतो तर भक्ति सर्व भक्तासह पण समाजात, प्रपंचात राहूनही अवलंबिता येते. योग निर्गुण, निराकार अशा अज्ञेय अनन्ताच्या शोभात असतो तर भक्ति सगुण, साकार, ज्ञेय आणि मान्ताची मूर्ती समोर उभी करणे किंवा अण्णायोगातील पाचवे ऋग वे ध्यान म्हणजे केव्हीभूत उपासना तब तर भक्तीचे मूर्तिमत स्वरूप आहे परंतु योगमार्गातील यम नियमांचा पसार हा कडक आणि नियमकटा लेकविशिष्ट आणि निष्ठुर वाटतो पण भक्तिमार्गात या काठिण्याचा आणि नेपथ्याचा अभावच अमतो आणि म्हणून तर तो सर्वसुलभ आहे,

योग आणि भक्ति याचा समन्वय

मुद्दा असा की साक्षात्कारून अनन्ताकडे, सगुणान्न निर्गुणाकडे जाण्यासाठी समोर दिसणारी साकार मूर्ती ही त्या निराकार अमूर्तीचे केवळ प्रतीक आहे याची साक्षात् प्रतीती भक्ताला यावयास हवी. समोरची मूर्ती म्हणजे केवळ माझ्याच हृदयात नव्हे तर यक्षयायत् जडचेतनात यावणाऱ्या अमूर्तीचे स्वरूप आहे, एक अवतार आहे याची मनोमन एवढी भक्ताला पटावयास हवी. हे कार्य पक्कं योगच करू शकतो आणि त्यामुळे भक्ताला पेहिक सुख समाधान तर लाभेलच, परंतु “पुनरपि जननं पुनरपि मरणं” च्या अखिरत चक्रातून तो मुक्त होऊन मोक्षाचा अधिकारी होईल भक्तीला लागणारी सर्व तयारी त्याची झालेली असतच, पक्कं त्याचें क्षेत्र यादविण्याची, अतिज विगाड करण्याची, जावाना मोठा करण्याची आणि जे बड व अपारदर्शक आहे त्यातून आपणार जाऊन चेतन पाहण्या इतकी दिव्यदृष्टि प्राप्त होण्याचीच आवश्यकता असते तेव्हा झाले की त्याच्या भक्तीला पक्कं मोक्षाचे मधूर फळच येते. जगांत भक्तीला योगाची जोड मिळाल्याने त्याप्रमाणे भक्तीची परिपूर्णता होते त्याप्रमाणे योगाला भक्तीची जोड

मिळाल्याने योगी सामान्य माणसात येऊन मिळूनमिसळून राहू शकतो तो एकान्तात राहण्याचा ह्वाग्रद न घेता प्रपंचात राहूनही परमार्थ साधता येतो हे प्रत्यक्ष स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून देतो, आणि समाजाला आदर्शभूत होतो. समाजाला नेहमी भिन्नभिन्ना अथात्माचे प्रश्न तो म्हणूनसुलभतेने सोडवू शकतो. योगी माणसात सामान्यतः दृष्टोत्पत्तीस येणारा दम आणि हेरूपणा तर भक्ती मळल्या लीनतेच्या आणि नम्रतेच्या भावनाजलाने गुठून जातोच पण योगाग्रदल्या, त्यातील यम नियमांच्या चौकटीतल्या आणि योगाचरणातील वधप्रद जीवनाच्या भ्रामक रूप्या तो लीलया दूर करतो अण्णायोगातील यमनियमादिना भाग म्हणजे भक्तीच्या दैनंदिन जीवनातच प्रत्यक्ष अनुभवाला येणाऱ्या स्वामात्रिक आचाराचे नामान्तर आहे. हे तो अधिस्तरावणीने आणि स्थानभजने सांगू शकतो व त्यामुळे सामान्य जनांतील योगाग्रदलीची अदी दूर करून योग म्हणजे सदाग्रदली आचरता येण्याजोगी एक जीवनाग्रदयक प्रवृत्ती आहे हे तो समाजाला पटवून देऊ शकतो

एक अर्वाचीन दर्शन

तात्पर्य, योग आणि भक्ति ही जरी स्वतंत्र अंगे असली तरीपण त्यांच्यात मूलभूत विरोध नाही, किंवा बरील विवेचनावरून ती एकमेकांची काही अशी पूरकच आहेत आणि म्हणून “योग-भक्ति-दर्शन” हे अशा सद्देने त्याची सांगड घातून प्राचीन दर्शनांच्या मुखवादित्वाभूत निर्माण होणारे एक अर्वाचीन दर्शन आहे असे म्हणले तर ते मान्य होण्यास प्रत्यक्षाप नसावा योग त्याज्य आहे अगर भक्ति उणी आहे असे म्हणण्याचा मानस या ठिकाणी नाहीच हे सुज्ञान विदित व्हाव पण अनुभवी विद्वान आणि अधिस्तरा मन जर त्या दोह्यांच्या समन्यायाने समाकर्षणाने नसा मार्ग दाखवून देत असतील तर त्यांना विरोध होण्याचे गरोवर काही प्रयोजन नाही प. महात्मा अशाच एका सप्रदायाचे आज अध्ययु आहेत असे मला वाटत, आणि म्हणूनच परमेश्वरचरणी प्रार्थना की समाजाला अपारानुन प्रकाशाकडे नेण्यासाठी अशा सतताना दीर्घ आयुशयोग्य द्यावे.

इतिश्राम् ।

—ग. मा. पाटील, पेटा

योगी - भक्ति योगी

अंतःकरणाने योगी व्हावे

‘योगी’ हा शब्द ऐकला की सामान्य मनुष्याच्या डोळ्या पुढे दाढी व जडा वाढविलेला, कफनी धारण केलेला, कुठे जांगरात ध्यान धारण करून राहणाऱ्या पुरुषाचे चित्र उभे राहते. हा पुरुष योगी आहे यात शक्य नाही, पण योगी शब्दाची व्याप्ति तेवढ्यापुरतीच मर्यादित नाही. योग्याचा अभ्यास करतो तो योगी हेच गुरे आहे. ‘युज्’ म्हणजे जोडणे, हा त्यातील मन्त्राचा भाव आहे. व्यापक दृष्टीने पाहिले म्हणजे ज्याने देव जोडला तो योगी समजावा व या अर्थाचे गीतेंत भगवताने हा शब्द अनेक वेळा वापरलेला आहे. जीव व परमात्मा याचा संगम ज्याच्या मनोधर्मात झाला आहे किंवा जीव व परमात्मा हे ज्याच्या हृदयभुवनात ऐक्यासनी येऊन बसले म्हणजे जो पुरुष स्वतः देव स्थिती-प्रत पोहोचला आहे तो योगी होय. ज्याने देव आपलासा केला तो योगी होतो. जन्माळा येऊन देवाची प्राप्ति करून योगी व्हावे हेच मनुष्याचे ध्येय आहे व त्यातच जन्माला आल्याचे सार्थक आहे. तरी, ज्ञानी व गर्भ पराण्यापेक्षा योगी श्रेष्ठ आहे असे सांगून देवाने जर्जुराला योगी होण्याचा उपदेश केला आहे. ज्याचे ज्ञान प्रणमगवतापाशी जडले आहे व जो पुरुष श्रद्धेने भगवताची श्रेष्ठ भक्ति करतो तो सर्व प्रज्ञाच्या योग्यामध्ये श्रेष्ठ योगी जाई असे महात्मा अध्यायाच्या दोश्टच्या श्लोकात समापेप करताना भगवताने आपला उपदेश म्हणून समितले आहे.

हा जन्मदाताचा वाहतायणा आहे

प्रत्येकाने देवाची प्राप्ति करून घ्यावी म्हणजे योगी व्हावे. हे ध्येय एकदा निश्चित झाले म्हणजे ही प्राप्ति कोणत्या मार्गाने करून घ्यावी असा प्रश्न उत्पन्न होतो. या जगात परमात्मप्राप्तीच्या उद्देशाने साधने करणारी अनेक साधक मंडळी आहेत. त्यात अधिकारपरत्वे भिन्नता असते. ज्याची सुद्धि तेल आहे व ज्याच्या अंतःकरणाचे मळ व विषेप हे दोष नाहीसे झाले असून केवळ स्वरूपाचे आवरण दूर होण्याचे गृहिते आहे असे पुरुष ज्ञानाचे अधिकारी आहेत. त्या भाग्यवान साधकांना श्रीगुरुंनी ‘तत्त्वमसि’ व्हावयाचा उपदेश केल्यावर त्याचे ठिकाणचे बैठ नाहीसे होऊन त्याची त्रुत्ति एकाच आत्मस्वरूपी स्थिर होते. मूर्ध् उपबता क्षणीच जगा अंधार नाहीसा होऊन सर्व प्रकाशच होतो किंवा मिठाचा गुडा पाण्यात टाकल्याबरोबर तो जन्मच होतो अथवा निजलेल्या माणसाला जागे केले असता त्याच्या ठिकाणची झोप सगटे व झोपेत पडलेले स्वप्नही नाहीसे होत तशी गुरुने उपदेश केल्यावर आत्मस्वरूपी जागे झालेल्या पुरुषाची स्थिति होते परंतु असा कर्पुणहृदय असलेल्या साधक विरळाच असतो. ‘बहुना जन्मता अते’ त्याला तपाचे डोंगर ओलांडून ही स्थिति मिळत असते. बाकीचे सर्व मंद बुद्धीचे साधक असताना त्यांना पहावावयाच्या अज्ञानाबरोबर बुद्धीनेरील असमाधनादिक ज्ञान प्रतिग्रहक दोषांमुळे बलरूप होता येत नाही. त्यांना स्वधर्मरूपी अग्नि-

मध्ये व निषिद्ध कर्माच्या आहुत्या देऊन रज तम हे दोष जाळवे लागतात. नसे। त्या विषयात तोंड घालून त्याची इष्टिचे निळाळलेली असतात त्या इष्टियाना प्रत्याहाररूपी तीर्थांत स्नान घालावे लागते. हे काम काही एकदोन दिवसांचे अथवा वर्षांचे नाही व त्यासाठी एव जन्म नव्हे तर जन्मद्वये प्रयत्न करावा लागतो. 'पी इच्छ व हो गोरी' असा हा मार्ग नाही. जिज्ञा उपद्रा जन्म मलीन तिनज्ञा तों जातून धुवावा लागतो. निष्काम कर्मरूपी सांगण घेऊन मन मिर्मळ करणाचे काम प्रथम घेऊन जन्म करीत बसावे त्याने. त्याचे मन निरनिराळ्या ग्रामनांनी घासले आहे त्याला ज्ञानाचा उपदेश केला तर तो वाया जातो. सांगण लावला तर कपटा न्वच्छ होतो हे रसे आहे पण ज्या पाण्यात धुवावयाचा तें पाणी मुख्य स्वच्छ पाहिजे. पण तें पाणीच जर निर्मळ नसेल तर भाग्य पुत्र होतो, त्याप्रमाणे चित्त शुद्धि नसेल तर ज्ञानाचा उपदेश व्यर्थ होतो. ज्ञानाने मोक्ष होतो हे रसे पण तें ज्ञान उत्पन्न होण्यासाठी व तें उत्पन्न होण्यावर दिव्यासाठी मुख्यतः चित्तशुद्धि पाहिजे.

मल व विशेष हे योगी होण्यातले प्रतिबंध

साधर परमात्म दर्शनासाठी नियाळ गृहणे त्याला रूप मोठमोठे अडथळे येतात. त्याचे मन मागील अनेक जन्माच्या विषयोपभोगाच्या सत्त्वांनी मलीन झालेले असते. तें प्रथम स्वच्छ करावे लागते व त्याचरोबर तें स्थिरही करावे लागते. मलीन चित्त हे परमात्म दर्शनाच्या आड येते धीतुकाराम महाराज देवाकडे कागाळी करतात.

कामे नेले चित्त नेदी अवलोकु मुख ।

वहु वाटे दुःख फुले पाडे हृदय

का गा सासुरवासी मज केले भगवता ।

आपुल्या सत्ता स्वाधीनता ती नाही

पमातंसी वाटे यावे तुमच्या दर्शना ।

येथे न चले चोरी उरली राहो वासना ॥

मनुष्याला जे दर्शन होत असते ते डोण्यापुढील वस्तूंचे यथार्थ दर्शन होत नाही तर तो मनुष्य जसा असतो तसे दर्शन होत असते. एकच मनुष्य चोराला चोर दिसतो, दाटव्याला दाटव्या दिसतो व साधूला साधू दिसतो. देव सर्वत्र ओतप्रोत भरून राहिले आहे. फार काय आपण स्वतःच देव आहोत पण 'त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्माऽसि' असे गुरुंनी

सांगितले तर ते पडत नाही. उलट आपण आजारी, दुःखी, मरणारे आहोत असेच आपणास रसे वाटते. हे बुद्धिबल दोष घालविणे, चित्ताला स्थिरता आणणे हे परमार्थातले मुख्य कार्य आहे. पाण्यातले प्रतिबिम्ब दिव्यासाठी पाणी स्वच्छ हवे तसेच ते स्थिर हवे.

परमार्थांत उपायांची याणी नाही

देव दर्शनाला नियालेल्या साधनाला प्रथम चित्त शुद्ध व स्थिर करावे लागते व त्यासाठी नाना प्रकारची साधने आहेत. कर्मयोग, भक्तियोग, अष्टांगयोग, ध्यानयोग, ज्ञानयोग इत्यादि अनेक मार्ग आहेत व त्याचा प्रमदी टांगे आहे. ज्ञानमार्ग हा कर्म व उपासना मार्ग चाऊन झाल्यावरच आक्रमवाद्याचा असतो हे आपण आताच पहावे आहो. साधर ज्या अधिकाऱ्याचा असेल त्याप्रमाणे त्याचे मागण ठरते. जे रहान मूळ आईच्या अगावरचे दूध मोठशा वधाने पित, त्याम जिल्ह्याचा रत्न पाजून काय उपयोग आहे! त्याप्रमाणे मागे सदाचरण करणे हेही ज्याला जमत नाही त्याम नेहमीच योग सांगून काय उपयोग होईल! या उपायात 'योग' आलेला आहे जो मार्ग या जर्माने आलेला आहे. त्या मार्गात अष्टांग योग हाही एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. त्याचे विवेचन गीतेच्या सहाव्यात आणून असून श्रीमानेश्वर महाप्रज्ञानी जो त्यातील गूढ भाग स्पष्ट करून आपल्या टीकेत विस्ताराने सांगितला आहे. पंचमहाभूतानी पंचमहाभूतांचा लय करावयाचा हे जे आदिनाथ शंकराचा उत्तरंग खुणेचे मर्म आहे ते श्रीविष्णुनी गीतेत दाखविले व ते मर्म गूढपणाची बंधने दूर करून ज्ञानेश्वर मांडलीने स्पष्टपणे आपल्या टीकेत सांगितले आहे. अष्टांग योगाचा अधिकारी कोण आहे? त्याने योगाभ्यासाला कोणत्या स्थळी बसावे, कोणता व कसा अभ्यास करावा हे १६३ ते ३६६ ओव्यात आपणास वाचायला मिळते त्या अभ्यासाच्या मर्यादा पाहून अधिकारी याचकाने या मार्गाचे आचरण केले त्याचे परमत्प्राप्ते

अष्टांग योगाचा मार्ग

तसे म्हटले तर यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार ध्यान, धारणा, समाधि ही योगाची अंगे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. कर्म व भक्ती या मार्गांनी जरी एखादा साधक गेल्या अष्टांगांपैकी काहीचे वळ त्याच्या पाठीशी असलेच लागते. शारीरिक व नैतिक तयारी असल्याशिवाय कोणत्याच

मार्गांत प्रगति होणार नाही. म्हणून ज्ञानेश्वरीत या अष्टांग योगाचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आलेला आहे. मोक्षरूपी लक्ष्मीला वरण्यासाठी जो साधक निघाला त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी जे अहंकार, बल, दर्प, काम, क्रोध व परिग्रह हे पडवैरी येतात. त्याचा साधक निःपात करतो, त्यात ध्यानाचा फार मोठा वाटा व आधार आहे. विषयविषयानी भरलेल्या अंगाचा डोह आहे व सर्वां दोषरूपी गनु आड येतात, पण ध्यानरूपी तरवारीपुढे त्याचा काय पाट लागणार आहे? तत्त्वज्ञान व मन हे वाटाडे थोडेर घेऊन बाहेरच्या बाजूला यमनियमांचे काटेरी कुपण साधक लावतो. त्या कुपणाच्या आत मूळ दयाचा फोट तयार करतो व त्या फोटावर प्राणायामरूपी सोप्ता ठेवतो. तेथे कुडलिनीच्या प्रकाशाने मन आणि प्राणवासु यांच्या सहाय्याने सतरावी बीजनकला हेच कोणी एक तळे ते तो साधक हस्तगत करण. प्रवाहारासुळे विकार संपूर्ण नाहीसे होतात. इद्रियांना हृदयाच्या आत बांधण्यात येते, संकल्पाने मन, बुद्धी, चित्त अहंकार हे जे चतुरंग सैन्य ते ठार होते व ध्यानाची नौघत वाजते व स्वरूप ऐक्याचे एक छत्र झळकते. यानंतर समाधिरूपी लक्ष्मीचे जे आत्म-नुभावाचे राज्यसुर आहे त्याचा त्याला समस्ततेने राज्या भिषेक होतो. (९ वा अध्याय २१०-२१८)

ज्ञानदेवांनी अशा प्रकारची सुंदर वर्णने ठायी ठायी केलेली आहेत. आणखी एक वर्णन पहा. आत्मज्ञानात योगाभ्यासाची वृत्ती जरूरी आहे हे सांगताना ज्ञानदेव म्हणतात. गुद व उपस्थ या दोन द्वारांमधील जी शिवण आहे तिचा मध्य टांचने दाखून गुदाचे आरुचन झाले. मूळ ग्रंथादि निव्ही बंध दिले आणि प्राण अपान आदि निरनिराळे वायु एकत्र केले. कुडलिनी जागी करून सुषुम्ना नाडीचा विकास केला. आधारचक्रपासून तो आगा चक्रापर्यंत चक्राचे भेदन केले. महत्त्वादलरूपी मेघाच्या अमृताच्या जो वर्षाव झाला तो प्रवाह मूलावर चक्रापर्यंत आणला. आशाचक्ररूपी पर्वतावर नाचत असलेल्या चैतन्य-रूपी भैरवाच्या भिक्षा पात्रात मन व प्राण यांची ऐक्यरूपी लिचट्टी बांधून योगाभ्यास चालला हट केला. मग हा तीन ग्रंथाचा समुदाय पुढे करून मागच्या बाजूस ब्रह्मस्वरूपाचे ध्यान सिद्ध होते. ध्यान व योग दोन्ही निर्विघ्नपणे आत्मज्ञानाच्या ठिकाणी प्राप्त होतात.

यासाठी वैराग्यरूपी सत्ता सोडत करीत असतो. (अध्याय १८ ओव्या १०३७-१०४३)

भक्तिमार्गा भजिजे :-

भक्ति योगानेही हा अष्टांग योगाचा अनुभव येतो असे ज्ञानदेव म्हणतात. श्रीरामकृष्ण परमहंसही तसेच सांगतात. णळाच्या दृष्टीने दोन्ही मार्गांत कोणताच फरक नाही. अष्टांग योगात वष्ट जास्त असतात, त्याला अधिकारीही लागतो. भक्ति मार्गांत भगवान सतत पाठीराखा असतो. श्रीरामकृष्ण हे तत्त्व माऊंडीची व माजरीची पिळे या दृष्टान्ताने सांगत. उडी मारताना माऊंडीच्या पिळाना आपल्या आईला स्वतः धरावे लागून उलट माजरीच्या पिळाना माजरी दाताने धरते व रक्षण करत. भक्तिमार्ग हा माजरीच्या पिळासारखा-देव काळजी करणारा भक्त्यामुळे मुलम व सोपा आहे. म्हणून अर्जुनाला या भक्तिमार्गाची शिफारस केली आहे.

मन व बुद्धि भगवंताला अर्पण करणे म्हणजे भक्ति
भक्ति हा अतर्गाचा विषय आहे. भक्तीची बाह्य लक्षणं देव पुजा, यात्रा करणे, ही एखादी काही निश्चित फल देणारी नाहीत, त्यांना अतर्गा साधनाची आवश्यकता आहे. मन व बुद्धि परमात्म्याकडे लावणे हा एक अभ्यास आहे. एकदा का मन व बुद्धि परमात्म्याकडे लागली मी साधन देवच होऊ लागतो. मन व बुद्धि अर्पण करणे म्हणजे मनाचा स्वभाव जो नकल्प करणे व बुद्धीचा स्वभाव जो निश्चय करणे ते दोन्ही स्वभाव परमात्म्याकडे लावणे. देवाविषयीच नकल्प करणे व देवाविषयीचा निश्चय करणे याचे नाव भक्ति आहे. अग्नी प्रेम ठेऊन मन व बुद्धि परमात्म्याकडे लावली तर साधक देवाप्रसन्न पोहोचतो देव व तो यामध्ये द्वैत राहत नाही. दिवा मालवल्या म्हणजे दिव्याचे तेज नाहीसे होते अथवा सूर्यास्ताच्या वेळी सूर्यचिन्नाबरोबर त्याचा प्रकाश जातो. त्रिंवा शरीरातून प्राण निघून गेल्यावर इंद्रिये त्याच्या बरोबर जातात. त्याप्रमाणे जिवदे मन व बुद्धि जातात तितके त्याच्याबरोबर अहंकार जातो. म्हणून मन व बुद्धि परमात्म्याकडे लावली तर साधक सर्वव्यापी परमात्माच होतो. (अध्याय १० ओव्या ९७-१०२)

पण 'मन परमात्म्याकडे लाव' हे बोलणे सोपे आहे पण करणे फार कठीण आहे. कारण ते मन आपले आहे असे आपण म्हटले तरी ते विषयामध्ये अडकले आहे. ते थोडून सोडवून आणवे लागते. एखाद्या वस्तूचे दान '

करावयाच तर ती प्रथम वस्तू भावल्या हातात हवी. ती ऊग
गहाण पडलेली असली तर ती अगोदर सोडून आणानी
संगते. आपले मन आधीच गहाण पडले आहे. पुढागम
महाराज पागळ्याच्या रूपाने या भक्तीचे उत्कृष्ट वर्णन
करतात.

“पांगुळ झालो देवा । नाही हात ना पाय ।

देगले जयागरी सैयद ते जय ॥”

ज्या मनस्वी अश्वार आग्नी आरूढ झाले आहे तो
पोढा आमच्या ताऱ्यात नाही. तर आग्नीच ताऱ्यात गेले
आहे. ज्याचे मन ताऱ्यात आहे त्याचा परमात्म
आहे. दुर्जनाना परमाय होणार नाही. म्हणून प्रथम
मन ताऱ्यात आणण्यासाठी येरात्याना आधार घेऊन विषय
बाहेर दडवने लागतात. इन्द्रियनिग्रह व वैराग्य यंत्रियाय
मन ताऱ्यात येणार नाही व तं ताऱ्यात आल्य मित्राय
परमात्म लाभ होणार नाही. मन पडनाचे नियमन करून
दाही इन्द्रिये ताऱ्यात आणानी लागतात त्यासाठी प्राणागम
व मनोजय आहेत.

ज्ञाने ज्ञाने गोडी लावावी

पण मन व बुद्धि ताऱ्यात आली नाही तरी साधनाने
नियंत्रण होऊ नये. प्रयत्न करीत राहावे. आठ प्रहरामध्ये एक
निमिरभर तरी मन देवाकडे लावण्याचा अभ्यास करावा.
एक क्षण परमात्म्याचे सुप्त मनाला लाभले तरी त्याची
गोडी मनाला लागेल मनाचा स्वभाव एक चांगला आहे.
ज्या वस्तूची गोडी लावावी ती त्याला लागते. परमात्म्याची
गोडी लावली तर त्यात ते रंगू लागते व विषयाचा कडकट्टा
करते. पौर्णिमेपासून चंद्राभिन कमी कमी होत जाते तसतसे
मन प्रवंचातून निघू लागते. अत्रा रीतीने प्रपंचात गुंतलेले
मन हळूहळू भगवद्भक्त होत जाते. या अभ्यासाने हलके
हलके मजल मारीत गेल्यावर यश प्राप्त होऊन साधक देवच
होतो. अशा रीतीने अभ्यासाने हवे ते साध्य होते. (अभ्यास
११ ओव्या १०५ ते १११)

कर्म देवाला अर्पण करावीत

११ असे काही दुर्लभ व दीन लोक आहेत त्यांना एक क्षण
क्षणीक परमात्म्याकडे चित्त लावत येत नाही. त्यांना इन्द्रि
याचा निग्रह करता येत नाही. विषयभोग टाकता येत नाही.
त्याची कणव करून भगवताने त्यांनाही उपाय स मित्रला आहे.
आपल्या वाट्याला आलेली कर्म (वर्णाश्रम धर्माप्रमाणे) ती

करावी, शास्त्राने निषिद्ध म्हणून जी करू नयेत म्हणून
माहितस्वी ती करू नयेत. ही कर्मे करीत असताना ती मी
करतो असे मात्र समजून घे. हे विश्व ज्या पद्मत्माचे सन्ने
चाटले आहे तो परमात्मा ही कर्मे मजकूरून करीत आहे
अशी अतरी हट भावना ठेवानी. माळी जिरेडे नेतो तिरेडे
पाणी जसे भिन्नतरात जात, पुरतूर करीत नाही. त्याप्रमाणे
त्रे आपल्या पुढे जे कर्म आणून ठेविले ते कर्म निवृत्तपणे
करित जावे. प्रवृत्ति व निवृत्ति ही दोन्ही ओशी दोन्हीवर
घेऊ नयेत तर सर्व कर्मे करीत असताना आपट त्या
परमात्म्याचे स्मरण करावे, मग ती कर्मे सांग होणे
अथवा अछांग होणे, आणून त्याची वर्तवू नशी. शरीर
पातानंतर हा भक्त साधुस्य सुचारीयत पोहोचतो

कर्मांचे फळ तू घेऊ नको

पण ही कर्मे भगवताला अर्पण करणेही काहीना जमत
नाही. त्यासाठी आणखी एक उपाय भगवताने सांगितला
आहे. ज्यावेळी कर्मफळ निर्माण होईल त्यावेळी त्याला
साधकाने स्पर्श करू नये. हाहाला फळे येतात त्या फळांना
हाड बोटे स्पर्श करते ? तशी त्रमे करताना साधनाची वृत्ति
असावी गडदरावर पाऊल पडला अथवा अग्रीत बीज
भाजले त्याप्रमाणे कर्म करून निष्फळ करावीत. अशा कर्म-
फळ त्याग केला म्हणजे ज्या कर्मफळाने पुढील जन्म
मिळवायचा ते फळच शिष्टक राहिले नसल्यामुळे जन्म
मरणाची येरातार संपते व तो भक्त ब्रह्मक्षितीपर्यंत
पोहोचता (अभ्यास १२ श्लोक ११)

साक्षात्कारयोगी योगी पुरुषाची लक्षणे

अशा जो योगी पुरुष आहे त्याचे गीतेमध्ये भगवताने
मोठ्या आवडीने ठिबठिकाणी रंगून जाऊन वर्णन केले
आहे. येथे ८।ही १२ व्या अध्यायातील काही भाग जो
ज्ञानदेवाना वर्णन केला आहे तो थोडक्यात सांगतो. बाळ
चिन्ह शरीरावर उमटतात त्याचा उल्लेख येथे करीत नाही.
या पुरुषाला आपले व परके शिष्टक राहत नाही तो
कोणाचा द्वेष करीत नाही. आपल्या जन्मचे दुस्खाल
देताना तो निवडानिवड करीत नाही. पाणी हे गाथीची व
खापाची सहान साखडीव भागवते हा भक्त स्वतः
सुखदुःख समान असतो. जगातील प्राणीमात्राविषयी दया
त्याच्या अंत करणात असते. त्याला सद्बुद्धीने ओळखण्याची
क्षूण म्हणजे तो सदा प्रसन्न असतो. कोणताही दुःखाचा

प्रसंग आला तरी त्याच्या वृत्तीत यत्निचितही पालट पडत नाही. समुद्र खचळला तरी त्याचे मय त्यातील माद्यांना नसते व मासे जास्त झाले तरी समुद्र त्यांना कदाळत नाही तसे या भक्ताचे व होमाचे नाते सख्याचे व प्रेमाचे असते सदा निजानदाने भरलेला असल्यामुळे त्याला कदाचीच अपेक्षा नसते. पंचपातन्याना पुनीत करण्याचे दाडगे समर्प्य त्याच्या अंगी असते. गूढ परमात्म वस्तूच्या चिंतनात तो गढून गेलेला असतो. तो भक्त बोटेंच चिखटलेला नसतो म्हणून त्याला कसलेच दुःख नसते. सर्वस्यापी परमात्म्याचा साक्षात्कार झाल्यामुळे त्याचे टिकाणी कर्म उरत नाही मोठा आत्मलाभ झालेला असतो त्यामुळे त्याला इतर लाभ पुच्छ वाटतात व जे परमात्मतत्त्व त्याच्यापाशी आहे ते योगीच येव्हाही हिमवू शकत नाही. त्यामुळे त्याला जवळचे इतर काही गेले तरी त्याचे दुःख होत नाही. शत्रु मित्र, मान अपमान याडिकाणी तो सारखाच असतो हे विश्वच माझे घर आहे हीच त्याची वृत्ति असते. आकाशात सदा ऋतु येतात म्हणून पाय आकाशावर त्याचे परिणाम होतात ! हा भक्त तर आकाशाहून मोठा झालेला असतो. त्याच्यावर मृत्युही परिणाम करू शकत नाही. हा पुरुष व परमात्मा यात काहीच फरक नसतो काळतः दिसायला देण पण आहेत एक, देवाला त्याच्यापेक्षा या जगात दुसरी प्रिय वस्तु नाही. या भक्ताची सेवा तो न सांगताही करतो. तो पहावा म्हणून हा निर्गुण परमात्मा डोळे धारण करून जन्म घेतो. त्या भक्ताला आर्त्तिगन ठेव्यासाठी देण मुजा कमी पडतात म्हणून अणारी देण मुजा घेऊन चतुर्भुज होतो (अध्याय १२ वा श्लोक १३ ते १९)

भक्तीमार्गाने परमात्म्याचा योग झालेल्या पुरुषाचे वर्णन करताना देव व शनैव भगवती वेदावून गेलेले दिसतात. सर्वसामान्य जनतेला मुलभ उपाय या सतानी सांगितला आहे. दुर्लभ व दीनसाठी सतानी या भक्ति योगाचे स्वतः आचरण करून दाखविले. तुकाराम महाराजांनी नामस्मरणाच्या साधनाने अष्टांग योगाने मिळणारे अनुभव प्राप्त करून घेतले. रत्न-शेत-पीत असे रंग त्यांना दिसले. अनुहताचा हळरू पेऊं आला.

स्वरूपी मेळविल नाव ठेविला भंड । '

अधिकार सैसा करू उपदेश

जशी ज्याची अंगी शक्ति असेल, पूर्वजन्मीची पुण्य साधुमी असेल तसा त्याचा साधनमार्ग राहतो. पथी एकदम शेष घेऊन हाडावरील फळाला विलगतो तशी शेष काही माणसाला घेता येत नाही. त्यांना हळूहळू एका पाठीवरून दुसऱ्या पाठीवर सरकत सरकतच जावे लागते. तो एकदम उडी मारेल तर मरेल, तसेच परमार्थात आहे. ज्याला वर्तमानाचा अधिकार आहे त्याला अनेक जन्मात साधना करीत बसावे लागते, ध्यान करण्यासाठी मनुष्य मगाने सडा असावा लागतो. तो तसा नसेल तर डोळे मिटल्यावर इष्ट वस्तु येण्याऐवजी आतले प्रिय मान स्पष्ट होऊ लागतात. म्हणून

'प्यानेनाऽत्मनि पश्यन्ति वैचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साध्येन योगेन कर्मयोगेन चाऽपरे ॥

असे साधनाचे निरनिराळे प्रकार गीतत वर्णन करून आहेत. दुसरी एकाच टिकाणी जावयाचे आहे, व ते टिकाण म्हणजे परमात्म्याचा योग. परंतु कोणत्या मार्गाने-कर्म, ध्यान, भक्ति, ज्ञान, अष्टांग-यापैरी कोणत्या योगाने जवयाचे आहे-हे ज्याच्या त्याच्या तयारीवर अवलंबून आहे. ज्याला गुरुचा लाभ झाला त्याला अडचण नसते. गुरु शिष्याची कुवत जाणून मार्गदर्शन करतात अधिना पाहून मार्गदर्शन करतात मुगीवर हत्तीचा ऐरावत घालीत नाहीत व हत्तीलाही मुगीची गति देत नाहीत. गुरुलाभ ही परमार्थात पार महत्वाची गोष्ट आहे नाहीतर आपल्या भतीने भलतेच करून पदरात लाभ पडण्याऐवजी नुकसान पडते व पश्चात्ताप करण्याची पाळी येते गुरु हा एक सदैवच आहे सदैव ज्याप्रमाणे रोग असेल त्याप्रमाणे औषध देतो, त्याप्रमाणे गुरु हे शिष्याच्या तयारीचा अंदाज घेऊन त्याला योग्य ते साधन सांगतात गीतत क्रमयाग सांगितला आहे क्रमाने ब्रह्म व्हावयाचे आहे अटारव्या अघ्यायात देण तीन वेळा हा क्रमयोग सांगितला आहे

अवघेचि त्रैलोक्य आनदाचे जाता

सातव्या अध्यायात साधकाचा साधनमार्ग ज्ञानदेवाने सुस्पष्ट करून दाखविला आहे विषयाच्या दाट झाडीत

'ऊर्ध्वं मुखे आळविला सौह दग्धाचा नाट ।

अरूप जगविला ठाटा घेऊनी छंद ॥

घेऊनि जाला दान निजतत्त्व निखबोध ॥

जी कामक्रोधाची आपदे असतात त्यांना सुकवून साधनाला प्रथम ईश्वरविषयक वासनेच्या पठारावर यावे लागते. तेथे त्याला साधुची सगत भेटते. आपल्या ठिकाणी गदासना निर्माण झाल्याशिवाय साधुची भेट होत नाही एखाद्या साधु यदाकदाचित भेटला तरी आपण त्याला साधु म्हणून ओळखूच शकत नाही. साधु भेटल्यावर आपल्या हातून सत्कर्म घडू लागतात. कुरुर्माणा वोहृद पडत. शोकडो जन्म हे निष्काम सत्कर्मोत्पत्ति चालते व सत्कर्मोत्पत्ति अत करणा तले रज व तम दोष धुवून जात असतात अत. करणातले रज, तम धुवून गेले म्हणजे सत्यमुक्ति प्राप्त होत. परमार्थ मार्गातले काळोखी रान सप्त आलेली असते. श्रीगुरुदेवांची पद्माद याच वेळी पुढते. श्रीगुरु त्याला ध्यानाचा उपदेश करतात. ध्यान करता करता, ध्येय ध्यान प्याता. ही रिपुटी नाहीशी होईतोंपर्यंत ही अहरह-मी ब्रह्म आहे-ही उपामना चालू राहते. या ध्यानाचा परिपाक झाला म्हणजे द्वैत मपूर्णपणे मावळत व जिव्हडे पाहील तिव्हडे त्याला आत्म दर्शनच होते. सूर्याला कधी अपाराचे दर्शन पडत नाही त्याप्रमाणे या साधकाला या भूमिकेवर आल्यावर द्वैतदर्शन होत नाही. पाण्यात बुडवलेल्या घटात जसे आत बाहेर पाणीच असते तसे या भक्ताला जात बाहेर देवच भरलेला असता 'हे समस्तही श्रीवासुदेवो' हा या मार्गातला शेवटचा टप्पा आहे. त्यापुढे काही करावयाचे उरत नाही. देवळाच्या कामाला नळस, गंगेला समुद्रात प्रवेश किंवा सोन्याचा शेवटचा कस ही जशी परम सीमा असते त्याप्रमाणे साधक या दशेवर आल्यावर सिद्ध होतो तो कृतकृत्य होतो 'काम नाही काम नाही. झाले पाही रिकामा' अशी त्याची स्थिती होते कर्माचा आरंभ करण्यासाठी जो अहंकार लागतो तो अहंकार द्वैत नाहीसे झाल्यामुळे त्याच्या ठिकाणाचा नष्ट झालेला असते मग वेबळ परमशांति-प्रहास्थिती-उरते.

आता उरलो लोका पुरता

असा कृतकृत्य सिद्ध पुरुष मात्र स्वस्थ राहत नाही. स्वतःच्या स्वार्थाचे कार्य सगळे असते पण 'लोका पुरता' तो उरतोच. आता तो देवाच्या स्वाधीन झालेला असतो देवाच्या हातात तो बाहुल्या सारखा राहतो 'आता तुम्ही आशा. सकळ देवाधि देव राशा. करीन देई अनुशा।

भलते विषयी' हे त्याचे कार्य! देवाने युद्ध करावयास अशा दिली तरी याची उत्साहाने तयारी असते. मी कसा लढू ही शत्रू व संदेह पार मावळतो लोकांना सल्लिया कशी करावी याचे सामान्य पुरुषाप्रमाणे राहून तो आचरून दम्यति तो पतोजी नाहीका मुलासाठी हातात पाठी पेंती पवन आहारी याचाप्रमाणे ध्यानमग्न वेळे तरीही आनंद असतो! विवेकानंद, समर्थ यांच्याप्रमाणे भ्रमति करावयास लावले तरी त्यांनी ती भक्तिच असते किंवा तुकाराम महाराजाप्रमाणे पदरीच्या वाटेवर लोकाना कीर्तनाचा नटनाच दागविण्याचे कार्य ते रानदिवस करीत राहतात. ब्राह्मिक्येन न करताही ही भक्ति होतच असते. झाला पचम पुरुषार्थ म्हणतात. त्यासाठी पुनः पुनः जन्म घ्यावे, गर्भवास सोमावे लागले तरी हरकत नाही, परंतु भगवंताच्या निःशब्दासाठी सुर भोगावे ही उत्कटता शिल्पक राहतेच.

भक्त निजला तरी समाधि सुख

अशा पुरुषाने काही वेळे तरी ती भगवताची पूजाच असते तो काही बोलला तरी तो जपच असतो तो बालतो ती यांनाच होत असते व तो निजला तरी त्याची अलङ् ममाधि असते, अतरी जपमाळ चाललेली असते व बाहेर कितीही बोलला तरी मौन मुद्रा विपडत नाही असा काही विलक्षण प्रकार आहे. भगवताची इच्छा आहे तोपर्यंत हे पुरुष अशा सर्वोच्च स्थितीत राहतात व भगवताचा जाण्याचा आदेश आला की 'आम्ही जातो आपुल्या गावा' (वैकुण्ठा) म्हणून जगाचा हस्त खेळत निरोप घेतात.

बुडाली फाडीत, बाघिली सोडीत

मानवी जीवनातली ही सर्वोच्च अवस्था आहे. जगताचे कल्याण या अवस्थेवर आरुढ झालेल्या पुरुषाकडूनच होत असते. बाहेर बाणाची रूपरूप व शस्त्राची खणखण चालू असली, स्वतः तो युद्ध करीत असला तरी त्याची अतरीची परमात्म स्थिती यत्किंचितही दळत नाही, या स्थितीला चालती बोलती समाधि म्हणतात मन आणि बुद्धिचे ऐक्य साधून जो स्थितप्रज्ञ देवात नाहीसा झालेला असतो त्या स्थितप्रज्ञाला ही समाधि स्थिती घणत घुसून बसत असते. हा सर्वात धुरेचा योग आद.

सर्वे योगी पुरुषात हा परमव्यक्त भेदवत्तम योगी आहे. साधन मार्गातला योगी हा आरंभ आहे. व सिद्ध अवस्थेत भावनात विलीन झालेला योगी हा कळस आहे. अशा योगी पुरुषाची जगताच्या सुस्थितिसाठी नेहमीच आस्थेयता असते. किंबहुना, भगवत्तत्वाच्या निरीक्षणे प्रेरित म्हणून घेऊन घेऊन मृत्यू लोकांत धाडित असतो. नाईतर असे योगी पुरुष पृथ्वीतळावर न येते तर अज्ञानाना योग म्हणजे काय हे वसे कळले असते ! म्हणून योगी पुरुषाचे जगतवर अनंत व न किटगारे उत्कार आहेत. काळोसाचे दाटलेल्या भ्रमाच्या रात्रीत ते प्रकाश दाखवित जात असतात. गंगा ही दोंगरातून निघून समुद्राला मिळण्यास जात असते परंतु पाटेत लोकांना तिचा मोठा उपयोग होत असतो त्याचे पापताप फेडले जातात, तीपवीर्य पादपांचे पोरण होते. किंवा एवढे रोम प्रदक्षिणा बरी असते पण जंगल अथवा गड उजड्यात आणीत असतो. वमळाचा विनाश करतो, त्याप्रमाणे योगी पुरुष आपल्या परमात्म योगात दंग राहून ही संसार सागवत बुडालेल्यांना हात देतो. आर्त जीवांची सावली वेढतो.

बद्ध जीवाना मुक्त करतो. जगतातली सर्व सुखी नाहीशी झाल्याची पाळी आली तरी योगी हा राक्षस पाहिजे तो त्रैलोक्याचे जीवन व आधार आहे.

संत मंडळी सुखी असो

परमपूज्य श्रीरामनारायण गुळवणी महाराज यांच्या एखाद्याशी व्यावर्षी त्यांच्या सन्मानार्थे जो गौरव ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे त्यात त्याची या लेखाच्या द्वारा सेवा करण्याची संधि प्राप्त झाली हे मी माझे भाग्य समजतो माझ्या लेखातील धन्यता वाटते व एखाद्या विश्रंतीचे सुख अनुभवास तिला मिळाले आहे श्रीगुळवणी महाराजांच्या सारले पुरुष या जगात जिवने जगतील तितका सुखाला चढावा मिळेल, अश जीवांना मार्गदर्शन दिले व एखाद्या सुखाचा या जगात उत्कर्ष होईल योगाचे घेन व्हावे हीच सर्वांची या प्रसंगी प्रार्थना आहे. सर्व योग्यांचा योगी जो प्रभु परमात्मा तो हे सर्व जाणत आहे, त्याचे चरणी ही सेवा भक्तिभावाने महाराजांच्या मंगल हस्ताने मी अर्पण करीत आहे.

—सदाशिव कैदाब मेहरगांवकर
भाळंदी, गोंय १८८७

मन्त्र योग

“मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु” (ऋ. २ अ. २)

“नमस्तपिभ्यो मन्त्र कृद्भ्यः” (तै. आर. अ. ४)

भारतीय ऋषींचे लोकोत्तर सामर्थ्य

भारत देश हा आध्यात्मिक तत्वज्ञानाचा गर्भागार (गामारा) म्हणून प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध होत आलेला आहे. अलीफडचे अर्वाचीन परदेशातील पंडितसुद्धा भारताला आध्यात्मिकतेची मातृभूमीच मानतात. याला मुख्य कारण हेच की आमच्या सर्वंग अशा प्राचीन महर्षींनी आपल्या तपोवैभवाचे आध्यात्मिक शिखरावर चढून नित्याविनाशी अशा जो आत्मा त्याचा साक्षात्कार करून घेतला होता. त्यायोगाने जीवमुक्ति, तसेच उपासना योजने विदेशमुक्तीही संपादन करून घेतली होती. अशी ऐतिहासिक प्रसिद्धी आहे. व्यावहारिक प्रपंच भागातील सृष्टि, स्थिति, आविर्भाव, तिरोधान आणि लय वगैरे ईश्वरी क्रिया चालविण्यामध्येही ते समर्थ व तज्ञ होते. विश्वामित्र ऋषिपर्याने केलेली पुनः सृष्टि, अमृत्य महर्षि मनुद्रपान, भरद्वाज ऋषि श्रेष्ठ्या आश्रमातील राजकीय पद्धतीच्या अतिथि सत्काराचा याद यप्रमाणे हजारो महर्षींचे लोकोत्तर नामधेय हे रामायण महाभारत वगैरे प्राचीन इतिहास व श्रीमद्भागवत, देवीभागवतासारख्या महापुराणात प्रसिद्धच होय. तथा महानुभाव महर्षींच्या वंशामध्ये उत्पन्न झालेल्या या काळातील योग्य ब्राह्मणांच्या ठिकाणी त्या आध्यात्मिकतेचे काही अंश दिसून येत असल्यामुळेच तमचे महात्मे आजही लोकांचे आदरपान हात अमरतात हे

‘अमृत्येन समुद्रः पीत इति

इदानीं तना अपि ब्राह्मणाः पूज्यन्ते’

या भगवत्पाद भीमार्द्राचार्यांच्या वाक्याने ठरत आहे. आध्यात्मिक तत्त्वभूमि

या महर्षींनी आपल्या तपःसामर्थ्याने पुष्कळ अलौकिक व अप्रतिष्ठ-घटना करून सोडल्या. देवानासुद्धा असाध्य अशी कार्ये केली. स्वर्गातील देवतांच्या बरोबर मनुष्याच्या परस्पर व्यवहाराद्वतका तुल्य व्यवहार केला. याना ईद्रादि देव भीत होते.

“अस्त्येतदन्यसमाधिभीकृत्व देवानाम्-” शाकु.

सृष्टिकर्ता जो परमेश्वर त्यालादेखील प्रपंचाच्या कामी अनुकूल असे सहाय करीत होते. भगवान् अग्नि, ब्रह्मर्षि वसिष्ठ यांचा तपःप्रभाव तर अद्यामान्यच होता. हे पुराण-प्रसिद्ध आहेच. हे सर्व महर्षिगण पाश्चात्यादि देशात अद्यापि जन्मलेले नसून या भारतातच आविर्भूत झाल्या-कारणाने याला, पुण्यभूमि, कर्मभूमि,

“भारतमेव वर्ये कर्मक्षेत्रम्-” श्रीभाग. स्कं. ५.

तथा आध्यात्मिक तत्त्वभूमि अशी नावे जाली आहेत.

तपसिद्धीचे रहस्य

अशा महर्षींची तपःसिद्धि ऋषी उत्पन्न झाली? हा पुष्कळाना सद्य येणे साहजिकच आहे. त्याला उत्तर सध आप्यात

“धर्मानुष्ठानापेक्षा हि तत्सिद्धिः.”

असे धीमगवत्पादानी दिले आहे. धर्मानुष्ठान-३४णजे वेद विहित कर्मांचे आचरण हेच होय. वेदाचे लक्षण आपस्तंब-परिभाषा सूत्रात

“मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”

असे गायितले आहे. तरी या वेदामध्ये “कर्मविधाय ब्राह्मण भाग व कर्मस्वरूप दाखविणारा (देवतादि प्रकाशक) मन्त्रभाग” असे दोन भेद होत. या दोन भेदातही कर्म काण्डाचे अन्तरगमन म्हणून मन्त्र भागच प्रधान होतो. असे “मन्त्रतत्त्वविरोधे स्यात्”

या जैमिनी सूत्राने (७ श.) पूर्वं मीमांसा शास्त्रात ठरविले आहे. हा मंत्रभागच मन्त्राचा तथा विस्तृत असल्याने समग्र वेदाचाच “मन्त्र” अशी सजा आली म्हणूनच “अवतानाममन्त्राणाम्”

या बीधायन धर्मसूत्रात “अमन्त्र” शब्दाचा अर्थ “वेदरहित” असा केला आहे.

“ऋद्धः स्पष्टाक्षरोमन्त्रः”

या विष्णुसृष्टेय नामातील “मन्त्र” या पदाचे निर्वचन भाष्यकार धीशङ्करभगवत्पादानी

“ऋग्यजुः सामायर्वणा”

असे केलेले आढळते.

या मन्त्राच्या भोगाने तपसिद्धि प्राप्त करून घेऊन सृष्टीच्या प्रारंभी अदृश्यरूप अशा अनंत मंत्रांचे प्रकाशन केल्यामुळेच ऋषींना “मन्त्रद्रष्टे” “मंत्रकर्ते” अशी ख्याति आली. हे

“ऋषे मन्त्रकृतास्तोमै.” (ऋ. म. १-१४)

“नमःप्रपियो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः” (ते. आर.) वगैरे वेदांनी व

“अप्यग्रणीमैन्त्रकृतामृषीणाम्”

अशा कवि शब्दानी ही स्पष्ट दिखून येते.

ह्या मन्त्राची श्रेष्ठता, आवश्यकता, व्यापकत्व, पावित्र्य, अघटित घटना, सामर्थ्य, अनुष्ठानोपयोगित्व, प्रयोग, नित्यात्म-प्रकाशकत्व वगैरे अनुत्तम गुणाण्दल सक्षेपाने येथे निरूपण केले जाते.

मंत्रांचे तीन विभाग

या मंत्रामध्ये सामान्यतः वैदिक, तान्त्रिक आणि लौकिक असे तीन विभाग आहेत. हे

“नमो मन्त्रिणे राशिजाय कक्षाणा पत्नये”

या द्वाध्यायातील “मन्त्रिणे” याचे व्याख्यान करताना सायण, भट्टभास्कर व शङ्करानन्दीय या तिन्ही भाष्यात एकेकाने एकेक असा अर्थ (वरील तीन भेद) केल्यावरून समजते. व्यवहार पण तसाच आहे. वेदातील विशेषतः छन्दोबद्ध भागांला व काही गायारूप यज्ञा मन्त्र अशी संज्ञा आहे. “छन्द” म्हणजे अक्षर सख्यांचा नियम. तान्त्रिक मन्त्राचे स्वरूप

“मननात्तत्त्वपदस्य त्रायत इति मन्त्र उच्यते भयतः” या प्रपञ्चसाराच्या निर्वचनाने “मन्तारं त्रायते” अशा व्युत्पत्तीने-व

“गृणांश्चानुसन्ध्यात्मा स्फूर्जन्मगधर्मतः।

संसार अप कृत्राण धर्मतो मन्त्र उच्यते”

या नित्यातत्रवचनाने, संसार भयापासून संरक्षण वरणारा तथा आत्मतत्त्व समजून देणारा मन्त्र होय, असे सिद्ध होते. आता लौकिक मन्त्र शब्दाचा अर्थ ‘मंत्रिगुप्तभाषणे’ या धातूपासून घनन्त मन् शब्द हा ‘राजनी-नीमांशातील रहस्य विचारप्रदर्शक भाषण-लेखनादि व्यवहार’ याचक आहे. असा होतो. तरी

‘मन्त्रो वेद विशेषे स्वादेवादीना अनाधने।

गुह्यगदेऽपिच तथा’

असे मेदिनी कोद्यात हे तीन भेद ‘मन्त्र’ पक्षाने सांगितलेले आहेत.

वैदिक मंत्रांची लक्षणे

यातील वैदिक मंत्र हे वेदाधिकारी असे जे द्विज त्याच्या कर्मकाण्डामध्ये प्रतिषिद्धादी उपशुक्त होत असून त्यानदल पूर्व भीमराज शास्त्रात (जैमिनी सूत्र अध्याय १ ला पाद २ रा ३१ ते ५२ सूत्रात “तदर्थं शास्त्रात्” येथून सुरुवात करून “ऊह” येथपर्यंत) तसेच शास्त्रभाष्य, तन्त्रवार्तिक, भाट्ट दीपिकादि ग्रन्थांमध्ये विस्तृत रीतीने विवेचन केले आहे. त्यात मन्त्राच्या आनर्थक्यादल पुष्कळ पूर्वपक्ष उठवून समाधान केलेले आहे. (मन्त्रार्थ जे कर्मस्वरूप देवतादिक त्याचे स्मरण मन्त्रांनीच करून घ्यावे असा नियमविधी मानरा अहे.) पुढे त्याचे लक्षण सांगताना “तच्चोदकेषुमन्त्राख्या” (जै. म. २-१-३२)

या सूत्रावरील तत्रवार्तिकात

“रूपगोऽपिदि मन्त्राणा नान्तयान्ति पृथक्त्वम्।

लक्षणेन तु निश्चिन्नामन्तं यान्ति विपश्चित्।

वृत्तौल्लसगमेतेषा मत्स्यन्त त्वान्त रूपता ।
आशिषः स्तुति सद्गुणेषु प्रसन्न परिमितम् ।
प्रयान्तेषु पृष्ठारव्यानामुपज्ञ प्रयोगिताः ।
मामर्ष्यद्वैत मन्त्राणा विस्तारः प्रायिकोऽतः ।

असे अनेक कारणास्तव मन्त्राचे विविध रूपान्तर सांगणे
अशक्य असल्याने

“तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिती समारव्यान् लक्षणम्”
(जै. न्या. रि.)

या वचनावरून ऋषींनी मन्त्र म्हणून ज्याला सगळ्या ठिकाणी
असेल तोच मन्त्र होय, अर्थात मन्त्राला जातिमत्त्व हे लक्षण
मिळू होईल. याचे प्रयोजनदृष्ट्या व अदृष्टार्थ (दृष्टार्थः-
देवतादिकांचे स्मरण, (कर्मांकाळी) करून देणे, अदृष्टार्थः-
अपूर्वस्वरूप पुण्य उत्पन्न करणे.) असे दोन तऱ्हेचे असते.
मन्त्रोच्चारणातील पद्धते

वेदांतील या मन्त्राचा उच्चार करताना काही विशिष्ट
नियम घातले आहेत. ते हे कीः-मन्त्र म्हणणारा ग्यान चमन
बगैरेनी शुचिर्भूत असावा. त्याला स्वर, वर्ण, त्रिप्रह दि सहा
पदार्थांचे ज्ञान असणे व त्या त्या मन्त्राचे ऋषि, छंद, देवता
यांचेही स्मरण करणे बगैरे

स्वरोवर्णोऽध्वर्यावा विनीयोऽर्थ एव च ।

मन्त्र जिज्ञासमानो वेदितव्य पदे पदे ।

अपिच्छन्तो देवतानि ... स्वराधानि

अतिदिवा प्रयुज्जानो मन्त्रं वण्टक उच्यते ।

(सायण भाष्य भूमिका)

स्नानादय्यादिकाने शुद्ध नसलेल्या माणसाने केले जाणारे
मन्त्र प्रयोग फलकारी होत नसतात असे पुष्कळ अनुभव
आहेत. उलट सोमव्यासाला मन्त्रोच्चार फल असल्याची
प्रचीति आहे.

वर सांगितलेल्या स्वरादिविहीन मंत्रांपासून होणारा अनर्थ
' मन्त्रोहीन स्वस्तो वणतो वा
मिथ्या प्रयोक्तो नतमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वस्तोऽपराधात् । ”

या शिखेतील वचनाने स्पष्ट दाखविलेला आहे. वृत्रासुरांचे
आख्यान तर या वाचणीत पुराणप्रसिद्धच एक उदाहरण
शालेले आहे

“ यो वा अबिदितार्थेयच्छन्दो दैवतः ”

इत्यादि प्रमाणाने ऋषि छन्दोदैवत यांचे ज्ञानाधिवास
मन्त्राचा विनिर्वाण करू नये असे सिद्ध होते. छंद शब्दाचा
अर्थ छान्दोग्य भाष्य ऐतरेयब्राह्मण बगैरे ठिकाणी

“ अपमृत्युं वारयितुं आच्छादयतीति छन्दः । ”

छादयन्ति इ वा एन पापात् कर्मणः ”

असा दाखविला आहे. (अपमृत्यु व पापकर्मांचे निवारण
करणारे छन्द होय.) वरील नियम न मानणारा वैदिक
मन्त्रसंस्थावर टोपाला पात्र होतो आणि मन्त्राचे पद्धती
व्यवस्थित होणार नाही.

पुरश्चरणाची आनन्दयुक्तता

या मन्त्राचा पुरश्चरण नागरूपासून अत्यावश्यक आहे.
यांनी साधित वेदाले मन अभीष्ट मिळविला उपयोगी पडतात
असे बौध्दयन धर्मसूत्रात

“ यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् ... ।

मन्त्राणां कर्मसाधने । ”

अंगारितीने व

‘ पुरश्चरणमादौ तु भगवा विद्वीकारण ’

या श्रौतनीतिने बळून येते.

यास्वाचार्य आपल्या निरुक्त ग्रन्थामध्ये सांगतात की:-

‘ पुरुषविद्याऽनित्यत्वात् कर्मसम्यक्तमन्त्रो वेदे । ’

यचा अर्थ त्यानीच ‘ अदृष्ट व अपूर्व अशा वैदिक
कर्मांमध्ये होणाऱ्या स्वसुद्धीचा उपयोग दोन रीतीने होणे
अशक्य असल्याने यन्त्राच जुक्त होतात. त्या अपराधास्तव
देवता वितुष्ट होऊन निग्रह करू लागतील. त्या योगाने
बळमानाला अनिष्ट फल येण्याचा संभव असतो. तसे होऊ नये
या हेतूने योग्य ज्ञान करून देण्यासाठी मन्त्राची आवश्यकता
आहे. ते नित्यसिद्ध व सर्वत्र आहेत ’ असा सांगितला
आहे.

‘ उपप्रयन्तो अध्वरमन्त्र बोधेमाग्नये ’

या ऋचेनील मन्त्र शब्दाचा अर्थ सायण भाष्यात

‘ मननसा न ’ असा केला आहे.

समन्त्रक कर्मांचे साफल्य

वैदिक धर्म हा दर्शाश्रम व्यवस्थेने युक्त असल्यामुळे
प्रत्येक जातीच्या माणसाला त्याचा संबंध राहतोच. ही
वर्णाश्रम व्यवस्था भारतीयांचे वैशिष्ट्यदर्शक आहे असे
परदेशातील विद्वानही बऱ्याच करतात. मनुष्याच्या जन्मा
पासून मरणापर्यंत केले जाणारे सर्व तऱ्हेचे धार्मिक विधी

त्याच्या त्याच्या अधिकाराला अनुसरून वैदिक अथार स्मार्त, पौराणिक अथवा मंत्रांनी युक्त कर्मनिर्णय होत असतात समनक कर्मांचे सांनिध्य मंत्रादित क्रियात दिवून येत नाही. याला प्रतिष्ठा करून ठेवलेल्या मूर्ति, वास्तुयातीने शुद्ध व घात शालेनी दरे तथा उपनयनादित सत्कारानी सप्त असे नाव हीच निदर्शने होत नित्येक मुलाना उपनयनाच्यापूर्वी बुद्धिमान्य, शस्त्रसालित्य वगैरे दोष असून सत्कारानंतर ती तुले निर्गुण सत्त्वाचे पुष्कळ ठिनर्णा आदळून येते रसेच गिराहादित सत्कारानी धधित असे दपती रहसा आढमार्गी जात नसतात, हे हल्लीच्या काळातही विशेषत दिहून येत याचप्रमाणे मनुष्यनी जित अखाना (मनुष्याच्या ह्यातीत) मंत्रपूर्वक अनेक सत्कार करून घेतल्यास सत्काराती अनेक अभीष्ट प्रयोजन सिद्ध होतात. शिवाय मणानंतरसुद्धा फेरळ मंत्रानी अहट व्यक्तीचे आवाहन, सत्कार वगैरेपासून सद्गती होत असल्याबद्दल या नास्तिक प्रभुर काळातही पुष्कळ असी उदाहरण सापडतात एकदर विचार केल्यास मनुष्याच्या ऐहिक व भूमिभ्रम धर्ममार्गा मध्ये पगेरदी मनची आनश्यरता आहे असे निड होते निरूपयोगी असा एवही मंत्र नाही

सर्व वैदिक मंत्राचा उपयोग विशेषत यज्ञयागादि कर्मा मध्ये होत असल्याने निरूपयोगी एवही मंत्र अक्षणार नाही 'मन्त्रैरेव मन्त्रार्थ स्मर्तव्य'

असा शास्त्रागानी नियम करून वैदिक कर्मकांडामध्ये त्यांना अग्रस्थान दिले आहे यशामध्ये तर एवही ग्राही सारीकसुद्धा असे कर्मा दिखणार नाही की ज्याला मंत्राचा सत्त्व अरुत नाही. एखाद्या वेळी या मंत्राचा अर्थ घ्यनात नाही आला तरी नुसत्या प्रयोगानीच ते आपापली कामे (पापनिपाकरण व पुण्योपादन) वजावीत असता. म्हणूनच 'य य क्रतुमधीते तेन तेनेष्ट भवति'

या वेदवाच्याने मन्त्रोवाय (अध्ययन) पाहनी ती ती कर्मे केल्याचे गळ मिळते, असे ज्ञान केले आहे असा स्वाध्यायाचे योगानेच आमचे पूर्जन, ऋषि व सत्पुरुष हे 'हन्त्रादि देवताचे मयन दर्शन करीत असा व त्याच्या वरप्रसादाने मागेडीष्ट सिद्धी करून घेत असत' असे 'स्वाध्यायादिदेवता धर्मयोग'

या योगमन्त्रात सांगितले आहे पुरुरक्ष, दुर्वाभिरुध

वामनयुक्त वगैरे ऋग्वेदातील तसेच ऋद्राध्याय, वृष्णाय मन वगैरे यजुर्वेदातील लहान लहान अशा हजारो मंत्रांच्या बन-पापयण, होमादिकानी षड्वर्गाती होण्याबद्दल मरेच अनुभव आहेत.

धर्मार्थ कामरूप त्रिवर्गाला उपयोग

या मंत्राच्या पात्रित्याबद्दल शास्त्रात दर्शविलेला क्रम म्हणजे ररच्छताद्रव्य स्नान पाण्याने स्नान केल्यास जी शुद्धि वरीलाला होी, असाच स्थितीमध्ये मन्त्रस्नानाने तेन प्राविय उत्पन्न होत नसते असे 'आचाराल' 'प्रयोग पात्रितात मन्त्री धर्मशास्त्र प्रथा आहे

'अन्योश्चराणांनन्त्रान कामत समप्रयोजयेत् वगैरेनी दगविष स्नागिरी माश्रिक स्नान हेही विशय महतर मानले गेले आहे मनुष्याला अनेक पापसम्पर्क होल्या वेळी मन्त्राचे अचमपण, अपामार्जन, पठन, जप, आचमन वगैरे प्रयोगाने त्याचे पाप हटविले जाते याशिवाय पूर्वजमातील पापरूप जे विविध रोग व अनिष्ट, आपत्ती हाचेही निवारण केले जाते. याबद्दल अनेक ऋषि वचने तथा अनुभव आहेत. पूर्वी वीरतातुनीव युद्धामध्ये आदिरिरात असा श्रीयशराने अर्जुनावर बाण सोडले त्यावेळी त्याच्या प्रहाराने अनिष्ट होऊ नये म्हणून म्हतातील

'यात् शु शिपयमाशिवनभूवतधु'

या मंत्राचा जप श्रीपार्वतीने केला अस

मनसायात शु भुतिजजाप'

हे वशि वचन आहे. पुष्कळ औषधे मिळवून, नवीन पदवीच्या गाळपेने (पिल्लर) देतील पाणी, दूध, औषध वगैरे वस्तुमध्ये न उपजगारी शुद्धता केवळ मन्त्रप्रयोगाने होत असल्याबद्दल नित्येक सत्पुरुषाच्या चरित्रामध्ये प्रसिद्ध आहे. (प. प ट्रे महारान) हाच विषय ऋद्राध्यायातील

'ये अत्रेयु निरिभन्ति पात्रेयु विप्रतो जगत्'

या मंत्राच्या रायणादिमाध्यात स्पष्ट प्रतिपादित असा आहे एकदर प्रपचातील धर्मार्थनामरूप त्रिवर्गाला मन्त्रावा उपयोग मनुष्याना कर्मकांडामध्ये तितपत हात असतो हे वरील लिपणावरून स्पष्ट दिवते या मन्त्राचे अर्थ ज्ञान, अनुष्ठाने आणि विनियोग याच्या सावतीत शिष्टा, वस्यसूत्र, छन्द, ज्योतिष, निरुध, व्याकरण या पध्दतींचा उपयोग धरतो

परम पुरुषार्थाचे प्रचाम साधन

आता श्रेश्ठ्या पुरुषार्थ जो मोक्ष-त्याच्याबद्दल वेदांत-शास्त्रात विस्तृत रीतीने प्रतिपादन केले आहे. ब्रह्मालेख-ज्ञान हे मुख्य मोक्षाचे साधन असून मानव जन्माचा प्रधान उद्देश होत आहे. अर्थात् मुमुक्षू माणसाला त्याच्या अम्या-वाची आवश्यकता असलीच पाहिजे. ते 'ना मात्स्व' उपनिषत् नावाच्या वेदांतभागाने सांगितले जाते. त्याचा वेदांतीत ज्ञानकाण्ड म्हणतात. आत्मस्वरूप परब्रह्मामध्ये शुण-निर्गुण असे दोन भेद असून त्यात निर्गुण ब्रह्मज्ञानाला शुण्णाची उपासना मुख्य मानली आहे. हे दोन तन्हेच ब्रह्मपदार्थाची 'सत्य ज्ञानमन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञान ब्रह्म.' 'अयमात्मा ब्रह्म' वगैरे मंत्ररूप महावाक्यानी तसेच शुण ब्रह्माविषयी ज्यातही दहर, द्याडल्य, उपरोल, पंचाग्नि प्रभृती अनेक उपासना सांगितल्या आहेत. त्याही मंत्रांनीच चिह्नित केलेल्या आहेत. अकारादि मन हेच उपासनेला मुख्य साधन म्हणून ईशतिरमाधिकरण, अस्य चिह्नण, व्याख्यादिकाणादिग्रामध्ये सूत्रमात्रात सविस्तर प्रतिपादन केले आहे. उपासनातील अहम्बुद्ध, प्रतीक, अहम्बुद्ध वगैरे भेद त्या मंत्रांच्या परिचयानेच अवगत होतील.

'औपनिषदं पुरुष'

या वाक्याने केवळ उपनिषत् (महावाक्यादिरूप) प्रमाणांनीच वेच भसे ब्रह्मस्वरूप हे प्रत्यक्ष, प्रमाणाना अतोत्तर आहे व शब्दात्मक शब्दाचा शब्दरूप (महावाक्यरूप) मंत्रच मुख्य कारण होय, असे वेदांत शास्त्राचे तात्पर्य होते. हेच मागे

'पूर्णादन्तानुसन्धात्मा'

या श्लोकात येथे सुचविले आहे. एकूण पहिल्या तीन पुरुषार्थांना व शेवटच्या मोक्षरूप परम पुरुषार्थाला मंत्रच प्रधान निदान (कारण) होते, असे सिद्ध झाले. पण तत्त्व धर्मज्ञान देणारे गुण तथा मिश्रण साधक विषय, हे दोघेही शास्त्रात अधिकांशाने छपून असले तरच त्यांना सिद्धि होत असते. हा अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आहे. याबद्दल अनेक प्राचीन ऋषि तसेच अल्बिनीट सत्पुरुष, आचार्य व श्रीपरमहंस वासुदेवानंदसरस्वती प्रभृती महात्मे हेच निर्देशक होत.

पहिला ध्यलिरूप शब्द हाच मंत्ररूप होय

तांत्रिक मन्त्रासंबंधी सांगणे तर फारच दुस्तर झाले. कारण त्यांचे स्वरूप गिती व्यापक आहे, हे विचार बत्ताना मोठे मोठे तश्ही दिव्मूढ होऊन गेले आहेत. मत्स्य, शिण्डु, नारद, अग्नि वगैरे महापुराणामध्ये त्याबद्दल विदेश विवेचन आहे. मन्त्राच्या उत्पत्ति (प्रकाश) बद्दल तांत्रिक ग्रंथात असे सांगितले आहे की-

'तत्क्षैतेन्यरूपा सा सर्वंगा विधरुषिणी'

येथून प्रारंभ करून

'सर्वदेवमधी, सर्वतत्त्वमयी, निधामजननी,

पद्माशङ्करिणी'

असे मध्ये सगून शब्द

'कुण्डलीपरदेवता। विश्रामन

प्रमुद्रासा सृते मन्त्रमय जगत् ॥

असे सांगतले आहे. यावरून जगातील प्राणिमानांना मातेच्या गर्भापासून व हेर पद्धत्यांनंतर थोडक्या वेळाने रोदनादि (रडणे) ध्वनि जो होतो, त्याच्या उत्पत्तीचा मूळ 'कुण्डलिनी' शक्तीच कारण असते. या कुण्डलिनीला उद्देष्टाच 'महीं मूलाधार...।

शुभाधारसारे...स्वपिणि कुलकुण्डे कुहरीणी ॥'

या दोन श्लोकांमध्ये सौंदर्य लक्षित धीमगवापादानी वर्णन केले आहे. तो जो प्राणिमात्रांचा पहिला ध्वनिरूप शब्द हाच मंत्ररूप होय, असे प्रतिपादन केले आहे. तात्पर्य-केवळ मनुष्याचाच शब्द नव्हे तर पशुपक्ष्यादि प्राण्यांचा ध्वनि हा सुद्धा मंत्ररूपच होतो असे सिद्ध होईल. इतक्या नव्हे तर प्रत्येक जीवाला नियत अशी क्षोभोच्छ्वास श्रिया चाललेली अवताना जीवांत्याचा सारखा मंत्रोच्चार होत असतो हे

'हंसः सोदमिम मन्त्रं जीवो जपति नित्यशः।

अजया कथिताताभ्या जीवाज्येमुपतिष्ठति ॥'

'हकारेण चर्याति हकारेण विरोचुनः।'

वगैरे बचनानी स्पष्ट होते. यालाच 'अमन्त्रमखंडास्ति' ही उर्ची पुष्टि देणारी ठरते. म्हणूनच मावृत भाषातील शब्दही मंत्ररूपच होत असे साप, निचू, चाटक, पृच्छक वगैरे मंत्राचा तपास केल्यास सिद्ध होते. पण त्यांना (शब्दाना) एक विशिष्ट योजना पद्धतीची आवश्यकता असले. याविषयी उत्तर प्रदेशातील अल्बिनीट एक विश्व-स्वीय आग्रान ऐक्यात येते. ते असे:-

एक विश्वसनीय आख्यान

विष्णाचलामध्ये एका विंदपुरुषाकडे मनोरंजक घेण्यासाठी एक भांगर असा शिष्य राहत होता. तो भक्तिपुरुषावर गुच्छुश्रूया करीत असे. बरीच वर्षे राहिले तरी गुरूनी उपदेश केला नाही. तरी विमनस्सतेने उपदेशाची वाट तो बघत होता. एके दिवशी आपले गुद गंगेतून स्नान करून हातामध्ये पाण्याने भरलेला तांब्या घेऊन येत असताना त्याचे दृष्टीस पडले. लगेच हीच सविग्रहून वाटेतच साष्टांग प्रणाम करण्यास जो पडला, तो पुष्कळ वेळपर्यंत उठेना हे पाहून त्या सिद्धांनी जोरात जोरठून 'लंसेस मालंगा उठते कीं नाहीं' असे म्हणले. लगेच शिष्याने हाच उपदेश मानून उठून एका निवात रानाच्या कोरण्यात तो गेला व तिथे त्या माताचे पुष्कळ वर्षे पुरक्षण करून गुरुपेक्षही प्रसिद्ध होता झाला. तसेच मृतजिवीनादि अचरित घटनारी करू लागला.

माहाणपुत्र 'अलंक'.

काचप्रमाणे 'त्रिपुराहस्य' नावाच्या ग्रंथाच्या म हात्म्य दंडामध्ये असा उल्लेख आहे—मुमत्र नामक—माहाणाचा मुलगा 'अलंक' हा लहानपणी आपल्या वटिलनी आईला उद्देशून लक्ष्मणने केला 'अयि' (अगे) हा संस्कृत शब्द ऐवून पुढे 'ऐ ऐ' असे त्याचे अनुकरण करू लागला. बालकाना अनुसरण करण्याचा स्वभाव असतोच. पुढे तो अवस्मात् मरण पावला. नंतर त्याला उत्तम जन्म प्राप्त झाला. त्यावेळी पूर्वजन्मी त्याने अनुस्वारहित बालांनीच उच्चारल्या कारणाने अर्थज्ञान नव्हतामुळे ऐवळ पठनप्रभावाने तो त्या ग्रंथाचा (त्रिपुराहस्य) निर्माता म्हणून देवीच्या अनुग्रहाने प्रसिद्ध झाला.

संस्कृत प्राकृत सर्वथ शब्द मन्त्ररूप

अज्ञा तच्छेष्ट्या बरीच आख्यायिका उल्लेख संस्कृत अगर प्राकृत सर्व शब्द हे पञ्चशत (५०) वर्णरूप (मुळाखेरे) मातृकापासूनच उत्पन्न झाल्याकारणाने मन्त्ररूपच होत व पुढे वेतरी मूळमध्ये उतरले याविषयी मन्त्रशास्त्रग्रंथच प्रमाण होत आहेत. या शब्दराशीत त्या विशिष्ट रूपान नियमित अज्ञा मन्त्रांना भीषकेश्वर हा मूर्ति प्रारंभी आपल्या सद्योपात, वमदेव, अघोर, तपुरुष आणि ईशान व पाच मुक्तांतून बाहेर काढून प्रकट करिता झाला असे 'सद्योपात' मुखोद्गता 'ईशानस्यसंगृता' 'स्वात्ममन्त्र

प्रदामका' या शब्दात नवग्रामांमध्य ग्रंथामध्ये तसेच अज्ञा तन्त्रग्रंथ व भीमगवतादकृत 'प्रपञ्चसार' वगैरे ग्रंथात सांगितले आहे. पूर्वाभायादि सहा—प्रकरणानी काही संज्ञ 'मन्त्रमहोदधि' 'मन्त्र शानार्णव' वगैरे ग्रंथात 'सतकोटिमहामन्त्रान् द्वादशारे विचिन्तयेत्' या शीतीने सूचित केले आहेत.

शब्द व अर्थ एकरूप होत

'आ अम्यासे' या वातूपासून उत्पन्न होणारा आभास शब्द हा मन्त्रवाचक म्हणून विशेषतः प्रसिद्ध आहे. शैव-दर्शनामध्ये 'पति, पशु, पात्र' अशा मुख्य तीन पदार्थांचे निर्वचन करताना त्यातही पशु पदार्थांपैकी 'मन्त्र, मन्त्रेश्वर' या भेदांनी मन्त्राविषयी फार विस्ताराने सांगितले आहे. त्याचे तात्पर्य, 'परमेश्वर (पशुपती)च्या उपासनेने त्याच्या अनुग्रहाला पात्र झालेले साधक उत्तमोत्तम गतीस प्राप्त होत होते. शैवटी सत्तारमळापासून मुक्त होऊन शिव साक्षिण्यात जातात, असे

'आयानतु गृहा शिबो विधेशत्वे निवेद्यत्यष्टी ।

मन्त्रोक्ष्यतेत्यपरिंते चोत्ता कोष्य वस ॥'

या श्लोकांनी सांगितले आहे. असाय, मन्त्र, मनु, निधा हे शब्द संस्कृत भाषेत एकाच वाचकच आहेत. शब्दात्मक जे मन्त्र त्यामध्ये मीज व वर्ष या उभयस्वरूपाने अर्थ प्रकाश होत असल्याकारणाने शब्द व अर्थ याचा स्वयं-नित्य आहे, तसे त्या योगाने ते दोन्ही (शब्द, अर्थ) एकरूप होत, असा तानिकाचा सिद्धांत आहे. पूर्व भीमासकानीमुळे देवता ही शब्दस्वरूप आहे व शब्द अपौरुषेय 'अनादिनिर्बना-नित्य' असे मानून वेदमन्त्राचा अत्यंत गौरव केला आहे. देवताभिररण, शब्दापौरुषेयत्वाविषयक वगैरे ठिकठिकाणी जैमिनीयूत्र, धावरमाध्य, तज्जवाटिकादि ग्रंथांमधून विशेष समजून घ्यावे

वेदतात्पर्यरूप मन्त्र

यावरून देवता व मन्त्र दोन्ही अभिन्न असल्यामुळे 'मूलमन्त्र' तथा देवता वैभव प्रकाशक असे 'मालामन्त्र' हे देवतास्वरूपच होत म्हणूनच पौराणिक व तान्त्रिक आख्यायिकांचे पाठयण, जप वगैरे करणे देवता संतोष कारक तथा पुण्यसाधकही होत असते. कारण तान्त्रिक माध्यमार् श्रीमास्वरुपाच (मास्वरुपा) हे निष्कलितिकरे 'देवीमन्त्रयोरभेदात्' (गुणवती) असे, क्षाप्ति

‘उपास्यायाः परमेश्वर्यास्त्रीणिरूपाण्युपास्ति योग्यानि ।
स्थूल सूक्ष्म परश्चेति’

असे सुरू करून

‘द्वितीय मन्नात्मक पुण्यवता भवगेन्द्रियगामिन्द्रिययी
योग्यम् ।

असे नित्यापोडशिष्टाण्यं टीवैत, तरेच

‘श्रीमद्वाग्भवकूटैक स्वरूप मुत्तदङ्कजा ।

सर्वमन्त्रस्वरूपिणी’

बगैरे सहस्रनाम श्लोक व्याख्येभ्येही टेवीचे द्वितीय
म्हणजे सूक्ष्म जे रूप त्यातही सूक्ष्म, एतमतर, एतमम
ज्ये भेद आहेत असे सांगतात. दशमालामन्त्रार्तक
‘सर्वमन्त्रस्वरूपाय’ हे पद याच अर्थांने दत्तोपनिषदामध्ये
योगात आहे

उत्तम गुरु, अधिकारी शिष्य व दीक्षादि विधि

इतक व्यापक व महत्त्वपूरिपूर्ण मन्त्राचे होरोरनास्त्व,
सकलसिद्धि दातृत्व, सवारमृत्युमोचकत्व बगैरे असाधारण
गुणाबद्दल सांगणे आवश्यक असले तरी स्थळ
संकोचास्तव विशेषत. दातविले जत नाही हे मन्त्र
वीर्यस्तर होण्यासाठी उत्तम गुरु, अधिकारी शिष्य व
दीक्षादि विधि याची जखरी असते. “दीक्षा” शब्दाचा
अर्थ त्यातील आणवी, शाक्तेयी, शामवी, मानी बगैरे
अवातरभेद हे सर्व ग्रन्थान्तरापासून विदित होईल.
याशिवाय मन्त्रा आवश्यक असे “जनन, जीवन, ताडन,
मोवनादि” दहा संस्कार व इस्तागुलानी सूचन चेंस्या
जाणाऱ्या मुद्रा ह्या विशेष रीतीने साधक होत. त्याविषयी
पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. “न्यास, जप, पूजा, होम,
स्तोत्र” असे पाच खण्ड असून पहिल्या न्यासखण्डाने
आपल्या शरीरामध्ये मन्त्राचे अवस्थानाने मन्त्रमय शरीरी
अशा देवताचे स्वरूप स्तून जप पूजादि पुढील खण्डाचे
अनुष्ठान करणेचा मुख्य विधि आहे. हे “ना देवो देवमर्च
यत्” या वाक्याने कळविले जाते.

वैदिक अगर तान्त्रिक मन्त्राचा उपदेश गुरुनूतनच करून
घेतला पाहिजे. केवळ पुस्तकादि पाहून अनुष्ठान करणे
निष्फळ तसे अनिष्टकारकही होते असे शिक्षादिग्रंथामध्ये

“गुरुनूताः क्रियाः सर्वा निष्फलाः सूर्यतो घृष्टम्”
बगैरे वाक्यांनी सांगितले आहे. जसे आदुर्वेदातील
ओपणे चिकित्सा, निदाने ही गुरुमुखापासून सरदस्य

अद्या समजत नाहीत, केवळ पुस्तक शिक्क्याने अन्तर्ग
दायक ठरतात, तसेच या मन्त्रातले रहस्यही स्वतःला कळत
नसते. याचप्रमाणे सिद्धारि मन्त्राचा उपयोग करून घेणे
मन्त्राज्ञातील ‘छिन्न, रुद्ध, शक्तिहीन’ इत्यादि ४८
प्रकाराच्या दोषांचे निवारण तेथे सांगितलेल्या रीतीने करणे
हेही आवश्यक होय. अद्या पुर्वेच सर्व प्रकारानी युक्त
मन्त्रापासून वाटेल ती सिद्धि होऊ शकेल असे

‘सम्प्रक्षिदैवमन्त्रस्य नासाध्यमिहविद्यते ।

बहुमन्त्रवतः पुष्टः वा कथा हरिरेव स. ।’

या वचनानी दातविले आहे एक एक मन्त्राची ही शक्ति,
तर अनेक मन्त्र सिद्धि करून घेतलेला पुरुष प्रत्यक्ष देवच
होय असा अर्थ आहे. हे मन्त्राचे वाग्म्य फळाचे प्रमाण
ज्ञाते. अर्थात् वाग्म्यमन्त्रज्ञाची पद्धत झाली.

मोक्षफलक मन्त्रांचा विचार

आता मोक्षफल मन्त्राच्या हल विचार करणे म्हणजे
कोणत्याही मन्त्राचा जप निरक्षेत्रबुद्धि अर्थात् ईश्वर
प्रीत्यर्थ चेंद्र्यास चित्तशुद्धि होऊन देवताप्रसादद्वारा
ज्ञानसाधन बगैरे (ज्ञाननिष्ठा) प्रयोजने होतात. वास्तव
योगशास्त्रानुषंगे

‘तत्त्वशाचकः प्रणवः’, ‘तज्जपस्तदर्थभावनम्’

या दोन सूत्रात ‘साधक वर्गांना अनुग्रह करणारा परम
ेश्वर हा आपल्या स्वरूपाचा वाचक जो प्रणवमन्त्र त्याच्या
जप, ध्यानादिकानी संतुष्ट होऊन योग्याला चित्तशुद्धि
नितोद्यरूप योग व तत्फलभूत जी समाधिबुद्धि तिची
प्राप्ति करून देतो.’ असे भोगवृत्ति, राजमातैड व्याख्या
यावरून समजते.

‘जैश्वप्रणव नित्य ब्रह्मविष्णुशिवामन्त्रम् ।

कौण्डिन्यैव तेजो ध्यायेदात्मनिर्निर्मलम् ।’

बगैरे वर्णन आहे. तसे मन्त्रामध्ये वक्तिक, उपास्य,
मानस हे तीन भेद असून सात उत्तरोत्तर प्रकारांना
प्राबल्य मानले आहे. मन्त्रापासून जप व त्याच्या
अर्थाचे अनुसन्धान हे अधिक फलकारी होय असे
“तदर्थ भावनम् येथे सांगतात शिवाय पीढप, सैण, ह्रीं,
अँ पुन. मन्त्रात तीन प्रकार आहेत. त्याचप्रमाणे एके
कामध्ये अक्षर सल्यावरून “ऋण्ड, वर्तरी, बीज, मन्त्र,
माला” असे अवातर भेद असून या १५ प्रकारांचे ज्ञान
असल्याशिरीज अनुष्ठान व्यर्थसिद्ध होणार नाही यातील

बीज मंत्रांची योजना अनुशोम प्रतिलोम पद्धतीने करून मूलमंत्राचा अगार दुसऱ्या मंत्राचा जप, पारायण यगैरे केव्हास फलविधि सुलभ रीतीने होते असे दुर्गाप्रदीप, दुर्गोपसना, फल्गुमय यगैरे ग्रंथात निरूपण केले आहे, याच रीतीने "गायत्री" प्रभृति वैदिक मंत्रांचाही उप-योग ब्रह्मास्त्रादि प्रयोगांमध्ये करीत असत असे उल्लेख आहेत. विश्वामित्र महर्षीने श्रीरामलक्ष्मणांना "बलाति बल" मंत्र सांगून भूक, तहान यांचीसुध्दा वाधा होणार नाही असे केले, हे रामायणात प्रसिध्द होय. हद्दी असे मंत्र छत्र हात्याने राज्यात अन्नपाण्याचे हाल, सीधा पद्धतीची कुचंबणा यगैरे सर्वाना अनुभवाने लागते. धनुर्वेद, अथर्वण वेद यातील असंख्य मंत्र प्रयोगाबद्दल तर सामणेच अशक्य होत आहे. त्याची अभ्ययनाभ्यापन परंपरा भारणसामर्थ्य, उपदेश हे सर्व छत्र हात्याने भारताची भवनती होत चालली आहे, यात नवल काय आहे ?

पूर्य व दक्षिण भारतातील मन्त्र विद्या

पण हिंदुस्थानातील पूर्य व दक्षिण प्रदेशांमध्ये आजही आश्चर्यकारक घटना करणारे मांत्रिक आहेत हे किंचित् समायोजनजनक वाटते.

बंगाल-आग्र, केरळ (मलियाळ) व गैरेकडे एक दीड वर्षांपूर्वी येथे (बारवाडत) एक मलियाळी आला होता. तो नुनने बॅड्यांनी माणसाला पाहिल्याबरोबर त्याच्या हालचाली बंद करून सोडीत असे. हे येथील एका प्रसिद्ध दुकानदाराकडे पुष्कळांना पाहण्यास मिळाले. याचप्रमाणे अनेक क्षुद्र मंत्रांच्या योगाने 'कृत्वा प्रयोग व त्यांचे निवारण' करणारे बरेच असे मांत्रिक तिकडे आदळनात. म्हणूनच

'शानिनामपि चेतावि' 'इति लोकस्य जपमात्रेण सद्यो मोहनमित्यनुमवसिद्धम्'
असे श्रीभास्करराय सांगतात. श्रीशंकराचार्यांच्यादर अजिनरमुनादि प्रसिद्धांची आभिचारिक केला होता. त्याचे वारण श्रीरत्नादाचार्यांच्या मंत्रप्रभावांमुळे झाले, हे श्रीशंकरादिगिजयातील गोष्ट प्रसिद्ध आहे. मर्चंडीचे संत जे श्रीशानेश्वर, समर्थ रामदास, एतनाच मन्त्र, तुकाराम प्रभृती महात्मे, त्यांनी देखील मन्त्रांचा गुप्तमंत्राचा प्रभाव व उपदेश जगज्जिज्ञे मन्त्र, मन्त्र आपल्या ग्रंथांमध्ये विशेष रीतीने वर्णिले आहे.

मंत्र व गुरु हे दोघे एकरूपच

मंत्रातील वर्ण हे सर्वसाधारण असे दिसले तरी त्यांचे अनुष्ठान व भावना, एकाग्रता यांमुळे ते सामर्थ्ययुक्त होतात. सारखे त्यांचे उच्चार करण्याने श्वास निरोधरूप जो कुंभक प्राणायाम तो सहजतः सिद्ध होतो, असे योगी लोक सांगतात. मंत्रांची ही सर्व रहस्ये, केवळ अनुभवसंपन्न सद्गुरुपासूनच समजून घेणे योग्य असते. तसे गुरुपण या ब्रह्मचार काळात दिसेनासे झाले, हे भारताचे दीर्घायच होय. मंत्र व गुरु हे दोघेही एकरूपच होत असे

'मन्त्रोगुरुः पुनरस्तु'

या मन्त्रवर्णलिङ्गाने पूर्वाचार्यांनी दाखविले आहे. शिखायाचार्यांनी याच्या भाषांमध्ये कायिक मंत्र अनुष्ठानरूप होतो असेही वर्णन केलेले आहे. मंत्रांचा अर्थ काही ठिकाणी वेगळा (प्रकृत कर्माळा असंगत) होत असला तरी, विनियोग प्रमाणाने त्याचे अनुष्ठान सफळ होत असते असे शास्त्र आहे. तात्पर्य:- एंंदर वैदिक अगार तांत्रिक मंत्रां-बद्दल त्यांचा एकेक मियप सर्गणेश्व कडील होते. यांचे स्थापकत्व, श्रेष्ठत्व व आवश्यकत्व या गुणांचे प्रकाशन आजकालही भारतामध्ये अंततः का होईना दिसून येते हे भारतीयांना अभिमानास्पद होय.

'मंत्र' आणि 'मंत्रा'

मागे सांगिल्याप्रमाणे 'गुप्तभाषणरूप' अर्थ सांगणाऱा मंत्र हा शब्द राजर्षिशास्त्रातील व्यवहारांमध्ये उपयोग केला जातो, हे

'नमोनन्त्रिये'

या वदमाध्यत श्रीरत्नादाचार्यांचे

पूर्ण असले पाहिजेत. म्हणजेच तशांकडून राज्यतंत्र व्यवस्थित चालविण्यात येईल. या काळात तसले सर्वगुण-संपन्न असे मंत्रीलोक दुर्लभ झाल्याकारणानेच सर्व देशात विशेषतः भारतामध्ये चहुकडे अवनती, हाहाकार माजत आहे. यांचे धोरणी विचार हे राज्याच्या उत्कर्षाला मुख्य कारण असतात. राज्याच्या अभिवृद्धीला सांगितलेल्या तीन कारणांपैकी 'मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम्' असे सांगून योग्य मंत्र्यांची सांगड राजाशी घेऊन दिली आहे.

(अमास्योत्पत्तिप्रकरण, काले अर्थ०)

याचप्रमाणे 'मन्त्रपूर्वाः समारम्भाः' या अर्थशास्त्रातील मंत्राधिकारिक नियमांचे महत्त्व जास्ती आहे. या प्रकरणांमध्ये मंत्रण करण्याची पद्धत, मंत्राचे विषय, मंत्रण करणारे लोक हे सर्व कसे असावे याचे निरूपण कौटिलीय, कामन्दकीय, घटकर्पर, पाराशरीय, धर्मरेत विस्तृत कळविले आहे.

'नक्षत्रिद्वयमन्येत सर्वस्य शृणुयान्तमम् ।

भालस्याप्यध्ववद्भान्धमुपयुक्तीत पण्डितः ।

हे सारभूतवचन सर्व मंत्र्यांनी लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. यात आरंभोपाय द्रव्य, संवत्, देश-काल-विभाग, विनिपात प्रतिकार, कार्यविधि या पद्धतींचे निरूपण करून यांन्यायिकी एकेकाची अंमलबजावणी करणाऱ्यासाठी मंत्री असे सांगितले आहे. आणि योग्य तऱ्हेचे मंत्री हेच राजकारणाचे खोले होत. देवेन्द्रादा हजार 'ऋषि' हे मंत्री असल्याकारणाने 'सहस्राक्ष' या नावाला तो पात्र

भीमके १८८७ विश्वावसुसंवत्सर
धावण कृष्णाष्टमी गुरुवार

आहे असेही वर्णन केले आहे. (विवेकाकार कौ. म.)
तसेच पुढे 'आचल्यमस' प्रकरणामध्ये 'मन्त्रपुद्ग' नावाच्या अधिकरणात शात्रूंच्यासाठी कोणकोणत्या प्रसंगात फसले फसले मंत्रप्रयोग करावेत व त्यांचा व्यवहार कसा असावा हे दाखविले आहे. विशाल अशा राज्यक्षेत्रामध्ये व्यापक दृष्टीची मंत्रपद्धतीची जितकी जरूरी असले तितकीच गाव, घराणे, वटुंब, बगैरेतही त्याची आवश्यकता आहे. त्या योगाने मनुष्याला एकमुलीय व्यवहार करण्यास लागणारे सौहार्द, सौमनस्य, सहिष्णुता, जनप्रियता इत्यादि जे सद्गुण यांचा लाभ होऊन गौरव, शीर्ष, सद्गुण संपन्न असतात यात काहीच संशय नाही.

याप्रमाणे मंत्र शब्दाचा अर्थ, त्यातील अर्थांतर भेद, त्याचे वैशिष्ट्य, हे सर्व यथामती संक्षेपतः सांगितले आहे. अशा प्रभावशाली मंत्रांचा उपयोग 'आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक' या वर्गाकरिता करून घेणे हाच 'मन्त्रयोग' होय. यातील विशेष विषयांमदल प्रतिपादन करीत गेल्यास एक मोठे पुस्तकच होईल असे वाटते. पण यामध्ये परिपूर्ण ज्ञान करून घेऊन विवेचन करण्यास सर्वशुभतामय अशा श्रीपरमेश्वराचा अनुग्रह व त्याच प्रमाणे सद्भक्त शीतद्गुरूची कृपाच लागते, असे ध्यान करून विभाति घेतो. या अशा प्रमाणाच्या हेलालाही प्रचोदक असे धीगुरुचरणी अनंत प्रणामपूर्वक कृतज्ञता अर्पित आहे.

— भालचंद्रशास्त्री उषिनदेशमेरी

(भीमद्वजसुवदंकराचार्य, संस्कृत-भाटशास्त्राचार्याड)

राजयोग

अर्थात्

अपरोक्षानुभूतिपथ

प्रास्ताविक

धृष्टीतलावरील समस्त प्राण्यांच्या हालचालीकडे आपण बारकाईने पाहू लागल्यास आपल्या असे निदर्शनास येते की प्रत्येक प्राणिमात्र सुखप्राप्तीसाठीच अखंड धडपड करित अडतो. त्यातल्या त्यात मनुष्यप्राणि बुद्धियुक्त असल्यामुळे त्यास अनंत सुखे सर्वत्र भरलेली दिसतात आणि ती प्राप्त करण्यास्तव तो आपले शरीर व बुद्धि ह्यांचा उपयोग नित्य करताना दिवतो. थोडक्यात सांगायचाच म्हणजे मनुष्य-देहातच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे चार पुरुषार्थ साधण्यासाठी त्याची धडपड सुरू असते. धर्म, अर्थ व काम ह्या पुरुषार्थांतून प्राप्त झालेली सुखेही जेव्हा त्यास खरे सुख, खण आनंद, खरे समाधान देत नाहीत असे अनुभवाने दिसते, तेव्हाच त्यास त्या सुखाची अनित्यता पटून तो खऱ्या व अक्षय सुखासाठी धडपडू लागतो. ते खरे व अक्षय सुख म्हणजेच मोक्षसुख अथवा कैवल्यसुख होय व म्हणूनच

‘चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ॥’

इसे शास्त्र गर्वना करून आपणास सांगते, आणि म्हणूनच वेळोवेळी श्रुतिमुनी व संतांनी ह्या चवथ्या पुरुषार्थाचा पुनरुच्चार फेलेला आपणास आदळतो. भीमव्यासमुखा

शंकराचार्यांनी देखील हा चवथा पुरुषार्थ ‘मोक्ष’ प्राप्त करून घेण्यासाठीच मनुष्यांच्या कल्याणास्तव ‘अपरोक्षानुभूति’ नामक लक्षांश ग्रंथ निर्माण केला आहे.

अपरोक्षानुभूति म्हणजे काय ?

मगवान् धेद्व्यासविरचित ब्रह्मसूत्रातील चतुःश्रृंखलातील पहिल्या दोन सूत्रात (अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । जन्माद्यस्य मतः ।) सांगितल्याप्रमाणे—ज्याच्यापासून अद्विष्ट जगताची उत्पत्ति झाली, ज्याच्यादोने ते जगते व अंती ज्याच्यामध्ये सर्व जगताचा लय होतो, अशा ब्रह्माचे ज्ञान म्हणजेच मोक्ष होय. धर्मात ऐकलेले, वाचलेले वसे जे अनुभवहित शब्दज्ञान ते खरे ‘ज्ञान’ नव्हे—त्यास ‘परोक्ष-ज्ञान’ म्हणतात. ‘मी ब्रह्म आहे’ असे नुसते घडाने सांगणाऱ्यास ब्रह्मज्ञान होत नसते. पण ‘मी ब्रह्म आहे’ असे जे प्रत्यक्ष अनुभवणे त्यास ‘अपरोक्ष ज्ञान’ म्हणतात.

शास्त्रकार म्हणतात—

अस्ति ब्रह्मेति चेदेद परोक्ष ज्ञानमेव तत् ।

अहं ब्रह्मेति चेदेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥

धर्मः—‘ब्रह्म आहे’ असे घडाने सांगणाऱ्यास परोक्षज्ञान म्हणतात; परंतु ‘मी ब्रह्म आहे’ असे प्रत्यक्ष अनुभवणाऱ्यास

पूर्ण असले पाहिजेत. म्हणजेच तशाकडून राज्यतंत्र व्यवस्थित चालविण्यात येईल. या काळात तसले सर्वगुण-संपन्न असे मंत्रीलोक दुर्लभ झाल्याकारणानेच सर्व देशात विशेषतः भारतामध्ये चहुकडे अवनती, हाहाकार माजत आहे. यांचे धोरणी विचार हे राज्याच्या उत्कर्षाला मुख्य कारण असतात. राज्याच्या अभिवृद्धीला सांगितलेल्या तीन कारणांपैकी 'मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम्' असे सांगून योग्य मंत्र्यांची सांगड राजाशी घेऊन दिली आहे.

(अमात्योत्पत्तिप्रकरण, काले अर्थ०)

याचप्रमाणे 'मन्त्रपूर्वाः समारम्भाः' या अर्थशास्त्रातील मंत्राधिकारिक नियमांचे महत्त्व जास्ती आहे. या प्रकरणामध्ये मंत्रण करण्याची पद्धत, मंत्राचे विषय, मंत्रण करणारे लोक हे सर्व कसे असावे याचे निरूपण कौटिलीय, कामन्दकीय, घटकर्पूर, पाराशरीय, बगैरेत बिरहूत कळविले आहे.

'नक्षत्रिद्वयमन्येत सर्वस्य शृणुयन्मतम् ।

पालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ।

हे सारभूतपूतन सर्व मंत्र्यांनी लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. यात आरंभोपाय द्रव्य, संपत्ति, देश-काल-विभाग, विनिपात प्रतिकार, कार्यदिदि या पद्धतीचे निरूपण करून यांच्यापैकी एकेकाची भूमलवजावणी करणाऱ्यालाही मंत्री असे सांगितले आहे. आणि योग्य तऱ्हेचे मंत्री देव राजकारणाचे बोलें होत. देखीलका हजार 'श्रुपि' हे मंत्री असल्याकारणाने 'सहस्राक्ष' या नावाला तो पात्र

श्रीशके १८८७ विशावसुसंवत्सर
आवण कृष्णाष्टमी शुक्लवार

याहे असेही वर्णन केले आहे. (विवेक-
तसेच पुढे 'आचलीयस' प्रकरणा

नावाच्या अधिकरणात शत्रूंच्यासाठी को कसले कसले मंत्रप्रयोग करावेत व त्यांच असावा हे दाखविले आहे. विशाल अश व्यापक दृष्टीची मंत्रपद्धतीची मितव सितकीच याव, घराणे, वृद्ध, बगैरेता द्यकना आहे. त्या योगाने मनुष्याला ए करण्यास लागणारे सौहाद, सीमनस्य, प्रियता इत्यादि जे सद्गुण यांचा लाभ वीर्ति, सहज संभवत असतात यात काही

याप्रमाणे मंत्र शब्दाचा अर्थ, त्यातील त्यांचे वैशिष्ट्य, हे सर्व यथामती संक्षेपतः अशा प्रभावशाली मंत्रांचा उपयोग 'आध दैविक व आधिभौतिक' या वर्गाकरिता ।

'मन्त्रयोग' होय. यातील विशेष विषय करीत गेल्यास एक मोठे पुस्तकच होईल यामध्ये परिपूर्ण ज्ञान करून घेऊन नि सर्वश्रुतभावन अशा श्रीपरमेश्वराचा अ प्रमाणे तद्भिन्न श्रीसद्गुरूची कृपाच लाभ करून विश्वाति घेतो. या अशा प्रमाणाच प्रचोदक असे श्रीगुरुचरणी अनंत प्रणामपूर्व अर्पित आहे.

— भारत्चंद्रशेखरी दयि

(श्रीमद् जगद्गुरु शंकराचार्य, संस्तुत-पाटशा

झा प्रपंचाचा कर्ता आहे, असा विचार करावा. ज्या प्रमाणे घटार्दीचे उपादान कारण मातीच आहे, त्याप्रमाणे या अज्ञानाचे व 'वा'च्या उपादानकारण एव यद्दम अविनाशी तत्त्व आहे—सत् आहे—तेच मी आहे, त्यात तिळमात्र सदेह नाही असा विचार करावा. असा विचार करू लागले असना, श्रीसमर्थ म्हणतात—

आपणाही थोडस्तो जाता । आमी बाणे सर्वज्ञता ।

तेणें एतदेही वाता । निःशेष उठे ॥

मी बोग ऐसा हेत । धरून पाहता देहती ।।

अवलेकितो नेमस्त । स्वरूपचि होये ॥

(दूरदोष ५६।२०-२१)

सर्वत्र एकच अविनाशी सत् भरलेले असून तेच मी आहे असे पटू लागते. आता हाच विचार उत्तरोत्तर खालील गोष्टीचा विचार करून अभ्यासाने वाढवावाः—

(१) आत्मा नात्मविशेषः—(अ) आत्मा कळारीन असून एक आहे तर देह अनेक रूपांचा झालेला आहे

(आ) आत्मा नियामक असून अन्तःकर्ता आहे तर देह प्रत्यक्ष अस्त पराधीन आहे.

(इ) आत्मा ज्ञानस्वरूप व परित्र आहे, तर देह मत्सम्ब असून अपरित्र आहे.

(ई) आत्मा सर्वांचा प्रसादात असून निर्मल आहे, तर देह स्मोमय म्हणजे जडो.

(उ) आमा नित्य असून सत्स्वरूप आहे तर देह अनित्य व असत् आहे. थोडक्यात म्हणजे आत्म्याला देहापासून घुसकू करावयास शिकावे. मी देह नसून आत्मा आहे हे पाहण्यास ज्ञानाने शिकावे.

(२) ज्ञानाचे स्वरूप—देहाला आत्मा मानू नये. देह अल्पापासून निराला करून आत्मस्वरूप पाहिले. क्षेत्रपासून क्षेत्रज्ञ अलग ठेवता व हास ठी ज्ञानचक्षूला उपयोग करावा

समर्थ म्हणतात हे ज्ञान म्हणजे—

एक ज्ञानाचे लक्षण । ज्ञान म्हणिजे आत्मज्ञान ।

पाहवें आपणास आपण । या नांव ज्ञान ॥

याच्याच म्हणतात त्याप्रमाणे, मी सम, ज्ञात, सच्चिदानंद-स्वरूप, निर्भिकार, निरुपाकार, निर्मल, अविनाशी, दुरासहीन आभाषहीन, निरुपाधीन, व्यापक, निर्गुण, निष्कल्प, नित्य, शुद्ध, अच्युत, निश्चल, अनन्त, शुद्ध, अजर, अमर आहे

परंतु असत् स्वरूप देह मात्र मी नव्हे-असे जे जाणण ते 'ज्ञान' समवाचे.

(३) द्वैत-मिथ्यात्व व सर्वोत्तमक. ब्रह्म :— वरील प्रमाणे अभ्यासाने आपण आत्मा आणि देह वृषभ मानू लागलो तरी देहभेदमुद्धा असत्यच आहे. चैतन्य सर्वत्र एकच असल्यामुळे त्यात घुटल्याही प्रसाराचा भेद मानू नये. रज्जूमध्ये होणारी सापाची प्रतिती जशी मिथ्या आहे त्याप्रमाणे जीवभावमुद्धा मिथ्याच आहे. दोरीच्या अज्ञानामुळे ती सापही आहे असे भासू लागते. त्याच प्रमाणे सक्षात शुद्ध चैतन्य मिथ्यरूपाने ररे वाटू लागते— भासू लागते. समस्त प्रपंचाचे उपादान कारण ब्रह्मा यतिरिक्त दुसरे काहीही नाही, म्हणून हा प्रपंचमुद्धा ब्रह्माच असून दुसरे काहीही नाही. म्हणूनच जगत् मिथ्या आहे असे म्हटले जाते— म्हणजे ते ब्रह्मच असून ब्रह्मापेक्षा निराळे भासते ! त्यास कारण म्हणजे माया या अविद्या होय अत जगत् व ब्रह्म हाचा व्याप्य-व्यापक भावमुद्धा मिथ्याच होय.

(४) प्रारब्ध-निराकरण :— अद्या अभ्यासाने सर्व स्थावर-चगम जागतास आत्मस्वरूपाने ओळखल्यावर-सर्व मायाचा अमास ह्याल्यावर, देहाचे आत्मत्व राहणारच नाही म्हणजे आत्मा हा देहसुद्धा आहे ही कल्पनाच शिथळ राहणार नाही. तेव्हा कुठिमात्र पुढच्या आपल्या आत्म-स्वरूपास निरंतर ओळखून व प्रारब्ध आहे असे मानल्यास प्रारब्धाचा भोग भोगीत कालक्रमणा करावी. प्रारब्धाचा बोर पाहून उद्दिग्ध होऊ नये. कारण आत्मज्ञान शाल्यानंतर प्रारब्ध कोणापाही छुटत नाही ही, कल्याणाच चुकीची आहे. पूर्वजन्मात केलेले कर्म म्हणजेच प्रारब्ध होय. आता ज्ञानाच्या द्धीने सर्वत्र ब्रह्म असल्यामुळे अन् ब्रह्म जन्म-मृत्युरादि असल्यामुळे पुनर्जन्माचाच अमास ठरतो. पुनर्जन्मच नाही तर प्रारब्ध छुटले ! एक अज्ञानी लोकास समजाविण्यासाठीच धुति प्रारब्ध दाखविते. हासाठीच ब्रह्माच्या सर्वोत्तमपणाचे ज्ञान होईल ते देह प्रारब्धावर टाकावा असे सत सांगतात. एवढा का मी ब्रह्म आहे-सर्वत्र ब्रह्मच असे ज्ञान झाले की मग मात्र प्रारब्धाचा जागुल्लुवा शिथळ राहत नाही

राजयोगाची १५ अंगे

अणा पावेतो कथन केलेल्या ज्ञाननिष्ठेच्या प्राप्तीसाठी

साक्षात्कार - अपरोक्षज्ञान - असे म्हणतात.

एवंच, ईश्वराची प्रत्यक्ष, अपरोक्ष, प्रतिभा अनुभूति म्हणजेच साक्षात्कार - अपरोक्षानुभूति. प्रतिभा ह्या नावाची बुद्धीच्या परीक्षेद्वारे एक शक्ति मनुष्याला असून तिला ईश्वराचे - ब्रह्माचे - आत्म्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान होऊ शकते असे उपनिषदे सांगतात. भगवद्गीताही 'आत्मा' योगाला म्हणतात हे सांगताना भगवान गोपालकृष्ण अर्जुनास म्हणतात इद्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः पर मनः ।

मनस्तु पराबुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ॥ (३-४२)

अर्थ - विषयापेक्षा इद्रिये भेद, इद्रियापेक्षा मन भेद, मनापेक्षा बुद्धि भेद आहे आणि जो बुद्धीपेक्षाहि धेष्ट तो आत्मा होय.

अर्थातच क्रियाशक्ति, भावना (मन) व बुद्धि ह्या सर्वांपेक्षा भेद असणारा जो आत्मा (ब्रह्म), त्याचे दर्शन होण्यासाठी मनुष्यास बुद्धीच्या वर प्रतिभाशक्ति आहे हे मानावेच लागते. गुरुदेव रानडे म्हणतात की या प्रतिभा शक्तीचा क्रियाशक्ति, मन व बुद्धि या तीन शक्तींनी विरोध नाही, उलट, त्याच्या साहाय्यानेच प्रतिभेस ब्रह्मरूप आत्मदर्शन होतो. कारण हे ब्रह्मज्ञान दीर्घकाल प्रयत्नाने होते. ते तर्काविहित असल्यामुळे त्याचा बुद्धीशी विरोध नाही, शिवाय मन अत्यंत शुद्ध झाल्याशिवाय आत्मज्ञान शक्य नाही. नस्तु. आता हे आत्मदर्शन या अपरोक्षानुभूति धनुमंत्रण्यास बौद्ध अंगिकारी व्यक्ति पात्र आहे ते बघू.

साधन चतुष्टयसंपन्न ब्रह्मे

आचार्य सांगतात की, स्ववर्णाश्रमधर्माचाराने व तपस्येने श्रीहरिला प्रसन्न केले असता मनुष्यना साधनचतुष्टयाची प्राप्ति होते मनुष्यच्या स्वधर्माचे दोन भाग आहेत. एक बदलणारा व दुसरा स्थिर यानाच आश्रमधर्म व वर्णधर्म म्हणतात मनुष्य ब्रह्मासाठीपद सार्थक करून गृहस्थ होतो, पुढे गृहस्थाचा वानप्रस्थ होतो व नंतर वानप्रस्थाचा सन्यासी होतो अशा रीतीने त्याचे आश्रमधर्म बदलत असतात, परंतु वर्णधर्म मात्र बदलत नाही. वारण आपली नैसर्गिक मर्यादा मनुष्यास वेढता येत नाही या तत्त्वावरच वर्णधर्माची योजना आहे श्रुतिशास्त्राने म्हणूनच चातुर्वर्ण्य संस्था स्थापन केलेली असून प्रत्येकाने स्वधर्माचित व स्वाभिमोचित कर्म करण्यातच स्वतःचे बल्याण आहे

आता, स्वधर्म आचरण्यास कधी कधी कठीण वाटेस पा म्हणून वा आपण तो सोडून चावा ? ज्ञानेश्वरमाउली म्हणतात, " निनाचा वड्डणुणा मनात न आणता तो जसा आपण औरध म्हणून घेतो तसा आपण स्वधर्मच अचरित पाहिजे. आपली आई कुन्ना असली तरी ज्या तिच्या प्रेमावर आपण वाढतो ते प्रेम काही धाकडे नसते, अहो, परनारी रमेहून सुदर असल्या तरी बाल्यास त्याचा काय उपयोग ? " म्हणून विहित कर्माचरणच तारक आहे असे आचरण बरीत असतानाच प्रत्येकाने सारलीज चार गोष्टींनी संपन्न व्हावे -

(१) नित्यानित्यविवेक - आत्म्याचे स्वरूपन काय ते नित्य (शाश्वत) असून हे समस्त दृश्य (जे जे दिसते ते) अनित्य आहे-नाशप्रत आहे असा दृढ निश्चय बरावा

(२) वैराग्यः - आत्म्याव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तु अनित्य आहेत असे पटताच त्याचे निषेध साहजिकच आकर्षण नष्ट होऊन तिटकारा उत्पन्न होतो.

(३) पद संपत्ति. - शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा व समाधान मिळवावेत. वासनाचा त्याग म्हणजे शम, कासहृत्तीचा निरोध तो दम, विषयपराङ्मुखता म्हणजे उपरति, दुःख सहन करणे ती तितिक्षा, ध्याने व गुरु-कन्यावर भक्ति ती श्रद्धा व स्वतःच्या लक्षकडे चित्ताची एकाग्रता करणे म्हणजेच समाधान होय.

(४) मुमुक्षुता. - संसारव्याप्त सुदृष्ट्याचा दृढ विचार म्हणजे मुमुक्षुता.

असा साधनचतुष्टयसंपन्न मनुष्यच अपरोक्षानुभूति घेण्यास पात्र होय. असा मनुष्यच ज्ञानप्राप्तीचा विचार करण्यास अधिकारी होय

ज्ञानप्राप्तीचा विचार-कसा करावा ?

आचार्य म्हणत की, ज्याप्रमाणे कुठल्याही वस्तूचे अस्तित्व प्रकाशाशिवाय होत नाही, त्याचप्रमाणे योग्य विचाराशिवाय अन्य कुठल्याही साधनाने ज्ञानप्राप्ती होत नाही मी कोण आहे ? हे जगत् कसे उत्पन्न झाले ? ह्याचा कर्तो कोण ? ह्याचे उपादान कारण कोणते ? पंचमहाभूतांचा देह मी नव्हे, इद्रियांचा समूह मी नव्हे परंतु या सर्वांहून मी कुणीतरी निपट्या आहे, असा विचार करावा. संपूर्ण प्रपंच अज्ञानातूनच उत्पन्न होतो असे ज्ञानाने कळताच तो प्रपंचच नष्ट होतो-नाहीसा होतो विविध प्रकारचा सकलप्रपंच

आ प्रपचाचा कर्ता आहे, असा विचार करावा. ज्या प्रमाणे घटादीचे उपादान कारण मातीच आहे, त्याप्रमाणे या अज्ञानाचे व सात्त्वाचे उपादानकारण एव सूक्ष्म अविनाशी तत्त्व आहे—सत् आहे—तेच मी आहे, त्यात तिळमान सदेह नाही असा विचार करावा. असा विचार करू लागले असता, श्रीसमर्थ म्हणतात—

आपणाची दोळगो जाता । आमी याणे सर्वज्ञता ।

तेणें एवदेखी चातां । निःशेष उडे ॥

मी वोग ऐसा हेत । धरुन पाहता देहती ।।

अवरोक्ता मेमस्त । स्वरूपचि होषे ॥

(दशबोध ५६।२०-२१)

सर्वत्र एवच अविनाशी सत् भरलेले असून तेच मी आहे असे पटू लागते. जाता हाच विचार उत्तरोत्तर खालील गोष्टीचा विचार करून अभ्यासाने वाढवावाः—

(१) आत्मा नात्मविधेयः—(अ) आत्मा पराधीन असून एक आहे तर देह अनेक रत्याचा झालेला आहे.

(आ) आत्मा नित्यामक असून अन्तस्थिती आहे तर देह काळवर्ती असून पराधीन आहे.

(इ) आत्मा ज्ञानस्वरूप व परित्र आहे, तर देह म समग्र असून अपरित्र आहे.

(ई) आत्मा सर्वांचा प्रकाशक असून निर्गुळ आहे, तर देह रमोन्मय म्हणून जतो.

(उ) आत्मा नित्य असून सत्स्वरूप आहे तर देह अनित्य व असत् आहे. थोडक्यात म्हणजे आत्म्याला दहापासून पृथक् करावयास शिवावे. मी देह नसून आत्मा आहे हे पाहण्यास ज्ञानाने शिवावे.

(२) ज्ञानाचे स्वरूप—देशाला आत्मा मानू नये. देह अतयापासून निराला करून आत्मस्वरूप पहावे. हे ज्ञापन दीर्घकाल अथवा ठेवावा व द्यास ठी ज्ञानाच्या उपयोग करावा.

समर्थ म्हणतात हे ज्ञान म्हणजे—

ऐक ज्ञानाचे लक्षण । ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान ।

प्राह्वे आपणावि आपण । या नाव ज्ञान ॥

साचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे, मी सम, शांत, सच्चिदानंद-स्वरूप, निर्बिम्बर, निराकार, निर्मल, अविनाशी, दुराहीन आभासहीन. विचरहीन, व्यापक, निर्गुण, निष्कय, नित्य, मुक्त, अच्युत, निश्चल, अनन्त, शुद्ध, अजर, अमर आहे

परंतु असत् स्वरूप देह मात्र मी नव्हे-असे जे जाणण ते 'ज्ञान' समजावे.

(३) द्वैत-मिथ्यात्व व सर्वात्मक प्रज्ञा :— यही प्रमाणे अभ्यासाने आपण आत्मा आणि देह पृथक् मानू लागले तरी देहभेदसुद्धा असत्यच आहे. चैतन्य सर्वत्र एकच असल्यामुळे त्यात कुठल्याही प्रकारचा भेद मानू नये. रज्जूमध्ये होणारी सापाची प्रतिती जशी मिथ्या आहे त्याप्रमाणे जीवभावसुद्धा मिथ्याच आहे. दोरीच्या अज्ञानामुळे ती साँडी आहे असे भासू लागते. त्याच प्रमाणे सद्घात शुद्ध चैतन्य त्रिशिरूपाने पारे वाटू लागते—भासू लागते. समस्त प्रपचाचे उपादान कारण ब्रह्मा व्यतिरिक्त कुठरे काहीही नाही, म्हणून हा प्रपचसुद्धा ब्रह्मच असून दुसरे काहीही नाही. म्हणूनच जगत् मिथ्या आहे असे म्हणले जाते—म्हणजे ते ब्रह्मच असून ब्रह्मापेक्षा निराळे भासते । त्याच कारण म्हणजे माया या अविद्या होय. भूत जगत् व ब्रह्म ह्यांचा व्याप्य-व्यापक भावसुद्धा मिथ्याच होय.

(४) प्रारब्ध-निराकरण :— अद्या अभ्यासाने सर्व स्थावर-जगम जगतास आत्मस्वरूपाने ओळखल्यावर-सर्व मायाचा भ्रमाय सात्त्वावर, देहाचे आत्मत्त्व रक्षणारत्न नाही-म्हणजे आत्मा हा देहरूप आहे ही कल्पनाच शिथिल राहणार नाही. तेव्हा बुद्धिमान् पुरुषानी आपल्या आत्म स्वरूपास निरंतर ओळखून व प्रारब्ध आहे असे मानल्यास प्रारब्धाचा भोग भोगीत कालक्रमणा करावी. प्रारब्धाचा जोर पाहून उद्दिष्ट होऊ नये. कारण आत्मज्ञान ज्ञानानंतर प्रारब्ध कोणासाठी सुटत नाही ही, कल्याणाच सुखीची आहे. पूर्वजन्मात केलेले कर्म म्हणजेच प्रारब्ध होय. आता ज्ञानाच्या दृष्टीने सर्वत्र ब्रह्म असल्यामुळे अन् ब्रह्म जन्म-मृत्युरहित असल्यामुळे पुनर्जन्माचाच अभाव टरतो. पुनर्जन्मच नाही तर प्रारब्ध कुठले ! फक्त अज्ञानी लोकास समजाविण्यासाठीच भुक्ति प्रारब्ध दाखविले. ह्यासाठीच ब्रह्माच्या सर्वात्मरूपाचे ज्ञान होरंते देह प्रारब्धावर टाकावा असे सत सांगतात. एवदा या मी ब्रह्म आहे-सर्वत्र ब्रह्मच असे ज्ञान झाले की मग मात्र प्रारब्धाचा जाणुन्यास शिथिल राहत नाही.

राजयोगाची १५ अंगे

अता पावेतो कथन केलेल्या ज्ञाननिष्ठेच्या मागीलही

शस्त्राचार्यांनी साधकाच्या सोईसाठी पधरा भगानी युक्त असलेला मार्ग सांगितला आहे. तेव्हा साधरानी ह्या पधरा भगाचा अभ्यास करून चिरकाल ब्रह्म चिंतन करण्यास शिकावे. आता आपण एकेक अंगाचा विचार करून अभ्यासास सुरुवातच करूया. ती पंधरा अंगे म्हणजे—

यमो हि नियमस्त्यागो मौन देशश्च कालतः ।

आसन मूलत्रयश्च देहसाम्यं च दृष्ट्यतिः ॥

प्राणसयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।

आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यंगानि वै क्रमात् ॥

अर्थः—यम, नियम, त्याग, मौन, देश, काल, आसन, मूलत्रय, देहसाम्य, नेत्रस्थिति, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि—ही राजयोगाची पधरा अंगे होत.

१ ले अंग-यम

लक्षण.—

सर्वे ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियग्रामसयमः ।

यमोऽयमिति सम्प्रोक्तोऽन्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥

अर्थः—‘सर्वे ब्रह्मच अहे’ हे जणून त्या ज्ञानानेच सर्वे इन्द्रिये सयमित करणे ह्यास यम म्हणतात. याचा वारवार अभ्यास करायचा हवा.

कृति.—ब्रह्माव्यतिरिक्त सर्वे अनित्य असल्यामुळे सर्वे इन्द्रियास जापापल्या विषयापासून आवरून करण्याचा अभ्यास करावा. सत तुकाराम महाराज म्हणतात तसे—

(अ) वाचने ‘ॐ तत् सत्’ इ. असेच बोलत असावे. पानिन्दा, काय्याकृत् इ. अवश्य टाळावेत.

(आ) डोळ्यांनी आत्मस्वरूप पाहण्याचा अभ्यास करता-हृदयात तसे बाहेर सर्वत्र ब्रह्मच पाहण्याचा अभ्यास ठेवावा.

(इ) कानानी पत्त ‘ब्रह्माभ्यास’ वाढेल असेच अवण करावे. आपली स्तुति, बडेजाव, मान असले प्रसंग कटाक्षाने टाळावेत.

(ई) कराचा उपयोग पत्त सर्वत्र ब्रह्म पाहून नमस्कार करण्यासाठीच करावा

(उ) जिद्देने पत्त ब्रह्मरसच प्राप्त करण्यास शिकावे.

थोडक्यात म्हणायची म्हणजे इन्द्रियांना काढून न ठेवता त्यांचे पत्त ध्येय बदलणे यास इन्द्रिय सयम साधने म्हणतात

दुसरे अंग-नियम

लक्षण :—

सज्जतीयप्रवाहश्च विजातीयविरतिरसृतिः ।

नियमो हि परानंदो नियमात् क्रियते बुधैः ॥

अर्थः—सज्जतीय वृत्तींचा प्रवाह व विजातीय वृत्तींचा त्याग ह्यास परमानन्दरूप नियम म्हणतात.

कृति :—‘सर्वत्र ब्रह्मच भरलेले आहे’ ह्या अद्वेष साध आणणाऱ्या सर्व (विजातीय) वृत्ति मनात उठू न देण्याचा अभ्यास करावा. त्यासाठी चिरकाल ब्रह्मचिंतनाचाच अभ्यास करण्यास मनास शिक्षावे.

तिसरे अंग-त्याग

लक्षण :—

त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोचनात् ।

त्यागो हि महता पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥

अर्थ :—सर्व प्रपञ्च चेतनस्वरूप आहे असे जाणून त्याच्या दिवशान्या रूपाचा त्याग म्हणजे महात्म्यांनी केलेला बद्दीय त्याग होय. त्याने चटनन् मोक्ष प्राप्ती होते.

कृति :—प्रपञ्चाचे रूप जसे भावते तसे नसून (ते मिथ्या आहे असे जाणून) अरिल प्रपञ्च चेतनस्वरूप आहे हे जाणून, प्रपञ्चाच्या मिथ्या-रूपाचा त्याग करण्यास शिकावे. अशा त्यागात दार पुन वित्त, बासनात्याग इत्यादि त्याग समाविष्ट आहेत हे जाणावे.

चौथे अंग-मौन

लक्षण :—

यतो वाचो निवर्तन्ते अग्राप्य मनसा सह ।

यन्मौनं योगिभिर्गम्य तद्ब्रजेत्सर्वदा बुधैः ॥

वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्ब्रजुः केन शक्यते ।

प्रपञ्चो यदि व्यक्तव्यः सोऽपि शब्द निवर्जितः ॥

इति वा तद्ब्रजेन्मौनं सता सहजसहितम् ।

गिरा मौनं तु बालानां प्रयुक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥

अर्थ — ज्याची प्राप्ति न झाल्यामुळे मनासहित वाणी माधारी फिरून स्वरूप वसते (म्हणजे योगीजन मौन धारण करतात) व त्यामुळे जे मौन पत्त योगींच मिळवू शकतात, त्याचाच बंगीकार झाल्यानी करावा. जेवून वाणिमुद्रा माधार घेते, त्या ब्रह्मचे वर्णन कोण व कसे करू शकणार बरे !

बरी प्रपंचही वर्णन करण्याच्या विषय आहे असे मानले तरी तोही शब्दरहितच आहे वी ! म्हणूनच सत्पुरुषाचे दुसरे स्वाभाविक मीन म्हणजे प्रपंचाचे हे 'अशब्दच'ही म्हणता येईल. ब्रह्मवादींनी (मुसते) बाणीचे मीन तर अश्रजना माटीच सांगितले आहे. एवंच ज्या टिकाणी बाणी अथवा मनाचीसुद्धा प्रवृत्ति होत नाही-म्हणजेच ज्याला बाणी व मनसुद्धा बाणू शकत नाहीत असा आत्मा आहे म्हणून त्याला मीन म्हणतात.

कृतिः—असे ते ब्रह्म मीच आहे असे सतत अनुबंधान ठेवावे. जगात् हे निर्विवाद लयास जाणारे आहे असे जाणून त्याविषयी मीन धारण करावे.

पांचवे अंग-देश

लक्षणः—

आदानन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।

यनेद् सततं व्याप्त स देशो विजनः स्मृतः ॥

अर्थः—आत्मयाच्या पूर्वि, मध्ये व त्रिंवा शेवटी जगत नगून आत्माच जगताच्या पूर्वि, मध्ये व शेवटीच्या ल्यानंतर असे जाणून, ब्रह्मच सर्वत्र आहे, ब्रह्मवाचून दुसरी कोटलीही रास्त नाही. असा निश्चय करून दृष्टीने द्यास निर्जन देश म्हणतात.

कृतिः—'ब्रह्मच सर्वत्र भरलेले आहे' असा अभ्यास ठेवावा. ब्रह्मज्ञाने व्यापलेले अखिल जगात् हाच देश होय. 'न लगती सायास जावे बनातर' ही संत तुकाराम महाराजांची उत्तरी ध्यानात ठेवावी.

सहावे अंग-काल

लक्षणः—

कल्नात्परंभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।

कालरात्रेण निर्दिष्टं ह्यव्ययानन्दं अद्वयः ॥

अर्थः—ब्रह्मदेव आदि सर्वभूतमात्राची एका निमिषात गणना करता येते. यावरून काल म्हणजे आत्म्याहून कोणी निराळा आहे असे नव्हा काल म्हणजेच साक्षात् 'परब्रह्म' होय असा पक्का निश्चय करणे यास योग करण्यास अनन्य काल म्हणतात.

कृतिः—'कालोऽस्मि' हे भावताचे वचन लक्षात घेऊन काल म्हणू परब्रह्म आहे अशी सतत धारणा ठेवावी.

सातवे अंग-आसन

लक्षणः—

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नस्य ब्रह्मचिंतनम् ।

आसनं तद्विजानीयासेतरत्सुपनाशनम् ॥

सिद्धं यत् सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययम् ।

यस्मिन् सिद्धाः समाधिष्ठास्तद्वै सिद्धासनं विदुः ॥

अर्थः—ज्या स्थितीत सुखाने निरतर ब्रह्मचिंतन होऊ पावते ते आसन होय. सुपनाशक असे दुसरे कोणतेही आसन आसन नव्हे ! जे भूतमात्राचे आदिकारण आहे, विश्वाचे अविनाशी अधिष्ठान आहे व सर्व सिद्धपुरुष ज्यात स्थित असतात तेच सिद्धासन होय.

कृतिः—कसेही आसन घालावे पण ते सहज स्थिर नेने घालावयास शिवावे व 'मी अपराधानंद ब्रह्म आहे' असे त्यात निरतर चिंतन करावे.

आठवे अंग-मूलबंध

लक्षणः—

यन्मूल सर्वभूतानां यन्मूल चित्तबंधनम् ।

मूलबंधः सदावेद्यो योगोऽसौ राजयोगिनाम् ॥

अर्थः—जो सर्व भूताचे मूल आहे व त्याच्या आभ्याने चित्त स्थिर करता येते ते ब्रह्मच मूलबंध आहे. तोच आपण साधला पाहिजे. राजयोग्याचा योग तो हाच.

कृतिः—ब्रह्मच सर्वत्र अखिल ब्रह्मरूप भरलेले असून त्याचे मूल आहे, असा सतत अन्तः कथा.

नववे अंग-देहसाध्य

लक्षणः—

दहावे अंग - दृक्स्थिति

लक्षण :-

दृष्टि ज्ञानमयी इत्वा पश्येत् ब्रह्ममयं जगत् ।

सा दृष्टिः परमोदारा न नासाप्रावलोचिनी ॥

ब्रह्मादर्शनदृश्यानां विरामो यत्र न भवेत् ।

दृष्टिस्तत्रैव वर्तय्या न नासाप्रावलोचिनी ॥

अर्थ :- ज्ञानमयी दृष्टीने सर्व जगत् ब्रह्मस्वरूप आहे असे पाहणे - ही उत्तम दृष्टि होय त्याचप्रमाणे ब्रह्मा, दृश्य व दर्शन ह्या त्रिपुटीचा व्यापारिणी लय होतो अशा ब्रह्माच्या टिकाणी दृष्टि स्थिर वरवी. न वाच्या शोच्यावर नव्हे !

वृत्ति :- समस्त जगत् ब्रह्माभावेने पाहण्याचा अभ्यास करून चित्तवृत्ती ब्रह्मचिंतनात स्थिर ठेवण्याचा अभ्यास करावा. नासाप्री पिया अन्य द्राष्टकात दृष्टि स्थिर करण्याची जरूरी नाही.

अकरावे अंग - प्राणायाम

लक्षण

चित्तादिष्वर्थावेपु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।

निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥

निरोधनं प्रपञ्चस्य रेचकाभ्यं समीरणं ।

ब्रह्मनास्मीति या वृत्तिः पूरतो वायुरीरितं ॥

ततस्तद्वृत्तौ नैश्वर्यं कुम्भारः प्राणसंयमः ।

अथ चाग्निं प्रबुद्धानामज्ञानां प्राणपीडनम् ॥

अर्थ - एकवर्गादिक वृत्ती ब्रह्मत्वाची भावना करून इतर सर्व वृत्तींचा निरोध करणे हाच प्राणायाम होय प्रपञ्चाच्या निष्पत्ती स्वरूपाचा त्याग करणे म्हणजे रेचक, मी ब्रह्म जाद ही वृत्ति म्हणजे पूरक व होच वृत्ती निश्चलणे टिकविणे हाच कुम्भक प्राणायाम होय ज नी पुरुषासाठी हाच त्या प्राणायाम होय. नाक दाबून त्यास त्रास देणे हा प्राणायाम गडावाटीच होय.

वृत्ति :- (अ) सर्व अनात वस्तूचा त्याग करावा.

(आ) ब्रह्मनाचून सर्व दृश्य नाशित आहे, हे सदैव ध्यानात ठेवणे म्हणजे 'रेचक' करणे

(इ) 'मी ब्रह्म आहे' ही वृत्ती ठेवून 'पूरक' वाचा

(ई) वरील वृत्ती टिकविण्याचा अभ्यास करावा व

कुम्भक साधवा

(उ) नाकपुड्या दाबून प्राणायाम करू नये.

बारावे अंग - प्रत्याहार

लक्षण :-

विषयेष्वात्मता दृष्ट्वा मनसाश्चित्ति मज्जनम् ।

प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥

अर्थ :- सर्व विषयात आत्माच स्थित आहे असे जाणून मनाला चैतन्य तच बुडवून टाकणे प्रत्याहार होय

वृत्ति :- सर्वत्र आत्माच स्थित आहे अशी भावना करा मनाला चैतन्यात बुडविण्याचा अभ्यास करावा.

तेरावे अंग - धारणा

लक्षण :-

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।

मनसो धारणं चैत्र धारणा सा परा मता ॥

अर्थ - जेथे जेथे मन जाईल तेथे तेथे ब्रह्माचा साक्षात्कार घेत घेत मनाला त्याच स्थितीत स्थिर करणे हीच उत्तम धारणा होय

वृत्ति - (अ) सर्व वस्तूंचे टिकाणी ब्रह्मच आहे हे पाहावे.

(आ) मिथ्या वस्तूची उपेक्षा करण्यास शिरावे.

(इ) सत्यस्वरूप आत्म्याच्या दर्शनाचे अनुसंधान टाकावे.

चौदावे अंग - ध्यान

लक्षण -

ब्रह्मनास्मीति मद्बुद्ध्या निरालंबतया स्थितिः ।

ध्यानं शब्देन विख्याता परमानन्दार्थिनी ॥

अर्थ - मी ब्रह्म आहे या वृत्तीने जी परमानंद देणारी नु त होत तीच ध्यान शब्दाने प्रसिद्ध आहे

वृत्ति - (अ) देहादिनाचा अहममताभाव सोडावा.

(आ) मी ब्रह्म आहे अशी चित्ताची निश्चल वृत्ति राखावी

पंधरावे अंग - ज्ञानसमाधि

लक्षण :-

निर्विकल्पतया ध्याया ब्रह्माचार तया पुनः ।

वृत्तिविभरणं सम्भक्तं समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥
 एवं चाकृतिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत् ॥
 यद्यो यांरक्षणात्पुंसः प्रयुक्तः संभवेत्सर्वधम् ॥
 ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ॥
 तत्स्वरूपं न चैकस्य विषयो मनसो गिराट् ॥

अर्थः— निर्बिम्बर व ब्रह्माकार वृत्तीने जी पूर्ण वृत्ति-
 र्ज्ञाना प्राप्त होते तीच ज्ञानसमाधि होय. ह्या भानंदमय
 वृत्तीचा अद्या प्रकारे अभ्यास करावा की चिन्ता
 आपल्यापरोवर एका क्षणात ती आपणास बंद होईल
 असे ह्यास्यानंतर तो योगिराज सर्व साधनांतून मुक्त
 होऊन सिद्धपुरुष होतो. तेच त्याचे स्वरूप होय की जे
 योगाच्याही मनयाणीचा विषय होऊ शकत नाही.

कृतिः— (१) सदा ब्रह्माकार वृत्तीने यदावे
 (२) या योगे पूर्ण वृत्तीहीनता मिळवावी.
 (३) आनन्दमयीवृत्तीचा निरंतर अभ्यास करावा
 (४) स्वानंदसम्राट होऊन अपरोक्षानुभूति भोगावी.

वाही सूचना

[१] समाधीचा अभ्यास चालू असता आळस, मोह-
 वासना, लय, ताम, विषेप, रसास्वाद, धन्यता इ. विदे
 येतात. त्यांना भिऊ नये. नेटाने अभ्यास चालू ठेवावा.

[२] समाधीचे घेळी 'जवा भाव तसे पळ' अनुभवास
 येते, म्हणून शून्यवृत्ती न होता पूर्ण-वृत्ती असणे. म्हणजेच
 जी पूर्ण आहे—सदा आहे हाच भाव ठेवावा.

[३] ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी न सांगता नाष्टीवृत्तीत राहावे

[४] शून्य-वृत्तीवर त्याच अवस्थेच्या जागता ठेवावा व
 अतः ब्रह्मचित्तनच करावे

[५] गुरुच्या वचन वर धडा ठेवून त्याच्या सूचनेप्रमाणे
 जागावे.

उत्संसार

अपरोक्षानुभूतीच्या प्राप्तीसाठी पंधरा शरणांनी युक्त
 असलेल्या ह्या राजयोगाचा अभ्यास करून प्रत्येक मुमुक्षूने
 स्वानंदसमाध लावे. हा राजयोग वाचनानंतर आपणास
 मर्षी पंतजलीच्या अष्टांग योगाची आठवण होतेच होते.
 अष्टांग योग आचरण्यास फार मोठे शारीरिक व मानसिक
 बळ लागते योग गुरु भेटला लागतो पण्ये वगळता

पाळावी लागतात. एवंच त काम सामान्य लाकचि मरुद्
 भशा छोर्यासाठी म्हणजे शारीराने सामान्य पण बुद्धिमत्तासाठी
 आचार्यांनी अपरोक्षानुभूति प्राप्त करून घेण्यासाठी व
 राजयोग आपणास वचन केला आहे त्याचा अभ्यास करून
 आपण स्वानंदसम्राट होण्याचा अभ्यास करूया. हा अभ्यास
 सुरुभवेने होण्यासाठी साधवांच्या सोयीसाठी त्यांच्या कर
 कमलात धरण्यासाठी व कठस्थ करण्यासाठी 'तमसी'
 वाली देत आहे. उपयोगी काढण्यास साधकांनी दिव
 र्शनीकर करावा.

स्मरण

समय

अपरोक्षानुभूति पथ

साधन नोरा दुस्तर ऐरा प्रवाहात पडतां ।
 काय जरावे कुणा पुढां ठाकि नित चिंता ॥ १ ॥
 मागे मासे म्हणता ओठे पेटो डोईवरी
 सुत गपवण्या घातत जातां दुःखचि छामे पती ॥ २ ॥
 दुःख रागरी मुदता मुदता मस्त कष्टी होई
 'पाहि केशवा' 'नाही केशवा' बहुनि मत होई ॥ ३ ॥
 नित्य प्रार्थिता भगवतादी बुद्धियोग लागे
 'कोडह कोडह' दुखदुःखादि विचार करू छाने ॥ ४ ॥
 उपतीची हाव टाकुनि आत्मनिष्ठ होता
 शिबेरु-वैराग्यादि चतुष्टय, संपद ये हात ॥ ५ ॥
 साधन खपद् थुक अवा तो शानपात्र होई
 शान परि तें विना विचारो साध्य फळे होई ॥ ६ ॥
 'कोव कसा मी, कोटुनी आले विश्वची ह्याले कसे
 कर्तो आणि निमित्त कुठले' विचार मनी हे बसे ॥ ७ ॥
 देह नव्हे मी, नव्हे इदिये, असे मात्र चाखी
 विवेकाची कांस घरनिया विचार हा रखी ॥ ८ ॥
 निर्मळ निखळ शुद्ध बुद्ध मी निरागार मुक्त
 धनत अभ्युत अजरामर मी ब्रह्म शांति युक्त ॥ ९ ॥
 अशी धारणा नित्य राखण्या साधन व्यवहार
 पंचदशांगे दाविति आपणा 'शुकर' आचार्य ॥ १० ॥
 'सधं ब्रह्म हे' जाणुनि शांते जितेन्द्रिय झाला
 सहज साबळा 'यम' चि त्याला प्रथम अंग पोला ॥ ११ ॥
 द्वितीयंग ते नियमची वदति साधण्यास योगे
 मनोवृत्तीचा ताबा घेजे विकार—त्याग तसे ॥ १२ ॥

प्रपन्न तनुवा भिन्मय जाणा स्यनुनि भय रूप
 मय 'त्याग' हा तृतीयाम जो भासे मार्ग छुपा ॥१३॥
 चतुर्थ-अगी मौन 'धरावे' स्थिती आचार्य
 मोन वाणिचे अज्ञासाठी, महा त्रिवट कार्य ॥१४॥
 ब्रह्माचे जे वर्णन करिता येद मुक्ते झाले
 मोन तसे ज साधा सत्वर सर्व सत ल्याले ॥१५॥
 'शान्ति' अती मध्ये कोट मुळि न मिळती जन
 पंचमाग जे ब्रह्मव्याप्त हि 'श्रेष्ठ' गेरे विजन ॥१६॥
 अग सहावे वर्णिति ज्यानि 'काल' नाम जाणा
 अवध अद्वय ब्रह्म निरामय जयासि मनी जाणा ॥१७॥
 त्रिनाद्वैत जे 'त्रे' निरस्त ब्रह्मतत्त्वचित्तन
 सप्तमाग ज्या जासन उदति नेतर सुखनाशन ॥१८॥
 अष्टम अगी राजयोगी जे 'मूल' अथ 'करिती
 भूताचे जे मूळ ब्रह्म, ते चित्तवध करिती ॥१९॥
 'श्रेष्ठ' साम्य 'ते नवम साधन समता चित्ताची
 चित्तलीन तत्र-कल्पी पीडा त्यजुनि श्रेष्ठाची ॥२०॥

अपिच विश्वि ब्रह्म देवता, विराम त्रिपुटीत
 गेते 'दृष्टि' चक्षुति योगी, दशम अग जीत ॥२१॥
 अन्य व्रत्तिचा निरोध साधा, ब्रह्म भावनेने
 'प्राणायाम' हि अग पुढील जे करा कुशलतेने ॥२२॥
 चेतर्न्या मन बुडवुनी टाका आत्मभाव करुनी
 'प्रत्याहार' असा मग साधा, वृत्ती निरोधोनी ॥२३॥
 जेथ जाते मन जव तेथे, ब्रह्म पहा चाग
 स्थीर 'धारणा' करा मनाची त्रयोदशम अग ॥२४॥
 'ब्रह्म' असे मी 'नित्य' धारणा धरी योगराणा
 चवदावे मग 'व्यान' अग ते निरालंब जाणा ॥२५॥
 ब्रह्मवृत्ति ही अशी मुक्ता चढे प्रेमरस
 व्रत्तिहीनता 'ज्ञानममाधि' श्रेष्ठचे अग ॥२६॥
 भोग वाक्ता विश्वेपादि विषे बहु येती
 साधन समर्पा, टाळा त्यासी होण्या अनुभूति ॥२७॥
 पंचदशागे युक्त असा हा "राजयोग" चोप
 रमा प्राथुनि विनती करितो अनुभूति चारण ॥२८॥

— ब द माहलीकर
 एम्. ए., बी एल्ली
 पान्थोपर, मुंबई-७३

गीतेतील अनन्यता

(एक चिंतन)

जनान्वाश्रित्यन्तो मा ये जना पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीतेतील हा श्लोक म्हणजे सर्व साधकांना दिलेले एक महत्वाचे अभिवचन आहे. एकदा परमेश्वराशी अनन्य होऊन चिंतन करू लागले की त्याच्या सर्व योग-क्षेमाची काळजी देवच करतो. योग म्हणजे अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति आणि क्षेम याचा अर्थ मिळालेले टिकविणे. जीव अनंत आहेत आणि त्याच्या इच्छाही अनंत आहेत. त्या इच्छा अन्तवान्-विनाशी वस्तूच्या मागे लागून पूर्ण होणार नाहीत त्यासाठी त्यांनी अनंताशीच अनन्य झाले पाहिजे. श्रुति म्हणते—

‘योऽन्या देवता मुयास्ते, अन्योऽसायन्योऽहं मस्मीति नम वेद’

‘येऽन्यथातो विदुरन्त्यराजानस्ते धन्यलोका भवन्ति’

गीतेत हेच पहा—

‘येऽप्यन्य देवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विता ।

तेऽपि मामेव कौतेय यजेन्त्य विधिपूर्वकम् ॥

अन्तरजु फल तेषां तद्रक्त्यल्प मेऽस्मात् ॥’

नाही असो, पण लहान अथवा मोठ्या कोणत्याही पळाला मिळवायचे असेल तर अनन्यता लागते यात शका नाही. अनन्यता ही एक आन्तरिक शक्ति आहे. बाह्य शारीरिक शक्तीने जसे आपण भारवहन, जुस्ती, युद्ध इत्यादि कामे करतो किंवा यात्रिक शक्तीने जमी अवाढव्य

जायें हात असलेली आज आपल्याला दिमतात, गितकीच किंचदुना त्यापेक्षाहि अधिक कामे करून दाखविण्याची शक्ति आपल्या आत आहे ती म्हणजे अनन्यता. तिचा लाभ कसा घ्यायचा? यासाठीच योगशास्त्र आहे.

भगवद्गीता ही जगद्गुरु श्रीकृष्णाने अमिल मानव्याच उद्धार कसा होईल याकरिता गाईलेले एक अन्तरगुपीय महत्वाचे योगशास्त्र आहे. त्यामुळे ते वेबळ हटयोग, उर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोगाच सागत नाही तर जगातील मानव ज्याज्यां भिन्न भिन्न आवडी-निवडीचे व निर निराज्या अधिकाराचे आहेत त्याबरोबर त्या त्या साधनाला त्या त्या भूमिकेवून वर येण्याचा-उद्धाराचा मार्ग दाखविते हे जे निरनिराळे उपाय त्यालाच गीता योग असे म्हणते आचार्य म्हणतात

‘युज्यतेऽनेनेति योगः । उपाय इत्यर्थं

मात्र सर्वत्र अनन्यता यमानतेने लागते.

‘ये तु सर्वोणि कर्माणि मयि मन्यस्य मत्परा ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासने ।

तेषामहं समुद्धतां मृत्युसंसारसागरात् ।’

याचा तात्पर्य असा साधकाने आपापल्या अभिप्राय प्रमाणे कर्मे करानी, पण ती ईश्वरापंग करून त्याच्याशी अनन्य योग साधना म्हणजे जरमान्मा तेथून त्याला वर काढतो. मग तो संसारसागराच्या तळाशी असो, मध्ये असा अथवा उर तरगत असो यामध्ये भगवद्गीतेचा योग

ही योजना टिमायला सुटसुटीत आहे. पण अनुभवाती ज्याची जी स्वाभाविक आपन्न आणि प्रवृत्ति तिलाच रसत पाणी ठेउन पोसले तर त्याची प्रगति लप्पर होते हे लक्षात घेऊन शास्त्रात अनेक गायने सांगितली आहेत. ती योग्यच आहेत. मात्र आपण त्यातील कोणते तरी एकच स्वीकारले पाहिजे अशा वेळी श्रोनिय-ब्रह्मनिष्ठ गुरुच्या मार्गदर्शनाचा चांगला उपयोग होतो आपली वृत्ति आपल्यापेक्षा त्यानाच कळत असते. वैयक्तिक रोगाचे निदान करावे, त्याप्रमाणे सद्गुरुचे निदान व चिन्तना आपल्याला 'न सखेन पतेदिह' अशा पद्धतीने आपली प्रगति करून देते. म्हणूनच 'सद्गुरु वाचोनि सापडेना सोय'

हे रंगे आहे. पण सद्गुरुनी दिलेल्या साधनातच अनुभवा पयेंत टिकले पाहिजे ही तिसरी साधनान्यता आहे.

असा योग्य मार्गदर्शन लाभणेहि कठीणच असते. निघेन वेळा आपली परीक्षा चुकते नि साधन भल्याच्याच जाहारी जाऊन पसतो अशा वेळी 'ब्राह्मणाची मुख्य देवता गायत्री' तिचा आग्रार साधकाने सोड नये किंवा आपल्या कुलदेवतेचे चिन्तन न टाळता करीत रहावे. उदासी फल प्राप्ति होईल. पण पतनाचा-हानीचा धोरा त्यात नाही

त्या दृष्टीने आमच्या एका मित्राचे उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. घरची सराफी व श्रीमन्ती असूनही त्याला मॅट्रीफ पास झाल्यावर समर्थ होण्याची इच्छा झाली व त्यासाठी गावातच एका मंदिरी राहून माधुरी वृत्तीने त्याने गायत्री पुरश्चरणे सुरू केली ६ पुरश्चरणे होऊनही तादृश लाभ दिसना. तथापि त्याने साधनत्यागा करून नाही पण साधननिष्ठेचा परिणाम २० वर्षांनी असा झाला की एक अक्लबोटाचा ब्राह्मण (!) त्याने त्याला दोन कामन्त्र दिले व लगेच गायत्री मंत्र सिद्धीचा अनुभव येऊ लागला.

आमचे गुरुजी गोष्ट सांगत. दोन शिष्य चांगल्या गुरु पासून गायन घेऊन अनुष्ठान करू लागले. देव आठा दिनमातच प्रसन्न झाला व ब्राह्मण वेपाने येऊन त्याने एकाला विचारले. 'या साधनाने सिद्धि मिळेल असे तुला वाटते वा ?' तो म्हणाला 'वा नाही मिळणार.' गुरुजींनी सांगितले त्याप्रमाणे १ महिन्यात मग सगुण आश्वात्कार झालाच पाहिजे. दुसऱ्यानेहि तेच सांगते. पण कालाची मुक्त मात्र त्याने मिळी नाही. तो म्हणाला माझी निष्ठा पूर्ण

जसेल तर आत्माच दर्शन होईल नाहीतर जन्मजमाती होईल. देव तात्काळ तिथेच प्रगट झाले. पहिल्या साधनालाही त्यांनी दर्शन दिले. पण साधनाबरोबर कालाचेहि चिंतन तो करीत असल्यामुळे महिन्याने ते दिले. तात्पर्य साधननिष्ठ म्हणजे साधनातच-साधकाने गर्व असले पाहिजे त्यात कालादिमात्रेही चिंतन नको.

गीतेने सांगूनसुद्धा विष्णुसाठीच 'कर्मण्येवाधिनास्ते' तस्य 'धम नारणमुच्यते' इत्यादि सूचना दिल्या आहेत

(४) ध्येयपरता — साधनाच्या अनेकतेप्रमाणे 'उपास्यानामनियमः' हाही आपल्या धर्माचा विशेष आहे ज्याची जी जन्मजात मनोवृत्ति असेल त्याला तदनुसृत विशेष देवताच आपडते. भगवान म्हणतात—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यथारक्षासि राजमा. ।

प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥

या क्रमाने देवी, गणपति, महादेव, महात्मा, राम, कृष्ण प्रभृति अनेक देवतांचे भक्त आपणास दिवून येतात. त्याच्याकडे पाहून आपलेहि मन थोडे साग्र होते. जो तो आपापल्या देवतेची स्तुति करीत असतो. ते पाहून साधक आज राम, उद्या देवी, परवा गणपति, लगेच भोलाशंकर अशा देवता बदलत जातो आज आम्ही नागपंचमीला नाग पुजतो, लगेच श्रावणी शुक्रवारी जेथी देवीची पूजा, मात्र पदात वामनदादशी व अश्विनात नवरात्र पार पाडतो हे सर्व कुरूपधर्म म्हणून पाळायला पाहिजेत हे निराळे, पण आपले जे परम साध्य असेल ते अशा व्यभिचारी भक्तीने साधणार नाही, हेहि 'जनन्या' या पदाने सुचवायलाचे आहे.

तेच अर्थ जसणे वाईट नाही. उलट मनुष्य स्वभावाला अनुसरून असल्यामुळे सर्वोच्या सोयीसाठी ते आग्रयण आहे देवता भिन्न जसल्यामुळे समाजात भेद पडतो, भांडणे वाढतात म्हणतात, त करीत नाही. ज्यांना उपासना करायची नसते तेच लोक भक्ती करीत प्रसतात. रस्त्या उपासक दुसऱ्याच्या पचायतीत न जाता आपल्या इष्ट देवतेची पूजा करण्यात मग्न असतो.

शिवाय राच्या अर्थाने देव अनेक नसतातच मुक्ती. कारण गणपतीची उपासना करणारा साणपत्य सध्मेमध्येही वेगळी, नारायण न म्हणता वनप्रदायनम लोदरायनम इत्यादिच म्हणेल. पण त्या गणपतीला अल्लवताना तो चिंतन असेच करील.

‘नमस्ते गणपते त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि ।

त्व साक्षादास्मासि .. मयं जगदिदं त्वत्तो जयते ..
त्वयि लयमेष्यति ॥’

म्हणजे हा गणपति आत्मरूप, ब्रह्मरूप असून तो सर्व
गुप्तीच्या उत्पत्तिस्थिति त्याला कारण असून सर्वज्ञ सर्व
शक्ति आहे. अथात नाममात्र भेद आहे. उपास्य तत्व
एकच आहे.

‘एष सद्ब्रिह्म ननुधा वदन्ति अग्नि यम मातरिवानमाहुः’
३. श्रुति वचने हेच सांगतात. त्यामुळे सर्व देव नमस्कार
वेदां प्रति गच्छति’ म्हणतात. त्याप्रमाणे गीता धोरकते—
यो यो या या तनु भक्त भद्रयार्थिनुमि उति ।

तस्य तस्याचला भद्रा तामेव विप्राम्यहम् ॥

सतया भद्रयायुक्त तस्याराधनमीहते ।

लभतेच तत कामान् मयैव विप्रितान्निगान् ॥

गीतेची ही देवताविषयक अनन्यता आहे. अव्यभचारिणी
हे भक्तीला प्रत्येक वेळी विशेषण दिले जाते त य साठीच.

या दृष्टीने मध्य, रामानुज, बह्म, या संप्रदायांची
एवंच श्री भक्ति अत्यंत प्रासंगिक व आदर्शभूत आहे.
गाणपत्याचार्य मुमुक्षु ऋषींची अग्नी कथा आहे वी त्याच्या
भक्तीने गणेश प्रसन्न झाले व म्हणाले, मुमुक्षु ! डोले
उचळ मी तुला दर्शन देण्यासाठी उभा आहे. पण डोले व
उपटताच मुमुक्षु ऋषींनी उत्तर दिले ‘माझा उपास्य देव
उभा नाही. मी तुला पाहू इच्छित नाही’ त्याची ती
अव्यभिचारी भक्ति पाहून देवाना तया रूपाने दर्शन
देऊन त्याला कृतार्थ करावे लागले इत्यादि उदाहरणांमधे
हेच लक्षात घेते

यच्चा अर्थ मान असा नव्हे की सर्व देवता एक रूपाने
असल्यामुळे विष्णूच्या तुळशी गणपतीला आणि गणपतीच्या
तुला देवीला वहाव्या ! जोपर आपण-म्हणजे आहे तोपर
व्यंग्यर जसाचा तसाच करतो तर देवाचेही उपचार त्या
उपाधीच्या अनुसारच घेले पाहिजेत. थोडक्यात—

‘भासाद्वैत सदा कुर्यात् त्रियाद्वैत न शक्येत’

हे लक्षात अम याने म्हणूनच गीतेनेही ‘पण्डिता
ममार्थिन’ असे म्हणले आहे ‘सम वर्तिन’ जसे सांगितले
नाही तात्पर्य असा अव्यभिचारी-अनन्य व्येपरतेनेच
साधक कृतार्थ होतो

(५) आखिलं मदात्मकम् — जगा प्रसारे आपल्या

उपास्य देवतेची उपासना कुठवर करावी ? वस्तुतः
उपासनाच्या उपासनेला स्थलकालाची मर्यादा नाही.
“तथैवाऽमृतिं धारयेत्” मरेपर्यंत तेच करीत राहणे हेच
साधकाचे इतिवृत्त्य आणि भक्ति ही परमप्रेमस्वरूप
असल्यामुळे रात्र्या भक्ताला ती सोडून राहण्यासाठी नाही
तथापि या भक्तिरुपी परीक्षेत उत्तीर्ण होण्याची एक सीमा
रामगीतेत सांगितली आहे.

“यावत् पश्येत्तिलमदात्मन तावन्मदाराधनं तत्परं भवेत् ॥”

सर्वत्र आपल्या दृष्ट देवतेचाच साक्षात्कार झाला पाहिजे
गीता हेच म्हणत—

“अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते”

अनन्य स्मरणाने-चिंतनाने देवता साक्षात्कार होतो
त्या देवाशी आपण गुजराती करू शकतो त्याला जेऊ
याऊ धाऊ शकतो पण तरीही उपासना पूर्णतेला पोचली
जसे होत नाही. सत्त्वर्य नामदेवाचे उदाहरण यात्रियी
प्रसिद्ध आहे देवाचा लाडला भक्त असूनहि गोरगा
शराना ते “रुच्ये मडने”च टरविले. औदया नाग
नाथाला सत विसोबा रोचराना दृष्टि देताच “यन यन
मनो याति तत्र तत्र समाधय” असा अनुभूत त्यांना
आला. सत नरहरि सोनाराने पदरीच्या पिढीलाही
महादेवरूपच पाहिले, नि समर्थानी “येथे मारे उभा
रामा” म्हणूनच आळविले. भक्ताने एकाच राजाने
जिंजा मूर्तीत देव पाहणे ही त्यामानाने पहिलीच पायरी
आहे.

येते. नारीतर “विभक्त” राहणारा भक्त कसा होऊ शकेल ? गीतेमध्ये सिद्धि प्राप्त झाली तरी उद्दग्राप्ति कशी होते हे सांगताना—

“सम सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्—।

भक्त्या मामभिजानाति तत्पतो ज्ञात्या विगतो तदनन्तर ॥

असा क्रम दिला आहे भक्तीचे पर्यवसान ज्ञानात व ज्ञानानंतर ब्रह्माप्ति अनन्तर—अंतर न ठेवता होते असा निर्णय दिला आहे चौथ्या अ याथात अनेक यज्ञांचा उल्लेख करून “श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ परतम्” हे ज्ञानाचे यज्ञरूपत्व जसे दाखविले तसे सातव्या अध्यायात ‘चतुर्विध’ भक्तांचा जो उल्लेख आहे तो “उदारा सर्वे एवैते ज्ञानीत्यात्मैर् मे मतम्” हे ज्ञानी-नीय व आत्मा-परमात्मा यांचे ऐक्यच गीतेला दाखवण्याचे आहे हे भगवद्गीतेतील महावाक्य आहे. कारण देहादि सधाताला ज्ञानित्व किंवा विद्वत्ता नसून निरुपाधिक ज्ञान हच आत्म्याचे स्वरूप आहे आणि न ज्ञान नि ब्रह्म दोन नाहीत यामुळेच जीवमूर्तकथातच आत्म्यतेचे पर्यावसान आहे

गुरुदेवतात्मा — हे खरे अनन्यस्वरूप जीवब्रह्मेक्य साक्षात्कार कदाही होतो, याबद्दल गीतेने एका गुह्यतम साधन सुचविले आहे ते गुरूच्या मुलाच्याच लक्षात येण्यासारखे आहे. सर्व गीतेचे अंशलेखन खरे तर श्रीकृष्णाने आपला स्वतःचा माठेपणा गाढल्यासारखा दिसतो

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य”

“मन्मना भवमद्भक्तो”

“अह सर्वस्य प्रभव मच्च सर्वं प्रवर्तते”

“मामेकं शरणं नमः”

अह्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि अशा प्रकारे जे नाय करायचे ते माझ्या उद्देशाने कर असे आपणच सांगणे किंतपत्र प्रशस्त आहे ? असा एक प्रश्न आपल्यापुढे उभा राहतो “अहंकार बलदप” “यहंकार माश्रित्य” जसे म्हणून अहंकाराच्या वाऱ्याचाही सर्वस्वी त्याग करायला सांगणाऱ्या भगवन्ताने सर्व उपदेस अहंकारानेच केलेल्या दिसतो याचे रहस्य खाय जसावे ?

तेथील “अह” हा शब्द “शास्त्रदृष्ट्या तूपदयो वामदेव बत्” या ब्रह्मसूक्तोक्त—त्याप्राप्त्याने शास्त्रीय दृष्टीने श्रीकृष्णह या अर्थाने वापरला नसून त्यातील ईश्वरतत्त्वाला

उद्देश्य वापरला आहे, हे त्याचे शास्त्रीय समर्थन आहे हे खरे, तरीय—

“यच्छ्रेयं स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे”

म्हणून अनन्य शरणतेने नि श्रेयसाचा मार्ग विचारणाऱ्या अर्जुनाला “माश्रेच स्मरणं न व युद्धं कर, मीच जगाचा सर्व धनी आहे” इत्यादि स्वतःचाच बडेजाव सांगण्या पेक्षा “तू परमेश्वराचा शरण जा, तो सर्व नाही करील” अर्गी भाषाच व्यंग्यार्थ वाटत नाही काय ? पण संपूर्ण गांतेत बोधे परमेश्वराचा पत्ता नाही सर्वजण मी-मी-मी ही त्रास भानगड आहे ! नाही म्हणायला कच अठराव्या अध्यायात तबडे एक वाक्य आहे “ईश्वर सर्वभूतानां हृद्भेऽर्जुन तिष्ठति” म्हणून पण तोहि “अहमात्मा गुब्जेश्च सर्वभूतान्यस्थित” या वाक्याची आठवण ठेवून अर्जुन आपल्याशिवाय निराळा ईश्वर कोणी ममजणार नाही ही खात्री हास्यावरच ठेवणी आलेले वाक्य आहे. तेव्हा त्याच हृद्गत बोधले पाहिजे

पत्न्या अ याथात अर्जुनाचा विषाद पाहून भगवन्तानी प्रथम व्यावहारिक उत्तराने त्यास उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न केला पण जेव्हा अर्जुन—

“कर्मण्य दोषोऽहं तत्त्वभावा पृच्छामि

त्वा धर्मममृष्येते ।

यच्छ्रेयं स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं

शाधि मा त्वा प्रपन्नाम् ॥

धर्मा प्रसारे साकृच्छतीला येऊन शिष्यभावाने प्रयत्न झाला तेव्हा कोडे भगवन्ताने आपले खरे ताड उचडले यावरून भगवाने येथे श्रीकृष्ण म्हणून किंवा ईश्वर म्हणून उपदेश करीत नसून गुरु-सगुरु या नात्याने ही गीता गात आहेत, हे खचित होते. कारण “गुरु. साक्षात् पर ब्रह्म” (म्हणजे इतर असाधारण आहे !)

या पद्धतीच्या उपदेशात एक परंपरागत रहस्य आहे साधकाने प्रथम आपापल्या इष्ट देवतेची उपासना करून वास्तविक मुमुक्षुता मिळवावयाची असते. पण अन्तिम आत्मसाक्षात्कार “गुरुदेवतात्मा” होण्यानेच प्राप्त होतो जाणी “जो जगाचा घेतला गुण तो तो म्या गुरु केला जाण” पण शेवटी “परी मोक्षदाता गुरु वगळाची” किंहुना देवता एका, तिचा मन्त्र दुसरा, त्याचा उपदेश तिसरा व इतर साधन सामुग्री जनत या देवता मन पाक

केले ठेवून अद्वैतात्मक अध्यात्मसाक्षात्कार होणे इटींग आहे. यासाठी सर्व सद्गुरुरूपच जाणून एकन्यानेच निधिध्यासन करणे हा आत्मानुभूतीचा सख्त सोपा व परंपरागत मार्ग येथे सुचविण्यासाठीच भगवताने हा सर्व गुह्यतम योग प्रकट केला आहे.

‘नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ता न्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ।’
 ‘नायमात्मा प्रवचेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।’
 ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तन् म्वाम्।’
 ‘अनन्यप्रोक्ते गतिरयं नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यं मणुप्रमाणात्॥’
 इत्यादि टक्कटक मन्त्राचे भाष्य करिताना श्रीमदाचार्यांनी ‘अन्येनैव’ म्हणजे सद्गुरुणा ‘यमेव’ सद्गुरुम् ‘अनन्यः’ सद्गुरुः तेन प्रोक्ते ‘असाहि जर्थं दिला आहे. तो वाच उद्देशाने.

कौपीतकीय उपनिषदात इन्द्र व प्रतर्दन याची आख्यायिका आली आहे. ती हेच सुचविते. प्रतर्दनाच्या पराजयी

साक्ष्याने इन्द्राला असुरावर जय मिळविता आला. त्यामुळे इन्द्राने प्रसन्न होऊन प्रतर्दनाला ‘वर वृणीष्य’ म्हटले. प्रतर्दन म्हणाला

‘त्वमेव मे वृणीष्य य त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे’
 त्वं माझ्यासाठी हिततम वर मागून घे. तेव्हा इन्द्राने ‘मामेव विजानीहि’

असा सद्गुरुपासनेचाच उपदेश केलेला दिसतो. याच दृष्टीने गुरु-देवता-शास्त्र आणि आत्मा याची अनन्यता जाणून अपट्ट चिन्तन हाच अध्यात्म लाभ्याचा आन्तरिक मार्ग आहे व हेच भगवन्ताचे गीतरहस्य आहे. याप्रमाणे क्रमशः या अनन्यतेच्या मार्गांनी रजरे योगक्षेम प्राप्त होतात. हे ‘अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्’

या भगवदीय अभिवचनाचे नातर्य आत्मलभ्यार्थं यथामति सद्गुरुचरणी सादर केले आहे.

— प. यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे
 नांदेड

भ व रोग चि कि त्सा

भव म्हणजे संसार (संसार म्हणजे लग्न केन्पानतर बायको मुलासह प्रपंच करणे नव्हे) कर्म गतीने एक शरीर टाकून दुसरे धारण करणे यालाच जन्ममरण संसार परंपरा म्हटले आहे. मनुष्याला (जीवाला) तीन शरीरे मानली आहेत. स्थूल, सूक्ष्म व कारण ही तिन्ही शरीरे रोगग्रस्त आहेत. हृदयासाच्या स्थूल शरीराला क्षय, उदर, अर्धांग अशा-सारखे मोठे व दमा, खोकला, ताप, डोकेदुखी अशासारखे प्रसंगोपात यातपितात्मक लहान असे अनेक रोग होत असतात. तसेच सूक्ष्म शरीरालाहि काम, क्रोध, मत्सर, चिंता, असूया, द्वेष, अभिनिवेश - इत्यादि विकार सूक्ष्म देहाला प्रसंगोपात हैराण करीत असतात. कारण शरीराला पक्क एकच पण मोठा रोग आहे व तो म्हणजे अज्ञान हे होय. हे अज्ञानच सर्व सुखदुःखाचे मूल आहे. या प्रमाणे या जीवाच्या तिन्ही शरीराला त्या त्या रोगानी नेहमी हैराण केलेले असते. अशा रितीने हा जीवात्मा तिन्ही शरीराच्या विविध रोगानी ग्रस्त होऊन अनेक योनी-तून पुनः पुनः जन्ममरणाच्या फेऱ्यात अडबून चक्कर मारीत फिरत असतो. हाच तो मोठा भवरोग जीवाच्या पाठीस लागला आहे. अर्थात या रोगातून त्याला काय-मचा मुक्त करण्याकरिता त्याला कोणती मात्रा लागू

पडेल याची चिन्तित्सा (चर्चा) केली पाहिजे.

रोगाचे निदान करावयाचे पुरे ! पण तत्पूर्वी हा जीव नावाचा प्राणि कोण ! तो कसा निर्माण झाला हे अगोदर पाहिले पाहिजे आणि मग त्याला रोग का झाला ! कसा झाला व त्याला त्यातून कसे मुक्त करावयाचे हा मंतरचा प्रश्न आहे. आरंभी काहीच नव्हत. सत्त्वि नाही व असत्त्वि नाही असे तासदीय सूक्त म्हणते. मग तेथे जीवाच्या नाव-गावाचा ठावठिकाणा तरी कुठला ! पण जुन्यातील जुनी एक म्हातारी तिने अशाच शून्य व शात वेळी प्रथमच एक वाणी ऐकली—

एकोऽह बहू शाम्प्रजायेथ'

असा उच्चार होवेलून जाग थापी व तोडानून आपोआप शब्द निघवेल त्याप्रमाणे आवाज ऐकला, पण या म्हतारीने त्या शब्दकर्त्याला पाहिले नाही. म्हातारीने आपल्या खुणेकरिता त्याचे नाव ब्रह्म असे ठेविले आहे. त्या म्हातारीला श्रुति असे म्हणतात. आरंभा-पासूनच सर्वांचा पूर्ण विश्वास-श्रद्धा या म्हातारीवर असल्यामुळे सर्व ऋषिमुनींनी त्याला ब्रम्ह म्हणूनच संबोधिले. ही म्हातारी आपल्या श्रेष्ठ गुणानी मानवांना परमश्रेष्ठेय व वंदनीय ठरली आहे

अज, अनादि, अनामरूप अशा ब्रह्माचा 'एको अह' हा जोपही पहिला सकल्प उद्गार यातच जीनाचे मूळबीज आहे 'सकल्पन मनोबोध' 'नि सकल्पो मोक्ष उच्यते'— असे म्हटले आहे शिवाय—

'अनेन जीवेत आत्मना अनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि'

या ब्रह्माने जीवरूपाने अनेक नामरूपे धारण केली असे ही श्रुतीच सांगते या ब्रह्माजवळ आज्ञाधारक पण अघटित शक्ति असलेली माया या नावाची एक स्त्री आहे ती उपाधीने युक्त झाली की तिला अविद्या म्हणतात समद्रा मध्ये बांदळ झाले की मोठ्या साटा निर्माण होतात गामान्य वाच्याने लहान लाटा उत्पन्न होतात लागू अनेक लहान मोठ्या रज्या, पण पाण्यात भेद नाही ते एकच—तसे उपाधिने जीव अनेक निर्माण झाले तरी ते ब्रह्माचेच अंग होत कागदाचे अनेक पुरे तयार केले व ते स्वैर सोडून दिले ते कागदाच्या उपाधीने भिन्नभिन्न दिसले तरी त्या प्रत्येकातील पोकळी (आकाश) भिन्न नाही पुन्हा फुटला की फुग्यातील आकाश व बाहेरील आकाश एकच दिसते कागदाच्या उपाधीने आकाशातील भेदाचा भास होतो मनुष्य, कुत्रे, माजर, गाढव, पक्षी हे भेदही उपाधीचेच होत

'सुनि चैव श्वाके च पंडिता समदर्शिन'
असे गीता सांगते

प्राथमिक सकल्पाने आत्मस्वरूपापासून व्युत्पन्न झालेले ब्रह्मच जीवभावाला कसे प्राप्त होते हे थोडक्यात येथे पाहिले आता या जीवाला जन्ममरण-संसार-कथा प्राप्त होतो ते पाहू मी एकटा आहे—एको अह प्रजारूपाने पुष्कळ व्हावे हा जो अहंकार बीजातुर तो स्वयं गतीने वाढू लागतो, जसा एखाद्या धान्याचा अक्रूर प्रथम जमिनीतून वर येतो नंतर त्याचे द्रव्य बनते व पुढे त्याला पाने फुटू लागतात तसेच जीवाच्या अह अकुरातून प्रथम बुद्धि व मन या दोन पाकळ्या निर्माण होतात नंतर ज्ञानेन्द्रिय व रूप पाने निर्माण होतात पाटांने पाणी जसे बाष्पाकडे वहात जाते त्याप्रमाणे हा जीव बुद्धीने, विचार मनाने सकल्प विस्तर करीत त्या त्या ज्ञानेन्द्रियेवाटे त्या त्या विषय लोभाने नहिर्मल बनतो व मूळचे ब्रह्मस्वरूप विसरतो

'पराचि स्वाति व्यतृणत् स्वयम्
तस्मात् पर पश्यति नातरामम्'
असे कठवलीत म्हटले आहे याप्रमाणे बहिर्मुख झालेल्या जीवाच्या हातून विषय लोभाने धर्माधर्म, नीति अनीति व तन्मूलक पाप पुण्य घडत गेल्याने ते भोगण्याकरिता स्वर्ग-नरक तसेच उर्वरीत व पुन घडलेली कर्मे भोगणे करिता जन्ममरण संसार फेरे याप्रमाणे जीवाच्या पाठीमागे लागत गेले आहे

आता या जीवाच्या जन्ममरण परपरेला मुख्य कारण कोण ते पाहू! ब्रह्माचे स्वरूप सध्विदानंद मानलेले आहे जीव हा त्याचाच अंग आहे तो स्वत आनंदरूप निर्गुण असल्यामुळे त्याला बाह्य विषयाच्या आनंदाची जरूर काय, शिवाय सगुण विषय निर्गुण ब्रह्मापर्यंत पोचूच शकत नाहीत जीवाचे शरीर तर हाडा-मासाचे जड ठरलेले! गाढ शोषेत असलेल्या मनुष्याच्या नाकापुढे अत्तर नेले किंवा त्याच्या ताडात पेढा घातला तर त्यावेळी त्याचा बास वा गोडी कळत नाही अर्थात जिब्हा, नाक इ ज्ञानेन्द्रियेवृत्ति जडच ठरली! मग त्या त्या ज्ञानेन्द्रियाला त्या त्या विषयाचे ज्ञान व सुख कसे होणे हे प्रश्न उत्पन्न होतो जागेपणी अत्तराचा सुगंध येतो जिल्बी गोड लागते, याप्रमाणेच प्राचीने विषयही अनुभूत होतात हे कसे व कशांमुळे घडते? याला कारण कोण? असा प्रश्न पडतो पण याचदल सूत्र म्हणून विचार केल्यास याला कारण मनच आहे असे दिसून येईल शोषेत इन्द्रियाचे ठिकाणी मन नसते, जागृत अवस्थेत इन्द्रियाचे ठिकाणी मनाचे सान्निध्य असते म्हणून त्या त्या इन्द्रियांना त्यांच्या विषयाचा अनुभव येतो पण हे मन मात्र स्वतः स्वतः स्वतःपणे कोणताच विषय घेण्याला असमर्थ आहे त्याला इन्द्रिये नाहीत ते ज्ञानेन्द्रियाचेद्वारा जीवाला विषयसुख देऊ शकते मन हे चैतन्यरूप आत्म्याचे दृष्टीने पाहिल्यास जड व देहाच्या दृष्टीने पाहिल्यास चेतन असल्यासारखे मासते हे मनच आत्मा व देह या दोहोमध्ये शोषा-याप्रमाणे किंवा घड्याळातील हबकाप्रमाणे दोहीकड डोलत असते आणि जड देह व चेतन आत्म्याची सांगड तयार करून व आपणच त्या सांगडीवर स्वार होऊन या जीवाला यवसागरात फिरवीत असते अर्थात् यावरून वा भव रोगाचे मूळ कारण हे मनच आहे हे आपण आता शोधून

वाटले आहे. आणि आमचे हे रोंग निदान बरोबर आस त्यानूढल बाला उपोद्दलरु असे तशाचे आपारही खाली थोडे दिले आहेत.

मन एर मनुष्याणा कारण बधमोक्षयोः ।

बधाय विपयासगि मुक्तये निर्विणय स्मृतम् ॥

मनच मनुष्याच्या बधमोक्षाला कारण आहे. विषयासक्त बधाला व निर्विणय मोक्षाला कारण होते.

चित्तायत्तमिद सर्वे जगत् स्थिर चरात्मकम् ।

चित्ताधीन व तो राम बधमोक्षावपिरुटम् ॥

हे स्थिर चरात्मक चित्ताधीन आहे. हे रामा बधमोक्ष देतील चित्तामुळेच हे स्पष्ट होय.

बद्धोक्ति वासना बद्धो मोक्ष स्यात् वाचनाक्षयः ।

(जीव) वासनेने बद्ध होतो. वासना नाशाने मुक्त होतो.

यानरून मनच भवरोगाला कारण आहे. म्हणून एखाद्या रोगाप्रमाणे स्वाचाहि नाश केल्याशिवाय जीवाचा जीवभाव नष्ट होऊन तो मुळच्या ब्रह्मरूपाला प्राप्त होणार नाही हे उघड आहे. अर्थात् आता आपणाला मनोनाशाच्या औषध उपचाराकडे वळले पाहिजे.

शास्त्रकारांनी व पारमार्थिक साधकांनी मनी निग्रहपूर्वक मनोनाशाचे अनेकानेक उपाय, मार्ग दाखवून दिलेले आहेत. त्यातील प्रमुख म्हणजे ज्ञान, भक्ति, योग हे मार्ग होत शिवाय ध्यान, अजपाजप, प्रबुद्ध नाम स्मरण, वैदिक कर्मानुष्ठान, आत्मनुसंधान अशासारखी आणखी उद्दष्ट साधने सांगितली आहेत त्यातील काही पर्यायाने व काही साक्षात् मनोनाशाला उपयोगी पडणारी आहेत. ज्यांना जे साधन आवडेल, करण्यास सोपे वाटेल त्यानी ते आबश्य करावे. आमच्या मते मनोनाशाचे सर्वात परिणामकारी साधन म्हणजे ध्यान हेच होय कारण मनाशीच साक्षात् त्याचा सवध येतो. मन हे सकल्प विरूपात्मक चंचल आहे. त्याला युक्तीनेच हळूहळू ताभ्यात आणले पाहिजे सर्व बाजूनी धावणाऱ्या मनाला सर्व तऱ्हेने कोडण्याचा निग्रह करू नये त्याला प्रथम एका बाजूने खुले सोडावे. त्याला प्रथम तशी सवय लावावी. ध्यानाकरिता प्रतीक उपास्य देवतेचे असावे. बुद्धीने त्याचे चित्र निर्माण करावे व मनाच्या डोळ्यानी ते पहात राहावे. प्रथम प्रथम जमत नाही पण सवयीने सोपे होते.

आसनावर बसून, पाठ व मान ताठ ठेऊन एका रेषेने बसावे. मूर्तीचे प्रतीक डोळे झाकून पालून वर व वरून खाली पहात जावे मधुन मधून सर्व मूर्तीही डोळ्यापुढे आणावी. मन प्रथम स्थिर रहात नाही. ते ध्यान सोडून वेढ्या निघून गुगारा देते हे कळत नाही त्याला प्रत्याहार करून पुनः ध्यानास जुपावे लागते, जितके एकाग्र होईल तितके ते शुद्ध होत जाते. शुद्ध झालेले मन निर्बल होते. त्यामुळे त्याचे चाचल्य कमी होते. ध्यानाच्या वेळीच मनात सकल्पविरूप भागील गोष्टीचे स्मरणीय चिंतन व भावी गोष्टीबद्दल मनोरंज्य इ. सुरू होते चंद्र आपटला की वर उडतो तसे मनाला कांही लागले की एरवी स्वस्थ असलेले मन बाहेर पडून लागते. मनाचा स्वैराचार म्हणजे त्याला खुराक दिल्यासारखे होते. ते जिनचे सक्त्वरहीत व स्थिर ठेवावे तितके निर्मल निर्वासन होते. म्हटले आहे -

संयोजित परोचित शुद्ध निर्वासन भवे ।

तत्सू कल्पना ह्यन्य आत्मता याति राघव ॥

परब्रह्माचे टिफणी चित्त लावण्याने ते शुद्ध वासनाहीत, कल्पनाहून्य होऊन जातरूपाला प्राप्त होते समोगुणामुळे आळस, शोष, रजोगुणामुळे सक्त्वर, विरम्य, मनोरंज्य, आणि सत्यगुणामुळे स्थैर्य प्राप्त होत असते. एरवी स्वस्थ असलेले मन ध्यानाचे वेळी चंचल होते. पण बघनाने आत्म नाश होणार हे जणू ओळखून ते जिव्रत राहाण्याकरिता ग्राह्य पळण्याची घटपट करीत असते. ध्यान अभ्यासाने जसजसे स्थिर होत जाते, त्याप्रमाणात मनस्थैर्यामुळे मनाला आनंद व शांती प्राप्त होत जाते हे ध्यानच काही दीर्घ काळाच्या अभ्यासाने समाधीमध्ये परिणत होते व समाधीच्या निरंतर अभ्यासाने कापूर किंवा स्पिरिट उघडे राहिले म्हणजे आपोआप जसे नाहीसे होते तसे समाधीच्या अभ्यासाने मनोनाश प्राप्त होतो.

भवरोग चिन्मिस्ता करणे एवढीच लेखाची मर्यादा ठरली असल्यामुळे यथामती करून भवरोगाला मनच कारण आहे व ते नष्ट करणे हाच त्याला उपाय आहे ते नष्ट करण्याच्या उपायापैकी ध्यान हे एक महत्वाचे साधन आहे हे दाखवून त्याच्या अभ्यासाचे यथामती दिक्दर्शन केले आहे. त्यामुळे विद्वत्जनानी धीर नीर न्यायाने पहावे

—वाच्यतीर्थ वामनबुवा ब्रह्मचारी, जसिंगपूर

With best compliments from :

M/s. ELDE CORPORATION

Ismail Building, 381 D. N. Road,
Bombay-1.

Phone No. 254661

*With best compliments
from*

FINE ART PRINTERS

Godbole building, opp. Kasturba Hospital
260/7 Sane Guruji Path. Bombay. 11

With best compliments from

M/s Kaka Brothers

Bharatiya Sadan, 26/103 Birhana Road
KANPUR

*With best compliments
From*

Datta Printery

*Commercial art Printers
on Government approved list.*

New Islam Mill Compound
Currey Road Bombay 13

Office Phone 253060

Gram - FOCUS

With Best Compliments From

VIJAY MANUFACTURING CO.

Manufacturers of:-

Machinery Parts and Springs

OFFICE -

Room No. 19
1st floor, Stock
exchange, New
Bldg. Apollo street
Fort, Bombay 1

FACTORY

Industrial Estate
Lal bag, Bombay 12
(Behind Bombay
Silk Mills)

With Best Compliments From

**M/s. NATIONAL WIRE AND
MATAL INDUSTRIES**

165 KIKI STREET, Bombay-4.

Phone - 34002 / 334135

With Best Compliments From

Janata Sahakari Bank Limited,

859 Sadashiv Peth, POONA-2.

Phone No. 56643

With Best Compliments From :

**The Bank of
Maharashtra Limited**

**1177 Budhwar Peth,
P O O N A - 2.**

Phone No. :- 55284.

सांख्यातून भक्तीकडे

प्रकृति आणि पुरुष

प्रकृति आणि पुरुष या कपिल महामुनीच्या सांख्यशास्त्रातील सगऱ्या अखंड परमेश्वर या परमात्मा याचे स्वरूप समजाऊन घेण्यासाठी त्या उपयुक्त आहेत. सांख्य हा शब्द स + ख्य या धातूपासून निघाला असल्यामुळे त्याचा पहिला अर्थ 'मोजणारा' असा होतो. कपिल शास्त्रातील मूलतत्त्वे मोजणी २५ सव असल्यामुळे त्यास 'मोजणारे' या अर्थी सांख्य हे विशिष्ट नाव प्राप्त झाले. सांख्य शास्त्राचा पहिला सिद्धांत असा आहे की या जगात नवे असे नाहीच उत्पन्न होत नाही. या सृष्टीतील पशु, मनुष्य, दगड, धातु, पाणी, वायु इ. अनेक पदार्थ आपल्या इद्रियास गोचर होतात आणि त्याची रूपे आणि गुण ही निरनिराळी आहेत. हा निरनिराळेपणा मूळचा किंवा वायमचा नसून मुळात सर्व वस्तूतील द्रव्य घट्टच आहे असा सांख्यशास्त्राचा सिद्धांत आहे. जगातील सर्व पदार्थांतील हे जे मूलभूत द्रव्य त्यास सांख्यशास्त्रात 'प्रकृति' असे म्हणतात. प्रकृति याचा अर्थ 'मूळचे' असा असून त्या प्रकृतीपासून पुढे होणाऱ्या पदार्थास 'प्रकृति' किंवा 'मूलभूत द्रव्याचे निष्कार' असे नाव देतात

परंतु सर्व पदार्थात द्रव्य जरी एकच असले तरी निरनिराळ्या पदार्थात निरनिराळे अनेक गुण आहेत म्हणून पदार्थांच्या गुणांचे प्रथम निरीक्षण करून त्या गुणांचेच सांख्यानी सत्त्व, रज व तम असे तीन वर्ग

वेढे आहेत. या तीन गुणांपैकी गान किंवा जाणतेपणा हे सत्त्वाचे लक्षण आहे. अज्ञान हा तमाचा धर्म आहे आणि रजोगुण हा बऱ्या किंवा वाईट कार्याला प्रवृत्त करणारा आहे. हे तिन्ही गुण कधीही निरनिराळे नव्हे, शक्य नाहीत. सर्व पदार्थांत सत्त्व, रज आणि तम या तिघारी गुणांचे मिश्र अस्तित्व आहे. निवडुना हे तीन गुण म्हणजेच प्रकृति होय

या तीन गुणांच्यापैकी प्रत्येकाचा जोर आरभी सारवाच असल्यामुळे प्रथमतः प्रकृति साम्यावस्थेमध्ये असते ही साम्यावस्था जगाच्या आरभी होती व जगाचा लय झाला म्हणजे पुन्हा होईल. साम्यावस्थेत सर्व स्तब्ध-शांत असते. पण पुढे हे तीन गुण कमीजास्त होऊ लागले म्हणजे प्रवृत्त्यात्मक रजोगुणामुळे मूळ प्रकृतीपासून निरनिराळे पदार्थ उत्पन्न होऊन सृष्टीला आरंभ होतो

सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण प्रथम साम्यावस्थेत असतात. कमीजास्तपणा रजा उत्पन्न होतो या प्रश्नास सांख्यकार 'त प्रकृतीच्या अगत्या मूळ धर्म आहे' असे सांगतात

साम्यावस्थेत असणारी मूळ प्रकृती अव्यक्त म्हणजे इद्रियांना अगोचर असणारी असते. तिच्यातील सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या अन्योन्य संयोगाने उत्पन्न होणारे जे अनेक पदार्थ आपल्याला इद्रियगोचर होतात त्यास व्यक्त असे सांख्यशास्त्रात नाव आहे. सृष्टीच्या मूळा

रभी प्रत्यक्ष पदार्थ इत्यत्र प्रकृतीच्या रूपाचा असा नंतर
ता व्यक्त म्हणजे त्रिगुणोच्चर हातो प्रत्यक्षाली या व्यक्त
स्वरूपाचा नाश झाला म्हणजे पुनः अव्यक्त प्रकृतीत
मिळून वरून अव्यक्त बनतो

ज्ञाता व ज्ञेय, पदार्थाचा व पदार्थाची वस्तु हे दोन
पदार्थ मळातच मित्र मित्र आहेत. त्या सामान्याच्या छिद्रात
आहे त्याचा आपण आत्मा म्हणता त्यालाच 'पुरुष'
किंवा 'श' (ज्ञाता) असे म्हणतात. हा ज्ञाता प्रकृतीतून मित्र
अमल्यामुळे स्वभावतःच तो सत्त्व, रज व तम या प्रकृतीच्या
३ गुणांच्या परीक्षेच्या म्हणजे निर्गुण, निर्विकार आणि
जाणणे व पहाणे (ज्ञाता व ज्ञेय) यापरीक्षे दुसरे बाही
व म्हणारा असून ज्ञाता जी काही घडामोड चालत ती
सब एकत्र्या प्रकृतीचीच होय. सारास, प्रकृती अतन
तर पुरुष सचेतन, प्रकृति त्रिगुणामक तर पुरुष नियुण
अशी ही दोन तत्त्वे या स्वीत अनादिसिद्ध, स्वयम् आहेत
असे सामान्यज्ञान सांगतात. प्रकृति व पुरुष यांचा संयोग
मूळ झाला म्हणजे सृष्टीतील कर्म मूळ ज्ञातात ज्याप्रमाणे
गाढकात विविध स्त्रीयात्रे प्रेक्षकांच्या मनोरंजनार्थ विविध
संगी घेऊन नाचतात त्याप्रमाणे 'पुरुषाकरिता' सत्त्व
रज, तमाच्या कमीजास्तपणाने अनेक साने घेऊन
विश्वपटलावर प्रकृति त्यापुढे नाचत असते. प्रकृतीच्या या
नाचात भुलून मोडाने किंवा वृथाभिमानाने प्रकृतीचे हे
कर्तृत्व 'पुरुष' आपल्या अनावर कुत्र ओढून घेऊन
सुखदुःखाच्या पाशात आपणास जोपर्यंत गुंतवून घेत
असतो तोपर्यंत त्याला कधीही मोक्ष मिळायचा नाही
पण ज्या दिवशी त्रिगुणात्मक प्रकृति निराळी आणि मी
निराळा असे ज्ञान 'पुरुषास' होते त्यादिवशी तो
'मुक्त' आहे

शिव आणि शक्ति

या प्रकृतीलाच माया, महामाया, देवी, महादेवी, शिवा,
पावती, भगवती शक्ति, माता इत्यादि नावे आहेत. तसच
साख्यकार ज्याला पुरुष म्हणतात त्याला भगवान्, नारायण
शिव, महादेव, परमेश्वर, परमात्मा, परब्रह्म इत्यादि नावे
दिली जातात. या सगळ्यांना गांधीजींना जाण्याचे कारण नाही
वरवर ही दोन वेगळी वाटली तरी ती वास्तविक एकच
आहेत 'शिवशक्त्यारभेद' शिव आणि शक्ति अभेदात्मक

वाहेत हा इत्यर्थ

'न शिवेन विना श्चेन न देव्या च विना शिव ।

नानयोरन्तर किंचित् च त्रचन्द्रिकयोर्विव ॥'

असे आगमानी सांगितले आहे. चन्द्र आणि त्याचे
चान्ने हे चमे अभेदात्मक तसेच शिव आणि शक्ति ही
अभेदात्मक समजावी

शिव आणि शक्ति यांचे ज्ञान होण्यासाठी

'प्रसर भासयत् शक्ति सक्तेच भासयत् शिव ।'

अस सांगितले आहे. शक्तीची प्रकृति विस्तारवादी व
शिवची सक्तीवादी अस. म्हणूनच वावगे होणार नाही
किंवा शक्ति ही प्रकृत्यात्मक तर शिव निवृत्त्यात्मक ही
गुणि म्हणजे सक्तेच व विकास (विस्तार) याचा खेळ
आहे. शक्तीमुळे शक्तीचा विस्तार होतो (प्रसर) असे
भासते आणि शिव तिला आपल्यास संकुचित म्हणजे लीन
करतो. याला उदाहरण कोठ्याचे देता येईल. कोळी
आपल्या गरारातून तन् बाहेर काढतो व एकादे विस्तृत
गाळे निर्माण करतो. हाच तन् तो पुन्हा आपल्यामध्ये
मिळून राहण्याप्रमाणे विलीनही करतो. तात्पर्य शक्ति
नेष्टा बलवान् म्हणजे प्रभावी असते तेव्हा ती बहिर्मुख
होऊन ससाररचना करते. हाच ससाराचा पतारा वा प्रपंच
होय आणि शिव प्रचल होऊन शक्तीला आपल्यात लीन
विलीन करतो. त्याला येथे सक्तेच म्हटले आहे. तेव्हा
प्रलय होतो. विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या त्रिया
एक या त्रयाप्रमाणे सतत चालणाऱ्याच आहेत. विश्व
निर्माण होण्यापूर्वी काय स्थिति होती हे भगवान् मनुने
व इतर शास्त्रकारानी मोठे मार्मिकपणे सांगितले आहे.

आसीदिदं तमोभूत अप्रज्ञात अलक्षण ।

अप्रत्यक्षं अविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्वत्र ॥

सामान्य माणसाची बुद्धि जेथपर्यंत चालते त्या दृष्टीने हे
सगळे विश्व निर्माण होण्यापूर्वी अशी एक अवस्था होती की
त्याचे ज्ञान जात नाही. त्याचे काही लक्षण नाही. त्याविषयी
काही तर्क चालत नाही. अविज्ञेय म्हणजे जाणण्यास
अशक्य. जणू काही प्रसुप्त म्हणजे झोपलेल्या माणसाच्या
अवस्थेसारखे सर्व काही होते. परन्तु या बाबतीत आपल्या
अध्यात्मशास्त्राने त्या अवस्थेत 'परमेश्वर, परमात्मा'
नामक अविनाशी स्वरूप असल्याचे ज्ञान देऊन त्यावर
विस्तृत प्रकाश टाकला आहे.

सदैव न भेदोऽस्ति सर्वदैव ममास्य च ।

योऽसौ साहमहं योऽसौ भेदोऽस्ति मति विप्रमात् ॥

शिव आणि शक्ति या दोन संज्ञामुळे त्यांच्यात भिन्नता आहे असे समजू (देवी भागवत) नये. जो भेद भासतो तो मतिप्रमामुळे होय, असा.

शक्तीचे स्वरूप विविध आहे व त्या विविध स्वरूपात ही सृष्टि नटलेली आहे, म्हणूनच

‘शक्त्या व्याप्तमिदं जगत्’

असे शास्त्राने म्हटले आहे. शक्तीच्या त्या विविध स्वरूपाचा विविध दृष्टिकोनातून विचार करता येतो. त्यापैकी एक दृष्टिकोन असा. गायत्री, सावित्री व सरस्वति या तीन सज्ञा आपण नेहमीच ऐकतो, त्यापैकी गायत्री म्हणजे इच्छाशक्ति, सावित्री म्हणजे क्रियाशक्ति व सरस्वति म्हणजे ज्ञानशक्ति असे शास्त्रांनी सांगितले आहे. प्रभातवाली सूर्योदय होतो त्यावेळी गायत्रीचा प्रभाव, माझ्याही सावित्रीचा प्रभाव व सायंकाळी सरस्वतीचा प्रभाव विशेष करून वर्णिल आहे.

आपल्या देशात ‘शक्ति’ उपासना पुरातन आहे. या विषयावर दोहोटी ग्रंथ झाले आहेत. त्या ग्रंथाचे वर्गीकरण नार प्रकारे केले आहे. अर्थात् हा वेदांचाच भाग आहे. वेद म्हणजे श्रुति, ती वैदिक व तांत्रिक अशी दोन प्रकारची आहे. वैदिक भागाला ‘निगम’ व तांत्रिक भागाला ‘आगम’ अशी सज्ञा आहे. वर उल्लेखित चार प्रकार म्हणजे त्या ‘आगमात्मक’ भागाचेच होत. ते म्हणजे धैवागम, वैष्णवागम, वैखानसागम, शान्तागम. हे चार प्रकार म्हणजे चार संप्रदायच होत.

शक्ति आणि भक्ति

क्रियायुक्त संप्रदायाच्या अनुभव सूत्र ग्रंथात (२१२०)

एके टिकाणी या विषयाचे मोठे मार्भिक विवेचन आहे.

शक्तिरप्रतिमा साक्षात् शिवेन सहधर्मिणी ।

साक्षिणी सत्यसम्पूर्णा निर्विकल्पा धर्मेक्षरी ॥

तिला शिवाची ‘सहधर्मिणी’ म्हटले आहे. तिला विविध नावांनी संबोधिले जाते. तत्त्व म्हणजे पराशिव व त्याची सहधर्मिणी म्हणजे पराशक्ति वा चिदंब्रम असे आगमांनी म्हटले आहे. माणसाच्या देहाचे स्थूलपणे अवलोकन केल्यास हे पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

मस्तक हे श्रेष्ठ स्थान. त्या स्थानी शिवशक्ति अमेद रूपाने आहत. तेथून शक्तीचा प्रपंच सुरू होऊन संसाराचा विस्तार सुरू झाला म्हणजे वरून पाली अशी अनुलोम – प्रवृत्ति होय. ती मूलाधारापर्यंत येऊन पोचली. अशा स्थितीत ती मृदावस्थेत तेथे निद्रिस्त झाल्यासारखे भासते. तेथून पुन्हा प्रतिलोम मार्गाने म्हणजे निवृत्त होऊन पुन्हा ती शिवाला भेटायचास जाते. याप्रमाणे काहीही प्रवृत्त्यात्मक ती ‘शक्ति’ व दुसरी प्रतिलोम पद्धतीची निवृत्त्यात्मक ती ‘भक्ति’ असे अनुभव द्याव्हान दिवून येते. सारांश, शक्ति ही प्रवृत्त्यात्मक तर भक्ति ही निवृत्त्य

श्रीतुकाराममहाराजांचा

नामयोग

जगाच्या कल्याणाकरिता सताचे अवतार होत असतात. देवाच्या अवतारात 'धर्मरक्षण', 'साधूंचे परित्राण' आणि 'दुष्टाचा नाश' ही तीन कार्ये होतात. त्यापैकी 'दुष्टाचा नाश' हे तिसरे कार्य वगळून पहिली दोन कार्ये 'सत' परीत असतात. काही अधिकाऱ्या सत निवेद मुक्तीपून प्राप्त न होता भगवान् महाविष्णूच्या आज्ञेने वैदिक धर्माच्या रक्षणाकरिता व लोभाना भगवत्प्राप्तीचा मार्ग दाखविण्या करिता पुनः पुनः अवतार घेतात. असे—

‘यावदधिकारभरस्थितिरविकारिकाणाम्’

(म. सू. ३।३।१९)

या सूत्रावरील भाष्यात श्रीभगवान् शंकराचार्यांनी म्हटले आहे. या नियमाप्रमाणे अग्निल भारतात अनेक सत होऊन गेले. त्यातहि महाराष्ट्राच्या वाठ्याला तर पुष्कळच सत आले आहेत. महाराष्ट्रातील सत परंपरा अध्यापदि राखित नाही. अगदी पर्यापयैत-शेने १८३६ च्या पूर्वी श्रीदत्तात्रय तारी, महान योगी, धर्मनिष्ठ व भक्त प. प. वाखुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज होऊन गेले. तसेच शेने १७७१ च्या पूर्वी वारकरी संप्रदायातील अधिकाऱ्या संत श्रीतुकाराम-महाराज होऊन गेले. श्रीतुकाराममहाराज सामान्य सखारी नव्हते, तर ते भगवदाज्ञेने मृत्यू लोकात अवतीर्ण झालेले मार्गदर्शक सत होते. हे त्यांच्याच उत्तीवरून सिद्ध होते. महाराज म्हणतात—

आम्ही बैकुण्ठवासी । जास्मेयाची कारणासी ।

बोलिले जे ऋषि । साचभायें वर्ताया ॥

(गाथाभाष्य २३६)

धर्म रक्षावयासाठी । नरगे आदी आम्हासी ॥

वाचा बोल वेदनीति । कर सती कैले तें ॥

(गाथाभाष्य १३७)

धर्माचे पाळण । करणें पाखाड खंडन ।

आम्ही करणें हेंचि कामें । बीज वाढवार्जे नाम ॥

(गाथाभाष्य २०६३)

साराश, वरील उत्तीवरून श्रीतुकाराममहाराज जगाच्या कल्याणाकरिता अवतीर्ण झालेले एक महान् सत होणे, हे स्पष्टच दिसते. महाराजांनी गाथेच्याद्वारा जो जगाला उपदेश केला तो मुख्यतः नामयोगाचा रेळा आहे. मूळ गाथेत 'नामयोग' शब्द नाही परंतु 'यज्ञ' शब्द हा जसा व्यापक अर्थाचा आहे तसा 'योग' शब्दहि आहे. म्हणूनच गीतेत 'द्रव्ययज्ञ', 'तपोयज्ञ' हे शब्द जसे आले आहेत तसे 'कर्मयोग', 'साध्ययोग' असे शब्द आले आहेत. योग शब्दाचा सामान्य अर्थ 'युक्तते येन इति योग' ज्या साधनाने जीव परमात्म्याशी सन्नद्ध होतो त्याला 'योग' म्हणतात. हरीचे नाम ध्येणे हस्तुद्धा योगच आहे. कारण नामाचा आणि हरीचा तादात्म्य सन्नध आहे. कारण, 'नाम' शब्दरूप

आहे. आणि 'हरि' हा शब्दरूप नामाचा अर्थ आहे. शब्दाचा अर्थाशी वृत्तिरूप सवष या तादात्म्य सवष असतो हे सर्व शास्त्राभाषणा मान्य आहे. सवष नसेल तर शब्दापासून अर्थाचे शानच होणार नाही. माराग, नामाचा आणि हरीचा तादात्म्य सवष आहे. आणि नामाचा व नामधारकाचा वैगरीद्वारा 'अभिव्यक्त अभिव्यक्त सवष' आहे. म्हणून नामधारकाचा आणि हरीचा नामद्वारा 'अभिव्यक्त तादात्म्य सवष' आहे. यामरिता नामाला 'योग' म्हणायला मुळीच हरकत नाही म्हणूनच मी या लेखात बुद्धिपुरस्सर 'नामयोग' हा शब्द वापरला आहे.

श्रीनुकाराम महाराजांनी गाथेत मुख्यत नामयोगाचा उपदेश केला याचे कारण महाराज असे यागतात की,
'अग्न्या वाटा शाल्या क्षीण। कथि न घेउ साधन।
(गाथा भाष्य)

'या कल्पियुगामध्ये इष्टिप्राप्तीच्या सर्व वाटा क्षीण शाल्या आहेत. राजसीय व सामाजिक परिस्थितीच्या प्रतिपुन्येमुळे कोणतेही साधन यथाविधि घडत नाही. लोक दिवसे दिवस मद्भ्रम होत असल्याने वेदाने सांगितलेली साधने कळणे शक्य नाही, मग घडणे तर दूर राहिले.' कारण—

१. यज्ञादि कर्मे त्रैवर्णिकावाचून आणि अनुकूल देशकाल परिस्थितीवाचून करता येत नाहीत.
२. अष्टाग योग अपरिग्रही साधकावाचून इतरांना ज्ञेय शक्य नाही.

३. ब्रह्मज्ञान तर विवेक, वैराग्य, इन्द्रादि, सुमुश्न्य, गुरुसेवा, श्रवण इत्यादि साधनावाचून होणे शक्य नाही. म्हणूनच महाराजांनी अधिभ्रमनिरपेक्ष, इतर साधननिरपेक्ष व फलप्राप्तीची निश्चितता ज्यात आहे, असा योग नामयोग सांगितला आहे.

याचा अर्थ असा नाही की श्रीनुकाराममहाराजांना 'यज्ञादि कर्मे', 'अष्टाग योग', 'ब्रह्मज्ञान' मान्य नव्हते। कारण—

वेदविहित तुम्ही ऐका हो कर्म।
या अभगात वर्णाश्रम सांगितले आहेत.
योगाचे ते भाष्य धमा। आधी दमा इद्विषे।।
(गा. भा. ५६)
रक्तश्वेत वृष्ण प्रीतप्रभा भिन्। (गा. भा. ३३३१)

या दोन अभगात योगाचा व योगातून ज्या ज्योतीचा साक्षात्कार होतो, त्याचा उपदेश केला आहे.

तात्पर्य—श्रीनुकाराममहाराजांना सर्व मान्य होते व सर्वच वळत होते, पण ते सामान्य लोकाकडे प्रथम, तेव्हा त्यांना असे वाटे की, 'हे लोक कसे उद्धरून जातील? याना ही कठीण साधने कशी ज्ञेयतील?' या विचारातूनच महाराजांनी नामयोगाचा राजमार्ग हाटून स्वच्छ रेल व या मार्गाने योण्याविषयी

'यारे यारे ल्हान थोर।'।

असे सर्वांना निमग्न दिले एवढेच नव्हे तर स्वतः देखील हरि भजनाने सर्व जग धडडून काढले.

हा 'नामयोग' महाराजांनी नवीन सांगितला असे नाही, तर भुतिस्मृति पुराणप्रणीत जनांचा आहे आत्म ज्ञानतो नाम (म २-२-२६)
सततं कीर्तयतो मा (भ गीता ९-१४)

नामस कीर्तन यस्य (श्रीमद्भागवत १२-१३-२३)
याप्रमाणे वेदात, गीतेत, श्रीमद्भागवत, महापुराणात नामाचा उल्लेख आहे. महाभारतान्तर्गत 'विष्णुसहस्रनाम' तर सुप्रसिद्धच आहे. सारास, भुत्वादिप्रणीत जनांचा असेल नामयोग त्यांनी आपल्या माथेत आपल्या पद्धतीने सांगितला आहे आणि असा विश्वास दर्शविला आहे की इतर साधने वरण्यापासून जे पुण्य, जे साध्य प्राप्त होते, ते एका नामसकीर्तनाने प्राप्त होणे.

काय नोहे केले। एका चिंतितता विहलें।।

मरुळ साधनाचे हार। भगवति उतरी पाय।।

अवघे होता लय। एका या चिंतन।

नामसकीर्तने गोविंदाच्या।।

नामयोगाच्या चार अवस्था आहेत, —

१. नामात सर्वांचा अधिकार आहे. त्यामुळे पापी मनुष्य किंचिद् मद ग्रथेने पाप करीत करीत सकीर्तन करू लागतात. तरीही मालातराने त्याच्या बुद्धित परितर्कन होऊन त्याची सचित पापे नष्ट होतील व नियमाण घडणार नाही.

२. सहाय मनुष्य ससारात राहूनही कामात काम म्हणून हस्निम घेईल तर त्याची ससारासक्ती दृढ दृढ कमी होईल.

३. सुमुख इद्रियनिग्रह करून नाम घेईल त्यावर मगीती

न सताची कृपा होऊन तो मुक्त होईल

४. मुक्त हरीनाम घेतील तर त्यांना इन्द्रिय-ग्निय सयोगापासून होणारे दुःख न होता अधिक सगुण भक्तीचे विलक्षण सुख प्राप्त होईल.

याप्रमाणे प्राण्यापासून मुक्तापर्यंत नामयोगाचे अधिपती आहेत. नामयोगाचे अनुष्ठान करण्याकरिता अधिपति व इतर उपांगे यांची आवश्यकता नाही, हे खरे असले तरी सुद्धा नामयोगाचे याच देहात फळ मिळव्याकरिता हरि-विषयक प्रेम, भक्ता, चित्तशुद्धि, इन्द्रियनिग्रह सतसंगति, पदरीची घारी, एकादशी, सोमवार, ऋते, गंगास्नान, एरातवास, देवपूजा, वेदनिष्ठा, यांची आवश्यकता आहे, असे महाराजांच्या जनेक अभंगावरून स्पष्ट दिसून येते. घरील अगोपागासह दीर्घकाल, अखंड व श्रद्धापूर्वक नाम घेतल्यास त्यापासून मुख्य अशी तीन फळे वर्तमान देहातच प्राप्त होतात. १. समाधि, २. सगुण साक्षात्कार, ३. मोन अष्टांग योगाने जी समाधि, तीच नामयोगाने प्राप्त होते. ही गोष्ट श्रीपद्मजलीमुनीनाही मान्य आहे म्हणूनच

‘ईश्वरप्रणिधानदा’ (यो. सू. १।२३)

या सूत्रातील ‘न’ शब्दाने समाधीचें वैकल्पिक साधन ‘ईश्वरभक्ति’ आहे. हे स्पष्ट सांगितले आहे. ईश्वरभक्तीचे नऊ प्रकार असले तरी नामशक्तीनातच समाधि प्राप्त करून देण्याचे विशेष सामर्थ्य आहे म्हणून समाधि करता साधे पश्चासन घालून चित्तशुद्धिपूर्वक नामचिंतन करता करता नामी जो ‘हरि’ त्याचे ठिकाणी चित्ताची धारणा झाल्यानंतर ध्येय जो हरि त्याचे ठिकाणी एकतान चित्त करून ध्यान केले तर ध्याता आणि ध्यान हे दोन्ही जाऊन केवळ ध्येयाशी सामरस्य प्राप्त होते.

‘तदेवार्थं निर्मासस्वरूपशून्याभिप्रसमाधिः’

(यो. सू. ३।३)

ही योगशास्त्रात सांगितलेली ‘समाधि’ अनायासे प्राप्त होते

‘तुका म्हणे सुख समाधि हरिण्या निणे भवव्यथा
गाईल तो ॥ (गा. भाष्य)

या समाधीत देह, देवा, काळ व प्राणाचे लुधातुपादि धर्म याचा विस्तर पडतो

असे ऐसा कोठें आठवीवचि नारी ।

देहीच विदेशी भोग दशा ॥ (गा. भाष्य)

व्युत्थान अवस्थेतदेखील वैष्णवाच्या संगतीत नाम गाता येते. गाता गाता नाचता येते. त्या आनंदात उड्या मारता येतात. मृदंग वीणा सुस्वर लावून समाधीत जी रस आहे तोच रस व्युत्थान अवस्थेतदेखील टाळ्याच्या घोषात सेविता येतो.

नामाचे तुमरे फळ सगुण साक्षात्कार आहे. देव-वैकुण्ठातील ऐश्वर्य टाकून नामधारकाच्या जवळ येतो. त्याचा योगक्षेम वाहतो त्याच्या घरातील सर्व कामे न सांगता करतो

नामाचे तिसरे फळ मोक्ष आहे.

‘मुनी नाम हाती मोक्ष !’ (गा. भाष्य)

येथे एक शरा येणे स्वाभाविक आहे. ती अशी की, शानाशिवाय मोक्ष नाही, मोक्षाचा प्रतिद्वंद्वी बंध अप्यस्त असल्यामुळे अप्यस्ताची निवृत्ती शानानेच होत असते. मग ‘मुनी’ नाम हाती मोक्ष ‘हे कसे !

याची तीन उत्तरे आहेत.

१. नाम हे चित्तशुद्धीद्वारा मोक्षाचे साधन आहे, म्हणून या अभंगात नामाचा व मोक्षाचा परंपरेने साध्य-साधनभाव सांगितला आहे.

२. निना नामोच्चारण ही एक वाचिक क्रिया आहे, त्यामुळे कर्ता जेव्हा नामाचा उच्चार करतो तेव्हा क्रियात्यागच्छेदाने ते नामोच्चारण चित्त शुद्धीत आहे तसेच नाम ‘शुद्धरूप’ आहे त्यामुळे गुरूने उच्चरारेल्या नामाचा श्रवणार्थ श्रोत्याकडून तर ते नाम शब्दत्वाच्छेदाने शानात कारण आहे आणि शान आणि मोक्ष यांच्यात पालान्तराचे व्यवधान नसल्यामुळे ज्या क्षणात नामाने अपरोक्ष शान, त्याच क्षणात मोक्ष म्हणून सुखी नाम हाती मोक्ष ‘असे म्हटले आहे. याचबरोबर अधिक विचार हरिपाठ माध्यात पृ. १८ पासून पुढे पहा.

अथवा नामधारकावर देवाचा कृपाप्रसाद होतो देवच त्याचा गुरु होऊन त्यातून शान सांगून मुक्त करतो.

माझ्या विठोबाचा कैचा प्रेमभाव ।

आण्णचि होय देव गुरु ॥ (गा. भाष्य ५०५)

देवच त्याचा गुरु होतो असे श्रीतुकाराम जसे सांगतात तसे देवदेखील स्वतः म्हणतात.

तेषां सतत मुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धिं योगं तं येन मां सुपयाति ॥

(भ. गीता १०।१८)

याप्रमाणे नामाने मोक्ष प्राप्त होतो आणि जिवि ब्रह्मरूप होतो, तसा देहदेखील ब्रह्मरूप होतो. पाण्यापासून मुक्तापर्यंत

सर्वांना नाम घेण्याचा अधिकार आहे. जे मुक्त पूर्व संस्कारानुसार याणी अनावर होऊन अवडीने व लोभसंग्रहार्थ नाम घेतात. त्यांना शानी भक्त ही संज्ञा प्राप्त होते.

याप्रमाणे श्रीतुकाराम महाराजांनी जगाच्या कल्याणाकरिता गायेत ' नामयोग संगितला आहे.

— धीराकरमहाराज खंडारकर

श्री वा म ना स श र ण अ र्थ

वामनास शरणार्थ जा तसा ।
वामना सशरणार्थजातसा ॥
वा ! मनास शरणार्थ जातसा ? ।
वामनासशर नार्थजातसा ॥ १ ॥
वा मना, सशरणांग जो जसा ।
वामनास शरणार्थ जा तसा ॥
वामनास शरणार्थ जातसे ।
वामनास शरणार्थ होतसे ॥ २ ॥
सार्थ हा स्तव असो, नसो तसा ।
वामनास शरणार्थ जातसा ॥
व्हा कृतार्थ शरणार्थ वंदने ।
वामनास शरणा न वंदने ॥ ३ ॥

स्पष्टीकरण—

सर्वायं सर्ववन्त्यं च सर्वद गणनायकम् ।
एक वागीश्वरं वन्दे वागर्थप्रतिपत्तये ॥ १ ॥
ध्वनि-शब्दार्थं व तृक्तास्त्रिगुणा एकरूपताः ।
यस्मिंस्तत्प्रणवाकारं ध्यायामि श्रीगजाननम् ॥ २ ॥
प्रणवादेव सज्जाता शब्दसौन्दर्यसम्पदा ।
तदर्थं प्रार्थनामेना ऋद्धुणुयाच्छूर्पकर्णकः ॥ ३ ॥
यत्प्रसादा उजायमान काव्य स्यात्काव्यभूषणम् ।
धारयन्तु मुदा सर्वे रक्षिकाः शुभहेतवः ॥ ४ ॥
'वामनास शरणार्थ' १। स्तोत्राचे निमित्तमात्र कर्तव्य

माझेकडे आहे. म्हणून त्या स्तोत्राचे स्पष्टीकरण मी करावे
अशी सूचना विद्यावाचस्पति कवीश्वरगात्री यांच्या
पत्रातून आल्यानंतर, तसे करण्यात औदत्य आणि अह-
म्यता या दोघांना मी पात्र होईन, अशी भीति निर्माण
झाली. तथापि माझे परम मित्र श्री. भालेराव यानी
'आपलेच स्पष्टीकरण जास्त उचित होईल' असे महारा-
जाचे व स्वतःचे मत वळविल्याने, ज्याच्या कुरीने हे स्तोत्र
निर्माण झाले, त्याची प्रार्थना करून, गुर्वाज्ञेचे पालन
व्हावे या हेतूने, स्तोत्राचा थोडा पूर्वैतिहास प्रथम सांगतो
व नंतर जमेल तसे स्पष्टीकरण.

एका प्रातःकाळी जाण्टीबरोबर पडिली ओळ उदेली
व पुढे चारपाच दिवस ती अवघातेने मनात घोळत राहून
अर्धाची विविध वैचित्र्ये त्यातून निर्माण होऊ लागली.
त्याच सुमारास लेख पाठविण्याविषयी पत्र आले. अधिक
अधिकाऱी सज्जनांचा एक उत्तम लेख पाठवून पत्राचा
परामर्श घेतला. तरीही स्तोत्राचे गूजन चावूच राहिले.
शेवटी, ते स्तोत्र लिहून पाठविल्यावर ही जरा अवघड
वाणि आवाक्या आगळी कामगिरी अंगावर आली !

'ही निःश्वसिते । बोण सोडिते ।

मम हृदयी तें । बिचारुनी भिउनी त्याला ।'

स्तोत्राच्या अर्धाचा बाही उक्ल करणाचा प्रयत्न
करीत आहे.

एरे म्हणायचे तर, स्तोत्रात गूढ-भाव पारसा नाहीच.

‘सद्गुरून्ना आश्रय करावा’ हा पहिल्या ओळीचा सरळ अर्थच स्तोत्र मुख्यार्थ आहे. सद्गुरूनामवाचक शब्दाने मंगलारंभ केला आहे आणि सद्गुरू वाम गृहणून सन्मार्ग तराविणाने, वाम मामा नरणांरे, अमा सकारण अर्थ ‘वामनास’ या शब्दाने व्यक्त होतो. अशा सद्गुरूकडे ‘शरणार्थ तसा जा’ असे सांगून ‘तसा म्हणजे कसा?’ हा उत्प्रेक्षेचा भाव रसिकाच्या मनात उत्पन्न व्हावा, असा हेतु व्यक्त होतो. प्रश्नाचे एक उत्तर ‘शरणार्थ’ या शब्दातच आहे. परंतु थोपचा दाटला दुसऱ्या ओळीत देऊन ते उत्तर जरा जास्त प्रभावी ठरते. ‘शरणार्थ जातसा’ म्हणजे अर्थ जात पराक्रमाने प्राप्त करून घेणा-यासारखा - धर्म, अर्थ, काम हे तीन पुरुषार्थ स्वपराक्रमाने स्ववश करून घेतलेला उलीराजा ‘वामनास’ शरण गेला तसा सद्गुरूच्या आश्रयाला जा, असा पहिल्या दोन ओळींचा भावार्थ.

हा सहा ‘आधी केले’ मग सांगितले’ या व्याख्यान प्रथम मनाला दिलेला आहे, असे पाचऱ्या ओळीतील सद्योद्योग विभक्त्यावरून दिसते. मनाच्या आहारी जाणारी इंद्रिये !

‘मन पट्याणीन्द्रियाणि प्रकृस्थानि कर्षति’
जसा मनाचा इन्द्रियावर पगडा आहे उलट
‘इन्द्रियाणि प्रमाथीति हरति प्रसभ मन’
असाहि अनुभव आहे म्हणून, आणि
‘तस्मात्पमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य’

या वचनानुसार, तिसऱ्या ओळीतील उपहास-गंभ विभक्त्याने इन्द्रियाना उद्देशून समजावी मनाचा आश्रय करून अनर्थ परंपरा ओढविणाऱ्या इन्द्रियाना सात्वत करण्याच्या हेतूने, दुर्गासद शब्दाच्या शब्दस्थानाचे स्थायी स्थान, ‘मुकुमार प्रहरणम्’ म्हणून प्राचीन कवींनी जिचे वर्णन केले आहे अशी वाम-नासा स्त्री, तिच्या शरमज्ञाना मुळे अनर्थ-परंपरा ओढवते, तशीच विफल अवस्था मनाच्या आश्रयाने मनोसक्त वावरणाऱ्या इन्द्रियाची होईल, असा इशारा तिसऱ्या व चौथ्या ओळीत देऊन, अष्टांग साधनापैकी ‘यम’ हे प्रथम साधन सुचविले आहे. ‘वाम’ या शब्दाचा अर्थ ‘सुंदर’ असा येथे आहे.

‘मनसैवेन्द्रियग्राम नियम्य’ हे वचन पाचव्या आणि सहाव्या ओळीतील भाव आहे. मनाला बंध करणाऱ्या

थोराची-समर्थाची शिक्कण आहे त्या परंपरेनुसार या पाचऱ्या ओळीची सुरवात करून, ज्ञानदात्यापुढे विकार कसे मध्यमात होतात हे दाखविण्यासाठी, पूर्वी उद्दे दिलेल्या दुरासद शत्रूचे अयत प्रभावी रूप म्हणून मानलेल्या मदनानाचा-तो शर सज्ज असताना अनंग कसा झाला, हा दाखला मनाला आठवून दिला.

‘तावस बन्दिर्भवं नेत्र जम्मा।

भस्मावशेष मदन चकार’

हा अममाचा इतिहास रसिकाच्या माहितीत आहेच.

शिवाय तीक्ष्ण एकाग्र शर ‘तीव्र सवेग’ सुचवीत असून, अनंगत्व अहता-ममता याचा अत्यंत अभाव दर्शयिते अशी चितस्थिति झालेला साधक जसा सद्गुरूला शरण जातो तसा, ‘वा मना,’ तू शरणार्थ जा म्हणजे ‘तीव्र सवेगानामासक्त’ या पातजल वचनानुसार तुला स्थिति लाभ होईल, असा अर्थ पाचव्या आणि सहाव्या ओळीत होतो.

अनंग होऊन शरण गेल्यावर भगवान् शक्राच्या अनुग्रहाने अचूतही प्रभावी असलेल्या मदनाने वर्णन

‘कर्पूर इव दम्भोऽपि शक्तिमान्मो जने जने।

नमोऽस्तुवार्थे वीर्याय तस्मै मकर केतवे ॥’

असे कवींनी केले आहे. मनाला पराक्रमानी काय आवड जवते हे ओळखून, सद्गुरूला शरण गेल्याने प्रभावी सामर्थ्याची प्राप्ति होते, हे सुचविण्याच्या हेतूने छुट्टा अनंगाचा दाखला समजता येईल.

तथापि सद्गुरूच्या आश्रयाला गेल्याने काय फलप्राप्ती गुरोवर होणे, हे सातव्या आणि आठव्या ओळीत सांगितले आहे. उली महावरी हाता तरी तो वामनाला शरण का गेला? हा प्रश्नही विचार करण्यासारखा आहे. बली मेल्ल्याचेच परम प्राप्तीच्या मागाला लागव हा तत्व

‘नायमात्मा उरहीने न लभ्य’

या शास्त्रसिद्धाताने सांगून ठेवले आहे. वामना मूर्तीन लहान रूप धारण करून ‘अणोरणीयान्’ वामान ‘महतो महीयान्’ असा विश्व व्यापी त्रिविक्रम अवस्थाचे निद्व केले आहे त्याला जा शरण जातो त्याच्या दुर्वासना-अज्ञानादि वाम प्रवृत्तींना नाश होतो व त्याच्या आश्रयाला (शरण) धर्मार्थ काम, मोक्ष हे पुढेपार्थ स्वयमेव येतात,

अशी फलश्रुति सातव्या आणि आठव्या ओळीत सांगितली आहे.

मनाला वरीलप्रमाणे शिक्विन्यानंतर जनाना नम्र भावाने विनंति नवव्या आणि दहाव्या ओळीत केली आहे. वरील विवरणात काय अर्थ आहे ? कोणाला असे वाटणे असंभवनीय नाही. शब्दाच्या कोल्हाटउड्या मारून यातून आणखीमुढा अर्थ जरी काढून दाखविले तरी काय झाले ? असाही प्रश्न महापंडित वरू शकतील, म्हणून या स्तवात अर्थ असो वा नसो; हा स्तव परम पुरुषार्था सह (सार्थ) असो आणि अर्थ (वित्त) लाभार्थ नमो, त्याचा मुख्यार्थ 'वामनास' (लष्वाशी) होऊन परमार्थाचा आश्रय घेऊन (शरणार्थ) जात असा-वागत

रहावे. आणि शरण जाण्याच्या अर्थाने शरण्याला वंदन भक्तीने भजून कृतार्थ व्हावे. अशी प्रार्थना पुढील ओळीत आहे. शेवटच्या ओळीत सद्गुरूंच्या सामर्थ्याचे दर्शन आहे. त्या सामर्थ्याचे वर्णन करायला लेखणी असमर्थ आहे.

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह '

तिथे लेखणी काय ताल्लगार ! म्हणून

'य ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति ।

पर प्रधान पुरुष तथान्ये ॥

विश्वोद्वेगः कारणमीश्वर वा ।

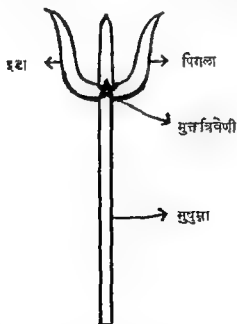
तस्मै नमः सद्गुरू वामनाय॥ '

अथे सताच्या उच्छिष्ट वचनाने वन्दन करून कृतार्थ-कवितेचा अर्थ लावून मोकळा - होतो.

ना. मो. मोधे, मिरज

यो गि क अ लं का र

योगिक भाषा में तीन सर्वप्रमुख नादियाँ होती हैं। य कटि प्रदेश के आसपास निकलती हैं और रीढ़ के समानान्तर चलकर शिर से होती हुई मस्तक पर आकर वकती हैं। इडा, पिंगला आसपास और सुषुम्ना बीच में बही जाती है। कटि प्रदेश के उद्गम को मुक्तत्रिवेणी कहा है और मस्तक के सगम को मुक्तत्रिवेणी। साधना

के साथ साथ मुक्तत्रिवेणी का महत्व बढ़ता जाता है और इडा, पिंगला मन्द पड़कर समस्त क्रिया स्थल सुषुम्ना में

अभीभूत हो जाता है। कार्यहीन इडा, पिंगला को यदि हम चाईदाई नौके समझें और सुषुम्ना को बीच की शलाखा तो एक अच्छासा त्रिशूल बन जायेगा। यही योगी का त्रिशूल है। भुवोर्मध्य मुक्तत्रिवेणी का स्थान है। वहाँ यदि इस त्रिशूल को रख दें तो वेदणवा की श्री बन जायगी।

जब इडा, पिंगला मन्द पड़ जाती है और समस्त कार्य सुषुम्ना में ही चलने लगता है तब नाडीशुद्धि की स्थिति आ जाती है तथा नाद का स्फुट भाविर्भाव हाता है। इस नाद को डमरू से इंगित करते हैं।

नाद से वर्णमाला की उत्पत्ति है। वर्णों से शब्द और शब्द से भाषा बनती है। भाषा मस्तिष्क में अकुरित होकर मुख से निकलती है। मस्तिष्क और मुख शिर के अंगे हैं। अतः वर्णोंकी सख्या के बराबर मुख की माल योगी के वक्षस्थल पर गोभायमान होती उनाई गई है।

ऐसा योगी त्रिगुणातीत हो जाता है। ललाट पर तीन रेखा भस्म की अथवा चन्दन की तीन गुणा की सूचित करती है तथा उनपर बिन्नी यह कहती है कि वे गुण शून्य कर दिये गए हैं।

योगी में शान्तता का उद्रेक होता है। वह सदा अमृत पान किया करता है। शान्तता चन्द्र से तथा अमृतस्वाव गग से इंगित किया गया है।

कणपति गले पर और सर पर दिखाये जाते हैं। कुडलिनी महाशक्ति की जागरूक अवस्था तथा उनके

मन्त्रात्मक में लीलाप्रकार या यद् मनेत है।

योगी विषम से विषम स्थिति का सामना कर सकता है। सब को पचाने की उसमें सामर्थ्य है, यही वज्र पर विष का महरूप है।

भस्मोद्भूत उसका शरीर होता है। जिसने सर्प प्रासना आदी तथा समस्त जजाल को भस्मसात कर डाला है, उसने ही शरीर की यह शोभा है।

नन्दी उसने योगजल का प्रतीक है। योगी साक्षात् परमात्मा माना गया है। परमात्मा का निवासस्थल मानव शरीर है। मानव समस्त सृष्टि का सिंह है। इसी से योगी का जासन व्याघ्रचर्म है।

योगी यज्ञोपवीत धारण करता भी है और नहीं भी करता है। यज्ञोपवीत ^{१६}इन्द्रियों का बनता है। ^{१६}इन्द्र ही तत्त्व घेनान्त में कहे गये हैं। इन्हीं तत्त्वों के अन्तर्गत मनुष्य का शरीर एव उसकी क्रियाएँ हुआ करती है। सत को गुरुकर तीन लड़ा में निमज्जित कर दिया जाता है। क्योंकि त्रिगुणात्मक ही समस्त जगत है। इन तीन लड़ा को एव गौंठ के द्वारा मिला दिया जाता है जिसका तात्पर्य त्रिगुणातीत स्थिति से है। ऐसी स्थिति का पुरुष जनन, पालन और

मननात्मक क्रियाओं का उगी। दृष्टि स करता है, जैसे कि ब्रह्मा, विष्णु और महेश। यह उसमें ईश्वरत्वं के जगत् से सम्बोधित करता है और हमने लिये यज्ञोपवीत की ब्रह्मचर्य की प्रज्ञा को देखा जाय। वहाँ तीन गौंठसुत्तर दूमी निर्मूर्ति का प्रतीक प्रमाण गये है। फिर उनसे ऊपर भी एक त्रिमूर्ति गौंठ हाती है। यह त्रिमूर्ति के अन्तर्निहित एकत्र का प्रतीक है, इस सूत्र का कल्पे स कल्पे तत्र पटना जाता है। क्योंकि मानव शरीर और मानव कार्यो का मिश्रण धड के अन्दर अन्त मानवज्ञ पर ही निर्भर होता है। ऐसे गूढ तत्त्व का प्रतिपादन करनेवाला सूत्र योगी पहने तो भला (क्योंकि उसमें यन् मन गुण दोते ही हैं) और न पहने तो भला क्योंकि उसका वास्तविक यज्ञोपवीत तो इडा, पिंगला और सुषुम्णा का प्रज्ञा होता है।

रेलेश के अतिरिक्त ऐसे योगी की शान्ति को और उसने उच्चस्तर की कौन समानता दे सकता है? इसी कारण उसका पास कैलास समझा जाता है।

ऐसा योगी साक्षात् शिव है। साक्षात् शिव है। हम उसे प्रणाम करते हैं।

—अज्ञात

With Best Compliments

From

D o d i a

Brothers

82 North Brook Street

B O M B A Y N O 4

Specialists in Serated Bars, Manufacturers of - Mill Gin Stores,
Alluminium-Separators Brass lapets-and other Steel articles

With Best Compliments From

Diamond Clock Manufacturing Co. (Pvt.) Ltd.

Manufacturers of :

Taxi and Rikshaw Meters & Electric Clocks

Works :

Tel. :-24953

59-B, Mundhwa,
Poona.

Show-room :

Tel. :- 56145

1179, Budhwar Peth.
Poona-2.

With best compliments from:—

**M/s Swastik Laboratory & Industrial
Chemicals (Private)
Limited**

Registered office :
176-1 SADASHIV PETH, POONA 2.

Factory **Hadapsar Industrial Colony.**

With Best Wishes From

M/s Vichare & Co.

Engineers and Contractors
Specialists in Drainage Works

67, Vali Mohmad Building, Dadasaheb Phalke Road, Dadar, Bombay 14

संतांचा अखंड योग

परमपूज्य गुरुदेवांच्या आदेशानुसार नित्यपाठ म्हणून एकनाथी भागवत ग्रंथाचे रोज एक पान वाचावयाचा नियम माझ्याकडून केला गेला. रोज स्नानाभ्येनंतर एक पान वाचावयाचे व सर्व दिवसभर त्याचे होईल तसे चिंतन करावयाचे असा चाळ मनास लागला. हळू हळू पूर्णार्थाने ग्रंथातील ओव्यांचा परिचय होऊ लागला. आतापर्यंत वाचनात आलेल्या ओव्यांपैकी एकीतील ओवी श्रीएकनाथ महाराजांचे जीवनसूत्र असावे असे मनाला वाटू लागले व म्हणून ह्या ओवीची निवड या लेखासाठी केेली गेली. हाही एक गुरुंचा आदेशच होय असे मला खानीलायकपणे वाटते.

एकनाथी भागवत या प्रासादिक ग्रंथाच्या एकोणी साव्या अध्यायातील ही अनुक्रमांक २४२ वी ओवी आहे. ती यदी—

साङ्गुनी अहंकार दुजा, सर्वभूतीं भावो माहा ।

हे उत्तमोत्तम माही पूजा मज अधोक्षजा पदियती ॥

या अध्यायात प्रतिपाद्य विषय ज्ञान विज्ञान भक्ति रहस्य हा आहे. यथार्थ वस्तुज्ञान (आत्मज्ञान) म्हणजे परे ज्ञान होय. विज्ञान म्हणजे दृश्य सृष्टीचा अनुभव, किंवा इन्द्रिय गोचर अशा संसाराचा किंवा प्रपंचाचा अनुभव आणि भक्ति म्हणजे ज्ञान व विज्ञान याचा

एकात्मभाव होय. हे रहस्य शब्दार्थाने विद्वानाच्या किंवा सामान्या वाचकांच्या प्रत्ययास येते. परंतु लक्षार्थाने याचे परे ज्ञान सत्पुरुषांनाच होते म्हणूनच ते त्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनात पूर्णांशाने उतरलेले दिसते. या ओवीचा सरळ अर्थ असा आहे की, दुजा अहंकार जो देहात्मक किंवा अज्ञानदृष्टी देहाभिमान, तो सोडून, त्याचा त्याग करून सर्व चराचर सृष्टीच्या ठिकाणी मीच (परमात्मस्वरूप) भरलेला आहे असे समजणे, हीच माही आवडती व सर्वोत्तम पूजा होय.

सर्वभूतेषु मन्मतिः

फार मोठे तत्त्वज्ञान अगदी सुटसुटीत शब्दात सांगितले आहे.

एका जनार्दनी भावही निका ।

जो देखो सो राम सरिका ॥

हे श्रीएकनाथांच्या साक्षात्काररूप पूजेचे वर्णन आहे यालाच चिद्विलास दर्शन म्हणतात. जेथे इतरांना नाम-रूपात्मक विनाशी जग दिसते, तेथे ज्ञानी भक्ताला चिद्विलास दिसतो असा त्याचा दिव्य स्वानुभव असतो. यालाच उत्तमोत्तम पूजा म्हणतात. ही देह अहंकार जाऊन येणारी आत्म प्रतीति. विलास निर्विकल्प समाधी अवस्था म्हणतात.

पुढील मजकूर पान २३५

गायत्री जप चालावयाच्या या क्रमाने ठळी घरे गायत्रीची सेवा झाली. एक दिवस शोपायच्या वेळी तळमळ झाली. त्यामुळे आई गायत्रीला प्रार्थू लागला

‘आई गायत्री किती धीर धरू ! नेव्हा दर्शन देशील ? वियोगाने हिंपुटी जीवाला शीतलता देशील ?’

या हुरहुरीत शोप लागली. तो दिव्य स्वप्न पडले. गायत्री माता प्रसन्न झाली वियोगी भक्ताच्या मस्तकावर रुक्णासाद करकमल ठेवून ‘वर’ माग म्हणाली

‘आदिशक्ति माते, मला आत्मज्ञान दे’ आणि वर मागितला.

‘तू न्यबकेश्वरी जा तेथे आत्मज्ञानाचा उपदेश गुरूनडून मिळेल’ येवदा वर देऊन गायत्री माता अतर्धान पावली.

‘न्यबकेश्वरी चैराग्यमूर्ति ब्राह्मण गेला

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरूचा लाभ झाला सन्यास दीक्षा झाली. नाव श्रीब्रह्मानंद असे ठेविणे महामिद ते ब्रह्मानंद

स्वामी आत्मानंदी काळ वट्ट लागे.

श्रीब्रह्मानंदाची आराधना अद्यापि श्रीपरशुराम मंदिरात श्रीगोवाधी चिनाम्बन मंडळी करतात. कोट्टरलामुद्रा ही आराधना पौष मासी होत असते. पिंपळगाव बसवतचे श्रीमत दाजीमहाशय टकले याचेमडून कोट्टरच्या आराधनेची व्यवस्था होत असे

या कथेवरून गायत्री मंत्राचा प्रभाव

गायत्री मानसगरोऽपि नर त्रिभु सुवर्जित ।

नायत्रिताम्निवेदोऽपि ॥

या श्लोकी सांगितलेला धरा आहे. यात शका नाही. असे साधन श्रीमत असून साधनभिकारी बनलेल्या आम्हा भारतीयांच्या मनास वेगमाता गायत्री प्रकाश देवो अशी प्रार्थना करतो व अल्पमतीची ही मेया श्रीगायत्रीरूप श्रीरामदेवा मन्दाच्या पदारविंदी अर्पण करितो. इतिशाम् ॥

— प. विष्णुशास्त्री खरे,
सातार

श्रीगायत्री प्रशस्तिः

श्रीगायत्रीवेदमात्रे नमः.

‘कलियुगामध्ये साधूच्या शोधात बहुजनसमाज व्यावृळ होऊन धावपळ करील’ असे पुराणात वर्णन आहे. ही भविष्यवाणी मानसशास्त्र जाणणाऱ्या सर्जन ऋषींची नपार्थच आहे. भगवान् शंकराचार्यानेमुद्रा

‘दीर्घेण कालेन अनुष्ठानात् कामोद्भवात् हीयमान विवेकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने च अधर्मे’ असाच कार्यकारणभाव अधर्मे वाटण्याचा सामिलला आहे. श्रीमान् उदयनाचार्यानेमुद्रा एक एक युगात मानसिक शक्तीचा ऱ्हास होता होता कलियुगात तर माणसाची मने अगदी टुबल होतात, असेच ‘न्याय-कुसुमाजलि’ या अपूर्व ग्रंथात सांगितले आहे.

‘या भारतातील अग्रजन्माब्राह्मणाचे चरित्र सर्व जगाला आदर्श आहे’ असे श्रीमन्ने भारताचे महात्म्य आत्म विश्वासाने गाईले आहे. ते महात्म्य ल्याल गेले

साधनसंपत्तीचा ऋषिमुनीचा अभिमान आमच्या युगेपीय वैभवाच्या मोहाने लोपला. याचे कारण भीक्षुराचार्यांच्या निरुपगाग्रमाणे मने कमकुवत झाली हेच आहे. मनो दीर्घत्यामुळे आमच्या धर्मात मनाला समाधानकारक साधनेच नाहीत असा मूर्खपणा सर्वत्र पसरला.

वास्तविक गायत्रीमंत्र हा मनाला शांति देणारा आहे हे लक्षात येईनासे झाले. भगवान् मनु सांगतो-‘गायत्रीचीच

वेवळ उपासना करणारा निवेदी ब्राह्मणाहून भेष्ट आहे. एक कोटि गायत्री जपाने जे जे इच्छावे ते मिळते’ असेहि एका ठिकाणी म्हटले आहे.

गायत्री निरसरासाठी जगद्वय करते, हे नगरेच आहे. याचरिता एक सत्य कथा लिहून हा लेख श्रीगानुदेवानंद चरणी वाहणार आहे.

श्रीशिवाजीचे स्वराज्यभूय धुळीला मिळाले त्या पेडवाईतल्या पानिपतच्या अतिरच्या युद्धात झालो भारतीयांची कत्तल झाली मोठी धावपळ मानली. त्यावेळी एक तरुण ब्राह्मण सैन्य पानिपतहून परतला. पराभवाच्या निराशेने त्याचे मन सुत झाले. एकत्रच वणवण हिंडत असता विचार सुरू झाले-

मी ब्राह्मण असून आजवरचे आयुष्य सदाचार सोडून फुगट घालविले. कसे माहि होणार ! आत्मकन्याण साभा ययाची वेदविद्या मजजवळ नाही, मी असाच एक दिवस मरून जाणार. काय करू श्रीहीरी दयाळा ?

निराशेच्या पोगीच स्फूर्ति झाली. मला गायत्री मंत्र येत आहे. मी गायत्री मातेची सेवा करणार. निडता हिंडता तो ब्राह्मण गोदारपीच्या तीरी कोट्टर नावाच्या गावी आला. ते रमणीय स्थान चघून येथेच निरंतर रहावे असे मनात ठरले

नित्याची गायत्री सेवा सुरू झाली. ब्राह्ममुहूर्तावर स्नान करून जपला बघावे. तो दुपारी चारा वाजेपर्यंत सांग्वा पुढाले मंत्रावर पाव २३०

देहान आत्मा ही सत्य वस्तु आहे, तशी बाह्य जगात परब्रह्म ही सत्य वस्तु सर्व ऋतूपाणी आहे. त्यावर अलंकाराचे नामरूपाप्रमाणे नामरूपात्मक सृष्टि आरोपित आहे. हे सर्व जगत् ब्रह्मस्वरूप आहे. यालाच सर्वभूती भगवद्भाव असे म्हणतात. हे जे उत्तमोत्तम परमात्म रहस्य तेच या ओवीत श्रीएकनाथ महाराज सांगतात. ही सर्वात्मभावाने केलेली पूजा आहे. यात पूज्य, पूजक इत्यादि भेद नाहीत. या दिव्यपूजन आत्मस्थितीत अथवा ब्रह्मास्थितीत नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त असे अथवा ब्रह्माधिष्ठान एकमेवाद्वितीय असे आहे. त्यावरील अभ्यारोपित नामरूपात्मक जगाचा नाश न होता तत्संबंधी सत्यत्व सुद्धीचा समूळ लोप होतो. ह्यालाच नित्य निराविशयानंदप्राप्ति व दुःखाची अत्यंत निवृत्ति म्हणतात. हेच सच्चिदानंद रूप होय.

श्रीएकनाथाच्या हरीपाठात असे म्हटले आहे की—

सद्रूप ते ब्रह्म, चिद्रूप ती माया ।

आनंदी पदी जया म्हणती हरि ॥

सत्यद निर्गुण चित्यद निर्गुण ।

सगुण निर्गुण हरि पायी ॥

आक्षी भाति प्रिय ऐसी पदं तिन्ही ।

एका जनार्दनी तैंचि क्षाले

अशा प्रकारे हे उत्तमोत्तम, एकनाथी भागवतातील रहस्य शब्दांने समजले, पण श्रीएकनाथानी जसे ते आपल्या जीवनात मुरविले तद्वतच आज ती प. पूज्य महाराजांच्या जीवनात या ओवीचा पुरेपूर प्रत्यय अनुभवास येतो व म्हणूनच श्रीमहाराजांच्या जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडविणारी ही ओवी माझ्या डोळ्यासमोर नाचू लागली. असा एकात्मभाव झालेले थोर महात्मे, थोर विभूति आज आपल्या दर्शनाने जनतेला पुनीत करीत आहेत. सताचे मोठेपण आपण सामान्य जीव कसे ओळखणार? त्याच्या हृदयाची खोली आपणास कशी कळणार हे तर राखेच, परंतु तरीही त्याच्या सहवासात राहण्याने माझ्या पूर्वसुकृतात ज्यांना लाभते त्यांना त्याचे जीवन खूपच दिव्य आहे, निरपेक्ष आहे त्याची गंगी अनुभवाने येऊ लागते.

ती-परम पूज्य गुळवणी महाराजांच्या दिव्यत्वाचा परि मल आता किती दूर असण्यात पसरलेला आहे !

त्या सुगंधाखडे पूर्वसुकृत असलेले अनेक भाविन ओढले जात आहेत. पाणपोई पालावी तद्दत्त प. पू. महाराज भाविनाची तद्दान भागविण्यासाठी तृतीचे अमृतपात्र हाती घेऊन बसले आहेत.

तुम्ही कसेही असा, तुमच्या दोघासह तुमचा स्वीकार करून, तुम्हाला दिव्य शक्तीचे दान एक ईश्वरभाव ठेवून व ईश्वराचे कार्य समजून ते अव्याहतपणे करीत आले आहोत.

एक अर्घ्या तपापूर्वी ती. प. पू. महाराजांची गाठ पडण्याचे भाग्य मला लाभले. दिनांक १९ मे हा तो दिवस ! त्यावेळी प्रथमदर्शनीच त्याची कल्पना आमच्याभारव्या अन्न जीवांना कितीशी येणार ! परंतु हळूहळू ती कल्पना येऊ लागली.

‘सहज बोलणे हितोपदेश’ ह्या उत्तीप्रमाणे त्याचेकडे जाऊन थोडा वेळ जरी बसले तरी इतरांशी व माझ्याशी बोलतानादेखील पुष्कळ गोष्टीवरून त्याचा वैभवाव नम्र झाला असला पाहिजे व एका ईश्वरादिवाय ह्या चरणच सुट्टीकडे पाहताना त्याचा दुसरा कोणताच भाव नसला असे कळून आले.

असेच ते एकदा म्हणाले होते की, “सेवा करताना असा भाव ठेवावा की सारे जग उपास्य असून आपण एकट्याच उपासना करणारे आहो. असे समजून धागावे म्हणजे जे घडेल ती ईश्वराची पूजाच होय. कोणाचाहि मत्सर करू नये. कारण या सृष्टीत एका चैतन्यादिवाय दुसरे काहीच नाही त्यामुळे आपण एका व्यक्तीचा जरी द्वेष केला तरी ते ईश्वराला आवडत नाही व त्यामुळे त्याची पूजा निष्फळ होते. एक ईश्वरादिवाय या जगात काही नाही, तोच नादतो आहे ही भावना वाढविणे हीच त्याची महापूजा होय.” हा गुण ती. प. पू. महाराजांच्या अग्नी पूर्णपणे बाणलेला आहे. ते चुकूनसुद्धा कोणास वाईट म्हणत नाहीत मग मत्सराचे नावच सोडा. अमूक व्यक्ती ना फार चांगली आहे ! अनेक सर्वाविषयी नेहमी ते म्हणत असतात.

तिसरी गोष्ट महाराज सांगून असतात, “कोणाचेही अतःकरण दुखवू नका. सर्वांशी गोड बोल. एकाच्याही अतःकरणास दुःख झाले तरी ते ईश्वरास दुःख देण्यासारखे आहे ” हे ते पुन्हा पुन्हा सांगत असतात. ते लहान असो

मोठे असो सर्वांशी गोष्टच ज्ञेयतात. देहाचा अद्भुत नट झाला की, मनुष्याची होणारी सद्गुण वागणूक ही पूजाच घडत असावी असे सारंगे त्याच्या चालण्या ज्ञेयत्वावरून वाटत असते.

प्रत्यक्षात सतत अशी वागणूक ठेवणारे महाराज हे सर्वनाळ त्या ईश्वराची पूजाच करीत असतात. पण नित्य व नैमित्तिक पूजन करतेवेळी ही ईश्वरार्पण बुद्धीनेच त्याची सारी पूजा, उपासना होत असत. तुळजापूरला, वाडीला, अनेकदा त्याच्याबरोबर जाण्याचा योग आला. सर्व ठिकाणी त्याची महापूजा पाहिली. ती यथासांग तर असतेच, पण एकरूपतेची भावना रोमरोमात भिनलेली दिसून येते. त्यांचे भवमुद्रा बाही येऊन उपासकानां ग्राहक पडतात व श्रीरामकृष्ण परमहंसप्रमाणे ते भावसम धीत भग्न होऊन जातात. हीच गोष्ट त्याच्या गुरुभावनेमुळे दिसून येईल. ते ज्ञान्याच्या इतक्या उच्च अवस्थेला पोचलेले आहेत तरी त्यांची गुह्यभक्ति ही वाढतच आहे.

मोठ्याच्या चरित्रावरून असे दिसते, की ब्रह्मरूपाता आली तरी गुरुभक्ति ही वाढतच असते, तसेच महाराजांचे झाले आहे. 'श्रीवानुदेवनिवास योगाश्रम' हे त्याच्या गुरुभक्तीचे आलेले फळ आहे. या वानुदेवनिवासात आता अनेक चांगल्या गोष्टी घडत असतात. अनेक साधक साधन करून आपला फायदा करून घेत असतात. अनेक श्रद्धवान लोक येथे येऊन राहतात. नामसत्ता, कीर्तने, प्रवचने व भीतरमायणासारखे अनेक चांगले कार्यक्रम होत असतात. लोकांची अरण्याची भूत भागते व पृ. महाराज स्वतः ऐकण्यासाठी बसत असल्याने सर्व वातावरण वसे पवित्र बनते, टर्मनाचा लाभ मिळतो आणि एक प्रकारचा जागृताच आनंद अनुभूत, भाविक श्रद्धावान, आस्तिक, सारे लोक बाहेर पडतात.

आज ऐसी वर्षाच्या तपश्चर्येनंतर श्रीवानुदेवनिवास योगाश्रम ही स्थापन झालेली इमारत त्याच्या सगल्या जीवनाचे गोड फळ होय. याचा उपयोग नितीतरी साधकाना वर्षानुवर्ष होत राहील. त्याचा फायदा घेऊन आपला तिका साचा मार्ग, आपले अंतिम ध्येय की आपले खरे स्वरूप ओळखणे आणि ईश्वरी मत्ता चराचरगत भरली आहे. याचा गंग अनुभव घेणे हेच आपले कर्तव्य होय. आपल्या दिव्य

जीवनाचा अनुभव आणून घ्यावे तोहि अत्योत्तम मार्ग-दर्शकाच्या हातागाली घडणे यापेक्षा अधिक भाग्याची गोष्ट कोणती ! हे सारे आपणास हा योगाश्रम देऊ द्यानेल. पण महाराजांनी ग्राहक दिलेल्या एकात्मरूपतेच्या भावनेने वरावयाच्या पूज्या आदर्श आपल्यापुढे ठेवून तरच ते शक्य आहे.

महाराजांच्या वागण्यावरून आपल्यास शिकण्यासारखे रूपच आहे. मुमुक्षू साधकानी नितीतरी गमरदारी आपल्या वर्तणुकीत घ्यावयास हवी. कोणतेही शिक्षण घेताना त्यांचे नियम टाळलेले असतात. त्याची रचने आपणास पाठ्याचीच लागतात. हे नियम ती-महाराजांचे दीक्षित स्वीकारतांना आपण दुर्लक्षित करतो वागण्याचे नियम दोन प्रकारचे असू शकतात. एक, शरिराच्या शुद्धता, सोपळे, ओपळे इ. दुसरे म्हणजे मनाची शुद्धता, पवित्रता, शुद्धपणा सोडून वागणे. मनाच्या सुधारणेकडे अधिक लक्ष द्यावयास हवे आपले नेलेणे नम्र, अहंकाराद्वि व मित असणे जरूरीचे असते.

'साधुनी अद्भुत दुजा सर्वाभुती भावो माझा' ह्या श्रवणाचा आदर्श आपल्या जीवनात उतरविणारी महान-सताची वागणूक पाहिली की, आपण काय घ्यावयाचे ? त्याकडिता कोणता प्रयत्न घेला पाहिजे ? हा प्रयत्न करणे तरी आपल्या हातात आहे का ? असे अनेक प्रश्न सामान्य माणसापुढे उभे राहतात. आपल्या जीवनात त्यांचे अगंच गुण उतरविण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे शक्य सारे लक्ष घेणे पाहिजे. सिद्धाची जी लक्षणे ती साधकानी अग्री उतरविणे हाच त्याचा गंग अभ्यास असतो.

आत्मस्वरूप ओळखण्यावर कोणती अवस्था येते व कोणते गुण प्रगर्भने ग्राहक शिष्ट लागतात त्याचे चित्रण करीत लेखात आहे. त्याच्या जीवनाचे चिंतन म्हणजेच आत्मचिंतन होय. विचार करता करता आपल्या जीवनावर तोच ठसा उमटवता, आपल्याला जितके घेता येईल तितके घ्यावे हाच प्रयत्न लेखाचा उद्देश आहे.

ही एक छोटी पूजाच आहे असे मानून हे सारे त्यानीच दिलेले कपालेकणीच साहित्य घेऊन वेलेली ही पूजा श्रीमहाराजांनी गोष्ट मानावी. हीच त्याच्या चरणी नम्र प्रार्थना !

सताचे मोठेपण आपण सामान्य जीव तसे ओळखणार !

हिमालयापेक्षा उचुंग हे पुरुष श्रेष्ठ ! त्याची उंची पहावयास जावी तो तो मति कुठीनच होते. हृदय अत्यानंदाने व आदराने ओतप्रोत भरून जाते आणि वाहते. सूर्यासारखे तेजस्वी तपश्चर्येचे, चंद्रासारख्या अमृतमय, आल्हाददायक

सुमधूर वृत्तीचे, महासागरासारख्या अथाग, अगम्य अशा खोलीच्या परमपूज्य श्रीसद्गुरु महाराजांच्या अस्तित्वाने आपले जीवन अंतर्बोध्य भरून जावे. हीच आपल्या जीवनाची कृतार्थता, परिसीमा होय.

॥ श्रीगुरुसमर्पणमस्तु ॥

— क. द. जोगी, बी. ए. (ऑनर्स)

दिव्यत्वाची जेथ प्रतीती तेथे कर माझे जुळती !

परमपूज्य वदनीय गुळवणी महाराजांचा व माझा परिचय होऊन एक तपावर काळ उलटला आहे. प्रथम परिचय झाला तो एका मनोः अवस्थेत अभ्यासात पदोपदी येणाऱ्या अर्धवणी वाढत होत्या. मन एकाग्र होत नव्हते. एक अनोखी बैचनी घाटत होती-परंतु खरे म्हणजे एका अर्थी हा प्रगतीचाच झाल होता असे आता म्हणायला पाहिजे. माझे बयोवृद्ध कोही व आमच्या कुटुंबाचे हितचिंतक मान्यवर गो. वा. मराठे ह्यांना मी माझ्या शका विचारल्या. त्यांनी मला परम पूजनीय महाराजांचे नाव व पत्ता सांगितला. त्याचा व महाराजांचा परिचयही मोठ्या गमतीचा झाला होता. त्यांना गुरुभेटीची आत्यंतिक तळमळ लागली असताना स्वप्नात महाराजांचे दर्शन होऊन-२० नारायण पेठ, पुणे २, हा पत्ता सुवाच अक्षरात लिहिलेला दिसला. नाव व पत्ता मिळाल्यावर जणू अमोल ठेवाच सापडल्याची मला भावना झाली. मन घात झाले. मामला पुढला विचारही न करता, आपल्या पात्रापात्रतेचा मनात एवढाही किंत्तु न ठेवता-मिळालेल्या पत्त्यावर पत्र टाकले. आलेल्या पत्रांना आपल्या सुवाच व वळणदार अक्षरात उत्तर लिहिण्यात महाराज जराही दिरगार्द करीत नाहीत. मला स्नेह उत्तर आले, एका थोर लोकोत्तर व्यक्तीचे हस्ताक्षरात उत्तर आलेले पाहून मी अक्षरशः नाचलो. पत्रात

अति विनयाने होईल तितकी मदत करण्याचे आश्वासन होते. पत्र आल्यापासून गुरु भेटीस आत्मा किती आनुरतेने तळमळत असतो त्याची कल्पना माझ्यासारख्या असंख्य साधकांनाच येईल.

माझ्या आयुष्यातील सुवर्णक्षण जवळ आला. एका निराळ्याच ओढीने मी पुण्यास आलो. जीवाशिवाची भेट झाली. मातेच्या वास्तव्याने स्वागत झाले. लहान बालकाच्या निर्व्याज हास्याने स्वागत झाले पौर्णिमेच्या चादण्यात दुधाने न्हाल्यासारखेच पवित्र व सुलदायी वाटले. प्राथमिक चौकशी होऊन दोन दिवसांनीच टीका समारंभ पार पडला व यक्षिणीची कांदी फिरवावी असा आमूछात्र बदल चिंता-विचारात-आचारात झाला. मी माझा नव्हतोच. दोन अडीच तास स्वर्गीय ध्यानंदात पोहत होतो. अगात विद्युत्प्रवाह मुरू व्हावा अशी चालना मिळाली. डोळे उपटले तो मस्तक गुरुचरणावर विसावले होते. महाराजांचा अनुग्रह झाला व पुनीत झालो. काय वाटले-काय झाले हे शब्दात वर्णन करण्यापलीकडे आहे. शब्दच अपुरे आहेत. ह्या मार्गात कडक बघने नाहीत. विविध गंडाचा आमह नाही. थापण आचरत अडलेला मार्ग बोट धरून नीट व्यवस्थित मार्गावर आणला जातो. ईप्सित देवताचा धावा मुकर होतो. यमनियमाचे पालन व्यवस्थित होते. बैठक स्थिर होते.

सरायैरा धावत असलेले मनोविचार स्थिरावले जातात. ध्यान धारणा विनासायास होते-बरे, काही काळाने खड पडला तरी पुनः अभ्यास सुरू झाल्यावर मार्गील अवधानातून एतस्य अभ्यास पुढे सुरू होतो

मार्गदर्शन झाले. प्रगति त्याची त्याने करून घ्यावयाची आहे. मग आलेले दोन तीन शिक्षि अनुग्रह कथन केले असता अमस्तुत होणार नाही असे वाटते.

काही शारीरिक उपाधींचा भोग भोगीत असता मन तळमळत होते गुरुदर्शनाकरता. जवळ जवळ महिनाभर भेट नाही की दर्शन नाही. एका सायकाळी ह्या अर्गात-कतेची परमावधी झाली व मन फारच बेचैन झाले कितीही घ्रास झाला तरी महाराजाना भेटावयास जाण्याचा निश्चय घरात रोदून दाखविला. परंतु सर्वज्ञ गुरुमाऊलीलाही आत हाक ऐकू गेली व त्याच दिवशी सायकाळी महाराज माझ्या घरी विचारपूस करण्यास प्रत्यक्ष दत्त म्हणून हजर. अरेरे !-केवळ माझ्या दौर्बल्यामुळे ह्या महारम्यास माझ्या घरी येण्याचा त्रास सहन करावा लागला मी हा चमत्कारच समजतो. किती बरे वाटले असेल ह्याची कल्पनाच केलेली नही. पुनः सांगायचे काय, की मुद्दाम नाही आलो, तुमची बरेच दिवसात भेट नाही म्हणून ह्या बाजूस विचारवयास आलो. होत्र्यात अधू उभे राहिले माझ्यासारख्या दीन पामरा-करता केवढा हा त्रास ! अस्तु दुसरा अनुभव ह्यापेक्षाही मनोश आहे

आतड्याकडील मुजेमुळे मला भयंकर पोटादुखी लागली होती. जीव तळमळत होता. डॉक्टर वगैरेचे उपचार चाटू होते सर्व शारीरिक तपासणी होऊन अपोडिकम वाटल्याचे निदान डॉक्टरानी केले व ऑपरेशनचा दिवस ठरवला. घरातील सर्व जणानी तयारी केली एकसरे वगैरे काढून रोग निदान निश्चित झाले. परंतु अतर्मेन मा ! महाराजाना भेटावे असे सांगत होते भास्ते कोणीच ऐकून

घेण्याच्या मनःस्थितीत न होते. परंतु दृढ निश्चयाने महाराजाची परवानगी घेतल्याशिवाय ऑपरेशन करून घेण्याचे मी साफ नाकारले व महाराजाच्या भेटीस गेलो. मवाळची पूजाअर्चा चालू होती नेहमीच्याच उत्साहाने व प्रेमळपणे स्वागत झाले डॉक्टराचे म्हणणे सांगितले महाराज हसले म्हणाले, कापापापीशिवाय डॉक्टराना काय दिसतय व सुचतय ? -तुम्ही मी सांगतो ते करा-रोज थोडा वेळ शीर्षासन करा व मग महिन्या-दोन महिन्यांनी डॉक्टराना दाखवा अपेंडिक्स वगैरे असलाच तर पाहा म्हणावे ' गुरुवाक्य प्रमाण मानून त्या दिवसापासून आजपर्यंत रोज नियमित शीर्षासन करीत आहे. एवढी त्रिवस पोटा दुखले नाही की अपेंडिक्स वाढले आहे ही भावना नाही-आमचे डॉक्टर अजूनही मला ऑपरेशन देऊनवर नेण्याची भाषा करीत आहेत. निचारे डॉक्टर ! त्यांना काय कल्पना की काही काही वेळा भौतिक शास्त्रे ह्या प्रकारच्या कृपादृष्टीपुढे दुबळी ठरतात व अतर्क्य, जनाकल्पीय असे चमत्कार अनुभवास येतात.

शीर्षासनाचे नुस्ते निमित्तच असे मी मानतो. माझ्या वरील त्याच्या कृपाप्रसादाचेच हे चिन्ह आहे अशी माझी भावना आहे.

अद्या प्रकारचे कितीतरी अनुभव वर्णावे ! मनात अनेक शकाकुशला उद्भवल्यात व त्याचे निरसन आपोआपच होत असते. त्याला वादविवाद करण्याची जरूरीच बाधत नाही. अनेक कठिण समस्यांची उकल केवळ महाराजांच्या निशापूर्व स्मरणाने झालेली आहे.

अद्या दिव्य विभूतीच्या सहवासात आयुष्यातील एक तप गेले मनाला खेद एवढाच होतो की एकसारखा सहवास मिळत नाही-पण असे तरी का म्हणावयाचे ! आठवण केल्याबरोबर महाराजांच्या सात्त्विकाचा भास होतोच व पुढील काव्य पत्तीची सत्यता मनाला पटते-
दिव्यत्वाची जेथ प्रतीती, तेथे कर माझे जुळती ॥

प्रभु के पास आने वाले चार प्रकार के बड़े जा सकते हैं। अर्थात् अर्थार्थी, आर्त, इष्टापूर्त अथवा जिज्ञासु। प्रभु के सान्निध्य से और कुछ न सही तो कम से कम अर्थार्थी ब्रह्मके से बच जाता है, आर्त को समाधान मिलता है तथा इष्टापूर्त को प्रोत्साहन। जिज्ञासुओं पर उनकी विशेष दृष्टि रहती है। अधिनारी मिल जाने पर साधक की प्रगति ने साथ साथ उनके मापदण्ड दृढ़ और आमिन् होते जाते हैं। उनका उपदेश आनन्दित वार्तालाप का रूप धारण कर लेता है। वे समयानुसार अपने गुप्त से गुप्त रहस्य भी प्रकट करने लगते हैं। इस स्थिति के उत्पन्न होने पर ही प्रभु के महान् स्तर का सच्चा अनुमान लग पाता है। शनैः शनैः साधक और साधक में सामीप्य एवं सायुज्य स्थापित होने लगता है तथा अन्ततोगत्वा बाह्य स्वर्णादिरूपी अन्तर की समस्त शृङ्खलाएँ छिन्नभिन्न हो जाती हैं। तब द्वैत विलीन होता है और एकत्व का प्रत्यक्ष अनुभव होता है।

आर्द्र हृषण प्रज्ज्वलित नहीं हो पाता, शुष्क के लिए स्पर्श आवश्यक होता है। तथा पेट्रोल व हाइड्रोजन सरीखे तीन पदार्थ दूर ही से भभक उठते हैं। ऐसा ही विभाजन साधकों का भी होता है। इस कारण से, यद्यपि अपनी ओर से प्रभु सभी के लिए उदार है, तथापि हमें यह विचारना श्रेयस्क है कि क्या हम उन तक जाने के योग्य भी हैं। उनके अनुग्रह को पाने और उसे सञ्चित रख सकने के लिये यह परमावश्यक है कि हम न्यूनतम प्रयास तो करें ही और तब उनके समीप जायें।

प्रभु का विश्वास है कि प्रत्येक व्यक्ति का पारमार्थिक पथ उसके अपने प्राकृतिक धुकाव पर निर्भर रहता है।

अतः उसने प्राकृतिक चान को विनसित होने के लिए उसको शङ्खीय परंपरा के अन्तर्गत पूर्ण रूपेण स्वच्छन्द रूप से उठने देना चाहिए। ऐसा करने से समय पाकर उसका अपना मार्ग स्वरूप से स्वयमेव शलङ्घने लगता है। इस कारण साधनाओं की तुलना सर्पना निरर्थक है। सभी साधनाये समान प्रयास चाहती हैं। यहाँ हमें तितली से पाठ लेना है। यह परेक प्रथम रेंगने वाला कीड़ा होता है। उसके आठ जोड़ी पैर होते हैं, काटने वाले मुट अग्रव्य होते हैं और यह पत्तियों को खा पा कर बढ़ता है। बढ़ते पर यह अकर्मण्य ही जाता है और अपने को एक खोल में प्रन्द कर लेता है। तब इसके सभी अवयव परिवर्तित होने लगते हैं। सिङ्क कर यह आधा रह जाता है। पजे केवल तीन जोड़ी रह जाते हैं। काटने के स्थान में चूँने वाले मुट अवयव हो जाते हैं और इसके पर नित्रल आते हैं। इतना घोर परिवर्तन क्या बिना कष्ट के साध्य है? माति भौति की तितलिया को क्या एक जैसा कष्ट इस किया में नहीं होता होगा? यदि रेंगने वाले कीट की पतंगा होना है तो वह किसी भी जाति का क्या न हो, उसे परिवर्तन किया का कष्ट तो सहना ही पड़ेगा। इसी प्रकार मनुष्य को यदि परम पद प्राप्त करना है तो कोई भी साधन क्यों न हो, भारी तपस्या तो करनी ही होगी।

हमारे प्रभु पुष्टि करते हैं कि भक्ति तो सभी साधनों का फल है। सामान्यरूप से भक्ति से नाम जप समझा जाता है। यह तो साधन मात्र है, परन्तु इसने अभ्यास से जो अवस्था प्राप्त होती है, यह परा भक्ति कहलाती है और यह सभी ही साधनों का निर्दिष्ट स्थान है।

— अज्ञात

भक्ति

— एक जीवन दर्शन

भक्ति हे एक स्वतंत्र दर्शन आहे. तो एक दिव्य अन् भव्य व मनोरम असा विचार प्रवाह आहे. माणूस ज्या वेळी जन्माला येतो त्यावेळी तो इच्छा, आकांक्षा, भावना, विकार यांचे सुप्त सत्कार घेऊन येतो व या सर्वांचे मन हे केंद्र आहे असे मानसशास्त्रवेत्ते सांगतात. माणसाचे मन ही एरोगर एक भजब वस्तू आहे. या मनामुळेच विचार केल्या जातो दैनंदिन व्यवहारात अनेक गोष्टी कराव्या लागतात. त्यात काही भल्या तर काही बुर्या असतात व त्या सर्वांचा उसा मनावर उमटत असतो. पुढील वेळा या वाईट गोष्टींचे प्रान्त्य होते व त्याचाच पगडा मनावर जास्त प्रमाणात बसतो. जसा घरात कचरा बराच साठला की घराची शोभा, पावित्र्य या सर्व गोष्टी दूषित होतात, मनाची अगदी तशीच अवस्था होते. मनही अशा प्रकारच्या कचऱ्याने भरून जाते व त्यामुळे त्याचे शुद्ध, पवित्र व भगल स्वरूप झाकून जाते.

चित्तन रणे हाही एक मनाचान भाग आहे. या चित्तनरूप कार्यमुळे या मनालाच 'चित्त' असे म्हटले जाते. हे चित्तनही विविध प्रकारचे असते. या चित्तनात स्वतः चा व स्वतःच्या हिताचा (शाश्वत हिताचा) जवळ जवळ विचार नसतोच. हे चित्तन शेजाऱ्याविषयी, नाते वाड्काविषयी, मित्राविषयी, गाऱ्याविषयी, देशाविषयी तसेच जगाविषयी चालू असते व त्यातही दोष दर्शनाचीच दृष्टि असते यामुळे आपल्याला स्वतःबद्दल पहायला वेळच

मिळत नाही. पण या अशा प्रकारच्या विविध चित्तनाने मनाची शक्ति खर्च होते. या सर्वांचा ताकल्याने असा परिणाम होतो की हे चित्त मलिन होते. या मलिन चित्तात त्यामुळे सुविचाररूपी मूर्त्यांचे किरण चागल्या रीतीने पडत नाहीत. त्यामुळे व्यक्तीच्या जीवन प्रवाहाला वेढे-वाकडे वळण लागते. चित्तात सतत अशिवाचाच उसा उमटायला लागल्यावर शिव, सुंदराकडे आपण जाणारच कसे? अशा रीतीने माणूस ईश्वरापासून - आपल्या मूल स्थानापासून - वेगळा होतो, त्याला विस्मरतो. एका पायरीवरून पसरल्याबरोबर तो इतर सर्व पायऱ्या वरूनही घसरतो

यासाठी मनःशुद्धि किंवा चित्तशुद्धिची आवश्यकता शास्त्रकारांनी सांगितलेली आहे. पण ही चित्तशुद्धि कशी करावची हा प्रश्न आहे. यासाठीच सगुणोपासनेची निर्मिति झाली आहे. सगुणोपासना ही एक अत्यंत शास्त्रीय कल्पना आहे व ही कल्पना ज्या आपल्या पूर्वजानी शोधून काढली त्या पूर्वजांचे जेवढे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. मलिन चित्त व्यक्तीच्या चित्तशुद्धीसाठी इतकी कोणतीही समर्पक योजना नसेल ! या एका कल्पनेने अनेक कल्पनांचा समावेश झालेला आहे मलीन चित्त शुद्ध करणे ही अत्यंत कठीण गोष्ट आहे. निगुण निराकार ईश्वराची कल्पना या मनाच्या अवस्थेत मनात दृढमूल होणेच शक्य नाही.

सुंदर मूर्ति हा त्या अलौकिक शक्तीचा साकार जगतार आहे सगुणमूर्ति व तिन्यामुळेच सगुणोपासनेचा अशा गीतीने अविष्कार झाला निर्गुणोपासना ही रूपना भक्तीही रम्य असली तरी ती करावया अत्यंत कठीण आहे ज्याच चित्त अनेक टिकाणी गुंतले आहे त्याचे मन जे नाही दिसत नाही तिथे एकाग्र कसे होणार ? सगुणोपासना ही स्वसामंत नव्हे ती एक अत्यंत गाम्भीर्य कल्पना आहे भगवन्मूर्तीशिवाय प्राथमिक अग्रस्थेत चित्तसंगम्य शक्य नाही व त्याशिवाय चित्तशुद्धि होणेच शक्य नाही

उपासनेसाठी असलेली मूर्ति त्या सर्व गुणसंपन्न प्रभूच्या गुणांचे निधान आहे. ही भावना सतत प्रयत्नातून दृढ होते. गीतत हीच कल्पना भगवान् श्रीकृष्णानी अनेक वेळा सांगितली आहे 'मयावेश्य मनो ये मा, मयिचानन्य योगेन' 'भक्तित्व्याभिचारिणी', 'मय्यावक्तमना पार्थ,' 'ममना भव मद्रक्ता मयाजा मा नमस्कुरु,' 'मा च याऽव्यभिचारेण भक्तियोगो न सेवत,' 'मय्येव मन आधत्स्व, इत्यादि श्लोकांत भगवतानी ही गोष्ट जावजून सांगितली, पुढा पुढा सांगितली यातीज हेच रहस्य आहे अगुणोपासनेने ऐश्वरीय गुणाविषयी व ईश्वराविषयी प्रेम निर्माण

उदात्तीकरणासाठी भक्ति वरण्याशिवाय अन्य मार्गच नाही म्हणून भक्ति करावया पाहिजे पुष्कळांना वाग्त भक्तीची गंगारार आवश्यकताच राह्य आहे ? मी माझे कर्म करीन प देव त्याला योग्य तो न्याय देईल कदाचित् हे हाऊ गारुडगी, पण कंयळ त्याने चित्त एकाग्र होणे त्याचा विकास होण या गोष्टी होणार न हीत म्हणून या गोष्टीसाठी भक्तीचाच आवश्यकता आहे

त ज्ञानान्या दृष्टीने विचार केला तर या जगात दा त वे जाहेत 'Matter आणि Spirit,' किंवा 'Self आणि not Self' जथया 'प्रकृति आणि पुष्प' या ज्ञानानी त्याचा उद्देश्य वेगळ जातो परंतु यांच्यात एक 'Higher Self' किंवा ज्याला 'उत्तम पुष्प' म्हणता तो मानण्याची प्रकृति आहे याला गीतच दा सांगत आहे

'उत्तम पुष्पस्वरूपं परमा मेतुदाहृत । तत्प्रचित्तं व्यावर्त्तय स प्रमत्स्याच्चा विचार करू लागतात त्यावेळी या 'Self' च ज्ञान अत्यंत आवश्यक आहे या 'Self' न किंवा नीचाला जर Higher Self उत्तम पुष्प बनवयच असेल तर भक्तीशिवाय तरणोपाय नाही

टहले आहे.

विश्वात विश्वभराला पाहण्याची एकदा दृष्टी आली की त्याची सृष्टि सपूर्णपणे बदलते. ही सृष्टि माझ्या उपभोगा-
करिता नाही असे त्याला वाटायला लागते. ही दृष्टि
येण्यापूर्वी तो सृष्टीसडे उपभोगाच्या किंवा उपयुक्तता
वादाच्या दृष्टीने पहात असतो. पण आता त्याचा हा
डोळा सपूर्णपणे बदललेला आहे. तो आता भोगवादी
राहिलेला नाही तर तो भक्तिवादी झालेला आहे. यावरून
कल्पना येईल की भक्ति ही एक जीवनवृत्ति कशी आहे
माणसाची ही दृष्टि एकदा बदलली की ती केवळ या जगा
पुढतीच बदलत नाही तर वासनासदे, निरासकादेही तो
वेगळ्याच दृष्टीने पहातो. माणूस वासनाशून्य कधीच
होऊ शकत नाही. जर तो वासनाशून्य झाला तर त्याला
माणूसच म्हणता येणार नाही. या स्थितीत वासना या
वासनारूप राहातच नाहीत. आपण अपूर्ण आहोत. आप
त्याला काहीतरी हवे आहे अशी अस्पष्ट भावना म्हणजे
चामना. चामनेत स्वतःच्या अपूर्णतेची जणीत असते व
त्यामुळे उत्तम होणारी अस्वस्थता या दोन गोष्टी वासनेत
असतात. म्हणून वासना निर्माण होणारच, परंतु त्या
वासना सपूर्णपणे बदलल्यास असतात. त्याचे उपद्रवकारित्व
ह्याला गेलेले असते. इतकेही करून वासना राहिल्या तर
त्या देवाच्या आहोत असे भक्त समजतो.

परंतु केवळ चित्तप्रामय, चित्तशुद्धि, चित्तविश्राम आणि
भावनाचे उदात्तीकरण इतक्या गोष्टी झाल्या म्हणजे भक्तीची
परिपूर्णता झाली असे होत नाही हा भक्तीचा एक भाग
झाला. भक्तीचा दुसराही एक अत्यंत महत्वाचा भाग आहे.
त्याशिवाय भक्ति पूर्ण होत नाही. किंबहुना हे भक्तीचे
दोन पय आहेत. एक अंतर्भक्ति व दुसरी बहिर्भक्ति.
अंतर्भक्ति ही वैयक्तिक अमते व बहिर्भक्ति सामाजिक
असते. या भक्तिमय जीवनात जितके चित्तशून्याचे महत्त्व
आहे तितकेच बहिर्भक्तीचीही महत्त्व आहे. आपल्या मर्मे
सतामध्ये भक्तीचे हे द्विविध रूप जाणवते. मरा सत
केवळ टाळकुन्या कधीच असत नाही, म्हणूनच सतानी
कधीही समाजाना त्याग केलेला नाही. कारण बहिर्भक्तीचा
समाज हा जाणार असतो. कारण अंतर्भक्तीने एकदा दृष्टिकोन
बदलल्यावर त्याची वृत्ति काही वेगळीच होते.

‘भक्त तद्विश्व यदचति देवाः’

असे त्याला वाटायला लागते.

पण बहिर्भक्ति म्हणजे काय ? विश्वात सगळीसडे विश्वभर
आहे, मग तो सर्गामध्ये आहे. जर तो सर्गामध्ये आहे तर
मग माणसे अशी लाचार, दीन, दुःखी का रे असावीन ?
समाजात सात्विकता का दिसत नाही ? म्हणून समाजात
सात्विकता वाढविणे, मस्कारिता निर्माण करणे, ईश्वराविषयी
प्रेम निर्माण करणे, पुण्याविषयी आदरभाव निर्माण करणे
याचे नाव बहिर्भक्ति.

जाणत्या साधुसंताना या द्विविध भक्तीशिवाय जीवनात
नाही मारच वाटत नव्हते. याशिवाय जीवन त्यांना अजुनी
वाटत होत. एकदा अंतर्भक्ति दृढ झाली की तिचे गमकच
हे की माणूस मग स्वस्थच राहू शकत नाही. तो लोकांच्या
आपटीनिराशीची खुतीनिंदेची पत्रांचे शरीत नाही. लोकांनी
दिलेली प्रमाणपत्रे त्यांना नवीन असतात. म्हणूनच तुकाराम
महाराज या बहिर्भक्तीत पूर्णपणे गमलेले होते व त्यामुळेच त
‘देव ध्या योगी देव ध्या योगी ।

देव ध्या पुत्रा, देव ध्या पुत्रा ।

नल्गे दका मोल काही ॥’

असे म्हणत परोपरी हिंडले. तुकारामांनी इद्रावणीत
मारी दुःखे तुडवून टाकली व या एकाच ध्येयाने प्रेरित
होऊन वेढे झाले.

श्रीमदाद्यशंकराचार्य आपल्या प्रवर बुद्धिमत्तेने हिमालया-
सारणे होते. बौद्धांचे स्तुतन करताना व अद्वैताचे प्रतिपादन
करताना त्यांच्या बुद्धीची तेजस्विता, धार, प्रसरता पहिल्या-
नंतर आपण जगती स्तिमित होती. व्यवहारात प्रवर
बुद्धिमत्ता ही सूर्यासारखी मानली जाते. तिच्या प्रसरत्वाने
भावनासुपी पुण्य नोमेजने असे दिसते. परंतु शंकराचार्यांच्या
बाबतीत हे सर्व उलटच दृष्टीला पडते. पण हेच शंकराचार्य
ज्यावेळी भक्तिरामाने रागलेले दिसतात, त्यावेळी त्याचे
अंतःकरण काही वेगळच दृष्टीपत्तीला येते व क्षणभर
हिरीरिने अद्वैताचे प्रतिपादन करणारे शंकराचार्य त हेच
काय असा संदेह निर्माण होतो. शानाच्या उच्च भूमिकेवर
गेलेल्या शंकराचार्यांची भक्तिरामाने ओपनलेली स्तोत्रे
ज्यावेळी वाचतो, त्याचरी आपणही तशीच होऊन जातो

“भजेवैभजे मण्डन समस्त पाप गण्डन ।

स्वमत्त चित्त रञ्जन सदैव नन्द नन्दनम् ।

मुपिच्छ गुच्छ मल्लक मुनाद वेणुदस्तक ।

अनङ्गं नृणां नागरं नमामिभूषणं नागस्य ॥ ”

‘अतस्त्वा मयाचं जननि जननं यातुममं वै ।

मृदानीं मृदणीं निरं निरं भवानीति जगत् ॥ ”

“परमेश्वरं नमो भजे पादुरङ्गम् ॥ ”

अशा प्रकारच्या स्तोत्राच्या शब्दपूर्ण पंक्ति वाचल्यानंतर

‘जानादेव तु वैज्यम्,

‘यदहरेण विरजेत् तदहरेण प्रयजेन ।’

अशा प्रकारचे प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्राचार्यांच्या निरनीतही केवढी महान अनुभूति मित्रहनुना शास्त्राचार्यांचे जीवन म्हणजे निरति व अनुरति यांचे सुमनुर मीलनच

म्होत्रान रंगले शास्त्राचार्य नाही वेगळेच भावतात. भगवताशिवाय माझे स्वतः अस्तित्व राहूच शकत नाही अशा प्रकारचा केवळ द्वैताचा मिश्रित प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्राचार्यांनाही स्वस्थ बसवले नाही. संपूर्ण देवभर हिंदू. माणसातली देवी शक्ति जाणून घेऊन त्यासाठी चार दिशांना चार मंडाची स्थापना केली. ज्या दशिरामाचे भगवत राहानो ती शरीरे निस्तज व लोचन राहाना कामा नये. यासाठी आसेतु मिमालय हिंदू. वस्तुतः त्यांना काय मिळायचे होते ? दुसरे त्यांना नाहीही मिळायचं नव्हते. त्यांना ईश्वराचे काम करायचे होते त्रिमूर्त्या दिव्यतेची नू आठवण, ही गोष्ट त्यांना करायची होती

अशा प्रकारे ही भक्ति त्रिविध रूपानेच पुरी होते. एवच भक्ति याचा अर्थ भगवताशी एकरूप होणे, त्याला चिक्कून राहण असा होय. जीवनातल्या प्रत्येक गोष्टीत ही वृत्ति कायम ठेवली पाहिजे. ‘आपल्या सर्वां वासना, सकल, वृत्ति सर्व त्या दृष्टीमुळे होत आहेत असे प्रामाणिकपणे वागवला हवे व याचेच नाव भक्ति होय. या भक्तीच्या बागेत नेहमी प्रेमाचा सुगंध दखळत असतो व तो लोचविलक्षण असतो व एकादा याची गोडी लागली की मग माणूस इतर गोष्टीकडे वळतच नाही किंवा वळलाच तर त्याशिवाय त्याच्या मनात प्रेम निर्माण होत नाही. त्यामुळे आसक्तीही वाटत नाही अशा प्रकारची वृत्ति झालेला माणूस ईश्वर म्हणजे आपले सर्वस्व मानतो. जगात त्याच्याशिवाय त्याला दुसरे काहीही दिसत नाही व यातच तो स्वतःलाही विसरत असतो शेवटी या जगात ईश्वर हीच एकमेव वस्तु शिक्क राहाते अशा प्रकारची वृत्ति झालेल्या भक्तीच्या मनात ईश्वरशिवाय दुसरा काही विचारच नसतो. मोहात निंबा आसक्तीत द्वैत

जमने वस्तु या असूनच तत्त्वज्ञान जमने व त्यामुळे एव अनिर्देशीय ज्ञान मिळतो.

अशा प्रकारची ही वृत्ति निर्माण झाली ती संपूर्ण जीवनव्यापी असते. जीवनाचे सर्व व्यवहार करीत असतानाही ही वृत्ति नशीबी होत नाही. मित्रहनुना ही वृत्ति सर्व रमना प्रेम्हा व मार्गदर्शक होत असते. या वृत्तीचा प्रयोग म्हणजे भक्ती मरणच वाटत मरणानंतर मरणानंतर म्हणतात ‘वाया वाचा मनसा । माझे भक्तीचा पटला ठसा ।

भक्ती नाट्ये दिव्य निशा । भक्तीची दशा या नाव ॥’

(पर भाग)

अशा प्रकारची वृत्ति झालेला भक्त दुःखाचेही स्वागत करतो दुःखाच्या एव वेगळीच असे असे त्याला वाटते मित्रहनुना हे दुःख माझ्या प्रभू माझ्यासाठी पाठविलेले आहे. त्यात त्याचा नाहीतरी हेतु असेल म्हणून तो दुःखाचेही स्वागत करतो, ते आपल्या कल्याणासाठीच आहे असे तो मानतो जिथे प्रेमवृत्ति असते तिथे स्वागत असते तिथे तयार नसते. ज्ञानेश्वर व तुलसीदास यांना दुःख वाटलेच नाही. जिथे आत्मिकता आहे, ममत्व आहे तिथे तयारीला जागाच नाही उरणा ? विवृत दृष्टिकोण झालेल्या व्यक्तींना हे जग वाईट दिसते. ज्यांना जग वाईट दिसते त्यांच्या डिसाणी जगण्याची खरी कलाच नाही असे म्हणणे लागते.

गौडिक दृष्टीने पाहिले तर हे दृश्यमान जगत् सारे आहे. पण भक्तीपूर्ण भावाने पाहिले की जग रोटो ठरते. ईश्वराकडे पक्षाघातेने पाहिल्या लालच्यावर भक्तीला दुसरे काही दिसतच नाही, आठवतच नाही व त्या दृष्टीने हे जग पोटो आहे. वैयक्तिक प्रेमाची उत्कटताही जग विसरल्याशिवाय प्राप्त होत नाही मग जग विसरल्याशिवाय आध्यात्मिक सुख तरी कसे मिळणार ?

अशा प्रकारच्या दिव्य सुखाचा आस्वाद मिळाल्यावर त्याची गोडी नाही वेगळीच असते व तो स्वातुभूतीचा प्रिय आहे तो वर्णना पलीकडचा प्रिय आहे त्याची तुलना कोणत्याही लौकिक गोष्टीशी होऊच शकत नाही.

एवच देवापासून विभक्त न झालेला जो तो भक्त व ही जी वृत्ति तिचे नाव भक्ति होय. ही वृत्ति निर्माण झाली की त्याची दृष्टि बदलते. दृष्टि बदलली की वृत्तीत परव होतो म्हणूनच भक्ति हे एक जीवनदर्शन आहे असे म्हणले

जाने पशुदा देवाशी जखलीस मासली गेली की कमग्रीदी
भीति वाटत नाही. मृत्यूचा डग जीवनातून जर माढायचा
असेल तर त्याला भक्तीची झालर लावायला पाहिजे म्हणून
निर्भयता जागी की तेजस्विता येते व अपूर्णता नाहीमी
होते व यातच सगल्या आनदाची प्राप्ति होते. आनदाचा
डग आल्याजवळ आहे याचा त्याला साक्षात्कार होतो.
जगा तऱ्हेने सर्वेद्रियातून या आनदवृत्तीचा झकार तीन
भक्तीची परिणति होय.

जीवनातही भोगाची वृत्ति बदली की वृत्तीत राज्य
येते, रमणीयता येते, मांदर्य येते. मी मृष्टीवडे सधेन दण
ते भक्तीच्या टोळ्यातून घेते, अशी लोकोत्तर दृष्टि होते
व सर्वत्र प्रभु दर्शनाचा प्रत्यक्ष अंगतो व त्यातच तल्लीनता,
जीवनसर्वस्व याचा लाभ होतो हा लाभ झाला की
उनगची पैसां गहात नाही

‘य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिग तत’

अशी स्थिति होते.

—पादुरगदास्त्री भाटवरे.

श्रीमद्भगवद्गीता पाठशाला,

माधवबाग, मुंबई.

प्राचार्य—तत्त्वज्ञान विद्यापीठ, ठाणा.

मला माहीत असलेला

“ ईश्वर ”

श्रीमद्गुरुदेवाना (श्री. वा. द. गुळदणीमहाराज) यांना हजारां भक्त जाहेत व त्यातला मी एक आहे. जसे असून मुझा मी रोज त्यांना भक्तीभावाने प्रार्थना करितो की,

“ उदंड भग्न तुम्हाला आम्हाला योग पुस्ततां ?

हे ब्रीद रावणे आधी बुद्धी दे गुननायका ”

श्रीगुरुदेवाना हे लहानसे घृतजतेचे फुल वाहतांना मला अतिशय आनंद होत आहे आणि त्याचा श्रीगुरुदेवाना स्वीकार कराना अशी त्याच्या चरणी नम्र प्रार्थना आहे.

रामाने सैन् राधला, तेव्हा स्वार्थीने आपल्या शक्तीप्रमाणे सैन् धवनाला मदत केली त्यातलाच हा प्रसार आहे. कारण श्रीसद्गुरुन्माउलीच्यावर अनेकानी काव्ये केली आहेत त्याची नरोधरी मी काय करणार ? परंतु मी गुरुदेवाचे धरण करून लिहीत असल्यामुळे मला काही शब्दसुग्रीची वाण पडणार नाही. आणि शब्दसुग्रीची वाण पडणार नाही या माझ्या आत्मविश्वासावर विसवून मी गुरुदेवाचे चरित्र लिहीन किंवा शब्दसुग्रीचे टीका उभे करीन, परंतु स्वामी विवेकानंद म्हणतात “ ईश्वर ही अनुभविण्याची वस्तु आहे. हा काही तत्त्वज्ञानाचा विषय नाही. ” त्यामुळे भागभर लिही प्यात नाय स्वस्व मान तरीमुझा माझ्या मनात येते की मला गुरुदेवाना अशी शक्ति द्यावी की त्यायोगे मी जगातील प्रत्येक मनुष्याच्या कानावर श्रीगुरुदेवाचे नाव घाऊ शकेन

जाता गुरुदेवाविषयी मन मोकळे दोन शब्द लिहीतो.

मग मागण २॥ वर्षांपूर्वी गुरुद्वेषा झाली. तेव्हापासून दिवस अतिशय लहान वाटू लागला आहे. दिवस हा हा म्हणता निघून जातो. “ दिवस भराभर जातात असे वाटणे म्हणजे मनुष्य आनंदात आहे. ” हे मानवी जीवनातील मूल्य आहे उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर काही प्रसंग असे घडतात की त्यामुळे मनुष्याला दिवस पारच मोठा वाटू लागतो हे सर्वोच्या अनुभवातील आहे.

मला गुरुद्वेषा झाल्यापासून माझे सर्व जीवनच पालटून गेले. आधी मी सद्गुरूचे पाय दिवावे म्हणून चार ठिकाणी चौकशी केली. स्वामी विवेकानंद यांच्या बेलूर मठात गेलो. तेथे उत्तर मिळाले ‘तुमची तळमळ वाढली की मग तुम्हाला सद्गुरूचे दर्शन होईल.’ हरिद्वार-द्वीपेक्षे येथे गेल्यावर भाद्री नवरात्र ओढ असे की योगी लोक कोठे असतील ? त्याचे कसे दर्शन होईल ? हे असे कावाटावयाचे हे माझे मलाच सांगता या स्याचे नाही. पण जीवनातील अशी ओढ वाढता वाढता मला एक दिवस अचानक गुरुद्वेषा झाली. म्हणजे काय झाले ? असा प्रश्न काहीजण विचारू लागतील त्याला उत्तर एकच की जसे निर्धन माणसाला अचानक लापो म्पयाचे लोंढीचे बघीस मिळावे. त्यातल्याच हा प्रकार आहे. तो अनुभविण्याचा विषय असल्यामुळे मी त्याविषयी काय लिहू ? ते माझे मलाच समजत नाही मी पंच माझ्या व्यवहारी जगात रूपा परक पडत गेला ते सांगतो म्हणजे झाले

जोणनेही काम करावयास च्या त्यात निराशेला जाणाच

राहत नाही अर्थात् आपापल्या वैयक्तिक तर्प करण्याच्या
पत्तीवर या सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत मी एकदम देशाचा
महामंत्री होईन किंवा राष्ट्राध्यक्ष होईन असे म्हणणे वेडेपणाचे
ठरेल मात्र तरीसुद्धा एरवी खानी भाहे री गुरुदेवाचा जर
आशिर्वाद अमेल तर त्या गोष्टीसुद्धा अशक्य नाहीत कारण
त्याची भक्त मंडळी म्हणतात ना ?

“ जी जी उदे रामना अतरात ।

ती ती सदा श्रीप्रह्मी प्राप्त होत ।

भक्ताशी चिंतामणी प्राप्त झाला ।

नमस्कार साष्टांग श्रीवामनाला । ”

मरा काही शस्त्री जागा मिळायी असे पाटत नाही. कारण
गुरुदेवाचे स्मरण झाले की माझा मीपणाचा रूपूर्ण लोप होतो
तर मग आता काय मागावयाचे ? मनुष्याला जीवनात
मन शांति पाहिजे असते ती सपूर्णपणे मला मिळाली आहे
गुरुमाऊलीच्या कृपेने सर्व काही मिळाले आहे मी गुरु
देवाना म्हणतो,

‘ आता मागण काही नाही

तुला आवडे ते ते देई’

असे धर्मदा माझ्या मनाने ठरविल्यावर आपणाम काही
मागावयाचे आहे अशी भावना कमी होणार ?

स्वामी विवेकानंद म्हणतात ‘गुरुच्या काही श्रेणी असतात
त्यामध्ये नुसत्या सक्त्वापाने जे दिक्षा देतात ते अवतारी
पुरुष असतात ’ मला माझ्या गुरुदेवाना नुसत्या सक्त्वापाने
पुण्याद्वारे मुरईच्या त्या यात्रिज जीवनात दीक्षा दिली व
त्यावेळी माझा मीपणा लोपला मग वाचकहो तुम्हीच सांगा
अशा सिद्ध पुरुषांनी जर मुमूर्शू, जार्त व माधनार कृपा
झाली तर त्यांना काही कमी पडेल ना ? मग कथा ईश्वराच्या
शोषात काय फिरता ? आता जास्त काही न लिहिता ज्या ॥
जिह्वासे असेल त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा अशी विनंति
करतो, नाहीतर तुम्ही सर्वज्ञ त्याच्या दर्शनाला गर्दी करात
व मग मला माझ्या देवाची भेट व्याख्यास उशीर होईल

आता शेवटचे गुरुचरणी हेच मागणे आहे,

‘ हेचि ज्ञान रेगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥

— न द जोगेश्वर

श्रीसमर्थांची उज्ज्वल शिकवण

अखंड योग म्हणोनी योगी । योग नाही तो बियोगी ।
बियोगी तोही योगी । योगप्रळे ॥ दास०

श्रीसमर्थांचे चरित्र आणि त्यांची शिकवण याचा आपण जितका म्बोल विचार करू तितका त्यातील रसपरिपाक आपल्या प्रचीतीस येईल. ते चरित्र जितके रसाळ आहे तितकेच स्फूर्तिप्रद आहे सर्व प्रकारची उत्कटता समर्थांच्या बागणुकीत साठविलेली दिसते श्रीसमर्थांचा जन्म जांबेश मराठवाड्यात झाला. अनेक पिढ्यांची रामोपासना समर्थांच्या रूपाने प्रगट झाली. यथाच्या पाचव्याच वर्षा त्यांनी आपल्या वडील बंधूला अनुग्रह मागितला. बय लहान असल्याने श्रेष्ठानी जरा चालूदकल केली. समर्थांना ते मानले नाही. त्यांनी मावठारायाच्या मदिरात जाऊन त्याचे पुढे हट्ट धरला, तीन दिवस उपास घेला. भाकती-राय प्रगट झाले व रामनामाचा उपदेश दिला. श्रीसमर्थांच्या वैगम्याला तर जोडच नाही श्रीगिरिधर म्हणतात— श्रीसमर्थांचे 'धगधगीत' वैराग्य, अखंड एकांताची आवड, जनसंसर्गाचा मनापासून कंटाळा. त्यांच्या अभ्यास काली ते आपल्या मनाला उपदेश करतात—

निघोनी जावे कठिणा वनाला ।

आवड मावे मग पाचनाला ॥

ऋणी करावे जगजीवनाला ।

प्रीति धरावी पदमेवनाला ॥ स्फुट

त्यांना गटक अने वाही आवडतच नव्हते.

उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान ।

उत्कट वैराग्य उत्कट भजन ।

उत्कट योग अनुष्ठान । ठायीं ठायीं

अशी त्यांची शिकवण होती.

उत्कट भक्तीशिवाय परमात्म चरण कर्मळा चित्त दड वने होईल ! घोर अरण्यात जावे आणि अरण्य तहान, भूक विसरून त्या जगज्जीवन प्रभू रामचंद्राला गावे अशी त्यांच्या मनाची पौगुड अवस्थेतील भूक होती किशी! अवस्था नुकतीच भोलाडेल्ली होती. श्रीसमर्थांचा अवतार होता आणि ईश्वरी अचाट शक्तीवरील जे कार्य हाऊ शकणार नव्हते अशा विशिष्ट कार्याकरिताच ह्या अवतार रची योजना होती असे आपणास त्यांच्या पुढील कर्तृत्वा वरून सहज ध्यानात येण्याजोगे आहे. आपला मुलगा वराच वेळ दिसेना म्हणून राणावाईना चिंता वाटू लागली. इकडे तिकडे पाहू लागल्या तो त्यांना एका कोपऱ्यात बसलेला नारायण दिसला. 'अरे भाळा ! अपारात काय करतोम !' असे राणावाईनी विचारताच

'आई, चिंता करतो विश्वाची'

हे त्या लहान नारायणाने उत्तर दिले. ह्या दिव्य उभारात श्रीसमर्थांचे सर्व दिव्यत्व सादरिलेले आहे. इतके लहानपणीच ते विवरूप झाले होते. विश्वाचे कोडे त्यांना सोडवावयाचे होते, लोकांना समाधानाचा प्रवृत्त करावयाचे होते. शारीरिक दुःख हे दुःख नयन स्वताचा

विसर हेच खरे दुःख हे त्यांना समाजाला समजून सांगायचे होते, त्याकरिता धर्मप्रवृत्ति जागृत व्हावयास हवी, पण धर्माचे आचरण स्वातंत्र्यापेरीज, मुराख्याखेरीज सुतरा अशक्य, शिवाय तेही जनमनाची घटण तयार करून चेतन्ययुक्त करावयाचे होते. कामसुख किती तुच्छ आहे हे विचाराने पटाबावयाचे होते.

यय कामसुख लोके यय दिव्य महत्सुखम् ॥

तृष्णाक्षय सुखस्येते कला नार्हन्ति योदभीम् ॥ म-स्मृति त्या जगातले जे कामसुख आहे किंवा स्वर्गात जे मिळते, ते सर्व जरी एकवटले तरी कामाच्या त्यागाने अथवा कामवासनेच्या त्यागाने जे सुख मिळते त्याच्या योडशासुद्धा भरणार नाही. तात्पर्य इतके ते अल्प आहे. त्याकरिता सारासार विचार करावयास हवा.

भीममर्षे म्हणतात—

निराकार जाणावा नित्य । आकार जाणावा अनित्य ।

वास बोलिजे नित्यानित्य । विचारणा ॥

मारी भासे असार । आणि आसरी भासे मार ।

सारासार विचार । गोधून पहावा ॥ (८५)

निराकार असे जे ईशस्वरूप ते नित्य आणि शाश्वत असून हा दिशणारा आकार अनित्य आहे, नाहीसा होणारा आहे. अर्थात साकार अशा आपल्याहून भिन्न असलेल्या प्रत्येक बाह्य पदार्थापासून लाभणारे कृतीदीप्त सुख वाटले तरी अर्ता ते नाशवतच अवस्थाने अधिचारी लोकांला दुःखातच लोटणारे आहे. म्हणून विचाराने आपण विषयाविषयी अनामकच राहिले पाहिजे. सुखाचे लक्षण वर्णन करताना

‘सुख स्वादात्मनोरूपम्’

असे म्हटले आहे आत्माच सुखरूप आहे. हा सारासार विचार नित्य गोधून पाहिला पाहिजे. आणि हेच पहाण्या भाटी व जगाला उपदेश करण्यासाठी श्रीसमर्थ वयाच्या चागल्या वर्षी लज्जमंडपातून निघटून गेले. प्रचंड तपाचरण येते, योगाची माधना पेली. इद्रिय निग्रह योगाच्या अभ्यासापेरीज शक्य कोटीतला नाही. आसन जय व्हावयास पाहिजे जपढ नामस्मरण करणे, चित्तवृत्तीचा ब्रह्मरूपात लय करणे हा योगच होय, भागवतात म्हटले आहे—

‘दान स्वयमो नियमायमश्च धृतानि कर्माणि च मदतानि ।

सर्व मनो निग्रह लक्षणांताः परो हि योगो मनस समाधिः॥
दान, स्वधर्म, नियम, यम, वेदांत श्रवण, शुद्ध कर्मांचे आचरण, नाना प्रकारच्या व्रतांचे आचरण सर्वांचा परिपार मनोनिग्रह होण्यामधेच झाला पाहिजे. भेद्र प्रकारचा योग त्यालाच म्हणायचे की ज्यामधे, ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणी मन स्थिर पावले आहे. ज्यावेळी भिन्नता गावातले लोक त्रास लावयास त्यामले त्यावेळी स्व-स्वैर्वाकरिता त्याने गायिलेली ही गाथा आहे. व या गाथेनेच तो योगारूढ झाला. श्रीसमर्थही तेच म्हणतात—

‘अपट योग म्हणोनी यागी’

आपल्या स्वरूपाचे अलङ्घनितन, अनासक्त बुद्धीने यास विषयाशी वर्तन, आपण असह्य एज्जिनशी ब्रह्मस्वरूप आहोत—झाचे कधीही विस्मरण न होणे झाला ‘योग’ समर्थोनी म्हटले आहे. त्याकरिता अनंत साधने आहेत व तीच टाकळी येथे श्रीसमर्थोनी केली. त्यांना आळस टाकू नव्हता.

आळसे करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥

असे ते म्हणतात.

आळस उदास नागण । आळस परमार्थ बुडवण ॥

म्हणून आळस टाकून त्यांनी १२ वर्षे खंदनासारखा देह क्षिप्तबला. ‘समर्थ म्हणतात—

देवाच्या सख्यत्वासाठी । पाडाव्या जिवलगामी तुटी ।

सर्व अर्थांचे सेवरी । प्राण गोष्टी नेचावा ॥

देव म्हणजे आपला प्राण । प्राणाशी न करावे निर्वाण ।

परम प्रीतीचे लक्षण । ते हे ऐसे असे ॥

देवाचे मुख्य जोडव्यासाठी जिवलग सुटले तर अवयव सोडावे, सर्व सोडावे, पार काय प्राणसुद्धा सोडावा. आपला प्राण म्हणजे देवच इतकी निष्ठा असावी. मरे प्रेमाचे लक्षण हेच होय. ‘तत्सुख सुखित्व’ असे नारद भक्तिसूत्रामधे नारद गोपींच्या प्रेमाचे वर्णन करतात.

‘सत्ता भागवा भगवत । मातापिता गणगोत ।

विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सर्वही परमात्मा ॥

अशी भावना असावी. मुख्य भक्तीचे वर्णन करताना

आपल्या मनासारखे न घडे । तेणे गुणे निष्ठा मोडे ।

तरी गोष्टी आपणाकडे । सहर्जाच आली.

आपले मन निराळे असेल, आपण कोणी निराळे अस, पदार्थ पूर्णतया सत्य आहेत अशी भावना आपण केली

चुकले कोणाचे आपलच ईश्वराला बोल नाही

‘मुखदुःख प्रदोय पुरुषस्यात्मविभ्रम ।

मिमोदासीनरिपय ससारस्तमस वृत्त ॥ भाग० ॥

सात्पर्य तुलने कोणी सुललुप देणारे आहे हा भ्रम आहे हा अम जीवाचा भ्रम आहे हा मित्र, हा शत्रू हे अज्ञानाचे लक्षण आहे हे सर्वकाळ स्मरण पाहिजे अभ्यासकाल जाडे काचित् स्मरण फोणारच, परंतु ईश्वरा शिवाय तरणोपाय नाही, तोच एक ज्ञाना हे पारे आहे त समर्थ म्हणतात

भेष चातकावरी बालना । तरी चातक पालना ।

उद्र वेळस उगधेना । तरी चकोर अनन्य ॥

एस असावे सख्यत्व । विवेक धरावे सत्व ।

भगवतावरील भ्रमत्व । साङ्गच नये ॥

चातक पक्षाला मेघाच्या पाण्याशिवाय गती नाही, म्हणून तो त्याच पाण्याची वाज पहातो, त्याचप्रमाणे चकोरालाही चंद्राच्या उजेडाशिवाय दिसत नाही म्हणून विचाराने धीर धरावा, राग आवारावा व भगवतावरील भ्रमत्व सोडू नये विषयावरील भ्रमत्व भगव प्रेमाच्या आड येते म्हणून खूप विचार पाहिजे कारण—

काम एव क्रोध एव रजागुण समुद्रव ।

महाशनो महापाप्मा विद्मेन इह वैरिणम् ॥ गीता ॥

साधकाचा अभ्यासापासून परावृत्त करणारे कोणी असे तर हे दोन प्रमुल बैरी आहेत, महादुष्ट, महापापी आहेत रजोगुणापासून ह्याची उत्पत्ती आहे—ह्याचा संग टाळ

अशा ममता देही बेडो । तुसरी करताती तडातोडी ।

तेऊन दु नाच साऱ्डी । माजी घालिती ॥

विषयजनित ज जे मुग्य । त ते मवेचि होते दु ख ॥

असा साधकाला ध्यास पाहिज

‘सर्व साङ्गन शोधा मजला । ऐमे देवचि बोलिला ।

लार्का शब्द अमान्य चला । भगवताचा ॥

म्हणोन नाना दु खे भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती ।

मनीं सुलचि ऋचिती । परी ते कैचे ॥

उदड सुख नया लागले । वेडे तयास चुकले ।

सुग सुग म्हणताच गेले । दु ख भोगिता ॥

महाण्याने ऐसें न करावे । सुख होय तोचि करावे ।

देवास धुडीत जावे । ब्रह्मादपरते ॥

विवेकाचे फळ ते सुख । अविवेकाचे फळ ते दु ख

यात मागे ते आवश्यक । वर पाहिज ॥

एक दु ये का भागतात ह्याचे समर्थांनी किती मार्गान वर्णा फळे आठ सुखाच्या मार्गांचा अवलंब नाही करतात त्याच दुख पाहिजे त्याने विषयसुखातरा व्हावे ता पय समर्थांचा मोठा कटाक्ष व अभ्यास परिपक्व होईपर्यंत, आत्मस्वरूपाचा गुंन आत्मव येईपर्यंत विषयाचा मोह जाळल्याच पाहिज

श्रीमत् भगवत् पूजपाद शंकराचार्यांनी शतश्रुतीपत्र मायेचा प्रवळपणा वर्णिला आहेच

‘चत्वारोऽस्या धर्मा युवतिरथ भवेभूतनातितमया ॥

इत्यादि ती नित्य तपणी, नित्य नृनन, चणित धर्मा

पाटव शर्चाची असल्यामुळ साधकाला पुढे सरकू देत नाही

श्रीसमर्थीं तच्च मागतात—

‘सत्य शोधाया कारण । कैली नाग निरूपणे ॥

तरी उठेना धरणे । अतत्याच ॥

असय अतरी बिंबले । न सागता ते दड हाले ।

आणि सत्य असताही हरले । नैधील तेथे ॥

ऐस मायचे—

गाना प्रसारणी निरूपणे सत्य स्वरूपाचा बाध होण्या करताच कैली आहेत व करतात, परंतु, अतरात असल्याचे जे टाण पाहू ते इतत नाही कारण अनेक जमाच्या मत्काराणे, विषयाच्या रासगाने अंत करण भरून गेले आहे आणि सत्य खबर व्यापून असून तेथच हरवून गेले आहे आपणास प्रत्यय येत नाही असा हा मायेचा उत्पन्न आहे ती चांगल्या चांगल्याला जमवित विश्वाभिनासारख्या तपस्याची उदाहरणे याच उरिता प्रसिद्ध आहेत भागवतातही असा एक रूढ प्रवाद आहे की—

बलवान इन्द्रियग्रामो विद्वासमपि कर्षति ॥ भाग

इन्द्रियग्राम बलवान असून मी मी म्हणणाऱ्या विद्वानालासुद्धा तो कसवितो भगवान् व्यासानी हे कारण लिहीतेवेळी त्याचे शिष्य प्रसिद्ध आचार्य जैमिनी हजर होत ते म्हणाल, महाराज ! ‘हा प्रयोग योग्य नाही, विद्वानाना—विषय बाधा नाही तरी हा प्रयोग बदल आणि

‘बलवमिन्द्रियग्रामो विद्वास नाप कपति

असा प्रयोग घाला व्यास म्हणाले, ‘तुमची इच्छा असेल

तर माझा आग्रह नाही, परंतु माझा प्रयोगच अनुभवाने बरोबर आहे शेवटी व्यासानी थोडी मीज केली. सुंदर मोहिनीचे रूप घेतले व मध्याह्नाच्या वेळी जैमिनी याचेकडे आले, जैमिनी स्नान करून साय अग्निउपासन करीत होते. एवढे शानी, आचारनिष्ठ परंतु व्यासाचे ते रूप पाहून त्याचे चित्त चलयितल झाले. व्यासानी आपले रूप प्रगट केले व विचारले तुमचा पाठ खरोबर का. माझा पाठ बरोबर ते सांगा. जैमिनींनी आपल्या गुरूंना बदन केले व आपलाच पाठ कायम ठेवण्यास समति दिली. जैमिनींना अवघड काहीच नव्हतं. साधकाने किती सावध रहावे याद्वल हा उद्‌घोष आहे अशा घोर आज्ञेसत्य निष्ठेने श्रीसमर्थांनी बारा वर्षे टाकळीला काढून गमरायला प्रसन्न करून घेतले.

उपासना मूर्ते ध्यानी । अथवा आत्मनुरुंधानी ।

नाही तरी श्रवण मननो निरंतर ॥ दास

असा रामाचा ध्यास घेतला अनेक मोठे गुरागुरून दिले व आता आम्हाला भीति नाही कळीकाळ काही करू शकणार नाही असा त्यांना विश्वास निर्माण झाला. प्रभु रामचंद्रांचे दर्शन झाले ते म्हणतात—

‘आम्हा नाही पाड ते काणी येकाची ।

हद राघवाची कास बरु ॥

कास धरू जणे पावनचि केले । तेथ माझे झाले समाधान ॥ समाधान झाले प्रत्ययाशी आले । धन्य ती पाऊले राघवाची ॥ राघवाची पाउले मानसी धरीन । विश्व उद्धरीन हेळामात्रे ॥ हेळामात्रे भुक्त करीन या जना । तरीच पावना राघवाचा ॥ राघवाचा दास मी झालो पावन । पतीत तो कोण उरो शके ॥ उरा शके पैसे कल्पाती घडेना । जो कोणी पुसेना त्याशी उणे ॥ आम्हा नाही उणे राघवाच्या गुणे । व्रीदचि राखणे पावनाचे ॥ कृतीएक जन शाने उद्धरीले । कृतकृत्य झाले तत्काळचि ॥ येणे काळो मोक्ष जरी मी देईना । दास म्हणवीना राघवाचा ॥ राघवाचा वर पावले मत्वर । नाना उद्धार करावया ॥ उतारा लपडा आहे परंतु उतरावयाचा माझ आरेना म्हणून घेतला आहे हात समर्थांच्या पुरश्चरणचे महत्त्व आहे वयाच्या पाचव्या वर्षी जे जितन घेतल्या मूर्ते स्वरूप निश्चित येणार याबद्दल पूर्ण विश्वास आहे. रामाचा पाऊले मानसी धरीन आणि विश्वाचा उद्धार करीन अशी प्रविज्ञा केलेली आहे. आता पतित कोणी रहाणार

नाही. राघवाचे व्रीड आता निश्चित रागले जाणार राघवाचा आता मग वर मिळालेला आहे. जनांचा उद्धार करणेस मी मोठेला झालो. आता उद्धार करित असताना काणत्याही मोहात गुंतणार नाही, असा त्यांना विस्वास निर्माण झाला. कार्यकर्त्यांना श्रीसमर्थांनी उदाहरण धावून दिले आहे अगोदर आपली बुद्धि स्थिर करा, कोणत्याही प्रकारचा मोह आपल्यावर आक्रमण करणार नाही इतकी प्रभुची कृपा मनासून करून घ्या. मत्वरच सामुदायिक कार्य हाती घेण्याचे साहस द्या.

पहिले टिंढे परी नास ॥ असे हावु नये

पुरश्चरण संपल्यावर सव जगभर हिंदून समर्थांनी कबला अन्नात व्याप कला, इजारा मठ स्थापन केले. लोकामधे, ममाजामधे जेवून जैन्य निर्माण देले आणि त्यांच्याच उपकाराचे फळ म्हणून आपण हिंदू म्हणून कसे आच ठिकून आढात हा इतिहास सर्वांना विदितच आहे. आजही श्रीसमर्थांच्या तेजस्वी शिक्षणीची अवश्यकता आहे. विचाराची वागणूक असावी ते म्हणतात—

पर्णाळि पाहून उच्चल । जीमसुप्रि तिरिके चाले ।

आणि मनुष्य होतुन भ्रमले । यासी काय म्हणावे ॥

जीमसुप्रि विचाराने चालते आणि बुद्धिवान माणसाने अविचारी व्हावे ह्याचा अर्थ काय ?

घाडन अक्लेचा पवाड । व्हावे ब्रह्मांडाहून वाड ।

नेथे कैचे भाणले द्राड । वरटेण ॥

अशी तेजस्वी शिक्षण देणारा महापुरुष आज पाहिन आहे. योग सामर्थ्याने विवेकी ईश स्वरूपाहून दूर झालेले योगी निश्चित हाणारच तस्मात् योगी मयार्जुन हा भग उताचा आदेश श्रीसमर्थांनी पुढे दिला. भीमत् शकता चार्थांच्या पश्चात् इतका कार्यक्षम अवतार दुसरा झाला नाही. वर्णाश्रम धर्माचा पुरस्कार करणारा हा समर्थ सांप्रदाय आहे. नाशिकला रामापासक याना लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी सांप्रदायाच लक्षण सांगितले आहे. ते म्हणतात—

शुद्ध उपासना विमल शान । वीतराग आणि

घ्राहण्य लक्षण । शुद्धपरस्परचे लक्षण । शुद्ध मार्ग ॥

ऐसे पचविधा बोलले । इतुके पाहिजे यत्ने वेले ।

म्हणजे सकळीही पावले । म्हणे दासमुदास ॥

बरील पाच लक्षणे श्रीसमर्थ सांप्रदायाचा आधार होत म्हणजे सामुदायिक स्पर्दीकरण देता येत नाही. शेवटी श्रीसमर्थ

आपल्याकरिता रामाची प्रार्थना करतात ती कल्पन हा
लांमलेला लेख संपवितो.

रघुनाथ दासा कल्याण द्वावे ।
अति सौख्य व्हावे आनंदवावे ॥
उद्वेग नासो वर शत्रु नासो ।
नाना विलासें मग तो विलासो ॥
कोटे नफो रे कलही नकोरे ।
कापट्यकर्मी सहसा नकोरे ॥

निर्बाण चिंता निरखी अनंता ।
शरणागता दे बहुघात माता ॥
अजयो न होरे जयवंत होरे ।
आपदा नकोरे बहु भाग्य होरे ।
श्रीमंतकारी जनहीतकारी ॥
पर ऊपकारी हरिदास तारी ॥

असा दयालु मायबाप पुन्हा आम्हाला दर्शन देईल का !

—आण्णाबुवा कालगावकर
संपादक “सज्जनगद”

पुण्यपुंज जो हिमवंतु

हृषीकेशला जाण्यासाठी हरिद्वार सोडले. हरीच्या दारातून गेल्यावर आता हरीचे दर्शन होणार. हो नफीच होणार. पण हरीचे दर्शन घेण्याआधी ऋषींची भेट व्हावी, त्याचा आशीर्वाद मिळावा म्हणून ही हृषीकेशची भेट. नावे तरी काय सुंदर आहेत पहा. पहिले हरीचे द्वार. आता हृषीकेश. नावापासून मजा आहे बघा !

हरिद्वारचा निरोप घेऊन दुसऱ्या दिवशी हृषीकेशला निघालो. वाटेने निसर्गसौंदर्याची लयलट होती. इथला निसर्ग समृद्ध आहे. उचळ्या नि थोडा बेफिकीही आहे. हरिद्वार ते हृषीकेश अंतर १४ मैल आहे. मोठायीने हे अंतर फापायला कितीसा वेळ लागणार ! सभोवार पसरलेली वनभूमी पाहता पाहता प्रवास वेच्चा सपला ते कळलेही नाही.

हृषीकेश म्हणजे बाजारपेठ नि धर्मशाळा ह्याचेच गाय आहे असे प्रथम वाटले पण गंगेकाठी उभे राहिल्यावर बाजूचे डोंगर नि त्यांना झाकणारी शाडी पाहून मात्र मन पालटले. इथला गंगेचा आकार लक्ष्मणाच्या धनुष्यासारखा आहे सध्याकाळी बाहेर फिरायला पटणाऱ्या खीरमागे इथली गंगा नीटनेटकी आहे. जास्त देवणी आहे. हरिद्वार रमणीय आहे तर हृषीकेश सुंदर आहे. अचोला धारण केलेल्या स्त्रीसारखे कमनीय नि द्यात आहे. जिकडे पहावे तिकडे दाट शाडी, लहान मोठे डोंगर नि गंगेचे दुधाळ हिरवे पाणी ! ह्या गावाचा रंग हिरवा आहे; पण

ते हिरवे असले तरी हिरवट नाही. असे द्यात गाव भी तर पाहिलेच नाही. माणसे इथे मुग्ध होतात नि मंत्रमुग्धहि. तफाला नि आरापनेला अशी सुंदर जागा दुसरीकडे शोधून सापडणार नाही. निवेणी घाट, ध्रुव घाट, शंकराचार्यांचे मंदिर, शत्रुघ्न मंदिर, भरत मंदिर, मुनी-के-रेती, स्वर्गाश्रम पहाताना वाटेत अनेक ल्हान ल्हान शोपड्या लागतात त्यात साधु नि सन्यासी अतिम सत्याचा शोध घेत बसले आहेत. इथे आहेत इतके साधु नि सन्यासी अन्यत्र कुठेहि नसावेत. त्याच्या गाठीभेटी घेऊन त्यांना जीवनविषयक प्रश्न विचारावेत, त्यांची दर्शने घेऊन त्याचे आशिर्वाद घ्यावेत अशी फार इच्छा होती, पण वेळेच्या अभावी ते जमले नाही.

हरिद्वारला जशी गंगेची आरती पहावी तसा हृषीकेशाला लक्ष्मणसुला पहावा. त्या सुलाला खाली कोठे पाय नाहीत गंग्या अर्थांने तो सुला आहे. लोपडाच्या बलदड तारावर लोंबकळणाऱ्या नि जातायेताना मदसा हाल्लारा खालून गंगा उफाळत, फेसळत नि घोगायत वाहते आहे. दोन्ही बाजूंचे डोंगर ह्या पुलाने जोडले गेले आहेत. वरती निळे अ'काश आहे. खाली हिरवे निळे पाणी नि बाजूला गर्द शाडी आहे. निसर्गाचा रंगीतसंगीत रंगेड इथे डोळे भरून पहावा

इंद्रजीत वधामुळे हातून घडलेल्या ब्रह्महत्याच्या पातक्यालाण्माठी लक्ष्मणाने इथेच घोर तपश्चर्या केली. भरत

न निज राममष्टिं धुंरल साहत, एण रामास नि मीम प्रम
परणाया नि गर्द सुखाया त्यास करुन त्यान्यासाठी उता
ज पाव्या हाडो ल'णाणे मष्टि मास इथेच आहे

मदारा ज्ञान्यासाठी पुन माठारीत बसला तव्वा या
गावचे सौंदर्य दाखवने टिप्री। नि माल माठारी। माझ्या
मनामध्ये नि ह्या निर्गोउदय गावामध्ये मी अमान एण
मुदर ल'मणमुल कथमचा अडन रावला हा पुलावरून
मगातगाकी नि निमाथाच्या वायव्येसी वसल्या त्या
निगारमय गावात मगने मला काहीही जाता येईल

मोगर आच कायच्या काये ग लागी !

पर वषा उन्हाळ्यात असल्या वेळ, प्रवासी, मात्रि
रक्षि नि पान्नाम हिमालयासी हा नाग गगतात कुणी
धर्मि हेतूने ना चान्ना कुणी प्रवासाच्या पोशन भ
वता तर कुणा शास्त्रीय शाखाच्या हेतूने रगला असत।

एका माजल प्रचंड रुडा तर दुसऱ्या बाजूला गोल मी
समोर मोठी छात्री आहे, कुठे रुड वाट तर कुठे अरुद
मधून गगा वाहत आहे हरिद्वारपासून दिन सोयत नेली
आहे धाऊन भाजल वशिणीने सोयत करावी ना तशी
हरिद्वारला गगा आईसारंगी वागली इथे वशिणाभांगी
बाप्ते अरुमळ नि बाडीसी वायवट ।

एका हांगारवरून रुद वगिन मोगर लागी आहे
का अरुद असल्यामळे जीवाचा थरपास हाणे आहे मधून
गगा वाहत आहे नि पलिकटच्या हांगारवरून रस्ता होण्या
पूर्वी वाजेवर पायी जात ती पाऊन्या आहे आमची
तिचाची एकमेगना सोयत आहे

माठमोठी पर्वताची शिखरे, लळाळणार शर, केमाळत
वाहणार आंदे, चित्तकर्षक धवधरे, घोंगावत वाहणारी गगा,
कुठे पाणी पोच तर कुठे उधळ, कुठे केमाळ पादरा रग
तर कुठे गद काळा कुठे हिखा मिळा एकाच माणसाच्या
स्वभावाच अनेक वगारे असावेत तस इथ गगेच पाणी
अनेक मी आहे

उत्तर पहात असा हा निमर्ममय भाग नमन्या भावि
कानाच वर लागणार नहा, तर प्रवासी पोरीगानादि आद
मवणारा आहे भाविचाचा ता भेटुट आहे तर प्रवाशाच
त नदतजन आहे

धणात हांगर चटन आगही वर जात हातो, तर धणात
गली ये। हाता नस कितीतरी वळा इथल गगा कितीतरी

गळा जखल आगी नि दूर गली तिचे जवळून दर्शन शाल
माणे लागूनदि, कितीतरी हांगर चढले नि उतरले। गुळ
पूज गला वगसी ये गग आनंदकारी नि रोडियाला
मजपटने, निर्गो-मात्रियात दिवस दगा गेल तं कळतेही
नाही गुरास होउन दिश काळपट्या नि गगेचे दोल
दरीत पाणी काजळासगे काटे दिग लागले शेवटी शेवटी
काजळात पाणी निमनास हाले नि मुकनाच नगेर कानी
पड लाग

मात्र पावस १४ मील प्रवास झाला, १८५० फूट
उंचीस आला 'अना इथे पावायचे' ताई म्हणली
मागही मरवण रागी उतरणे देवप्रयाग जाले हात नि
गदीना अत्राम गेहे हात।

रस्ता मागटून गावात निघाला तर गगा आईची
अ र लागून्याच्या लहान भाजान 'बा' म्हण नि
माग रुन नि ता हांगामा पल मोलाटून देव
प्रयागला नाग

एक भला माठा हांगर उतरत उतरत नदीकडे आ
हाता आरून लागल्या रुडेवर प्याय तसे हे देवप्रयाग या
शेगाच्या कटोर वसल हात छात्री मोठी मातीची घरे,
वगसी रगीत पचण्या छपरे नि हातमय एकत्रणारे दिवे

उरती उभा म्हण गालच्या तिघेनी सगमाकड मी पहात
हात अरल्या गावात हा काय वाहणा अला आहे म्हणून
गम रूपडे घातली गोरीगान लहान पोरे माझ्याभोवती
गोळा हाली हाती वण जघरात लाचे भाग्य मला जास्त
दिले नाही किंच मी पाहिले नाही त्याच्याकडे मी पहात
होता देवप्रयागाया सगम रुडे भाइ सागत होते, 'इथे
अलूनदा-भागिरथी (गगा) ह्याच्या सगम झाला आहे
नि मरस्वती गुप्त आहे'

दुसऱ्या निवशी बैशाख शुद्ध एकादशी होती-मोहिनी
एकादशी ! इथेही पुण्यपावन सगमावर उगवत्या सूर्याच्या
भाषीने पूर्वजाना नि पुण्यपुरुष पिताजींना पिंडदान केल

निमाउजेडी देवप्रयाग पहाताना वागले की, हरीच्या
झरातून आत आले नि काय ही घर एक मोंदर दालने
इमीस पडत आहेत ।

पास निवसानी भेणान्या जिनलग मैत्रीणींनी एकमेकींना
मेमाने निष्ठावत तथा अलूनदा नि गगा इथे एकमेकींना
भेळ्या आहेत भेट अशी उक्ता आहे की दधन पुढे

अलकनंदेने आपले नाचहि टाकले नि गंगा म्हणूनच ती हरीकेशपर्यंत वहात गेली. त्यांचे प्रेम-भीलन नेत्री साठवीत देवप्रयागचा निरोप घेतला.

मोडार चालू शाली. बलाच्या पड्या उल्लासाच्यात तमा निसर्ग आमच्यापुढे उलगाडला जात होता. निसर्गाचे ने महायत्न खरोखरीच भरजरी होती. पर्वत शिखरांवर झाडांच्या हिरव्या शेंड्यांवर, अलकनंदेच्या फेसाळल्या पाण्यावर सोनेरी उन्हे पडली होती. मल्लीया-निसर्गाची कीर्ति गाणारे कीर्तिनगर, श्रीनगर, रुद्रप्रयाग, अगस्ती-मुनींचा आश्रम मागे टाकून मोडार भरघाव चालली होती. कुंड आले. मोडारचा प्रवास संपला होता. दुपारचे तीन वाजले असतील. पण दिशा दगाळ हवेने धुंदावल्या होत्या. झोपला आलेल्या मुलाप्रमाणे दिवस मरगळला होना. आमची अंगेहि मोडारच्या प्रवासाने आंघली होती. पूल ओलांडून पलिकडे गेलो. गरमगरम चढा घेतला नि याट चालू लागलो. दिशे लागण्याच्या आत गुप्तकाशीला पोहचालाच हवे होते.

वाटेत चालताना प्रथम हिमशिखराचे दर्शन झाले. सौ. कुसुमीला दाखवायला गेलो तर गोपांतल्या स्त्रीप्रमाणे त्याने लागलीच तोंड झाकून घेतले. चालताना यळण आले नि ते एका भल्या मोठ्या डोंगरामध्ये झाकले गेले. मध्येच ते उन्हात चमकताना दिसे, तर मध्येच नाहीसे होई. असा बराच वेळ आमच्याशी लपंडाव खेळत होते ते.

इयला निसर्ग सुंदर सराच ! पण सुंदर स्त्रीप्रमाणे लहरीदी आहे. असे बघता बघता ते हिमशिखर दृष्टीआड झाले, तसे पाहता पाहता ते सुंदर सोनेरी उन्हादी नाहीसे झाले. दिशा काळवंडून गेल्या. जणू निसर्गाला कुणाची दृष्ट लागली. थोड्याच वेळात दृष्ट लागलेल्या लहान मुलाप्रमाणे आकाश रडू लागले. भाईंनी बरोबर रेनकोट ठेवायला मागितला होता. तसा आम्ही तो ठेवलाही होता; पण पाऊस असा झगटायाने नि अचानक आला की पिशवीतल्या रेनकोट काढून अंगावर चढविण्याच्या आधीच त्याला आम्हाला भिजवून टाकायचे होते. पण खट्याळ पावसापेक्षा आम्ही जास्त चपळ होतो. तरीसुद्धा थोडे भिजवलेच त्याने ! पाऊस थोडाच पडला, पण प्रभाव दाखवून गेला. रस्ते निमगळे केले. आलेल्या पाहुण्यांचे असे का स्वागत करायचे ! का स्वागत करण्याची पदांडी पडून ही बघीच !

गुलाबपाणी शिंपडावे तसे तो चार थेंब शिंपडून गेला खरा पण हवा मात्र गार करून गेली. बडी मजा आली. ह्या धामधुमीत गुप्तकाशी वेगळा आली ते कळलेही नाही.

गुप्तकाशीला आलो, तर करकरीत तिनसांजा झाल्या होत्या. तिनसांजा झाल्या तरी दिवस रेंगाळत होता. चंद्र जणू सूर्यास्ताचीच वाट पहात होता. दिवस पूर्ण मावळलाहि नव्हता, तर लागलीच चंद्रिकेने आपला अंमल बसविण्यास सुरुवात केली होती. काळोख नि गारठा बरोबर वाहू लागला. कदत कदत चढा घेउन बाहेर गेल्लीत आलो. समोर हिमाच्छादित शिखराची रांगच्या रांग दिसत होती. वैशाख शुद्ध द्वादशीचे शुभ चादणे बर्फावर पडले होत. आकाशातील चंद्रबिंब कुणाची तरी वाट पहात बसकले होते. ते दृश्य पाहून डोळे तृत झाले होते. ते अनुपम दृश्य घपताना थक्का निपून गेल.

चाल अशी द्यावयाची की विज्ञान्यावर अंग टाकण्याची खोटी, डोळे मिटलेच म्हणून समजा. झोप पूर्ण झाल्यावर सकाळी उठावे नि घड्याळात पहावे तर फक्त पाचच बाज केले असणेत. पण बाहेर मात्र लखल उज्याडलेले असायचे. आपल्याकडे ६११-७ ला उज्याडाय ना ! तसे, दिवसभराच्या चालीने नि धमामे जीव थकून जायचा. पण सकाळी उठल्यावर वाटायचे की छे, काल आपण काही चाललोच नव्हतो. अशी मजा बघा हवेची !

गुप्तकाशीला काशीविश्वेश्वर गुप्त आहे. इथे गुप्तदान करण्याची पद्धत आहे. दान करायचे नि बोलायचे नाही. उपकार करायलाच नि सांगायचे नाही. सुवास देता देता चंदनासारखे शिजतहि जावयाचे, पण तोंडून ब्र काढायला नाही. केवढी उदात्त शिकवण आहे गुप्तकाशीची !

गुप्तकाशी सोडली नि पुढे चालू लागला, मालाचट्टी मागे टाकली. ओड्याने वाकलेल्या दोनतीन सुंदर न्हिया मामोच्या आल्या. गोच्यापान, देखण्या, तरतरीत नाकाच्या नि काननाकतील अलंकाराने नटलेल्या. आमच्याकडे त्यांनी सुरंदोरा मागितला. भरपूर थेंदी म्हणून टथे कपडा खूप पाहिजे नि तो फाटला तर शिवायला सुरंदोरा हवाच. म्हणून इथे त्याला मागणी फार. त्यांना सुरंदोरा दिव्य, तर मद्रासातली पोरे घावत आली. त्यांनी पै पैसा मागितल्या. मग्न जगाले ह्या पैसाभोवती कमा फेर धरल्या आहे बघ !

निसर्ग सुंदर, माणसे सुंदर, हवा सुंदर पण ह्या पैसाने

इथल्या माणसानाहि प्राप्त टाकले आहे. पोटाकरता-पैशा करता केवढी घडपड चाललेली असते इथेहि ! डोंगर चढताना स्वतःचा जीवही नकोसा होतो तिथे ही गढवाली माणसे दुसऱ्याचा जीव माभाळीत तो उभा पहाड चढताना दिसतात. पाहिलात तो गढवाली ? केवढी लढ चाई त्या टोपलीत असलेली आहे नि त्या टोपली सगट तिला घेऊन तो कसा पहाड चढत आहे तो ! तुम्हाला इथे यही वाजते आहे ना ? नि ऋणमुळे तो माघ घामाने कसा निघवून गेला आहे पहा

‘पोटासाठी दहादि दिवस । पिरवीसी त जगदिश

अगदी गुरे आहे माणसाच्या मागे हे पोर नसते तर ! पण विचार करीत जन्म घाटेत उभे राहून चालणार नाही. ती पहा घोड्यावरून माणस आली ज्यांना चालवत नाही ती घोड्यावर असतात नि ज्यांना घोड्यावर बसता येत नाही ती कधी, वडीत असतात

चालना चालता तीन पैंगू हाटे की. नारायणकोटी आहे. ती पैंगू उजव्या हाताला किती जुना नि पुरातन देवळे आहेत मतप्रवाहाची ती फार मोठी प्राचीन नि पुरातन मंदिरे आहेत त्याच्यापुढे पायऱ्यापायऱ्यानी वर चढत गेलेली ती पठारे. व्यगतज्ञा नि व्यगमज्ञा गाये तरी निती देवणी आहेत नाही ? वाटेतला हा पहा नेमाळ मैद्याचा ऋळप. त्याच्याहि पाठीवर ओशी माणसाच्या भ्रमातला वाटा ती मुकी जनावरे ओशी उचलून रुमी करीत आहेत आम्हाला मात्र मुक्या जनावराची कदर नाही !

वाटेत निती तरी प्रकारची झाडे आहेत जर्दाद्वि, त्रिन्ना, तमाल्यने, भूजपत्रे, त्या झाडावर फुललेली तांबडी, पिन्की, जामनी, टिकल्यासारखी नि चादण्यासारखी ती स्वप्नी झवली फुले त्या फुगकडे पाहिले की इथे दिवसाच जमिनीवर चादण्या उगवल्या आहेत अस वाटायचे. काही झाडावर निसर्गदेवतेने शेवाळ्याचा स्वेर चढविला होता शाडाना थडी वाजूनये ना, म्हणून हो ! थडीमुळे काही झाडे एकमेकाना कशी झिलगून वाटली होती. काही झाडे खुशी होनी, तर काही उच होती काही झाडात माणसासारखी व्यंगे दिसली. काही बहिरी, तर काही मुर्खी वाटली. काही रागीतर तर काही प्रेमळ भासली काही आनंदी होती, तर काही दुःखी काही झाडे रुद्ध होती, तर काही तरुण गडी भितरी, पावळट, तर काही माळेन जणांच्या मृगसमूही निरागस

वाढतानाहि ती एका रागत उभ्या असलेल्या मुलासारखी सरळ रेषेत वाटली होती. काही माकडासारखी दिसत होती, तर काही दिव्याच्या चुचरासारखी. काहीत क्रोरी एकत्रले होते, तर काहीत देवत्याचा साक्षात्कार होत होता. हाडाची अशी मजा कधी पाहिलीच नव्हती. वनस्पतीचे असे दर्शन कधी झालेच नव्हते. असे झाले नि डोळे दिपविणारे ! जशी वनस्पती तशीच माती पायावली घावे तर गरी सोनेरी मऊ माती, तर कुठे चादीम रसा पादरी शुभ्र माती कुठे तांबटे दगड, तर कुठे हिरवे. कुठे अभकाचे मृदव तर कुठे काळाभिम्र खडक. रागीत चित्र काढल्या सारखा दृश्य निसर्ग रंगीत आहे. काय म्हणता ? वाही दगड ओले नि पांढरपट्टासारखे वाटतात ना ? बोंबक आहे. इथल्या निसर्ग पाहून दगडांलाहि इथे पांढर ऋण आहे

जिणे आरुण, गिरी गी, पादरे पाणी, चोरेग बरं, भावेरी उन्हा नि दान भय ग्याना छुला गगलेला. मैत्राडा आणे गुलाबाच्या हमन्या ताऱ्यानी आमचे गर्ह्य द्यागत रेले त्या शोपाळ्यावर धसून आगदी शोने घेतले क्षोभा सोडताना जीवावर आले होते, पण पुढच्या सुकामाला लवकर जाणे आगम्यक होते. तो छुला सोडताना मारते वाटत होते, दिवसा जर इथे इतकी शांतता आहे, तर रात्रीच्या बळी निती शांतता असेल ? त्यावेळी ह्या दय्यापाऱ्यानून वनराणी येत असेल, पन्ना येत असतील, इथे शोपाळ्यावर बसत असतील, खेळ खेळत असतील नि राणी म्हणत असतील त्याचे दर्शन मला कधी होईल का ? तो खेळ मला कधी दिसेल का ?

फाट्याचट्टी, बडासु, सीतापूर, रामपूर मागे राहिले नि डाव्या हाताने ही त्रिजुगीनारायणाची चढण सुरू झाली इतकी वाटचाल झाली तरी चालीचे काही वाटले नाही पण त्रिजुगीनारायणाच्या चढाईने मात्र तडिला पेस आला निसर्ग रसिधीत होता जसजसे वर जात होतो तशी पहाडी शोभा व निसर्गाची भव्यता वाढत होती मधून मधून खालच्या गावातल्या शोरड्यातून निघणारे धुराचे लेट वर आकाशात जाताना दिसत होते. मध्येच वाहणारे झरे खळाळून हसत बिचारीत, “दमलत ! छे छे आता चढण कशी फार नाही काही ” थीर देत त्या हसत्या निसर्गाचा निरोप घेउन पुढे जावे तर गोलगरी दिमें गाज चट मृष भ्रमत्या

मुळे उशीर झाला. उन्हे खूप झाले तरी झाडांच्या पांदांनी त्याला वर पकडून ठेवल्यामुळे वाटसरूंना त्याचा प्रास होऊ शकत नव्हता. त्या झाडांवर किती सुंदर पक्षी आहे, पाहिल्यात ! आकार चिमणीचा नि रंग पोपटाचा. कसा सुंदर नाचतो आहे. किती छान माना खोलावीत चालतो आहे पांदापांदावरून. पहा, पहा, पाण्यात मूर मारवा तसा त्या खोल दरीत खूर मारीत निघूनही गेल्या की.

आले. त्रिजुगीनारायण आले. इथे शंकर-पार्वतींचा विवाह झाला त्या दिवसापासूनचा अग्नि अजूनही जळतो आहे इथे. त्यात लज्जाहोमाच्या त्याच्या टाकल्या. तो पवित्र अग्नि अश्वत्थ जळत राहवा म्हणून पैसे देऊन त्यात काटेडि टाकली.

दुसऱ्या दिवशी पुनः निसर्गाच्या सुंदर सुंदर दालनात आमचा पायी प्रवास सुरू झाला. काल चढताना तांदळा पेंस आला होता. आज उतरताना अशी मजा वाटली की विचारू नका. यथता यथता अंतर कापले गेले. शाकांदरी देवी तर बसिच मागे पडली.

सोनप्रयाग ! इथे त्रिजुगीनारायणापासून आलेली सोन नि कैदारापासून आलेली मंदाकिनी यांचा सुरेल नि रेखीव संगम झाला आहे. इथे निसर्गाचे सोने झाले आहे. सोन-प्रयाग हे नाव बिलकूल समर्थ आहे. संगम ! नद्यांचा संगम ! देवभक्तांचा संगम. मनामनाचा संगम. शूक्ष्मतेचा संगम. भावभक्तीचा संगम. आकाश नि गिरिखिलसांचा संगम. पळ्ळाफुलांचा संगम. संगमाच्या ठिकाणी पावित्र्य असते नि इथे तर सारेच संगम झालेले. पावित्र्याचा रंग पांढरा असतो. इथे तर पांढरा शुभ्र वर्ण चवूंकडे पसरला आहे. प्रभूचा रंग नीळा असतो, तर इथे आकाशाचा रंग निळा आहे. स्वच्छ निळा आहे. कधी दगाळ झालेच तर ते मयुरेतल्या सावळ्या कृष्णाचा वर्ण धारण करते. भक्तीचा रंग हिरवा तर इथे झाडे हिरवीगार आहेत.

दचकल त का ? अति पवित्र नि विग्रहलूनी गणराजाला इथे मस्तक नाही म्हणून ना ! त्याचे मस्तक कुणी छोटले !

ऐका तर, पार्वती स्नानाला बसलेली. महादेवजी बाहेरून येतील म्हणून त्यांना सांगण्याकरता पार्वतीने आत्मदास्तीने निर्माण केलेला गणपती दासवर बसविला वास्तविक पार्वती स्नान करताना शंकर आले तर कुठे विघटले ! पण भारतीय नारीची स्त्री-लज्जा मोठी मोहक आहे हेच खरे. एरवी पतीला सर्वस्व देण्यात तिला काही वाटायचे नाही, पण तोच पति

स्नान करताना समोर आला तर तिला स्वपायचे नाही. दिवायला वेष्ट्यासारखे दिसले नि चमत्कारिक वाटले तरी त्यातली गंमत खऱ्या रसिक मनालाच कळावी. हं, तर काय सांगत होतो—शंकरजी बाहेरून आले. गणराज त्यांना आत बाऊ देईनात. हा कोण उपटसुंभ आपल्या भरात जाण्यास आपल्याला अडविणार ! म्हणून क्रोधायमान होऊन महादेवांनी गणराजाचे मुंदके उडविले. तोच हा मुंडकाटा गणेश !

असे सत्रध भारतात ऋषीकेशाशिवाय लढमणाचे देऊळ अन्यत्र कुठेहि नाही, त्याप्रमाणे शीर नसलेल्या गणपतीचे मंदिर भारतात अन्यत्र कुठेहि नाही. 'पवित्राणां पवित्र' अशा मंगलमूर्तीची शिर नसलेली प्रतिमा पाहताना कसेसेच होते. त्रिचाच्या पार्वतीला त्यावेळी काय झाले असेल !

आलेच गौरीकुंड ! शंकराच्या लाडक्या गिरिजेने इथेच स्नान केले. त्या रूपवंतीच्या स्नानाची ही जागा किती सुंदर आहे ! उगाच नाही श्रीमंत माहेर सोडून ती सांवसदाशिवाची स्वामिनी झाली ! बर्फाच्या टोप्या घातलेल्या डोंगरांच्या फेऱ्यात असे कढत कढत पाण्याचे कुंड तिला माहेरी कधी तरी छापले असते का ? कैलासाच्या वैभवाची सर का तिच्या माहेरला येणार आहे ! तिचा सांव भोळा नि दडिरी असला तरी त्याचा कैलास देखणा नि श्रीमंत आहे. गिरिजे, खरोखरच तू थोर भाग्याची आहेस !

त्या दिवशी मगळ्यांनी गौरीकुंडाच्या कढत कढत पाण्यात स्नान केले. थकलेली शरीरे गात झाली. नव्या दमाने वाटचाल पुनः सुरू झाली.

त्या रात्री जंगलचट्टीला मुक्काम झाला. फाटक पुरबींचे मंगल प्रवचन झाले. चारा ज्योतिर्लिंगांचा श्लोक म्हटला गेला.

वद वद वद रसने, शिव सांब सांब साव सांब

विशेषा बद्रीनाथ महाकाल.....

प्रवचन झाल्यावर बाहेर आले. समोरच्या कड्यावरून पाण्याचा प्रवाह धो धो वहात होता. आम्ही थांबलो तरी तो थांबला नव्हता. आकाशातले चांदणे नि डोंगरावरचे पाणी घेऊन इतक्या ओढीने नो रात्रीचा कुठे जात होता कोण जाणे !

कैदाराच्या ओढीने सकाळी नेहमीपेक्षा लौकरच जाग आली. चट्टीतून बाहेर आले. अजूनहि तो अवखळ निर्मग्न पित्याच्या म्हांदावरून अंग होऊन देतच होता. त्याच

वेगाने नि उत्कटतने उभाडू लागले तसे मोतीया रगाचे चादणे हळूहळू मावळत गेले. यात्रिक ओढीने वाट चालू लागले !

पुन चढणे, उतरणे. दुःख हळी. दुर्यम पहाड. दुःखा खोरी नयानाले, भयाण अरण्ये नि मनात वेदारनाथाच्या भेटीची अपार उत्कटा !

वाटेत एक चिंध्या भैरवाचे छोटेसे भदिर लागते. यात्रि काची यात्रा सुफल व्हावी म्हणून ह्याला चिंध्या वाहण्याची चाल आहे. तेथे विमावा घेतला पाणी प्यायले नि पुढे चालू लागले.

वाटेत मदाकिनी पुन पुन दर्शन देतच होती मला राटले की पत्ताग्राफडे जाण गले की त्याची लहान मुलगी पाहण्याचे स्वागत करायला जरी यावत यावत येते नि आपले बोट धरून आपल्याला घेऊन जाते, तशी ही मदाकिनी यानेकूनचे स्वागत करण्याकरता यावत यावत आली आहे. आपले त्रेड धरून तीच आता आपल्याला केदाराला घेऊन जाणार आहे.

आज चार दिवस वाटचाल झाली आता आजचा शेवटचा टप्पा. आता चाल संपणार. भक्ताचे माहेर येणार मनाला पूर्ण विराम मिळणार. घेतलेल्या भ्रमाचे नि कष्टाचे, झालेल्या उपासमारीचे नि सडन केलेल्या धडी-उन्हाचे सार्थक होणार !

जी हिमशिखरे दूर होती ती आता जवळ जवळ येऊ लागली जवळ जवळ ९७ मैल चाल झाली. ११७०० फूट चढाव चढले. गढचट्टी मागे टाकली. सारी जमीन शुभ्र दिसू लागली. सगळीं नडे बर्फच बर्फ पादरा शुभ्र बर्फ. चांदीच्या रंगाचा बर्फ. चुन्यासारखा, दुधासारखा ! खाली मदाकिनी कापूस पिंजित वाहते आहे देवदेखणीवरून तर शिवाचे भदिरही दिसू लागले

तो उलुग हिमालय. त्याची ती हिमधवल गगनचुंबी शिरनरे नि त्यात बर्फाची शाल पावरून बसलेले ते शिवाल्य.

सर्वच तीर्थयात्रा पुण्ययात्रा आहेत, पण बद्रिकेदार ही पुण्यतम यात्रा आहे. वैदिक कालापासून बद्रिकेदाराचे स्थान अद्वल आहे ती एक अमृतयात्रा आहे ११७-१ फूट उंचीच्या बर्फमय व्यावृत्तीदार नसून केदारनाथ हिंदुस्थानातल्या सर्व भागातून असंख्य भ विमाना आपल्याकडे येवून आणीत आहे मदाकिनीला गट नाही नि यात्रे-

करूची रीघही कधी तुंग नाही साऱ्या वाटभर 'वेदारनाथजी की जय' म्हणून गजर चाटूच असतो.

हिमालयामध्ये बर्फाची शाल पावरून बसलेला हा सार सदाशिव वसताच्या चाकुरीने खडनटून जाणा होतो. बर्फ फोडीत पुजारी येतो साडेतीन मुहूर्तांपैकी अक्षय्य वृत्तीपेला देगळाचे दार उघडले जाते. लांब्याने आलेले यानेकर दगातून आत घेत त तर एकदा नेल घालून रावलेला दिवा सदा मदिने तसाच जळत राहिलेला दिसतो. ती जिवत साक्ष पाहून त्याना कैलासपतीचा साक्षात्कार होतो व आदराने त्याची मस्तके नम्र होतात. यडतर वाटेतून जगवलेल्या भक्तीच्या वेरीला सुंदर फळ आलेले असते

वेदारचे भदिर फार मोठे नाही, पण त्याची यात्रणी मजबुतीची नि शिलापवान आहे हिमालयातील वाटळे, हिमवृष्टि, याच्या द सह मान्यापुढे ते आज हजारो वर्षे अमग उभे आहे भोवतालचा हिमप्रदेश जसा देवगा आहे, तसे एक माननी कलाकृति म्हणून हे देऊळहि मोठे कौतुकस्पद आहे. हे भदिर पाडरानी बाषले भसे म्हणतात

पाडवाचा विषय निचाल तशी सौ. कुसमी सांगू लागली नि आम्ही ऐवू लागले आयुष्याच्या "सध्याकाळी पाडव इथे आले नि इथून स्वर्गाला गेले पण वाटेत द्रौपदी प्रथम पडली. पाच नवऱ्यावर साररे प्रेम न करता अर्जुनावर तिने जास्त प्रेम केले, म्हणून स्वर्गात जाण्यास तिचे पुण्य कमी पडले नंतर पडले नवुळ नि सहदेव आपल्या रूपाचा नि शनाचा त्याना गर्व झाला म्हणून. नंतर पडले भीमदेव अति खादाड ! 'माझ्यासारखा दुसरा धनुर्वेधी नाही' म्हणून गर्व झालेला अर्जुनहि पडला. आणि शेवटी सुख नि दुःख सारख्याच नि सुद्ध स्थितीने भोगणारा धर्मराज मान स्वर्गात गेला." सध्याकाळी वादत जाणाऱ्या गार वाऱ्याच्या छुडता अगाला झावू लागल्या सध्या राळच्या आरतीची घटा वाजू लागली तशी आम्ही उटला नि केदारेश्वरापुढे उभे राहिले

वेदारनाथ स्वयंभु नि निराकार आहे भक्त जसा कल्पत नि प्रतिभासपन्न असेल तसे त्याला दर्शन मिळते कर्पूरातीच्या प्रकाशात शक्राचे दर्शन घेतले नि बिन्हाडी बळले

ज्याच्यासाठी अट्टाहास केला होता, त्याचे दर्शन झाले जोळ्याचे पारणे मिळले मनाचे समाधान सा?

परलेली जिद्द सपली नि थडीने घेरून टाकले. भयभय दारे, रिपटण्या प्रद येण्या. होते मन्त्रे तेवढे कपडे अगापर चढविणे दोन दोन दुल्या अगापर घेतल्या नि सभोर ठेवलेल्या शेगड्याची ऊन घेत पाटन गुरुजीचे खाळ प्रवचन ऐकू लागलो. रात्री भजन झाल्यापर गादीवर अग टाकणे नि क्षणाघात नेत्र-स्वप्नले मिटून गेली.

महाळ उल्हासाने नि प्रसन्नतेने उगवली बाहेर आलो तर आसमंत हिमराशींनी घेढलेला होता हिमगौर पर्वता वरून वहात येणारे चांदीचे जलप्रवाह, शनराच्या गळ्याला विळखा घालणारे संपंच भासले. उन्हे पडली तेव्हा मदिरा मागील हिमालयत शिखरांना काही शायबीच शोभत प्रसन्न झाली. कुशल सोनाराने आपल्या हाताने चांदीच्या मुगुणाना जसे सोन्याचे पाणी टावे, त्याप्रमाणे रमित्रिणानी पादग

गिरिशिखरे सोनेरी मुलाम्याने मढाविली होती

प्रसन्न मनाने शिवमंदिरात प्रवेश केला. मुस्तात देहाने नि सुमनाने त्याच्या पाठीला तूप चोळले व त्रोरुन आणलेले सोन्याचे ब्रिस्वपत्र मढावेवाला वाहिले. हातावर प्रसाद देत पुजारी सागत होता, “ज्याला तुम्ही तूप चोळलेत ती शकराची पाठ आहे. त्याचे मस्तक नेपाळात आहे पुढच्या वर्षी पशुपतीला जाऊन त्याचे दर्शन घ्या ” “जरूर जाऊ नि पशुपतेश्वराचे दर्शन घेऊ ” असे म्हणून देवळाबाहेर आलो. सभोवार पादरा शुभ्र वर्ष पाहून आतली शिवभावना शानदेवाची ओनी म्हणू लागली—

स्थावर गिरीं आहु ! पुण्यपुज जो हिमवतु !

तो मी म्हणे कातु ! लभियेचा ॥

—म. वृ. जोशी
डोंबिवली, जि. ठाणे

शक्तिपात साधनेने रोगनिवारण होते काय ?

— एक अनुभव

त्यावेळी मी हताश मनस्थितीत होतो. जीवनात आता काही स्वारस्य उरले नाही, आयुष्यात काहीच राम उरला नाही अशा विफल अवस्थेत मी वावरत होतो. शरीर हेच सर्व प्रगतीचे साधन आहे, तेच जर जर्जर झाले व तो दुर्बल करण्याचे सर्व मार्ग खुटले. अर्थात् येथेच आता आयुष्याला पूर्णविराम मिळणार असे वाटू लागले. ह्या भीषणतम अशा शारीरिक व मानसिक गतेंतून सद्दीसलामत बाहेर पडून आता वयाच्या ५५ व्या वर्षी पुन्हा नमुनेदार आरोग्यावस्था कशी प्राप्त झाली ? हा कायान्वय कोणता ? त्याची थोडक्यात कथा खाली निवेदन केली आहे

१९५० सालपर्यंत माझी प्रकृति निकोव व सुदृढ होती. एके दिवशी सकाळी पाठीत डाव्या बाजूला तीव्र कळा येऊ लागल्या. खाली वाकले तर जास्त कळा येऊ लागत. इतर शल्लचाली व व्यायाम करीतच होतो पण खाली वाकणे कठिण. पाठीत दुखण्याचे कमी होण्याचे चिन्ह दिसना. उलट डाव्या पायाची शक्ति कमी जाणवू लागली. मालिश मर्दन, शेक देणे वगैरे घरगुती उपाय हरले व डॉक्टरची पायरी चढण्याचा आयुष्यात पहिलाच प्रसंग आला. मला फॅमिली डॉक्टर अवा कोणीही नव्हता. एका मित्राच्या सांगण्यावरून आमच्या भागातील दुशार गणत्या गेलेल्या डॉक्टराकडे गेलो. त्यांनी 'युगिनी स्टोन'

म्हणून उपचार केले. सुमारे सहा महिने वाट पाहून त्यांनी (एक्स रे) फोटो वाटण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे दोन फोटो काढले व 'रोग असाध्य आहे. जन्मभर भोगीत राहाने लागेल' असा दिलावा दिला.

ह्याचा नाद सोडून जुन्या पिढीतले एक आयुर्वेदचार्य भिषग्वल याचे उपचार सहा महिने करून काहीच परक पडला नाही. २ वर्षे अशी गेली.

वैवल्यधाम योगाश्रमामध्ये प्रमुखाना भेटून सर्व कथा कथन केली त्यांनी केवळ "विभ्रातीनेच आराम वाटेल. इतर काही यौगिक उपाय करणे धोक्याचे आहे. वाटल्यास डॉक्टराचे औषध घ्या" असा सहा दिला.

३-४ वर्षे अशा परिस्थितीत गेली. तेव्हा सायन येथील टिळक हॉस्पिटलमध्ये तपासवित सपूर्ण तपासणी करून घेण्याचे ठरविले व १९५७ च्या दिवाळी बाजूला ठेऊन रुग्णालयात दाखल झालो तेथील नामवंत तज्ञामध्ये माझ्या व्याधीविषयी मतभेद झाला. शेणी म्हणे "किडनी स्टोन" तर काणी म्हणे "पाठीच्या मजक्याच हाड वाढले असावे." शेवटी लाईट देण्याचे ठरले व सुमारे एक महिना 'शॉर्टवेव्ह टाय थर्मो' हा लाईट देण्यात आला अजून बरे वाटण्याचा योग नव्हता म्हणा अगार वैद्यकीय ज्ञानाची अपूर्णता म्हणा पण मला रुपातला एक

भाणाही गुण आला नाही. तेव्हा 'डीप एक्स-रे' देण्याचे त्यानी निश्चित केले व नायर हॉस्पिटलमध्ये तो दिला गेला. डीप एक्स रेमुळे पाठीच्या खांदन दुसऱ्या मणक्याचे सभोवार त्वचा जळून काळी झाली होती. परंतु व्याधि-निवारणार्थ त्याचा काही उपयोग झाला नाही. सर्व उपचारानंतर पूर्ण निराशा पदरी पडली होती. डॉक्टरांनी आधुनिक उपचाराचे आता सर्व मार्ग खुंटले होते. मनःस्थिति शरीराबरोबरच दुबळी झाली होती. सुधारणेची काही आशा दिसेल असा किरणही दिसत नव्हता. 'सायटिका, मस्कुलर पेन, नर्व्ह पेन, किडनी ट्र्यूल, ऑस्टोओ अरथ्राइटिस' वगैरे अनेक प्रकारची नामाभिदाने माझ्या ह्या रोगास देणारे एकही भिषगतज्ञ रोग मात्र किंचितही हटवू शकले नाहीत. सर्व उपचार बंद करून सतत तीन वर्षे त्या स्थितीत काढली. आता एव्हान ८ वर्षे ही व्याधी शरीरात बद्धमूल झाली होती. तिला जुनाट (Chronic) स्वरूप प्राप्त झाले होते. माझ्या अनेक मित्रांना ही गोष्ट कळली. त्यानीही विविध उपाय सांगितले. एका मित्राने मला मुंबईच्या प्रख्यात डॉ. हॉरिंग्टनमध्ये नेले. तेथे सुमारे चार दिवस राहून सुमारे दोन व्हान (एक्स-रे) फोटो न सर्व प्रकारची आधुनिक अद्ययावत् तपासणी करण्यात आली. नामवंत डॉ. दाते व कै. डॉ. एम. जी. कडके यांनी खूप विचार व सशोधन करून कोणतेही उपचार न करता मला परत पाठवले. मानवी शरीर व त्याच्या क्रियाप्रक्रियांचे ज्ञान अद्ययावत् शास्त्रीय साधनानीही पूर्णपणे अवगत झालेले नाही हाच निष्कर्ष माझ्या अल्पमतीने मी काढला. अशा प्रकारे व्याधीप्रस्त अवस्थेत माझी सुमारे १० वर्षे गेली. मध्यतरा साताव्हान, (मुंबई) येथील योग इन्स्टीट्यूटमध्ये सुमारे एक वर्षे योगिक व्यायाम करून पडिले. पण निराशा पदरी आली. अलोपथी, आयुर्वेद, होमिओपथी, योगासने व ह्यावाल्फ वगैरे सर्व मानवी प्रयत्नांवर मात करून रोगव्याधी सतत वाढत जात होत्या. कोणताही आशेचा किरण दिसत नव्हता. म्हणून आता व्याधीवर दैवी उपाय करण्याचे ठरले.

ठाणे जिल्ह्यातील प्रसिद्ध देरीचे स्थान वज्रेश्वरी येथे श्रीनिवानंद स्वामींचे वास्तव्य होते. अनेकांची विविध संकटे व आघिव्याधी नष्ट करण्यासाठी लोक शुद्ध

त्यांना भेटत असत. तसाच मीही गळानुगतिकाप्रमाणे भ्रमतिक होऊन त्यांचे दर्शन घेतले व आपली शोक कथा त्यांना निवेदन केली, 'वज्रेश्वरीला पाच दिवस राहून गरम पाण्याच्या कुंडात स्नान करा म्हणजे तुम्ही बरे व्हाल' असा त्यानी सल्ला दिला. ततोतत त्याच्या आदेशाप्रमाणे सतत पाच दिवस वास्तव्य करून वज्रेश्वरीच्या गरम पाण्याच्या कुंडात स्नान केले. स्नानाचे वेळी सर्वांग शेकून निघत असे. त्यामुळे त्या चार पाच दिवस बरे वाटले. परंतु परत घरी आल्यावर जेस ये परिस्थिती होती. इतक्या दीर्घ कालावधीच्या व्याधीमुळे माझे शरीर जर्जर व दुर्बल झाले होते. शरीराची डावी जाजू संपूर्ण अगू झाल्यासारखी होती. डाव्या कानाने कमी ऐकू येऊ लागले. डाव्या डोक्याची शक्ति क्षीण होऊन त्या डोक्याचा चष्म्याचा नंबर वाढला होता व डावे हात व पांय गळत्यासारखे वाटत असत.

१९६१ मध्ये श्री. प्रभाकर दीक्षित झाल्यामुळे योग श्रेष्ठ सद्गुरू श्रीगुळवणी महाराज याची भेट झाली, त्यांना सर्व कर्मकथाणी कथन केली. पण त्यानी निश्चित असा काहीही अभिप्राय व्यक्त केला नाही. 'श्रीकृपा अवेळ तर बरे वाटेले' असेच उद्गार त्यानी काढल्याचे स्मरते. कोणत्याही प्रकारे आशा अगर दिलासा त्याच्या भेटीमुळे प्राप्त झाला नाही. मला १९६२ च्या मे महिन्यात प्रत्यक्ष गुरुकृपा झाली. सर्व साधकांना परिचित भद्रा शारीरिक क्रिया सुरू झाल्या. त्यात योगमुद्रा साधारणपणे ५०।६० वेळा होऊ लागली. पाठीत दुखत अवस्थामुळे पुढे वाकता येत नव्हते, पण सायनेत तीच क्रिया शेकडो वेळा पुनः पुनः होत होती. पाठीतल्या कळा अवस्थ होऊ लागल्या. प. पू. महाराजाना पत्राद्वारे सर्व ज्ञात कथन करीत गेलो. 'श्रीकृपेने अवश्य बरे वाटेले. आपले साधन उत्तम चालू आहे'. असा अभिप्राय ते व्यक्त करीत. असे म्हणतात की 'अध्वने पार मोठे चमत्कार होताना' परंतु माझ्या प्रयत्न बाबतीत खरी वस्तुस्थिती अशी होती की, जरी मी दीक्षा घेतली होती, तरी अंतर्गामी माझी श्रद्धा नव्हती. साधनेने दोगाऱ्या शारीरिक क्रिया पाहून मा 'आश्चर्यात् पश्यति' प्रमाणे दिह्मूढ होऊन त्या क्रियाकडे पाहता असे. महाराजाना सविस्तर पत्र लिहिले तरी त्याचे उत्तर दीड ओळीत येत

असे त्यानंतर योगीराज श्री श्रीरा देशपांडे यास एक पत्र लिहिले शक्तिपात मार्गावर इतका दृढ विश्वास असणारे व त्या मार्गाचे श्रेष्ठत्व हिरीरीने पटवून देणारा त्याच्यासारखा पुढेच विरळाच. त्यानी मला वाटणाऱ्या आश्चर्यांचे रूपांतर आपल्या प्रभावी लेखणीने व वाणीने श्रद्धेत केले. असे सुमारे दहा महिने सपले. शरीरात झालेल्या शक्तीचा संचार जोमाने कार्य करित होता. पाठीतले दुखणे कमी वमी होत असावे असे मला वाटू लागले. आणि एरोसरच रोगाला उतरती कळा लागली. शोष स्वस्थ लागू लागली. बद्धकोटाचा त्रिफार नष्ट झाला. पक्षिणीची काडी फिरावी त्याप्रमाणे रोगाच्या प्रत्येक लक्षणाचे उच्चाटन होऊ लागले. अतिशय जोरदार होणारी भक्तिका, अनेकवार होणारी योगमुद्रा व सवध धडाची अति वेगाने गोलाकार होणारी हालचाल यानी शरीरातील प्रत्येक नष्ट नी नष्ट हालवून टाकली. मोठ्ठ्या बेली. डाव्या हाताची कमजोरी नष्ट झाली. डावा पाय दुरगत असे व चालताना बाकडा पडे, तो सरळ पडू लागला. सवध डाव्या बाजूची बधिरता व जाडव नाहीसे झाले. त्या भागात चैतन्य खेळू लागले जवळजवळ एक तपपर्यंत मला जर्जर करणाऱ्या रोगाला

विजेच्या वेगाने ह्या शक्तीने बाहेर काढून घेऊन दिले गेली दोन वर्षे मी संपूर्ण निरोगी स्थितीत वावरत आहे हा कशाचा प्रभाव आहे ?

सर्व प्रकारची अयथावत् व अत्यधुनिक रोगनिवारण साधनसामुग्री जे करू शकली नाही. ते या शक्तिपात साधनेने घडवून आणले. हठयोगावरही मात केली.

शक्तिपात साधनेने शरीराच्या जीवनशक्तीला (Vital force) हात घातला. सर्व शरीराच्या श्रिया-प्रक्रिया ज्या केंद्रातून नियमित होतात ते केंद्र हाती घेऊन हा मूलभूत परक घडवून आणला. बुद्धिवादी शास्त्रीय शरीराची अपूर्णता त्या प्रसंगाने सिद्ध केली.

‘शक्तिपात योग’ साधनेमुळे पारमार्थिक पायदे काय होतात त्या मुद्यावर मी बळत नाही. परंतु सर्व प्रकारची प्रगति आपण ज्या शरीराच्याद्वारे करतो, ते हे शरीर पूर्ण निरोगी व कार्यक्षम असणे नितात आवश्यक आहे हे कोणीही कबूल करील म्हणून हे शरीर रोगरहित करण्याच्या दृष्टीने माझा हा अनुभव उपकारक ठरला तरी मला हे चार शब्द लिहिण्याचे सार्थक झाले असे वाटे. शेवटी अश्विनीकुमार धन्वतरी प. पू. गुळबणी महाराज हेच ठरले

—डा. वा. देवधर, मुंबई

With Best Compliments From

NATIONAL TYPE FOUNDERS

Type founders and Printers' Providers

Kothari Mansion, 1st floor, opp. G. P. O. Bombay 1.

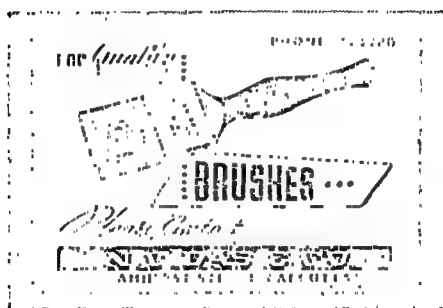
With Best Compliments From

Nav Bharat Corporation

Licensed Custom House Agents

15 Bombay Mutual Annexe, Gunbow Street, Bombay 1

With Best Compliments From :

PUNJABI CHANDU HALWAI

185, WALKESHWAR ROAD, TEEN BATTI,
BOMBAY-6.

(PHONE NO. 363625)

FACTORY - CHANDU BHUVAN, GRANT ROAD,
PHONE No 72628

— BRANCHES —

JHAVERI BAZAR	Phone : 23729	WORLI	Phone : 72067
GRANT ROAD	„ : 351780	COLABA	„ : 211519
THAKURDWAR	„ : 356556	SION	„ : 473889
DADAR	„ : 442012/445685	FORT	„ : 253921,22

S. V. Kulkarni & Co.

Industrial Chemical Dealers

Raviwar Path, Poona 2.

With Best Compliments From:

M/s Kulkarni & Kelkar

Architects, Engineers & SURVEYORS

843 (New) Sadashiv Peth, (Near Training College)

P O N A 2

Telephone:- 54015.

भगवत्प्रेम योग

‘भगवत्प्रेम योग’ या शब्दातील मधिदानदस्वरूप अशा भगवताबद्दल प्रेम म्हणजे भक्ति हाच योग म्हणजे उपाय स्वीकारून परमेश्वरास आपलासा करणे यालाच भगवत्प्रेम योग असे म्हणता येईल. भगवंतानी भगवद्गीतेत नवव्या अध्यायात

ममना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुह ।

मामे वैष्यति युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥

हे भजुना ! तू माझे ठिकाणी आपले मन ठेव. माझा भक्त हो, माझे यजन कर आणि मलाच नमस्कार कर. याप्रमाणे माझे ठिकाणी चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास. म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिलाशील. या नवव्या अध्यायातील शेवटच्या श्लोकावर श्रीशानेश्वर माऊलीही या श्लोकावरील अनेक ओव्यात भक्त कनवाळू भगवंताचे हृदय रत्नालीलप्रमाणे स्पष्ट करीत आहे.

ऐसा मिया आधिला होसी ।

तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी ।

हे अतःकरणीचे तुजवासी ।

बोल्जित असे ॥

भक्तीची व्याख्या नारद भक्तिस्मृतात ‘तस्मिन् परम प्रेमरूपा’ अशी केली आहे. कै. श्रीमत् नारायणराव बात्रासाहेब घोरपडे, जहागिरदारसाहेब हचलकरजी यांनी छापत्रून घेतलेल्या ‘नारद भक्तिस्मृति’ या पुस्तकाचा प्रकाश म्हणून मध्य ही सत्रे सहमपण अभ्यासण्याचा

अनेक वर्षांपूर्वी सुयोग आला होता. त्यावेळेपासूनच सामान्य संतारी माणसाला कर्मयोगाचे काठिण्य व ज्ञान योगाचे अगम्यत्व किंवा अनाकलनीयत्व अशा वा दोन्ही योगाचा समन्वय साधणारा सोपा मार्ग म्हणून भक्तियोगाच श्रेष्ठ वाटणे हे साहजिक आहे. असेच माझ्या अल्प समजुतीला वाटत आले आहे. जगज्जियामक परमेश्वराच्या ठिकाणी अत्यंत प्रेमरूप अशी जी अंतःकरणवृत्ति तिलाच भक्ति असे म्हणतात. श्रीमद्भागवतात

‘या प्रितिरत्रिवेकाना विषयेष्वनृपायिनी ।

त्वा मनुस्मरतः सा मे हृदयान् माप सर्व तु ॥’

अशी महाभगवद्भक्त प्रल्हादाने श्रीलक्ष्मीतुर्सिंह देवापादी मागणी केली आहे की ‘अविवेकी ससारी माणसांची स्त्रीपुत्रादि आणि गृहधनादि अनेक विषयावर जी प्रेमपूर्ण अंतःकरणवृत्ति रंगते, त्याप्रमाणेच माझी मनोवृत्ति तुमच्या चरणकमलापासून दूर जाऊ नये’ यावरूनहि परमेश्वराच्या ठिकाणी परमप्रेमरूप वृत्ति स्थिर राहणे हीच भक्ति होय. प्रथमतः भक्ति हे ब्रह्मज्ञानाचे साधन म्हणता येईल. परंतु बदनीय विरागी शुक्राचार्योच्या सारखे ब्रह्मज्ञानीहि ज्या अर्थी भगवताची निरपेक्ष भक्ति करताना त्या अर्थी भक्तीची श्रेष्ठता देह असेपर्यंत मान्यच करावी लागेल. म्हणजे भक्ति हे ज्ञानाचे साध्यही मानता येईल. ‘अद्वैतसिद्धी सिद्धान्तसार’ या तत्वज्ञानप्रधान श्रेष्ठ ग्रंथाच्या पहिल्याच श्लोकात

स्वस्ति श्रीगणतत्त्व, श्रुतिप्रतिष्ठिता ।

य द्वितीय सिद्ध, मिथ्या इत्यादिनिश्चिन ॥

परमुप मरित प्रत्यगायैव रूपम् ।

श्रु वा मत्वा बुद्धित्यानुभव दृढतया म्प्रकाश ॥

यावरुनहि अद्वैतसिद्धीये साह हे हस्मिभजनमय आह, म्हणजे भगवत्भक्ति हेच साह जानोत्तरही आचरित जात असत यावरून भक्ति र जात हे दाट प्रथमत जरी भिन्न तिसरे तरी श्रीमत् आचाराचार्यही “ विवेक पुनर्मणी ” या प्रथात ‘ स्वस्वरूपानु मयानम्, भक्तिरित्यभिधीयते ’ अमेव म्हणतात. श्रीजानेश्वर महाराजहि भक्तीची वैदिक अद्वैत तत्त्वज्ञानच मात्तात म्हणून ‘ ज्ञानी येत स्वस्वेति । ईश म्पती शक्ति, भक्ति परमभक्ति आपली म्हणो । ’ असे ‘ ब्रह्मभक्त ’ प्रस्तावना न शोधित न काभक्ति । सम सर्वेषु भूतेषु मद्रति लभत पराम् । या ठिकाणी याच ज्ञानोत्तर भक्तीचे अव्यभिचारी भक्ति, गुपीत भक्ति, जनन्य भक्ति परमभक्ति असे वर्णन केले आहे भक्ताचेही आर्त, विश्राम, अर्थां आणित ज्ञानी असे चार भेद भगवत्तानीच भगवद् गीतेत सांगितले आहेत हे भक्त आपआपल्या पूर्व कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या धर्मातीतनाति नऊ प्रकारच्या भक्तियोगामध्ये रचून जात असतात नाह भक्तियुक्त या भक्तियुक्ताचे भेद अकरा पात्रां आहेत या भक्तीमध्ये ही सद्गुणस्वरूपाची भक्ति र निर्गुण स्वरूपाची भक्ति असेही गान भेद मानले आहेत निर्गुण स्वरूपाच्या भक्तीयोगात कर्मा अधिष्ठ आहेत म्हणून आपण सर्व सामान्य सवारी माणसे नामरूपाने नष्टलेल्या देहाची प्राप्तीला सगुण परमेश्वराची उपासना करीत असता भगवत्गीतच्या ज्ञानाच्या अथायत ही सगुण भक्ति भगवत्तानाहि मान्य झालेलीच जाह ही सगुणभक्ति शुक्याचार्यासारख्या विरक्त ज्ञानी पुरुषालाही आपश्यस्वच बाध असते अत्यात्मविचार प्रणाल्या ज्ञानी उपामनात अव्यक्ताच्या उपासनेने जे परमेश्वरचे ज्ञान प्राप्त होत तच सगुण भक्तीनेही लाभू शकत अमे गीता अध्याय आठवा श्लोक १५ यात वर्णन केले आहे भक्तियोगात उपास्य व उपासक असा प्रथमत वेदभक्ताने भेद किंवा द्वैत मानले जात असल्यामुळे हे अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे पूर्व साधन किंवा अध्यात्मज्ञान प्राप्तीचा पूर्व उपाय म्हणून काही ज्ञानी लाभ सागत असताना भगवत्गीतेच्या नवव्या अध्यायात या भक्तियागाला राजविद्या

म्हणजे मर्मात्रियाचा राजा किंवा अत्या महत्वाची गुप्त याग म्हणून मान्यता मिळालेली आहे गतिर्मता प्रभू साप्ती या श्लोकात सत्त्वगुणधुगुनिधान असा परमेश्वर उपास्य मानीत आले आहे शाडिल्य महर्षि, भक्तीने लक्षण परानुत्तिरीश्वरे म्हणजे ईश्वराच्या ठिकाणी परा म्हणजे श्रेष्ठजी अणुत्ति यातीन अनु या उपमर्गाचा मागाहून सा अर्थ आहे मागाहून म्हणजे परमेश्वरच स्वरूप त्याचे ज्ञान झाल्यानंतर भक्ताहून जे प्रेम नेले जाते त्याला भक्ति असे शाडिल्य महर्षींनी म्हणले आहे म्हणजे परमेश्वर सगुण व निर्गुण दोन्ही प्रकारचे स्वरूप समजल्यानंतर जी भक्ति रची जत, तीच श्रेष्ठ भक्ति होय सगुण भगवत्तानी प्रेम करणे व न समजता प्रेम करणे याप्रमाणेच या भगवत्प्रेम यागातील तरतमभावात म्हणजे श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव किंवा रमी अधिष्ठणा मानता लागेल म्हणूनच बार प्रत्यक्षा भक्तामध्येहि ‘ ज्ञानी राहमेव मेमतन ’ असे भगवत्तानीच ज्ञानी भक्ताच ता महा आमाच राह अह म्हणून श्रेष्ठत्व सांगितले आहे श्रीमद्भागवतात अनेक प्रथ या भक्ति मार्गांचा माहात्म्य वर्णन करीत असतत त्यानेहि वागण या मार्गात जमांची कल्पना नाही म्हणून सामान्य सवारी जीवनात सर्वात सपा मार्ग सतानाहि हा र सांगितला आहे

—‘ पुरुष सरपथ भक्त्या तस्य स्वतन्त्रया ’

ही भक्तीची महती आहे नवव्या अध्यायात भक्तीचा गाड्या उत्कर्षतो तत्त्वविश्व आहे यात कर्म उपासना व ज्ञानाती वर्णन झाले असल्यामुळे या अध्यायात गौरवान गीता रहस्य म्हणून जसताहि शाभून तिसरे ज्ञानधारणात योग शास्त्रातील अनेक उपाय सांगितल्यानंतर शेवटी आठव्या अध्यायात ‘ माभेन गण नज ’ या श्लोकात परमेश्वर पदपद्धी जनन्य गणनाती स्त्रीपारणे हा र सामान्य सवारी जीवनात सुपर मार्ग आहे असा भक्तीमार्ग भगवत्तानीच जर्जाला निमित्त करून जगाला उपदेशील आहे नव्या अध्यायात प्राप्तल्यान भक्तिमार्गाच विवक्षित दिसता या अध्यायात भक्तीचा गोप्य र अधिक प्रेमलपणा असल्यामुळे र हा अध्याय गीतेत सांगितल्यामुळेच तिला इतरी मायता लाभरी आहे या अध्यायात ज्ञानात भक्ति र भक्तिज्ञानही गुप्त निल्यामुळे या भक्तियागात राजमार्ग म्हणून अधिक उचित केले

‘यद् यद् विभूतिमत सत्त्वम्’ हे सामान्य जीवाला उत्पटल्याने परमेश्वराचे सामान्य सगुण स्वरूप सांगून विश्वरूपदर्शनाने अत्राख्या अध्यायात परमेश्वराच्या त्रिराट स्वरूपाचाहि प्रत्यक्ष आणून दाखविला आहे. या जगात कोणी कोणी आपल्या स्वभावानुरूप आवडीप्रमाणे गणपतीचे भजन करतील, परंतु कोणत्याहि प्रतिष्ठात गरा देव मित्र स्वरूपाचा नाही. कारण ‘अव्यक्त व्यक्तीमापन्न’ या श्रेण्यात परमेश्वराचे निर्गुण त्रिराटार असे अव्यक्त स्वरूपच सत्य आहे असे ईश्वरस्वरूपाचे वर्णन केलेले आहे.

‘एको देव सर्व भूतपु गुद

सर्व्यासी सर्वभूतान्तरात्मा’ ॥

कर्मायुक्त सर्वभूतादिनास साक्षी चेता केवले निर्गुणम्’ असे श्रेश्ठातर उा निरुदामध्ये वर्णन केलेले आहे निर्गुण अद्या अव्यक्त सच्चिदानंदस्वरूप परब्रह्माच्या त्रिराणी कोणतेहि सगुण साक्षर स्वरूप धार्याचे सामर्थ्य असते. कारण मूळ निर्गुण अव्यक्त स्वरूपात कोणतेच नाम आणि रूप, आकार, चिन्ह इत्यादि नाश इत्यास प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या गोष्टी प्रतीत होत नसल्यामुळेच ते निर्गुण अव्यक्त व सर्व शक्तिसंपन्न परब्रह्म वाटले. त्या स्वरूपामध्ये प्रतिक रूपाने प्रवृत्त होऊ शकते व आपल्यालाहि वाटेल त्या प्रतिकत चिन्ताची स्थिती करण्यासाठी व आनदाच्या अनुभव घेण्यासाठी प्रतीकाच्या स्वरूपातहि उपासना करता येत व उपासनेच्या क्षेत्री ‘हानी जीवा मीवा भेरी’ असा अनुभव येतो. श्रीनृकारामहाराज सगुणस्वरूपाची भक्तांच्या दृष्टीने उपयुक्तता मागण्यासाठी

“अग्रे ब्रह्मरूप रीता नाही टार ।

मूर्ति माझी देव कैसा नाही.”

असेच निचावतात. कारण ‘अध्यामयोय पुरुष’ ‘ये यथा मा प्रपश्यन्ते ता स्तरयव्य भजाम्यहम्’ या भगवद्गीतेच्या वचनावरून ‘भात ताचि देव’ असे श्रीनाथमहाराजांच्यामार्गे सतहि म्हणतात ‘देव भावाचा भुक्तेला’ असे तुकाराममहाराजहि म्हणतात. या भात भक्तीच्या जोरावरून श्रीनाथदेव महाराजहि पादुरयास प्रत्यक्ष जेवावयास लावू शकतात हा सर्व सगुण स्वरूपा ती अद्वैतभक्तीचा प्रताप आहे. परंतु याचे मूळ स्वरूप एवच सच्चिदानंदस्वरूप आहे हे “एव सन् विद्या बहुधा वेगति अग्नि यम मातारिश्वात मादु” असे वेद

उचार्ति परब्रह्मस्वरूपाचे अद्वैतत्व दाखवीत आहे. म्हणूनच ‘तुज सगुण म्हणू की निर्गुण’ ।

सगुण निर्गुण एव गोविंदुगे ॥’

यातहि एकमेवाद्वितीय हेच अद्वैतत्व मोडरी प्रति पादन नेलेले आहे.

“ईश्वरगुरु रात्रेति मूर्तिभेद विभागिनि ।

ज्योमद् व्याप्त देहाय दक्षिण मूर्तये नमः ॥”

असे श्रीमद् आत्र शरराचार्येहि परब्रह्माचे अद्वैतत्व दाखवीत आहेत. भागमात्र छोणाया देवभक्त व गुरु मित्रादि संप्रदायालाचि ते एवच परब्रह्म अधिष्ठान आहे हे उपासनेच्या उन्मत्तत्वाचेच समज शकत असते.

‘राष्ट्री अग्नि जगा चालुर्था घृत मागसेदर्श लण ।

गुप्ती परिमल तैसा भरला विशात पार्वती रमण ॥

या आर्यप्रमाणे दिसणाऱ्या बुधाला न दिसणारे दूर अधिष्ठान जसे मानावेच लागते. त्याप्रमाणेच व्यक्त जगाला अव्यक्त परब्रह्माचे अधिष्ठान मानावे लागते. श्रीविशारथ स्वामींनीहि पंचदशी या वेदान्तप्रधान ग्रंथात

‘ब्रह्माद्या स्तम्भ पर्यन्ता प्राणिनोऽन जडाभवि ॥

उत्तमाथम भवेन वर्तन्त पदचित्रात् ॥’

म्हणचे मिनेमाच्या पादव्याधुप्र पट्ट्यावर मिनेमा मुरु होण्याप्रवी कोणतेहि चित्र भासत नाही व मिनेमा सवण्यावहि पुन पादराधुप्र पट्ट्याव मिनेतो आणि मिनेमाच्यावाली मात्र त्या एकाच पट्ट्यावर अनेक चित्रे श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाने स्थितान त्याप्रमाणेच एकाच अद्वैत परब्रह्माच्या त्रिराणी हा जगाचा भास होत आहे. तथापि हे अद्वैत तत्त्वज्ञान दाखविणारा भक्तीमार्ग सर्व विद्यांचा राजा असल्यामुळे या मार्गास राजविद्या असेहि नाव दिनेले आहे देव आहे किंवा नाही दोन्ही गोष्टी जर सामान्य जीवाला समजत नसल्या तरी त्याचावतीत तर्क करायचा असेल तर तो

‘श्रुतिमतस्तरां नु सधीयताम्’

असे श्रीगङ्गाचार्यांनी ‘साधन पंचर स्तोत्रात’ म्हटले आहे. कनिष्ठगुरु कानिश्च यांनी रघुवरा काव्यात

‘प्रत्यक्षोक्ति अपरिच्छेद्य मत्थादिर महिमातय ।

आद्या गनुमानाम्या साध्य त्या प्रति का कथा ॥’

असे ईश्वराचे अस्तित्व भात याक्यावरून आणि अनमाला उरून लहल्या मगाति सिद्ध केले आहे

“गुलाबावरी काटे म्हणुनि लोक निंदित्ती देवाला ।

काट्यावरी जो गुलाब फुलवी यानुनये कां परित्याला ॥”

असा आस्तिक व नास्तिकांच्या दृष्टीतील दोन प्रकारचा फरक दोन चरणात दाखविला आहे. नास्तिक मनुष्य God is No Here असे दोन शब्द उच्चारून ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करील. काय म्हणावयाचे ते आपण आपल्या कल्याणाच्या दृष्टीने व आनंद अनुभवान्या दृष्टीने ठरवावयाचे असते. एका विनोदी यद्-स्थाने असे म्हटले आहे की, ‘मला देव आहे की नाही हे दोन्हीहि माहीत नसतानाही मी मान आहे असेच म्हणत असतो. कारण नाही म्हणण्यात आपला काहीही फायदा नाही. पण आहे म्हणण्यात मान तो असले तर माझ्यावर रागावणार नाही असा फायदा आहे, असे म्हटले आहे. स्वामी रामतीर्थ यांनीहि विनोदाने God कडे लक्ष न घाल तर या शब्दांतील स्पेलिंग तुमच्यावर उलटेल असे म्हटले आहे. तात्पर्य; जीवाला अखंड सच्चिदानंदरूपता लाभण्यासाठी सगुण उपासनाहि आवश्यक आहे. सुवर्णाप्रमाणेच कोणताहि दागिना नसता ते सुवर्ण कोणत्याहि दागिन्याच्या रूपाने आकार घेऊ शकते व त्या दागिन्याच्या धारकासहि आनंद देऊ शकते. त्याप्रमाणेच भक्ताच्या आनंदासाठी व योगक्षेमासाठीहि ते निर्गुण परब्रह्म सगुण व साकार होऊ शकते व अशा सगुण ब्रह्माची उपासना श्रीरामकृष्ण इत्यादि अवतारांनी सोयी केली आहे. कारण देवान् माण-साला अव्यक्त ब्रह्माचे चिंतन करून निर्विकल्प समाधि लावता येणे कठीण असते आणि पदाकदाचित ती धावली तरी कष्ट करून फलदृष्ट्या त्याला अधिक ते काय मिळणार ? असा प्रश्न पडतो. म्हणून अव्यक्तोपासनेहून व्यक्तोपासना कर्मां क्लेशप्रत होतात. फलदायी होत असल्याने परमेश्वराची सगुण भक्तीच कर असा उपदेश अप्याय वार श्लोक आठ यातहि केला आहे. परमेश्वर प्राप्तीचा सोरा उपाय म्हणजे परमेश्वराला सर्व कर्मे समर्पण करणे हा होय. मग भक्ताचे सर्व जीवन प्रेममय व शांतीपूर्ण होते. तो प्रेममूर्तीच होतो. त्याच्या उद्धाराची जबाबदारीहि भगवतानी आपल्याकडेच घेतली आहे. भक्ताच्या इच्छेनुसार अचित्य शक्तिमान् परमेश्वर, रूपा धारण करीत असतो व भक्ताच्या कामना पूर्ण करीत असतो. हे जरी सत्य आहे तथापि भक्तावरहि फार मोठी जबाबदारी आहे. कारण

त्यांनी परमेश्वराविषयी अनन्यनिष्ठा बाळगली पाहिजे. ज्ञान व भक्ति यात वस्तुतः विरोध नसून भासमान शाब्दिक भेद आहे.

‘सर्व भुतेषु यः पश्येत् भगवद्माव मात्मनः ।

मृतानि भगवत्यात्मन्ये भागवतोत्तमः ॥’

असे श्रीमद् भागवद् ग्रंथातहि भक्तश्रेष्ठाने लक्षण सांगितले आहे. त्यावरूनहि ज्ञान व भक्तियोगात वस्तुतः विरोध नाही हे सहज समजेल. भक्ति व ज्ञान यांची ताटावट होतच नाही. त्यांचा समन्वय सत्वर कार्यसिद्धि करीत असतो. कच्चाडचे मुद्रासिद्ध श्रीरामभक्त विठोबा आप्णा दसरदार यांनी आपल्या ‘मुख्य श्लोक लाघव’ या ग्रंथात भक्ति दीच मुक्ति कशी सिद्ध होते, याबद्दलचा एक सुंदर श्लोक घातलेला आहे. तो असा

“आदिमा भक्ति रित्येतत् सर्वसज्जन संमतम् ।

यद्यना शोचिता सैव मुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥ १ ॥

या श्लोकात भक्ति या शब्दात जर आदि मा म्हणजे म च्या ऐवजी म घातला आणि ती भक्ति या शब्दातील अ चा नाश केला आणि उचिता म्हणजे उ या स्वराने युक्त केली तर अनादोचित म्हणजे दुसऱ्या अर्थाने निरपेक्ष किंवा निष्काम आवरली तर ती भक्तीच मुक्ति होत असते. म्हणून ती आदिमा म्हणजे श्रेष्ठ आहे असे म्हटले आहे. अशा सर्वशक्तिमान् परब्रह्मतत्वाचे निर्गुण आणि सगुण स्वरूपानी कितीही शाब्दिक वर्णन केले तरी श्रीसमर्थ रामदास ‘आत्माराम’ ग्रंथात

‘जेथे मांवावला तर्क । जेथे पांगुळला विवेक ॥

तेथे शब्दाचे कौतुक । केवी घटे ? ॥’

असे म्हणतात तेच सत्य आहे. एका हिंदी कवीनेही

‘रामतेरी, रचना अचरजमारी ॥

जाको वर्णन कर सब हारी ॥ १ ॥

जलसे बिंदुसे देह बनाई, तामे नर जरू नारी,

हात पाव सच, अंग मनोहर भीतर प्राण संचारी ॥२॥

ऋषी मुनी निशिदिनी ध्यान लगाये,

लख, न, सके गती सारी,

ब्रह्मानंद अनंत महाबल ईश्वर शक्ति तुम्हारी ।

असे म्हटले आहे. यावरून या एकमेवाद्वितीय परब्रह्मात व्यावहारिक व पारमार्थिक असे दोन भाग दाखविता येतील.

“एक च मृद् भाट्ट मनेकरूपम्,
गावो विवर्णाः पय एक रूपम् ॥
सुवर्णमेकम् बहुभूषणानि भिक्षाश्च देहाः परमार्थे एक ”

हाच अभिप्राय

पय दधि घृत आणि नवनीत,
तैसे दृश्य जात एकपणे ॥ १ ॥
वनकाचे पाही अलंकार केले ।
कनकाचा आले एकपणे ॥ २ ॥
मृत्तिकेचे घट झाले नानापरी ।

मृत्तिका अवधारी एकपणे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एक एक ते अनेक ।

अनेकली एक एकपणे ॥ ४ ॥ ’

हेच परब्रह्म स्वरूपाचे ज्ञान होण्यासाठी आणि सत्तारी जीवांसही
अखंड सच्चिदानंदरूपता लाभण्यासाठी हा भगवत्प्रेमयोग
म्हणजे भगवताच्या विश्वस्वरूपावर प्रेम करण्याचा उपाय
लाभावा म्हणून मी हा लेख श्रीगुरुदेवनिवास सरयेच्या
सेवेसाठी समर्पण करीत आहे.

—कल्याण श्रीपाद कुलकर्णी

चंद्रिकेप्रमाणे मनोव्हादक आहे. या देवीपासून कधीच अपाय होत नाही. धन, धान्य, सोने, गाई, घोडे, पुत्र-मित्रादि आप्तजन, दासदासी यांची प्राप्ती याच देवीच्या आराधनेपासून होते. ही देवी ब्रह्मस्वरूपिणी आहे, मद हास्याने विलसत आहे. आर्द्रा नक्षत्रावर हिचा जन्म झाला आहे. ही कमलासनस्थ असून सर्व मनोरथ पूर्ण करणारी आहे. हिच्या उपासनेने दारिद्र्य दूर होते. हिच्यापासूनच विश्व वृक्ष निर्माण झालेला आहे ही सुगंधसंपन्न व दुर्जय असून सर्व प्राणिमात्रांची स्वामिनि आहे आर्द्र वेत हातात धरणाऱ्या, गळ्यात सुवर्णाचे हार धारण करणाऱ्या अशा या श्रीलक्ष्मीची प्रार्थना ऋग्वेदकालीन साधकांनी बाराबारा केलेली आहे. याच सूचता इतले आहे.

'कमलनयने' अखंड मुख लाभेल असा मला वर दे महाधने ! अश्व, गाई, बैल व धन देणारी अशी तू मजवर प्रसन्न हो. पुत्रपौत्र, धनधान्य, हत्ती, घोडे, गाई, रथ इत्यादि मला देऊन तू मला आयुष्यमान्य कर या सर्व प्रजेची तू माता आहेस हे कमलनिवासिनी पद्महस्ते ! शुभ्र गंधमालादिकानी नौमणारे भगवती ! तू मला सन्नुष्ट कर विष्णुपत्नी, क्षमादेवी, माधवी, माधवप्रिया, प्रियसखी, अच्युतबह्वर्भा अशा या लक्ष्मी देवीला माझा नमस्कार असो या महालक्ष्मीला आम्ही ओळखतो या विष्णु पत्नीचेच ध्यान आम्ही करतो, हीच लक्ष्मी आम्हास आमच्या सत्कार्यास प्रेरणा देते आनंद, कर्दम, भीद, चिकलीत असे विख्यात नरपि हिचेच पुत्र आहेत ऋण, रोग, दारिद्र्य, पाप, भूक, तहान, अपमृत्यू, भय, शोक, मनस्ताप ही सर्व नाश होवोत सपत्नी, वर्चस्व, आयुष्य व आरोग्य यांनी माझे आयुष्य समृद्ध व्हावे यासाठी धन, धान्य, पशु, ऋषु, बहुपुत्रलाभ, शमर वर्षांचे उदर आयुष्य याची प्राप्ती मला व्हावी. '

देवीभागवतातील रमणीय स्तोत्रे

ऋग्वेदातील या प्रसिद्ध सूक्तात जरी ऐहिक वैभवाची गणी भीदेवीस केलेली असली तरी तिचे रूपवर्णन व गाराची अनन्यता यांनी हे स्तोत्र परिपूर्ण आहे गावाने आपण मातृस्वरूपी ईश्वराशी अनन्य असावे ऐी आपल्या लडिव्याळ लेखराशी अनुसंधान 'तुहेरी भूमिका यापुढे मातृभक्तीच्या परंपरेत

उदित झालेली दिसून येईल आणि

'पिताहमस्य जगतो माता, धाता, पितामह '

या भगवद्गीतेतील वचनाने तर या धारणेस बळकट असा तात्त्विक पाया प्राप्त करून दिला पुराणप्रयांनी या देवीतत्त्वाची व मातृतत्त्वाची निष्ठेने उपासना केली देवीची विविध रूपे, तिचे विविध प्रसंगीचे आविष्कार, दुष्टाचा तिते केलेला सहार, तिची विविध स्थाने इत्यादींचे सविस्तर वर्णन देवी भागवता सारख्या प्रसिद्ध ग्रंथात आलेले आहे. नाना प्रसंगाच्या निमित्ताने झालेल्या देवीच्या विविध अवतारांच्या कथा या ग्रंथात विस्ताराने आलेल्या आहेत. देवीच्या विविध अवतारांच्या कथा या ग्रंथात विस्ताराने आलेल्या आहेत देवीच्या विविध ध्यानाची मनोः वर्णने येथे आहेत, देवीच्या प्रार्थनेची अनेक रमणीय स्तोत्रे या ग्रंथात आहेत. ही देवी ललित, राजराजेश्वरी, महात्रिपुरसुदरी, बाला, पंचदशी, षोडशी, कुमारी, त्रिरूपा, गौरी, रमा, भारती, बाली, भद्रकाली, चंडिका, कालिका, महिषासुरमर्दिनी, दुर्गा, महाकाली, महालक्ष्मी, सरस्वती, अंबा, अष्टभुजा, दशभुजा, मनसा, श्रीराधा, भगवता, भगानी, गेणुबा, एकवीर इत्यादि विविध नावांनी त्या त्या वैल्य्या अवतार प्रसंगाना अनुसरून प्रसिद्ध आहे.

विविध प्रसंगानी उचिन अशी अनेक भावपूर्ण स्तोत्रे देवीची स्तुति व प्रार्थना करण्यासाठी या ग्रंथात प्रकट झाली आहेत. सर्व देवीभक्तांना पुढील प्रार्थनामूक्त अवगत असे आहे

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सतत नम ।

नम प्रकृत्यै भद्रायै नियता प्रणता स्म ताम् ॥

तामशिवर्णौ तस्या ज्वलन्ती वैरोचनी कर्मफल्यु जुष्टाम् ।

दुर्गा देवीं शरणमह प्रपद्ये सतरसि तरसे नम ॥

देवीं याचमजनयन्त देवास्ता विश्वम्पा पश्यो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेप्रमूज दुष्टाना धेनुर्वागस्मानुप सुदुनैः ॥

कार्त्तरीशी ब्रह्मर ता वोष्णवी रक्तमदातरम् ।

सरस्वतीमर्दति दक्षदुहितर नमाम पावना शिचाम् ॥

देवी भागवताप्रमाणेच दुर्गा सप्तशती हाही छान प्रथ मातृभक्तीच्या उपासकांना अत्यंत मार्गदर्शक व इष्ट सिद्धि देणारा असा आहे मार्कण्डेय पुराणातील हे अख्याय न त्यातोच गर्भितार्थ अनेकाना उपकारक

संतांचा

मातृभक्तियोग

एका बीजापासून वा चराचराचा विस्तार झाला एका भागारापासून, सुवर्णापासून नाना प्रकारचे अल्कार निर्माण झाले, एका पाण्यावरून नाना तरंग निर्माण झाले, परंतु हा सर्व व्यक्त विस्तार एकाच तत्त्वाचा आहे आणि या सर्व विस्तारपूर्वक पसरलेल्या सचेतन मचेतन वस्तुजातात एकच तत्त्व भरून राहिले आहे ही भारतीय नव्यज्ञानाची व भक्तितत्त्वाची प्रमुख धारणा आहे 'सृष्टे मणिगणा इव' या जगातील सर्व पदार्थे एकाच आत्म-तत्त्वात सामावून गेले आहे ज्ञानदेवाच्या भाषेत सांगा वयाचे तर " सोनियाच्या सुतात सुवर्णाचे मणी ओविले आहेत " ऐक्याची ही अनुभूती जितकी तीव्र तितकी सर्व स्रुताची वहार अवर्णनीय मानली गेली आहे मनुष्य जन्माला येऊन जे अद्वितीय व अलौकिक सुख संपादन करायचे ते हेच हे कधी ज्ञानाने, कधी कर्मयोगाने कधी ध्यानयोगाने, कधी भक्तियोगाने, कर्ष तपश्चर्येने, कधी सत्संगतीने तर कधी सर्व प्रागचिक कर्मे करीत असताना नुसत्या अनुसंधानानेही मिळत राहते समीमाने असीमाशी, जीवाचे भिवाशी, आत्म्याचे परमात्म्याशी हे जे अतूट नाते आहे त्याचा सानंद अनुभव भक्तयोगात येता

भावरम्य व सर्वसुलभ साधनाविफास

ही भक्ति किती प्रकाशनी करता येते, तिचे स्वरूप कोण आहे, ती किती अगूढ या गोरी आहे यासम्वीचे

विवेचन येथे प्रस्तुत नाही भक्तिसाधनासाठी ईश्वराशी जी अनेक प्रकारची नाती साधकानी कल्पिली, त्यातील एका भावरम्य व सर्वोत्तम सुलभ वाटणाऱ्या साधनविद्या स चा विचार येथे करावयाचा आहे चैतन्य तत्त्वास, आदिकारणस, व्यक्ताव्यक्त परमेश्वरास, ब्रह्मास मातृ स्वरूपात मानणे व आपण सर्व त्याचीच लडीवाळ लेकुरे भाहोत हा भाव या मातृभक्तियोगात प्राप्तल्याने असतो या मातृतत्त्वाच्या उपासनेचे धागेदोरे संस्कृतीच्या आरंभ काळीच जो भक्ताच्या मनोव्यापाराचा सहज सुंदर आविष्कार झाला त्यात दिसून येतात शक्तीची, देवीची, श्रीची उपासना ऋग्वेदकाळापासूनच विकसित झालेली दिसते मनात येईल ते मागावे, निर्भय होऊन प्रार्थना करावी, संरक्षणासाठी आसरा घ्यावा, सकोच भोडून दैन्य सांगावे, रूपवर्णनासाठी स्तुतिस्तोत्रे गाऊन स्वतः स धन्य समजावे उभा हट्टाने, आग्रहाने लढीवाळ भपेत आळवावे, हे सर्व मनोश आविष्कार एका मानेच्या नात्याखेरीज इतरत्र कुठे उपलब्ध हाणार !

ऋग्वेदातील श्रीसूक्त

ऋग्वेदातील श्रीसूक्त या दृष्टीने किती रमणीय व अर्थगर्भ आहे हे प हण्याकारणे आहे मातृस्वरूपा अस पाण्या या देवीची काती सुवर्णाप्रमाणे आहे सुवर्णाच्या विविध पुण्यमाला तिने धारण केल्या आहेत तिचा प्रकाश

चंद्रिकेप्रमाणे मनोहृदय आहे. या देवीपासून कधीच अपाय होत नाही. धन, धान्य, सोने, गाई, घोडे, पुत्र-मित्रादि आप्तजन, दासदासी यांची प्राप्ती याच देवीच्या आराधनेपासून होते. ही देवी ब्रह्मस्वरूपिणी आहे, मद हास्याने विलसत आहे. आर्द्रा नक्षत्रावर हिचा जन्म झाला आहे. ही कमलासनस्य असून सर्व मनोरथ पूर्ण करणारी आहे. हिच्या उपासनेने दारिद्र्य दूर होते. हिच्यापासूनच विष्व वृक्ष निर्माण झालेला आहे. ही सुगंधसंपन्न व दुर्जय असून सर्व प्राणिमात्राची स्वामिनि आहे. आर्द्र वेत हातात धरणाऱ्या, गळ्यात सुवर्णाचे हार धारण करणाऱ्या अशा या श्रीलक्ष्मीची प्रार्थना ऋग्वेदकालीन साधकानी घारवार केलेली आहे. याच सूक्तात म्हटले आहे.

'कमलनयने ! अखंड मुख लाभेल असा मला वर दे. महाधने ! अश्व, गाई, बैल व धन देणारी अशी तू मजवर प्रसन्न हो. पुत्रपौत्र, धनधान्य, हत्ती, घोडे, गाई, रथ इत्यादि मला देऊन तू मला आयुष्यमान् कर. या सर्व प्रजेची तू माता आहेस. हे कमलनिवासिनी पद्महस्ते ! पुत्र गघमालादिकांनी शोभणारे भगवती ! तू मला सन्तुष्ट कर. विष्णुपत्नी, क्षमादेवी, माधवी, माधवप्रिया, प्रियवती, धन्युतवश्रमा अशा या लक्ष्मी देवीला माझा नमस्कार अथो. या महालक्ष्मीला आम्ही ओळखतो या विष्णुपत्नीचेच ध्यान आम्ही करतो, हीच लक्ष्मी आम्हास आमच्या सत्कार्यास प्रेरणा देते आनंद, कर्दम, श्रीद, चिक्लीत असे विख्यात ऋषि हिचेच पुत्र आहेत ऋण, रोग, दारिद्र्य, पाप, भूक, तहान, अपमृत्यू, मय, शोक, मनस्ताप ही सर्व नाश होवोत. सपत्नी, चर्वस्व, आयुष्य व आरोग्य यांनी माझे आयुष्य समृद्ध व्हावे. यासाठी धन, धान्य, पशु, यशु, बटुपुत्रलाभ, शंभू वपांचे उदर आयुष्य याची प्राप्ती मला व्हावी.'

देवीभागवतातील रमणीय स्तोत्रे

ऋग्वेदातील या प्रसिद्ध सूक्तात जरी ऐहिक वैभवाची मारणी श्रीदेवीस केलेली असली तरी तिचे रूपवर्णन व मारणाऱ्याची अनन्यता यांनी हे स्तोत्र परिपूर्ण आहे. बालकभावाने आपण मातृस्वरूपी ईश्वराशी अनन्य असावे व ईश्वरानेही आपल्या लडिवाळ लेकराशी अनुसंधान ठेवावे अशी दुहेरी भूमिमा यापुढे मातृभक्तीच्या परंपरेत

उदित झालेली दिसून येईल आणि

'पिताहमस्य जगतो माता, धाता, पितामहः'

या मगवद्गीतेतील वचनाने तर या धारणेस बळकट असा तात्त्विक पाया प्राप्त करून दिला. पुराणग्रंथानी या देवीतत्त्वाची व मातृतत्त्वाची निष्ठेने उपासना केली. देवीची विविध रूपे, तिचे विविध प्रसंगीचे आविष्कार, दुष्टाचा तिने केलेला सहार, तिची विविध स्थाने इत्यादींचे सविस्तर वर्णन देवी भागवतासारख्या प्रसिद्ध ग्रंथात आलेले आहे. नांना प्रसंगाच्या निमित्ताने झालेल्या देवीच्या विविध अवताराच्या कथाया ग्रंथात विस्ताराने आलेल्या आहेत. देवीच्या विविध अवताराच्या कथा या ग्रंथात विस्ताराने आलेल्या आहेत. देवीच्या विविध ध्यानाची मनोश वर्णने येथे आहेत, देशीच्या प्रार्थनेची अनेक रमणीय स्तोत्रे या ग्रंथात आहेत. ही देवी रक्षित, राजराजेश्वरी, महाप्रियसुदरी, बाला, पंचदशी, षोडशी, कुमारी, निरुपा, गौरी, रमा, भारती, बाली, भद्रकाली, चंडिका, कालिका, महिषासुरमर्दिनी, दुर्गा, महाकाली, महालक्ष्मी, सरस्वती, अंबा, अष्टभुजा, दशभुजा, मनसा, श्रीराधा, भगवती, भयानी, रेणुका, एकवीरा इत्यादि विविध नावानी त्या त्या वेळच्या अवतार प्रसंगाना अनुसरून प्रसिद्ध आहे.

विविध प्रसंगानी उचित अशी अनेक भावपूर्ण स्तोत्रे देवीची स्तुति व प्रार्थना करण्यासाठी या ग्रंथात प्रकट झाली आहेत. सर्व देवीभक्तांना पुढील प्रार्थनासूक्त अवगत असे आहे.

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सतत नमः ।

नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥

तामभिवर्णां तरसा ज्वलन्तीं चैरोचनीं कर्मफलेषु शुभाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सतरसि तरसे नमः ॥

देवीं धाममजनयन्त देवास्ता विश्वरूपाः पशवो बदन्ति ।

सा नो भन्द्रेपमूजं दुष्टानां धेनुर्वागस्थानुप सृणुतैव ॥

काळरात्रीं ब्रह्म ता वोष्णवीं स्कन्दमातरम् ।

सरस्वतीमिदंति दक्षदुहितरं नमामः पावना शिवाम् ॥

देवी भागवताप्रमाणेच दुर्गा सप्तशती हाही छान ग्रंथ मातृभक्तीच्या उपासकाना अत्यंत मार्गदर्शक व इष्ट सिद्धि देणारा असा आहे. मार्कण्डेय पुराणातील हे अख्यान व त्यातील गर्भितार्थ अनेकाना उपकार

होता आहे. देवीच्या प्रभुत्व अवतारांचे वार शेषक
बर्तन या प्रभात अर्धनक्षत्रीय अनेक सुंदर व नित्य
पडनीय रात्रो देवाती एवढा शास्त्री आपणाला दिसतील.
जर दिनेच्या एखाद्या पहिल्या दोन ओळी देऊन एक
अति विस्तृत व भावपूर्ण स्तोत्र या ग्रंथाच्या पाचव्या
अध्यायात देवांनी बरेल्या देवीलुतीच्या निमित्ताने प्रकट
होते आहे. अर्थात खुति एकादश अध्यायातही आलेली
आहे. देवीभागवत व दुर्गा सप्तशती या दोन महान् व
प्रासादिक ग्रंथांसाठी देवीकथंच, अर्वांशास्तोत्र, दुर्गामानस-
पूजा इत्यादि स्फुट प्रकरणे देवीमाहात्म्य व देवीलुति
यासाठी प्रसिद्ध आहेत. शंकराचार्यांची समजली जाणारी
अनेक सुंदर स्तोत्रे मातृभक्तीच्या जिह्वाळ्याने भारावलेली
अशी आहेत. भवानी भुजंगस्तोत्र, वनवधारास्तोत्र, त्रिपुर
मुंदस्तोत्र, कल्याणशृङ्गिस्तोत्र यांसारखी अनेक हृद्य व नित्य
उपासनेस उपयुक्त अशी स्तोत्रे आचार्यांची आहेत. नित्य
पठनीय असे देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र तर मातृभक्तीच्या
श्रेष्ठ आविष्काराचे एक हेल्लो असे दर्शन आहे. त्यातील
काही ओळी अशा आहेत.

न मन्त्रं नो यन्त्रं तदपि च न जाने स्तुतिमहो !
न चाह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथाः ॥
न जाने मुद्रास्ते तदपि च न जाने विष्णुपते !
पर जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम् ॥१॥
विधेरशनेन द्रविण विरेणालसतया !
विधेयाशक्त्यत्वाच्च चरणयोर्धौ च्युतिरभूत् ॥
तदेतत् क्षन्तव्य जननि सकलोद्धारिणि शिवे ।
कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥२॥
पृथिव्या पुत्रास्ते जननि बहवः सन्ति सरलाः ।
परं तेषां मध्ये विलतरलोऽहं तव सुतः ॥
मदीयोऽयं त्यागः सुमुचितमिदं नो तव शिवे ।
कुपत्रो जायेत कुचिदपि कुमाता न भवति ॥३॥
जगन्मातर्मातस्तव चरणसेवा न रचिता ।
न वा दत्तं देवि द्रविणमपि भूयस्तव मया ।
तथापि त्वं स्नेहं मयि निरूपय यत्प्रकुर्यसे ।
कुपत्रो जायेत कुचिदपि कुमाता न भवति ॥४॥
आई, मी शंभू जाणीत नाही, मंत्र जाणीत नाही. तुझी
खुति कशी करावी याचेही ज्ञान मला नाही. तुला
आवाहन कसे करावे ? ! असे ध्यान कसे करावे हेही मला

समजत नाही. तुझे स्तोत्र, तुझी कथा, तुझ्या मुद्रा यांचीही
माहिती मला नाही. व्याकूळ होऊन तुझ्यासाठी विलाप
करणेही मला जमत नाही. पण एक गोष्ट मात्र खरी आहे,
केवळ तुला अनुसरणे, तुझ्या मागे मागे चालणे मात्र
मला माहित आहे. यामुळे माझे सर्व क्लेश दूर होतात.
.. सर्वांचा उद्धार करणारी आई, मला पूजाविधि
नीट समजत नाही. माझ्याजवळ पुरेसे धन नाही.
स्वभावाने मी थोडा आळशीच आहे. तुझी नीट पूजाही
मला जमत नाही. या सर्व कारणांमुळे आई, तुझ्या सेवेत
काही कमी पडले तर मला क्षमा कर. कारण कुपुत्र निर्माण
होणे शक्य असले तरी कुमाता कधीच निर्माण होत नाही.
.. आई, या पृथ्वीवर तुझे साधेसुधे पुत्र पुष्कळ आहेत;
परंतु त्यात मीच एक तुझा अत्यंत चपल असा बालक
आहे. माझ्याहूनही चंचल व चपल दुसरा कुणीच
नाही. माझा हा त्यामा माते तुझ्यासाठी उचित नाही,
कारण या जगात कुपुत्र निपजतील; परंतु कुमाता कधीही
निपजणार नाही .. जगदंबे, तुझ्या चरणांची सेवा मी
कधीच केलेली नाही. देवी, तुला कधी मी धन समर्पण
केले नाही. तरीसुद्धा या अथमावर तू अपार स्नेह करीत
आहेस, याचे कारण हेच की या जगात कुपुत्र निर्माण
शाला तरी आई कधीच कुमाता होत नाही.'

महाराष्ट्रात देवीच्या भक्तीचा परिपोष

आचार्यांचा या स्तोत्रातील भाव अत्यंत हृदयस्पर्शी
व चित्त व्याकूळ करणारा आहे. स्वतःची दयनीय अवस्था
आत चांगल्या रीतीने प्रकट झाली आहे. वेद, उपनिषदे,
पुराणे, स्तोत्रे यांनी परिपुष्ट झालेली ही मातृभक्तीची
धारा पुढे प्राकृत वा देशी भाषांतूनही दुपडी भरून
राहिलेली दिसून येईल. आपल्या ग्रंथांच्या धारंमयी अनेक
मराठी सतानी या देवीचे स्तवन केले आहे. एकनाथाची
कुलस्वामिनी रेणुका अथवा एकवीराच होती. या संस्कृत
व प्राकृत वाक्याच्याद्वारे महाराष्ट्रात देवीच्या भक्तीचा
परिपोष झाला तुळजापूर, मातापूर, कोल्हापूर, ओंध, सप्तशृंगी
(वणी), चंद्रपूर (चांदरा), शातादुर्गा (गोमंतक), जोगेश्वरी
इत्यादि देवीस्थाने महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत. असुराचा,
दुष्ट शक्तीचा निःपात करणाऱ्या, ... रीतीने बारबार
अवतार घेऊन युद्धप्रसंगी ... या रूपे

अक्राळविक्राळ व भयानक दिसतात रक्तमासाक्षी याचा सवध असल्यामुळेच कित्येक ठिकाणी याना या प्रकारच्या नैवेद्याचीही सोय झालेली आहे. देवीची मुद्रा भयानक आहे, ती नाना शस्त्रधारी आहे, रक्ताने माखलेली आहे, एडगधारी आहे, परंतु हे तिचे रूप दुष्ट शक्तीच्या नाश्यासाठी आहे. महिषासुर, कोलासुर, चंड, मुड इत्यादींचा नाश झाल्यावर भक्तांच्या रक्षणार्थ उम्या असणाऱ्या या देवीहनुने ममताळू व वात्सल्ययुक्त दुसरे कुणीच नाही प्रसंगी ती मन्त्राधारी होतेच व आपल्या अनुयायांनाही मुदार्थ प्रेरणा देते तीच आपल्या लढिवाळ लेकराचे रक्षण करीत अमते एकनाथानी, रामदासानी रेणुकेची भवानीची श्चुति अनेक प्रसंगी केली आहे. तिचा भावार्थ हाच आहे ' बया दार उघड दार उघड ' या पालुपदाचे एकनाथकृत भवानीस्तोत्र मराठी लोकमानसात कायमचे वजले आहे. समर्थानी अनेक प्रसंगी देवीचे महात्म्य विवरण करून सांगितले आहे. कधी त्यानी तिला साफडे घातले आहे. देवीच्या दर्शनाने सदृष्ट झाल्यावर एका श्लोकात समर्थ वृत्ततेने म्हणत आहेत,

“ देखिली तुळजा माता । निघाला अहरीं मुखें ।

तुटली सर्वही चिंता । थोर आधार वाटला ॥ १ ॥

ससार पाहता मागें । पाळिले सर्वही कुळा ।

प्रस्तु प्रत्ययो आता । रक्षितें बहुतां परीं ॥ २ ॥

पूर्वि जे कामना सई । ईच्छा पूर्ण मनोगतें ।

धन्य हा देव लोभाळु । सामाळ वरितो सदा ॥ ३ ॥

भाषात सकट बारी । निवारी दुष्ट दुर्जना ।

सफटी भवसा मोठा । तत्काळ काम हातसे ॥ ४ ॥

लाव्ची चुकते वेडे । कृपालु जननी खरी ।

लक्ष वी कोटी अन्यायें । बहुत धमिले पर ॥ ५ ॥

बन्दी हो संप हो विंचु । बाळकु घेतले थळ ।

सर्वही चुकवा माता । पोर लायड नणत ॥ ६ ॥

लोभाळु बायका माया । त्यामध्ये गुन्य जळनी ।

बाळका वाढवी माता । मातेला मुख्य जळनी ॥ ७ ॥

समर्थाने हे श्लोक व इतर श्लोक मातृभक्तीने आर्द्र झालेली आहेत. मातृभक्तियोगात मराठी सत्ताची बांधवता पार मोठी आहे. मराठी सत्तेने दैवतच ' विष्टल माऊली कृपेच' कोरली ' असे आहे. मराठी सत्ताच्या मातृभक्तीच ' विश्व असा वी त्यानी मातृभक्तांमधील बर्मकाड,

हृताचा, उपासनेचा तपश्चर, मन्त्रतपादि साधने, यश्यागादि उपाय, तंनोक्त त्रिधि याचे अवडवर दूर करून शुद्ध व कस्तल प्रेमाची जोषासना नामस्मरण, भजन, सत्संगती याच्या साहायाने केली समाजातील सर्व थरावरील लहान थोर लोकाना पतितानाही या मातृभक्तीयोगात अवसर मिळाल्या मराठी सत्ताची ही माता मनाची अत्यंत कोमल, ममताळू व खेडपूर्ण असल्याने तिचा आधार सर्वांना सारखाच वाटतो. या मातेचे रूपवर्णन सतानी विविध प्रकारानी आळवून आळवून केलें आहे. तिच्या प्रीतीच्या वात्सल्याच्या विविध छटा सत्ताच्या अभंगात आण चारपाव्यास मिळतात.

‘ माझे कुळीची कुळस्वामिनी । विठाई जगप्रिय जननी ।

येई वो पदरपूरेशिनी ’

म्हणून एकनाथासारख्या प्रापचिक सतानी दिला अनेक प्रसंगी नम्रतेने आवाहन केले आहे.

नामदेवतुकारामाच्या अभंगानी या मातेच्या कात्सल्य थाराची अनेक सुरम्य कारजी मोठ्या दैत्य्या स्वरूपात निर्माण केली आहेत. आज कित्येक शतके याच तुपासच्या वर्षावात तप्त झालेली मनो शीतल होत आहेत. मातृभक्तियोगाचे अनेकाना दर्शन मराठी सत्ताच्या अभंगातून घेण्यासारखे आहे. मातृभक्तीच्या मुखात त्रिती त्रिभिध छटा सतानी व्यक्त केल्या आहेत. त्याच काही नमुने पाहण्यासारखे आहेत. आईचे व लेकराचे काय काय काम ते मोठ्या कुशलतेने तुकाराम महाराजानी एके ठिकाणी सांगितले आहे.

न लगे मायेसी बाळ निरबावें ।

आपल्या स्वभावे ओढे त्यासी ॥

मज का लागला करणे विचार ।

ज्याचा जारमार त्याच्या माथा ॥

गाडधड त्यासी ठेवी ना मागता ।

समाधान ज्वाता नेदी मना ॥

खळायो गुतले उमगला आणी ।

वैशोनिया स्तनीं लावी सळे ॥

त्याच्या दुःखें पडे आपण खारी ।

लगीं सळीं वरी होय जेथी ॥

तुका म्हणे देह विघरे आपला ।

आघात तो म्हाला लागो नेदी ॥

झालेल्या आहे. देवीच्या प्रमुख अवताराचे फार वेधक वर्णन या ग्रंथात असून देवीची अनेक सुंदर व नित्य पठनीय स्तोत्रे यातही एकत्र झालेली आपणाला दिसतील. वर दिलेल्या सूक्ताच्या पहिल्या दोन ओळी देऊन एक अति विस्तृत व भावपूर्ण स्तोत्र या ग्रंथाच्या पाचव्या अध्यायात देवानी केलेल्या देवीस्तुतीच्या निमित्ताने प्रकट झाले आहे. अशीच स्तुति एकादश अध्यायातही आलेली आहे देवीभागवत व दुर्गा सप्तशती या दोन महान् व प्रासादिक ग्रंथाखेरीज देवीकवच, अर्गलस्तोत्र, दुर्गामांजस पूजा इत्यादि स्फुट प्रकरणे त्रैबीमाहात्म्य व देवीस्तुति यासाठी प्रसिद्ध आहेत शंकराचार्यांची समजली जगणारी अनेक सुंदर स्तोत्रे मातृभक्तीच्या जिवाह्वयाने भारावलेली अशी आहेत भवानी भुजंगस्तोत्र, वनवधारास्तोत्र, त्रिपुर सुंदरस्तोत्र, कल्याणवृक्षस्तोत्र यासारखी अनेक हृद्य व नित्य उपासनेस उपयुक्त अशी स्तोत्रे आचार्यांची आहेत नित्य पठनीय असे देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र तर मातृभक्तीच्या श्रेष्ठ आविष्काराचे एक देखणे असे दर्शन आहे त्यातील काही ओळी अशा आहेत

न मन्त्र नो यन्त्र तदपि च न जाने स्तुतिमहो ।

न चाह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथा ॥

न जाने मुद्रास्ते तदपि च न जाने विष्ण्वन ।

पर जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम् ॥१॥

विघ्नशानेन द्रविणं विरहेणालसतया ।

विघ्नेयाशक्यत्वात्तव चरणयार्या न्युतिरभूत् ॥

तदेतत् क्षन्तव्यं जननि सकलोद्धारिणि शिबे ।

कुपुनो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥२॥

पृथिव्या पुनास्ते जननि बहव सन्ति खरला ।

पर तेपा मध्ये विरलतरलोऽहं तव मुतः ॥

मदीयोऽव त्यागं सुमुचितमिदं नो तव शिबे ।

कुपनो जायेत कुचिदपि कुमाता न भवति ॥३॥

जगन्मातर्मातस्तव चरणसेवा न रचिता ।

न वा दत्तं देवि द्रविणमर्पा भूयस्तव मया ।

तथापि त्वं स्नेहं मयि निरुपमं यत्प्रकुर्वसे ।

कुपनो जायेत कुचिदपि कुमाता न भवति ॥४॥

आई, मी यत्र जाणीत नाही, मंत्र जाणीत नाही व्रक्षी स्तुति कशी करावी याचेही ज्ञान मला नाही तुला आवाहन कसे करावे ? तुझे ध्यान उभे करावे हेही मला

समजत नाही तुझे स्तोत्र, तुझी कथा, तुझ्या मुद्रा यांचीही माहिती मला नाही व्याकूळ होऊन तुझ्यासाठी विलाप करणेही मला जमत नाही. पण एक गोष्ट मात्र खरी आहे, केवळ तुला अनुसरणे, तुझ्या मार्गे मार्गे चालणे मात्र मला माहीत आहे यामुळे माझे सर्व क्लेश दूर होतात.

सर्वांचा उद्धार करणारी आई, मला पूजाविधि नीट समजत नाही माझ्याजवळ पुरेसे धन नाही स्वभावाने मी थोडा आळशीच आहे. तुझी नीट पूजाही मला जमत नाही या सर्व कारणांमुळे आई, तुझ्या सेवेत काही कमी पडले तर मला क्षमा कर काण कुपुत्र निर्माण होणे शक्य असेल तरी कुमाता कधीच निर्माण होत नाही

आई, य पृथ्वीवर तुझे साधेसुधे पुत्र पुष्कळ आहेत, परंतु त्यात मीच एक तुझा अत्यंत चपल असं बालक आहे माझ्याहूनच चपल व चपल दुसरा कुणीच नाही माझा हा त्याग माते तुझ्यासाठी उचित नाही, कारण या जगात कुपुत्र निपजतील, परंतु कुमाता कधीही निपजणार नाही जगदंबे, तुझ्या चरणाची सेवा मी कधीच केलेली नाही देवी, तुला कधी मी धन समर्पण केले नाही तरीमुद्रा या अभिमावर तू अपार स्नेह करीत आहेस, याचे कारण हेच की या जगात कुपुत्र निर्माण झाला तरी आई कधीच कुमाता होत नाही. '

महाराष्ट्रात देवीच्या भक्तीचा परिपोष

आचार्यांचा या स्तोत्रातील भाव अत्यंत हृदयस्पर्शी व चित्त व्याकूळ करणारा आहे स्वतःची दयनीय अवस्था यात चांगल्या रीतीने प्रकट झाली आहे वेद, उपनिषदे, पुराणे, स्तोत्रे यांनी परिपुष्ट झालेली ही मातृभक्तीची घारा पुढे प्राप्त वा देशी भाषांनही दुय्यदी भरून राहिलेली दिसून येईल आपल्या ग्रंथाच्या आरंभी अनेक मराठी सत्तानी या देवीचे स्तवन केले आहे एकनाथानी कुलस्वामिनी रेणुका अथवा एनरीराच होती या संस्कृत व प्राकृत वाङ्मया-याद्वारे महाराष्ट्रात देवीच्या भक्तीचा परिपोष झाला तुळजापूर, मातापूर, कोल्हापूर, औंध, वसुधारी (वणी), चंद्रपूर (चांद), शानाकुर्गा (गोमतक), जोगेश्वरी इत्यादी देवीस्थाने महाराष्ट्राने प्रसिद्ध आहेत अनुप्राचा, दुष्ट शक्तींचा निपात करणाऱ्या या देवींना वारवार अवतार घेऊन युद्धप्रसंग करावा लागल्यामुळे याची रूपे

अक्राढविकाळ व भयानक दिसतात. रक्तमांसाधारी याचा सचब असल्यामुळेच कित्येक ठिकाणी यांना या प्रकारच्या नेवेण्याचीही सोय झालेली आहे. देवीची मुद्रा भयानक आहे, ती नाना शस्त्राधारी आहे, रक्ताने माखलेली आहे, त्वड्गाधारी आहे, परंतु हे तिचे रूप दुष्ट शक्तीच्या नाशासाठी आहे. महिषासुर, कोलासुर, चंड, मुंड इत्यादींचा नाश झाल्यावर भक्तांच्या रक्षणार्थ उभ्या असणाऱ्या या देवीकडे ममताळू व वात्सल्ययुक्त दुसरे कुणीच नाही प्रसंगी ती शस्त्राधारी होतेच व आपल्या अनुयायांनाही युद्धार्थ प्रेरणा देते तीच आपल्या लढिवालू लेकराचे रक्षण करीत असते. एकनाथानी, रामदासांनी रेणुकेची भवानीचा स्तुति अनेक प्रसंगी केली आहे. तिचा भावार्थ हाच आहे 'बया दार उघड दार उघड' या पालुपदाचे एकनाथकृत भवानीस्तोत्र मराठी लोकमानशास कायमचे वजले आहे. समर्थानी अनेक प्रसंगी देवीचे महात्म्य विवरण करून सांगितले आहे. कधी त्यांनी तिला साकडे घातले आहे. देवीच्या दर्शनास सद्गुरु झाल्यावर एका स्तोत्रास समर्थ नृसिंहेने म्हणत आहेत,

“देविली मुळजा माता । निवाला अठरी मुखें ।

तुटली सर्वही चिता । योर आधार बाटला ॥ १ ॥

ससार पाहता मागें । पाळिले सर्वही कुळा ।

प्रस्तु प्रत्यक्ष आता । रक्षितें बहुतापरी ॥ २ ॥

पूर्वि जे कामना सवें । ईच्छा पूर्ण मनोगतें ।

धन्य हा देव लोभाळु । साभाळू नरितो सदा ॥ ३ ॥

भाषात सकटे बारी । निवारी दुष्ट दुर्धना ।

सकटी सर्वसा मोठा । तत्काळ काम होतसे ॥ ४ ॥

लाटची लुक्ते वेडे । कुपाळु जननी खरी ।

लक्ष बी कोटी अन्यायें । बहुत क्षमिले खर ॥ ५ ॥

वन्हा हो सर्व हो विंचु । बाळकु घेतसे बळ ।

सर्वही लुक्का माता । योर लबाड नेणत ॥ ६ ॥

लोभाळु बायका माया । त्यामध्ये मुख्य जखनी ।

बाळका बाटवी माता । मातेला मुख्य जखनी ॥ ७ ॥

समर्थाने हे स्तोत्र व इतर स्तोत्र मातृभक्तीने आर्द्र झालेली आहेत. मातृभक्तियोगात मराठी सताची वाग्यता फार मोठी आहे. मराठी सताने देवतत्त्व 'विठ्ठल माऊली कृपेच' कोवळी' असे आहे. मराठी सताच्या मातृभक्तीच विचार जसा ली त्यानी मातृभक्तीमधील बर्मकाड,

वृत्ताचा, उपासनेचा तपशील, मंत्रतत्त्वादि साधने, यज्ञयागादि उपाय, तंत्रोक्त विधि याचे अवडवर दूर करून शुद्ध व वत्सल प्रेमाची जोपासना नामस्मरण, भजन, सत्संगती याच्या साधने केली. समाजातील सर्व थरावरील लहान थोर लोकांना पतितानाही या मातृभक्तीयोगात अथर मिळाला. मराठी सताची ही माता मनाची अत्यंत कोमल, ममताळू व स्नेहपूर्ण असल्याने तिचा आधार सर्वांना शरत्वाच वाटतो. या मातेचे रूपवर्णन सतानी विविध प्रकारानी आळवून आळवून केलेले आहे. तिच्या प्रीतीच्या वात्सल्याच्या विविध छटा सताच्या अभंगात आप चारतावयास मिळतात.

‘माझे कुळीची कुळस्वामिनी । विठाई जगत्रय जननी ।

येई वो पदरपूरवसिनी’

म्हणून एकनाथासारख्या प्रायश्चित्त सतानी हिला अनेक प्रसंगी नम्रतेने जावाहन केले आहे.

नामदेवतुकारामाच्या अभंगानी या मातेच्या वात्सल्य धाराची अनेक सुरम्य कारसी मोठ्या देतण्या स्वरूपात निर्माण केली आहेत. आज कित्येक शतके याच तुफाराच्या वर्षावात तप्त झालेली मने क्षीतल होत आहेत. मातृभक्तियोगाचे अनेकाना दर्शन मराठी सताच्या अभंगानून घेण्यासारखे आहे. मातृभक्तीच्या सुखात निती निविध छटा सतानी व्यक्त केल्या आहेत. त्याच काही नमुने पाहण्यासारखे आहेत. आईचे व लेकराचे काय काय काम ते मोठ्या कुशलतेने तुकाराम महाराजांनी एके ठिकाणी सांगितले आहे.

न लगे मायेसी बाळ निरवावें ।

आपुल्या स्वभावे ओटे त्यासी ॥

मज का लागला करणे विचार ।

व्याचा जारमार त्याच्या माथा ॥

गोडघड त्यासी ठेवी ना मागता ।

समाधान त्याता नेदी मना ॥

खळाया गुतले उमगूनी आणी ।

वैद्योनिया स्तनी लावी बळे ॥

त्याच्या दु ते पडे छापण खापरी ।

लही सळी बरी होय जैसी ॥

तुका म्हणे दह विसरे आपुला ।

आघात तो त्याला लागो नेदी ॥

मुलागे, भक्तागे आईशी-ईश्वराशी आन्यधारणभाव
व्यपनना हे जिणेने एरे तितयेन देही एरे की ती ईश्वरही
आपल्या भक्ताशी अनन्य असतो त्याला तरी कुठे आहेत
या संतांसारकी रेडुरे ? तोदी काळावीस होतो मीग वस
भेटले नाही तर त्याच्याही अगाची लाहीलाही होते
या प्रिय सेकराग आपल्या मायावर मुकुट करून घ्यावे
महून त्याची तळमळ असते भक्तास अविमान देण्यासाठी
दो तय्ये तर चार हातानी तो तमर झालेला असतो
आम्ही नेकरागी हट करावा व आईने तो पुरवावा अशाच
भायेत तुकारामासारखे सत्पुरुष नेहमी बोळताना दिसतात
आईने जर सोडले तर आम्ही जावे तरी कुठे ? असा
त्याचा प्रश्न असतो

‘मायें मोकलेंल कोठें जांव बाळें ।
आपुलिया बळें न बवे तें ॥
बसोनिया पळे साडुनिया ताट ।
माणे पाडे बाट पावें ऐसी ॥
भाडवल आम्हा आळी करावी हें ।
आपणाची माये धावसील ॥
तुका म्हणे आळी करुनिया निकी ।
देसील मातुकी बुझावूनी ॥
आम्ही आईपाशी दु ए न सागावे तर कुठे ?
‘बाळ मातेपाशी सागे सानभूक ।
उपायाचें दु ए काय जाणें ।’

अशीच त्याची अवस्था झालेली असते या मातृस्वरूपी
परमेश्वराखेरीच आम्हास कोण आहे ? असाच भाव सर्वत्र
प्रकट झालेला दिसून येतो

‘कोण आम्हा पुसे सिणले भागलें ।
तुजविण उगले पाडुरगा ॥
कोणापाशी आम्ही सागावे सुखदु ख ।
बाण तानभूक निबारील ।’

महून यात पुकार तुकारामांनी कल्ला आहे

संतांच्या मातृभक्तियागाचा सारा अर्क नामदेवरायाच्या
भारत व रसाळ अभगातून अनुभविता येतो ईश्वराशी
आपण व ईश्वराने आपणाशी कसे अनन्य असावे ? त्यांनी
अनेक दृष्टान्त देऊन सांगितले आहे

‘उडाली पक्षिणी गेली अतराळी ।

चित्त बाळाजवळी ठवोनिया ॥१॥

तेव माझे मन राहो का ईश्वरी ।
मग सुतें सगारी असेन का ॥२॥
वेतु चरे वनीं वत्स असे घरी ।
चित्त वत्सावरी ठेवोनि फिरे ॥३॥
दुडीवरी दुडी सविसीं गोटी बरी ।
चित्त दुडीवरी ठेवूनिया ॥४॥
विष्णुदासनामा विगवी परोपरी ।
हे प्रेम श्रीहरी चावें मज ’ ॥५॥
दुष्टया एका अभगात तर नामदेवानी मातृभक्तीचे
सर्वांगसुंदर दर्शन उभे केले आहे

“तू माझी माऊली मी वो तुझा तान्हा ।
पाजीं प्रेमपान्हा पाडुरगे ॥
तू माझी गाऊली मी तुझें बासरू ।
नको पान्हा चोल पाडुरगे ॥
तू माझी हरिणी मी तुझें पाडस ।
तोडी भवपाश पाडुरगे ॥
तू माझी पक्षिणी मी तुझें अडच ।
चारा घाली मज पाडुरगे ॥
नामा म्हण होसी भक्तीचा वल्लभ ।
माणे पुढे उभा सामाळिसी ॥”

संतानी मातृभक्तीच्या ज्या विविध छटा कधी प्रेमाने,
कधी वरुणेने, कधी लटक्या रागाने, कधी अखंड तृप्तीच्या
समाधानाने, कधी व्याकुळतेने, कधी हटने, कधी तरी
आर्ततेने त्या आळविल्या आहेत त्याला तुलना कुठेच
मिळायची नाही

मी बालक भुकाळ, तू माऊली कृपाळ ।

करी माझा सामाळ । पदरीराया

अशी आर्त भावना सर्वत्र आहे मातृभक्तीच्या
विविध वस्तुलघारानी अभग वाचक पित्रून सिंघ होउन
त्रावा व त्यास अनकटा हत च ते सुल भोगीत आहेत
असा साक्षात्कार होता

जगजननी श्रींवी हिच्या व आपल्या नात्याचे आणखी
तपशीलवार अग्रिहार आधुनिक काळात बगालमध्ये
रामकृष्ण परमहंस व विवेकानंद यांच्या परंपरेत व महाराष्ट्रा
मध्ये श्रीमाहूर क्षेत्रीच्या श्रीविष्णुदास कवी यांच्या कवितात
प्रकट झालेले दिसतील मातापूरच्या श्रीरेणुकेचे श्रीविष्णु
दास हे एकनिष्ठ उपासक त्यांनी ‘आई ५५’ म्हणून

रेणुकेम हाक मारावी व रेणुकेने 'आलेच' म्हणून त्यांना माढीवर घेऊन कुरवाळावे. असा हा मायलेकराच्या संबंधाचा मनोश व अति रमणीय देखावा या विसाव्या शतकातही पहावयास सापडतो. श्रीविष्णुदासाची रेणुका अति वत्सल आहे. तिचे स्वरूप, तिचे गुण, तिचा अधिकार व तिला वाटणारी स्वतःविषयीची तळमळ याची फार बहागीची शब्दचित्रे श्रीविष्णुदासांनी अभंग, अष्टके, पदे, आरत्या इत्यादी प्रकाराच्या वाङ्मयातून साकार केेली आहेत. अत्यंत सोपे असे 'साधन' आईसाठी त्यांनी सांगितले आहे. पण आईसाठी साधन आपण तिच्या पुत्रांनी करायचे ! का हीच अनंत पुण्यकारक प्रत्यक्षी व उपायानी आपणास प्रसवली व स्वतःच धन्य झाली ! कोण कुणाशी अनन्य आहे ! कोण कुणासाठी साधने करणार ! श्रीविष्णुदासांनी बोडक्यात सांगितले आहे,

‘नको साधनघन काही ! काम स्तवनाचे नाही ॥

तुला रेणुके, आई ! 'आई ऽ,' बोलणे पुरे ॥' नुसती 'आई' अशी आर्त हाक पुरे आहे. या मना पासूनच्या हाकेत सारे जपतप, स्नानसध्या, पुराणकीर्तन, वृत्तवैकल्य, ध्यानधारणा इत्यादीचा साठा पुरेपूर आहे. या विष्णुदासांनी मातृप्रेमाचे जे विविध रसाल असे अनुभव घेतले त्याचे सर्व दर्शन येथे उभे करणे शक्य नसले तरी एक दोन उदाहरणे देणे अस्थानी होणार नाही त्यांनी श्रीरेणुकेची अनेक सुंदर व प्रेक्ष अशी रूपे रंगविली आहेत. त्यातील एक विली रमणीय व प्रत्ययकारी आहे यादा—

‘रूप सुंदर सुंदर ! ध्याती योगी दिगम्बर ॥ ५० ॥

रत्नजडित सिंहासनी । शोभे सिंहाद्रिवासिनी ॥ १ ॥

दिसे मळवट चांगला । सुली तावूल रंगला ॥ २ ॥

साडी नेसली पिवळी । माय मनाची कोवळी ॥ ३ ॥

नाना रत्न अलंकार । अंगी सर्व अधिकार ॥ ४ ॥

गोठ पाटल्या बागड्या । कानी मोत्याच्या बुगड्या ॥ ५ ॥

शिरा मोगन्याच्या कड्या । पायी पैजण साखड्या ॥ ६ ॥

विष्णुदासमनव्यापिनी । भेट देई नारायणी ॥ ७ ॥’

या स्वरूपाचे नित्य ध्यान विष्णुदासांना होते. त्यांना देवीची सगुण दर्शने अनेक प्रसंगी झालेली होती त्यातील एक देऊन हा लेख संपविणार आहे. भर उन्हात एके दिवशी दुपारी माहुरगडास संपूर्ण फेरी घातल्यावर विष्णुदास वाटावीस झाले. डोळ्यापुढे मोवळ आली. त्याचा घसा कोरडा झाला. प्राण तळमळू लागल्यावर त्यांनी 'मातेऽ, रेणुकेऽऽ !' म्हणून आईचे स्मरण केले आणि रगेच त्यांना काय अनुभव असाले ! त्याच्याच शब्दात अनुभवा

‘माझी रेणुका माऊली । कल्पवृक्षाची दाऊली ॥ १ ॥

जेथी वत्सालागी माय । तेथी अनाथासी माया ॥ २ ॥

हाकेसरशी घाईघाई । येगे धावतची पायी ॥ ३ ॥

आली तापल्या उन्हात । नाही आळस मनात ॥ ४ ॥

खाली बैस घे आराम । मुलावरती आला घाम ॥ ५ ॥

विष्णुदास आदराने । वारा घाली पदराने ॥ ६ ॥’

मातृभक्तीच्या या अनुभवाचे मोल कुणास कधी करता येईल काय ?

—डॉ. प्र. न. जोशी, पुणे

ज्ञान - सो पान

जय जय देव श्री गुरो । अकल्पनाख्य कल्पतरौ ।
स्वस्त्विदंमम धीज प्ररो- । हृणावनी ॥

कल्पनाही करता येणार नाही किंवा कल्पना करूनही समजणार नाही, अशा स्वसंवेद्य स्वरूपाचे (जीव ब्रह्म कयाचे) बीज हे श्रीगुरो आपण मजमये कजविता आणि त्यामुळे त्या परम स्थितीचा अनुभव मी घेऊ शकतो. हा अनुभव केवळ मी आपल्या कृपेमुळेच घेत असल्यामुळे हे श्रीगुरो मी आपला जयजयकार करतो व पुनः पुनः नमस्कार करतो

तेसा पुढत पुढती तोची । मिया अभिवदिला भीगुरूची
बमिलापित मनोरूपी । पुरविता तो ॥

शिवाय सद्गुरूच माझे मनोरथ पूर्ण करणार असल्यामुळे पुनः सद्गुरूस नमस्कार करून विषयास सुरुवात करतो

महात्मानस्तु मा पाथे देवीं प्रकृतिमाश्रिता

समत कीर्त यतो मा (गीता अ ९ श्लोक ११-१४)
थार साधुसंताथे, सिद्धाचे, महानुभावाने वर्णन करील दोन श्लोकांत ऐकून अर्जुनाच्या मनामध्ये असा विचार आला की, ही सर्व मढळी ह्या परम पदावर कशी प्राप्त झाली असतील बरे असे मनात येताच परविताचा ठाव घ्याऱ्या भगवताने अर्जुनाचे हे मनोगत जाणून त्यास ते सांगू लागले की,

कैसे माझ्या गुणी धाळे । देशकाळात विखरले ।

कीर्तन सुखे सुखावले । आपण पाचि ॥

‘अर्जुन ! तुझ्या मनात भसेच आले ना ! की, साधक स्वतः माझ्या गुणामध्ये कैसे धाळे ! देशकाळाने कैसे विखरले ! कीर्तन सुखामधे कैसे सुखावले ?

अर्जुन हो म्हणताच भगवान् सांगू लागले—

प्रथम साधक (व्याला आध्यात्म ज्ञानाकडे जाण्याकरता लागणाऱ्या प्रत्यक्ष साधनेची आवश्यक आहे असा) रामकृष्ण हरी गोविंदु’ ह्यांपैकी एखाद्या सिद्ध नामाचा जप करू लागतो जप करता करता तो त्याच्या गळी उतरला म्हणजे त्यावर तो बाळू किंवा लिहू लागतो

या नामाचे निखिल प्रबंध ।

बोलत असताना किंवा लिहित असताना तो आत्मचर्चे संबंधी विस्तृत विवेचन करू लागतो असे त्याचे मत दीर्घकाल चालू असते.

माजी आत्मचर्चा विशद । उदड गाली ।

पुढे पुढे कीर्तन प्रवचनामध्ये रगून राहून बोलके पाडित होतात

हे नटु बसो थापरी । कीर्तित माते अवधारी ॥

आत्मानात्म विवेक, इहामुक्त विराग, शमदमादि प्रत्युपपत्ति व मुमुक्षुत्व असे साधन चतुष्टय झाल्याशिवाय (जमी बाणल्याशिवाय) ब्रह्मज्ञानाचा विचारसुद्धा करू नये असे भगवत् पूज्यपाद श्रीमत् आद्य शंकराचार्यांनी आपल्या ब्रह्मसूत्राचे प्रारंभी नमूद केले आहे परंतु काही मढळी तेवढे पान गाळूनच बोरदी ज्ञानचर्चा करतात

त्यामुळे ते कृतार्थ होत नाहीत व इतरासही कृतार्थ करू शकत नाहीत, म्हणून कर्म, उपासना व ज्ञान यांची फारकत न करता त्या सर्वांमद्वल आस्था असून ती आचारात आणणारासच भक्त म्हणतात व त्यामद्वलच्या प्रेमासच भक्ति म्हणतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात.

ज्ञानी ह्ये ते स्वसंविती । शैव म्हणती शक्ती ॥

आम्ही आपली परम भक्ति । ऐसें म्हणो ॥

म्हणून नुसत्या शाब्दिक ज्ञानासच पूर्णता मानणाऱ्यास माऊली म्हणते-

‘अनंत बाचाल बरळती बरळ ।

त्या कैचा दयाळ पावे हरी !’

या ज्ञानेश्वर महाराजांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यास खरा हरि भेटत नाही. एवढ्याकरता नामस्मरण, आत्मचर्चा वगैरे करणाऱ्या साधकातील एखादा विरळा पुढील विचार करतो-

एक विचरती चराचरी । पाडु कुमरा ।

हे गर्जजया, चराचरामध्ये भरलेले परमतत्त्व अनुभवण्याकरता असा विरळा साधक काय करतो ते नीट चित्त देऊन ऐक.

मग आगिक ते अर्जुना । साविता बहुवाजतना ।

पंचप्राण मना । पादाज बेऊनी ॥

त्यातील एखादा भाग्यवान् साधक मनाचा चंचलपणा लक्षात घेऊन त्याला पंचप्राणरूपी बाटाळ्याच्या ताब्यात देतो. आता मन व प्राण कसे निर्माण झाले ते पाहू.

छाळेच्या अन्नाचे तीन भाग होतात. जसे डावरापासून डावर, रॉकेल व पेट्रोल. तसेच छाळेच्या अन्नापासून अनुक्रमे विष्टा, मास व मन उत्पन्न होते. त्याचप्रमाणे आपण जे पाणी पितो त्यापासून मूत्र, रक्त व प्राण तयार होते असे श्रुतिमाउली म्हणते. अन्नापासून मन व पाण्यापासून प्राण. प्राण हा मनाचा बाटाळ्या असल्यामुळे अन्न व पाणी हे शुद्ध तसेच पवित्र पाहिजे. सात्विक आहाराची साधकाला यासाठीच अतिशय जरूरी आहे.

साधकाने मनाला, प्राणरूपी बाटाळ्याला ताब्यात देत असताना, प्रथम त्याने बाहेरच्या बाजूने यम नियमाचे कुपण घातले पाहिजे.

बाहेरी यम नियमाची वाटी लाविली ।

यम पाच. अहिंसा, सत्य, आस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह.

१) अहिंसा-जगाचिया मुखेदेंधें ।

शरीर वाचा मानसे । रहाटों ॥

जगाच्या मुखाच्या उद्देशाने कोणाच्याही अंतःकरणाला दुःख न देता जो जगामध्ये शरीराने, वाचने व मनाने व्यवहार करतो तोच अहिंसा पाळू शकतो.

२) सत्य : क्रिग्रहना प्रियपणे । कोयातेही शकचूं नेणे ।

यथार्थ तरी खुपणे । नाही कवणा ॥

गोड बोद्धून फसविणे जिवा खरे बोलायचे पण कठोर भाषण करणे, या दोन्हीला सोडून ह्या जगतामध्ये परमार्थ तत्वाचा विचार करणाऱ्यानी त्या सन्नधिच बोलणे व तेही न खुपेल असे तेच सत्य.

३) आस्तेय : केव्हाही व कोणतीही वस्तु चोरून घेऊ नये. इतकेच काय रस्त्यावर पडलेला पैसा, हा मी उचलला तर चोरी नव्हे असा विचार करण्यापेक्षा हा माहा आहे का ? असा विचार केला असता तो उचलण्याचा मोह होणार नाही. मग दुसऱ्याची वस्तु चोरण्याचे विचार कसे येतील ? ही मनाची बैठक तयार करणे.

४) ब्रह्मचर्य : स्त्रीविषयी नियमिजे ।

नावे नाव । १७/२१०

कलीयुगामध्ये साधकाला ब्रह्मचर्याचे यथायोग्य पालन करणे कठीण असल्यामुळे शास्त्रांनी सांगितलेल्या एहस्था-अमाचा विधिपुक्त आश्रय करणे व त्यातही शास्त्रसमतीने वागणे. ज्यांना गुरुकृपेने ब्रह्मचर्याचे पालन करता येते ते करीत असतातच.

५) अपरिग्रहः पाजील गरजा न वाढविता अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा संग्रह.

नियम पाच : शीव, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर, प्रणिधान.

१) शीव :- निबोळुनि कनके । भागें भरला पियुले ।

तया कलशाचिया सारिले । शीव असे ॥

अग्नीत हिणकच जाळून शुद्ध होण्याचा ताब्या तयार करून त्यात पवित्र गंगाजळ भरवे त्याप्रमाणे

‘मन भावशुद्धी भरले । अगक्रिया अलंकारीले ।

मनामध्ये शुद्ध पवित्र भाव व त्याचप्रमाणे बाह्यक्रिया हेच खरे शीव

२) संतोष : डेविले अनते तैसेचि रहावें ।

चित्तीं असो घावे समाधान ॥

ज्या ज्या गोष्टी घडतात त्या त्या पूर्वमानुसार

असल्यामुळे 'व ते कर्म आपणच केले असल्यामुळे त्याबद्दल सुखदुःख किंवा आनंद इकडे लक्ष न देता साधनेकडे लक्ष देऊन परंपरापदाची प्राप्ति करून घेणे म्हणजेच सारा संतोष.'

३) तप : तेविंची सटवीचिये राती ।

न विसंबिजे जेवी वाती ।

बाळंतीण शाल्यानंतर पण्ठीपूजनाच्या दिवशी (नवीन पिढीच्या लक्षात ही गोष्ट येणार नाही) पाटावरखाटा, कागद, लेखणी, दौत आदि माडून ठेवून एक समई लावून ठेविली असते. कुदाचित्त मुर्खण व इतर सर्वाना जरी शोप लागली तरी माझ्या बाळाच्या कपाळावर सटवाई लिहून जाणार आहे तेव्हा त्या मुलाची आई समईची ज्योत ब्याप्रमाणे मालवू देत नाही. त्याप्रमाणे

तैसा स्वप्नाच्या प्रसरा । लागीं प्राणेंद्रिय शरीरा ।

भाटणी करणे जे बीरा । तेंचि तप ॥ १६ । १०८

गुरूने सांगितलेल्या मार्गाने शरीराची, मनाची व प्राणाची पूर्णपणे भाटणी करण्याकरता साधकाने सतत साधना करणे हेच तप.

४) स्वाध्याय : जे द्विजांशौच ब्रह्मपूज ।

येथ स्त्रोत्रका नाममत्र ।

आवर्तणे पवित्र । पावाबया तत्त्व ॥ १६ । १०४

प्रतबध समयी पित्याच्या चरणावर मस्तक ठेवून निळविलेल्या गायत्रि मंत्राचा नित्यनेमाने जप करणे हेच ब्राह्मणाचे आद्य कर्तव्य, त्याचप्रमाणे इतरानी स्त्रोत्र किंवा नामस्मरण याचा परी पाठ ठेवणे अत्यावश्यक आहे हाच सारा स्वाध्याय.

५) ईश्वर प्रणिधान :

आत ब हेरी योग । निर्वाळलेयाही चांग ।

सरी माहा अनुराग । सप्रेम तथा ॥ १२ । १६६.

एवढ्याकरिता आतल्या बाजूनी व बाहेरील बाजूने योगाचा अवलंब केल्याशिवाय माझे प्रेम (परमेश्वराचे प्रेम) साधकास मिळविता येणार नाही.

म्हणून शास्त्रे का ध्यान वळे । सत्व शुद्धीचिये वेळे ।

ईश्वर तस्विचि मिले । निष्टंक् बुद्धि ! ८।४०

अशा तऱ्हेने यमनियमाचे पालन (कुपण) करून [यम म्हणजे जगाशी वागणे. नियम म्हणजे स्वतःशी वागणे] मग

‘आत ब्रह्मसनाची पोळी पन्नासिली ॥’

आतल्या बाजूने पश्चासन, सिद्धासन, ब्रह्मसन किंवा स्वस्तिकासन यांपैकी जमेल त्या आसनावर बसून

बरी प्राणायामाची मांडिली । वाहार्ती यत्रे ॥

प्राणायाम करू लागला. या ठिकाणी खुलासा करण्याची तावश्यकता आहे गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणे बसून ज्याच्यामध्ये

‘विषयाचा विसर पडे ॥ इंद्रियाची कसमस मोडे ॥

मनाची घडी घडे हृदयामार्जी ॥ अशी अनुभवाची

उजरी होचि लागे ॥

विषयाचा विसर पडतो. इंद्रियाची कसमस मोडते. मनाची घडी होऊन हृदयात जाऊन बसते असे अनुभव आपोआप होऊ लागतात. ह्यालाच “पंधराज” असे म्हणतात. एवढ्याकरिता परंपरायुक्त शक्तिशाली किंवा शक्तियुक्त शान असलेल्या सद्गुरूंची आवश्यकता आहे.

नाही तर स्वतःच्या बाहुबळावर समुद्र तर पाहणाऱ्या माणसासारखी गत, स्वतःच्या जबाबदारीवर किंवा अहंकाराच्या बळावर कुडलिनी जागृत करून देणाऱ्या मानवाची होते. अशी शक्ति गुरूंनी जागृत करून देण्या-बरीता शिष्याचा भाव हा कसा असावा.

“अहंकाराचे ओझे साहूनी ।

आणि विकल्पाच्या छळका चुकायुनी ।

अनुरागाचा निरता होऊनी ।

म्हणजे श्रद्धा अहंकार सोडून देऊन सशयबिरहीत होऊन, अंतःकरणात अत्यंत प्रेम उत्पन्न होऊन साधक सद्गुरूस शरण जाईल तर, पण हे केव्हा होईल ?

‘जया सद्गुरू तारा फुडे । जे अनुभवाचे कात काटे ॥

जया आत्मनिवेदन तराडे आकळिले ॥

ज्या साधकाला सद्गुरूरूपी नाव मिळाली आहे, तसेच ते सद्गुरूसुद्धा परंपरेने शक्तिपरी, ज्ञान (आचार, विचार, उचाराशी मेळ असलेले) संपादन करून आत्मनिवेदनात्मक कृतीत उतरावेले असे असले तरच ते साधकाची कुडलिनी शक्ति जागृत करू शकतात. अशी शक्ति जागृत झाल्यावर-

तेथ उल्हाट शक्तिचेनि उजिवडे ।

मन पवनाचेनि सुखाडे ।

कुडलिनी शक्तीच्या जोरावर ह्या साधकाच्या सर्व

क्रिया आपोआप होऊन सहस्रवार चक्रावळ अमृताचे जे तळे आहे ते अमृत प्राशन करून ती शक्ति साधकांमध्ये भक्ति निर्माण करते किंबहुना तिच्या जोरावरच साधकाकडून भक्ति होते.

न मागे मी भीक आता हाचि झाला भरपसा ।

ओळखी सनासिगा । तेणे पुरविली दृच्छा ॥

धीशत तुझाच महाराज आपल्या अभंगात असे म्हणतात. सतसंधी वला (कुडलिनी) जागत झाल्यावरच त्यानं परम तत्वाचा लाभ झाल्यामुळे कोणापासून काही भीक मागण्याचे काम उरले नाही.

तेव्हा प्रत्याहारे ख्याति पेली । निराशची सगली बोडली ।

इद्रिचे बाधोनी आणिली । हृदया आत ॥

जेव्हा कुडलिनी शक्ति जागत होते तेव्हाच प्रत्याहार (विषयापासून इद्रिय दूर असणे) घडतो. परती प्रत्याहार घडूच शकत नाही. हा विसृत नियम सहाव्या अध्यायात ११ व्या श्लोकापासून २८ व्या श्लोकपर्यंत सांगितला आहे तो पहावा.

तव धारणाबाध दाटिले । महाभूताते एकचटिले ।

मग चतुरंग धैर्य निबडिले । सख्याचे ।

असा कुडलिनी शक्तीच्या जोरावर प्रत्याहार पडू लागला म्हणजे साधकाची धारणा होते. धारणा होऊ लागताच मनाचे जेवढे सफल आहेत ते आपोआप खाला जातात.

तपावरी जैत रे जैत । म्हणोनि ध्यानाचे निशाण बाजत दिसे तन्मयाचे झळकत । एक छन ।

अशा तऱ्हेने मनाचे सकल नाहीसे झाल्यावर किंवा ते किंवा अशा तऱ्हेची साधकाची अनुभवजन्य खात्री होते व तो तन्मय होतो.

पाठी समाधि श्रियेचा अशेला । आत्मानुभव राज्यसुखा परभिषेक देता । समरते झाला ।

ज्याप्रमाणे आईच्या माडीवर मूल आनंदाने बसते किंवा सिंहासनावर राजा बसतो, त्याप्रमाणे जीव परमात्मा बसले एकासनी असा त्या साधकाला गुरुनी जागत करून दिलेल्या शक्तीने आत्मानुभव अनुभवता येतो.

ऐसे हे गहन । अर्जुना माझे मजन ।

असे अत्यंत गहन असलेले भाग्यताचे भजन त्या साधकाचे सद्गुरु वृषेच्या जोरावर सहज होऊ शकते.

आणि दोन्ही पाखवेवरी । जैसा एक तवू अवरी ।

तेव्हा मी वाचूनि चणचरी । जाणती ना ॥

सर्व जगतात परमात्म्याभिवाय दुसरे काहीही नाही असा त्यास अनुभव अनुभवता येतो. एवढ्या करताच, ज्याचे केलीया धमरण । होय सखल विद्याधि अधिरण तोचि वदू श्री चरण श्री गुरुचे ।

सखल विद्याची अधिष्ठात्री जी आध्यात्मविद्या ती विद्या ज्या गुरुच्या वृषेमुळे मिळते त्याचेच चरण-वदन करणे आवश्यक आहे. वा, तर श्री गुरुकृपा ही वेव्हा होईल ते सांगता येत नाही झाली तर मान साधक वृत्ताय होईल हे नक्की.

हे अशे दिदी जगावर झळके ।

की हा पथ्यार माया पारले

तो त्रिचि पतिउने । महेदोषी ।

दृष्टिधेय करून जसे वाठन आपल्या पिलाचे पोषण करते तसे सद्गुरु आपल्या वृषा कथाशानी किंवा मस्तकावर हात ठेवून साधकास वृत्तार्थ करतात.

माघा आपल्या घालाचे पोषण नुसत्या सक्तीने करतो तसे शक्तिसंपन्न सद्गुरु सत्त्वमात्रे साधकास दिक्षा देऊ शकतात व साधक वृत्तार्थ होतो. त्याचप्रमाणे शब्दशक्ती करूनही साधकास वृत्तार्थ करतात. एवढ्याकरता सद्गुरु मिळणे अत्यावश्यक आहे मान सद्गुरु मिळेपर्यंत साधकाने स्वकर्मांचा कटाळा करता कामा नये कर्म हे वर्ण व भाश्रम यामप्रमाणे करणे उचित होय. उदाहरणार्थ यशोपासून पाऊल पडतो, पावसापासून भन्न व अन्नापासून मानव. पण तोच यश अनापिकान्याने केल्यावर अनावृष्टि किंवा अतिवृष्टि होते हे मान साधकाने विस्तर नये. म्हणूनच

‘स्वे स्वे कर्मण्य भिरतः’ ससिद्धि लभते नर. ’

याचे महत्त्व विशेष आहे. म्हणून स्वतःच्या आश्रमाचे व वर्णाचे पालन करता करता साधकास सद्गुरु (आपसा भेटे) आपोआप भेटतात व त्यांचेकडून शक्तियुक्त ज्ञान मिळाले म्हणजे साधकास आपोआप अनुभव येऊ लागतात ते अनुभव कसे ते पाहू

या ठिकाणी एक धोक्याची सूचना आहे ती अशी साधकाची कुडलिनी शक्ति जागृत झाल्यावर म्हणजे सद्गुरुनी शक्तियुक्त दिक्षा साधकाने पार पाळजी घेण्याची जरूरी आहे. ती अशी :

ज्याप्रमाणे गरोदर स्त्री जर डॉक्टर जिंवा वैद्य अगर घरातील अनुभवी स्त्रिया सांगतील त्याप्रमाणे वागली नाही तर त्या स्त्रीचा गर्भपात होण्याचा संभव असतो त्याचप्रमाणे 'सल' रहाण्याचा संभव असतो. गर्भपात झाला तर पुन्हा औपधपाणी करून तन्वयेत दुरुस्त झाल्यावर गर्भधारणा होऊ शकते परंतु 'सल' राहिले तर (त्या गर्भाचा रोग बनणे) मान ऑपरेशन करून तो कुजलेला गर्भ काढून टाकून मग तन्वयेत उत्तम झाल्यावर गर्भधारणा असा दुष्यट उपद्व्याप करावा लागतो. पुन्हा गर्भधारणा शाली तरी पण्य आहेच.

त्याप्रमाणे साधकाने दीक्षा मिळाल्यावर सद्गुरु सांगतील त्याप्रमाणेच वागण्याचे आटोमट प्रयत्न करावेत,

साधकावर ज्यावेळी सद्गुरु कृपा करतात व आपल्या दैवी शक्तियच्या योगाने त्या साधकाची दैवी शक्ति (कुडलिनी) जागृत करतात तेव्हा साधनाची मूळची यमनियमाची तयारी नसेल तर ती तयारी होऊ लागते. तो यमनियमाचे पालन करू लागतो. चातुर्वर्ण्यावर त्याचा विश्वास नष्ट लागतो. आचार, विचार, उच्चावर्गशी तो सहमत होतो

अशा तऱ्हेने शक्ति जागृत झाल्यावर ती शक्ति प्रथम त्याची शरीरशुद्धि करून घेते नंतर अंतःकरण शुद्धि होते, आणि त्यास खरे दैवी अनुभव येऊ लागतात ते असे —

मी एक आहे व दुसरे विश्व आहे अशा तऱ्हेचे काहीसे द्वैताचे अनुभव आटून जाऊन त्याचे अंतःकरण द्रवू लागते व एकत्वाचा अनुभव येऊ लागतो

ती जागृत झालेली शक्ति आत जसा जसा आनंद निर्माण करते तसे तसे नाहेरील गाथाचे ऱळ हरपून जाते आणि रोमांचानी सर्व शरीर आच्छादिले जाते.

सोमकांत मध्यात चंद्र आपल्या हातानी (निराणीनी) स्पर्श करतो, तेव्हा तो चंद्रकांत मणि पाझरू लागतो तसे साधकाचे अंगावर धामाचे बिंदू येऊन ते पाझरू लागतात कमलामधील पराग नेण्याप्रस्ता प्रभर त्यावर बसून पराग सेवन करीत असतो, परंतु त्या नादात तो सूर्य अस्ताला जाण्याचा समय विसरतो सूर्य अस्ताला जाताच कमळ मिटून पुन्हा कलिका बनते व प्रभर काडला जातो (वास्तविक पाहता गिरमिठाप्रमाणे लाकडाचा भोक पाहून आत राहणारा प्रभर ही कमळ कलिका चिरून सहज बाहेर येऊ शकतो, परंतु मोहामुळे आतच अडकून पडतो)

कमळ कलिकेत अडकलेला भुगा हा वाऱ्याच्या योगाने

कमलाप्रमाणे सरोवरातील पाण्यावर ज्याप्रमाणे डोळ्यात त्याप्रमाणे हृदयाकशरूपी कमळामध्ये अडकलेला जीव सद्गुरुच्या कृपेच्या वाऱ्यामुळे सुखी होऊन डोळ्यात असतो कर्दळीची सोपटे काढताना ज्याप्रमाणे मोत्यासारखे पाण्याचे थेंप टपाटपा गळतात. त्याप्रमाणे शक्ति जागृत झालेल्या व साधनेस प्रसलेल्या साधकाच्या नेत्रातून आनदाभ्र खवत असतात.

नेदमीच भरून असलेला समुद्र चंद्रोदय होताच भरून उचलतो, त्याप्रमाणे सद्गुरु कृपेमुळे साधकास जे सुख होते त्यामुळे तो बरचेवर आनंदाने उचलून येतो

जसा तऱ्हेने कोणाला एक, कोणास दोन, तर कोणास आठरी सात्विक भाव होऊन जीवला आनदाचे साम्राज्य प्राप्त होते.

एवढ्याकरता हा आनंद ज्याच्यामुळे प्राप्त होतो त्या सद्गुरुला हृदयामध्ये साठवून त्याचेच स्मरण सतत करावेसे वाटते व त्याना बरचेवर नमस्कार करावा वाटतो एवढ्या करिता (१) मार्गशीर्ष शु. ८ मी शके १८६६ बुधवार या दिवशी मजूर झालेली मातृकृपा व त्याच्याच आदेशाप्रमाणे (२) गुरुपौर्णिमा शके १८७६ या साली प्रथम दृष्टीत माझे सद्गुरु प. प. श्रीवामनरावजी गुळवणी महाराज यांनी दिलेला अनुभव आणि पुढे त्याचेच भाषेने (३) मी कुरामड्डी (करवपूर) येथे गेलो, त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष श्रीपाद श्रीवल्लभानी दिलेला प्रवाद या घटनावरीलचा उल्लेख करणे अत्यावश्यक आहे. यामुळेच सद्गुरुला वास हृदयामध्ये सतत अनुभवीत आहे.

वेदमूर्ति दत्तमहाराज कबीर यांनी आज्ञा केल्यावरून केवळ आज्ञेचे उल्लेखन होऊ नये म्हणून हा लेख माझे गुरुबधू श्री. शरद दाते यांचेसी चर्चा करून निर्माण झाला तो श्रीसद्गुरु चरणी अर्पण करून व वे. दत्तमहाराजांचे आभार मानून पूर्ण करितो

मजहदधी सद्गुरु। जेणे तारिलो हा संसार पुरु।

म्हणोनि विशेषे आत्मादरु। विवेकावरी ॥

वरील सर्व लिखाण हे सद्गुरुच्याच कृपेचे फळ असल्यामुळे मी त्याचाच सेवन म्हणून मिरवू शकतो

जिन्हुना तुमचे केले। धर्म कीर्तन हे सिद्धी गेले।

येथे माझे बी उरले। पाहकपण ॥

— श्री. द. देशपांडे

रजिस्टर्ड ट्रेड मार्क

लहान मुलांना दात उगवतेवेळीं श्रास न होतां सुखानें दांत उगवावेत याकृतिं हें औषध आहे. सर्वसाधारणपणें सहाव्या महिन्यापासून दांत उगवण्याचा काल आहे. सर्व दांत १४ महिनेपर्यंत येत असतात. त्यावेळीं श्रास होऊं नये म्हणून सहाव्या महिन्यापासूनच हें औषध सुरू करावें. हें गोळ्या स्वरूपांत येते. एका मुलास सर्व दांत येईपर्यंत ३ ते ४ वाटल्यांची जरूर असते. किंमत हि फार कमी म्हणजे १ वाटलीस रु. १-५०. एका वाटलीत साधारणपणें १५० गोळ्या असतात. औषध देण्याची पद्धत प्रत्येक वेळीं ३ गोळ्या सकाळीं ८ वाजतां, दुपारी २ वाजतां व संध्याकाळीं ८ वाजतां पाण्याबरोबर देणें.

“कॅल्सि-टोन”

मूल शशक असल्यास त्याची मवांभीण वाढ होण्यासाठीं “कॅल्सि-टोन” हे औषध डेन-टॉनिक बरोबर घ्यावें. तेहि गोळ्या स्वरूपांत आहे. तें देण्याचें प्रमाणः प्रत्येक वेळीं २ गोळ्या सकाळीं ८ वाजतां, दुपारी २ वाजतां व संध्याकाळीं ८ वाजतां पाण्याबरोबर देणें. किंमत रु. २-५० सर्वसाधारणपणें हीं औषधे. सर्व औषधी विक्रीने ठेवतात. विक्रेत्यांकडे न मिळाल्यास लिहा.

होमिओ लेबोरेटरीज

दामोदर गालाजी विल्डिन्ज, प्रार्थना समाज, मुंबई नं. ४.

अधिक धान्योत्पादन ही आज राष्ट्राची एक
महत्त्वपूर्ण गरज आहे !

अधिक धान्योत्पादनासाठी

- क्लिरोम्क डिझेल व इलेक्ट्रीक पंपिंग सेटस्
 - स्वस्तिक मॅरेन्टेड रबर होजेस्
 - अमेरिकन स्पिंग कंपनीचे डस्टर्स व स्पेअर्स
- यांचा वापर अवश्य करा

— : अधिकृत विक्रेते : —

मेसर्स हैद्राबाद मशिनरी कंपनी

औरंगाबाद : जालना : नांदेड : बीड : परभणी : बैजापूर

एम. के. आणि दिपको इंजिन्स

हाय स्पीड, कोल्ड स्टार्ट उभी व आडवी

इंजिन्सचे अधिकृत विक्रेते

मे. हिरे आणि गुंजाळ

गहागंज, औरंगाबाद

आमचे येथे

एम. के. क्रूड ऑईल इंजिन्स व दिपको इंजिन्स
तगाई मन्य तसेच डी. पी. एफ. पम्प्स, एन्डोरेस्ट
मोटर्स, सुपर पॉम्फेट, मिश्र एत. ए. सी. सी.
मिमेट इत्यादिकरिता अवश्य भेट द्यावी.

सर्व ऑईल इंजिन्सचे स्पेअर पार्टस् वाजवी
दरात मिळण्याचे मराठवाड्यातील
एकमेव ठिकाण

व

डायमंड उमे ५ हॅ. पॉ. इंजिन्सचे
औरंगाबाद जिल्ह्याचे अधिकृत विक्रेते

भारत मशिनरी स्टोअर्स

शहागंज, औरंगाबाद

व्हॉक्स, डिझाईन्स, स्लाइडस्

कलर वर्कसाठी

श्रापाद प्रोसेस वर्क्स

४०७ काळवाडेवी, मुंबई २.

with

best

wishes

of

a

publisher

‘ बिना सहकार नही उद्धार ’

गैता विकासमाठी दीर्घ मुन्तीचा, कमी व्याजाच्या व मबलताच्या वार्षिक हाप्प्याने सहन परतकड करता येईल असा कनाचा पुरवठा करणारी एकमेव सहकारा संस्था—

औरंगाबाद निवृत्त्यातील शेतकऱ्यांचे स्फूर्तिस्थान
आरगावाड जिल्हा सहकारी भू विकास
बँक लि औरंगाबाद

फोन न २६२ पाराकुवा
शेतकऱ्यांना घालील कारणासाठी कर्पे दिले जाते

नवीन विहीरीच्या खुदाई, बाधणीसाठी
जुन्या विहीरी ठरुस्त करण्यासाठी
ऑईल इंजिन्स व विद्युत मोटर्स परेदीसाठी
प्रेकरसारखी अवयव शेतोपयुक्त यंत्रे परेदीसाठी
— बँकची सर्वसाधारण माहिती

अधिकृत भाग भाडवळ	५०,००,००० रुपये
वसुल भाग भाडवळ	३९९०,५०० ”
रासांध निधी	९६,८०० ”
सभासद (एकूण)	२२ ३२५
एकूण कर्ज वाटप	८,१६,५१,०००
कर्जावर सभासद	१५ ८७०
नवीन विहीरी	८,१०१
जुन्या विहीरी	४१७
ऑईल इंजिन्स	६,४१८
जमिन सुधारणा	३६८
इ मोटार	५१० ००
प्रेकर	४१

बँकेच्या शाखा

- १) विल्लोड २) कन्नड ३) औरंगाबाद ४) गंगापूर
- ५) मोकरन ६) नालना ७) अयड ८) पैठण
- ९) धंजापूर १०) खुलताश ११) मोयगाव
- १२) नाफराबाद

चेअरमन—आमदार बाबुरावजी काळ

मॅनेजर—कादी बशीरहीन

बी नॉम, एच डा सी, सी ई सी अँड ए

*Non practice is the im-
purity of meditation un-
cleanliness is the impurity
of the body indolence is
the impurity of the senses
and restlessness is the im-
purity of the mind*

The Buddha

MEDITATE !
MEDITATE !
&
LIBERATE !

A. RAMAN & CO.

IMPORT - EXPORT

5 GUNBOW STREET
BOMBAY-1
Phone 26-4092

KAPASIA BAZAR
AHMEDABAD 2
Phone-23326

With Best Compliments From

MAHESH PRINTERS

Liono Compse Servicing Department

364 Thakurdwar Bombay 2

साटिच्छापूर्वक

विजय स्टोअर्म

स्टेशन रोड, अरगनाथ (सेंट्रल रेल्वे)

स्वच्छ व सुंदर छपाईकरिता
लिहा बिना भेटा

“ श्री राजमुद्रा ”

मुद्रक व प्रकाशक

दूरध्वनी रॉय उदय स्पाऊ, लिटल रा [५३२३
गान्धेपर (पूर्व) मुंबई ३३

ब्रह्म विद्या - अशक्य गोष्टीचा विचार

‘नरदेहाचेनि ज्ञानें । सच्चिदानन्द पदवी घेणें ।
पद्मद्वार अधिकार नारायणे ।

हृषीकेशाची दिव्यता ॥ ना० भा०

ब्रह्मविद्या म्हणजे काय ? तिचा अधिपती कोण ? तिचे
फल काय ? आणि ब्रह्मविद्येचा व अधिकाऱ्याचा संबंध
काय ? अशा चार गोष्टींचा विचार येथे करायचा आहे.
तो असा :—

ही ब्रह्मविद्या सोपी कन्न ठेवली आमच्या वाचपी
साधुसतानी. पण कोणाकरिता ? तर जीवकरिता ! नाही. तर
मुमुक्षूकरिता. आता मुमुक्षू कोण होतो ? व वेच्छा होतो ?
याबद्दल प्रथम खुलासा करणे जरूर आहे. तो खुलासा
असा की—

पशुपक्षी हेही आपल्या स्थितीत राहातात असे नाही
म्हिता देवादेवही आपआपल्या स्थितीत राहातात असे नाही.
तर सर्वांचे स्थित्यंतर होतेंच. यास दृष्टात —

धीमत हे गरीब होतात व गरीब हे श्रीमत होतात.
श्रीमत आणि गरीब यात परक म्हणजे सामुग्री असणे किंवा
नसणे. त्याचप्रमाणे पशुपक्षात आणि देवादिनात पापपुण्याचा
परक तो असा की, पापी देव नाहीत व पुण्यवान् पशु
नाहीत याचे कदाचित् स्थित्यंतर होतें.

यद्द आणि मुक्त

पण बद्ध, मुक्त याची स्थिति बदलणे शक्यच नाही
मुक्त वा पण बद्ध झाल्या असता तर सर्वांचा पुरुषार्थच

मटले नसते व तो एक सत्ताच झाला असता. बरील
दोन वर्ग म्हणजे एक पशुपक्षाचा वर्ग व दुसरा देवादिकांचा
वर्ग. या दोघांचेहि स्थित्यंतर होणे म्हणून ते सत्तासत्त
आहेत. त्याचप्रमाणे मुक्तही सत्तरीच ठरेल. (मुक्त बद्ध
झाला तर) मुक्त होणे म्हणजे ब्रह्म होणे व कधी जीव
झालाच नाही म्हणून पुरुषार्थताही अनंत आहे व घरील
दोघांच्या अवस्थेला अनंतता नाही. सार गांध, मन कधी
बद्ध होत नाही मुक्त होणे म्हणजेच ब्रह्म होणे

मग असा प्रश्न येतो की—यद्द कसे दिसतात ? त्यांचे
उत्तर असे की, यद्द दिसतच नसताना. किन्तु ते आपल्याला
बद्ध मानीत असतात. असा सूक्ष्म विचार देवा म्हणजे
वलेल. आता प्रश्न असा की तो आपल्याला यद्द तरी का
मानतो ? याला उत्तर नाही पण मानतो एवढे मात्र
सारे. व तो बद्ध मुक्त होतच नाही कारण
मुक्तास शरीर नसते व बद्ध म्हणतो त्यास शरीर
असते (आहे). आता तो कदाचित् पशु असेल
कदाचित् देव असेल कदाचित् श्रीमत असेल
कदाचित् गरीब असेल पण तो त्या स्थितीत राहातच
नाही आणि मुक्तही होतच नाही. कारण तो कोणत्या तरी
शरीराने असतोच श्रीमत, गरीब, पशु, देव हे सर्व
सदारीचीच आहेत व जोरयेत तो आपल्याला सदारीची
समजतो, तोपर्यंत तो मुक्त झाला नाही तात्पर्य, मुक्त कधी
बद्ध होत नाही नसेच बद्धही मुक्त होत नाही म्हणून

शास्त्रज्ञांपाणे मुक्तास सादि अनंत म्हटले आहे व उद्दाम जनादि म्हटले आहे. असा सादि व अनादीचा परम लक्षात आणावा

उद्द मुक्त होत नाही म्हणजे ब्रह्मविद्या प्राप्त होईल तेव्हा उद्दता जाईल. ती ब्रह्मविद्या जर प्राप्त करून घेतली नाही तर उद्दता जनादि तर आहे व ती अनंत रूप जरी गेले तरी जणार नाही. हे लक्षात घेऊनच उद्द हा मुक्त होतच नाही असे म्हटले आहे. सादि जनादीचा परम जर लक्षात आला तर मुक्ता किती अवघड आहे हे लक्षात येईल नरदारीर नशाने मिळते ?

अरे ! जीनमुक्त होतच नाही. कारण मुक्त होण्याकरिता जीवास नरदारीर मिळावे लागते, पण हे नरदारीर वशाने मिळते हे शास्त्रज्ञांपाणी वळत नाही मग इतरांना वळत नाही हे काय निपळे सांगावयाचे आहे ? नरदारीर हे कार्य आहे. कार्य म्हटले की कारण आलेच एकदर कारणे चार आहेत. १. पाप, २. पुण्य, ३. ज्ञान, ४. अज्ञान एवढेच की त्यात पापाने नरदारीर मिळत नाही. त्यास पशुगरीर मिळेल तसेच पुण्यानेही नरदारीर मिळत नाही. त्यास देवगरीर मिळेल तसेच अज्ञानाने जीव होईल पण नरदारीर मिळत नाही. तसेच ज्ञानाने मुक्त होईल पण नरदारीर मिळत नाही. अशी ही चारच कारणे कार्याचे कारण आहेत. शरीर हे कार्य आहे म्हणून त्यास कोणीतरी कारण लागतेच. हे चार सोडून शरीर शाले म्हणजे तर स्वभाववाद येईल, पण कागत्यादि शरीररूप कार्यास बरीच चार कारणे लागतात. (पाप, पुण्य, ज्ञान, अज्ञान). नुसत्या पापाने, नुसत्या पुण्याने तसेच नुसत्या ज्ञानाने किंवा नुसत्या अज्ञानाने हे नरदारीर होत नाही. मग हे नरदारीर कसे शाले ? हा प्रश्न मिहक्कच रहातो हे सर्व श्रीतुकाराम महाराजांच्या मनात आले म्हणून श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात की—

‘पावले हा देह फांतारी न्याय ।

न घडे उपाय घडे आले ॥’

असा हा नरदेह अवघड आहे. आणि या नरदेहाशिवाय उद्दता म्हणजे जन्ममरणाची परंपरा चुकत नाही आणि ती जन्ममरणाची परंपरा चुकल्याशिवाय पुरुषार्थता नाही म्हणून हे जीवा, मुला हे नरदारीर मिळाले जाहेना ? ते वशाने मिळते हे मागता येणे शक्य नाही हे आम्ही वर

लिहिलेच आहे. पण तुला मिळाले आहे ते कास्ताली न्यायाने मिळाले आहे. या नरदारीरानेच पत्त ब्रह्म मित्रा संपादन करता येते. इतर देहात ब्रह्मविद्या संपादन म्हणून घेतल्यावाचून मत्ति म्हणजे परम पुरुषार्थ प्राप्त नाही मग विचारवानाने काय करावे ? हे त्याचे त्यानेच लक्षात घ्यावे. जीवाला नरदेह मिळणे किती अवघड आहे याचा विचार कास्ताली न्याय ज्यांना कळला त्यांनी करावा. येवढेच नव्हे तर या विचाराचा अधिकारी तोच.

करण्याच्या गोष्टी तीन

येथपर्यंत नरदेहाशिवाय ब्रह्ममित्रा प्राप्त होत नाही सांगितले. तो नरदेह तर मिळाला आहे. त्यात त्याला स्वातंत्र्य आहे. जीवास काही अशात स्वतंत्रता व काही अशात परतंत्रता आहे. तसेच ईश्वरासाठी आहे त्याचा निर्णय असा की—जीव हा करण्यात स्वतंत्र आहे व ईश्वर त्या जीवास केल्या कर्मांचे फल देण्यात स्वतंत्र आहे. या विषयात पुष्कळ मतभेद आहेत. पण सिद्धांत मात्र आम्ही वर लिहिला असाच आहे हा सर्व दर्शन समग्रहाच्या उपोद्घातात पहावा. (अभ्युत्पत्ति) सार गोष्ट, जीवास नरदेह तर मिळाला व त्यात त्याला स्वतंत्रता आहे हेही सांगितले. करण्यात स्वतंत्रता आहे. त्यात करण्याच्या गोष्टी तीन आहेत. त्या अशा—

१. लौकिक-व्यावहारिक विद्या, २. वैदिक विद्या
या वैदिक विद्येमध्ये पुन दोन भाग—

१. व्यवहारिक विद्या, २. पारमार्थिक विद्या
या पारमार्थिक विद्येलाच ब्रह्मविद्या म्हणतात
आता या तीन विद्येचे फल सांगतो तो प्रकार असा की—

१. लौकिक-व्यावहारिक विद्या ही एक जन्माची अडचण दूर करते. (कदाचित्) पण क्षात्री तर,

२. दुर्गम वैदिक मित्रा आहे. जिचा व्यावहारिक विषय आहे या विद्येने जनेस जन्माची अडचण दूर होते म्हणजे पार तर एक कल्याणी म्हणा आणि

३. तिसरी विद्या म्हणजे ब्रह्ममित्रा. ही मात्र अनंत जन्माची नव्हे, अनंत कल्याणी अडचण दूर करते.

याचाच अर्थ पुढच्या रीतीने सांगतो

१. लौकिक व्यावहारिक विद्या समूळ दुःखाची निवृत्ती करित नाही कारण असा प्रत्यय आहे की या लौकिक व्यावहारिक विद्येने स्वप्न शालेले पटवीर कल्याण

ऐश्वर्यावर आरुढ असतील, पण ते दुःखातून पार पडले असे म्हणू नये व तसे म्हणताही येणार नाही. कारण विंतीही मोठा पदवीधर असला तरी त्यास मायाशुद्ध, पोदशुद्ध, मूळव्याध वगैरे दोष असतातच व त्याद्वारा त्यास असह्य दुःख भोगावेच लागते. तसेच

२. वैदिक विद्या, जिचा विषय व्यावहारिक आहे. तिचा लाभ झाल्यास वृद्धाचित् वरील दुःखातून पार पडेल, पण त्यासाठी दुःखाचे बीज राहणारच. हा विचार श्रीशानेश्वरमहाराजांनी गीतेच्या नव्या अध्यायातील २० व २१ श्लोकावर व्याख्यान करताना चांगल्या रीतीने केला आहे तो पहाया म्हणजे लक्षात येईल. आणि

३. तिसरी विद्या म्हणजे ब्रह्मविद्या ही मात्र दुःख व दुःखाचं बीज सर्व निवृत्त करते. पण ही ब्रह्मविद्या म्हणजे काय ? हे तरी फळावयास पाहिजे म्हणून सांगतो.

ब्रह्मविद्येचे स्वरूप

मी ब्रह्मरूप आहे म जगत् मिथ्या आहे. असा निश्चय होणे याला ब्रह्मविद्या म्हणतात. मिथ्याचा अर्थ असा की, त्या वस्तूचा नैसर्गिक अत्यंतभाव असतो, पण प्रतिभेला तर येतो, यास मिथ्या म्हणावे, परंतु काही वेळ्या जिवास म्हणजे नरदेहातल्या जीवास हे ज्ञान होत नाही. असे म्हणण्यापेक्षा पटत नाही हे म्हणणे उरे. आता श्रवण नरणाऱ्याचा निश्चय होत नाही मग श्रवणच न करणाऱ्या म्हणू काय सांगायचा ? पण दुसरे मात्र उरे की, हे ज्ञान ब्रह्मविद्यास यास मिथ्याची बद्धता निवृत्त होत नाही आणि तसे ज्ञान तर निश्चित होत नाही म्हणून तर बद्ध नवी मुक्त होतच नाही, असे आम्ही म्हणू आहे. हे ज्ञान म्हणजे ब्रह्मविद्या संपादन झालीच तर या नरदेहातल्या जीवासच वृद्धाचित् हार्डल इत्याचित् निश्चय झाला तर त्याचा प्रलय जीवास येतो व त्यास प्रलय येईल त्यासच जीवमुक्त म्हणावे. ही ब्रह्मविद्या सांगणारे धीऱ्यास आहेत. वैदिक व्यावहारिक विद्या सांगणारे जैमिनी आहेत. त्या विद्येस अनुक्रमे उत्तर मीमांसा व पूर्व मीमांसा म्हणतात

जाता निवारवस्ताने विचार करावा की, आपण कोणत्या विद्येवर आरुढ व्हावे. त्यात प्राय जिवाची धाव लौकिक व्यावहारिक विद्येत जाणुष्य गेले तर पार तर घना जन्माची अडचण दूर होईल पण पुढच्या जन्माची अडचण दूर होणार नाही. अनंत जन्मांची तर नाहीच नाही. मग अमो

अशा नरदेहाची प्राप्ती झाल्यानंतरही त्याची हानी त्याचीच करून घेतली का दुसऱ्यानी ? याचा विचार करावा. म्हणून नरदेहात आलेल्या जिवाने उत्तर मीमांसेचा अभ्यास करून ब्रह्मविद्या संपादन करावी. त्या ब्रह्मविद्येनेच पुरुषार्थ होतो. जो जीव नरदेहास आला आहे, तो श्रीमत असो, गरीब असो. तो कोणीही असो. त्याला ब्रह्मविद्या संपादन करण्याचा अधिकार आहे जिनास देह मिळत नाही असे नाही. तर नरदेह मिळत नाही आणि तो ज्यास मिळाला आहे, त्या शरीराने नाय करारे ? ते श्रीगणेश्वर महाराज म्हणतात.

‘तैसे येणेचि शरीरे । शरीरा येणें सरे ।

त्रिमुद्रना येरजारे । त्रिरपडे ॥’

ही ओरी ज्ञानेवरीत पहावी अशरीरच मोक्षाचे स्वरूप आहे अशी श्रुति आहे. ती श्रुति म्हणजे ‘अशरीर धाव सत,’ ही श्रुति वाचकाने लक्षात घ्यावी असेच महत्वाचे म्हणजे पूर्व मीमांसेचेही आहे. त्या पूर्व मीमांसेमध्ये चार वर्णांचा उल्लेख आहे. यद्यपि उत्तर मीमांसमध्ये चार वर्णांची महती नाही श्रीनुराम महाराजही असेच म्हणतात

‘तुका म्हणे याती । हो का तयाची भलसी ॥’

सार गोंय, प्रत्येक मतवाऱ्यानी चार वर्णांची महती गायलेली नाही पणदे मात्र उरे की, चार वर्णांची महती पूर्व मीमांसेशिवाय कोणी गायलेली नाही त्या चार वर्णांत ब्राह्मण वर्ण श्रेष्ठ म्हणून गेला आहे व त्या ब्राह्मणास वेद संपादन करावा अशी आज्ञा आहे ती आतापर्यंत जम लात आहे. कारण वेद पाठ करून ब्राह्मणच वैदिक होतात. इतर वर्णांचे लोक होत नाहीत. यद्यपि भगवत् प्राप्तीत वर्णांची आवश्यकता नाही तरी पण ब्राह्मणाशिवाय कोणी वैदिक होत नाहीत ब्राह्मणच वैदिक होतात. ब्राह्मणाने वेद संपादन केला तर चित्त शुद्ध होते व चित्त शुद्ध झाल्यावर त्यास ब्रह्मविद्येचा अभिप्राय येतो. त्यानी जर ब्रह्मविद्या संपादन केली तर ते मुक्त होतील. ब्राह्मणाने वेद संपादन करूनच ब्रह्मविद्या संपादन करावी असा धुनीचा नियम आहे. (स्तनप्रभेत पहा) इतरास नाही इतरास रिता प्राज्ञत प्रथ आहेत. पण मीज अशी की ब्राह्मण कुलत जन्मन वेद संपादन न करिता इतरास विद्या संपादन करतात इतर विद्या कोणासही संपादन करता येते पण वेद वाचेल तो संपादन करील असे आतापर्यंत ठिगन नाही तेथे

सागण्याचा अभिप्राय असा की वेद संपादन न केला तर ब्राह्मणाची हानी कोणी केलेली ?

वारकरी सांप्रदायाची महती

सार गोष्ट, उत्तर मीमांसा व पूर्व मीमांसा ब्रह्मविद्या संपादन करून घ्या असेच सुचवितात. हेच प्राकृतमध्ये सतानी गिकविले. ही शिक्वण ज्याची, तोच वारकरी म्हणून वारकरी सांप्रदाय त्रिचूक, जनाधिप स्थितीपर पोहचविणारा असे म्हणावयास हरकत नाही या स्थितीवर आमच सतमहात्मे पोहचवितात म्हणून श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात —

‘ किंबहुना श्रीनिवृत्ती । ठेविलो अमो जिये स्थिती ।

त काय देऊ हाती । वाचेविया ॥’ (अमृतानुभव)
हा अधिकार नरदेहातल्या जियास मिळालेला आहे या नरदेहानेच सच्चिदानंद पदवी घेता येते म्हणजेच मोक्षप्राप्ती होत याचाच ब्रह्मविद्या म्हणतात म्हणून श्रीनाथमहाराज या प्रस्तुत ओनीत सांगतात —

नरदेहाचेनि ज्ञाने । सच्चिदानंद पदवी घेणे ।

एवढा अधिकार नारायणें । कृपावलीकनी दिवला ॥’
पण वरील ब्रह्मविद्या कोणास प्राप्त होऊन कोणी मुक्तच होत नाही व मुक्त झालेले ब्रह्म होतच नाहीत. त्यात मुक्त ब्रह्म होत नाही, हे तर निश्चितच आहे म्हणून वेदात शास्त्राचा असा सिद्धांत आहे की —

ब्रह्म-अनादि अनंत

अज्ञात ब्रह्म-अनादि सान्त

ज्ञात ब्रह्म-सादि अनंत

धृष्टपगदि-सादि सान्त

त्यात ब्रह्मज्ञान झालेला पुरुष जीवन्मुक्त व हा जीवन्मुक्तच त्रिदेहमुक्त होतो त्रिदेह मत्ति सादि आनत आहे असे म्हटले पाहिजे जरी ब्रह्म अनादि अनंत आहे, तरी पण ब्रह्मरूप असलेली विटा मुक्ती सादि अनंतच म्हणावी लागते म्हणजे ब्रह्म अनादि अनंत आणि अज्ञात ब्रह्म अनादि सान्त व ज्ञात ब्रह्मरूप त्रिदेह मुक्ती सादि आनत ती ज्ञानता विशेषत नाही निवा उपाधि नाही तर उपलक्षण आहे उपलक्षण गेले तरी उपलक्षित राहान १ त्रिदेह मुक्ती उपलक्षित, २ जीवन्मुक्ती उपलक्षित, व ३ अज्ञात काली ज्ञातता त्रिपेश यात ब्रह्माची अज्ञातता म्हणजेच उन्नता व ज्ञानात्मा कालीही अज्ञातता

आते म्हणून सान्त आहे मग तुमची उन्नता ज्ञातच नाही हे कसे म्हटले ? याचे रहस्य असे की :- तुम्ही ब्रह्म आहोत असे जर सिद्ध पुरुषाने तुम्हास म्हटले तर शास्त्रसंस्कार रहितास कळतच नाही शास्त्र संस्कार ज्यास आहेत त्यांना कळते पण पटतच नाही. म्हणून तर अद्वैतसिद्धि, भेदविवेकादि ग्रंथ सार गोष्ट, अश असो निवा तश असो प्राय कोणास पडत नाही. हे दोघटी जरे.

भ्रम भ्रम न घाटणे म्हणजे भ्रम

हे तत्र काय सामान्य अमतात काय ? त्यांना सगुण साक्षात्कार झालेला असतो. असे सगुण साक्षात्कारापर्यंत पोहोचलेले व जगम यागाने परिपूर्ण झालेले तेमुद्धा वेगळ्या शास्त्र मानीतच नहीत त्याचे कारण ते आपणास ब्रह्म नम्रजतच नाहीत उद्ध समजणे म्हणजेच आपल्या ज्ञानास भास समजणे जरे भ्रम असतोच पण भ्रम वाटत नाही म्हणून भ्रम अशी ही मनात्म्याची घरची रूपा आहे भ्रम भ्रम न जाणे म्हणजे भ्रम आता लक्षात घ्या की देशाज आत्मा म्हणणारा जर आपल्या ज्ञानास भ्रम म्हणत नाही तर विशेष स्थानी पोहोचलेले ते आपल्या ज्ञानास भ्रम म्हणत नाहीत हे काय निराळे सागावयाचे आहे ?

म्हणून श्रीनाथ महाराज म्हणतात :-

‘ निवृत्तीचा फरवेल निरोधु । जीवाशिवाचा भोगवेल आनदु ।

हा अभग वाचरानी अवश्य पहावा

या अभगाचे मूळ ‘ ब्रह्मसर्वगत सदासम ’ हे आहे.

तसाच चिंतनीय अभग ‘ पूर्ण ब्रह्म सदोदित पादि ’

हा एक अभग फार चिंतनीय आहे या अभगातील दोन चरण लिहिलेले ते असे —

‘ भी मूषण दि साहे जेथ । जेथ म्रियाकर्मही कुटीत ।

अग्रग साधने झाली भ्रात । एक ब्रह्म सभरा भरीत ॥’
तसेच—

‘ अह सोऽह सर्व विराळें । चित्त चित्तपणा विसरलें ।

भेदाभेद द्वैत राहिले । जीवशीवपण हरले ॥’

गुरुपेचें फळ हेचि जाण ॥ धृ० ॥

असे वारकरी सांप्रदायाचे महात्मे उच्च भूमिनेचे आहेत श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात—

‘ जमचि करवेळ गोठी ।

ती झालीच नाही वाकूंसृष्टि ।

अमुने नेने टिटी ।

ते शिष्टीच नोहे ॥' (अमृतानुभव)

गार गोष्ट, अशी नजर घेतली म्हणजे प्रायः कोणी मुक्त होत नाही असे जे म्हटले आहे त्या म्हणण्याचे रहस्य आहे.

अहो! इतर मतवादी ज्यास मोक्ष म्हणतात, त्यास समागतनी मदगति असे सिद्धांती म्हणतात हा खुल्ला मोक्षाने प्राप्त होणे असेल तर मर्षदर्शन संप्रदायाचा उपोद्घात पहाता. अमा मित्रात मनात येऊन श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात—

जया दोनमाजी एकदें । गिराये उमजले होय निदे ।

घटवात गिळुनि तु मुखें । नाही न र्का (अमृतानुभव)

त्याचप्रमाणे गीतेमध्येही श्री भगवान् असेच म्हणतात

‘मनुष्याणां सद्योऽयमपि कश्चित्तत्तिसिद्धये’

त्याचप्रमाणे श्रीनाथ महाराजही असेच म्हणतात.

‘एता जनादंती ऐसा जो का पुरुष ।

कोटीमाजी एक ब्रह्मगानी ॥’

यात कोटी शब्द उपलक्षण आहे. सार, नरदेह दुर्लभ गोष्ट.

बरे तो नरदेह मिळाला तरी पूर्वे मीमांसा व उत्तर मीमांसा यांचे ऐकतो कोण? पूर्वे मीमांसप्रमाणे वर्ण साम्राज्याचा

उत्तर मीमांसप्रमाणे मार्गज्ञा ज्ञान घ्यावे पण असे सामान्यांच्याला म्हत्व देतो कोण? अमोल अशा नरदेहात आलेल्या जीवाची धाव पदवीपर होण्यात आहे त्यात त्यांना मानही आहे व स्वास्थ्यही आहे. मग कष्ट कर अशी तुमची समजूत कोण स्वीकारील? म्हणून तुमचे मुक्तीवर कोणी आरुढ होत नाही. आमच्या मुक्तीत जर अव्ययित पणा असेल तर या ब्रह्मविद्येवर आरुढ न होणारा मग तो कोणीही असो, सुसारीच म्हणजे लागेल. आणि मसार म्हणजे श्रीमत् किंवा गरीब, सुगरी किंवा दुःखी त्याचे तर एकसारखे स्थित्यंतर होते. म्हणूनच आमचे साधुसंत दयेने कापुळती येऊन सामंतात वी, ‘जामानो’ तुम्हास नरदेह मिळाला आहे. त्यातच ब्रह्मविद्या संपादन करून मुक्त व्हा’ पण ऐकतो कोण? प्रायः कोणी मुक्त होत नाही हा अभिप्राय आहे जर महात्म्याचे ऐकले तर मुक्तच होईल म्हणजे अनादिसान्त ब्रह्मता आहे. या शास्त्रास विरोध नाही पण पटले तर, म्हणूनच मुक्त नव्हेत नाही व ब्रह्म मुक्त होतच नाही. अने आग्नी म्हटले त्याचे हे रहस्य आहे.

—धीरगनाथमहाराज, परभणीकर

मज्जवळ कायम स्तोत्र समग्री असते.

अगदी लहानपणापासून मी एकादशी प्रत करतो. तेथी मला सद्युगुनी कपावयास सांगितले. दशमीचे दिवशी एकदा जेवतो. एकादशीचे दिवशी व्रतस्थ राहून फळाहार, पेये घेत होतो. रात्री कीर्तनाला जात होतो. शोणप्पापूर्वी नामस्मरण करून शोषामचे. द्वादशीला एका सत्यात्र द्विजाला यशोवर घेऊन बेरायचे दर १५ दिवसाची एकादशी मी करतो.

असेच एकदा मला गुरुनी श्रीमत् भागवतातील दशम स्कंध वाचावयास दिला होता. घरी नेऊन मी तो वाचू लागलो. त्यात राक्षसींचे वर्णन होते अजाणतेपणी मी त्यांना म्हणाले, 'हे शृंगारिक तर नाही ना ?' ते म्हणाले 'मी बाचीत जाईन, तू ऐकायला येत जा' रात्री ८ ते ९ त्याप्रमाणे मी रोज जात होतो. अध्याय झाला की रोज त्याचा अर्थ त्याच्या अनुषंगाने त्याच विषयावर १०-१५ मिनिटे असे ज्ञानामृताने उपदेश करीत असत ते ऐकत असताना देहाची विस्मृति पडत असे. सर्वांगाला दरदरून घाम येत असे अगायर रोमाच येत अद्वितीय आनंदाने होळ्यापून टपटप टिपे येत. कधी कधी ११॥-१२ वाचत. दशम स्कंध अशा रीतीने ऐकल्यावर सर्व भागयत असेच ऐकले. नंतर त्यांनी मला प्रश्न केला वाचायचा ? त्यातून सार कसे वाढायचे ? याविषयी दिव्यदृष्टी दिल्ली त्यानंतर मी भक्तिविजय, हरिविजय, रामविजय, रामायण, नन्याय, गुरुचरित्र, भागवत, महाभारत, काशीगवट असे अद्वितीय ग्रंथ त्या दिव्यदृष्टीने अभ्यासिले

गुरुचरित्र आमचे घराण्यात फार पूर्वापासून वाचीत आले आहेत. आमचे घराण्यात गाणगापूरला जाऊन श्रीदत्त सेवा प्रत्येक पिढीने केली आहे. माझे थडिलानी श्रीदत्तमेरा-नामस्मरण अहोरात्र समाद करून केली दत्त दर्शन, साक्षात्कार, दृष्टात होऊन ऐहिक व पारमार्थिक असे शाश्वत त्यांनी मिळविले

शोपानदेव महाराजांचे देऊळ साधारण रात्री १० रोज बंद होते. एकादशी सोडून रात्री १२ रोज बंद होते. एक दिवस असाच मी चाहेरमागी गेले होतो. रात्री ११ वाजता आले देवळापर्यंत जावे. पायरीचे दर्शन घ्यावे व परत यावे हाच विचार. तसाच गेले पायरीचे दर्शन घेतले अन् परत फिर पाग इतक्यात श्रीगुरुनी आतून दार उघडले व दर्शन घ्या

म्हणाले. मी आत गाभान्यात जाऊन शोपानदेव महाराजांचे दर्शन घेतले. आता उशीर झालाय, जातो म्हणाले अन् तडक घरी आले. दुसऱ्या दिवशी ही हकीकत मी त्यांना सांगितली व विचारले की नेमके त्याचवेळी रात्रीचे तुम्ही कसे काय राहिले आलात ? त्यावर ते म्हणाले "मी आले नव्हते दार मी उघडले नाही अन् मुख्य गाभारा तर एकदा बंद झाल्यावर पहाटे काकड आरतीशिवाय उघडला जात नाहीच." मी स्वतः पाहिले की त्यांनीच दार उघडले. मुख्य गाभाराही त्यांनी उघडला. मला दर्शन घ्या म्हणाले. परत मुख्य दरवाजापर्यंत मला पोहोचवण्यात आले मी म्हणाले, 'तुम्ही स्वतः तर आला होता' हे ऐकून त्यांचे मन भरून आले. होळ्या तून पाणी आले. ते म्हणाले, 'तुम्ही अत्यंत भाग्यवान् आहात. भगवान् श्रीकृष्णाचा जन्म बर्दशाळेत झाला. तेथील कुलूपे तुटली. दारे उघडली व बसुदेवाने बाहु देवाला गोकुळात नदाचे घरी पोहोचविले ती कुलूपे व दारे कोणी उघडली ?' या दिव्य साक्षात्काराने व अद्वितीय आनंदाने मन भव्य अनुभूतीने न्हाऊन निघाले सकल्पा वरची भद्रा ददवम झाली

नंतर मला १८ अध्याय ज्ञानेश्वरी त्यांनी ऐकवली त्यावरील विवेचन व प्रत्येक प्रसंगावरचे विचार दिव्य वाणीनून ऐकायला मिळाले ज्ञानेश्वरीमुळे सर्व जगाचा उद्धार झाला आहे पण ती समजण्यासाठी अतःचक्षु दिव्य होणे जरूरीचे आहे. त्या सद्युगुपाख्या सगतीत मला अशा दिव्यदृष्टीने ग्रंथ ऐकायला मिळाले मी १२ वर्षे नियमाने, सधमाने व्रतस्थ राहिलो, अनेक धार्मिक ग्रंथांचे वाचन केले.

भगवताचे साक्षात् दर्शन होणे ही गोष्ट फार भाग्याची आहे. परंतु ती फार कठीण व दुरापास्त आहे अशी बऱ्याच जणांची समजूत आहे. परंतु माझी अशी चारणा आहे की तेजस्वी ह्मन्नाशक्तीच्या व आचरणाचे बळावर ही गोष्ट सहज साध्य आहे. त्या ध्यासाने व अभ्यास नजरेने मात्र वाचपासल हवे मी त्याच महाराजांना गुरु केले शोपानमहाराजांचे पायघ्याशी असलेल्या चंद्रभाग्येच्या कुडातील पवित्र पाण्याने स्नान करून एका गुरुवारी मल्या पहाटे त्याचे दर्शन घेतले त्यांनी एक नारळ माझे हातात द्यावावर मी पद्मासन पावून होठे

मिटून पूर्वाभिमुखी सोपा मद्दाराजाचेकडे तोंड करून बसले असता माझ डोक्यावर त्यानी वरदहस्त ठेवला व सांगितले की, तुजवर भगवताची कृपा होईल त्यानी ज्ञानेश्वरी नामजपाचे महत्त्व हे पुस्तक जसे दोन ग्रंथ मला दिले ती सत्र्य दिवस माझा पारच आनंदात गेला गाडी रुळावर सुरू झाली स्थान आज ना उग्रा येणारच असे कोणीतरी म्हटल्याचा भास झाला

१९४३ साली देवळातच एक थोर-सत्पुरुष भेटले असलेल्या माणसे दर्शन घेऊन जात होती मी दर्शन घेऊन आलो अन् परत रात्री त्या वाजता त्याचे दर्शनास गेलो रात्री ९ ते २ वाजेपर्यंत मी अनन्य साधारण होतो ते बोलत होते व मी ऐकत हातो जीवनातले जीवन व जीवनातला गाभा मी शिकले मन अगदी भारावून गेले हृदय मरून आले चित्तवृत्ति बधीर झाल्या ते काय बोलले ते सांगून समजायचे नाही ते मुल अनुभवायला मिळाले पाहिजे काही गोष्टी सांगून समजतात, ते मला दुसऱ्या दिवशी पहाटे ५ वाजता स्नान करून या म्हणाले

मी स्नान करून ठरल्याप्रमाणे गेलो देवळात गेल्यावर परत स्नान केले व स्वच्छ वस्त्र नेवून सोपानदेवाचे देवळात गाभाऱ्यात पूर्वाभिमुख बसलो त्या थोर सत्पुरुषाने काही मंगल स्तोत्र म्हणत माझे डोक्यावर उजवा हात जवळ जवळ दोन मिनिटे ठेवला ती अनुभूति पारच मंगलकारक होती सर्व जगाचा बाह्य स्मृतीचा विसर पडला, देशाचा विसर पडला दोन्ही माझ्यापासून घरचा माग, उगीपोट व वैधी-या सालचा भाग ते बरगळ्यापर्यंतच्या भागात खळ बळ सुरू झाली एक चेहऱ्या आकाराचे तेजोबल्य सारखे वरवारी वरसाली जोरात उसळत्या मारीत होते व तेजाची ज्योत बरगळ्यापर्यंत आली अन् तेथेच थांबली त्यानी डोक्यावरचा हात काढला अन् मी घपकन् जमिनीवर पडलो थोड्या वेळाने मानावर आलो दिव्य संचार अगात झाल्यासारखे वाटले त्या थोर सत्पुरुषाचे दर्शन घेऊन नंतर घरी आलो येताना त्यानी सांगितले “चार वर्षांनी म्हणजे १९४७ साली व पुढे परत चार वर्षांनी म्हणजे १९५१ साली गुरुवारी तुला स्मृति येईल व आपोआप उपरती होईल तेव्हा अशाच रितीने याच अनुभूतीत

अशाच विचाराच्या धारणेत, याच स्थितीत, याच साध्यात बस घाबरून नसोड गुरुवर विश्वास ठेव तुशी इच्छा पूर्ण होईलच होईल”

१९३९ सालपासून ३ वर्षे मी गणपतीची आराधना केली चतुर्थीचे वडक त्रत केले चतुर्थीला रात्री स्नान करून २१ वेळा गणपती अथर्वशीर्ष म्हणले प्रत्येक चतुर्थी सोडतांना चतुथा असलेल्या द्विज पगतीला घेऊन चतुर्थी सोडली, माझा नित्यनेमाना जप चालू असूनही या तीन वर्षांत रात्री ११॥ ते १२ चतुर्थीला “श्रीगणेशाय नमः” याचा मी जप केलाय या त्रताची सांगता १९४३ साली पुरी केली

नंतरची ३ वर्षे मी मावतीची उपासना केली, शनिवारी कडक उपास करीत होतो रात्री मावतीचे दर्शन घेत होतो रुईच्या पानाची माळ दर शनिवारी मावतीला घालीत असे गोडे तलाचा दिवा लावीन असे मावती स्तोत्र २१ वेळा दर शनिवारी मावतीचे स्मरण करून म्हणत होतो या त्रताची सांगता १९४५ साली पूर्ण केली

नंतरची दोन वर्षे मी शंकराची आराधना केली सोमवारी कडक उपास करायचा रात्री स्नान करून महादेवाला रुद्राध्यायाचा अभिषेक करायचा त्रिपुर करून लागायचे शिवलीलामृत वाचायचे व रात्री नित्य नेमाचा जप करून शिवाय ‘ओम नमः शिवाय’ हा जप रात्री ११॥ ते १२ वाजेपर्यंत करायचा याच दोन वर्षांत मी सोळा सोमवारचे त्रत केले होते त्या त्रताचे उच्चारन केले व शिवाची उपासना १९४७ ला पुरी केली

नंतर एके दिवशी नित्य नेमाच्या जपाला नसलो असता एकदम कानात कोणी तरी मागितल्याचा भास झाला की ‘येणारा गुरुवार १९४७ सालातला ४ वर्षांनी आलाय’ अगाचा थरफाप झाला गुरूना वृत्तात सांगितला व त्याचे आणेश्याप्रमाणे बुधवारी काहीच आहार घेतला नाही गुरुवारी स्नान करून देवदर्शन घेतले मातापिता यांनाही वंदन केले पहाटे ५ ला स्नान करून त्याच ठिकाणी पोहोचले पक्षी मिलविल नसत होते गाईचे हवरणे ऐवू येत होते पावसाचा झरा झुळझुळ वहात होता आनंदाचा उन्माद चढला होता त्याच जागी, त्याच धारणेने, त्याच असनात, तीच अनुभूती आठ

त अमृतानां टोठे आपोभाष इदं शाले व
व ४ वर्षापूर्वीचा वरदहस्त टोळ्यावर आहे असे जाणवले.
शणार्धात ८३ साली वरगड्यापर्यंत आलेला तेजाचा चंद्र
येवढ्या आकाराचा गोळा छातीत दणाटण वाज लागला
फाही तरी पडून जाहेर येते असा भास झाला. सर्प जगाचा,
स्मृतीचा विसर पडला तो गोळा वरवर गड्यापर्यंत आला
उ तेथे थांबला. सर्व ज्ञात होते. डोळे उघडले समोर गुरू
होते. त्यांना अनुभूती सागून देवदर्शन घेतले. मन आनंदित
जाले. हृदयात आनदाच्या लाटा उडवल्या. त्या दिवशी
कमातच लक्ष लागेना सारंगे एकातात, निवात नदीच्या
घाटावर, भगमावर, देवगात जात पद्मासन घालून राखे
असे मनात थांबे.

त्यानंतर पुढील २ वर्षे ४९ सालपर्यंत स्वामी श्रीमद्गुरू
दत्तात्रयाची उपासना केली. गुरुवारी ऋतूक उपास करीत असे
श्रीगुरुवाची झाडे मी असल्या लांगली आहेत. रोज सगळी
औदुत्तरापाणी घाटून दर्शन घ्यायचे. रात्री स्नान करून
श्रीदत्तपूजा व आरती करायची. दिसभर फट्टर उपास
करून रात्री गुरुनार सोडताना एका द्विजाला जेज्याला
नसवायचे नित्य नेमाचा जप करून गुरुवारी रात्री
११॥ ते १० 'श्रीदत्त गुरु जगदत्तगुरु जय जय परब्रह्म
दत्त सद्गुरु' हा जप करायचा. गुरुवरिण रोज वाचवायचे.
१ दिवसाचे, ३ दिवसाचे, ७ दिवसाचे अमल्य सताह मी
केले आहेत. वही बडक सताह केले आहेत. ७ दिवस सपूर्ण
उपास करून सताह केले आहेत. स्नान केल्यावर मी अग
पुस्त नसे. पक्ष पाणी निथळू थायचे व सताह वाचायला
ओल्यानेच मुखात मरायची. थडी वाजवायची, पण
जानदाचा उन्माद सामून समजण्याचा न होता. या दोन
वर्षात मी गाणगापूरला जाऊन एक पायवण केले आहे.
"सात दिवस सपूर्ण सोयऱ्यात होतो. रात्रदिवस सोवळे
मगळे विधि सोवळे नेहून करायचे. सातही दिवस उपवास
समाप्तीचा सातवा दिवस गुरुवारी आला. सकाळी
सप्ताहाचे ७ व्या दिवशीचे वाचन झाले. डोळ्यातून
अधूपूर वाहू लागला आवस्ता आनंदाना. आज तो दिवस
आठवला की अजूनही अधूपूर सुरू होतो त्यादिवशी नंतर
तेथील औदुत्तरला १०८ घागरी पाणी घातले. १०८
प्रदक्षिणा घातल्या. तोंडाने सरखा श्रीदत्त नामाचा जप
कार्य होत. सायंकाळी आरती केली. दत्तपूजा केली. दत्त

जन्माची जी पेंढ ७-७ वाजता, त्यावेळी एक प्राधान्य
मजबूत आग व मी नेसलेले सोयळे-गुलाची बट-त्याने
मल मागितल. मी जागरूक होतो. शणाचाही विलंब न
लावता नेसते सोवळे सोडून त्याच्या अगावर टाकले.
मल लाज वाटली. घासलो अरे. मी विस्मय झालो !
पण काय आश्चर्य ! साधकहोही अनुभूति आहे मी परत पहिला
होता तमाच गुलाची बट नेहून उभा, अन समोऱ्या
ब्राह्मण सापात श्रीदत्त मूर्ति होती. पादरी गाय, पादरे
कुत्रे-विमर्ति अन त्याचे हातात मी टासलेला मास्या
अगावरचा गुलाची बट समभ, दिवसा, माझ्या टोळ्यामी
पाहिलेली सत्य घटनाही मी तसाच दर्शनमागरी धाडून
त्याचे पायावर पडले पण शणार्धात श्रीगुरू अर्थार्थान
पावले. मला ज्या ठिकाणी श्रीगुरू दिमले त्या ठिकाणाचे
त्याच्या पायापारचे दोन दगड मी येताना बग्नर आणले
आहेत ते रोज पुजतो. दुसऱ्या दिवशी मी सताहाने
सागता केली द्विजाला भोवन दिले व परत फिरले.
या अद्वितीय समाधानाने चित्तवृत्ति भारावून गेल्या मन
अनन्य साधारण आनदात रमून गेले.

या नंतरची पुढची दोन वर्षे म्हणजे १९५१ सालपर्यंत
मी श्रीविष्णुची आराधना केली. एकादशी नव करीत
होतोच. रात्री परत स्नान करून विष्णुपूजा मरायची, देव
दर्शन थायचे, रात्री कीर्तनाला जायचे नित्य नेमाचा जप
करून दिवाय रात्री ११॥ ते १० 'श्रीनारायण जग नारा
यण-जय नारायण नारायण' हा जप करीत होतो व्यक्तेय
स्तोत्र रात्री एकविस बळा वाचून नामस्मरण करून झोपायचे
अशा तऱ्हेने १९५१ सालात पाचव्या त्रैताची उपासना
संपत होती. अशाच एके दिवशी जप झाल्यावर गुरुवार
चार वर्षांनी वेणारा असून बुड्या माग्याचा आहे असे
कोणीतरी कानात म्हणल्याचे वाटले पात्रले डोळे उघडले
तो एक वाक्य समोर दिसले. "सत्य सकल्याचा दाता
भगवान." लगेच ते वाक्य फिरले

१९५१ साल. आपाद शुद्ध एकादशी. भाडे आयुष्यातील
परमोच्च माग्याचा दिवस तो ४७ सालानंतर परत ८
वर्षांनी म्हणजे ५१ साली आपाद्री एकादशीला पहाटे
उठून स्नान केले. सोपानदेव महायज्ञाचे दर्शन घेतले.
पण बैठकीत बसले नाही. गुरूनी रात्री वैटकीस बस असा
आदेश दिला दिवसभर उपासण केले. तोंडाने नमस्कारण

केले. रात्री कीर्तनाला गेलो कीर्तन रात्री ११॥ ला मयले
 व मी गाभाऱात दर्शनाला गेलो पद्मासन पादन चितवृत्ती
 शिखर केव्या. पूर्वाची अनुभूती स्मरली. अण्णा भाव दाहून
 आला. देह भान हरपले. जगाची व व्हेची विस्तृति पडली
 जोळे मिटले डोक्यावर तोच बरदहस्त आहे
 असे जाणवले जप चालू होना. क्षणार्थात गळ्या
 पासन एक नेटूच्या आकाराचा तेजःचा गोळा गडबड,
 भडपड, रडवड, आवाज करीत मागेपुढे, रसलीवर आट
 जळत आपटत एवढम डोक्यात वर जेथे दाढ अहे तेथे
 दणदण आदळतोय असे भासू लागले. मोठा आवाज झाला
 अन् एकदम शांत झाले. जोळे उघडून पहातोय तो काय
 आश्चर्य ! साक्षात् भगवान श्रीमहाविष्णू समोर पुढे उभे
 राहिल्याचे पाहिले. चतुर्भुज मूर्ति, पिंबळा पितान नमलेला,
 मागे तेजोत्रय गरगरत होते. हातात चक्र, शंख, गदा व
 उजवा हात अभय देणारा वर उचललेला. मृग सुवासिक
 उदबल्याचा बास, चिककार बासाची फुलेच फुले, तुळ
 शीची पानेच पाने, भोवतारी दैवियमान एक मोठा
 तेजाचा गोळा, प्रकाशच प्रकाश डोक्यावर. सुगुट, गळ्यात
 तुळशीच्या माळा, शांत तेजस्वी मूर्ती समोर पुढे पाहिली.
 भ्रमणात मूर्ति अतर्धान पावली. रात्री १२ वाजले होणे.
 बाहेर मडपात हरिनामाचा गजर चालू होता. त्यावेळच्या
 आनंदाचे वर्णन मला करताच येत नाही

५ व्या नळी मी श्रीमहाविष्णूची आराधना करीत
 होतो. म्हणून आजही त्याचीच आराधना चाट आहे
 दिव्य दर्शनाचे वेळी "ओम् नमो भगवते वासुदेवाय
 हा जप करत होतो, म्हणून आजही मी तोच जप करतो
 रात्री ११॥ ते १० वा वळान नामस्मरणानंतर मला
 दिव्य तेजाचा साक्षात्कार झाला म्हणून आजही मी जप
 रात्री ११॥ ते १० करतो एकादशीचे जप आजही
 करतो. व्यक्तेडा स्तोत्र नियमित आजही वाचतो. या
 १२ वर्षात मी एक वर्ष गृह व त्याचे पदार्थ, एक
 वर्ष तांदूळ, एक वर्ष हरारे डाळ, एक वर्ष तूर डाळ,
 एक वर्ष काटे, एक वर्ष लवण, एक वर्ष वागी, ज्वारी,
 बाजरी, मूग, मसूर डाळ व १२ वे वर्षां चहा असे पदार्थ
 गळ्याचे मोटन दिने होते. परमेश्वराचे मला दर्शन
 होणारच होणार यामागे मी रोज जप सात्त्यावर सकल

करीत होता

१९५२ साली मी पदरपूरला जाण्याचे ठरविले. त्यावेळी
 मजबळ ऑफिसची बॅग बॉक्स होती. बॅग बॉक्समधून
 मी शस्त्र स्वये घेतले. व रजेवर गेलो. पुढे दोन दिवसांनी
 पगार होता. पे क्लार्कला भेटून मागितले की, "माझा पगार
 बॅग बॉक्समध्ये गर मी पैसे घेतलेत पगार मिळाल्याची
 त्यास सही दिली. परत पगाराचे आधीच बॅग बॉक्स तपासली
 गेली अन् नत्रल अमे मी रजिस्टरमधील आकडा व बॅग
 बॉक्समधील रक्कम पै अन पै जुळली गावाहून आल्यावर पे
 रून राने माझा पगार दिला. त्या पाडुरगाला काय पाने अन
 उतराई व्हावे ? जोळे भरून आले. रात्री नित्य नेमाच्या
 ध्यान धारणेत असतो असता श्रीगुरु समोर बोलताहेत असे
 जाणून, ते दिव्य वाणीने म्हणत होत 'जगा भक्ती तसा
 भगवान भक्तीचा दरगाजा जसा उघडेल तबदा भगवान
 आत येईल दामाजी पताचा भग्ना परमेश्वरानी केला ना !
 द्रोपदीच्या जत करणाने आजही जे वाणी देवाकडे जातील
 त्यानारी भगवान यक्षि पुरवणार ' जोळे उघडले तर बळ
 काणीही नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी श्रीगुरुना सर्व वृत्तात सांगितला. ते
 पत्त हसले. नंतर मी जेजुरीस जाऊन एडोबाचे दर्शन घेतले.
 देवूस जाऊन तुकाराममहाराजाचे दर्शन घेतले. आळंदीस
 जाऊन ज्ञानेश्वरमहाराजाचे दर्शन घेतले, चिंचवडला
 जाऊन गणपतीचे दर्शन घेतले, मल्येक ठिकाणी श्रीचे
 दर्शन घेऊन एरानात बसलो असता कोणीतरी बोलते आहे
 असा भास व्हायचा याचा आशय असा— "दुसऱ्यास
 दुपन्न नकोम, परोपकारी रहा. परमेश्वर कोणत्या रूपात येईल
 सांगता येणार नाही " म्हणून

जे जे भजे भूत । त ने मानी भगवत—
 मला धावगत्यामारखे व्हायचे. ती सगळी वाक्ये, ते सगळे
 मदेश मी टिपून ठेवलेले आहेत.

माघक्राच्या आचरणाने श्रीगुरुवर विश्वास ठेवून ध्यान,
 वारणा व नाद ब्रह्माची उपासना केली तर कोणाच्याही दिव्य
 श्र्दीला मगल साध्यावर होईल. अशी माझी धारणा आहे.
 याप्रमाणे माझे म्यानुभव आहेत. ओम् नमो भगवते
 वासुदेवाय.

शंभर वर्षांचे सेवा कार्य
भारताला भूषणभूत झालेले

आद्य संस्थापक

संस्कृत
मराठी
हिंदी
प्रकाशन

जगप्रसिद्ध
देवनागरी
मुद्रिकांचे
आद्य
निर्मितिस्थान

— शेठ जावजी दादाजी —

निर्णयसागर मुद्रणालय
जावजी दादाजी टाइप फाँड्री
निर्णयसागर बुक प्रकाशन

टेलिफोन] २६-२८ डॉ. एम्. वी. वेलकर स्ट्रीट, मुंबई [२२२९०

With Best Compliments From :

**M/S. HALWARD
ENGINEERS**

Dealers in all Electrical Goods

Chitra Kuti, Tilak Road, Poona 2.

स्व सं वे द्य यो ग

सवाना माह्वात आहे की जागे असलेले आपणच झोपी जातो, कदाचित् स्वप्नही पाहतो आणि पुढे जागेवर येतो पण हे सारे आपण एकजातीच्या अज्ञानानेच करतो करतो कसले ?

ते होते

श्रीप कृष्णाच्या हाती आहे ?

आणि येळेवर जागे होणे हेहि आपल्या हाती नाही

श्रीप येते, उडते, जागे येते, जाते

दिसलेली स्वप्ने आठवत नाहीत

आणि आठवलेलेहि स्वप्नच गवसत नाही

आमच्या आठवणीला जोडदार म्हणून विसरणहि आहे.

या दोन्हीच्या अडकित्याम आपोआप ज्ञान असते तरी कसे ?

शुद्धतेला पाहून न ओळखणारा बुद्ध्यन्त, अभिज्ञानाची आगही पाहून शक्यतेला आठवतो ।

येवढेच काय, तिचे हुबेहुब चित्र काढू शकतो ।

ही ज्ञानमुक्ता आपडते कशी ।

गमावते कशी ।

ज्याचे न्याला माहित

सारे आत्मरूप,

स्व- संवेद्य ।

‘ आत्मा चतुर्पादा आहे ’ या अर्थाची क्षुति आहे

जण आपणच आपल्यापासून दूर होतो

या दूर होण्याला कारण आपल्या आठवणीला आपणच अडवितो

तकच वस्तु चौफाळते आणि न्याचा एकवटलेपण प्राप्त होण्याला श्रानुत्पन्ना लागते

ज्यांची सुळात प्रेमभगतीच नाही त्यांच्यात विरह येतो कसला ?

विरह ही जशी तोडणारी, तशी जोडणारी आग आहे.

आणि ही आग आपल्याच राखेत निखान्याप्रमाणे लपली असते

श्रीगुरुमुखाची फुंकर त्याला लागताच राख उडते; आणि अग्निशिखा उंच होते,
हा शक्तिपात प्रभाव ।

वा क्रियेत गुरुशक्तीचा अंतर्गत शिष्यक्षेत्रावर होतो.

हा पात पतितोद्धानक ठरतो.

हे क्षेत्र सुळात 'छत्तीसाचे' असून त्याचा ज्ञाता 'सदतीसावा' आहे.

हाच 'छत्तीसाहूनि निराळा'.

या ज्ञवाचे एक टोक गुरुमुख, दुसरे शिष्यमुख.

जणू उत्तरारणी दक्षिणारणी !

काळात झोपलेला तो अग्नि दृष्टेपणाने जागा होतो.

हाच जातवेद, हाच स्व-संवेद्य, हाच सद्योजात.

हे अग्निहोत्र किती दिवस चालावयाचे ते काळालाच माहीत.

अग्नि मात्र त्रिकाळापलकिडेही आपल्या 'अ-त्रि' अशा तुरीय रूपाने
अमृतच असतो.

तो रमरणमात्राने 'दत्त' म्हणून केव्हा साक्षात् उभा राहील त्याचे न्याला माहीत.

म्हणूनच दैवदत्त अग्निहोत्र आत्मदेवालाच चालवावे लागते.

तुरीयता चव्हाट्याने पांगली म्हणजे तेथे भकास प्रकट होते.

तेथेहि अव्यय अग्नि असतोच; तो श्रीगुरुदत्त व्हावा लागतो.

'शक्तिपात - योग' हा सिद्धच आहे

तशा सिद्धपुरुषांना पाहिले म्हणजे वेगळे सिद्ध करावे लागत नाही.

मौज तर ही आहे की भगवान् आमच्यात असूनहि आम्ही हतभ्रान्याप्रमाण
वणवण हिंडतो.

भाग्य फळाला येताक्षणी हे आत्मरूप स्व-संवेद्य आहे हे वेगळे सांगावे लागत
नाही:—

'आपण आपुला साक्षी.'

ही शिक्षा देहि गुरुगृही जेवढी मिळते तेवढी ती मधुकरा, अभ्यासाला पुरून उरते.

ही सेवा गुरुचरणी समर्पित असो.

श्री गुरुदेव दत्त.

दत्तयोगी प. पू. योगिराज ध्यामनरायजी गुळचणीमहाराज

TRANSMISSION OF SPIRITUAL POWER

By Shri Yaman Dattatray Gulvani, Poona

There is a process by which a real spiritual teacher imparts his spiritual power to his disciple. The process is known as Shakti pata or transmission of spiritual power. The teacher who is possessed to this power of transmission can give his knowledge of Truth or the knowledge of the way of union with the Divine to a deserving disciple in an instant without any effort whatsoever. Nay, he can transform his disciple into his own likeness, 'स्वीयं साम्यं विधत्ते' as the great Shaunkar declares in the first verse of his work, the 'Vedant Kesari'. Tukaram, the great saint of Maharashtra, repeats the same idea in one of his Abhangis where he says, that the real teachers make their devoted disciples exactly like themselves in no time. A philosopher's stone, he says cannot stand in comparison with the Guru whose greatness is beyond all measure. Jnaneshwar, the crown jewel of saints, declares in choicest terms the greatness of the real Guru in his 'Bhavarth-dipika', the great commentary on the 'Bhagawatgeeta' to the effect that, a man on whom the real Guru sets fall his glance or on whose head he places his lotus hand, be he however small and in

significant a being, is at once raised to a status equal to the Lord of the Universe himself. He who has the good luck of receiving spiritual teaching from a real Guru is at once freed from all dualities and is established in his own real self. The Guru gives and the disciple at once receives the 'Mahavakya' or the great word of Vedant, and the same moment finds himself transformed into a living embodiment of the great word. Jnaneshwar then proceeds to describe how the Lord, in the Bhagwatgeeta, transformed Arjun, His greatest devotee into His likeness by transmitting His power to him. The Lord extended His right hand with its dark blue colour and the radiance of the bracelet round the wrist and embraced His loving devotee, Arjun, to his heart. The Lord intended to give him that transcendent experience

The realisation of Brahma is never attained merely through a study of the Shastras. It is the grace of the Guru that brings it. Smarth Ramdas states emphatically that no knowledge is possible without a real Guru. This is corroborated by the Shastras themselves. Neither words nor keen intelligence nor any volume of hearing of spiritual discourses can make one realise the spiritual self say the Upanishadas — it is only the grace of the Guru that brings that realisation. The power of the nectarean glance of the Guru representing immeasurable streams of compassion finds a beautiful expression in the words of Acharya Shri Shankar in the following verse —

“तद् प्रद्वैराहमस्मीत्यनुभूत उदितो यस्य कस्यापि चेद्वै ।
 पुंस श्रीसद्गुरुणा मनुजलितकरणपूर्णापीयूषदृष्ट्या ॥
 जीवन्मुक्त एव भ्रमविधुरमना निर्गते नाद्युपायौ ।
 नित्यानन्दैकधाम प्रविशति परम नष्टदेहवृत्ति ॥”

To whomsoever is brought the realisation of the truth. I am the Brahma by the ambrosial glance full of immeasurable compassion of the Guru he is liberated while yet in this body with his mind freed from all delusion and doubt. He enters the supreme abode of eternal Anand.

Thus the Vedas the Puranas the Tantras and the Saints of all ages have fully testified to the idea of the transmission of spiritual power. The Yogis Vasistha relates the facts of Vasistha having transmitted his power to Rimchandra to raise him into the state of Asamprajnata Samadhi or complete absorption in Brahma on which events even Vishwamitra thus spoke to Vasistha. O high souled Vasistha son of Brahma thou art really great thou hast established thy greatness by transmitting the power in an instant. The Yogis Vasistha then mentions in the next

of transmitting

‘दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दाद्व्याप्या श्रियदेहेके” (b) sight touch and word all through the grace of Guru). The process of transmission is described in fuller details in the Suta Sanhita of the Skand Puran. The Tantric works also give a long description of initiation through transmission. The Nath cult is the most noted of all cults in initiating the disciple through the transmission of power. The cult is as ancient as spiritual knowledge and the Science of Yoga. Gurus possessing this mighty and effective power of transmission are very rare now a days but they are not altogether extinct. Mahatmas of this rare type roam through the world in disguise and when they come across a deserving disciple infuse in him the power they possess.

Teachers possessing knowledge and power of transmitting the Yogic power and thereby rousing the power of Kundalini in the disciple are as we have said occasionally met with here and there. The experience I had of such a Mahatma forms the basis of the present article. It may not be of any practical benefit to the general reader but if it only succeeds in convincing him that there are really men of perfection who can transmit the yogic power in others and that one can avail himself of their grace I shall consider my attempt to have been amply repaid. For if a Sadhak fortunately comes across such a Mahatma and succeeds in obtaining his grace he can easily realize the object and purpose of his human existence.

The principal objective of yoga is to attain Samadhi in which state all modifications of the mind are stilled and suppressed. To achieve this object one has to go through the eightfold process of yoga which is very difficult to practise — under the guidance of a qualified Guru. A slight error in this Sadhan may result in injury to the practitioner. This difficult

from pur

suing the path of yoga which comprises a long course of Asan Pranayam the practice of various Mudras the rousing of the Kundalini power and thereafter opening the gateway of the central nerve within the spinal cord and directing the Prana to an upward course towards the cerebral region. Now the whole of this process can be brought about almost without an effort by transmission of power.

The effect of transmission is immediate on the Sadhak who has control over his mind and senses who observes the laws of the Varnashram Dharma is devoted to Devas and Brahmans possesses an unswerving faith in the Guru and is young and healthy. The one thing needed above all others is sincere service of the Guru and gaining of his favour.

The four methods of transmission have been mentioned in the following passage —

विदि स्थूल सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं सूक्ष्मतममपि क्रमत् ।
स्पर्शनं भाषणं दर्शनं-सकल्पजने स्वतत्त्वतुष्टौ तत् ॥
These are transmission (1) through touch (2) through the spoken word (3) through sight and (4) through thought and are classed as the gross the subtle the subtler and the subtlest respectively.

यथा पक्षी स्वपक्ष्यान् विद्वत् सार्धयेच्छनै ।
स्पर्शदीक्षोपदेशस्तु तादृशं कथितं म्रिये ॥
स्वापत्यानि यथा कूर्मा वीक्षणैर्न पोषयेत् ।
दृष्टीक्षाख्योपदेशस्तु तादृशं कथितं म्रिये ॥
यथा मत्स्यी स्ववन्ध्यान् ध्यानमारेण पोषयेत् ।
वेद्यदीक्षोपदेशस्तु मनसः स्यात्तथाविधे ॥

These verses describe three of the methods of initiation the Sparsha-diksha (initiation by touch) resembling the action of a bird which nourishes its babes by keeping them under its wings the Dristi-diksha (initiation by sight) resembling the action of a tortoise which nourishes its young

ones simply by keeping an eye over them and the Vedha-diksha (initiation by concentration of the will) resembling the action of a fish which nourishes its infants by concentrating its will on them. There is no mention here of Shabd-diksha (initiation by word) which can be of two kinds initiating the disciple by chanting a Mantra or by blessing him by word of mouth and thus infusing yogic power in him.

The following verse describes the marks which indicate that the power has been transmitted to a disciple.

देहपातस्तथा कम्प परमानन्दहर्षणे ।
स्वेदो रोमाञ्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम् ॥

The marks of transmission are—falling of the body tremor ecstatic delight perspiration and thrill.

Appearance of light hearing of the inner sound lifting up of the body on the Asan and automatic action of the different processes of Pranayam with their different Bandhas follow a little later. Some Sadhaks immediately feel the ascent of the Power from Muladhara to Brahmaraandhara which brings about perfect peace in their mind. The Sadhak feels a great change come over his body. All these experiences on the first day may continue for hours in some cases for half an hour only and in others for three hours at a stretch and then cease. So long as the Power will work the eyes of the Sadhak will remain closed and he will not be inclined to open them. An attempt to open them will cause trouble. But when the power stops working the eyes will open automatically. The closing and opening of the eyes will indicate whether the power is working or it has ceased to work. Whenever the Sadhak closes his eyes he will feel a variety of going on in his body. He

obstruct or put any obstacle in the way of the inner working. He should simply watch it as a witness without assuming any responsibility for it for it is the work of a divine power consciously acting from within. And in this state he will feel very happy indeed and his faith will grow strong and unshakable.

Once by the grace of the Guru the yogic power of the Sadhak is awakened. Asan and Pranayam and Mudra and other accessories of yoga lose their utility for him. These Asanas, Pranayams and Mudras are practised only to help the awakened power to reach Brahmarandhira. When the passage of ascent is opened for the ascending power these processes become unnecessary and the mind gets progressively established in peace.

There are occasions when even an illiterate Sadhak possessing no knowledge of Asan or Pranayam may be seen doing all these processes exactly as prescribed in the Shastras under the influence of the transmitted power just like a yogi who had a training in yoga for several years. The fact is that Kundalini power herself gets all these things done according to the needs and demands of the case for the growth of the Sadhak.

The most difficult processes of yoga are done as if no efforts were needed. The processes of Pranayam—Purak, Rechak and Kumbhak take place automatically. A two minute Kumbhak is mastered in a week or two. All this takes place without any risk to the practitioner for the awakened Power herself takes care that nothing is done which may do harm to the Sadhak. The Sadhak proceeds safe with his Sadhanas which practically work out itself.

When a teacher has awakened the inner power by transmission in his case the power of transmission grows

in the latter. For he grows into the likeness of his Guru. So the power of transmission continues in a line of succession from Guru to the disciple. The seed of the power is sown in him by the Guru so that the disciple when commanded by the Guru may impart the same power to his disciple and thus continue the line of succession. This privilege however is not enjoyed by every disciple. In some cases the disciple enjoys himself the presence of the power but cannot transfer it to anybody else as pointed out in the following verse—

स्थूलं ज्ञानं द्विविधं गुरुसाम्यासात्म्यतत्त्वभेदेन ।
दीपप्रसरयोरिव सस्पर्शस्त्रिगुणधर्तव्यसो ॥

The gross method of transmission (the transmission by touch) is of two kinds according to the difference in the kind of Guru. One is like the oil lamp which lights up any oiled wick the moment it touches it and gives to it the same power of lighting other wicks and thus continues the line of succession and the other is like the Philosopher's stone which turns by touch the iron into gold but does not impart the same power to the gold. It lacks the power of continuing the line of succession. The disciple of the first type of Guru fulfills his own life and becomes the source of the fulfilment of the life of others and the disciple of the second category only redeems himself but cannot redeem others.

Similarly transmission through word is also of two kinds—

तद्वद् द्विविधं सूक्ष्मं शब्दश्रवणेन कोकिलान्मुदययो ।
वस्तुतमयोरिव तद्विज्ञेयं यथासक्यम् ॥

The moment a young cuckoo brought up by a crow hears the voice of a cuckoo it gains its voice which has the power of awakening the same consciousness in other young cuckoos. And the line of succession through word thus continues unbroken.

The peacock, however, is delighted to hear the thundering of the cloud but cannot like the cloud, delight other peacocks by its voice. Here the line of succession is not continued.

The same difference is to be found in the case of transmission through sight.

इत्थं सूक्ष्मतरमपि द्विविधं कर्म्या निरीक्षणात्तस्या ।
पुण्यास्तथैव सवितुर्निरीक्षणात् कोकमिथुनस्य ॥

The subtler method of transmission (i.e. through sight) is also of two kinds. The tortoise nourishes its young ones by mere concentration of its sight and the young ones get from it the same power which awakens in them when it is needed for the same purpose. They are not conscious of it until they grow and give birth to their own babes. A disciple of this category, similarly, is not conscious of the power of transmission and continuing the succession given to him by the Guru so long as he does not find his own disciple. The ruddy goose pair, on the other hand are delighted to see the sun but they themselves cannot delight others of their kind.

Lastly, the transmission through will —
सूक्ष्मतरमपि द्विविधं मत्स्या सकल्पवस्तु बहुहितं ।
तृप्तिर्नगरादिर्जननिर्मात्रिकसकल्पवत्सु भुवि चन्द्रः ॥

The subtlest method of transmission that is through concentration of will is also of two kinds. The one resembles the action of the fish nourishing its young ones by the concentration of will and the other the action of a juggler who creates towns and cities. The former gives its power to its young ones also but the latter has no such power of giving it, to his creation.

In all cases quoted above the power of continuing the line of succession seems to have been vested in the mother. The

Guru is, therefore, rightly called the mother.

Once the transmission of power is effected in a disciple by his Guru all the processes of Asan, Pranayam, Mudra, Pratyahar, Dharana and Dhyana are easily mastered by the former. He will require no special effort or struggle of any kind and guidance for this purpose. For the power herself will guide the Sadhak through all these processes.

The greatest point in favour of this kind of Sadhan is that the Sadhak is always safe against injury and harm of any kind. The ordinary yogic practices of Asan Pranayam are attended with risks as the Hathayoga pradipika points out that an error in such practice may bring about all forms of physical ailments 'अयुष्काभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भवः ।' But the Sadhan pointed out here is a natural Sadhan and it frees the body from all diseases and even the most incurable malady is thereby thrown out of the system. A worldly man can avail himself of its various advantages. The delight and peace the great boons one expects to get from the arduous and difficult process of Yoga are easily attained through this Sadhan. A Sadhak following other paths of Sadhan has to pass through a trying period of painful experiments in the hope of attaining bliss at the end of a difficult course of discipline. But this Sadhan brings with it bliss and when the power within is awakened the Power herself leads the Sadhak to the goal of Self Realization. The Power continues to work incessantly until the disciple attains the supreme state. In the meanwhile if it becomes necessary for the Sadhak in exceptional cases to pass through many lives the awakened Power will continue awakened and will never sleep again until the goal is reached. Such is the

of the Guru in this path of Sadhan. All that has been said above will, it is hoped convince the reader of the great importance of awakening the Kundalini Power.

Once the Sadhak is initiated through the transmission of Power he cannot by himself do any process of Yoga nor can he feel happy in doing it. It is the impulse of the Power within that he will obey. Any disobedience on his part will make him miserable. When a man for instance is overtaken by the sense of sleep he cannot do without sleeping. If he acts against the natural impulse, he will be restless and unhappy. It is the sleep alone that will give him rest and happiness. Similarly when the Sadhak sits on his Asan there comes to him the impulse from the Power within to do a particular thing or to make a particular movement and he must act accordingly. If he disobeys he is troubled and restless. But if on the other hand he opens himself to the action from within and follows it he is calm and happy. The type of Sadhakas who pin their faith on personal effort is unlikely to yield to and solely depend on a Power beyond their personality. But the way of the transmission of Power is a way of surrender and dependence. The Sadhak initiated into it has no thought of the progress he would make during the present term of life. He is happy to be led where the Power leads him and the Power protects him from all disaster and leads him to his spiritual destiny. For those who aspire after Yoga under modern conditions there is no easier method to

follow than the process of transmission of Power. Whosoever, therefore comes in contact with any Mahatma having the power of transmission should not lose the opportunity of gaining his favour and thus realizing the object of his life. In this age of Kali this method is like the immortal drink of the heavens brought to the mortals of this earth. There is no easier no more effective Sadhan than this always lifting the Sadhak above griefs and sorrows above the wrong activities of the little and perverted mind and bringing him Supreme Peace. In conclusion let us pray to God in the words of Acharya Shankar in the *Shivanandalahari* —

स्वपादाम्बुजमर्चयामि परम त्वा चिन्तयाम्यन्वह ।
त्वामीश शरणं प्रज्ञामि व्रजसा त्वामेव याचे विमो ॥
दीक्षा मे दिश चाक्षुर्वीं सकरुणा दिव्यैश्वर्यं प्रार्थिता ।
शम्भो लोकगुरो मदीयमनस सौख्योपदेसं कुरु ॥

I worship Thy lotus feet and meditate on Thee O Supreme. I take refuge in Thee O Lord and by word of mouth beg of Thee to initiate me into Thy acceptance by transmission through thine eye full of compassion which is ever so eagerly desired by the Gods. Teach my mind O Shambhu — the World Teacher the way of real happiness *

— Reprinted from KALYAN KALPATARU
25 7 1940

* In compiling the present essay I am indebted to the article on Siddha yoga in the Yoga Number of Kalyan the article on Shakti Sanchar in the Kundalini Yoga of Swami Shivanada and an article on Shakti Pata in the Vaidik Dharma from which I have freely drawn my material.

Our Teacher

Let us imagine a physician taking round in his wards. He sees patients crying in pain and anguish. He goes forward from bed to bed giving appropriate instructions to his assistants. He sees hundreds of recoveries and hundreds of deaths. Does he feel concerned on any of these happenings beyond the orbit of duty? In contrast to this, let us just imagine the behaviour of the very physician when his own wife or son is critical at home. In the first case only dispassion and duty are at play, while in the latter case those attributes have been overpowered by the sense of attachment. If somehow the doctor could develop the same outlook at home which he displays in the hospital, he will be called a person of equipoise.

Developing of such an equipoise is verily the aim of all spiritual endeavours. A devotee does it by pointed devotion just like Mira, a recluse by renunciation, an intellectual by discretion and a yogi by suppressing the mind. But for the path of renunciation, other paths are all open to a householder. The householder can achieve it, alternatively, just by following the due norms and duties of a righteous

man towards the family as also the society. These are the various modes of approach towards the same end. All are good in their own places. Recognizing this fact, our teacher gives advice to all according to their taste. His advice to a householder is different from that to a hermit, to a devotee different from that to a yogi &c.

He is a steadfast ritualist. He has undergone all the disciplines of hatha yoga. His own preceptors were Sanyasins of repute, but he served more or less his full span as a teacher in a High School.

He is a man of few words. He obliges only to the extent necessary. He would never overdose or underdose an individual.

He shuns publicity. There are no miracles around him. Commonly visions are understood to occur during dreams. A man sees hundreds of dreams, good and bad, but he has a tendency to sort out the most pleasant of those and then attribute divinity to them. Why does he not cognize those which are unpalatable and mundane? As long as such a selectivity is exercised, it will be safer not to assign significance to dreams. Moreover, sleep

in itself is a state of ignorance. Then how could illumination occur within ignorance? It is said that there is no sleep for the equipoised. Quite so, because there is no ignorance within him. It is these persons who, even if they dream, experience true visions. But such persons never speak!

His grace is equally showered over all just as the sun shines and wind blows without distinction over foul and fragrant. Persons coming to him can be classified as the needy, the aggrieved, the philanthropist and the aspirant. If nothing extraordinary happens, at least by the sheer force of a saintly company the poor is saved from vices, the stricken gets solace and the generous gets encouragement. On aspirants he has a keen look. His standards grow rigid and exacting with the progress of aspirants. His teachings assume a conversational style. He begins unfolding his most reserved experiences as the situations demand. It is then alone that the real heights of our teacher get known. He then draws the aspirant nearer and nearer. Physical and environmental distinctions are thrown overboard and a true oneness develops.

Wet fuel fails to ignite. Dry material would catch fire on contact. Inflammable substances like petrol and hydrogen would be aflame even though the source of heat may be at a distance. So is the gradation of aspirants. Therefore, though he is kind to all, we have to examine ourselves whether we are fit enough to approach

him. In order to obtain advantage of his blessings and retain them permanently, it is imperative that we develop a minimum standard of preparedness before contacting him.

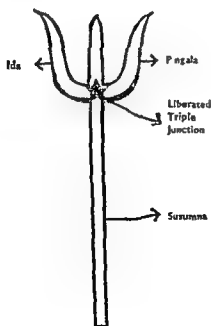
He believes in the natural tendencies of a man to shape his spiritual career. If such tendencies are allowed to manifest themselves unfettered, with due care of course, man's own path automatically emerges in due course of time. A comparison of sadhanas is therefore not necessary. All ways are equally hard. The life cycle of a butterfly has a moral in this connection. A caterpillar comes out of an egg. It crawls and feeds on vegetation. Thus it matures. Then it pupates. Its size gets reduced to half or even less. It gets covered by an envelope. Its biting mouth parts get converted into sucking ones. Its eight pairs get reduced to only three pairs. It develops wings. This process is known as metamorphosis. It is an arduous process. Metamorphosis of all species of caterpillars should be equally arduous. Similarly, the metamorphosis of an aspirant, be it through any means, should be expected to be equally difficult.

Our teacher affirms that bhakti is the fruit of all endeavours. Usually, by bhakti we mean the chanting of Lord's name. This is just a means much the same way as any other, but ultimately what is the final state achieved? That very state should be deemed to be the real bhakti — the para state. That is the same in all forms of approaches.

— Anonymous

Yogic Decorations

Yoga postulates the concept of three principal nerves, viz the ida, the pingala and the susumna. These are supposed to originate around the waist region and to run along the midrib through the skull to the forehead. The ida and pingala are supposed to form the outer loop encasing the susumna in the centre. Their originating point is called the 'United triple junction'. Their point of confluence at the forehead between the eyebrows is called the 'liberated triple junction'. It is said that with the advance of practice the

ida and pingala become inert and susumna alone functions. This is verily the liberated stage. Let the defunct ida and pingala be represented by the side forks and the active susumna by the central rod. Then we have the trident. This is the trident which a yogi is supposed to don. Their point of junction atop is the liberated triple junction and considering this part alone we have the Sri of the Vaisnavites.

When Susumna gets active and the other two nerves become dormant, the phase of sadhana synchronizes with nadi siddhi and the appearance of the nada. *Labor can be taken to represent nada.* That is why the yogi is supposed to have a tritor (डमरू).

From nada arise the alphabets and from alphabets the spoken language. The spoken language comes out from the mouth and is impelled from the mind. The mind and mouth are housed in head. Therefore the yogi is supposed to wear the garland of human heads equal in number to the alphabets.

Such a yogi develops an outlook which makes him unconcerned with the tamas, rajas or sattwa. Therefore, he wears on the forehead three horizontal bars with a

in itself is a state of ignorance. Then how could illumination occur within ignorance? It is said that there is no sleep for the equipoised. Quite so, because there is no ignorance within him. It is these persons who, ever if they dream, experience true visions. But such persons never speak!

His grace is equally showered over all just as the sun shines and wind blows without distinction over foul and fragrant. Persons coming to him can be classified as the needy, the aggrieved, the philanthropist and the aspirant. If nothing extraordinary happens, at least by the sheer force of a saintly company the poor is saved from vices, the stricken gets solace and the generous gets encouragement. On aspirants he has a keen look. His standards grow rigid and exacting with the progress of aspirants. His teachings assume a conversational style. He begins unfolding his most reserved experiences as the situations demand. It is then alone that the real heights of our teacher get known. He then draws the aspirant nearer and nearer. Physical and environmental distinctions are thrown overboard and a true oneness develops.

Wet fuel fails to ignite. Dry material would catch fire on contact. Inflammable substances like petrol and hydrogen would be aflame even though the source of heat may be at a distance. So is the gradation of aspirants. Therefore, though he is kind to all, we have to examine ourselves whether we are fit enough to approach

him. In order to obtain advantage of his blessings and retain them permanently, it is imperative that we develop a minimum standard of preparedness before contacting him.

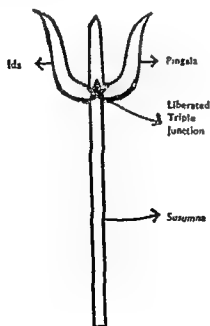
He believes in the natural tendencies of a man to shape his spiritual career. If such tendencies are allowed to manifest themselves unfettered, with due care of course, man's own path automatically emerges in due course of time. A comparison of sadhanas is therefore not necessary. All ways are equally hard. The life cycle of a butterfly has a moral in this connection. A caterpillar comes out of an egg. It crawls and feeds on vegetation. Thus it matures. Then it pupates. Its size gets reduced to half or even less. It gets covered by an envelope. Its biting mouth parts get converted into sucking ones. Its eight pairs get reduced to only three pairs. It develops wings. This process is known as metamorphosis. It is an arduous process. Metamorphosis of all species of caterpillars should be equally arduous. Similarly, the metamorphosis of an aspirant, be it through any means, should be expected to be equally difficult.

Our teacher affirms that bhakti is the fruit of all endeavours. Usually, by bhakti we mean the chanting of Lord's name. This is just a means much the same way as any other, but ultimately what is the final state achieved? That very state should be deemed to be the real bhakti — the para state. That is the same in all forms of approaches.

— Anonymous

Yogic Decorations

Yoga postulates the concept of three principal nerves, viz. the ida, the pingala and the susumna. These are supposed to originate around the waist region and to run along the midrib through the skull to the forehead. The ida and pingala are supposed to form the outer loop encasing the susumna in the centre. Their originating point is called the "United triple junction". Their point of confluence at the forehead between the eyebrows is called the "liberated triple junction". It is said that with the advance of practice the

ida and pingala become inert and susumna alone functions. This is verily the liberated stage. Let the defunct ida and pingala be represented by the side forks and the active susumna by the central rod. Then we have the trident. This is the trident which a yogi is supposed to don. Their point of junction atop is the "liberated triple junction" and considering this part alone, we have the Sri of the Vaisnavites.

When Susumna gets active and the other two nerves become dormant, the phase of sadhana synchronizes with nadi sudhi and the appearance of the nada. Tabor can be taken to represent nada. That is why the yogi is supposed to have a tabor. (तबल)

From nada arise the alphabets and from alphabets the spoken language. The spoken language comes out from the mouth and is impelled from the mind. The mind and mouth are housed in head. Therefore, the yogi is supposed to wear the garland of human heads equal in number to the alphabets.

dot in the centre as if to remind us that the three aspects have become zero

With such a progress, the yogi becomes peice loving This is symbolized by the moon He remains inebriated with divine elixir This is represented by the flow of Ganga as if the elixir is flowing through the man perpetually

The hooded snakes encircle his neck and sit over his head This shows that the yogic power is active in him and has reached the culmination

The Yogi can swallow the harshest of situations This is symbolized by the seat of poison in his throat

The Yogi is shown to smear ash over his body, because he has burnt away all the ills of worldly association

He is shown with a bull, because bull represents power and the Yogi is mighty in achievements

The Yogi is the personification of atman and atman resides in man and man is indeed the tiger of animal kingdom So the seat of the Yogi is over a tiger's skin

The yogi may or may not put on a sacred thread There are 96 tattwas (principles) of which the human body is made or around which all its activities and behaviours revolve The sacred thread is therefore made of 96 folds of yarn It is woven into a string which is

later divided into three pieces of equal length These three pieces represent the three gunas These pieces are then tied together through a knot denoting the overpowering of the gunas When this happens, the yogi is supposed to perform the three functions of the Lord much in the same way (ie with the same disposition) as the Lord does These functions are — G=Generation, O=Organisation and D=Destruction (hence the name GOD) These three aspects are represented by the three tips of the threads which are left over the knot Then these three tips are once again tied together in one knot, which is made to represent the ultimate oneness of the three aspects Such a thread is worn from the neck to the waist, because all the human activities are sustained with the healthy functioning of the apparatus carried in the human trunk The yogi may put on this thread because it symbolizes all for which he stands and may not put it on because his thread is constituted of the ida, pingala and susumna and which also is worn from the neck to the waist (as a rough simile)

Which place other than Kailas could symbolize the coolness and heights of such a yogi?

Such a yogi is surely bliss personified the Siva Such a yogi is surely tranquility personified the Sankara

— Anonymous

My Wonderful Experience

Knowledge — mere theoretical known how — without practical experience is like a sightless person who has the feel and touch of a pair of powerful binoculars but no sight to look through them. Mental equipment and preparedness are not sufficient although nonetheless essential in any branch of knowledge, much more so in that branch of yoga known as Kundalini Shakti Yoga. Personally, I have been one who endorsed this and always felt an inner urge for practical realisation. The Hatha Yoga or that branch of the Science which deals with arousing of Kundalini Shakti by means of Pranayam or control of breath could never appeal to me in my advanced age. I was eagerly looking out for a specific and short cut method which would help me to attain the same result. My good fortune took me to a friend who apprised me of the existence of such a method and the Master who would initiate me into the mystery. The Master was approached at first hesitantly and with diffidence lest he should feel reluctant to accept me in his fold, but later, encouraged by his serene and pleasing personality on my further pleadings the Guru Maharaj agreed and the initia-

tion took place early in the year 1954. Before that year was out, mysteries of the yogic shakti began to unfold and I went through various seances, out of which I select the following narration as desired by the revered guru.

On one occasion when I was sitting with eyes closed and engrossed in witnessing what happened within a peculiar sensation came over me and, as if inwardly experiencing I found myself staring at a huge big mountain shining brilliantly in the noon sunshine. Gradually the mountain moved nearer and nearer and when the base of it came within the reach of my eyesight I could behold a block of hard vertical granite rock rising up and up utterly bare of any greenery not a blade of grass was in sight and the upper extremity completely out of sight. As I kept wondering I witnessed a shadowy figure pass before me in the direction of the rock. Now I could perceive a figure of a woman carrying a child in her arms.

As she reached the base she asked the child to climb up the steep. On saying no, impossible which I heard distinctly, the lady at once proceeded to climb the vertical sheet of rock that showed no signs of any foot hold hewn or carved anywhere.

and as I wondered how she was going to achieve the ascent, my eyes turned towards her feet. She was not bare footed, a pair of chappals she was wearing, and what that signifies I cannot tell. Her ascent started as if she walked on a zigzag footpath. The verticality was no bar to her. She first turned to the right and then to the left and again to the right and to the left and so on and on.

My gaze followed her and after some time she was seen standing on a level ground. Without resting she continued to walk with a speed unimaginable. Mentally I was not lagging behind. Physically I could not have kept with her pace is evident. It was that consciousness of the feeling of self that kept on following.

After traversing a long distance a new vista opened up. A wide road passed through two rows of magnificent temples. A crowd of people or pilgrims was discernible, pilgrims of both sexes and of all ages labouring along. The lady with the child in her arms rapidly overtook the pilgrims and when the foremost was left behind, she addressed the child, look, we overtook them all and left them far behind, you will know later who they are. With these words which I could hear

distinctly, the lady continued her march and finally reaching a spot she put down the child in front of a steep rising rock with a glimmering and reflecting surface and herself stood behind the child. The last words that I remember her saying "my child! I have brought you and placed in front of Brahma, where you will learn more. Meanwhile I will continue to stay behind you and watch your progress."

At that moment a strange thing happened. The Ego that kept following like a *ciné-cameraman shooting a brilliant sequence* appeared to dissolve and project into the child and that "I" was the child. The child exclaimed 'Mother! now I know who you are, your serpentine-like climbing the unclimbable, your overtaking the painfully plodding pilgrims or sadhakas and carrying me so tenderly and seating me before the Dnyan Linga, is evident enough that you are the Kundalini Shakti — the Dynan Shakti. Pray dissolve all ignorance from me and let me into the Realm of Realisation'. Thus ended the seance. This happened ten years ago the memory of which is still vivid and fresh. 59 1965 Poona.

— Shri Raja Dhonduraj Bahadur,
Hyderabad

At the Feet of My Master

I was born in learning's chosen family
And drank Minerva's milk in my Father's
House. My tears were drawn by sacrificial
Smoke which heaven-ward soared from sandal-wood
glowing up in gold-flame as the ghee poured
to tunes of 'Swaha,' 'tis not for me that life
Is given to me; O Bliss was it in that Home
To live; and to be young — very Heaven.

But I was forced to wander far and wide
By Destiny unkind, before my legs were strong.
Scarcely could I walk on my legs then; I
Had no wings to fly when a Thunderbolt
Was hurled on me and mine; and I was
Levelled low; and the waves of the sea
Sought to swallow me entire; I could not
See how I could cross and reach the shore.

Self-exile was my only chance : and I did cross
The Indus and came a-shore and there found
Friends and shelter and a self-made home. I
Could count on poet friends whose souls heard
My soul's wailing violin notes. One kind soul*
Held my finger, and patting me on my back,
Said in my ear : "There's music in thy soul; Don't
Fear, for music's the immortal gift of
God to man. Thou needst must read and memorize
Shankara's 'Hymn to Intellectual Beauty'
Which alone will grant thee waves of Bliss

The white radiance of Eternity : And then
I went 'deep down into my inner self.

There I saw at first the shadowy world
Of mind-made things and thoughts, then came
A stage or phase when all the haze of
Of magic shadow vapours was displaced
With vigour — not violence — and the mind's
Mercury began to slip away removing veils
Of ignorance and lust and fear and greed.

Then I began to see mine own self, face to face
It was as if I no longer got mixed up with
Thoughts and things of others; as if I had
The butter separated from the watery whey !
I was in it but not of it; I was not
Like a broken cloud the winds carry off
And destroy. Now I had found my real centre
Which the world was to circle around Some
Inner force awoke and rose upward, step by step
And opened the lotus buds in heart and throat
And midbrow space. I felt a levitation
Of what was inly dull and heavy and
A blue and glossy flame-bud formed between
My brows It persistent shines in meditations
Deep in caves or gardens or on the ocean's shore.

What was wild within me was tranquillized
What weak made strong; and intuition's
Light did He impart to me that day. What in me
Was dark did he illumine; my words did lose
Their heat, force and I was loved by everyone

His eyes do shower the Full Moon's beams by
Which all ocean waves do glint with light of joy
And through Him they worship their God of Mercy
Infinite. He does not sermonize : Only He Godlike
Sits and looks and something emanates from him
And dips into his pupils' souls and tips them with
Gold His voice is lion's voice yet soft like
Mother's breath. And to touch His lotus feet is
To touch the crest of the Wave of Mercy Infinite !
His life is built on simplicity itself.

His teaching is not hard nor dry. All he says
Is easily followed by simple folk and true.

Men, women and children, rich and poor do
 Fall at his feet his blessings to collect.
 He tells his pupils only this : Rise early
 Take your bath, be inly clean and pure, and
 Sit in Padma poise or any choice so that
 The body doesn't claim attention; close
 Your eye-lids and repeat the name of God :
 God's names are infinite but He is One and
 Indivisible. Thus meditate and dedicate
 Your soul to God : as you are God's so God
 Is yours. Put thy weight on God and He will
 Guide you and fold you in His wings and
 Grant you Grace. The Guru leads you on your
 God-ward path; God sends him to you your path
 To show; he makes your inner spiral rise and change
 Your being and make you a pilgrim on the Path
 Of Moksha. This is true wisdom; all else is
 Jugglery !

He was a great artist in colour bright !
 He teaches now the art of living to his pupils
 Young and old. Yoga he shows is the art of living
 To moon-like perfection. Great and learned was
 His own Guru—a God realized Soul who blessed
 Him early in his life as his devotion was
 Intense and penance acute. By holy Narmada
 He came across the Master who knew the art*
 Of releasing the Coiled up serpent power
 Within each wight : Departing, the sage did
 Impart that mystery to my Master. He has
 Showered since then the showers of Joy
 In moonlit circles of wide circumference
 He who goes to Him does find an anchorage
 Divine; steadily does he voyage on, maugre
 Storms and tempests, sailing in the midst
 Of rocks and whirlpools; — even when his ship
 Strikes ground at ocean's bottom he will find
 Untold wealth of gems and pearls which never
 Yet did shine on earth. This truth to testify
 I write these lines with joy.

N. P. GUNE

Space Donated

by

S. G. Joshi Brothers

Phone 454294

DADAR BOMBAY-28 DD

COSMOS

CONSTRUCTION CO.

Painting & Building Contractors

42 Girgaum Road Kennedy Bridge
Bombay-4

With Best Compliments From

J. Pancholi & Co.

Building Contractors

8, Dubash Lane V P Road Bombay-4

KALYANI DRESSES.

Children's wear

Mfg - Kalyani Cloth Merchants
Guruwar Peth Poona 2

Office 24546

Factory 55293

Gram Kalyaniwer

३५ वर्षे दुर्मिळ अमलेला आध्यात्मिक
ग्रंथ प्रसिद्ध झाला
श्रीमच्छंकराचार्य कृत

सार्धे - लघु वाक्य छप्ति

हस स्वामीच्या ओवीबद्ध टीकेमध्

आवृत्ति ३ री किंमत बारा रुपये

सुरेखा प्रकाशन

२१ लारिजोन् विन्हींग, गोवले सामायरी

परळ मुबई न १०

अभंग, वठीण शास्त्राचे अर्थ, विवर्ण

पाठ भेद, कथा मठर्भ व सूचीसह

सार्धे तुकाराम अभंग गाथा खंड १ ला

मोठा आकार ग्रंथ ७०० किंमत अर्थ कापडी

रुपये १८ कापडी रुपये २०

ले. डॉ. प्र. न. जोशी

मिळण्याचे ठिकाण श्री भारत बुक डेपो,

ठाकुरदार नाका, मुबई न ४

वै द भ व केदावराव महाराज देशमुख कृत
'ज्ञानेश्वरीचे सुलभ गद्य रूपांतर'

खंड १, २ ३ (मराठी)

खंड १ (कानडी)

श्रीनारदभक्तिसूत्रे (विनयसाह)

हरिपाठ, अमृतानुभव, चागदेव पाखण्डी वगैरे सर्व प्रकाशने

प्रकाशक श्री. द. देशपांडे

मिळण्याचे ठिकाण : वि. द. महाजन

४८६ नारायण पेठ, पुणे २

डॉ. स. कृ. फडके

नवयुग-धर्म-मालाकार यांचे

"दत्तचिंतन आणि अंतर्देव धारणा"

किंमत ५ रुपये

श्री. गोविंद स. फडके यांचे

दत्तजन्मावरील एकमेव नाटक

"क्षीदत्तावर"

मिळण्याचे ठिकाण बलवत पुस्तक भांडार,
गिरगाव नाका, मुबई ४

With Best Compliments From
**TRIPHENYL METHANE
 CHEMICALS**
 MANUFACTURERS OF QUALITY
 DYES & CHEMICALS

C/O J. K. CHITRE
 OPP. NAMDEV WADI
 MAHARSHI KARVE ROAD
 NAUPADA (P. O.) THANA

किसान सेवा मंडळ

निर्माते-सोमेट कॉन्क्रीटच्या वस्तूंचे कारखानदार
 १] हस्तमार्द मजम सेट, [Hand Flush
 Latrine Sets], २] आर्म्स टिशॉर्टच्या
 जाळ्या, ३] काटेरी तागच्या रुपणाचे गान
 ४] डेगच्या, चूली, पोळपात्र, सदाण, तुळशीव्रदान
 व इतर नित्यापयोगी वस्तू

* अधिक माहितीसाठी भेटा अगर लिहा *
 संचालक, किसान सेवा मंडळ, रत्नागिरी

देखाणीच्या अभ्यासासाठी आवश्यक
 भट्टीजोती शीक्षित विरचित
वैय्याकरण सिद्धान्त कौमुदी

(मज्ञा-परिभाषा-कारक प्रकरणानि)
 प्रस्तावना, द्रव्यी अनुवाद व टीपासह
 मपादक व्याकरणाचार्य पद्म श्री. महानंद
 निमित्त ५ रुपये मर्यादित प्रकाश
 वितरण दादर बुक डेपो, दादर (वेस्टर्न रेल्वे)
 रानडे रोड, मुंबई २० डी टी

सदिच्छापूर्णक

कुळकर्णी बन्धू.

गिरगाथातले प्रसिद्ध चप्प्याचे व्यापारी

२९ व्ही. पी. रोड,
 मुंबई ४.

बॉक्स व छपाई नेहमीच ओके
 के म्हणजेच २५ वर्षांची श्रेष्ठ
 परंपरा असलेले

कै. जोशी अँड को.

भिकारदार मारुती मदीराजवळ, पुणे २.
 फोन-५७६७८.

Tale -९३६६०२

With best compliments from

Popular Construction Co.

Engineer and Building Contractor

16 Navi Chamber
 Hansabai Lane
 Santacruz (west)
 Bombay-54

प. प. वासुदेवानंद सरस्वति [टेंवे स्वामि] कृत
पूज्य वामनरावजी गुळवणी महाराज यांनी प्रकाशित केलेले

दत्त-महात्म्य

[कापडी बांधणी]

किंमत सात रुपये

तसेच

विक्रीस तयार असलेले इतर प्रकाशित ग्रंथ

सप्तशती गुरुचरित्र	५ रु.	श्रीसप्तशती गुरुचरित्रसार	०-७५
श्रीदत्तमहात्म्य-पोथी	३ रु.	श्रीसत्यदत्त व्रतपूजा व कथा सार्थ	१ रु.
त्रिशती काव्य व दत्तचंपू	५ रु.	श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार	१ रु.
द्विसाहस्री गुरुचरित्र	७ रु.	श्रीदत्तोपासना नित्यक्रम	१-३७ रु.
श्रीदत्तभाय सुधारस स्तोत्र	०-२५	नित्य उपासनाक्रम	०-५० रु.
श्रीकृष्णलहरी	०-२५	श्रीनृसिंहमुनी बोध	-५ रु.

मिळण्याचे ठिकाण :—श्रीवासुदेव निवास योगाश्रम

६३/१७ परंदवन कर्वे पंथ, पुणे ४

BHAVAN'S LIBRARY

BOMBAY-400 007.

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below :

Date	Date	Date

BL 13

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No M7 / KAV / 43181Title योग शास्त्र दर्शन.Author देवानन्द शास्त्री कवीश्वरThis book is issued only for one week till 15/12/66To be issued after 14-10-66

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
22 AUG 1983	627		

BHAVAN'S LIBRARY
 Chowpatty Road
 BOMBAY 7